

821/4771'06
4165

АНАТОЛІЙ ШИЯН

2

АНАТОМИЯ
ЧЕЛЮСТЕЙ

2

АНАТОЛІЙ ШИЯН

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

*

Том Другий

ХУРТОВИНА

Роман

КНИГА 1

КНИГА 2

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1986

84Ук7-44

Ш65

В том вошли первая
и вторая книги романа,
рассказывающие о жизни
довоенного украинского села
и героизме советских людей
в годы Великой
Отечественной войны.

Ш 4702590200—248
М205(04)—86 переклад з англ.

- © Видавництво «Радянський письменник», 1979 р.
- © Художнє оформлення. Видавництво «Дніпро», 1986 р.

СЛОВО ПРО МАЙСТРА

Майже шість десятиліть працює на ниві української радянської літератури Анатолій Іванович Шиян. В його творчому доробку понад двадцять оригінальних книжок оповідань, повістей, нарисів. Він автор багатьох драматичних творів (серед них і історична п'єса «Де тирса шуміла», помітна серед набутків нашої драматургії, і широко популярні п'єси-казки для дітей «Івасик-Телесик», «Котигорошко», «Іван — мужицький син»). Але найповніше і найбільш виразно його самобутній талант проявився в романах «Гроза» і «Хуртовина», що стали вершинами в творчості письменника. Вони по праву відносяться літературознавцями до надбань нашої романістики.

В найгрунтовнішому дослідженні творчості А. Шияна зазначається: «Кращі його твори написані на глибинні провідні теми життя країни і народу, гостроконфліктні, а їх ідеї й образи втілені в досконалу художню форму. Талановитий майстер ліплення людських характерів, психологічної характеристики, промовистої — аж до символічного звучання — художньої деталі, лірик рідної природи, А. Шиян вніс помітний вклад в розвиток української радянської художньої прози. Оперта на міцні народнооповідальні, фольклорно-поетичні основи, на досвід класиків, його творчість позначена постійними пошуками власного, багатого художніми особливостями стилю» (Мушкетик Ю. Анатолій Шиян: Критико-біографічний нарис. К., 1960, с. 3).

Біографія, громадянська позиція письменника — це та основа, на якій відбувається його творче становлення. Ю. Бондарев влучно зауважив: письменник виростає із запасів своєї біографії. В А. Шияна ці «запаси» вагомі і своєрідні.

Народився Анатолій Іванович Шиян 5 квітня 1906 р. в українській слободі Борисівці на Білгородщині у родині селянина-малюара. Оточення, спосіб життя, соціально-побутові умови, за яких проходить дитинство, суттєво позначаються на формуванні характеру людини, коли ж це письменник — на його художній творчості.

Рідна слобода стане прообразом селищ, у яких розгортатимуться головні події творів письменника, — від ранніх оповідань, першої повісті «Баланда» (1930), де показане велике селище Слобода, і до роману «Гроза» (1936), який розповідає в основному про слободу Борисівку. Причому звідти ж — з рідної його слободи «виростуть» не тільки мальовничо

зображені картини чарівної природи, реалії тогочасного побуту, звичаїв, суспільні події і процеси, а й індивідуально неповторні герої, які в сукупності своїй давали досить широкий соціальний типаж.

Важливою біографічною обставиною було і те, що народився А. Шиян у родині селянина-маляра. Як пізніше згадуватиме він сам, малярство було успадкованим ще від діда-прадіда заняттям їхнього роду, малярували батько та його брати. Це ніби зумовлювало шанобливе ставлення майбутнього митця до краси, вчило по-своєму бачити і розуміти її, відтворювати для інших. Мальовничі краєвиди Борисівки, привілля навколишніх степів, задумливий ліс чарували душу юного Анатолія. Не випадково 1925 р. він вступає до Київського лісотехнічного інституту. Згодом у більшості творів А. Шиян майстерно, з любов'ю змалює картини природи, які не тільки поспіль фігуруватимуть, а й нестимуть важливе змістово-естетичне навантаження.

З рідної сім'ї, із слободи Борисівки, де так любили співати народні пісні, так шанували й цінували влучне слово, віками накопичувану і відшліфовану в приказках, порівняннях, образних зворотах народну мудрість, «проростають» і багата фольклорна основа та джерельна чистота, образна соковитість мови творів А. Шияна. Недарма все своє життя він з шанобою ставитиметься до цих витворів народного генія, з такою доброю художницькою пожадливістю — не шкодуючи ні часу, ні зусиль — при-збируватиме їх, щедро, цілеспрямовано і природно вплітаючи у тканину своїх творів.

Малярська професія за тих умов не забезпечувала сім'ї Шиянів матеріальних статків. Отож батько не обмежувався нею. Як дід і прадід, знав він також покривельне, шевське, інші ремесла — необхідні в натуральному селянському господарстві тих часів. З малих літ привчалися до праці й діти. І то не лише в сім'ї Шиянів, а й більшості трударів-борисівчан — напівселян-сезонників, змушених їздити всюди на заробітки, ремісників, сільських наймитів, робітників, бо всі вони жили бідно і тяжко працювали за шматок насущного.

Хоч як Анатолієва мати намагалася причепурити свою убогу оселю, все ж надто контрастно височіли неподалік кам'яниці багатіїв, щетинилися парканами широкі обійстя хазяїв-дармоїдів, привільні поміщицькі та монастирські маетки. Тож і природно, що вже з дитячих літ у бідняцького сина Анатолія починають зароджуватися, визрівати чітко визначені соціальні орієнтації: любов та повага до людини праці і ненависть до її гнобителів-визискувачів.

Підлітком зустріне Шиян Велику Жовтневу соціалістичну революцію, новонароджувану Радянську владу. Нехай ще не в усьому збагіє їх високі ідеї, однак відразу й безповоротно сприйме їх як свої — рідні, найдорожчі, як істинно народні та гуманістичні. Дорослішаючи, активно включатиметься в будівничі зусилля народу, і ті відчуття переростатимуть у глибокі переконання. Недарма твори письменника відзначати-

муться чіткістю соціальних орієнтацій, партійністю і народністю.

Так, закладені неабиякі творчі задатки, перші «запаси біографії» юного А. Шияна, певно, не дали б згодом буйної порослі, багатого ужинку, коли б не Жовтень. Соціалістична революція стала докорінним зламом у судьбах народних. Зокрема й перед Шияновими ровесниками — юним поколінням бідняцьких дітей — відкрила вона широкі шляхи до світла, знань, культури, до різнобічного самоутвердження і самовиявлення — громадянського, духовного, творчого.

Нехай молодий А. Шиян спершу віддав перевагу лісництву, але вже в студентські роки літературне покликання настійно захоплює його. Ще під час навчання в лісотехнічному інституті (який він успішно закінчив у 1929 році), юнак дедалі активніше включається в літературне життя: входить до київської групи «Молодняк», запально відстоює комсомольсько-молодняківські позиції в гарячих творчих дискусіях того часу, робить перші спроби писати. В квітневому номері за 1928 р. журнал «Молодий більшовик» друкує перше оповідання А. Шияна — «Лісокради». І хоч носило воно відбиток літературного початківства (невизначність основної інтриги, слабке окреслення образів, недостатність психологічних мотивувань), однак вже в цьому першому творі приваблювало добре знання автором народного побуту, вміння віднайти влучну деталь, подати мальовничу картинку природи.

З кінця 20-х років починається інтенсивне входження А. Шияна в літературу. В періодиці одне за одним публікуються його оповідання. Протягом 1930—1932 рр. побачило світ шість оригінальних збірок нарисів, оповідань, повістей. Вже у ранніх оповіданнях привертала увагу злободенна тематика (героїка громадянської війни, діяльність перших сільських комсомольців, життя і боротьба слобідських незаможників, спроби пошуків нових морально-етичних норм), гострота інтриги, вдало схоплені колоритні життєві картинки, деталі побуту, а також окремі грані характерів персонажів, нюанси їх психології. Приваблювала й безкомпромісність позиції автора в утвердженні нового життя. Проте не могли не датися ознаки недосконалість художньої майстерності, професійно-літературного досвіду. Це ще був період творчого становлення.

Певним кроком у творчому самоутвердженні А. Шияна була перша повість «Баланда» (1930). Хоча тоді деякі критики закидали авторів, ніби він «переспіває» події, зображені у вже відомому на той час романі А. Головка «Бур'ян». Але ж тут правомірно було говорити лише про якусь схожість у розстановці протиборствуючих соціальних сил, у конфліктній ситуації (гостра класова боротьба очоленої робітниками бідноти селища Слободи проти непманів і дармоїдів, підтримуваних переродженцем з партквитком Карпом Нехльодою), самого вибору теми, підходів до її розв'язання. Проте говорити про наслідування, тим більше про «переспів», підстав нема. Хай у творах відображуються в принципі схожі процеси, явища, типи. Та вони типові для перших років соціалістичного будівництва.

А. Шиян змальовує в повісті зовсім інші в своєму конкретному прояві події, «та й образи в нього свої, подібних в літературі до цього не зустрічалось», як вірно зазначає і Ю. Мушкетик у своєму дослідженні.

Письменник зумів рельєфно змалювати образи представників антинародних сил. Особливо це стосується новоявленого капіталіста-непмана Аркадія Павловича Яхонтова (в пізніших редакціях твору — Шумейка), якого подано в повісті не однобарвно чорним, а розумним, розважним, спокійним і хитрим. Через те й сприймався він читачем як ворог небезпечний, підступний. Зі своїми характерними рисами постають у творі також сват Яхонтова, слобідський крамар-жмикрут старий Жигай, гореголова виконкому Карпо Нехльода. А з позитивних героїв відчутно індивідуалізованим вийшов чи не один Ягор Шульга. Що ж до механіка-комуніста Рубана або надісланого з міста комсомольського керівника Соні Райцис,— то на їх образах ще помітно позначився наліт схематизму, односторонності зображення в дусі поширених у 20-і роки так званих агіток. 1957 р. А. Шиян опублікував новий, істотно доопрацьований варіант повісті «Баланда».

Втім, проблема позитивного героя — носія будівничих начал народного життя, його активної життєтворчої, організуючої сили, гостро стояла тоді не лише перед Шияном, а і перед усією молодого радянською літературою. Разом з іншими він веде досить інтенсивні і цілеспрямовані пошуки. Що, зокрема, засвідчувало одне з примітних його ранніх оповідань «Імандра» (1930), де приваблює образ комуніста Сандера, який очолив боротьбу бідноти карельського рибальського селища проти куркуля-здирильника Густавсона за створення колективного господарства.

Письменник продовжує пошуки і в першому своєму романі «Магістраль» (1934), звертаючись до нової для себе (немало в чому і для всієї літератури) теми виробництва, життя людей індустріальної праці. Основна ідея твору — соціалістична реконструкція як велика оновлююча сила. Цікаво поставлена тема благородної виховної ролі робітничого колективу, утверджуваних ним нових моральних норм і нових відносин між людьми. Вони отримують у романі якусь художню реалізацію насамперед через зображення долі головної героїні Юльки Воронцової, почасти — молодого робітника-комсомольця Опалка, деяких інших персонажів. Однак на «Магістралі» загалом ще відчутно позначалися вади так званого виробничого роману: зокрема недостатність індивідуалізації, певний схематизм образів героїв, наліт ілюстративності.

Роман «Гроза» став твором, яким А. Шиян зробив свій посутній внесок в осмислення першорядної проблеми літератури соціалістичного реалізму — дав оригінальне художнє вирішення проблеми позитивного героя — представника повсталих мас в період революційного перелому.

На середину 30-х рр. радянський багатонаціональний історико-революційний роман уже мав у своєму активі такі неперехідної ідейно-художньої вартості книги, як «Тихий Дон» М. Шолохова, «Залізний потік»

О. Серафимовича, «Чапаєв» Д. Фурманова, «Як гартувалася сталь» М. Островського, «Розгром» О. Фадєєва, «Раби» С. Айні, «Ходіння по муках» О. Толстого, й українські — «Голубі ешелони» та «Облога ночі» П. Панча, «Чотири шаблі» й «Вершники» Ю. Яновського, «Мати» А. Головка, «Шурган» П. Капельгородського, «Наші тайни» Ю. Смолича (перша з опублікованих уже тоді частин його пізніше закінченої трилогії «Вісімнадцятилітні»).

Проте й на цьому, сказати б, класичному за сучасними вимірами, фоні роман «Гроза» не загубився, зайняв своє місце в ряду кращих набутків історико-революційного жанру. Така оцінка роману — загальноприйнята в літературознавстві. Досить зіслатися з цього приводу хоча б на восьми-томну «Історію української літератури», де, зокрема, зазначається:

«Своєрідне місце серед творів про революцію та громадянську війну на Україні посідає роман А. Шияна «Гроза» (1936). Якщо в переважній більшості романів і повістей на цю тему письменники зосереджують свою увагу на зображенні збройної боротьби народу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, то А. Шиян, відтворюючи класові взаємини людей в цю бурхливу епоху, робить наголос на морально-психологічній стороні класових конфліктів». (Історія української літератури. Т. 7. К., 1971, с. 102).

Роман «Гроза» продовжує видаватися, і число його видань уже перевершило два з половиною десятик. Сюжетну основу роману складають не документально відображені історичні факти, події, а створені письменником за допомогою художнього домыслу. Проте виростили вони з реального життєвого ґрунту. Насамперед з тих конкретних подій, ситуацій, класових і особистісно-людських зіткнень, які спостерігав і переживав юний Шиян у рідній Борисівці в бурхливу революційну пору. Лірична ж зігрітість розповіді, емоційно-пристрасне, безкомпромісне в своїй визначеності зображення подій, життєвих явищ, героїв — то, зрозуміло, вже від А. Шияна — зрілого майстра, набутого ним життєвого досвіду, довгорічного пізнання та осмислення дійсності, людини, історичних шляхів народу.

Серед відзначених якостей «Грози», які забезпечують їй високий рівень читабельності, варто дещо ширше сказати про переважне зосередження уваги на морально-психологічній стороні непримиренних зіткнень, процесів і подій епохи великого революційного перелому. Це вже для сучасної прози — в тому числі й історичного та історико-революційного жанрів — характерним стане інтенсивне посилення психологізму, пильне вглядання у внутрішній світ людини, намагання пізнати його індивідуально неповторні властивості, які врешті й визначають особистість як таку, зумовлюють певні її реакції на оточуюче, тобто і поведінку, вчинки її — ширше — її відношення до дійсності. А. Шиян належав до числа перших радянських майстрів слова, які започатковували і утверджували цю тенденцію, зокрема, і в жанрі радянського історико-революційного роману.

Наскільки ж він робив це успішно, може засвідчити хоча б та обставина, що «Гроза» й понині сприймається як твір, написаний у сучасній манері.

Однак для письменника виявлення, так би мовити, моральної підоснови великих історичних революційних процесів і змін аж ніяк не були самоціллю, тим більше, чимось формально самодостатнім. Вони зумовлювались і підпорядковувались авторській основній меті: розкрити, показати процес загибелі старого і народження нового світу. Тобто через конкретні дії, інтереси й прагнення своїх героїв — представників різних класів і соціальних прошарків, трудових мас насамперед, через їхні долі дати художнє дослідження закономірностей революційного процесу, народних основ і характеру соціалістичної революції, самого історичного поступу. Звідси й та особлива ідейно-естетична вага, яку мали, якої набували і сам вибір героїв, і рівень мистецької виписаності їх образів, і глибина проникнення письменника в їх внутрішній світ. Адже ці «звичайні» люди повинні були представляти буремний революційний час, адже в їхніх переживаннях, вчинках і устремліннях повинні відбиватися і по-своєму прояснюватися масштабні історичні закономірності революційної пори.

З творчо-естетичних чинників, завдячуючи яким героям «Грози» вдається успішно витримати справді значне навантаження, слід у першу чергу, певно, назвати їх вдалий добір. Члени сімей слобідського столяра Андрія Македона, Сукачових, Пимона Базалія, сирота Терень, дід Михайл, лісник Дробот, Метелик — кожен з них вимальовується зі сторінок роману як людська індивідуальність — зі своїми уподобаннями, звичками, долею. Разом з тим у сукупності вони дають зримий колоритний образ трудової Борисівки. З визріванням класової самосвідомості, активного включення в революційні події, певніше починають відчувати себе людьми, господарями землі, громадянами своєї Країни Рад.

Високим рівнем індивідуалізації, глибоким проникненням у психологію відзначається в романі зображення типових представників антинародного, ворожого табору. Насамперед — братів Трохима та Лук'яна Безсалих, їхньої сестри Софії Ізарової. На їхньому прикладі — відповідно до історичної правди — показано не лише те, що революційному народові протистояв сильний, підступний, жорстокий ворог. Розкривається тут і важлива соціально-моральна проблема: згубний, руйнівний вплив на людську особистість основного приватновласницького інстинкту — жадоби багатства, влади грошей. Саме жадоба збагачення доводить до морального звиродіння розпусного і похитливого Лук'яна. Письменник залишає в живих цього небезпечного ворога, тим самим мовби попереджуючи, що траплялися на нашій землі такі «уламки старого», ще могли вони завдати народові немалої шкоди.

Невситима влада грошей руйнує душу і Трохима Безсалога. Свого часу разом з братом Лук'яном вони фактично запродали рідну сестру заміж за багатія Ізарова, аби на тому мати собі зиск. Згодом Трохим задумав вбити Софію, щоб заволодіти її багатством. Усе це свідчить

про страшну руйнівну силу власництва. Та й сама сестриця — володарка великого багатства Софія — недалеко відійшла від своїх братів. Це ж вона заради зміцнення і розширення ізарівського «діла» готова на все — підлість, підступність, жорстокість, вбивство.

Соціально-психологічний конфлікт Яків Македон — Софія Ізарова не випадково є центральним у романі «Гроза». Історія їхніх взаємин не просто складна. Врешті колись таке щире і ніжне кохання між сільським парубком-красенем і простою дівчиною вироджується в люту, непримиренну зненависть, набуває справді драматичного звучання. Софія вбиває Якового батька, невдовзі й сама гине від шаблі Якова Македона. Такий трагедійний фінал сприймається як закономірний, що, зрештою, несе в собі вищу історичну справедливість. Бо розійшлися герої по різних класових таборах, бо антагоністичними, непримиреними стали їхні соціальні й особистісно-людські прагнення, погляди, інтереси.

Новаторство роману «Гроза» полягало значною мірою і в тому, що на прикладі насамперед Якова Македона і Софії Ізарово тут правдиво, психологічно-переконаливо простежується один з найважливіших процесів доби революційного перелому. Адже за розвитком відносин героїв, неминучістю наростання драматизму цих відносин поставало історично невідворотне зіткнення трудової народної моралі, котра, збагачуючись новою свідомістю, практикою революційної перебудови світу, піднімається на вищі шаблі гуманістичного розвитку, і паразитарною мораллю власництва, яка руйнівню діє на особистість, знищуючи саму ідею людяності.

Так, Яків спочатку постає перед читачем як простий сільський парубок, з досить обмеженими життєвими запитами і можливостями. Пішовши на фронт імперіалістичної війни, він в жорстоких умовах окопного життя, під впливом брянського робітника Артема Черкашина та його сестри Ніни поступово починає прозрівати, дедалі активніше включатися в революційну боротьбу. Повернувшись додому свідомим бійцем-комуністом, Яків Македон стає одним з організаторів боротьби за Радянську владу. Головне ж — соціально-класове самоусвідомлення, активна участь у боротьбі за народну справу відіграють вирішальну роль у тому, що представник трудової маси виростає в народного героя історично нового типу.

Художньо-викривавчий потенціал роману найбільш виразно реалізовано насамперед через відображення еволюції образу Якова Македона, а також і Метелика, Базалія, інших представників трудової Борисівки. Через них персоніфіковано розкривається інтенсивний розвиток, збагачення принципово новими якостями народного характеру в процесі соціалістичної революції. Свідома дійова участь у революційній боротьбі, початках будівництва нового життя пробуджує у героя з народної маси відчуття своєї значимості, горде усвідомлення господаря і творця життя, внутрішньо розвиває і збагачує його. Тобто відіграє вирішальну роль у становленні його як особистості нового типу.

Водночас у романі ґрунтовно зображено й процес діаметрально протилежного напрямку — руйнації людської особистості. Це вражаюче показано, зокрема, на прикладі Софії Ізарової. Значною мірою новим для тогочасної нашої літератури був сам різносторонній підхід автора до розкриття цього образу. Зрештою, її вольова, сильна натура, гострий розум, життєва енергія теж могли стати привабливими якостями, коли б спрямовані були на щось добре, людяне, благородне. Проте жадоба збагачення, засліплююча пристрасть власництва послідовно і невблаганно пожирають у ній все людське, з порядної, доброї сільської дівчини роблять хижку, жорстоку і цинічну власницю, врешті призводять її до деградації, до повного морального і духовного звиродіння.

Тому як акт історично справедливої, неминучої відплати сприймається подана в фіналі твору фізична загибель Софії Ізарової — ненависниці трудового люду, звироднілого хижака-власника, злісного ворога революції. Так само, як і загибель її старшого брата Трохима Безсалога, вбитого блискавкою під час грози.

Так через сюжетні лінії різних персонажів, насамперед через відображення долі Якова Македона і Софії Ізарової, знаходить своє художньо-синтезоване вирішення провідна тема роману: показ соціалістичної революції як всеочищаючої грози, котра змиває на землі, в людському середовищі й душах увесь непотріб і гнилизну, наповнює атмосферу народного життя цілющим озоном: людина може вільно дихати, розвиватися, всебічно самоутверджуватися як особистість. Завдяки цьому «Гроза» А. Шияна й понині залишається в числі кращих творів історико-революційного жанру.

Готуючи роман до одного з численних перевидань, письменник у 1954 році здійснює нову редакцію його тексту, зробивши суттєві виправлення та уточнення. І хоча при доопрацюванні ідейно-образна, сюжетно-композиційна структура твору не зазнали значних змін, автор удосконалив мову й стилістику, поглибив вмотивування вчинків окремих персонажів, увиразнив подачу деяких епізодів та уточнив деталі.

Це пішло на користь романові, сприяло посиленню читацької зацікавленості ним, про що свідчать численні перевидання роману (в середньому раз на кожних два роки), зокрема і його публікація в «Шкільній бібліотеці».

Так, романом «Гроза» А. Шияна заявив про себе як майстер сформований, зрілий, як талановитий письменник оригінальної творчої манери, в якій традиції класичної літератури (в основному української) та усної народнопоетичної творчості, своєрідно трансформовані сприйняттям письменника, збагачені його баченням, розумінням життя. У наступні роки він продовжує вести творчі пошуки в різних жанрах.

Представлені в цьому тритомнику кращі з оповідань А. Шияна засвідчують його успіхи в малій прозі. Адже в своїх оповіданнях він одним з перших порушував тематично-проблемні пласти, які потім знайдуть у літе-

ратурі поглиблену розробку. Скажімо, ще в довоєнному оповіданні «На острові Бірючому» йдеться про взаємини між молодими радянськими людьми, зосереджується увага на розкритті душевної привабливості, внутрішнього благородства героїв; морально-етична тема розробляється і в післявоєнному оповіданні «Біля великої води», деяких інших, де основний об'єкт авторського дослідження складають внутрішній світ молодого героя, особливості його психології; ще приклад — написане в 1945 році оповідання «Козачок», у якому поетизується краса вірності, великої любові, патріотичного подвигу.

Головне ж, у кращих оповіданнях письменника життя і людина зображуються проникливо, оригінально. З характерним для А. Шияна ліризмом розповіді, сюжетно-конфліктною напруженою, розкриттям душевного благородства, морального здоров'я і краси людини, особливо молоді. При таманне письменникові вміння віднайти яскраву, характерологічну художню деталь, колоритно подати ту чи іншу картинку живої дійсності, етнографічно-побутовий епізод, глибока повага та увага до багатющого арсеналу фольклорної поетики, особливо пісенної.

Ці якості досить широко, своєрідно й різнобічно проявились і в кращій з повістей А. Шияна — «Мар'яна» (1953). В ній, звернувшись знову до вже досить широко розробленої в своїй творчості теми народ і революція, письменник продовжує далі розвивати, осмислювати цю тему. На прикладі відображення передреволюційного життя села, загострення соціально-класових протиріч, визрівання революційних настроїв і переконань у середовищі трудового люду, особливо молоді, свідомого включення в боротьбу за нове життя всього того кращого, що було в народі. Автор з високою мірою художньої переконливості розкриває ідею історичної неминучості Жовтневої революції, а також її народний характер.

З концептуального боку твір викликає інтерес і своїм трактуванням взаємозалежності поміж світоглядними переконаннями героїв, їх соціальною активністю, внутрішнім світом і важливими процесами доби. Тобто ідеологічна, соціальна активність по суті збагачують і моральний світ особистості, допомагають їй повніше і різнобічніше розвинутися, збагачують її духовно. Закономірність ця вельми цікава, актуальна й для сьогочасних пошуків літератури.

В кінці повісті автор показує героїчну загибель Мар'яни. В епілозі зображено, як вже за радянського часу молодь відпочиває неподалік від прикрашеної квітами її могили, посивілий Максим над тією могилою. З цього контрастно-романтичного зіставлення ніби сама по собі випливає думка про щастя, виборене для нашої молоді її ровесниками — попередниками в революційній боротьбі.

Звертався А. Шиян і до драматичного жанру (п'єси «Дружба», «Коні», 1933). Проте помітного успіху він тут досягне вже значно пізніше: в 50—60-і роки, коли вийдуть його історична драма про боротьбу козаків за волю і незалежність рідного краю під проводом легендарного отама-

на війська Запорозького Івана Сірка — «Де тирса шуміла» (1961), особливо ж — п'єси-казки для дітей «Івасик-Телесик», «Котигорошко», «Іван-мужицький син», «Летючий корабель» та ін. У них письменник виявив вміння відчувати і враховувати особливості психології юного глядача, його смаків, устремлінь, його світосприймання. Казково-фольклорна основа, захоплююча інтрига, гострота і динамізм сюжету, поетизація улюблених діворою казкових героїв — відважних і благородних борців за правду, справедливість, добро; героїв, які не губляться за найскрутніших обставин, проявляють волю, винахідливість, настійливість у досягненні високої мети, — завдяки насамперед цим якостям (бо тут, безперечно, ще й неабияку роль відіграють майстерність форми, побудови діалогів тощо) кращі з Шиянових п'єс для дітей і на сьогодні залишаються в активному репертуарі наших театрів юного глядача.

У роки Великої Вітчизняної А. Шияна направляють у фронтову пресу. Спершу — військовим кореспондентом газети «Советская Армия», а з липня 1941-го — в щойно створену фронтову газету «За Радянську Україну», очолену М. Бажаном. У січні 1943-го А. Шияна переводять до Українського штабу партизанського руху, а в травні відряджають на кілька місяців у тил ворога — до партизанського з'єднання О. Сабурова. Після повернення з ворожого тилу він завідує партизанським відділом газети «Радянська Україна».

Справді гарячі точки фронту і ворожого тилу, де доводилося діяти військовому кореспондентові Анатолію Шияну, почерпнутий при цьому з перших рук ні з чим незрівняний, надзвичайний за виявами героїки і драматизму життєвий матеріал, — усе це вже тоді, в грізний час смертельного двобою із знавіснілою фашистською силою, стало тєю основою, на якій виростав і так яскраво проявився його талант публіциста-бійця і патріота. Фронтові кореспонденції А. Шияна, його пристрасна публіцистика, оповідання, що друкувалися в армійських і центральних газетах, звучали по радіо, виходили окремими книжками — «Розплата» (1941), «Не здаюсь!», «Землею рідною» (1942). Вони сприймалися як животрепетні, схвилювані свідчення очевидця про народну боротьбу-подвиг, свідчення безприкладної мужності, незламності, вірності радянської людини, пережитих народом страшних драм і трагедій. Правдивим художнім документом про боротьбу наших патріотів у ворожому тилу була й видана невдовзі по війні документально-нарисова книжка «Партизанський край» (1946).

Важко переоцінити й те значення для подальшої творчої роботи письменника, яке мало особисто пройдене, пережите, бачене і почуте ним на фронті, в нашому і ворожому тилу — в партизанських загонах, на щойно звільнених від окупантів землях. Це і склало основу найбільшого за обсягом роману «Хуртовина» (1979—1980).

Це широке епічне полотно в трьох книгах є своєрідним і цікавим явищем не лише в творчості самого Анатолія Шияна, а і в усій нашій прозі.

Недарма «Хуртовина» називалася в числі інших набутків сучасного українського воєнного роману на VIII з'їзді письменників України. Показовим є й те, що її 1980 р. було відзначено літературною премією імені Андрія Головка.

Ще з кінця 50-х років у нашій багатонаціональній воєнній романістиці (а якраз на всесоюзному фоні «Хуртовину») і годиться розглядати й поціновувати починається друга хвиля в художньому осмисленні Вітчизняної війни.

Прагнення з сучасних позицій розкрити «всю правду про минулу війну», історично осмислити її уроки, зрозуміла річ, реалізувалося літературою по-різному. Насамперед у так званих «панорамних» романах, початки яких на сучасному етапі були закладені трилогією К. Симонова «Живі і мертві», в ряду яких можна, для прикладу, назвати «Блокаду» О. Чаковського, «Війну» І. Стаднюка, «Степ» О. Сизоненка... Намагання ширше охопити, достовірно передати загальну картину того чи іншого періоду війни (здебільшого першого — найтяжчого, найдраматичнішого), правдиво показати джерела нашої стійкості, незламності, героїзму як і невдач, показати підготовку і хід значних воєнних операцій на, так би мовити, армійському і вищому державно-політичному рівні, — характерні ознаки романів такого плану.

Інші письменники більше зосереджували увагу на локальній події, конкретному бою в масштабах одного окопу чи окремого підрозділу, вчинку, переживанні воїна, його воєнній долі. Проте це окреме здебільшого розглядається в співвимірах і взаємозалежностях зі всім ходом всенародної війни (повісті В. Бикова, Г. Бакланова, А. Дімарова, В. Кондратьєва та ін.).

Знаходимо у воєнній сучасній романістиці й цікаві приклади поєднання тих двох підходів, коли масштабність бачення та охоплення загального ходу війни органічно пов'язувалась з посиленою увагою до окремої людини, розкриттям усієї многотрудності випробувань, через які їй довелося пройти і витримати їх, героїки звершеного нею, всім народом. Зокрема в українській прозі, за приклади можуть правити хоч би «Вир» Г. Тютюнника, «Людина і зброя» та «Циклон» О. Гончара, «Дума про тебе» і «Чотири броди» М. Стельмаха, «Дикий мед» Л. Первомайського, як і романи про війну П. Гуріненка, Л. Дмитерка, Є. Доломана, Д. Міщенко, М. Чернявського та ін. В названих творах, як і в багатьох інших, чи не найчіткіше проявляється вельми цікава і плідна тенденція розглядати тему радянської людини на війні в тісному взаємозв'язку з темою народ у війні.

«Хуртовина» в цьому ряду творчо результативних спроб сучасного епічного осмислення та відтворення війни має своє, особливе місце. Завдяки чому? Відповідаючи на це питання, варто сказати про масштабність і повноту охоплення повсякденного життя народу, трудової людини в ту надзвичайну пору.

Визначні военні операції Великої Вітчизняної подаються А. Шияном «вторинно». Через листи Гаркушиного та Шуїніного синів, переживання їхніх батьків, бої під Москвою або через сприйняття чи дії окремого воїна (Чапела в боях під Севастополем, капітан Перелюб — у Сталінградській битві), якому загальна картина битви, зрозуміло, не була доступною. Та варто зазначити, що пережите героями в бою на тій ділянці, де їм довелося бути, зображується в романі дуже достовірно як щодо реальної предметності обставин, так і людських вчинків і переживань, самої поведінки у фронтовій обстановці.

Можна вважати, що таким зображенням письменник залишився вірним традиціям своєї «Грози», де було мало батальних широких сцен, масштабних подій, зате детально, різносторонньо, проникливо зображувалося особисте життя, побут, психологія героїв, їхні характери, за допомогою чого головним чином і досягалося глибинне проникнення в соціально-класові конфлікти і процеси революційної доби, її атмосферу та основні закономірності.

Мабуть, і в «Хуртовині» автор не ставив собі за мету давати панорамне відображення великих битв минулої війни. Його цікавило передусім повсякденне «тилове» життя (страждання, переживання, боротьба радянських людей в пору грізних випробувань). Саме на цій, ще порівняно менше висвітленій літературою, стороні народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни, він і концентрує свою увагу. Подвигу, може, й не завжди зовні ефектного, яскравого, проте настільки многотрудного, оплаченого дорогою ціною, а головне — значимого за історичними вимірами.

Конкретику, «особистісну закоріненість» цього подвигу у военній долі, душевному складі, почуттях і вчинках радянської людини і розкрито в романі. Таке основне творче завдання диктувало і самий добір матеріалу — людського середовища, типу, конфліктів, ситуацій, як і відповідний спосіб подачі матеріалу, жанр, композиційну будову твору. В жанровому відношенні «Хуртовина» є романом історико-соціальним, з яскраво вираженими, преважуючими ознаками епічності.

Основу роману складає почасти довоєнне, а переважно — придніпровське село Сокирне в часи Великої Вітчизняної війни. Головний об'єкт зображення — конкретні долі сокирчан, частину з яких війна куди лишень не закинула. Та при тому всьому «локальному матеріалі», здавалось, дещо обмеженому для епічного роману, авторові вдається досягти масштабного узагальнення, значного художнього ефекту.

Авторська концепція життя і людини врешті визначає ідею роману, основну його спрямованість, а також зумовлює відповідну архітектуру, принципи і способи подачі життєвого матеріалу. Для А. Шияна людина — центр створюваної художньої світобудови. Радянські трудові люди, які складають основу основ життя суспільства, через долі, внутрішній світ яких це життя повинне персоніфіковано поставати в своїй перво-

зданності. Ними, як вищим критерієм, воно зрештою й має вимірюватися. Звідси й те велике ідейно-естетичне навантаження, котре покладається в «Хуртовині» на сільських трудівників.

Виразу націленість письменника на відображення правди, конкретного людського характеру, повсякденного життя, праці, побуту, відносин і переживань героїв, за чим повинна поставати, вимальовуватися в своїй реальній сутності й правдива картина більш загальних, історичних подій та обставин, правда самої історії. Досягається це завдяки глибокому знанню А. Шияном відображуваного матеріалу, його вмінню за конкретним бачити загальне, закономірності життєвого розвитку, нарешті завдяки високому рівню письменникової майстерності живописання словом. Герої, обставини, події, картини людського життя і природи в більшості своїй виписані в «Хуртовині» достовірно, вражаюче рельєфно та одухотворено. В результаті чого зі сторінок епопеї постає саме народне життя з конкретними людьми та реальними подіями в розмаїтій складності його проявів.

Звідси стає зрозумілим і даний у першій книзі епопеї широкий, деталізовано і розлого виписаний екскурс у довоєнне життя Сокирного, історії життя його мешканців. Він якраз і потрібен був авторові, щоб якомога повніше і виразніше представити своїх героїв, допомогти читачеві настроїтися і на їх емоційне сприйняття: адже сила дії такого сприйняття дуже значна. Разом з тим, щоб розкрити той життєвий, народний ґрунт, першоджерела, з яких виростали і формувалися характери героїв, їхні переконання, уподобання, їхнє світосприйняття. Адже виключна та історична обставина, що жили, виростали, розвивалися вони саме в радянських умовах, що радянське життя стало для них своїм, рідним, власними руками і волею твореним,— відіграє визначальну роль у тому, що зможуть вони витримати, здавалося б, неймовірно випробування воєнного лихоліття та непереборні труднощі.

Війна нагло ввірвалася в мирне життя Сокирного, внесла крутий злам у долі героїв, розкидала їх по різних дорогах. Долі цих радянських людей-трудівників, повсякденність їхнього — в силу історичних обставин тепер уже незвичайного — життя-боротьби становлять основний предмет зображення «воєнних» частин «Хуртовини», за допомогою яких художньо досліджується пройдена, вистраждана і виборена народом воєнна епопея. Насамперед в її «тиловій» частині: евакуація в радянський тил; нескореність, наростаючий опір тих, що потрапили під ворожу окупацію, підпілля, партизанська боротьба; насильницьке вивезення молоді на каторжні роботи до Німеччини, страдницька одісея бранок, приклади відчайдушних спроб втечі; нарешті довгождано радісне визволення, початки відбудови поруйнованого господарства, початки справжнього життя та ін.

У «Хуртовині» ці процеси розкриваються через деталізовані, розлого описані долі героїв. Так, старий комуніст Сидір Гаркуша, який разом з дружиною та сусідською дівчиною Санькою їде в евакуацію — через усю Україну, Дон — у далекі заволзькі степи. Кривавий, трагічний шлях

героїв, їхня самовіддана робота в Заволжі для забезпечення фронту хлібом, братерське ставлення до них місцевих жителів, дорога реєвакації, на якій Гаркуші знову довелось стільки страшного побачити і почути, повернення в спалені рідні Сокиринці,— все це сторінки з пережитого нашим народом, які разом складають частину епопеї пройденого і вибореного ним у Вітчизняній війні, частину його безприкладного подвигу.

Скільки дивовижних випробувань судилося зазнати головним героям епопеї — Тетяні Туркан та її коханому Іванові Крутояру, поки зустрілися вони нарешті у рідному Подніпров'ї, а згодом (як ворога було вигнано) і поєднали свою долю — в образно-символічній формі автор утверджує цим невмирущість, незнищенність народу та закладених у ньому сил краси, любові, життєтворення. Або трактористові Антону Чапелі, котрий спочатку геройськи бився на фронтах, потім — силою обставин — потрапив у полон, був засланий до третього рейху. Окремою лінією влітається в розповідь твору історія втечі з Німеччини відважної української дівчини Малинки, допомога їй з боку людей різних націй. З нещадною правдивістю зображує автор і ті жахи, які довелось пережити за окупації радянським людям. Подає і хвилюючу розповідь про ніжну і самовіддану любов партизанки Дуні Ярмоленко, змальовує і здійснений нею подвиг, подібний до сусанівського... Так, стражданнями, кров'ю і смертю сповна платили за свою нескореність, свою вірність радянському життю, рідній землі трудівники-сокирчани. І — врешті — перемогли, здолали ворога, який зазіхав на весь світ, на підкорення чи й знищення цілих країн і народів.

Війна постає зі сторінок роману як суворе, граничне випробування всього радянського народу, Радянської держави і кожної людини. Не обходить письменник і багатьох складних сторін воєнного лихоліття, показуючи зламани тяжкими обставинами людські долі, зображує покидьків типу підступного Бориса Владики, його владолюбно-жорстокої сестри преподобної Тарсилії (Марії Ворон), колишнього куркуля Махтея Плюхи та іже з ними. Причому за своїми вже давніше виробленими творчими принципами А. Шиян не спрощує, не подає в спримітизованому одноплановому вигляді і ці образи.

Окремо слід сказати, і про своєрідну дійову функцію природи у творах А. Шияна. В «Хуртовині» вона відтворюється також не просто майстерно, живописно, а з якоюсь особливою задушевністю. Її картини мають і, сказати б, самодостатнє значення, виховуючи почуття краси, патріотичної любові до рідної землі. Водночас природа показана як фактор благотворного впливу на людську особистість, одухотворює її, сприяє її гармонійному розвитку, пробудженню її «прихованих» духовних можливостей. У воєнному романі А. Шияна її картини, сам її життєдайний дух служать тим вражаючим контрастом, який допомагає авторові вочевидь показати антилюдяність, антиприродність війни.

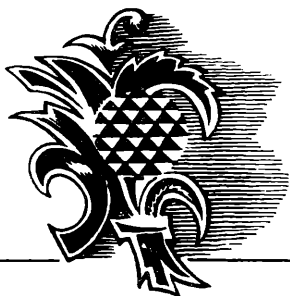
Роман змальовує Велику Вітчизняну війну як справді всенарод-

ну, як не бувалий ще в історії масовий прояв героїзму народу. Показує історично закономірну Перемогу, здобуту під проводом партії. Адже соціалістичне, інтернаціональне — в чому силою художньої правди переконує «Хуртовина» — увійшло в плоть і кров, у свідомість і душу радянської людини, всього народу, і ніхто й ніщо подолати, тим більш викоринити його вже не здатен.

У романі «Хуртовина» письменник показав український народ у Великій Вітчизняній війні, зобразив інтернаціональне братерство радянських народів, яке стало важливою запорукою Великої Перемоги, 40-річчя якої відзначило прогресивне людство всього світу.

У світлі цього ювілею, творчість А. Шияна виблискує новими гранями, несучи людям правду про вікопомний подвиг, згуртовуючи їх у боротьбі за мир.

Кость ВОЛИНСЬКИЙ

ХУРТОВИНА

Р о м а н

КНИГА ПЕРША

1

Ніби вартовий, стоїть біля ліснової сторожки могутній дуб, що одразу й не вгадати його віку: може, двісті, а може, триста років — такий він високий, розлогий, дужий...

А біля нього, широко розкинувши крону, розпластався гостролистий клен, який не поступиться перед старшим братом дубом ні своєю могутністю, ні зростом, ані красою. А ще далі височить узорчастий ясен, простягнувши вітируки до молодої сестриці — берези, ніжно обійняв її, довгокосу мрійницю, та й застигли вони обоє в чарівному сні...

Над ними високо-високо світить ущерблений місяць, пробивається крізь верхів'я, лягає ясними узорами на білій стіні хати, вже помережаній тінями кучерявих чорнобривців, і кручених паничів, і струнких та високих мальв.

Не ворухнеться ні квіточка, ні стеблинка, ні верхів'яний листочок. Тиша, спокій і благодать...

На подвір'ї перед ганком стоїть дівчинка років семи в корсетці, обкладеній плисом, з-під якої спадає темно-зелена спідничка, обрамлена темно-вишневою смужкою. Пишні рукавці льняної сорочки вишито багряними трояндами, а погруддя — в хрестик на два кольори — червоним та чорним. Ще лягли тут два разки коралового намиста, і розсипались поверх них і поверх сорочки барвистою райдугою шовкові й атласні стрічки, що їх звідкись приніс тато,

а мама дістала їх сьогодні з скрині і вперше в житті оздобила ними вбрання для донечки.

Ще справили їй сап'янові чобітки — теж вперше в житті. І мамині руки вплели в чорні косички два бантики бордові, красиві, а голову їй пов'язали білою хустинкою, а по тій хустинці ніби навмисне хтось розсипав синій цвіт лісових дзвіночків.

Стоїть дівчинка, мов картинка,— темноброва, кароока, смаглява від сонця та вітрів. Довгі й густі вії крильцями метелика відганяють настирливий сон, а очі допитливо стежать за всім: і за тінями на стіні хати, і за місяцем, і за повним-повнісіньким відром, що його звечора забули зняти з цямрини збитої в зруб криниці, і зараз в нього однаково зазирають дерев'яний журавель і місяць. Тільки журавель милується своєю вродою, а місяць жадібно припав до прохолодної води і п'є її, п'є, щедро сипнувши на поверхню блискучого срібла...

Мати взяла до рук довгий ключ з хоботком, шугонула ним у темний отвір просвердленої лутки, повернула раз і вдруге. По той бік сінешніх дверей двічі цокнув засув об залізні хомутики, і Тетяна сказала:

— Ой мамо! Навіщо ж ви хату замкнули? В хаті ж Нестор спить.

— І хай спить, а як устане раненько, то й корову видоїть, і до лісу її вижене, і за курми догляне, і свиням їсти дасть. Він це діло знає... Хазяїн...

— Ну, рушаймо, щоб нам не запізнитися,— сказав тато, з розгону поклавши собі на спину важку торбу, і першим вийшов з двору.

Мати, наче відра з водою, взяла на коромисло дві корзини з горнятками ряжанки, сиру, сметани та городини, накритими зверху чистими полотнинками, рушила слідом за чоловіком, а вже за нею, не відстаючи від матері, задрібушила й Тетянка в новеньких чобітках, вкриваючи їх передсвітанковою росою.

По обидва боки непроглядною стіною стояв притишений ліс. Знизу він видавався темнішим, бо над самісінькою дорогою і в глибину його узгір'я й вибалки позаростали такою рясною ліщиною, крізь яку, здавалося, не пробитися ні людині, ні звірові.

Йшла Тетянка, і з такою ж швидкістю плив над верхів'ям сонних дерев місяць. То поринаючи в густі крони, то вибиваючись з них, він освітлював краєчок дороги, чи ласкаво голубив полянку, всіяну лісовими квітами, чи за-

тримувався на трухлявому пеньку, що його вже вкрай зсо-тали плісняві гриби, або зазирає під кущі орішини, де між травою світилися вогники чарівних світлячків.

Іншим разом, може б, і спинилася тут Тетянка, і визби-рала б оте диво, але ж зараз не час,— треба поспішати, бо можна запізнитися до причалу.

Ліс почав світлішати, а незабаром дорога вивела їх до широкого зрошеного луку. Власне, тут уже була не дорога, а стежка, на яку вони й повернули. Місяць уже не плив по верховіттях, а з далекої височини розсипав своє сяйво над лугом і над долиною, що була оповита в сизу непро-глядну млу. Може, то підіймалися тумани?

Тетянка поспішала, щоб не відставати від батьків, і в той же час її вабило до себе небо. Ще ніколи не бачила вона його таким широким, безмежним і красивим. Стали поміт-нішими зірки. Їх так багато. Одні з них ледве мріють у тем-но-синій височині, інші красуються перед очима білими ромашками з осяйною серединкою, а є й такі, що грають, переливаються, іскряться — крупні, пишні, величаві, мов білі лілеї. Очей від них не можна відірвати. Ніби хтось бродив по тихих заводях Дніпра чи в лугових замріяних озерах, зривав той ніжний цвіт, щоб потім щедро й рясно розкидати його по небу — на радість і втіху людям.

Іде Тетянка слідом за батьками, а її оченята за всім стежать, все примічають.

— Що, донечко, може, втомилася? Може, перепочине-мо? — запитує мати, перекладаючи коромисло з лівого плеча на праве.

Тетянка охоче б відпочила, але ж тато мовчить, не зупи-няється, і донечка відповідає:

— Ні, мамо, я не втомилася. І ніжки в мене зовсім, зовсім не болять.

Усі троє ідуть далі. Ось уже кінчається луг і починаються густі, як ліщина, лози. Першим пірнає в їх темнувату зелень батько з мішком, потім мати з корзинами. Не доглед-івши, зачепила гілку, і вона вдарила Тетянку просто в обличчя. Вдарила боляче, але дівчинка не скрикнула, навіть голосу не подала, тільки очима більш уважно стежила тепер за підступним гіллям.

Незабаром минули останні кущі, й перед очима, ніби в казці, постав Дніпро, розцвічений вогниками — то черво-ними, то жовтими, то зеленими. Вогні були поблизу, вогні світилися вздовж річки, позначаючи шлях для пароплавів та човнів. Під берегом стояв на припоні великий човен, що його

в народі звать «дубом». Горів у ньому самотній вогник-огарок свічки чи тьмянний каганець.

— Ну, ось ми й прибули,— сказав батько і, підійшовши ближче, привітався до людей, що зійшлися сюди раніше.— Доброго вам ранку!

— Доброго й вам ранку! — відповів хтось з гурту.

Батько зняв з плечей важку торбу, діловито, по-хазяйському примостив її в човні. Туди ж поставила мати свої корзини. Обоє вони вийшли потім на берег, де стояла Тетянка.

— З річки холодом віє,— сказала мама і великою шерстяною хусткою, що її вона витягла завчасно з корзини, покрила донечці плечі. Мало не до землі звисла сіра бахрома, прикриваючи дівчинці навіть сап'янові халявки. У маминій хустці було затишно й тепло.

Край берега лежав довгий і товстий стовбур осокора з почорнілим корінням, що його весною підмила півдна вода, а одірвати від землі все ж не змогла. Так і залишився той стовбур тут лежати, втопивши в глибину своє оголене гілля. На цьому стовбурі поряд інших дівчат та жінок примостилася й Тетянка з матір'ю, а батько пішов до чоловічого гурту, що темнів окремими силуетами. Там жевріли вогники цигарок, там велася притишена розмова.

Люди все прибували. Ось з куців лози, ніби з вибалка, виринув з мішком за плечима чоловік, а поряд нього зупинилося троє хлопчаків-підлітків. Вони озирались на лозяні зарості, немовби когось чекаючи. І справді, через хвилину до них підійшла жінка з двома корзинами на коромислі. Отак гуртом вони й прибули до річки, привіталися з людьми, розмістили в човні свої речі, а тоді чоловік разом з жінкою наблизились до зваленого осокора.

— Може, й ми тут десь примостимось? — спитав прибулий.

З жіночого гурту озався голос Тетянчиної матері:

— А чого ж, Сидоре Антоновичу, примощуйтеся й ви.— І молодиця, посунувшись, дала їм місце. Та Сидір Антонович сів не відразу, а, зупинившись проти дівчинки, пов'язаної в хустку, почав її розглядати.

— А це ж хто біля тебе, Степанидо? Чиє це дівча таке гарнісіньке? Невже моя хрещениця Тетянка?

— Твоя хрещениця, куме. Давно не заглядав до нашої сторожки — встигла, як бачиш, підрости.

— Ну, дівка! — скрикував, милуючись нею, Сидір Антонович.— Хоч заміж її віддавай!

У дівочому гурті почувся незлобивий смішок, а дядько Сидір, шурхнувши рукою до кишені піджака, дістав звідти велике рум'яне яблуко й простягнув його хрещениці.

Тетянка, чи то від сміху, що зринув зараз у дівочому гурті, чи від удавано захоплених вигуків хрещеного батька, засоромилась узяти те яблуко, а тільки дужче тиснулась до маминих колін.

— Ти бери, бери, куштуй,— наполягав хресний, і дівчинка не витримала спокуси, взяла нарешті той дарунок, і одразу її білі гострі зубки вп'ялися в соковиту й смачну м'якоть плода.

— А що тобі говорив? Правда ж, смачне?

— Смачне,— підтвердила дівчинка й простягнула яблуко мамі.— Ось покуштуйте!

— І справді, як мед!

— Отож-бо! Хоч і мало в моєму саду яблунь, зате всі сортови.

— Доведеться й нам у тебе щепу взяти.

— Для куми й кума відмови не буде. Хай ласує потім моя хрещениця такі яблука.— Він ладен був уже тут і сісти, як несподівано почув хлюпотіння води, обернувся до річки й побачив своїх синів. Всі троє — старший, Максим, і молодші, Гордій та Михайло,— вже осіддали одну з гілок осокара, і, гойдаючись на ній, могли її ненароком зламати, й потрапити в річку.

— А, капосні діти! Уже забавку собі знайшли... Ану, геть звідти! Геть на берег!

Діти слухняно виконали батьків наказ і тут же, знайшовши між гранітовим щебенем, яким укріплювався берег, дрібні камінці, змагалися між собою, хто далі їх кине з берега. Камінці булькали в воду голосно, дзвінко, наче хтось відкупорював пробку з пляшки, а за кожним із хлопців мовчки, але зацікавлено стежила Тетянка. Та увагу її привернули до себе ще люди, які виринули з тих самих лозяних кущів. Дівчинка їх пізнала одразу.

Першим широко ступав високий бакенщик Марко Крутояр у військовій гімнастерці й чорних суконних штанях, заправлених у чоботи з високими халявами. На голові сіра приношена кепка. Слідом за ним поспішав Іванко — хлопчик років десяти з вузликом у руках, а за ними, трохи відстаючи, йшла Іванкова мати. В руках у неї не було нічого. На хлопчикові новенький картузик і нові черевички, а костюмчик сирій, куплений ще позаторік.

Іванко дівчинці добре знайомий, бо він бував у лісі мало не щодня. То збирав у глечик ягоди — суниці, то приходив з лозяною корзинкою по гриби чи ліщинові горіхи. А як вистигав глід, чи шипшина, чи груші-лісівки — Іванко й тоді відвідував ліс. Спритний, ловкий, вилазив на самісіньке верхів'я груші, тряс її з усіх сил, а потім разом з товаришами визбирував струшені плоди. Під осінь його можна було бачити з торбою — для шипшини, чи з відром, куди він зривав з колючого гілля терен, вкритий сизим пушком, а іноді й вранішньою росою. І всі ці дари лісу він приносив додому, а мати сушила, заготовляючи те все для зимових киселів та узварів.

Бакенщик привітався з людьми і сказав:

— Зараз будемо вирушати. Я тільки на хвилинку загляну в свою будку, — і пішов берегом. Дружина й Іванко лишилися тут, де всі.

Іванко відразу помітив Тетянку, пов'язану великою теплою хусткою, але не підійшов до неї, а помчав до хлопців і одразу включився в змагання.

— Це що — кидати каміння! — сказав він зверхнім тоном. — Ви попробуйте ось так зробити, — і, вибравши замашний плескуватий камінчик, пригнувся й з силою жбурнув його перед собою. Камінець, черкаючи поверхню води, перескакував по ній, мов живий, лишаючи за собою кола, а на березі стояв Іванко й рахував:

— Сім, вісім, дев'ять, де...

Десятого кружальця не вийшло, бо камінчик, знесилившись, потонув у глибину.

— Подумаєш, яке диво! Ось зараз спробую, — сказав старший з братів, Максим. І наче так само пригнувся й кинув з силою камінець, але він тільки один раз булькнув і відразу потонув.

— Ех ти! — вигукнув зневажливо Іванко. — Тут потрібна практика... Зрозумів?

Але практикуватися не довелось. Повернувся бакенщик з лозяною корзинкою, в якій билася жива риба, спіймана, очевидно, ще звечора.

Люди почали мовчки розсаджуватися в човні. Сіли на свої місця дві пари веслувальників, а сам стерновий Марко Крутояр примостився на рульовому сидінні з веслом.

— А хто гаситиме вранці ліхтар? — запитала в чоловіка Харитина.

— Мій напарник. Я вже домовився з ним.

Зашурхотіли під днищем камінці й пісок. Бистра й гли-

бока вода підхопила навантажений дуб і понесла його за течією.

...І знову поплив у небі місяць поряд з човном, а на всю широчінь ріки й аж до протилежного високого берега прослалася біла срібляста доріжка, тремтить і супроводжує човен, ні на мить не відриваючись від нього.

За уключинами сидять четверо досвідчених веслярів. Мовчазно й ритмічно вони опускають ясеніві весла в сонну воду, і вода буруниться під ними й зникає за світляною доріжкою, знову заспокоюється й темніє.

Тетянка спостерігала також, як з весел спадали при кожному помахові чисті краплинки води, осяяні місячним промінням, нагадуючи блискучі білі намистинки.

Недоспана ніч давалася взнаки багатьом. Затихли, причаїлись і незабаром поснули діти. Спали або дрімали, схилившись одна до одної жінки й дівчата. Мовчки курили чи стиха розмовляли між собою чоловіки, але їх так само починав одолівати сон, і вони, покидавши недопалки цигарок у воду, натягували глибше на лоб свої картузи, та кепки, та шапки, вмощувались у човні, хто як може, і затихали. Не спали тільки веслувальники та стерновий. Не спала й Тетянка. Вона вперше пливе човном в таку дальню дорогу. Все її цікавить. До всього додивляються її допитливі оченята.

Поскрипують в уключинах весла, чути навіть, як падають з них краплини на воду. Як місяць пронизує невелику хмаринку, губиться в ній, і тоді зникає з води світляна смужка. Та знову потім випливає місяць у простір, і знову невідступно слідує за човном срібляста стрічка, і майорять дороговказні вогники: то червоний, то зелений, то жовтий.

Не спить Тетянка. Її увагу приковує ціле суцвіття вогнів, і дівчинка здогадується, що то пливе рейсовий пароплав. Очі її вже ні на мить не відриваються від нього. На воді так же рясно відбиваються вогні і пливуть назустріч; наближаються, стають все виразнішими. Видно трубу і високу щоглу з ліхтариком. Раптом біля труби знялася біла хмарка раз і вдруге, і вже потім долинув попереджувальний звук пароплавного гудка. Помітила ще Тетянка на капітанському містку людину, що розмахувала білим прапорцем. Може, то сам капітан?

Побачила також, як і Марко Крутояр поклав своє стернувальне весло, взяв теж білий прапорець, майнув ним кілька разів і, згорнувши, поклав біля себе. Освітлювалася

палуба. В деяких каютах з відкритими вікнами Тетянка помітила сині вогники над дверима й подумала: «Для чого вони, оті вогники? Хіба місяць не ясно світить?» Більшість вікон завішено шовковими фіранками. На палубі в плетених лозяних кріслах то тут, то там дрімають люди. Та увагу дівчинки привернув шум колеса з дерев'яними лопатями, що збивали воду, розбризкували її під крило, лишаючи по собі піняву хвилясту воду. Ще привернув її увагу капітан. Він стояв на вахті в чорній шинелі, застебнутий на всі гудзики, у форменому картузі з лакованим козирком. На козирку і на гудзиках грався місячний промінь. Милуючись ним, Тетянка подумала:

«Який красивий оцей капітан!» Хотілося, щоб і мама глянула на нього. Але мама спала, а Тетянка не відважилася її розбудити.

Швидко розминулися пароплав з човном, і вже увагу дівчинки привернуло інше. Просто навперейми човнові наближались довгі й високі хвилі, підійняті рейсовим пароплавом. На душу дівчинці війнуло холодком. «Що, як вони, оті хвилі, перевернуть наш човен?» В оченятах засвітився страх. Дівчинка позирнула на стернового, і той, зрозумівши її тривожний погляд, сказав:

— А ти, Тетянко, чому не спиш? Бачиш, усі дітки сплять... Тобі теж треба спати...— І в тоні голосу, і в тому, що він їй радив, відчувався спокій. Це заспокоїло й Тетянку.

Бакенщик вправно скерував човна впоперек першій хвилі. Вона вдарилась об носок, сипнувши на обидва боки водяними бризками. Човен гойднуло так, що люди попркидались, але, зрозумівши в чому справа, знову заплющили очі. Не проснулись тільки діти, здолані міцним сном. Човен, подолавши перепону, продовжував пливати далі.

Хоч іще не займалось на сході багрянцем небо, але в повітрі відчувалося, що вже народжується світанням новий день. Поволі блякли і тьмяніли зорі. Невиразні обриси далекого правого берега ставали чіткішими, яснішими. Вже видно було ліси, що обрамлювали гори, заповнюючи собою вибалки, часом круто збігаючи вниз, де вони з'єднувались з густою зеленню надбережних гаїв.

А ось уже човен підпливає до неширокої затоки. Видно під берегами осоку, і кущі лози, і поодинокі верби, що звісили своє гілля над лататтям, а по ньому то тут, то там ясніють білі лілеї...

І ніде нікого: ні людини, ні пташини. Тільки здіймається

над поверхнею передсвітанковий туманець і тихо, непомітно лягає на трави й луки прохолодна роса.

...Прокинулась мати, глянула на донечку, спитала:

— Ти що ж, не спиш?

— А не хочеться... Дивлюсь на Дніпро.

Мати обняла теплі плечики, притисла дівчинку до себе і задрімала знову.

Ще назустріч линув пароплав, тільки вже буксирний, тягнучи за собою кілька довгих і важких барж, навантажених вугіллям і якимсь червонуватим камінням, що його Тетянка бачила вперше.

З кожною хвилиною ясніло по всьому виднокрузі, а на сході, за дальніми луками, аж там ген-ген, де бовваніли чи ліси, чи гори, на самому обрії зарожевіло нарешті небо, спочатку трішечки трояндовим цвітом, але той цвіт не зникав, а ширився по краях і вгору; ширився, густішав, підіймався вище, і його ясний світ гасив зорі, розганяв сутінки над величезним простором подніпровського краю, що від нього ні на мить не відривалися дитячі оченята.

Човен пливе повз урвистого кручаватого берега, сточеного норами, мов бджолиними сотами. «Для чого їх так багато? Хто в них живе?»

Тетянці кортіло запитати у мами, та в цю хвилину помітила сама, як з однієї нори вишмигнула в повітря швидка, мов ластівка, пташинка — стриж і, розсікаючи тонкими крильми повітря, гасала поблизу кручі, припадаючи мало не до самої води.

Звідкись прилетіли чайки, і їхні жалібні крики сумно лягали над широчінню ріки. Але Тетянчині очі зорили на схід. Він уже не рожевів, як раніше, а палав, ніби вся далина була всіяна червоними маками...

І ось між тими маками з'явився тільки ободок, такий багрянний, як то хіба бувають стиглі херсонські кавуни або пелюстки махрової жоржини. І той краєчок нестримно прорізував обрій, підіймався все вище, вище... І вже з'явилося велике кругле сонце, бризнуло на землю багряним оксамитом...

І все під ним заграло, заіскрилось, стрепенулося від сну.

Високо в небі з'явився жайворонок і, б'ючи крильцями, повис на одному місці у високості, немовби хтось невидимий прив'язав його на ниточку. І полилися звідти соплчані мелодії, голосні й роздольні — на всю широчінь привольного краю... А на той голос озвався другий і третій жайворонок, прославляючи грядущий день — теплий, літній, ясний...

З ним змагаючись, вдарили в найближчих житах ситі перепели, вимовляючи своє одноманітне «пить підем», «пить підем».

Прохурчав крилами осторонь човна табунець диких качок, сполоханих невідомо ким, і опустився в тихій заводі, що горіла у відсвітах зорі, мов добра вишня. Туди ж полетів, ліниво розмахуючи довгими крилами, лелека. Там же маячив на своєму ветхому човнику якийсь дід-рибалка, закинувши сіть. І він сам, і його човен, і навіть довгий дрючок «хрокала», яким він полохав між лататтям рибу,— все відбилосся, мов у дзеркалі, в сонній заводі. Тихою була вода і в річищі Дніпра,— лежала, ну все одно, як перший льодок. Ні хвильки, ні найдрібніших бриж. А в ній чітко відбивався не тільки берег, кущі лози, верби та осоки, а й квіти, і трави, умиті ранковою росою. І та роса вигравала під сонцем, як найдобріші корали.

Багрянцем відсвічували білі стіни хат не відомого Тетянці селища, повз яке тихо пропливав човен. Багряними були плеса озер, що губилися в ближніх і дальніх лугах.

Та підіймалося сонце вище, зникав недавній багрянець, і на нього вже не можна було дивитися — так сліпило воно очі. Зорі згасли зовсім, а місяць, блідий, невиразний, але ще помітний, все дужче схилявся на захід.

Прокинулась мама, глянула на донечку, запитала:

— То оце ти й досі не зімкнула очей?

— А я, мамо, зовсім не хочу ще спати.

Мати, не скидаючи хустини, перегнулася через борт, зачерпнула долонею, мов ківшиком, дніпровську воду, хлюпнула собі в обличчя освіжаючись. Потім дістала з корзинки чисту ганчірочку, витерлась нею, сказала:

— Зірньо ж ти моя! Голуб'я моє дороге! — і обняла дитя, пригорнула до себе.

Прокинулась Іванкова мати — тітка Харитина. Розплющив очі й сам Іванко і, одразу згадавши за новенький картузик, обережно взяв його з корзини, одягнув на русяве, вигоріле під сонцем волосся. Його увагу привернула дівчинка, що з-під бахроми в неї червоніли сап'янові чобітки. Він дивився на дівчинку так, ніби вперше її зустрів. А коли вона, бажаючи похвастати перед ним обною, скинула з себе хустку, Іванко аж рота розкрив від здивування. Тільки вигукнув:

— Оце ти, Тетянко, отака?

— А я бачила, як сонечко сходило... І пароплави бачила аж два вночі...

— Подумаєш! — промовив Іванко.— Та я, мабуть, уже їх бачив, різних пароплавів, штук триста... За літо... Та ще восени побачу,— і тут простягнув наперед свої ноженята.— А мені тато теж купив ось нові черевички. І є в мене ніжик складаний,— похвастав хлопчик...— І я вже катався на каруселі...

Спереду на правому боці річки з'явилося велике селище, розташоване по узгір'ю. Хати потиньковані в білу й аж червону глину. Біля кожної хати садочок. Внизу рублена криниця з воротком і жолобами для напування худоби. А на самій горі помітила Тетянка церкву із дзвіницею. А навколо церкви густо тулились одноповерхові й двоповерхові будиночки з садками та квітами на балконах.

Огороджував церкву й будиночки кам'яний мур, а за ним уже просторився великий майдан з двома вітрянками, а за ними починався монастирський ліс, що йому, здавалося, не було кінця-краю.

Сьогодні тут має відбутися ярмарок.

2

Про все, мабуть, і не розкажеш, що довелось побачити й пережити Тетянці за один тільки день на цьому ярмарку. З цікавістю й острахом оглядала вона майдан. Здавалося, не можна було не тільки знайти місця для маминих корзин і татової торби, а навіть самим не буде як стати. Проте і мама, й тато, і всі ті люди, що прибули сюди на човні, йшли спокійно, не виявляючи ніякого занепокоєння й тривоги.

З майдану понад лісом пролягла дорога, і по ній, скільки сягнеш оком, маячать люди.

Той веде на ярмарок коня, а інший корову з теляточком. Тягнуть і кіз, підганяючи впертих тварин хворостиною; несуть у мішках поросят, і вони, нажахані, так верещать, наче їх збираються колоть. Пручаються, бідолашні, в незручній полотнині, намагаючись вирватися з неї на волю. А там он їде кіньми хазяїн з сином. На всю довжину воза лежать двоє відгодованих кабанів із зв'язаними ногами. Вони тільки рохкають, і на вибоях дороги видно, як трясеться на них добре сало. А за возом на налігачі, здіймаючи ратицями пил, їде здоровенний бугай з кільцем у ніздрі.

Слідом за кіньми ліниво простують воли, сірі, круторогі, тягнуть велику гарбу. Погейкує на них дідок: «Цоб, цабе!»

У гарбі в нього мало не весь його рід: і старе, й мале — хай поярмаркують.

І вже того люду суне: йдуть дівчата в кольорових хустках, у барвистому одязі, йдуть молодиці в корсетах, обкладених плисом, ідуть бабусі у всьому темному, як то годиться для їхнього віку. Дибають по обочинах дороги діди з ціпками в руках, у чоботях, припорошених пилом, в шапках, що їм, здається, і зносу не буде.

Промчить часом, обганяючи коней і волів, швидка автомашина з людьми чи вантажем, завіє всіх курявою, мов туманом, і довго потім осідає той пил на придорожніх травах та бур'янах.

Іде Тетянка немовби вві сні, стежить, щоб не відстати од мами, не загубитись у людському натовпі, до якого вони наближаються. І раптом чує дівчинка позад себе надсадний крик:

— Агей, бережись! Бережися-а-а!..

На передку брички стоїть на повний зріст молодий циган в голубій косоворотці, плисовій жилетці і таких же штанях, заправлених у наваксовані, але припилені чоботи. Смаглявий, вихрестий, з темними як ніч, блискучими очима, з чорними розводдями хижо вигнутих брів, він, тримаючи в лівій руці ремінні віжки, правою нещадно стьобає батогами вороних коней, і вони, мов шалені, з хропінням мчать просто на натовп, що шарахається на два боки, утворюючи коридор. Дехто, ще не отямившись з переляку, хреститься, дехто свариться вслід кулаком, проводжаючи недобрим поглядом цигана і його розгарячених від батога бистрих, сильних коней.

На всьому розбігу циган вправно осаджує вороних, ловко зіскакує з передка брички, звично підходить до покупця.

— Бачили? Не коні — змії! Урагани! — вигукує він, розхвалюючи своє добро.— Сам за них дав дві тисячі чисто ганом. Хай я розсіюсь відразу, як трава, коли брешу!

— Півтори дам! І ні копійки більше!

— Дві! І ні копійки менше! — наполягає циган і підставляє свою широку й сильну долоню для торгівного удару покупцеві.

Покупець був огрядний, широкоплечий, вище середнього зросту, в сірому добротному костюмі, в шовковій сорочці з добірним вишиванням решетилівських майстринь, яке так личило його засмаглому обличчю, широким чорним бровам, під якими світилися карі, як у цигана, але холодні очі, що ними позирав на коней. Очевидно, вони йому подо-

бались дуже, та сам він був неблаганним у своєму слові.

— Скидай капелюха, дивись на церкву, хрестися! — на-ступав циган, і хрестився першим, і знову простягав свою, не дуже чисту, руку для підставного удару. Та впертий покупець тієї руки не бив, і не скидав свого сірого велюрового капелюха, і не хрестився, тільки, помітно роздратовуючись, уже починав сердитись.

— Що сказав — те даю! І не проси! Не можу більше. Півтори тисячі відпущено на коней — півтори. Тобі й даю.

— Ах, Борю! І навіщо тобі хвилюватись? Купимо інших. Ярмарок великий, — озвалася худа голубоока жінка з кирпатим носиком, блідим обличчям і блідими губами, що стояла поруч у синьому платті з білим мереживним комірцем і такою ж оторочкою на рукавах. Її шию прикрашав всього один-єдиний разок янтарного намиста, зате на довгих пальцях красувались, крім шлюбного персня, ще два дорожочініні — з рубіновим каменем і алмазом.

— Навіщо інших купувати? — напосів тепер уже циган і на дружину покупця. — Та обійдїть увесь ярмарок — кращїх не знайдете. Якуб змалку знається на добрих конях... Якуб одразу бачить, кому яких коней потрібнї! А ви про інших говорите. Це ж змїї! Це ж справжні урагани!.. — І він кидався до коней, плескав їх широкою долонею по теплій шиї, а очі в нього світилися так, ніби голубив він найулюбленішого синочка або свою кохану.

В цю хвилину підійшли сюди Тетянка з татом і мамою.

Батьки привіталися з лісничим і лісничихою, а тоді тато спитав:

— Оце ви, Борисе Петровичу, таких коней сторгували?

— Ще не сторгував, але, мабуть, сторгую, — відповів упевнено лісничий, і його погляд зупинився на Тетянці. — А чия це така дівчинка? Така кралечка мила? Така гарнісінька?

— Чия ж, — сказала вдоволено, з ноткою гордоців ма-ти. — Наша донечка, наша Тетянка.

Дівчинка вся зашарїлася, а лісничий обїяв її за плечі, приголубив, і очі в нього враз потеплїли.

— Таке б нам дитя мати... га? — посміхнувся він, зир-каючи на свою дружину, яка теж ласкаво дивилася на дівчинку.

— Справді, гарнісінька...

— Що ж, не маю зараз для тебе гостинця, — сказав ліс-ничий. — Ну ще ми з тобою, Тетянко, на ярмарку, мабуть, зустрїнемось.

— Нічого, нічого,— промовив тато.— Ми їй самі гостинців купимо. Ось продамо тут дещо і купимо. Бувайте!

Тато першим рушив далі, залишивши лісничого з лісничихою біля коней.

Та знову невдовзі татові довелося зупинитись, бо гукнув його односельчанин Степан Помадка.

— От добре, що зустрів тебе, Власе. Здрастуйте вам, з святочком будьте здорові,— кивнув він головою до Степаниди і ніякої уваги не звернув на Тетянку.— Розумієте, Власе, зібрав трохи грошенят... Хочу коня купити.

— Та що це вам приспичило коней купувати,— посміхнувся Влас.— Там он лісничий Владика торгується з циганом... А тепер ось і ти...

— Треба. Хоч плохеньку, а треба. І город зорати, і снопи з поля привезти, і хмизу з лісу... Сам знаєш, без коня в господарстві не обійтись. Ти на них розумієшся краще. Поглянь, щоб мене не обдурили...

— Це я... щоб дунив? Та нехай мої діти-циганчата світу-сонця не бачать, коли я, їхній батько, когось зроду-віку обдурював. Хочеш доброго коня мати? Кажи, хочеш? П'ятсот карбованців даси і забирай.

— Може, ти думаєш, що гроші з трави ростуть? — сказав Степан Помадка, одягнений не по-святковому. Приношені штани були йому по щиколотки, а босі ноги взуті в старі опорки. Стара на ньому й шапка, і свитина, з-під якої визирала полатана сорочка.

— Бачу, чоловік ти не багатий. Так уже й буде, скидай шапку, хрестися! За триста віддаю,— і циган простягнув свою руку. Степан ударив мозолястою загрубілою долонею по тій руці сказав:

— Сто вісімдесят — красна їй ціна!

Худа шкапина з гострючим крупом і випнутими ребрами щипала під ногами запилений кущик споришу.

— Худюща! — сказав тато, скидаючи з плеча свою торбу, щоб глянути коневі в зуби.

— Молода? — поцікавився Степан, з надією дивлячись на Власа.

— Молода... Тільки дуже занехаяна — шість років шкапині.

— То нічого, нічого,— зрадів чомусь Помадка, поправляючи на собі свитину, щоб не впала з плечей.— Я її, Івановичу, на лугових травах випасатиму, вона поглядшає. Спасибі тобі, Власе... Виручив. Хоч знатиму, що купую.— І він, звертаючись до цигана, заявив:

— Даю сто вісімдесят п'ять! — І з розмаху вдарив циганську долоню.

Чи довго ще вони отак торгувались, того Тетянка не знає, бо мати, тримаючи на плечах важкі корзини, почала вже сердитись.

— Отак згаємо час, то ніколи буде й поярмаркувати. Куди таке діло годиться?

— Не гримай, Степанидо, не гримай, ще день тільки починається — все встигнемо і продати, і купити,— відповів лагідно тато й пішов у людську гущу.

І хто знає, чи втрапили б вони до односельчан, коли б не почувся тут же таки збоку знайомий голос:

— Куме Власе, ставай біля нас швидше, бо потім і місця не знайдеш. Ось тут, поряд зі мною, і ставай,— запропонував Сидір Антонович, одсовуючи свій мішок з червоними яблуками. З другого боку торгував свіжою рибою бакенщик Крутояр, а біля нього стояв Іванко, лузаючи добре просушене соняшникове насіння.

Хтось з покупців прицінювався до риби, і як тільки батько продав двох судаків, ляща і шуку й одержав за них гроші, очі в Іванка повеселішали, бо батько дав йому відразу ж карбованця, гроші, яких ще досі він не мав.

— Оце тобі, Іванку, буде на ярмаркування.

Затис того карбованця в долоні, глянув вдячно на батьків, пообіцяв:

— Я і вам куплю... Щось куплю обом... І на каруселі покатаюся. Можна?

— А не заблудиш на ярмарку? — попередливо запитала мати й посміхнулася з того, як загорілися в синочка оченята.

— Я? Щоб я заблудився? Та я в лісі у таких хащах буваю, коли доводиться по гриби ходити... І ніколи не блудив... А то щоб тут... на майдані...

— Я теж хочу... на карусель...— озвалася Тетянка, дивлячись на матір. В очах дівчинки було стільки благання, що мамине серце не витримало.

— А з ким же ти підеш на ту карусель?

— З Іванком,— і вона так само благально глянула на хлопчика.— Візьмеш мене з собою?

Іванко не зразу відповів, а свій погляд метнув спочатку на батька, немовби питався в нього згоди.

— Чому ж,— сказав той, позираючи на лісника.— Гадаю, мій Іванко хлопець розбитний... І проведе, і виведе. Нехай ідуть. Воно ж такі дітям усе тут цікаво бачити.

А твої сини де? — запитав він у кума.— Теж відпустив?

— Ніде не дінуться. Хай ознайомлюються самі з ярмарком, хай пізнають життя,— відповів Сидір Антонович, і Тетянчине бажання тут же було вирішене. Мама дала їй донечці кілька срібних монет.

— Ти ж, Іванку, старшенький, то дивися за нею,— попередила тітка Степанида.— Нікуди її від себе не відпускай.

— Добре! — гукнув Іванко, взяв дівчинку за ручку, і вони обоє швидко зникли в людському натовпі.

Люди все прибували. Майдан густішав, сповнявся людським гомоном, рохканням свиней, кувіканням поросят, ревінням худоби, кінським іржанням, голосними вигуками циганів, що намагалися розпродати коней. Тетянчину увагу привернули до себе гончарні вироби. Тут товпились переважно літні жінки, молодиці, вибираючи собі хто глека, хто макітру для вареників, а чи горнятко для ряжанки, чи полив'яну миску, не мілку й не малу, а щоб якраз вистачало на всю сім'ю.

Ось порасться біля гончарних виробів літня бабуся, одягнена в темний одяг. Навіть хустка на ній темна, пов'язана кінцями з бахромою на голові.

— Чого спинилася тут? — невдоволено запитує Іванко, смикаючи свою супутницю за ручку.

— Поглянь, баба Росяна полив'яну макітру купує.

— Та й навіщо вона тобі?

— Як навіщо? Це ж Саньчина бабуся. Цікаво ж знати, почому зараз такі макітри?

Іванко теж почав прислухатися.

— А ця скільки? — запитує бабуся, показуючи гончареві облюбовану нею річ.

— Сім! — не встаючи з місця, відповідає господар.

— За що ж тут давати сім, коли вона лиса? Ти збав що-небудь. Де ж таки за макітру давати он які гроші! Півтора рубля зваж на лисину.

— Я не сказав лишнього. У цій макітрі замісиш тісто на паляниці.

— Та вона ж лиса,— настоює бабуся і кісточками пальців, зігнутих в сугавах, пробує виріб. Макітра аж дзвенить.— На лисину скинь півтора рубля.

Роздратований гончар не витримує. Він схоплюється з споришу на ноги, скидає з голови старого кавалерійського картуза, з обуренням відповідає:

— Що ти причепилася до лисини? Бачиш, я сам ли-

сний! — І б'є себе долонею по оголеній маківці.— Мені ж сюди ніхто волосся не натикає. Отак і макітра: яка ви-йшла — така й буде. І нічого я тобі, бабо, не скину!

— Тоді я в інших гончарів куплю,— бабуся поставила макітру на місце.

— Чого ж в інших купувати? — сказав уже більш примирливо господар.— Не люблю, коли покупці од мене відходять без нічого.

Іванко смикнув дівчинку за руку, і вони пішли далі й зовсім несподівано натрапили на цілий гурт Тетянчиних подружок, що жили в різних кінцях села. Верховодила ними Санька Росяна, або, як по-вуличному їх прозивали,— Чубчик. Синьоока дівчинка з густим каштановим волоссям, смілива, напориста, розбишакувата, що ні в чому не поступалася перед хлопцями, іноді встрявала з ними в бійку і часто з того бою виходила переможцем.

Санька вже не раз тут бувала, знала всі входи й виходи на майдані і в самому монастирі, бо іноді приносила сюди жовто-червоний пісок, яким черниці посипали доріжки навколо келійних будиночків, і частували за це дівчинку солодким хлібом, чаєм з варенням, ще й давали дрібні гроші.

Поряд з Санькою стояла Дуня Ярмоленко — маленька, кругленька, з двома косичками, заплетеними наскрізною золотистою стрічкою, що так личила до її голубих-голубих очей, які своїм кольором нагадували цвіт степової квітки, названої в народі петровими батогоми. Носик у Дуні маленький, кирпатий, рясно всіяний веснянками.

Тут була й Оксана Смолянець — темноока, як ніч, смаглява, чорнобрива, з густим наливом рум'янців на щоках і не менш густою косою, що губилася в неї за спиною в рясних барвистих стрічках.

Ще була з ними тиха, мов трава, дівчинка Ольга Зима в такому ж, як у всіх, святковому вбранні, в стрічках. Тільки намиста в неї більше, аніж у подружок, та очі глибші, і не добрати одразу, якого вони кольору, бо затіняли їх на диво довгі й густі вії.

Всі дівчатка їли морозиво з саморобних паперових чарочок.

Дивлячись на ті ласощі, Іванко спитав:

— Де брали?

— А он там стоїть парусинова палатка.

— Ходім! — сказав Іванко, не випускаючи з своїх пальців Тетянчиної руки.

— А ми, Саню, твою бабусю бачили — макітру купувала... полив'яну,— повідомила Тетянка, сподіваючись, що онука цим зацікавиться, але Санька тільки байдуже сказала:

— Дарма! Я її потім розшукаю, коли вже додому будемо повертатись.— І, оглянувши свою ватагу, спитала:— А тепер куди мотнемося?

— Може, на карусель? — непевно втрутилась у розмову Тетянка.

— На каруселі ми вже каталися,— повідомила Дуня Ярмоленко й позирнула на свого жожака.— Ти, Санько, обіцяла повести нас до церкви послухати черничий хор.

— Я зроду ще не була в церкві,— сказала Оксана Смолянець.

— Я теж не була,— озвалася тиха Ольга Зима.— Хіба що раз, коли мене охрещували... Так тоді ж я малою була, зовсім маленькою і нічого не пам'ятаю.

— Обіцяла — значить, поведу! — І Санька гукнула жартома до дівчаток:— Слушайте мою команду. За мною, в напрямі монастиря — арш!..

— А я теж хочу послухати хор. Хочу побувати в церкві,— раптом заявила Тетянка, але владний Іванко сіпнув її за ручку:

— Купимо морозива, покатаємось на каруселі, а тоді я тебе поведу слухати хор. Подумаєш, наче ми самі туди дороги не знайдемо... без Саньки.

Іванкові доводи були переконливими, і дівчинка, вже ніде не зупиняючись, попрямувала за своїм провожатим до парусинової палатки, купили морозива й почали його ласувати. Там же, поруч палатки, якась тітка торгувала квасом і дзвінком, сильним голосом запрошувала покупців:

— Агей, розійдись, розступись, в кого гроші завелись!.. Квас — холодний, як льод, сладкий, як м'як,— на копійку два стакани!

Випили ще на копійку квасу, а тоді Іванко запропонував:

— Тепер гайда до каруселі!

Стояла вона посеред майдану, немов казкова царівна чи королівна. Все на ній мигтить і сяє... З-під парусинового дашка спадають оксамитові полотнища з квітами — великими, пишними. Вишивали їх кращі народні майстрині бісером та гарусом, оздоблювали барвистими прикрасами з кольорового намиста й шовкових стрічок. Ще звисають по всьому колу каруселі гірлянди з бусинок — синіх, жовтих, червоних... А між ними вкраплено кришталеві лан-

цюжки, як то буває на церковних люстрах, і той кришталь грає під сонцем райдужними переливами, іскриться разом з усіма прикрасами, дивує і чарує не тільки дітей, але й дорослих.

— Я сідаю на коня! — заявляє Іванко, ставлячи ногу в стремено, що звисло з-під гладенького, вичовганого пасажирами сидельця.

— А я теж верхи на конях умію їздити,— похвастала Тетянка і вместилася на конику з білою гривовою поряд Іванка.

— Ти ж дивися,— попередив її хлопчик.— Міцно тримайся, щоб голова не закрутилася, бо я за тебе відповідаю... Зрозуміла?

— А чого їй закручуватись? Таке скаже...

Коли всі місця на каруселі були заповнені, шарманка заграла вальс «На сопках Маньчжурії», і дерев'яні коні зрушили з місця, набираючи з кожною хвилиною все більшого розгону.

Тетянці спочатку було цікаво й приємно спостерігати, як повз неї кудись наче летіли люди, хоч вони, звичайно, стояли на місці, а рухалися тільки ті коні, на яких вони сиділи з Іванком. Тетянка спочатку помічала людські обличчя, вбрання і навіть посмішки, а потім все почало розпливатися у неї перед очима. Зникли обличчя і одяг, і самі перетворилися на якусь невиразну миготливу смугу, що кружляла в неї перед очима з неймовірною швидкістю, породжувала в ній внутрішній холодок, і страх, і нудоту.

— Тетянко, що з тобою? Чому заплющила очі? — чує вона тривожний Іванків голос і боїться розімкнути вії, а він уже обійняв її за плечі, притримує, допитується:— Тобі погано? Ось зараз, зараз почне стихатися... Я знаю... я вже катався не раз.

І справді рух каруселі почав гальмуватися, а через хвилину знову перед розплющеними очима з'явилися люди, їхнє вбрання і їхні обличчя.

Ступила на землю Тетянка бліда і якась зів'яла.

— Ти, Іванку, не говори моїй мамі, що мені погано стало, а то вона мене на карусель більше не відпустить. Не скажеш?

— Добре, мовчатиму,— і жалісливо подивився на дівчинку.— Може, повернемося до батьків?

— А хор? — нагадала Тетянка.— Ти обіцяв повести мене до церкви. Всі дівчата наші туди пішли, і я теж там хочу побувати.

— Якщо хочеш, то ходімо! — І вони рушили до монастирського храму.

Тетянка з Іванком вільно зайшли всередину обителі. Од воріт до церкви лягла доріжка, висипана жовто-червонуватим піском. Праворуч і ліворуч стояли дерев'яні будиночки-келії з балкончиками, повними квітів, а там, де будинок був одноповерховим, красувався палісадник з кущами троянд чи жасмину.

— Красиво! — сказала Тетянка, озираючи невідому їй чернечу обитель.

На паперті стояло багато калік — жебраків, одержимих, хворих різними недугами. На цих людей було Тетянці страшно дивитися. Деякі з них увесь час плакали, деякі безпричинно сміялись, а одна молода дівка з розпущеним волоссям навіть кукурікала півнем, і її заспокоювала нещасна мати, але це не допомагало.

— Ходімо звідси! — сказала лякливо Тетянка, і вони переступили через поріг храму.

Людей тут було багато, переважно літніх бабусь, сивоголових, лисих та ветхих дідуганів, що причовпали на свято. Але була тут і молодь, що прийшла більше з цікавості, аніж з релігійних почуттів. Хлопці задивлялися на вродливих черничок у довгих темних сукнях, з гострими, як конус, шапочками-камилавками. Чернички стояли на криласі й співали поряд літніх черниць — півчих. Тетянка пожадливо розглядала небачені нею ікони, лампади і особливо великі люстри із засвіченими свічками.

Привернули її увагу піп і вихрястий дякон з кадилом, одягнені в святкові ризи. Від кадила здіймався пахучий димок ладану. І хоч Тетянка мало що розуміла з того, що вимовляв священник, але все ж уважно прислухалася до його слів.

А потім натовп віруючих рушив з корогвами, хрестами та іконами з храму. Слідом за ними піп і дякон, а тоді хор... Повалив слідом за ними народ. І трапилось те, на що Тетянка не сподівалась. Якись високі дядьки налягли так, що роз'єднали, заступили собою Іванка, понесли його з собою, мов тріску, на потужній хвилі. Тетянка скрикнула:

— Ой Іванку!.. Іванку, де ти?

— Я тут,— збоку озвався десь хлопчик.— Я до тебе пробиватимусь... Чуєш, Тетянко?

Хтось з дядьків докірливо сказав:

— Хіба можна біля церкви так голосно розмовляти? Замри! — наче каменем ударив Тетянку по голові.

І раптом озвався черничий хор.

Тетянка звернула увагу на одну з півчих, що стояла на криласі крайньою до дерев'яної загородки, і добре бачила біле обличчя, обрамлене чернечою шапочкою, голубі очі в рясних довгих віях. Особливо ж її вразив голос — глибокий, грудний, що, здавалося, кожному проникав у душу, чарував ніжністю і красою. «Чому вона пішла в монастир... така молоденька? Може, вона сирота? Може, в неї нема батьків?» І Тетянці стало чомусь її шкода.

Пробитися до Тетянки було неможливо, а гукати її після такого попередження Іванко соромився. Так і винесла їх людська хвиля на свіже повітря. І вже нецікаво було Тетянці спостерігати ні ікону, ні хворих на різні недуги людей, що падали на коліна, товпились, аби поцілувати божу матір. Долітали лише плач, і сварки віруючих, і нарікання.

— Іванку! Та де ж ти є, Іванку,— стиха гукала перелякана й розгублена дівчинка, не знаючи того й не відаючи, як на іншому боці натовпу так само розшукував загублену подружку стривожений хлопчик.

«Що ж я скажу Тетянчиній матері? Адже я обіцяв її привести... Ну де вона? Де?» — І він прослизав між дорослими, як в'юн,— ловкий і бистрий, але Тетянки ніде не було.

«А може, вона вийшла за монастирську браму і там мене жде? — З'явившись, ця думка вже не давала йому спокою.— Зараз подивлюсь!» — вирішив він і пішов до воріт. Та і тут Тетянки не було.

«А чи не зустріла вона Саньку з дівчатами? — майнула раптом думка.— І даремно я її шукатиму в монастирі, а вона спокійненько собі вже біля своєї мами».

Іванко подався до того місця, де він лишив своїх батьків і односельчан, але близько підходити не наважувався, хоч уже й добре бачив усіх. Найпильніше стежив за Тетянчиною матір'ю, що пропонувала покупцям свіжий сир і горнятко з ряжанкою.

— Нема!.. І тут її нема! — стиха вимовляв хлопчик, відчуваючи, як у груди йому ніби вкинули криги — так раптом стало холодно серед літа і спеки.— Де ж вона? Ну де може бути? Я ж мушу її розшукати!.. Мушу! — І він помчав назад до монастирської церкви, що з її дзвіниці лунали святкові передзвони.

Тетянка вже вибивалася з сил, шукаючи в натовпі Іванка. В заплаканих очах світилися страх і неспокій. «Куди ж я піду без нього? Як я і дороги ще зовсім не знаю».

— Іванку! Іванку! — жалібно лунав її голосок серед натовпу і губився в ньому, бо правиласть служба і співав черничий хор.

Уже й сама не пам'ятає, як вибігла за ворота і потрапила в новий ярмарковий вир, що підхопив її й поніс невідомо куди. Сяк-так пробилась вона до каруселі. Ось і парусинова палатка, де вони з Іванком купували морозиво, а тут пили з ним копійчаний квас, а трохи далі зустріли Саньку з дівчатами... А ще далі мусить бути й рідна мама.

Дівчинка не йде — біжить, обминаючи людей, петляє повз них, прослизгає між возами, обминає коней, корів і несподівано зупиняється перед високою монастирською стіною... Це так її вразило, що Тетянка раптом, сама того не бажаючи, невітно й гірко заридала.

Якось тітонька зупинилась біля неї і, зазираючи в смагляве личко, співчутливо запитала:

— Кого шукаєш, дівчинко?

— Маму... — І заридала ще гіркіше.

— Бідне дитя на ярмарку заблудило. Хіба ж можна було саму відпускати?

— Я не сама... Я з Іванком, — і помчала від монастирської стіни, не витираючи сліз, знову в натовп людей, все таких же високих, що за ними, як за густим височенним тином, нічого не видно.

Страх, і непевність, і жаль до самої себе гнали її вперед. Знову петляла вона між іншими возами й горшками, обминула ще якусь ятку, де торгували гарячими пиріжками, пробігла повз дядьків, які пропонували покупцям хомути й іншу кінську упряж, і, наче в сні, знову ж таки горою постав перед нею все той же монастирський мур.

— Мамо! Ма-а! Мамочко моя, рідненька... дорога моя... Озовися! Озови-и-ся-а-а! — кричала Тетянка, не зважаючи вже ні на людей, ні на сльози, бігла, не розуміючи сама, куди біжить, для чого біжить... І ось тут, в хвилину її найбільшого горя, безнадійності й розпачу, вона несподівано зустрілася з Іванком. Він побачив її перший, заплакану, розгублену, нещасну, й гукнув:

— Тетяно!

Зупинилася раптово, витирає рученятами сльози, скрикує:

— Іванко?! Іванко?!

Того її крику, сповненого радості, полегшення й надії, мабуть, довіку не забуде хлопчик. Вона кинулась до нього, поцілувала в щоку, гладила його плечі, руки, дивилася

такими очима, наче бачила вперше в житті найріднішу і наймилішу для неї людину.

— Де ж ти була? Я тебе по всьому ярмарку розшукую.

— А я тебе. Я теж,— говорила вона. І хоч з очей ще збігали сльози, та вони вже сяяли щастям і радістю.

— Тепер я тебе проситиму,— сказав Іванко, трохи хвилюючись,— ти своїй матері не говори, що я загубив тебе в церкві... Добре?

— Не скажу! — пообіцяла Тетянка і, не висмикуючи своїх пальців з його теплої долоні, пішла за ним до рідних батьків.

3

Все продано, є в кишені грошенята, то можна, як то годиться, й поярмаркувати!

Домовились односельчани, коли сонце почне звертати на полудень,— всім бути біля човна, а зараз хто куди хоче, туди і йде.

— Що ж, куме,— звернувся Сидір Антонович до лісника.— Давненько з тобою не бачились, то воно не гріх було б сьогодні й почаркувати.

— А що ж? — погодився одразу Влас Іванович.— І ви-п'ємо, й поговоримо.

— То вже й мене беріть до своєї компанії,— попросився бакенщик Марко Панасович Крутояр.— Гулять, так гулять! Правда, Іванку? — І ніжно обняв сина за плечі.

— А може, підемо разом, тату?

— Хіба що ненадовго,— сказав Сидір Антонович і позирнув на свою дружину.— А ти ж, Устино, чому мовчиш? Хіба не хочеш з чоловіком погуляти на ярмарку?

— Погуляти хочу, та ми ж обіцяли хлопцям набрати краму на сорочки.

— І мені треба,— озвалася лісникова Степанида.— Може, доброго ситцю дістану для Тетяни,— платтячко пошию. Та і Власові куплю на сорочку, і собі якусь фартушину викрою.

— То ви, жінки, займайтеся крамним, а справитесь зі своїм ділом — до нас приходьте. Ми тут будемо вас ждати.

— Прийдемо,— пообіцяла Степанида.— Ніде не дінемось.

— І хлопців треба розшукати,— нагадала Гаркушиха.— А то, бач, як пішли зранку, та й досі десь блукають.

— Значить, там їм цікавіше. Тільки не ми їх, жінко, а хай вони нас розшукують... Не маленькі.

— Іванко йде з татом, і я хочу піти з моїм татом,— заявила Тетянка, благально дивлячись на батька.

— Що ж, ходімо, дочко, щоб і в тебе була своя компанія,— лісник ласкаво позирнув на Іванка.— Бачу, бравий росте козарлюга!

— А нічого, не жаліюсь,— сказав Крутояр, вдоволений такою увагою до свого сина.— Він уже в мене помічник. Разом світимо бакени на Дніпрі.

Глянула й Тетянка в обличчя Іванкові й помітила, як він, втупивши очі в землю, зніяковіло мовчав.

— То й гайда! Навіщо гаяти час? — сказав Сидір Антонович, і за ним рушили всі.

За високою брамою монастиря чулися святкові передзвони.

— Святкують... А пастирі божі та преподобні черниці з того наживаються. І все в них є: і ліси, і різні угіддя, і землі, «богом дані»... аж чотириста десятин. Це ж не шутейне діло... А робить на тих землях хто? Біднота робить, наймити...

— Що вдієш? — зітхаючи, промовив Крутояр.— Живуть черниці-мироносиці... Всього у них вдоволь.

— Треба б ті землі одібрати! — сказав Сидір Антонович.

— Ге! Одібрати... Та вони, як кліщі, за неї, земельку, держаться. Сам єпископ і митрополит за них горою стане... Чи бач, одібрати таке добро...

— І відберемо! Мусимо одібрати! — сказав уперто Сидір Антонович й недобрими очима метнув на високу монастирську браму.

А навколо ярмарок у повному розпалі. І якого тільки добра не навезли сюди торговці: тут і мануфактура, і готові піджаки, штани, костюми, сорочки, хустки, гребінці, намисто, обіддя для коліс, діжки добротні, дубові, цвяхи, коси, серпи, граблі, відра, кінська упряж, бублики, медяники, конфети, квас, ковбаси, телята, жива та бита птиця, вівці, кози... гай-гай, всього й не перелічити, що є на тому майдані...

...Зараз весело дивиться на людей і на весь білий світ Савка Булат. Що йому? Ось прибув він на тестевій гарбі, запряженій парою волів, не сам, а з родичами, що допомагали Савці ставити нову хату. Хай і невелику, і під солом'яною стріхою, але ж свою хату, якої досі він не мав. І тепер жінка й діти не будуть надокучати тестеві — свій куток має Савка Булат! То як же з такої нагоди не радіти йому, горілки не випити? І випив «хазяїн»! І захотілося

йому взяти дружину Ярину з гарби на руки, мов дитя, й понести... Хай всі люди дивляться, яка вона в нього гарна і як він свою жінку любить...

І люди таки дивляться, і незлобиво посміхаються, і говорять про нього:

— Та це ж, либонь, той самий Савка Булат з Сокирного, що наймитом колись робив у хазяїна Махтея Плюхи.

— То й що?

— А те, — продовжував оповідач, — що одного разу послав його хазяїн волами до млина: «Змели, — мовляв, — кілька мішків жита й пшениці». А наймит уже до того наробився добре та дорогою заснув. Коли тут хурщики їдуть назустріч цілою валкою, гукають до Савки: «Звертай з дороги! Хіба не бачиш, скільки нас?» А він не звертає, бо спить чоловік. Вони, недовго думаючи, давай його батогами стьобати. Розсердився Савка, поперевертав їхні хури з кладдю, а тоді піймав одного, найзлішого, взяв за ноги і, як голоблею, давай ним бити інших хурщиків. Порозкидав, розметав їх, а тоді сів на воза та й рушив далі. Отакий цей Савка Булат. Сила в ньому неопредельонна! Бачите, он свою жінку несе на руках.

— Чи ти здурів, Савко? — виривалася з його рук почервоніла від сорому молодиця. — Поглянь он, люди сміються... Що робиш, чоловіче, на посміх мене перед всеньким народом виставляєш?

— Що мені люди? Що мені народ, коли сьогодні душа моя співає! — говорив зухвало молодець, озираючи ярмарківчан, що охоче збиралися навколо нього.

А сам він, широкоплечий, вище середнього зросту, в сірій свитці, сірій шапці, збитій набакир, більше нагадував парубка, аніж чоловіка.

Сорочка на ньому біла, заправлена в суконні чорні штани, а штани — в добре наваксовані чоботи, трохи запорошені пилом. Широкий пояс, зеленого кольору з червоними смужечками в довжину, туго оперезав йому поперек і двома кінцями звис по боках бахромою мало не до чобіт.

Кароокий, чорнобривий, з добрими повними губами й невеличкими вусами — теж чорними, як смола, Савка, не випускаючи з рук своєї ноші, йшов далі, в глибину ярмарку, а за ним сунув уже цілий натовп люду, оглядаючи молодця й жадібно слухаючи, що він говорить.

— Не чужу — свою жінку несучу... І ти, дружинонько, не бійся, не впушу, — промовляв він до неї ніжними словами. — І не гримай на мене, бо радісно мені сьогодні.

— Оце — да-а! — зітхнула заздрісно якась молодиця.— Оце любов!..

А інша осуджувала таку поведінку:

— Чиста тобі комедія! Серед білого дня випхалась чоловікові на руки... І де? На ярмарку... Тьху, безсоромниця!

Почула ті слова Ярина, забила в руках, мов голубка з приборканими крилами:

— Пусти, кажу, пусти! Не ганьби!.. Не сором мене перед людьми,— затіпалася вся, але не могла вирватися з його могутніх рук, а потім, підкорившись його силі, несподівано обняла чоловіка, притиснулася до нього палаючою щокою, поцілувала...

В ній самій ще бродив хміль, паморочив голову, солодкою знемогою лягав на душу й серце.

— Агов, Савко! — раптом почувся спереду знайомий голос. Булат зупинився, шукаючи людину, якій належав той голос. І побачив Сидора Антоновича Гаркушу, лісника Власа й бакенщика Крутояра.

— Це що ж ти, жінку свою на ярмарок продавати? — спитав жартома, але цей жарт, очевидно, вплинув на Савку, отямив його, і аж тепер він так обережно опустив на землю дружину, наче вона була в нього з чистого й коштовного кришталю.

— Чортів здоровило! Зганьбив мене перед всеньким народом і перед своїми людьми... Щоб тобі ні дна, ні покришки! — І легенько вдарила його кулачком по широких грудях.

Савка тільки посміхнувся і сказав:

— Та оце ж і ми з жінкою та родичами виїхали поярмаркувати. А що нам? Хата стоїть... Уже вчора освятили як полагається...

— То діло добре,— сказав Сидір Антонович.— Ми ось теж ідемо... та, побачивши таке диво, зупинились.

— Невелике це диво... Зла від того нікому нема! А що пожартував трохи — теж не біда. Захотілося свою душу звеселити.

З натовпу пробравсь якийсь дідок і, оглядаючи молодця, спитав:

— То оце ти і є Савка Булат?

— Ну, я... Булат... А що?

— Слава про тебе ходить, що ти дуже сильнющий... Гарби колись хуторянам поперекидав...

— Самі вони винні... Хай би мене не чіпали...

— Ну а, приміром, міг би ти... бугая звалити, щоб ми всі твою силу побачили? Звалиш — ми, діди, ставимо тобі могорич.

— Якого бугая?

— А є тут один такий... на ярмарку.

— Ви що, діду, сміятися надумали з мого чоловіка? — несподівано виступила на захист мужа Ярина. — У нас діти малі вдома лишилися, а ви його на таке діло підбиваєте.

— Звалю! — уперто сказав Савка. — Бугая звалю!.. Веди, показуй, діду, де він, той бугай!

— Савко! — скрикнула лячно дружина, зрозумівши його страшний намір. — Отямся! Не йди! Прошу тебе... Згадай про дітей...

Але Булат уже не зважав на жіночу обережність та розсудливість. В жилах його шумувала гаряча кров. Захотілося випробувати власну силу, молодецьке завзяття, спритність, і він зважився на це, несподівано для нього самого, єдиноборство.

Першим ішов дідок, досить швидко для його віку, а за ним рішучий від хмелю Савка, а вже за ними посунув і натовп, жадібний на подібні видовища.

— Ну, де ж він, той бугай?

— А оно... з кільцем у носі.

Стоїть біля воза Махтея Плюха, у якого колись найми-тував Савка. Стоїть статечний, в новій синій чумарці з добротного сукна, в картузі з блискучим козирком — хазаїн на все село, як дуб, огрядний, широкоплечий... Цупкими короткими пальцями розчісує бороду з рідкою просіддю, мружить очі, що глибоко ховаються в заростях брів, стежить за Савкою, здогадуючись, що той іде саме до його воза.

Двоє вгодованих коней хрумкають свіжу траву, а на возі сидить Махтеїв син Микита — мордатий, червонощокий, з нешироким лобом і глибокими, як у батька, сірими очима, в яких світиться байдужість і лінь.

У правій руці Микита тримає мало не півхлібини, кусає з того шматка на повний рот; у лівій — держить жирний оселедець, що його він жадібно їсть. Жир стікає по коротких пальцях, і Микита, аби не пропадало таке добро, облизує їх червоним, мов у собаки, язиком. Він дивиться на дідка і людей, що йдуть за ним. Ніщо не цікавить Микиту, коли він їсть. Ідуть, то й нехай собі йдуть. Але вони несподівано зупинились саме біля їхнього воза, і дідок, привітавшись з хазаїном, запитав:

— А що, Махтею Калістратовичу, справжнього бугая продаєш чи, може, порченого? — І Плюха, зрозумівши жарт, так само жартівливо відповідає:

— Коли щось тямиш — подивися сам... Тільки знаю я, ти — не покупець, а голодранець! — І хазяїн задоволено розсміявся з власного дотепу. — Ну, так хто ж з вас буде покупець-молодець?

— На такий товар купця-молодця, може, й не знайдеться, а сам молодець стоїть перед вами... І хоче він вашого бугая звалити.

— Бугая?! — зареготав Плюха голосно й здивовано. — Мого... бугая? Ото чудасія! — І хазяйські очиці заіскрились, заграли веселими вогниками. — І хто ж? Невже ти, Савко?

— А хоч би й я! — сказав, невдоволено насупивши брови, колишній наймит, ображений голосним сміхом багатія.

— Що ж, — погодився Махтей, урвавши сміх і набравши серйозного вигляду. — Якщо не боїшся за свої ребра, то пробуй, позмагайся, — і глянув на Красавчика. Бугай, очевидно, відчував щось недобре, бо злісно поводив очима, розгрібав ратицями навколо себе землю. Не всякий відважиться навіть підступитися зблизька до такого.

Підвернув сюди і чолов'яга, вищій на цілу голову від інших людей, оглянув натовп, потім уже привітався:

— Доброго ранку, дядьку Махтею. А що це тут за диво таке, що стільки народу зібралось біля вашого воза?

— Ставай і ти, Прокопе! Таке диво не завжди побачиш, — відповів хазяїн, лукаво посміхаючись. — Сам ярмаркуєш чи з матір'ю?

— Сам. Мати вдома лишилася пекти пироги.

Це був Махтеїв племінник Прокіп Задихайло. Його мати і Махтей Плюха — рідні брат і сестра.

Прокіп більше нічого не спитав у дядька, тільки став ближче до воза. Хоч і високий він, а тут буде видніше, бо таки всякі дива цей парубок полюбляв. На ньому біла сорочка з льняного полотна, галстук синій, а костюм чорний-чорний, мов грачине крило. Довгі й широкі штани закривають жовті черевики й черкають наземну пилюку. Під високим лобом ховаються маленькі, сірі, як у дядька, холодні очі; ніс з горбинкою, що нагадує хижого кібця, губи тонкі, підборіддя трохи випнуте наперед.

Він уже здогадався, що тут має відбутися, і з явним зацікавленням стежив за хмільним Савкою. Раптом погляд його, озираючи натовп, зустрівся з очима Сидора Антоно-

вича. Прокіп зблід на виду, не витримав тих очей, схилив голову.

— Бачив, Сидоре, як він глянув на тебе? — запитав лісник у свого друга, і той, посміхнувшись, відповів:

— «Хрещеник» мій!.. Може, колись тобі про нього розкажу,— і вже більше навіть не повернув у той бік голови.

По натовпу, мов вітерець, прокотився гомін:

— Страшне діло!.. Та він же притисне його рогами до воза — і пропав чоловік!

— Треба Савку затримати, відраяти... На вірну смерть іде...

— Діточки у них вдома лишилися.

Тетянка чула все, що говорилося навколо неї, і їй було страшно, але вона нічим не могла зарадити. Тільки серденько завмирало в грудях, тільки оченята, сповнені страху, стежили за лютіючим бугаєм і за дядьком Савкою, що стояв перед ним на диво спокійний, не виявляючи нічим ні свого страху, ні хвилювання. Тетянці хотілося підбігти до нього, попередити: «Ой дядечку... Не йдіть до воза!.. Він же такий страшний, отой бугай... Він же вас заколе рогами. Не підходьте до нього!..»

Але дівчинка стояла на місці бліда, налякана, ні на крок не відступаючи від батька. І стояли біля неї натовпом люди, й, затаївши подих, стежили за молодцем, щоб нічогісінько не прогавити щоб, повернувшись з ярмарку додому, не тільки домашнім, але й землякам розповісти про таке нечуване єдиноборство.

Стоїть Савка, могутній, як дуб,— кременний, сильний, рішучий, все приглядається, приміряється очима, адже доведеться йому зараз вступати в такий страхітливий поєдинок.

Не поспішаючи, він розв'язав зелений пояс, скинув потім з пліч сіру свитку єдиним рухом собі на руки, поклав на воза, а сам почав засукувати по лікті білу полотняну сорочку...

Мов підбита чайка, вирвалася з натовпу Ярина, впала перед Савкою навколішки, заридала, закричала:

— Ой, що ж ти робиш, чоловіче? На смерть ідеш! Та подумай же ти про мене... Та згадай про малих діточок... Отямся! Я ж знаю — це хміль у тобі бродить... Пожалій!.. Не йди!.. Не треба!..— В її очах світилися страх, відчай і благання. По щоках текли рясні сльози.

На якусь мить завагався Савка. А тут ще й Сидір Антонович озвався:

— Справді, Савко, облиш!.. Навіщо жінку тривожити? Дурне діло затіяв, ризиковане... Чуєш, Савко?

— Добра порада,— підтримав свого кума лісник, а бабенщик Крутояр додав:

— Краще ходімо з нами, Савко... І жінку свою бери... А то, бач, до сліз її довів у свято... Ходімо!

— Ходімо, Савко. Такі люди тебе просять... І я прошу... дуже прошу...— повеселіла Ярина, підвелася на ноги, взяла чоловіка під руку.— Ходімо звідси!

Та в цю хвилину від воза почувся в'їдливий, насмішкуватий голос Махтея Плюхи:

— Що, злякався?

Наче розмахнувся і прилюдно, при всьому народі стьобнув свого колишнього наймита батогом. Від несподіванки й образи, здавалося, вся кров зібралась, закипіла біля серця, потім вдарила йому в обличчя гарячою хвилею.

— Хто... злякався?..— спитав Савка, скаженіючи від люті, що душила йому горло.— Це я... злякався? — І в цю хвилину вже ніщо й ніхто не міг його зупинити. Кинулась було до нього дружина, але, помітивши його розпалені очі, сповнені гніву, впертої рішучості, тільки скрикнула.

— Савко, зупинись! — і розставила навперейми руки. Та крик її не дійшов зараз ні до його свідомості, ні до затьмареної образою душі. Він легенько взяв дружину за плечі, одвів набік, а сам сміливо, як різник, пішов у наступ до Красавчика.

Тварина відчула щось лихе для себе. Насторожено розпаленим гарячим оком стежила за людиною. І тільки було Савка схопив бугая за роги, як в ту ж мить Красавчик, навдивовижу спритно напруживши могутню шию, легко підійняв сміливця в себе над головою.

— Ряту-у-у-у...— скрикнула Ярина і впала непритомною там, де стояла. Натовп завмер. Завмерла і Тетянка, сховавшись за батьковою спиною, щоб не бачити такого страхіття. Серце її ніби завмерло й перестало битися, але якась неблаганна сила примушувала глянути, що ж там діється біля воза. Чи живий іще дядько Савка, чи, може, його вже придушив бугай? Дівчинка глянула і злякалася ще дужче.

Розлючена тварина якийсь час тримала Савку на рогах, потім злісно майнула головою і відкинула аж до передніх коліс.

Натовп полегшено зітхнув.

— Га-га-га!..— зареготав на возі вдоволений Микита, пе-

реставши навіть уминати свого оселедця.— Га-га-га! Бачили, тату, як його наш Красавчик швирнув?

— Звалю!.. Все одно звалю! — сказав Савка, ще дужче шаленіючи. В цей момент знову почувся розсудливий голос Сидора Антоновича:

— Отямся, чоловіче. Покинь бугая, рятуй свою жінку!

Та в розпалі двобою він, мабуть, не почув цієї поради і не побачив, як над непритомною дружиною вже схилилося кілька стривожених молодичь.

Досвідчений, мов мисливець, підходив Савка тепер обережно до бугая, гостро стежачи за найменшим його рухом. Потім бистро, наче кібець, правою рукою схопив тварину за правий ріг, а лівою — за хряпа з залізним кільцем...

І знову все завмерло. Стоїть Савка, широко розставивши ноги, тільки помітно навіть під полотняною сорочкою, як надимаються в нього буграми тугі, могутні м'язи.

— Звалю! — промовляє він в якомусь нестямному шаленстві сили й злості.— Все одно звалю!..

— Тату, а наш Красавчик зараз його рішить!.. Га-га-га!.. Дивіться, як у нього око кров'ю наливається... Га-га-га!.. Зараз знову його на роги підніме або причавить до землі...

Але Красавчик несподівано заревів від болю. В ніздрях його з'явилися краплини густої й липкої крові... Затремтіли, підломились передні коліна, і він гепнувся на землю, задригавши ногами...

— Казав — звалю! І звалив,— промовив вдоволено Булат і тільки тепер, отямившись, взяв свою свитку й, помітивши раптом зомлілу дружину, збагнув усе, кинувся до неї.

— Ярино!.. Голубонько моя!.. Що я наробив? Ой, що ж я наробив? — І в його словах, і в його голосі було стільки одвертого щирого каяття й жалю, що він уже нічого й нікого, крім неї, не бачив і не хотів бачити.

Підійшов дідок, кашляючи, запитав:

— То як же з могоричем? Адже ми, діди, обіцяли... Справді, ти людина силюща!..

— Хіба ж ви, діду, не бачите? Не розумієте? — з боєм в голосі скрикнув Савка, одразу протверезившись. Потім взяв дружину на руки, мов дитя, й пішов до своєї гарби, не сказавши нікому більше ані словечка.

— Оце й таке! — сказав Сидір Антонович. — Уже сонце он куди підбилося, а ми й досі не снідали, й не обідали. Ще почнемо, як Савка, своїх дружин на руках носити, — продовжував жартуючи Сидір Антонович. — Тільки в мене така жінка, що коли б і захотів її на руки взяти, то нахвиськала б по щоках так, що не знав би, куди й голову повернути. Горда жіночка!

Слідом за батьками йшли Тетянка з Іванком. Хлопчик іще був під враженням баченого і не міг приховати свого захоплення.

— Оце сила! Такого бугая звалити!

Тетянка ж думала, тривожилась і переживала досі за інше.

— А вона може й померти?

— Про кого ти?

— Та про його... жінку...

— Чого їй помирати? Бризнуть в обличчя водою — вона й отямиться.

— А як не отямиться?

Розмова урвалася, бо їхню увагу привернув до себе гурт людей, що стояв густою непроглядною стіною, за якою чувся мелодійний бренькіт струн і досить приємний голос.

— Тату, що там таке? — запитала Тетянка, підводячись навшпиньки, але їй нічого не було видно. Зацікавлено позирав туди й Іванко, теж запитуючи в свого батька:

— Що там?

— Дід Гарасим грає на бандурі.

— Ой! — скрикнула Тетянка. — Я хочу глянути.

Благальні оченята звернулися до тата. Він розгадав її захоплене бажання й сказав, звертаючись до своїх друзів:

— А може, справді трохи послухаємо кобзаря?

— Можна підійти ближче, — погодився Сидір Антонович, і всі вони — батьки й діти — підвернули до гурту.

Тетянка й Іванко протиснулися наперед.

Дід Гарасим сидів на невеликому стільчику, тримаючи в себе на колінах старенький, але звучний інструмент, густо-густо всіяний струнами. Сам кобзар такий ошатний, у солом'яному брилі, у білій сорочці, вишитій по коміру й широкій манишці добірними узорами з шовкових ниток. Вбрання на ньому теж було святкове: і пояс барвистий,

шерстяний, і шаровари сині, широкі, заправлені в наваксовані, але вже приношені чоботи.

Схилив голову кобзар до своєї бандури й ніби сам прислухається до струн, до власного голосу. Очей не видно. Видно тільки кущуваті посивілі брови, худорляве засмагле обличчя й довгі вуса, сиві, по-козацькому опущені вниз, що лягли, й перекрили комірець, і спокійно красуються на вишиваній сорочці.

Довгі, теж смагляві, як і обличчя, пальці перебирають струни, і вони бринять мелодійно і красиво. Так же мелодійно вплітається в них кобзарський голос і лине, зворушує людей, торкається їхньої душі, розчулює її сумовитими словами пісні.

Обірвався останній акорд, як чумацьке життя. Дід Гарасим підвів голову, глянув на людей, і тепер Тетянка побачила, що в нього видючі, сині, лагідні й дуже добрі очі. Він обвів ними присутніх ярмарківчан, посміхнувся до них, і та посмішка, немов сонечко, осяяла все його обличчя.

Вдарив дід Гарасим по струнах довгими пальцями, наче щедро кинув у натовп не пісню, а жменю дзвінкого срібла — на щастя й радість. І справді, на людських обличчях розцвіли усмішки, повеселішали очі, а кобзар, піддаючи жару, настрою, веселощів, бадьоро виспівував.

— Чудесно! — вигукнув у захопленні чоловік, що підійшов до гурту. Він зупинився поряд з Сидором Антоновичем, і той визначив одразу, що цей чоловік нетутешній, але по тому, як він реагував на пісню, як весело сміявся разом з усіма, відчувалось, що розумів кобзаря і слухав його з великою цікавістю й захопленням.

Сидір Антонович позирнув на незнайомого. Той помітив його погляд, але нічого не сказав, уважно слухаючи пісню.

«Не з нашого краю людина», — подумав Сидір Антонович і ще раз зиркнув у бік незнайомого.

Це був чоловік середнього зросту, стрункий, не дуже широкоплечий, але відчувалось, що під чистою, добре випрасуваною гімнастеркою в нього досить сильні й натреновані щоденною гімнастикою м'язи. Широкий ремінь ліг там, де йому годиться лежати, а з-під ременя спадали на шерстяну гімнастерку акуратні зборки. Добре випрасувані штани заправлено в хромові командирські чоботи.

«Що за людина? Звідки прибула? Де вона працює? — думав, але не міг розгадати Сидір Антонович. — Може, до когось з тутешніх людей прибув у гості... як родич?» Глянув ще раз уважно на нього, а потім його увагу все ж при-

вернув дід Гарасим. Він уже поклав свою бандуру просто на спориш і, озираючи слухачів, запитував:

— А тепер, люди добрі, хочете побрехеньку послухати? Дружно йому відповіли з натовпу:

— Хочемо!

— Просимо!

— Розкажіть, діду Гарасиме. Послухаємо!

З стосиком книжок, загорнутих у сірий папір і обв'язаних шпагатом, підійшла сюди з вигляду ще моложавка жінка в білій кофточці, покропленій синім горошком, у чорній спідничці, яка спадала їй нижче колін, в чорних туплях набосоніж. Голова не прикрита нічим. Пишне волосся золотистими хвилями вкривало шию, спадало на плечі, звивалося біля вух, оздоблених золотими сережками, в які вкраплено по малахітовому камінчику. І хоч обличчя видавалося моложавим, проте під синьо-сірими очима вже лежали тоненькі, як шовкові ниточки, зморшки, та і в самому волоссі, коли уважно придивитись, можна було помітити розсипану першу паморозь.

Це була сільська вчителька Полив'яна Катерина Сергіївна, яку добре знав Сидір Антонович. Та не він помітив її першим, а отой військовий, що стояв поряд.

— Знайомитесь з народною творчістю, Арсене Олександровичу? — запитала в нього вчителька і простягнула руку для привітання. Він мимоволі цокнув підборами і не потис долоню, а поцілував їй руку. Сидір Антонович це помітив, і ще більше його зацікавив військовий.

«Розпитаюся потім у вчительки, що за молодець об'явився в нашому подніпровському краю.

— Знаєте, Катерина Сергеевна, все здесь для меня ново и нравится... Очень нравится! Язык, песни... Как одеваются, как разговаривают. Присматриваюсь, прислушиваюсь... Но этого, кажется, мало. Украинский язык надо изучить хорошо, чтобы глубже понять душу народа.

— Що ж, ми вам в цьому допоможемо, якщо ви маєте таке бажання.

— Спасибо. Надеюсь в первую очередь именно на вашу помощь, Катерина Сергеевна.

Подальша розмова урвалася, бо дід Гарасим вже почав розповідати побрехеньку.

— Сварилася жінка з чоловіком: «Хіба це життя? Є воли, нема воза, не можна і на ярмарок поїхати. Бери, мабуть, чоловіче, воли, жени на ярмарок та купи мені воза».

Так чоловік і зробив. Проміняв воли на воза, упрягся

в нього сам та й везе. Колеса немазані. Аж упрів, та й каже: «Хай його чортяка возить!»

У натовпі засміялись люди, почулися схвальні голоси:

— Правильно!

— А чого ж його тягнути, коли ще й колеса немазані.

Дід Гарасим виждав, поки затих сміх і гомін, а тоді продовжував:

— Проміняв він воза на козу, а козу — на півня, а півня — на калиточку, та й рушив потім додому.

— Поярмаркував, значиться, добре,— почувся з натовпу насмішкуватий голос.

— Ото йому жінка, мабуть, подякує.

— Та цитьте ви...

— Іде він, бідолашний, додому,— продовжує кобзар,— а на шляху річка. Треба переправитись на пороні. А що заплатиш, коли в нього тільки калиточка. Довелось і ту віддати пороннику за перевіз. Почухав потилицю й пішов до чумаків — може, дадуть закурити. А чумаки отаборились на лузі з волами і паровицями солі, чекаючи перезову.

«Що ж ти, чоловіче, ярмакував, а тютюну не маєш?»

Розказав чумакам, як обмінював воли... Вислухали його чумаки, а тоді один з них і каже: «І оце тебе жінка не ляятиме?» — «Авжеж, ні». — «Не повірю!»

Та й заспорили... Пішов чумак на заклад. «Коли,— каже,— тебе жінка не буде ляяти,— віддам тобі воли з паровицею солі».

Поїхали до чоловіка. Ярма з волів скинули, заходять до хати.

«Що, чоловіче, продав воли?»— запитує жінка.— «Продав». — «Добре. А де ж воза поставив?»— «Та важко було тягти — колеса немазані, то я виміняв на козу». — «Добре, чоловіче, добре зробив. Буде дітям хоч ложка молока. Ти ж загнав її в хлів?»— «Де там загнав? Крутилася, клята! Я за роги тягну, а вона передніми ногами впирається... Проміняв я її на півня». — «Добре зробив, чоловіче. Будемо знати, коли вставати, а то спимо довго. Де ж посадив його, в курятнику?» — «Та клятий півень мало рук мені не подряпав кігтями, то я проміняв його в кушніра на калиточку». — «Добре зробив, чоловіче. Часом якийсь гріш заведеться — нема куди сховати».

А чумак те все слухає, і душа в нього холодне... Що ж далі буде?

І знову засміявся, загудів натовп.

— Оце тобі і заклад!

— Ще більше чухатиме потилицю.

— Йому-то жінка вже, мабуть, дасть доброго мако-гона.

— Тихше, люди. Нічого ж не чути,— озвався жіночий голос, і всі притихли знову, вслухаючись у голос діда Гарасима.

— Отож жінка просить: «Покажи мені хоч калиточку».— «Нема калиточки — віддав її перевізникові на пороні».— «Ну то добре, що хоч сам прийшов»,— сказала жінка і заходилася готувати вечерю.

Почував свою потилицю чумак:

«Пропали мої воли, та ще й паровиця солі!»

Оце вам, люди добрі, казочка, а мені бубликів в'язочка! — і дід Гарасим скинув солом'яного бриля, поважно вклонився на всі чотири боки і з гідністю сів на своє місце.

Об залізну кварточку, що стояла біля його ніг, задзвеніли мідяки. Кинув срібну монету кобзареві й незнайомий військовий та й рушив далі оглядати ярмарок, а Сидір Антонович, звернувшись до вчительки, спитав:

— Що за людина, Катерино Сергіївно, допіру розмовляла з вами?

— А-а, у військовому? Це Баришев Арсен Олександрович — новий воєнком. Недавно прибув до нашого району з Росії. Людина цікава.

— То він же ще нашої мови не знає. Важко йому буде напочатку!

— Нічого, навчиться. Ми йому в цьому допоможемо,— сказала вчителька і звернула увагу на Тетянку:— Яка дівчинка гарнісінька.

— А я теж хочу до школи ходити,— сказала Тетянка і заховалася за батька.

— Соромлива у нас дочка. Трохи дикувата — в лісі живе... Ті діти, що в селі,— ті розбитніші.

— То це, певне, Несторова сестричка?

— Лишили хлопця на господарстві, а вже малу взяли з собою... Хай подивиться ярмарок, бо вона зроду його не бачила.

— Нестор — здібний у мене учень, трудолюбивий, розумний хлопчик,— похвалила свого вихованця вчителька, попрощалася з односельчанами й пішла теж, але, одразу спинившись, сказала:

— Якщо дівчинка хоче вчитися, то приведіть її до школи.

— Спасибі вам, Катерино Сергіївно, на доброму слові,— і Влас Іванович навіть скинув перед нею картуз, шанобливо і вдячно вклоняючись.

...Тут же Гаркушині сини розшукали нарешті своїх батьків.

— О! — вигукнув Сидір Антонович.— Що я казав? Не ми їх, а вони хай нас розшукують. Ти глянь, Устино, вони вже й медяниками ласують.

— А ми, батьку, не дрімали,— сказав старший з них, Максим.— Бачимо — добрий ярмарок. Я кажу братам: «А давайте, братки, мотнемося до лісу, та нарвемо трави, та продамо циганам — для коней».

— І продали?

— Аж тричі довелося ходити до лісу. Ну й маємо: і морозивом ласували, і на каруселі покаталися... І ось зараз ласощів купили.

— А що я казав? — вигукував задоволений Сидір Антонович.— Та мої сини ніде не пропадуть. Я їх грошима не балую, нехай самі собі роздобувають... Ну, а зараз ходімо, хлопці, славні молодці, солодким ситром вас частуватиму!

В цю хвилину десь позаду пролунав попереджувальний крик:

— Гей, бережися! Бережи-и-ись!

Швидко утворювався коридор, бо досить-таки навалюно мчала пара вороних. Правив кіньми вже не циган Якуб, а сам Борис Петрович Владика. Він стояв на повний зріст. У лівій руці в нього ремінні віжки, а правою він підстобував коней батогом.

Поряд з ним, зіщулившись від страху, щоб, бува, хтось не потрапив під кінські копита, припишкла його тендітна дружина, цупко тримаючись білими руками за край сидіння.

Люди швидко розступалися на обидва боки, даючи дорогу, і тільки одна людина вперто продовжувала стояти на місці, злегка похитуючись від хмелю.

— Це кого я мушу берегтися? Кого? Та Савка Булат ще ні перед ким не поступався місцем.— І він, статний, кремезний, важким поглядом темних очей уг'явся в коней, що летіли просто на нього, ладний зупинити їх швидкий розгін. Та в цю мить сильні руки лісника Власа схопили Савку, рвонули набік з дороги. Промчали вороні, здійнявши за собою пилюку.

— Що ти, Савко, в своєму розумі? Під кінські копита

стаєш... Покалічитись можна,— сказав з докором Влас. На нього миролюбно глянув Савка.

— Це ти мене, Власе... з-під коней висмикнув?

— Та мені довелося...

— Ходімо вип'ємо... разом... Я стола змайстрував, продав сьогодні доброму чоловікові... Маю за що погуляти... Ходімо!

— Я не сам... Я з сім'єю.

— Не хочеш? Не треба! Я і сам... можу...— І, хитаючись, він пішов і незабаром загубився між людьми.

А коли сонце схилилось на полудень, з парусинової ятки вийшли односельчани веселенькими.

— Щоб не запізнитися до човна,— занепокоєно промовила розум'янена Степанида, пораючись біля своїх корзин.

— Та що ви, Степанидо, хіба забулися? То ж мій човен — дуб. Сам його майстрував, сам над ним хазяїн, та до того ще й стерновий.

— Забулася... Ой, забулася після чарки,— говорила співучо молодиця, шукаючи в корзині якісь ласощі. Знайшла вузлик, розв'язала, обділила всіх дітей, давши кожному по солодкому пряникові.

— Їжте, дітоньки, їжте на здоров'я, щоб і вам лишився у згадці ярмарок!

— Рушили! — сказав лісник, і вся ватага попрямувала слідом за ним до синього-синього Дніпра.

Стомлена за день Тетянка, як тільки відчалив човен, пригорнулася до мами і одразу міцно заснула, так міцно, що не чула вже ні пісень веселеньких односельчан, ні їхніх розмов, ні жартів, ні сміху.

Не бачила, коли зійшов місяць, приголубив сонне личко, а сам потягнувся вгору до своїх сестриць-зоряниць, що вже розцвіли у небі променистими сузір'ями й зазирали з високості в лугові замріяні озера, у тихі заводі річок, мов у люстерка чарівні, милуючись і сjevом своїм, і переливами, й красою.

А над всім уже лажала тиха, тепла і спокійна подніпровська ніч.

Тетянка дуже старанно вмивалася сьогодні криничною водою з пахучим туалетним милом, витирала потім чистим рушником і личко, і шию, і вухка, і руки, оголені по лікоть. А тоді мама дала те саме вбрання, що в ньому була

дівчинка на ярмарку, тільки голову пов'язала їй не білою, а новою, синьою, косинкою, такою синьою — ну, як польові волошки!

— Отак буде добре,— сказала мама, милуючись своєю донечкою. Потім, ніби згадавши щось, глянула на ікону, яка скрашувала правий куток хати, хоч перед нею давно вже не засвічувався вогник лампади, перехрестилась і сказала:

— Ну, боже поможи... у доброму ділі!

— Навіщо ви, мамо, хреститесь?

— Так годиться... Ходімо, доню! — і вони переступили хатній поріг.

Ранок надворі був теплий, літній. Співали пташки на різні голоси, вистукував у кору дуба впертий небоязкий дятел. Літали над лісовими квітами волохаті джмелі. Один із них, зовсім над дорогою, занурився в фіалковий дзвоник, мов у куреник, і причаївся. Можна було б його там і піймати, та часу обмаль.

Тетянка намагалася ні на крок не відстати від матері, що йшла зараз урочисто, заглиблена в якісь свої, приємні для неї спогади.

— Це ж колись я мого Нестора одводила...— І на обличчі в неї з'явилась світла посмішка.— Всю дорогу тільки про школу й говорив, а коли зайшли до вчительки,— злякався чомусь... Торсає мене за спідницю: «Мамцю, ходіть додому».

А тепер, бач, все гаразд. Хвалять його за науку.

— Я не злякаюсь,— запевняла матір Тетянка.— Я вже вчительку бачила на ярмарку, і вчителька сказала: «Якщо хоче дівчинка вчитися — приводьте!» Я ж сама чула. І та-то чув... А вас, мамо, не було. І ви не чули.

Школа стояла в центрі села — старовинна, добротна, красива. Будували її, мабуть, добрі муляри, не скупилися на потужний цоколь, товсті цегляні стіни й високу стелю.

Про те саме дбали і столяри, так майструючи вікна, щоб у класних кімнатах було багато сонця, світла й тепла.

Зовні школу тинькували в попелястий колір, а залізний дах фарбували в яскраво-зелений, мов рання весняна трава. Не одне покоління Іванів, Степанів, та Грицьків, та Олен, та Марусь навчалася тут читанню й письму, і в кожного учня й учениці надовго лишилися про це світлі спогади. Шкода тільки, що та наука кінчалася в багатьох на третьому класі з виданням посвідчення про успішність, а часом іще похвального листа.

Ось сюди, до колишньої церковноприходської початкової школи, і привела зараз мати свою донечку Тетянку.

А самої школи й не побачиш одразу — так густо заступили її високі пірамідальні тополі, що стали в ряд, мов вартові, понад різьбленим парканом. Ще росте тут старезний клен, невідомо коли й ким посаджений. Його рясна й розлога крона завжди чомусь шумлива, неспокійна...

Під вікнами розрослися кучеряві куці жасмину, а за тими куцями — велика клумба з такою розмаїтістю квітів, що не можна від них одірвати очей.

— Як тут гарно! — сказала, озираючи ту красу, Степанида, і нічого не промовила Тетянка. Вона з цікавістю, але водночас і з якимсь страхом розглядала притемнену деревами школу, і ганочок, повитий виноградом, і двері — високі, дубові, з великою скляною ручкою, що за неї вже взялася несміливо мати.

— Ну, заходь!

Двері досить легко розчинились, але в ту ж мить всередині почувся дзвінок.

З бокової кімнати з'явилась Катерина Сергіївна й, привітно посміхаючись, пішла назустріч прибулим.

— З раночком вас! Будьте здорові! — кланялась і промовляла мати, підштовхуючи вперед раптом сторопілу донечку.— Оце ж сказали їй на ярмарку, щоб записатися до школи, то вона тепер мені, вірите, спокою не дає. І лягає, і встає, та все гомонить про школу.

— То й добре, що привели... Метричну виписку маєте? Довідку про здоров'я?..

— Все маємо,— сказала мама, обережно виймаючи з хустинки потрібні документи.

Тетянка уткнула своє личко в рясну мамину спідницю і звідти стежила за вчителькою одним оком.

— А це ж ти чому ховаєшся від мене? Ану, давай ручку, будемо знайомитись. Хочу глянути на майбутню школярку.

Тетянка несподівано заплакала...

— Овва! Кого ж це ви до мене привели?.. Плаксу?

Дівчинка відразу затихла. Каре око визирнуло з-за оборок маминої спідниці, і в ньому, зволоженому сльозами, засвітився переляк.

— Ні,— захищала донечку мама.— Ні, не плакса... Просто ще не обзнайомилась. Вона у нас дівчинка кмітлива, бідова, по господарству мені допомагає... І знає вже кілька букв. Старший мій, Нестор, показував їй азбуку.

— Нестор — здібний хлопчина... І в молодших класах успішні оцінки мав, і зараз — відмінник на всю школу.

— Таня теж буде вчитися. Я своїх дітей знаю... Це з незвички трохи розгубилась... Чи, може, злякалась... Пам'ятаєте, Нестор теж тоді плакав, як приводили його до вас?

— Пам'ятаю... Ну що ж? Зараз перевіримо, яка ти розумниця,— і Катерина Сергіївна винесла з своєї кімнати коробочку з різними літерами. Витягла одну з них, показала Тетянці:

— Яка літера?

— О! — без вагання відповіла дівчинка.

Вчителька показувала, а Тетянка твердо й вірно називала літери.

— Ти, Тетяно, молодець! І твій брат Нестор — теж молодець,— похвалила Катерина Сергіївна дітей Степаниди і цією похвалою зворушила молодичку.

— Ви вже її запишіть до школи, а я вам і свіженького масла зіб'ю грудку, і сиру приготую... А з'являться в лісі суніці чи гриби — ми з нею для вас назбираємо.

— Навіщо ви мені таке говорите? Не треба нічого. Навіть прикро слухати... отаке від вас. Наче ми, вчителі, зарплати не маємо, а живемо якимись жебраками.

— Я розумію... Ну, це так... по-хорошому... Вже ви мене, темну селянку, звиняйте, коли щось не до ладу сказала... Живемо в лісі... Грамоті не обучені... А віддячити хочеться всякій матері за своє дитя.

— До школи запишу. Ходитимеш у перший клас. Вчитиму тебе я. Звати мене Катерина Сергіївна. Запам'ятала? Дівчинка хитнула головою, сказала:

— А я і раніше знала, як вас звати. Мені Нестор про вас говорив.

Від добрих слів вчительки ніби сонечко зазирнуло в чисту дитячу душу, висушило недавні безпричинні сльози в очах, засвітило їх такою нестримною радістю, щастям і довірою, що, дивлячись на неї, посміхнулися разом мама і вчителька.

— А я буду вчитися добре!.. Як наш Нестор! Ось побачите... Я дуже, дуже хочу вчитися! — І нарешті вона обличила мамину спідницю і тепер сміливо дивилася в обличчя вчительки.

— Як же тебе звати?

— Хіба ви вже забули? — прозвучав дзвінкий голосочок.— На ярмарку говорила. Тетянкою зовуть. Тетяна Вла-

сівна Туркан,— вимовила статечно дівчинка.— Не забудете?

— Не забуду.

Звертаючись до вчительки, Степанида стала пояснювати:

— Сама я родом з-під Черкас. А заміж вийшла у Сокирне за лісника Туркана Власа. Всі документи на Туркана і метричну довідку вам принесла. Там все правильно.

— Ах ти ж Турканочка моя гарнісінька! — промовила вчителька і, як мама, ласкаво приголубила дівчинку, а дівчинка дивилась на матір і щасливо всміхалася.

Вчителька взяла класний журнал.

— Ось зараз тебе й запишу... І ти з сьогоднішнього дня вже будеш ученицею.

Тетянка, сяючи від щастя, запитала:

— Тітко, скажіть, а мені дадуть такого букваря, як у нашого Нестора або в Дуні Ярмоленко?

— Будеш мати буквар та інші книги для першого класу,— відповіла вчителька і тут же зауважила:— А звертатися до мене треба не тітко, а Катерино Сергіївно... Запам'ятаєш?

— Запам'ятаю... Катерино Сергіївно! — повторила Тетянка.

Так перший крок зроблено. В життя вступила нова людина! Яка то буде в неї доля? Яке судилося їй щастя?

6

Ні вітру, ні хмар. В холодку під розлогою 'кровою вікового дуба, просто на густому спориші, розіслано чисту скатертину, а на ній лежить — хліб, квашені помідори, солоні огірки, молода цибуля, нещодавно зірвана з грядки, і, звичайно, смаження на салі, що встигла захолонути.

— Оце спасибі тобі, куме Сидоре, що ти мене провідав у моєму курені.

— А я ще й по ділу до тебе, Власе.

— Яке ж то може бути діло до лісника?

— Велике діло... Є чутки, що скоро на монастир можна буде наступати. Пам'ятаєш, я колись тобі на ярмарку говорив... Мрії мої збуваються.

— Руки в них довгі — доберуться до єпископа й до архірея, а то й до самого митрополита доступляться. Велику силу мають монастирі.

— А ми ту силу мусимо перемогти. Радянська влада звєргла царів, які сиділи триста років на престолі, розгро-

мила всіляких ворогів, що хапали нас за горло... А ото щоб ми з преподобними миронosiцями не впорались? Та не може такого бути в світі, щоб ми не зробили по-своєму! Отож я тебе проситиму, Власе, якщо в монастирі зчиниться якась заварушка, то щоб ти тоді теж був наготові, підсобив нам.

— Що ж,— подумавши, відповів лісник.— Коли треба буде — підсоблю чим зможу...

— Ну що з того,— продовжував Сидір Антонович.— Радянська влада нарізала мені землі аж півтори десятини, а обробляти ту землю нічим... Знову доводиться йти до багатіїв, та скидати шапку, та кланятись, щоб її впорати. Хіба це діло? Хіба я за те воював у громадянську, щоб мені знову з поклонами йти до куркулів? Та на них увесь мій рід працював з діда-прадіда... І я робив... А тепер годі! Не хочу! — говорив Сидір Антонович, все дужче розпалюючись.— Ти ж не знаєш, Власе, ніколи я тобі не розповідав про своє життя... яке воно було в мене.

— Правда. Це правда... Знаємо вже один одного стільки літ, а не доводилось поговорити душевно.

— Що ж, можу дещо розказати. Поспішати нам зараз нема куди...

З городу примчала Тетянка із жмутиком уже помитої молоді цибулі й пучком свіжої редиски.

— Мама передали,— сказала дівчинка, поклавши городину на скатерть, а сама примостилася біля батька — бо сонога, з рум'яними щічками. На ній було простеньке ситцеве платтячко, сіре, в дрібні кліточки, а волосся заплетене в одну косичку, нічим не прикрито.

Дівчинка з цікавістю дивилася на хрещеного батька.

— Ти, донечко, йди, гуляй собі. Тут тобі робити нічого. Піди допоможи мамі поратись на городі.

— А я вже попоралась — і полола бурячки, і обгортала картоплю...

Проте Тетянка підвелась на смагляві ніжки і ладна була вже помчати звідси, та хрещений звелів їй сісти на місце.

— Нехай слухає... Пригодиться їй. Хай діти знають, яке було в нас дитинство. Тут секретів нема. Так отож родився і жив я в селі Змагайлівці, не дуже далеко звідси. Сім'я була бідна. Весь рід — наймити! Дід наймитував, батько, брати...

— Це діло й мені знайоме,— озвався лісник, і на його очі, мов хмаринка, наплив помітний смуток.

— У найми пішов і я,— продовжував розповідь гість,— коли мені ще не виповнилось тринадцяти літ. Справив мені батько солдатські чоботи, а вони накладні: як у росу ступив — так і ноги мокрі. А піджака не було — у материній кофті ходив. Ото мені батько й каже:— «Ну, сину, сам бачиш, які у нас достатки. Треба й тобі вже йти на заробітки...»

А ходили ми тоді до Таврії і на Херсонщину. Приїде в село підрядчик, збере нас, підлітків, душ із тридцять... Дадуть ото з дому трохи пшона та гречаного борошна — теж трошки. Все оте поскладаємо на воза. А коняка невір-на, така худюща, ледве того воза тягне, а ми вже йдемо пішки — всі босі, як один. Сонце пече немилосердно... Жага губи сушить, а перед очима тільки степ лежить — рівний, мов карта... Тільки кібці шастають та степові орли в'ються...

Отак днів за сім прибуваємо до Херсона... А в Херсоні ярмарок. Люду того — нема де яблукові впасти. І наймитів повно. Ото підходить якийсь хазяїн до нашого підрядчика: «Треба мені п'ятох підлітків». — «А ось вони лежать, вибирайте, яких хочете».

Підходить він до нас, штурхає у п'ятку і ногою, і пужалном батога: «Ану, підіймися!»

Підіймаємось. Він і давай обмацувати — в кого які руки, чи сильні ноги... Одібрав того й того — п'ятох... Все одно як у рабство... Вперше я тоді потрапив з Давидком — напарничок був у мене, хлопчик з нашого села. Дружили ми з ним з дитинства. Разом і в наймити потрапили до куркуля Яковенка.

— Ой ходив же і я змалку по тих наймах,— зітхнув лісник.— Все більше по хуторах, у заможних дядьків наймався: і худобу випасав, і орати доводилось, і косити... Бодай ті часи довіку не поверталися!

— Еге ж, потрапили ми до Яковенка в село Копані. Ще ні світ ні зоря, а ти вже береш воли, ореш цілісінський день, а потім же ті воли треба пасти, доки вони не полягають... А сам спиш всього дві-три години, бо як зоря зійде й почне розвиднятися,— бери знову воли та ори. Так день у день. А настають жнива — в косарках: то коней поганяємо, то гарби подаємо під снопи. А годував нас той хазяїн житнім хлібом та кулішем з олією. І того не вволю.

І ось ми дізналися з Давидком від наймичок, що на кухні мають пектися піріжки, й вирішили їх покуштувати. А як їх покуштуєш? Попрохати, то все одно ж не дадуть. І хазяїн, і хазяйка скупенькі.

Так ми з Давидком вислідили, коли всі розійшлися з кухні... І наймички — теж, а ми до печі. Відкрили заслінку, дивимось, а там паляниці і макітра з варениками. Вигребли ми з печі кочергою паляницю, а вона ж гаряча, як вогонь. Та тягнемо й макітру з варениками... Взяли до рук — пече. Що робити?

— А ви б ганчірочку взяли,— порадила Тетянка.

Сидір Антонович кинув недопалок, глянув у карі оченята дівчинки, що сердечно співчувала хлопчикам, і продовжував:

— Ганчірочки ми тоді щось і не помітили. Я кажу Давидкові: «Висипай мені вареники до кишені».

Тетянка розсміялася, але сміх швидко урвався, бо цікаво ж було їй слухати хрещеного.

— Давидко як линув мені гарячого масла...

— Ой лишенько! — скрикнула раптом Тетянка.— То воно ж дуже гаряче.

— Авжеж, гаряче! Закричав я від болю та давай мерщій втікати звідти. Вареники залишили, а паляницю з собою прихопили. Ну, паляниця виявилась ще сирою. Зверху скориночка наче й нічого, а всередині — глевке тісто. Довелось ту паляницю закопати в землю, щоб, бува, хтось не підгледів та не видав нас хазяїнові.

Я вже був жонатий, а все наймитував. Пам'ятаю, вирядила мене якось жінка моя, Устина, в дорогу, а в хаті — ну ні хліба нема, нічого нема. Дала тільки крашанку... В серці вона в мене запеклася... Така досада взяла... Подививсь я на ту крашанку, поклав на стіл та й пішов мовчки з хати з таким же, як і сам, наймитом до одного дядька молотити ячмінь. Дядько галушок звелів зварити, поїли ми. Ще по хлібині дав на дорогу кожному, та ото і все. Йдемо до інших куркулів, працюємо аж до свята Кузьми — Дем'яна — ще після покрови місяць. Вже сніг випаде і не розтає — аж тоді ми додому вертаємось.

А своєї надільної землі мав я смужку — півдесятини не було. В хазяйстві — ні коня, ні корівчини, ні поросяти... Була одна зозуляста курка. Отак і жив. А в шістнадцятому році взяли мене на германську війну. Там ото в сімнадцятім революцію зустрів... Там першу рану мав від німців.

Правда, тоді й війна була така: ото стрельне німець з гармати, виверне снаряд воронку, а ми, солдати, йдемо потім у ту воронку спати. А одного разу прокинулися з товаришем вранці, а наші вже відступили, бо не бачимо ніде нікого в окопах. Пішли ми до лісу, сіли перепочити, коли це йде до нас солдат з гвинтівкою.

«А подивіться,— каже,— що воно тут у мене таке?» Глянули ми, а на спині в нього отака дірка. Печінку видно, а він, певне, згарячу йшов. Зняли ми з нього шинелю, перев'язали рану, показали йому напрямок — отак іди. Він пішов, а ми почекали ночі, та вже тоді прибилися до своїх.

...А згодом громили Петлюру, Денікіна, банди всякі... Хіба все згадаєш? Отож у ті роки я зустрівся з Соломією...

При згадці цього імені Сидір Антонович раптом замовк, глянув на Тетянку, сказав:

— Цього тобі не треба чути. Йди, хрещенице, погуляй десь.

Саме в цю хвилину до лісової сторожки підбігла юрба дівчаток з веселим галасом і сміхом.

— Тетяно-о! Тетяно-о! — зринав по той бік воріт дзвінкий голос Дуні Ярмоленко.— Ходімо з нами купатися. Гей, де ти там? Тетяно!..

На крик і галас дівчора вийшла з городу тітка Степанида:

— А чого такий крик підняли? — удавано суворо гримнула на дівчаток, а в самої очі світилися ласкою й теплом.

— Купатися йдемо до річки. Може, і Тетянка піде з нами?

— Я піду... Можна, мамо? Тато вже дозволив. Я спиталася.

— Ну, коли тато дозволив, що поробиш,— погодилася й мати.— Тільки дивися, на глибоке не запливай.

— Я з бережка... Я знаю, де можна. Там такий чистий-чистий пісочок,— і Тетянка, зірвавшись з місця, мов метелик, помчала, щаслива й радісна, до своїх подружок.

Мати повернулася знову на город, і не чула вона, й не знала, про що розмовляли між собою давні друзі.

— Тільки тобі розповідаю про це, куме... Тобі єдиному, як братові... І цього навіть своїй дружині не кажи. А то знаєш, як воно буває... між жінками...

— Могила! — промовив, ніби клятву, лісник... Та гість, зворушений далекими спогадами й сумними, очевидно, не став пити чарки, а продовжував розповідь:

— Устина — це вже в мене друга жінка. А першою була Соломія.

— А діти ж ваші?

— Про дітей потім скажу. Про Соломію слухай...

Соломія Данилівна Крижко... Це така була дівчина красива, така красива, що таких дівчат тепер і не знайдеш. Очі сині-сині... Дивишся в них, як у небо бездонне, глибоке.

І кров у тобі шумує, і голова аж паморочиться. Сказала б вона своїм густим грудним голосом: «Іди, Сидоре, за мною!» Ти б без вагання пішов хоч на край світу, аби тільки її перед собою бачити, слухати її голос, милуватися нею — таку вона силу краси в собі мала.

А сама з бідної родини. Залицялися до неї хазяйські синки, сватів засилали — всім піднесла гарбуза, ні за кого з них не вийшла заміж... Горда була дівчина! А я ж таки був заводій! І досі не знаю, як воно трапилось, що Соломія мене полюбила. А дівчата поважали чомусь нас, бідняків... Любили за сміливість, за чесність, за добру душу. Пам'ятаєш, на ярмарку зустрів я високого парубійка, куркульського сінка Прокопа Задихайла... біля Плюшиного воза?

— Пам'ятаю, той парубок тоді не витримав твого погляду... Ти обіцявся про нього розказати.

— Ну ось же й розказую. Дуже оцей Прокіп Задихайло любив чаркувати на дурняка. Ото зайде до корчми — нахабний, грубий, підійде до чужого стола, де люди сидять, не питаючись, налле собі склянку горілки і п'є, як своє!

Скаржаться на нього хлопці, і я вирішив провчити нахабу.

— Цікаво! Як же ти його... провчив?

— А так. Пішов я з своїм двоюрідним братом до корчми, коли ось з'являється й Прокіп Задихайло. Я кажу братові: «Постав третій стакан». Він поставив. Бачу, суне до нашого стола, як та риба на приманку.

І хоч би привітався чи добре слово сказав. А то бере нашу пляшку, наливає без спросу з неї горілку, підносить до рота склянку... Ну, тут уже я не стерпів, як розмахнувся, як змазав його по морді, та ще раз, та ще!.. Склянку розбив на ньому і кров'ю його заюшив...

Раніше ми, бідні, брали їх геройством, сміливістю, і за це дівчата, кажу тобі, любили нас, бідняків, поважали... Набив зуби куркулеві — маєш серед них повагу... Отак було! Отак і я зустрівся вперше з Соломією. Дівчата розказали, як я провчив Прокопа. Їй це сподобалось... Почали ми зустрічатися з нею... Ну я тоді не думав на ній женитися, бо красива дуже, а я стежу за нею, щоб і не зирнула на когось іншого оком... І не пожартувала — скажений був, ревнющий...

А потім така між нами кривна любов настала, що й одружились ми... Дуже любив я Соломію... Уже в нас перший син народився — Максим...

— То старший у тебе, значиться, від тієї жінки? А що з нею сталося?

— З нею? З Соломією? — І Сидір Антонович відповів не зразу. Відчувалось, що ці спогади дуже його розхвилювали, з'явилися сльози. Вони стікали по загорілих щоках, падали на спориш, але друг не витирив і не соромився зараз цих сліз.— У селі об'явилася банда. Я встиг з Соломією сховатися в лісі, а оцей Прокіп Задихайло вирішив мені помститися... Більше нікому... Тільки він сказав за Соломіїного батька... Мовляв, більшовик, горою стоїть за Радянську владу... Налетіли бандити і шаблями посікли, пошматували його... Серед подвір'я... Знаю — Прокопів це гріх... хоч після війни і хрестився, і божився переді мною... «Ні сном ні духом,— каже,— не відаю, хто таке злочинство зробив... Знать не знаю... Вір мені!»

Ну, а я не вірю... Хитрий, гад! Одружився на біднячці і живе!.. До бідного класу горнеться, пристосовується до Радянської влади... А я знаю, що це — гад!

Так отож порішили батька... шаблями... Як глянула потім Соломія на нього... порубаного та посіченого,— зомліла...

Я її на руки взяв, поніс до хати, і вона вже... на руках у мене й померла...

Сидір Антонович замовк. Мовчав і лісник, вражений страшною розповіддю...

Стало тихо. І тільки злегка, і то на самому верхів'ї, ледь шумів дуб і ворушилося, мов живе, кленове листя, і торкнувся легкий вітер узорчастого ясена, зачепив мимохить довгі коси на березах. Зачепив, промчався і стих...

— Дев'ять місяців після того я не одружувався. Знову довелось сідати на коня, громити банди... І коли я воював, нашого хлопчика доглядала моя сусідка, дівчина Устина. Повернувся з війни, прийшов до неї, до Устини, на сина глянути, а вона мені й каже: «Якщо тобі, Сидоре, хлопчика шкода — давай його разом будемо доглядати, ростити...» Бачу, вона його теж любить, як рідного сина. Лишився з того дня в неї — аж по сьогодні... Уже з нею ще двох прижили... Тільки ти, Влаسه, гляди, не проговорися при ній за Соломію й Максима. Нема чого тепер старі рани ворушити... А Соломія тільки один раз за всі ці роки мені снилася...

В'ється польова дорога, і, здається, немає їй кінця-краю. Вночі випав невеликий дощ, освіжив траву, облив листя на густих і колючих кущах терну та глоду, прибив гарячий пил у коліях.

Ще не проїхала тут жодна підвода і не пройшла людина. Він, Сидір Антонович Гаркуша, йде першим. На ньому чорний піджак наопашки, синя косоворотка, солдатські штани, заправлені в приношені військові чоботи. Солом'яний бриль затіняє йому лоба, очі і брови — густі, чорні, з красивим вигином, що нагадують розмах пташиних крил. Такі ж очі — чорні, глибокі, далекозорі, як у степовика. Світиться в них проникливість, розум і воля, але світиться також помітний смуток.

Іде Сидір Гаркуша тут першим сьогодні, сповнений роздумів і неспокою, помічаючи все перед собою: і непроглядну смугу вікового лісу, густу, темну, що простяглася аж за жіночий монастир, круто обігнула його, пролягла в долину, мов у прірву, вихопилась знову на той бік урвистої кручі, розсипалась урочищами по узгір'ях та вибалках і попливла потім далі зеленою, все темніючою рікою скільки сягає людське око, і вже десь там змішалася з небом і Дніпром в єдину заобрійну далечинь, оповиту сизою млою.

По другий бік дороги лягла земля, посічена, покраяна смужечками жита, пшениці, ячменю, а між ними то тут, то там вриваються діляночки засміченого бур'янами проса або впадають в око наділи білої як сніг, квітучої гречки, що втиснулась у рясноту яскравої зелені.

В'ється по низу спориш, красується пахучий закучерявлений полин, виблискуючи сріблястим убранням... Що йому дорожній пил, аби було сонце та перепали дощі — жити можна.

А тут ось необережно потрапив під колесо петрів батіг. Розчавлене залізним ободом стебло прикипіло до землі, але подальший пагінець все ж продовжував жити, і на ньому красувалася голубим-голубим цвітом квітка, до якої припав зараз волохатий джміль та й почав пити з неї свіжий ароматний нектар.

А ще далі стоять войовничо брати будяки в червоних шапках, при колючій зброї. І байдуже їм до всього на світі, аби тільки їх гріло щодня ясне сонце та вмивали прохолодні роси...

Далі й далі йде Сидір Антонович, все так же примічаючи і хижого кібця на телеграфних дротах, і коршака, що ширяє у височині й зірким оком вишукує для себе здобич; чує, як ситий перепел б'є в житах. І, звичайно, добре чути подорожньому знайомі з дитинства жайворонкові переспіви, що найніжнішими сопілками бринять, переливаються, линуць — широкі, роздольні, чарівні — у такий же широкий і роздольний простір поля. Подорожній зорить у голубу прозору блакить, знаходить у ній співака, милується ним якусь хвилину. Тільки хвилину, бо зірвався жайворонок з високості, мов камінчик, впав у жита, затих...

Ще пройшов гони подорожній і зупинився біля своєї діляночки, засіяної житом. Зупинився й засмутився. І ділянка добра — півтора гектара. І земля, як у всіх, а на тій землі вирросло рідке, засмічене жито. Глушить його осот. Тут розрослась і надійно оповила житні стебла чіпка безрезка, викинувши рясний рожево-білий цвіт. Синіють куди не поглянь, приживисті кущі волошок з пуп'янками цвіту. І не поступаються перед ними такі ж сині-сині, аж темні сокирки й рожеві зарості дикої сочевиці та горошку. І все оце нікчемне зілля живе тут, цвіте, розкошує на привіллї під благодатним сонцем, випиваючи земні соки, глушить жито, тому воно росте кволе, немічне, з малими колосками.

Та хіба він не орав, не засівав, не вирощував добрих врожаїв хазяїнам, наймитуючи в них роками? Та хіба ж не вмів біля землі ходити, а чи в нього руки слабкі, а чи не знає, які добрива давати рослині і скільки висівати зерна, кидаючи його в м'яку, мов пух, пахучу повесні землю?

Мимоволі постав у спогадах той день, коли він, бувший наймит, зайшов до хати Махтея Плюхи. Хазяїн саме снідав, смакуючи вареники з свіжим сиром, маслом та сметаною, проте не запросив прибулого до столу. Як увійшов той, став біля порога — так і стоїть.

— До вас я, Махтею Калістратовичу... Маю прохання... Не відмовте.

Хазяїн проковтнув вареник, облизав пальці і, повернувши голову, втупився очима в колишнього наймита.

— Ну-у, що скажеш, Сидоре?

— Чи не могли б ви, Махтею Калістратовичу, зорати в полі мою ділянку й засіяти її житом?

Хазяїн відповів не зразу.

— Таки прийшов до мене...

— У вас коні добрі... у вас плуги й борони добротні... Зорете по честі мою ділянку — хліб на ній родитиме.

— Хліб,— сказав, хмурніючи, хазяїн.— А ти пам'ятаєш, як у двадцять першому году в мене забирали пшеницю, мов золото... І я знаю — ти привів їх до мого двору, бо робив тоді в мене наймитом, знав, де мої засіки, де й потайні схованки.

— Що привів — така була тоді в мене служба. Нас, воїнів громадянської, до цього діла залучили. Хіба ви забули, скільки людей вмирало з голоду... Особливо на Поволжі? Не у вас одних — у багатьох брали, бо треба було дати і дітям, і жінкам, і робочому класу хоч по шматочку.

— Я не ремствую... Я розумію — брали для голодаючих лишки... А ви не тільки лишки — все вигребли із засіків і з ями.

— Не все, Махтею Калістратовичу... Ви це знаєте добре.

— Ну да... Що ж, я хіба такий дурний, що не зумів би собі приховати децицію на чорний день? Ну, слава богу, минулося!.. Тепер знову жити можна... І хазяїнувати можна при такій, як зараз, політиці... новій... економічній... розв'язали нам руки.

Хіба я проти Радянської влади? А чи людям бідним не допомагаю? Самі просять: «Чи не можете, Махтею Калістратовичу, мою земельку взяти... споловини?» Я розумію — в чоловіка ні тягла нема, ні реманенту... Треба зважити...

— Я не споловини. Я тільки, щоб зорали та засіяли...

— І це можна,— пообіцяв хазяїн, взявши з великої макітри масний вареник.— Можна,— повторив він,— якщо ти прийдеш та підсобиш нам з Микитою молотити ячмінь, бо за оранку, мабуть, у тебе грошей чортма?

— То правда,— погодився Сидір.— На гроші не густо в мене... А молотити — діло знайоме...

— Та і я пам'ятаю — молотник з тебе добрий. Працював ще в мене парубком...

— Що мав робити? Така була моя доля... наймитська.

— Ну і домовились,— сказав Махтей Плюха, даючи знати, що розмова закінчена. Гаркуша це зрозумів, одягнув кашкет й тільки перепитав:— А коли ж приходити з ціпом?

— Та хоч і завтра вранці... до схід сонця.

...І ось стоїть зараз Сидір Антонович біля свого нужденного поля, дивиться на майбутній врожай, а до серця йому, наче каламутна хвиля, підпливає щось болюче і водночас буйне, мов хміль, закипає в ньому, будоражить, викликаючи гнів і образу на хазяїна.

Пригадується простора клуня, широкий тік, стоги необмолоченої ще пшениці та ячменю. Десятий день молотять у три ціпи — хазяїн, його син Микита і він, Сидір, наймит.

Вже люди зорали в полі свої ділянки, і засіяли озимину, і вчасно заскородили. Впорався в осінньою сівбою і Махтей Плюха, а от до наймитської землі в нього руки не дотягнуться — все зволікає, все в нього часу нема.

На одинадцятий день зважився наймит нагадати хазяїнові про домовленість.

— Чого турбуєшся? Зорю й засію... Ще є час. Ніде не дінеться.

— Пізно буде... Зійде озимина, а куштитися не встигне. А там, гляди, морози вдарять...

Помовчав хазяїн, потім невдоволено сказав:

— Всі тепер хочуть бути хазяїнами. А робити чим? Ні тобі худоби доброї, ні реманенту. Голота!..— І він із злістю вдарив бичем по ячмінному снопові.— Завтра в поле поїду, а ви вже тут з Микитою самі порайтесь.

І справді поїхав хазяїн, виорав і засіяв ділянку, а через кілька днів приходять до наймита сусіда й питається:

— Чи ти, Сидоре, бачив, як тобі Махтей Плюха ниву виорав?

— А як же він виорав?

— Піди та сам подивись.

— Подивлюсь! — і, не гаючи часу, рушив у поле. Глянув досвідченим оком хлібороба — все зрозумів. Не зорав хазяїн, а під горіх пошкрябав зверху — та ото і все. Якого ж тут ждати врожаю?

Повернув з поля, мов хмара...

Дітей у хаті не було, а принишкла Устина тільки мовчки позирала на розлюченого і страшного в гніві чоловіка.

— Жінко! — гримнув він, метнувши на неї недобрим поглядом.— Жінко!

— Що, Сидоре? — боязко озвалась, розуміючи, що задумав її чоловік щось, мабуть, лихе.

— Піди, жінко, до Махтея Плюхи і скажи йому... щоб до мене... На сердечну розмову... запрошую...

— Куди вже тобі розмовляти? — спробувала заперечити дружина, але він глянув на неї таким поглядом, що вона мовчки одягла хустину і вийшла з хати.

І, може, й добре, що під гарячу руку не потрапив тоді Махтей Плюха на «сердечну розмову». Згадався, мабуть, яка то має бути розмова і чим може закінчитись. Не тільки

не вийшов з дому, а ще й ворота надійно зачинив і взяв на засув сінешні двері.

Лягли тоді на душу Сидорові люта злість і образа, та й досі там лежать, печуть його, мов незагоєна рана.

«Не буде тут врожаю! Нема чого й збирати... Колосок колоска доганяє»,— подумав він, оглядаючи зараз свою вбогу ниву, а потім лютіюче око його зупинилося на рясному кущі березки. Вона не тільки слалася по землі, а ще й обвивалася навколо кількох житніх стеблин, красуючись на них біло-рожевим цвітом грамофончиків.

Сильні пальці заграбастали її покручене стебло аж при землі, вирвали з корінням, разом з житніми стеблинами, від яких не в змозі були вони одірватись, вирвали безжально, наче вона з своїм рожевим цвітом була винною тут, єдина на всьньому полі за пропачий недорід.

Тупо глянув на зілля Сидір Антонович, кинув його на дорогу вмирати під гарячим сонцем, а сам пішов далі, щоб не ятрити довше свого серця, своєї душі, щоб не бачити зла, якого завдав йому Махтей Плюха, не думати про злиденний врожай...

Сидір Антонович ішов уперед, до монастирського поля, що лягло перед очима широкогінним ланом пшениці. Нею він милував здалеку, милувався й потім, коли підійшов зовсім близько.

— Оце пшеничка! Оце врожай! — мимоволі вигукував він, любовно взявши до своєї широкої загрубілої руки кілька добірних колосків.

Чиста, висока, густа, стояла вона перед очима, ніби море. Звідкись прилинув вітер, війнув невидимими крилами, розбудив, розвіяв сонне царство, здійняв зеленаві хвилі і покотив-покотив їх через всенький лан, приніс пахощі половіючого цвіту і помчав далі — до лісів густих, таємничих, шугонув на верхів'я і давай їх чубчити й колисати...

А Сидір Антонович, мов зачарований, все ще стояв на дорозі, озираючи лан, милуючись його роздоллям і земною красою.

Не чув і не бачив, як з гушавини лісу вийшла молодиця у просторій сірій кофточці, що вільно спадала на чорну мухоярову спідницю в рясних зборках. Ноги в синіх самов'язних панчішках, взуті в легенькі тапці з шкіряною підшвою.

А голова була пов'язана білою косинкою, проте не відтіняла її обличчя, бо воно теж біле, ледь-ледь прихвачене

загаром. В руках у неї була невелика лозяна корзинка, повна грибів.

Якусь хвилину вона мовчки розглядала Сидора Антоновича, а переконавшись, що це таки він, м'яко ступаючи по траві, немовби попливла до дороги.

І все-таки, почувши її кроки, різко обернувся. Черниця зупинилася теж. Сидір Антонович був вражений... Наче з того світу так неждано-негадано з'явилася і стоїть у нього перед очима Соломія...

Тільки чому на ній чорна спідниця й широка кофточка, як то одягаються черниці? Чому таке бліде обличчя? Чи вона зовсім не буває на свіжому повітрі, не буває під сонцем? І ноги в неї білі... Але очі... такі ж голубі, як у Соломії, голубі, глибокі, в рясних віях. І губи, рум'яні, повні, соковиті, яскраво вирізьблюються на блідому обличчі, наче густий сік стиглої вишні, й чомусь тремтять... І тремтить ледь помітний пушок на верхній губі... Тремтить і виблискує під сонцем, як шовковий шнурочок.

А в глибині зовні ласкавих і добрих очей він швидше відчув, аніж помітив, довгу стримувану жагу і невдоволену жіночу пристрасть, і ніжні обійми, і трепетний жар таких обіцяючих поцілунків, що мимоволі паморочать голову, розбурхують кров...

«Чи це мені якесь видіння? Що це зі мною робиться?» Очі її владно ваблять до себе, обіцяють щось гріховне, незбориме й таємниче...

«Хто вона? Звідки? Чому підійшла до мене?» — вихором здіймалися думки, несподівано схвилювали, і він, на диво собі, відчув, що йому приємно на неї дивитися, що вона мимоволі, але все більше нагадує йому найдорожчу, найулюбленішу в світі людину, яку він давно поховав і звідки вороття вже ніколи не буде...

«Де я бачив цю жінку?.. Де?.. Коли?..»

А вона стояла перед ним трохи засоромлена, зніяковіла, проте своїх очей ні на мить не відводила від його очей, ніби прикипіла до них, ніби якась непідвладна сила з'єднала її раптом з цим чоловіком навіки і ніхто й ніколи не розлучить її з ним. І нікому в світі не загасити того невидимого вогню, що кресонув їй зараз серце, як блискавка, запалив душу, і хто знає, скільки тому вогневі судилося горіти...

«І в церкві, і в келії... У снах він приходив до мене... І обіймав, і цілував... Було таке... Він же про це нічого не зна, і не визнає ніколи в світі... Ніколи!..»

А які очі в нього гарні — темні, як ніч!.. І брови, і усмішка добра... Дивись, надивляйся, може, такого в тебе більше не трапиться в житті, щоб вас було тільки двоє на всьєнке поле... Дивись, милуйся ним... Може, це стоїть перед тобою твоя доля, твоє не звідане й не знане досі щастя?»

Усміхнулась, обдала ласкавим теплом очей і голосом грудним, незабутнім, що знову нагадав йому про Соломію, молодиця запитала:

— Не пізнаєте?

— Та ні, наче десь бачив... Але де? Коли? Одразу щось і не пригадаю...

Помітив, як у голубих очах промайнув вогник невдоволення і швидко згас.

— А я вас... одразу... Тільки глянула — і вже пізнала...

— Хто ж ви, хто? — нетерпляче спитав Сидір Антонович.

— Тарсилія... З жіночого монастиря Тіхвінської боżej матері...— Наче вдарив його знову в серце той же схожий, незабутній голос.— Тарсилією стала після постригу в черниці... Мирське ж ім'я моє було — Марія... Марія Ворон.

— Марія Ворон! — нащось повторив він її ім'я і, пильніше придивляючись до неї, вигукнув:— Згадав... Уже тепер згадав... Сестрою ви доводитеся дружині Махтея Плюхи. Чи не так?

— Сестрою... рідною...— підтвердила черниця.— Але я рідко у них буваю... Мирське життя тепер вже не для мене... Ми — черниці, богу служимо і денно, і нічно.

При цих словах вона перехрестилася і, глянувши на Сидора Антоновича, почервоніла чомусь дужче.— Я пам'ятаю вас, Сидоре... з того часу... З парубоцтва... Коли наймитували ви у Плюхи... Я тоді ще черничий постриг не приймала... значилася серед послушниць нашого монастиря.

— А чому ви пішли в монастир? Чи у вас якесь горе трапилось?.. Чи хтось любив та покинув... Таке теж буває... І дівчина стає черницею... Ви красива. Не всякий відважиться з такою красунею одружитися,— згадав він знову Соломію і свої вагання.

— Чому ж, чому? — засміялася черниця, блиснувши білими, як пелюстки ромашки, зубами.— Адже я знала Соломію... Красива була дівчина... А ви ж з нею одружилися.

— Навіщо стару рану ворушити? — промовив він сумовито й замовк.

— Пробачте... Не хотіла вам завдати болю... Так якось до слова прийшлося... то й згадала... Питалися, чому в монастир пішла? Не з розбитої любові... Не з горя... Помер мій батько, померла мати на хуторі... Старша сестра вийшла за Махтея Плюху... Сваталися й до мене, але ніхто мені не подобався... Нікого тоді не любила... Пожила, пожила сама на хуторі, а потім і вирішила: «Піду, мабуть, я в монастир». І пішла...

— І що ж ви так і не зустріли потім достойної людини?

— Зустріла... але, на моє горе, та людина вже була одруженою...

— То ви, значить, жонатого полюбили?

Черниця глянула в очі Сидору Антоновичу і сміливо й широко відповіла:

— Мабуть, на своє горечко чи на біду якусь велику, люблю його ще й досі...

Помовчали, потім він запитав:

— А той же чоловік, про якого ви мені кажете... він про це знає? Хто він такий?

Черниця зітхнула...

— Це — ви, Сидоре Антоновичу... Замолоду вас любила і, мабуть, на своє горе, люблю ще й досі...— Обриваючи розмову, вона спитала:— Вам туди треба? — кивнула в бік монастиря і пішла першою, а слідом за нею, ошарашений її словами, рушив і Сидір Антонович, милуючись округлістю її плечей, стрункою поставою, легкою ходою.

«Ні до чого це все... Такої, як Соломія, не було й не буде в мене вже довіку!» — умовляв він себе, а погляд його мимоволі стежив за нею, голубив.

А як у неї тремтіли губи... І пушок — на верхній губі золотий... Ні в кого не бачив... такого... золотого...

І груди тугі ще, дівочі... Мабуть, гарячі, як вогонь... Приторкнутися б до них... А що ж? Коли таке трапиться? А я то примічаю... По очах її бачу — сама вона, сама мене призначає... Так дивилася на мене...

А може, не треба?.. Може, колись іншим разом?» — вгався, стримував, картав себе, і в той же час немовби вселився в нього диявол і все настирливіше гарячив думки, спокушав його душу до привабного гріха.

«Та який там уже гріх? Може, такого дня більше ніколи в житті й не трапиться. Потім, мабуть, і шкодуватиму, та буде пізно... Бач, іде, як пава... Все в ній красиве, гаряче...»

— А я до вас, Сидоре Антоновичу, не просто підійшла —

маю доручення... від ігумені монастиря, преподобної Ілюдори.

— Від ігумені? — щиро здивувався він і пішов поряд черниці.— Навіщо ж я потрібний?.. Та ще кому — ігумені!

Черниця навіть зупинилась і, дивлячись йому просто в очі, сказала:

— Є такі чутки, що ваш комнезам збирається одбирати монастирські землі... Це правда? — І жде, що відповідь Сидір Антонович.

А той мовчить, слухає, що вона говорить далі.

— Вас нещодавно призначили головою комнезаму. Про це ми вже знаємо... Отож ігуменя звернулася до мене: «Ти,— каже,— сестро Тарсиліє, знаєш цього чоловіка, бо він же колись наймитував у твого родича. Зустрінься з ним, поговори любенько, запроси його в гості до монастиря... Хай прийде... Може, ми з ним тут полюбовно домовимось, щоб нас не чіпали, бо ми маємо високих захисників: і архієпископ заступиться, і сам митрополит свій голос подасть за нашу святу обитель...» То оце я вирішила... підійти до вас...— І бліде обличчя її несподівано залив густий рум'янець.— Я можу, звичайно, запросити й до своєї келії. Живу одна... Пригощу грибами... І чарочка знайдеться, та й іншу закуску поставлю... Може, й не доведеться ігуменю турбувати: самі все вирішимо...

Тепер уже голова комнезаму пильніше глянув черниці в очі й суворішим тоном, як здалося їй, запитав:

— А хто ж це вам про таке діло сказав?

— Чутки, Сидоре Антоновичу... В інших монастирях, ми вже знаємо, почали відбирати...— І вона поклала свою бліду, але гарячу руку на його сильну й смагляву, легенько стисла її пальцями і, грайливо блискаючи очима, запропонувала знову:— Ну то як? Може, заїдемо до моєї келії на якусь годинку?

— До келії не можна заходити мужчинам, оскільки мені відомо... Забороняє ваш устав монастирський...

— Можна!.. Можна!..— аж скрикнула черниця в якійсь потайній надії, а сама ще міцніше стисла його руку.— Ігуменя дозволила... вдень. Вночі справді забороняється, а вдень — будь ласка... Та ще сама ж вона запрошувала...

І ці благальні зараз і грайливі очі, і потиск гарячої руки ще більше збаламутили Сидора Антоновича. «Хіба піти? Що ж станеться? Нічого й не станеться. Посиджу трохи, можна поговорити... Вивідаю про їхні плани... Бач, як же

просить...» Але тут же інший, розсудливіший, голос застерігав його:

«Куди збираєшся йти? З ким? З черницею... у келію? На гріх ідеш?.. На спокусу? Отямся, чоловіче добрий! А як дізнається хтось?.. Така поважна людина, голова КНС, і куди потьопав? У монастир... На гульбище... На милування... Ганьба! Ганьба!»

А спокусниця йде рядом. Ненароком то черкне його плечем своїм — округлим і гарячим, то мимохить торкнеться стегном і ніби обпалить всього зразу, і тоді сильнішим стає бажання володіти нею, відчуті трепетне тепло її спокусливого тіла, зазнати нової ніжності, й ласки, і насолоди.

«Подумаєш... Ну хто там знатиме, чому ходив я в монастир? Ходив, мав там якась діло... Що я, мушу перед кожним звітувати? Обійдеться!.. Сам собі тепер хазяїн! Бач же яка вона — задьориста... Сама до мене в обійми горнеться...»

Раптом Марія Ворон зупинилася й, лукаво позираючи на свого супутника, млосно потягнулася, не випускаючи з руки своєї корзинки, від чого пружні й по-дівочому ще тугі груди звабливо вирізьбилися під сірою кофточкою, затуманили Сидору Антоновичу голову буйним хмелем, розігнавши по тілу бушуючу кров...

— Жарко! — промовила вона, вся здригнувшись, потім знеможено притулилася до нього гнучким станом.— Сонце пече дуже... Може, в лісок пройдемося — там прохолоди більше...

— Можна і в лісок,— сказав Сидір Антонович і вже сміливо поклав свою смагляву сильну руку на її розгарячле плече.

І далі вже, здається, не пам'ятав нічого. Відчував тільки, як під ногами в них м'яко приминалася трава, як шаруділо шорстке листя ліщини, пружно розступалось і одразу змикалося вслід за ними, пропускаючи їх у ще більшу гушавину.

Біля вікового клена, що височів тут серед інших дерев, мов патріарх, вона спинилася, поставила на землю корзинку, потім, як чайка, розкинула білі руки, мовчки обвила його за ший і якась безтямна від пристрасті припала вишневими гарячими губами до його губів...

І ось в цю найнебезпечнішу хвилину прояснів остаточно його розум. Перед ним постала у всій красі Соломія, ніби вона стояла тут поряд, за кущем ліщини, й докірливо дивилася на свого Сидора і його несподівану гріховну зраду...

Уся кров ударила йому в голову. Він відчув у собі такий сором, ніби його роздягли і голим виставили перед людьми: «Дивіться,— мовляв,— на вашого Сидора Антоновича, на комуніста... Як він голову закладає в петлю!» Одна лише думка, жалюча, як оса, потрясла все його ество. «Що я роблю? Що ж я роблю, нерозсудливий? З ким зв'язуюсь? Та в мене була Соломія — сонце, а не жінка. Я любив її, дуже любив... А тепер ось на гріх іду... добровільно іду... Яка ганьба!»

Рішуче розняв за плечима її руки і, ні слова не говорячи їй більше, швидко підвівся на ноги й, не озираючись, пішов від неї, як від страшної й небезпечної спокуси...

Услід йому почувся владний, нищівний сміх...

8

Вікно було розчинене, і в нього вривався легенький мрійливий шум старої сріблитої тополі, що розкинула віти над одноповерховим будинком райкому партії. Її темно-зеленкуватий і гладенький стовбур разом з вершиною не міг, звичайно, затулити собою краєвид, який широкою панорамою розгортався перед очима.

Звідси добре видно і кручувату гору, і жіночий монастир на тій горі, і темнувату смугу лісів, що простяглися над Дніпром, закривши собою дальні обрії. А під горою тече, сяє під сонцем незчисленними блискітками могутня ріка, розлившись у ситих лугах на старі спокійні річища, заводі й озера. Там незаймане царство плавнів вирає шумливими очеретами, високими травами, густою зеленню дрімучих гаїв. А ще далі тільки мріють сині смуги лісів. І вже не добрати, чи розташувались там дальні селища, чи в'ється димок, чи скупчились хмаринки, а чи прослалися над обрієм сиві тумани...

Біля розчиненого вікна стоїть секретар райкому партії Василь Маркіянович Морозенко у військовому одязі, в добре наваксованих чоботях, худий, високий, широкоплечий, з доброю армійською виправкою. Він виглядає молодшим за свої літа. Та, придивившись до нього пильніше, можна помітити в чорній шевелюрі окремі сріблясті волосинки, на скронях — рясніші, але й так розкидані по всій голові. Його гімнастерку прикрашає бойовий орден Червоного Прапора — ознака того, що секретареві райкому доводилось брати участь у громадянській війні в битвах з ворогами. Ще є в нього під гімнастеркою шрами: один з пра-

вого боку грудей — від гайдамацької кулі, другий — теж на грудях — від шаблі денікінського офіцера...

Та все те минулося, мов сон. Давно загоїлися, зарубцювалися рани...

І зараз стоїть Морозенко, високочолий, добре поголений, з чорними очима й чорними бровами, озирає краєвид, спиняється поглядом на високій монастирській кручі, всіяній будиночками дерев'яних келій, з позолоченими банями старовинної церкви.

Поряд з Морозенком стоїть Сидір Антонович Гаркуша, радячись з секретарем райкому своїми роздумами та турботами.

— Що ж виходить, Маркіяновичу. Воювали ми у громадянську війну чесно, боронили Радянську владу з усіх наших сил... Правда, спасибі і Радянській владі — наділила нас землею... Здавалося б, тільки жити та радіти... А справжнього життя нема. І радості, розумієш, — теж нема.

— Щось ти, Сидоре Антоновичу, в паніку почав упадати.

— Хіба неправду кажу? Був я вчора в полі, оглядав наші поля — і сумно мені стало. Відразу видно ниви багатіїв і ниви нашої бідноти. У багатого колосок аж зігнувся налитим зерном. Стоїть стебло в стебло — чисте, добірне, густе. А в бідного глянеш — стеблина стеблину доганяє. Та засмічене бур'янами... І колосок малий — аж свистить під вітром... Дививсь я на ті ниви й думав: «Хіба ж такий чоловік не вміє землі порати чи не знає, як вирощувати хліб, бо він у наймах все життя біля землі ходив...» А тут тобі є земля, а врожаю на ній не буде... Уже зараз видно, що не буде! Куркуль, він теж на плечах добру голову має. Коли споловини йому здають наділи, тоді він старається і зорати як слід, і засіяти добре, бо йому ж половина врожаю перепаде... А коли за гроші наймати а чи там на відробіток, то за ним уже добре треба стежити, бо і ґрунт тільки зверху пошкребе, і насіння собі заощадить... Ото воно і женуть угору бур'яни... В мене самого, Маркіяновичу, така нива вбога та немічна, що глянув на неї — аж під серцем запеклося...

— Що ж ти сам не орав, не сів?

— А де ж тих коней візьмеш? Дарма хазяїн не дасть... Я сам торік восени молотив Махтею Плюсі... Та ще шапку перед ним скидав, та просив його, гада... А він що мені зробив? Як землю засіяв? Всю ниву під горіх пошкрібав... Я потім, коли глянув — взяла мене злість. Кажу моїй жін-

ці Устині: «Піди до Махтея Плюхи, нехай прийде до мене...»

— Що ж ти задумав? — спитав, посміхаючись, секретар.

— Та задумав набити йому морду,— щиро признався Сидір Антонович — Я, знаєте, чоловік запалистий. Коли хтось мене одурить або зробить не по совісті,— одлуплю! Добрий кулак завжди мене виручав... Такі звичаї у нашому селі здавна...

— Доведеться тепер ті звичаї ламати,— і секретар, запаливши цигарку, поцікавився:— Ну і як же той Махтей Плюха — прийшов до тебе?

— Де там! Здогадався, мабуть,— не до чарки його запрошую... Бува, на дорозі зустрінуся — стороною мене обходить.

Так оце ж я скажу тобі, Маркіяновичу... Доки ж нам, трудовим людям, бідноті, до куркулів ходити на поклін? Та просити їх, та вмовляти? Невже Радянська влада нічого такого не придумає?

— Уже придумала, Сидоре Антоновичу... Придумала... Є така установка партії — створювати сози.

— А що ж воно таке — оте соз?

— Спільний обробіток землі. У тебе, приміром, є кінь, а в твого кума чи сусіди є плуг, є борона, бо в нього був колись і кінь, та здох чи продав, а реманент сільськогосподарський лишився... От ви й збираєтесь до гурту, щоб обробляти спільно землю.

— Цікаво! — сказав, подумавши, Сидір Антонович.— Значить, можна буде обійтись і без куркулів?

— А захочете — організуєте й комуну, як то вже робить біднота по інших селах. Тоді не треба вам нарізно орати кожную ділянку та засівать... А візьмете клин гектарів на п'ятдесят, щоб і межі там не було ніде.

У Сидора Антоновича аж загорілися очі.

— Оце діло, Маркіяновичу, говориш. Бачив я таке поле. Віриш, зупинився, дивлюсь — стоїть пшениця, наче море, тільки хвиля на ній перекочується. І ні тобі осоту чи куколю, чи якогось бур'яну... Стебло в стебло росте, і все — мов перемите...

— Про яке поле говориш?

Сидір Антонович кивнув головою в бік монастиря.

— Вночі не міг заснути довго — все думав про ту пшеницю... І про монастир — теж думав: «Ну навіщо стільки добра черницям? У них і ліс, у них сіножаті й угіддя різні... Худоби багато випасають... Та ще й такий клин пше-

ниці... Що, Маркіяновичу, було б нам за те, коли б ми до монастирських земель по-хазяйському підібралися?

— Що ж, спробуйте.

А можна? Кажуть, у них є високі заступники — і єпископи, і архієрей, і навіть сам митрополит...

Не сказав, не признався Сидір Антонович своєму другу Морозенку про вчорашню зустріч з черницею. Навіщо? Що було, те було. Про це знатиме тільки він з нею. Спасибі за те, що таку думку подала, а вона, ця думка, може, й здійсниться. Бач, секретар не заперечує... Треба шукати якийсь вихід. Треба людям нарешті жити по-людському. Хіба не так?

— Ти, Сидоре Антоновичу, тепер голова комнезаму. Збери бідноту, порадьтеся, подумайте... А ми вас у доброму ділі завжди підтримаємо.

— Оце спасибі вам, Маркіяновичу! — і Сидір Антонович аж повеселішав одразу.— Що ж, як то кажуть, боже помози. Самого бога почнемо тепер штурмувати! Хай і він трохи потісниться перед Радянською владою та бідними людьми! Значить, домовились... Якщо потрібні будуть ще якісь нам бумажки на з'ємлі, то я з'явлюся до тебе.

— Дамо! Дамо й бумажки... А треба буде — дамо ще й кредит, щоб ви могли коней купити, придбати потрібний реманент... Одним словом, щоб ви були справжніми хазяїнами!

Сяючи, щасливий, вийшов Сидір Антонович від Морозенка і, не гаючись ні хвилини, вирушив додому.

«Недарма воювали ми за Радянську владу,— думав він, їдучи дорогою.— Хоч і загинуло немало нашого люду, а влада правильна. Вона таки хоче нас, бідняків, на ноги поставити, щоб і ми щастя зазнали. От тільки як воно повернеться справа з монастирем? Чи відступляться черниці, чи, може, справді одразу вдарять телеграми до своїх заступників і почнеться морока?..

Ні, де таке видано, щоб цій владі не підкорилися черниці, коли вона високих царів звергла з престолу... Сокрушила заодно дворян, поміщиків і всяких багачів. Не може того бути, щоб ми не впорались... Нам допоможе і робочий клас... Мусимо впоратись!.. Для загального добра — постараємось!..»

...А через два дні до тихої обителі жіночого монастиря прийшли комнезамівці майже у повному складі. Одноповерховий будиночок ігумені знаходився поблизу храму. Високі вікна було завішено тюлевими фіранками. Одне з них

розчинене навстіж, і крізь нього видно в кутку ікони й сиченький вогник лампади, що горить там вдень і вночі.

Вхід до будиночка старанно підметено й висипано жовто-червоним піском. Куди не поглянь — скрізь чистота, порядок і квіти, квіти, квіти... У всьому тут почувається добрий нагляд і гостре хазяйське око ігумені.

— Може, ти, Сидоре, сам з нею поговориш, а ми тебе тут подождемо? — сказав, вагаючись, лісник, озираючи тихий будиночок, в якому не видно було жодної живої душі, тільки так само тихо горів вогник лампади, освітлюючи краєчок ікони, оздобленої фольгою.

— Чого ж це мені самому?.. Спільну справу робимо, то мусимо й розмовляти з нею гуртом. Пішли, хлопці, за мною! — сказав Сидір Антонович чомусь тихо, як у церкві, ступаючи по висипаній піском доріжці. Двері були зачинені на засув.

Сидір Антонович легенько постукав, але зсередини ніхто не озвався. Не чуто було й кроків.

— Мабуть, у дальній келії сидить.

— Гримай сильніше! — радять товариші.

Та гримати не довелось. Раптом розчинились трохи двері, прихоплені зсередини на ланцюжок, і зовсім юна послушниця, оглядаючи невідомих їй озброєних гвинтівками й рушницями людей, спитала:

— Хто ви? Кого вам потрібно?

— З комнезаму, — відповів Сидір Антонович. — До ігумені маємо справу. Відчиняй, дівчино, двері!

— Не можу відчинити... Зараз спитаюся в ігумені... Якщо вона дозволить...

Клацнув по той бік замок, і за дверима стало тихо.

— Порядок у них такий, — пояснив Сидір Антонович, ображений тим, що його зразу не впустили в дім, а примушують чекати. — По уставу, мабуть, не помагається... Ну, ми люди не горді, можемо трохи й почекаати.

— Авжеж, чекаємо. Що нам, на косовицю поспішати? — І очі кожного стали уважно розглядати і дім, і палисадник, і квіти, що грали всіма барвами цвітіння.

Минали хвилини, але дверей ніхто не відчиняв, навіть близько до них не підходив.

— Може, ігуменя не хоче нас бачити?

— Все може бути... Мабуть, здогадалася, що від нашої зустрічі не ждати їй добра...

— Отак постоїмо, постоїмо під дверима, та й підемо додому ні з чим.

— Як це так? — починав уже нервувати голова. — Щоб ми пішли звідси, не зробивши діла? Хай не приймає мене, чи тебе, чи ось його, Власа, коли з'явилися самі по собі... Але ж ми прийшли сюди зараз від Радянської влади... Що значить нас не приймати? Та ми, коли на те пішло, ми можемо... Навіть і двері висадити! — сказав, все більше розпалюючись, Сидір Антонович, і він рішуче ступив до ганочка і вже не щиколотками пальців, а міцно стиснутим кулаком ударив у двері. Аж здригнулися вони в лутках від того удару. З стіни впало на ганок кілька крихтин глини. — Відчиняй! — суворо grimнув голова, і в ту ж мить за дверима почувся вже знайомий, але схвильований і трохи наляканий голос послушницї:

— Іду!.. Іду!..

Ще раз цокнув французький замок, і двері широко розчинились, пропускаючи в дім нежданих гостей.

— Прямо! — командувала послушниця. — Перші двері праворуч, оті, де відчинено.

Перед самими дверима Сидір Антонович на якусь мить зупинився, озираючи простору світлицю, звідки долинув слабкий старечий голос:

— Заходьте!

Витер об килимок чоботи, переступив через поріг і став мов укопаний.

— Добрий день, преподобна ігумене Іліодоро! — привітався Сидір Антонович, не відважуючись заходити далі.

— Добрий день! — відповіла ігуменя, але не підвелася з шкіряного крісла, на якому сиділа в повному ігуменському облаченні, й не пішла назустріч, не ворухнула навіть рукою, як то годиться її санові, щоб благословити прибулих до неї християн.

Суха, маленька, з клобуком на голові, повитим чорним мухояром, що спадав їй на старечі плечі. Ноги й взуття прикривала довга, в рясних зборках мантия, що м'якими хвилями спадала з клобука на килим біля крісла.

Права рука — худа й біла, густо помережена синьо-чорними жилами, міцно стискала посох з срібним набалдашником, помітно тремтіла, чи то від старості, чи від хвилювання. І так же дрібно тремтить у її руці посох, блискаючи прикрасами з дрібного, але дорогоцінного каміння.

«Нічого собі паличка, — подумав у ту хвилину Сидір Антонович. — За таку паличку, мабуть, можна було б купити коней в упряжці, пару волів з гарбою, реманент... та ще в додачу й хату...»

— Що ви зупинилися біля порога? Проходьте, сідайте...
Адже є крісла.

Прибулі комнезамівці не дуже сміливо розміщувались на краєчках незвичних для них крісел, що заповнювали собою світлицю ігумені. Правда, тут був ще під правою стіною великий, добре відполірований стіл з карельської берези, на якому стояла чорнильниця, лежали папір, олівці. Там же, на столі, була в добрій оправі біблія.

Поряд з столом виблискувала скляними дверцями шафа, де виднілися священні книги. Прикрашали світлицю віяльна пальма, що розрослася мало не під стелю, й кілька вазончиків герані, розставлених на підвіконнях.

Може, це й дивно, але Сидір Антонович вперше так близько бачив ігумену монастиря. Обличчя, маленьке, худе, дрябле, з одвислими щоками, всіяне безліччю зморщок, особливо виділялося в обрамленні її чернечого вбрання. А очиці, ховаючись у глибоких западинах, мов у норах, горіли гарячими жаринами, світилися розумом і водночас злістю спійманого в капкан тхора.

За кожним з прибулих пильно стежила ігуменя: і як ішов чоловік по килиму, як сідав, як тримався потім у кріслі... Та найбільшу увагу ігумені привернув до себе перший відвідувач, що переступив через поріг.

«Це ж, мабуть, він і є той Сидір Гаркуша, про якого я вже чула від інших черниць». Найдовше зупинившись на ньому поглядом, ігуменя сказала:

— Слухаю вас,— і холодні й гострі очиці преподобної прикипіли саме до нього.

Сидір Антонович чомусь прокашлявся, не поспішаючи, вийняв з кишені папірець і, дивлячись просто в обличчя ігумені, відповів:

— Ми хочемо одібрати у вас землю...

— Яку? — тихо спитала ігуменя, і її бліде обличчя почало відразу наливатися кров'ю.

— А ту, що за монастирською брамою... Засіяну пшеницею. Ось тут у нас є бумажка... з печаткою... від Радянської влади. Так що ми все робимо законно,— Сидір Антонович простягнув руку, але ігуменя тієї бумажки з синьою печаткою не взяла. Підборіддя її раптом затряслося. Вона переклала посох у ліву руку, а правою досить спритно склала й дала йому дулю...

— Ось що ви матимете замість землі! Ми тут двісті років живемо й будемо жити!

Це було такою несподіванкою для всіх і, зокрема, для

голови комнезаму, що він у першу хвилину розгубився, не знаючи, як йому діяти і що говорити.

— Та чи знаєте ви, нерозумні голови,— все дужче лютіючи, аж тряслася від гніву ігуменя,— знаєте, на кого руку свою підіймаєте? На святу обитель нашу? Проти самого бога повстане? Отямтеся, невірні! Отямтеся, доки не пізно! Та він же, всевишній, сам вас може покарати і вогнем, і голодом, і різними хворобами.

— Що ви нас жахаєте, ігумене Іліodoro? Ми на війнах бували... Бачили вже такі жахи, що вам і не снилося в келіях...

— Землі не віддамо! — сказала з холодною впертістю ігуменя.

— По-доброму не хочете — візьмемо силою! — не менш уперто заявив голова.

— Такого права ніхто вам не давав... І не дасть! Це самоправство! Це розбій!

— Інші комнезами монастирські землі вже забрали... І нічого їм за це... Заберемо й ми! Так ви, преподобна ігумене Іліodoro, дозволите нам зробити опис майна?

У великому шкіряному кріслі затіпалась, мов чорна грудочка, старенька, люто закричала:

— Не дозволяю! Не дозволяю!..

Сидір Антонович поклав папірця на стіл ігумені, оглянув своїх друзів-комнезамівців, спокійно заявив:

— Що ж, хлопці, мабуть, почнемо діяти без дозволу!

Схопилася нарешті з крісла низенька, сухорлява, розлючена вкрай ігуменя, б'є посохом у підлогу, тупотить старечими ногами, безтямно вигукує!

— Геть звідси! Геть, бузувіри! Безбожники... Геть з моїх очей! Ге-е-еть!

Біля порога знітилась перелякана послушниця, не знаючи, що їй робити, а в розчинених дверях раптом з'явилася в черничому одязі Марія Ворон. Бистро озирнувши світлицю, вона зустрілася поглядом з головою комнезаму. Що вона спитала в нього очима, того ніхто не знає, а тільки Сидір Антонович не витримав її погляду, одвернувся, круто насупив брови, погрозливо сказав:

— Що ж, оголошую жіночий монастир з сьогоднішнього вечора на осадному становищі. Всіх черниць, преподобна ігумене, попередьте: «Хто вийде з келії — будемо стріляти!» — І для більшого остраху він звично цокнув затвором, пославши у ствол гвинтівки бойовий патрон...

Знову зустрівся Сидір Антонович з своїм другом Морозенком біля того ж таки розчиненого вікна.

— І як же ви,— посміхаючись, запитав секретар райкому,— довго тримали отак черниць в стані облоги?

— Та недовго, Маркіяновичу... Всього одну ніч. Довелося мироносицям, пробачте, горшки в святих келіях під ліжками ставити... А на другу ніч ми осадне становище зняли...

— Скорились, значить?

— Де там! Спорожнили келії... Жодної черниці не лишилося. Та за чемодан, а та торбу вхопила, і понад Дніпром, понад Дніпром — хто куди... розлізлись, як миші. А ми почали хазяїнувати на монастирському подвір'ї. Утворили артіль «Новий шлях», дозволили сюди своє збіжжя... Скопили пшеницю, змолотили... Живемо самі... чоловіки...

— А жінки? Де ваші жінки?

— Та жінки приходять на роботу — і корів доять, і покораються по господарству, хоч переселитися туди з села не відважуються. А це вже ось з тиждень і зовсім забастували... Самим доводиться і корів порати, і собі їжу готувати. Добре, що хлопці у нас сільські, змалку це діло знають — і як корову видоїть, і як їжу собі зварити... Витримуємо... поки що. Ну, живемо, як бурлаки або запорожці... Правду кажу... Прийшов оце якось додому, Маркіяновичу, з бабою порадитись: як нам бути. Чи такий курс і надалі держати... на витримку... чи щось інше придумати, бо вже й так у деяких сім'ях почалася колотнеча — до розводу діло доходить... Та у мене в самого, чуєш, Маркіяновичу, сталися нелади з Устиною... Все вмовляє мене: «Кидай свою артіль, повертайся додому. Якось стягнемось на коня, та й будемо хазяїнувати». — «Ні,— кажу,— Устино, це діло не вийде. Як же я можу покинути артіль, товаришів своїх, коли вся душа моя там. Треба на монастирській землі гарнізуватися й починати нове життя. Там,— кажу їй,— в артілі,— наше щастя. Партія нам у цьому ділі допоможе». Куди там! І слухати не хоче. «Інші жінки хочуть з своїми чоловіками розходитись, то і я з тобою розведусь!» Он які справи, Маркіяновичу!..

— Справи складні,— промовив секретар, закурив цигарку, пройшовся сюди-туди по кімнаті і зупинився біля розчиненого вікна.— Воно ж так, і люди стають на новий шлях, ще ніколи й ніким не випробований. А в свідомості

багатьох ще живуть капіталістичні пережитки. Кожний хапається за своє, перевірене століттями, і не розуміє, де його справжнє щастя.

— А як дізналися,— продовжує Сидір Антонович,— що ми, комунари, збираємось ліквідувати власні господарства й хати та переходити всіма родинами на монастирську землю,— ех, як забігали жінки: «Де ж таки видано, щоб рідну хату продавати, від надільної землі відрікатися, двір батьківський чи дідівський залишати?» Розумієш, Маркіяновичу, підняли наші баби таку колотнечу — світ не милим стає... Ну ми, чоловіки, своє діло робимо.

— Правильно! І треба робити... Треба на ділі довести перевагу колективного господарювання... А як же? Щоб людина сама, на власні очі побачила, де їй краще.

— Поприводили ми: той корову, той путню свиню чи теля. А що не годиться для артілі — те продавай. Мамочко! Не йдуть до нас жінки... Хоч гвалт кричи! А тут іще зо всіх боків куркулі сичать: «Вони там скоро пересваряться між собою та самі порозбігаються». А ми не розбігаємось, хазяїнуємо... Ну, непокоять усіх нас зараз жінки... Кажу ж тобі, Маркіяновичу, забастували. Тиждень не виходять на роботу... А що, як справді вони задумали розлучитися з нами?

— Тоді гуртом будемо щось робити.

— Коли б не запізнитись... Згарячу, знаєш, можна й дурниць наробити.

— Ще не горить. Попробуємо такий курс тримати, як досі. Побачимо, чи надовго їхнього терпіння вистачить. Умовляти їх, пояснювати...

— Е, це даремна справа! — сказав Сидір Антонович, безнадійно махнувши рукою.— Ми вже пробували...

— Думаю, що не насміляться вони на розлучення. Все-таки в кожній з них діти. Куди з ними дінешся? Вони, звичайно, самі потім зрозуміють свою помилку, але поки що...

— Тримати взятий курс! Так і передам моїм хлопцям,— і Сидір Антонович взявся за картуз.— Морочимо тобі голову, Маркіяновичу, ще такими ділами. У тебе своїх справ багато.

— Справи, звичайно, є...

— Ото бачиш! А ми тут про своїх жінок тобі...

— Ось виберу вільну годину, провідаю вас, гляну, як ви там бурлакуєте.

— Чого ж, будемо раді зустріти і пригостити вас.

— А є чим?

— Знайдеться... Ми ж не маленькі, розуміємо, де наші справжні друзі.

— Так отож у вашому селі Сокирному треба школу будувати... щоб не три класи було, як при старому режимі, а щоб значилося сім або і всі десять. Про це теж дбаємо, щоб наші діти одержали освіту, нікуди не виїжджаючи. По інших селах теж треба думати і про школи, і про лікарні. І щоб клуби були, щоб газети читалися в кожній хаті, книжки... Треба культуру піднімати в народі... Ой, скільки перед нами ще роботи, Сидоре!

— Ну, да, а ми в тебе дорогий час забираємо.

— Нові паростки нового життя! Це ж треба... щоб наше око тут промаху не давало.

— Ну, спасибі... за все тобі спасибі!.. А коли, справді, знайдеться вільна година — провідай нас. Раді будемо зустріти дорогого гостя.— І він, потиснувши секретареві руку, сказав на прощання:— Значить, Маркіяновичу, так і зробимо, як радиш,— і вийшов, тихо причинивши двері.

...Того ж дня надвечір несподівано прибула до Сидора Антоновича Устина. І ця подія збудоражила всіх артільців.

— Ага, таки прийшла... Получилася невидержка... Прийдуть і наші жінки. Чого таки їм сидіти самим дома без своїх чоловіків, наче справді вони вдови?

Всім кортіло бодай словом перекинутися з Устиною, спитати про дітей, ну, звичайно, і про дружину... та вона не стала ні з ким говорити, а швиденько зачинилася в келії разом з Сидором — про що вже вони там говорили між собою, про те знає тільки Сидір та Устина. Може, він потім щось і розкаже.

А Устина сіла біля столу й, не дивлячись на чоловіка, рішуче заявила:

— Що хочеш роби, а сама жити не буду! Не буду — і все.

— От тобі і маєш! — сказав примирливо Сидір Антонович.— То нахвалялася мене покинути, стращала розлученням...

— Хай бог милує! То ж я тебе хотіла налякати, щоб ти додому швидше повернувся.

— Додому таки мені треба навідатись,— і він помітив, як в очах Устини засвітилася надія і радість. Вона довірливо й вдячно дивилася йому в обличчя, навіть обняла його сама, схилила на груди голову:

— Що я — стара, негодяця? А чи, не дай боже, вдовою стала, що отак жити нарізно... Вдома я тобі і нову сорочку дам...

— Навіть сорочку? — І йому щиро шкода стало дружини. Якесь тепле родинне почуття прокинулося в його душі, але тут же й затьмарилось спогадом про Марію Ворон.

«Бач, як горнеться до мене... Видно, що любить. А вона ж, бідна, того не знає, що я мало їй не зрадив...»

Та про цей гріх він, звичайно, змовчав, а глянув у вікно, чи високо сонце, й сказав:

— Надвечір і вдома будемо.

— Я сюди пішки йшла.

— Чого нам пішки ходити, коли в нас тепер є монастирські човни?

— Боязно.

— Що тобі вперше... у човен сідати?

— І то правда,— погодилась Устина. І через деякий час вони вже були біля Дніпра. Човен був невеличкий, і Устина з опаскою глянула на нього й чомусь перехрестилась.

— Ти що, справді боїшся? — спитав чоловік, і вона ухильно відповіла:

— Та нічого... Вже сяду і в цей.

Сіла. Сидір Антонович одіпхнувся від берега, взяв до рук стернове весло. Човен загойдався на течії, і Устина боязко вхопилася за борти руками, але нічого не сказала.

Чоловік стернував вправно. Покірний його волі човен легко розрізав течію, посуваючись уперед. Все меншою ставали гора, і монастир з церквою, і сади. Тільки ліс ні на хвилину не зникав з очей, а наступав своїми узліссями та урочищами мало не до самої ріки, то відступав у вибалки й лощовини, даючи місце надбережним лугам, та плавням, та гаям, то знову підіймався на кручі.

Місцями, де звужувались дніпровські береги, течія ставала прудкішою. Стерновому доводилось із силою загрибати воду. Човен мимоволі хитнувся кілька разів, і Устина метнула збентежений і докірливий погляд на веслувальника.

«А чи не задумав він мене втопити сьогодні? — з'явилася раптом дика полохлива думка і вже не давала чомусь їй спокою.— Бач, посадив у який човен-душогубку. Тільки коліном натисни в борт, і відразу перекинеться. А що йому? Мене втопить, а сам іншу собі молодицю знайде... А може, і якась черничка причепиться до нього. Адже розбіглися вони з монастиря... Он же повернулася до Махтея Плюхи жінчина сестра Марія Ворон і живе... По господарству порасться, і людям шерстяні хустки вив'язує, і шиє одіяла, і штучні квіти вмє майструвати... Та й собою нівроку, гар-

на... Якось зустрілася я з нею біля криниці — такими очима на мене глянула... А чому? Чому? Отака може причепитись і до мого Сидора... Що їй? Дітей нема, вільна, вигуляна, мов ялівка. О! Ще раз хитнув човна,— і Устина глянула на глибоку, аж чорну воду, яка враз обдала її холодом... І знову вдарила в серце та ж страхітлива думка:— Втопить... Йй-бо, втопить! А потім скаже: «Нещасний випадок трапився... Човен благодійний... Намагався її врятувати — ну, течія ж в цім місці страшна... Як камінь, пішла на дно моя жінка, а мене однесло водою... Що міг зробити?» А на такого вдівця потім знайдуться охочі. Та оця монастирська... Вона першою може накинути на мого Сидора оком,— неприязно згадала Устина ще раз Марію Ворон.— Йому що? Аби спідниця... аби інша, та гарна... Знаємо ми вас, лобуряк»,— уже ревнуючи, глянула на чоловіка, але він, веслуючи, не помітив того погляду, хоч в цю хвилину й думав таки про неї, Устину.

«Ось прийдемо додому, і я їй все скажу... Про наше рішення... Ото, мабуть, буде тоді крику та колотнечі... Тільки я не поступлюсь! Робитиму по-своєму! Має якесь добро, то я йому й лад даватиму. Бач, сидить, не відає і не знає, що її чекає вдома. Та хай сидить тихо, смирно. Нехай поки що нічого того не знає...» — і натиснув веслом, бо човен потрапив знову на бистрину...

— Повертай до берега! — стривожилася раптом Устина.— Повертай... зараз же повертай, а то людей гукастиму!

— А чого... повертати?

— Ти хочеш мене втопити...

— Тю! — щиро здивувався Сидір Антонович.— Чи ти здуріла? Чого б це я мав тебе топити?

— Повертай! — не поступається й нічого більше не пояснює Устина.— Повертай он до того куща, де лоза.

Злість взяла Сидора Антоновича. Крутонув стерновим веслом, і човен так різко повернувся, що Устина мало не впала у воду.

— Я ж кажу,— ще дужче занепокоїлась жінка,— втопити мене хочеш... Уже надокучила... Уже розбестилися в монастирі без своїх жінок... Закортіло інших мати, молодших,— докоряла, вже не тямлячи сама, що говорить.— Є у нас уже одна така спокусниця, живе в Махтея Плюхи... Марія Ворон прозивається...

Наче окропом, ошпарила Сидора Антоновича. Він бистро метнув на жінку очима, але вона, розпалена злістю

і ревнощами, не помітила його збентеженого погляду, а продовжувала торочить своє:

— Отож вони всякі такі — святі та праведні... Поскидали з себе чернече вбрання, чоловіків чужих баламутять... То, може, й ти надумався собі іншу... взяти?

В цей момент човен з розгону вривався в чистий пісок, і Сидір суворо й роздратовано наказав:

— Вилазь! Годі базікати!

Переступила через борт, стала на зволожений хвилями пісок, сіла під кущем лози.

— Йди пішки!

— Не підуй! — В очах її несподівано виступили гіркі образливі сльози, що мимоволі вдарили Сидора Антоновича в серце. Стало їй шкода, самотню, серед пустинного берега біля широкої могутньої ріки, де кигичили, блискаючи під сонцем крилами, білі чайки.

— Вже... непотрібною стала,— примовляла вона стиха, без нарікань, без недавньої сварки.

— Сідай! І не говори більше дурниць! Чи бач, втопити її хочу! Збреше ж така нісенітниця в голову... Подумала б сама... Навіщо мені тебе топити в Дніпрі, коли у нас з тобою троє дітей?.. Про них ти що, забула?

Не витираючи сліз, Устина знову сіла в човен, причаїлася і не промовила більше й слова за всенюку дорогу. Він так уже стернував після вимушеної зупинки, щоб човен навіть і не хитнуло.

Прибули нарешті додому, і чоловік, глянувши скося на дружину, посміхнувся:

— Кипиш і досі?

— Чого ж мені кипіти? Я ж не в човні,— і вона примирливо посміхнулася, легенько вдарила його по плечах — ознака того, що вже не сердилась на нього ані крихітки.— Може, спочатку пообідаємо?

— Можна й пообідати,— згодився чоловік, сідаючи на своє постійне місце за столом.

— А де наші діти? — поцікавився батько, зазирнувши до хатинки.

— Де ж їм бути? Мабуть, пішли з хлопцями купатися у Дніпрі.

— Щоб у вир десь не потрапили.

— Хіба вони маленькі? А чи не знають самі, де можна купатися,— відповіла спокійно мати, гримаючи мисками, насипаючи їжу, яку вона приготувала для нього заздалегідь...

Була тут і смаження з салом, був і холодець із коропа.
— Що це ти, Устино, ніби на різдвяні свята приготувалась?

— Нащо мені різдвяні, коли сьогодні в мене своє свято — чоловік додому повернувся. Хіба це не радість для мене? — І вона ласкаво глянула йому в очі. Він подумав: «Чи зараз почати з нею розмову?..»

— От що, жінко... надумав я продати нашу хату.

Він знав, хата — це найвразливіша і найболючіша для неї справа. Зараз Устина покладе на скатертину свою ложку, з очей зникне недавнє тепло й ласкавість, а замість них зір її наллється гнівом... І вже не стримати тоді дружини, не заспокоїти нічим. Почнеться гаряча сімейна баталія, як, бувало, вже не раз раніше, коли заходила про це розмова. Але сьогодні він вирішив... Він тут хазяїн, і все мусить бути, нарешті, зроблено, згідно його волі, його бажання. Він готовий до всього. Він дивиться на дружину, жде її відповіді, ладний до сварки і колотнечі...

Але що він помічає? Очі її не наливаються гнівом, а дивляться так само ласкаво, як і раніше. І не кладе вона ложки, не схоплюється з місця, не метається по хаті, обурена вкрай.

— Що ж, продавай,— і ніжно кладе свою голову на його плече.— Ти тут хазяїн... Як скажеш — так і буде.

— Я ж тобі й кажу: хочу продати хату,— не вірячи своїм очам, повторює Сидір Антонович, думаючи, що вона ще не добрала як слід того, про що він зараз їй говорить.

— Чорт з нею!.. З хатою... Якщо мені доводиться самій жити... наче я вже вдова!.. Продавай!

— Ти розумієш, що я тобі кажу? — перепитує Сидір Антонович, потім бере її легенько за плече й трясє.— Ти розумієш?.. Про нашу хату говорю... щоб продати...

— Продавай! — рішуче махнула рукою Устина і, безвільна, впала йому на груди... — Поцілуй мене!

— Тьху... — аж розсердився чоловік.— Я з нею серйозні справи вирішую, а вона сама не тямить, що мені відповідає.

— Чому це я не тямлю? Я все тямлю... Надокучило: все сама й сама... Я — тут, ти — в монастирі... Живемо нарізно, як чужі. Плачу я за тобою... ночами... Діти полягають спати, а я заснути не можу... Все думаю, все жду тебе, а ти не приходиш... Навіщо мені таке життя?.. Самій? Разом хочу бути... Де ти — там і я.

— Це ти правду мені говориш, Устиночко? Правду? І шкодувати не будеш? Так ти ж у мене молодець! — І він на радіощах обняв її, пригорнув до себе, поцілував... — А як інші жінки? Що вони собі думають? Чи вийдуть знову на роботу, чи й далі бастуватимуть?

— Ні!

— Що «ні»?

— Не бастуватимуть!.. Ми вже збиралися всі гуртом і про все між собою домовились.

— Он як?

— Наші баби між собою кажуть: «Довше не можна їх залишати самих... На добрих харчах живуть... Гляди, потягне їх нечиста сила до інших жінок. Або черниці, не дай боже, повернуться до своїх келій».

— Не вертатися вже їм! Що з воза впало — те пропало. І як же... вирішили? Жінки?

— А так і вирішили... разом жити... з нашими чоловіками. Оце ж мене молодіці в розвідку посилали сьогодні.

— Порадую наших хлопців.

10

Баскими гривастими кіньми промчали роки, не поклавши в чорне волосся навіть просіди, а на обличчя зморщок. Здається, що літа минають собі, а Сидір Антонович відмолоджується, набирає сил, стає все досвідченішим.

Уже давно заціпило тим, хто сичав, як гадина, розповсюджуючи різні плітки та сподіваннячка: «Ще рік потримуються, а потім все одно розбіжаться, як колись черниці,— хто куди!..»

А вони не розбігались! А вони з кожним роком багатіли, набирали все більшого розгону. До них горнулася біднота не тільки з рідного села, а й з сусідніх були ходаки, що прибували так просто, щоб подивитися на господарство, глянути, як-то люди живуть, глянути власними очима, як вони по-новому господарюють, а згодом просилися прийняти і їх в артіль.

Купили собі нові хазяїни не коня і не вола — новісінького трактора.

Що тоді робилося! Збіглося мало не все село дивитися на досі не бачене диво!

Є що їсти артільцям, є що пити, є в що й одягнутися... Живуть всі добре — окороки коптять, ковбаси начиняють,

холодці ласують, білими пирогами закушують. Хто цього не бачив — хай побачить, і хай завидки його беруть...

«Ні, таки що не говори, а в гурті краще робити, аніж самому на своїй ниві порпатись...»

І ось одного разу прибув до артїлі гонець. Сам секретар райкому партії товариш Морозенко просить до себе голову артїлі, щоб неодмінно прибув і якнайшвидше.

— А що трапилось? — спитав у нього Сидір Антонович, а той тільки знизав плечима: «Не знаю, мовляв».

Запріг Сидір Антонович у бричку доброго коня, помчав у район, а незабаром зайшов і до знайомого вже йому кабінету.

— От добре, що ти прибув! — сказав секретар райкому, вставши з-за стола, пішов голові назустріч.— Сідай!

— Та сідати нема коли. Вдома робота жде. Нащо мене викликав, Маркіяновичу?

— Такі діла починаються, Сидоре... Всю країну піднімаємо на диби! Все одно, як перед великим боєм...

Сидір Антонович слухав, стежив, як секретар ходив по кабінету схвильований і водночас урочисто піднесений...

— Розумієш, Сидоре Антоновичу, куди націляє нас партія? Щоб усьому трудовому народові дати щастя, радість... Дати кращу долю, про яку віками тільки мріяли люди та співав про неї у своїх піснях наш трудолюбивий народ, але ніколи її не мав...

— Це я знаю... Сам шукав її, долю, як казкову жар-птицю, і не знаходив досі.

— Так ось нам, комуністам, випадає велика честь — повести народ за собою, дати йому не казкову жар-птицю, а справжню кращу долю, щоб все у нього було: матеріальні достатки, щастя, радість, щоб людина не думала про завтрашній день — що буде їсти, в що одягнутися... щоб вона була культурною, освіченою, могла розкритися в труді, розгорнути свій талант, своє вміння — на повну силу, щоб вільна людина відчула в собі хазяїна землі, на якій вона живе й працює... Хіба заради цієї великої справи не варто нам трудитися для нашого народу?

— Такого ще я не чув від тебе, Маркіяновичу. Говори, що трапилось?

— А трапилось таке, Сидоре, що доведеться тобі лишити свою тиху монастирську обитель, засукати рукава і встрявати в нову роботу.

— Як? Щоб я лишив нашу артіль? — здивовано пере-

питав голова й подумав: «Ну і жартівник же Маркіянович! Таке сказати!»

Але Маркіянович не жартував. Його обличчя стало зосереджено діловим і серйозним.

— Комуністів у нас поки що мало. А тут треба людину достойну... щоб промаху не було.

Сидір Антонович зрозумів, що справді секретареві райкому не до жартів, і відчув, як мимоволі вкривається холодним потом. В голові знявся одразу вихор думок:

«Мені залишати артіль... Після всього, що я там уже зробив? Коли люди і я сам тільки починаємо ставати на ноги... хорошого життя скуштували трохи... І все покинути? Йти звідси... Куди йти? Для чого? Там же і дружина моя, і діти мої... Як же це так?» — І він витер долонею рясний піт, що несподівано зросив його лоб.

Секретар це помітив, зупинився, пильніше глянув на голову.

— Тобі що?.. Стало душно?

— Душно... Ось слухаю тебе, Маркіяновичу, і не доберу: чи ти жартуєш, чи серйозно?

— Які ж тут можуть бути жарти? Розумію, тобі боляче... Стільки труда вклав — і кидати таке господарство... А до того ж там і дружина, й діти... Про це зараз думаєш?

— Думаю,— щиро признався голова.— Гадаємо трактора ще одного придбати... І, крім того, ще багато всяких справ. Намічено нові в нас плани.

— Ті плани буде виконувати хтось інший з артільців. Ти знаєш, кого поставити на таке діло. А тут, Сидоре, великі справи треба починати... Колективізацію сільського господарства. Є така установка партії... І не те щоб в якомусь окремому селі чи районі, а по всій країні...

— Такий розмах взято?

— Не можна інакше. Ти подумай, що ж виходить? Соціалістична промисловість зростає, розвивається з кожним роком, а сільське господарство відстає... та і як йому не відставати, коли воно роздрібнене на смужки та клинці? Той посіяв жито, а той гречку чи ячмінь... І кожний борсається на своєму клаптику... На таких полях не застосуєш ні сільськогосподарських машин, ні нової агротехніки, а значить, не забезпечиш трудовий народ ні хлібом, ні іншими продуктами.

— Правда. Я теж про це думав, коли дивився на монастирську пшеницю... А тепер ми самі збираємо врожай,

що черниціям і не снилися. На великих ланах є де людині розгорнутися. Правильний розмах взято — саме на колективні господарства. Ми в цьому самі вже всі переконалися.

— Отож нам потрібні зараз комуністи — люди з досвідом, з розумом і гартованою волею... Ми гадаємо призначити тебе головою сільради... в одне село нашого району — Тубільці.

— Я ще молодий комуніст... Чи справлюсь?

— Ми тут уже в себе думали, радились... Ти людей добре знаєш, а люди — тебе. Ти вже маєш досвід артільного господарювання... Як гадаєш, кого б можна було рекомендувати на голову колгоспу?

Це запитання було несподіваним для Сидора Антоновича, і тому він відповів не зразу.

— Подумати треба. Зопалу не можна вирішувати.

— Розумію.

Але, як то часом буває, іноді людину раптово осяває хороша думка,— так і зараз перед очима в Сидора Антоновича постав вірний бойовий друг.

— Знаєш, Маркіяновичу, мені здається, для такої роботи є підходяща людина... І ти її теж знаєш.

— Хто?

— Марко Крутояр.

— Наш Марко?.. З першого ескадрону?

— Війну пройшов... Двічі поранений. Сміливий, хоробрий воїн... За Радянську владу і в огонь і в воду піде... Знає сільське господарство... В хазяїнів працював роками наймитом.

— Правда! Пам'ятаю його з громадянської війни.

— Наймитували ми з ним разом... І в Таврію ходили — оцей Марко та Давидко, та ще були з ними бідняки... А коли заготівлю проводили — Марко Крутояр добре допомагав... Це ж він тоді в клуні під скиртою у Махтея Плюхи розкрив яму з пшеницею.

— А де ж він зараз? Де робить?

— Бакенщиком на Дніпрі, але я гадаю, його можна звідти забрати. Добрий був би голова, чесний, розумний. Зустрінуся з ним, поговорю, спитаю про згоду, а тоді вже будемо й рекомендувати...

— Гаразд,— погодився секретар.

— Ну, Маркіяновичу, завдав ти мені клопоту... І я хочу тобі по щирості сказати: дорогу мою мрію від серця одриваєш... В артілі нашій — вся моя душа!

— Поживемо — побачимо. Може, й знову надійде такий час, що ми твою мрію тобі повернемо, — посміхнувся секретар, обійняв Сидора Антоновича, як брата. — Спасибі тобі, Сидоре. Знаю, не підведеш! А враження в мене таке, наче справді стоїмо ми зараз з тобою перед великим боем...

11

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа! — промовила Марія Ворон, поклавши на чисту скатертину стола недов'язану пухову хустку. Очі її немовби прикипіли до шибки, обличчя зблідло, права біла рука, що нею вона хрестилася, помітно тремтіла.

Сповнений страху й тривоги голос черниці вразив Махтея Плюху, повіяв на душу холодом, передчуттям якоїсь страшної невідвортної біди, що, хто знає звідки, ввірвалася до його хати.

Сторожко ступаючи, наче йшов він босий по молоденьких будяках, хазяїн наблизився до черниці, став у неї за спиною. Дружина ж, як взяла до рук рогача, щоб вийняти горщик, — так з тим рогачем і зацімліла біля печі.

Марія Ворон була в тій же, що й тоді, на полі, широкій кофточці, тільки спідниця на ній зараз не чорна, мухоярова, а сіра, довга і теж в рясних зборках. На ногах м'які й теплі тапці.

— Що ж воно буде? Ой, що ж воно буде? — промовляла вона, а якась незборима сила примушувала її обернутися, глянути в обличчя Махтею. І вона обернулась.

У глибоких западинах під кушуватими бровами блискали, наливались жагучою злобою очі. Раптом його розпалений погляд метнувся до скрині й застиг... На підлозі, з-під скрині, визирало тільки лезо добре нагостреної сокири. Черниця розгадала потайне бажання Махтея, і нею опанував такий жах, наче потрапила вона роздягнена й боса у безмежне поле, де свистить під крижаним вітром, стогне й бушує страшна заметіль...

Марія Ворон уже вирішила взяти його за руку, зупинити, застерегти від нестямного згубного вчинку, який може впасти на всю сім'ю. Та в цю останню мить вона помітила, як важкий погляд очей відвів Махтея від сокири і знову втупив у вікно.

На подвір'я Махтея Плюхи зайшли Сидір Антонович Гаркуша, Марко Крутояр і Кіндрат Науменко. Не завер-

таючи до хати й не питаючи дозволу в господаря, вони попрямували просто до хліва, сподіваючись, що їх побачить Махтей Плюха і вийде з хати.

Всі троє в різні строки наймитували колись у нього. Всі трьох добре знав хазяїн і зараз, стоячи перед вікном, стежив, здогадуючись, чого прийшли і що тут мають робити. І те, що він безпомилково розгадував їхню появу і їхній намір, сповнювало його небувалим досі гнівом. Цей гнів збільшувався ще й тому, що він, Махтей, не міг вибігти з хати, взявши батога чи доброго дрючка, не міг оперезати непрошених гостей по чому попало, бо ці люди зараз — влада на селі. Як вони вирішать — так і мусить бути! Ось зайшли, ніби до свого двору, і не зупиниш їх, і не виженеш на вулицю, доки вони свого діла тут не зроблять...

За кожним їхнім кроком водить очима Махтей Плюха, немовби вони всі троє по черзі своїми чоботищами безжально стають хазяїнові на оголене серце. Болить воно, щемить, кривавиться, наливаючись гарячою кров'ю...

Завалував нарешті собака, вискочивши з дерев'яної будки. Шерсть на спині в нього піднялась, очі розпалилися. Здавалося, ось зірветься із залізного ланцюга, кинеться на прибулих, пошматує одяг в одну мить.

— Чого ти? Ну чого аж захлинаєшся? Хіба не впізнав мене, Полкане? — промовив Кіндрат Науменко і сміливо пішов до собаки. Той одразу завилів хвостом, перекинувся на спину і червоним язиком почав облизувати Кіндратову руку. Науменко скинув з нього ошийник і сказав:

— Ну, Полкане, піди погуляй трошки, доки ми тут своє діло будемо робити.

Полкан, відчувши свободу, шмигонув через невисокий тин і відразу зник між огудиною картоплі.

Побачивши це, Махтей Плюха не витримав:

— Сидить у хаті! — наказав він. — Сам піду до них! — І рішуче вийшов з кімнати, грюкнувши дверима.

Не кваплячись, ступав він по рідному подвір'ю, оглядаючи своїх колишніх наймитів.

— Боже поможи! — сказав він замість привітання й зупинився, не знаючи, як йому діяти.

«Чи привітатися з кожним за руку, чи й так обійдеться», — майнула думка.

— Що, Махтею Калістратовичу, вже здогадався, мабуть, чого прийшли до тебе? — запитав Сидір Антонович, дивлячись просто в зорослі брів, що в них ховалися маленькі, колочі очі.

— Для цього не треба великого розуму, щоб здогадатися,— відповів хазяїн.

— Тим краще! Не треба нічого пояснювати...

Наперед ступив Марко Крутояр — високий, у військової гімнастерці, чорних суконних штанах, заправлених в чоботи з блискучими халявами. Замість кепки сьогодні він одягнув свій фронтовий кавалерійський картуз з червоною п'ятикутною зірочкою на околиці.

Вищий на цілу голову від свого колишнього хазяїна, Марко Крутояр запитав:

— Самі розчинятимете двері чи, може, нам постаратися, бо ми тут усі входи і виходи знаємо.

— То правда! — погодився Кіндрат Науменко, і в ту ж хвилину щілинки хазяйських очей, як дві бритвочки, зупинилися на ньому.

— Я розумію, Сидір Антонович у нас — голова сільради, Марко — голова колгоспу. А хто такий будеш ти? — зневажливо промовив Махтей Плюха, і підборіддя в нього зрадливо смикнулося від люті.— Хто ти такий, питаюся, що прийшов на моє подвір'я хазяїнувати? Хіба я тебе кликав?

— А ми тепер незвані й непрошені заходимо в деякі двори,— відповів Науменко, відчувши хазяйську зневагу й лють.— Я, коли вам так уже хочеться знати, я — сільський актив... Зрозуміли? Актив!.. Без нього зараз ніде не обійдешся.

— То правда, правда! — підтримав його Сидір Антонович і зиркнув мимоволі на вікно, біля якого прикипіла пара знайомих красивих очей. Він вгадав Марію Ворон, стрівся з нею на коротку мить поглядом і відразу ж одвернувся, щоб робити справу, заради якої вони прийшли сюди всі троє.

— Питаюся, хазяїне,— звернувся, як колись, по-наймитському Марко Крутояр. І хазяїн нагадав:

— А я не забув і досі, як ти, Марку, вивів колись з моєї стайні кращого коня... Не забув і того, як з моєї клуні забирав пшеницю...

— Не собі забирав — то все для Радянської влади ставрався... для голодаючих у Поволжі... А на вашому коні я громив всяких ворогів — теж захищаючи Радянську владу...

— А тепер ось знову на моє добро зазіхаєш? — і Махтей Плюха підійшов до хліва, підвів було руку, та вона раптом впала, наче пліть.

— Не можу...— сказав він якось тихо і припав непокритою головою до дверей. В ньому все клекотіло всередині, бушувало, намагаючись знайти вихід. Але виходу не було... «Треба скоритись, скоритися, вгамувати себе... Всі ми смертні на цій землі... Всім буде кінець! Чи ти хазяїном жив на землі, чи наймитом... Там уже нікому нічого не потрібно. Все стане прахом! Всі зрівняються... Все покриє могила...»

В цю тяжку для нього хвилину він намагався себе заспокоїти, але вже десь з глибини його ества підіймалася каламутна хвиля, росла, біла в серце, затуманювала розум, терзала душу...

«Як? Віддати своє добро?.. Кому?.. Шантрапі, голоті, наймитам?.. Беріть, мовляв, живіться, багатійте в колективі... А я? Як житиму я? Хто мені дасть? Хто подумає про мене? Був хазяїном і всього позбувся!..»

— Не дам! — закричав нестямно Махтею, різко обернувся обличчям до колишніх наймитів, широко розвів руки, затуляючи собою вхід до хліва.— Не дам! Моє добро!.. Моє!.. Роками його наживав... І віддати? Так просто віддати його вам? Не віддам! Чуєте? — Його розпалені, майже божевільні очі люто впивалися в обличчя терпеливим наймитам.— Не віддам! Моя праця... Мій тут труд!..

— І мій,— сказав Марко Крутояр.

— І мій,— озвався Кіндрат Науменко.

— Та і моя тут доля є... немала... Про це сам знаєш, Махтею,— зауважив Сидір Антонович.— Ось ти, Махтею Калістратовичу, говориш: «Мій труд... Моя праця...» А сам ти думав над тим — де наш труд? І скільки ми в тебе переробили всякої роботи... І ми, й батьки наші... Робили ми, наймити, робили тяжко і нічого не мали... А жили ви, куркулі, багатії всякі, жили з нашої праці, нашого поту — нашої крові... Хіба неправду кажу?

— То за те ви тепер оце мені маєте мститися?

— Не мститися, а відібрати наш труд горьований, вікову працю і прадідів, і дідів наших... Відібрати все, загарбане в нас. Досить! Пожили... Порозкошували... А тепер і нам усміхнулася доля... Ми теж — люди і хочемо полюдськи жити! Багатьох бідарів ти кривдив на своєму віку, Махтею. Я сам твоєї кривди зазнав... Пригадай, як молотив я тобі у цій клуні ячмінь... дванадцять днів не розгинав спину... А як ти мені мою ниву виорав! Чи, може, гадаєш, я забув про те? То знай: твоє щастя, що ти тоді до мене не прийшов, здогадався, мабуть, що в мене міцні

кулаки. А треба було б тобі морду набити, бо діяв ти, як злочинець, на моїй ниві. А як ти мене визискував, коли замолоду я в тебе наймитував? Забув? Нічого не пам'ятаєш? Мені ж те все на серці запеклося... Все життя пам'ятатиму твою «добрість». Так що, Махтею Плюхо, мабуть, ми будемо починати,— і Сидір Антонович одвів хазяїна від дверей. Він не сперечався й більше не кричав. Як чужий, стояв на тому місці, куди його поставив голова сільради, і стежив пригаслими очима за своїми колишніми наймитами.

Першим сміливо й звично ступив до конюшні Марко Крутояр, який наймитував тут останнім, і коні, пізнавши його, легенько заіржали. Він ласкаво поплескав їх по шії, дав кожному по грудочці цукру, одв'язав поводи й вивів на подвір'я.

Кіндрат Науменко зайшов до загороди, в якій знаходився, припнутий до ясел залізним ланцюгом, бугай Красавчик. Стояв він зараз смирний, нічим не роздратований, розглядаючи великими очима людину, що так спокійно і впевнено підійшла до ясел і заходилася там поратись.

Можливо, саме цей спокій добре впливав на тварину.

— Що, Красавчику, от ми й зустрілися з тобою знову. Мабуть, забув, як тебе на ярмарку здолав Булат? Та й навіщо про таке згадувати? — говорив Кіндрат, наче зустрів давнього, незаслужено ображеного друга.— Що було — те минулося... А той Булат мало дружини не втратив — зомліла тоді, бідна, з переляку. Що чарка робить... Хіба став би він тоді з тобою змагатися, коли б тверезим був? Ну що ж, Красавчику, поведу тебе до інших ясел... Що так дивишся на мене? Впізнав? Ну, давай уже, давай трошки тебе почухаю під шиєю. Знаю — ти це любиш,— і він сміливо сильними пальцями, мов граблями, почухав бугая.

Тварина довірливо простягнула шию й обдала Кіндрата теплом свого дихання.

— Ну годі! Ніжитись будемо потім... А то ж у нас сьогодні ще багато роботи. Товариші мене ждуть на подвір'ї. Так що будемо вирушати до нового пристанища,— і він одв'язав важкий ланцюг, і Красавчик покірливо вийшов із загороди на подвір'я.

Махтей стояв нерухомо посеред двору з опущеними безживними руками. Здавалося, що він уже нічого не розумів з того, на чому спинялись його скаламучені очі. Та раптом в тих майже безживних очах спалахнули знову злоб-

ні вогниці. Він уже не дивився ні на коней, ні на Красавчика. Його увагу привернув син, Микита. Вузьколобий, з розколошканим волоссям, у синій сорочці, не підперезаний ременем, і чорних штанах навипуск, ішов він, як бугай, схиливши голову, сховавши за спиною руки. Тупий погляд сірих очей застиг на конях, що їх тримав за повіддя колишній наймит. Він теж помітив Микиту, розгадав його злий намір і тепер уже ні на хвилину не зводив з нього остережливих очей, готовий до всього.

Першим стояв на подвір'ї Марко Крутояр. До нього першого й підійшов Микита, не виймаючи з-за спини рук.

— Одведи коней туди, де взяв! — наказав він, раптово скаженіючи від люті, як і його батько.

— Не для того я заходив сюди, щоб, одв'язавши коней, знову їх прив'язувати до стійла, — спокійно відповів Марко Крутояр, дивлячись у розпалені злобою очі хазяйського сина.

— А я кажу — одведи! — з тупою впертістю промовив Микита, ще дужче шаленіючи й бліднучи від тих слів на виду. — Одведи!..

— Стань з дороги! — наказав Марко Крутояр. — Нема часу в нас ще й з тобою розмовляти. — І він смикнув уже коней за повід, як раптом у Микитиних руках блиснуло лезо сокири.

Це була мить... Одна лише, фатальна, страхітлива мить, і череп Марка Крутояра міг би бути розкраяним гострим лезом навпіл. Та Марко блискавично схопив нападника за підведену для удару руку, а Сидір Антонович, швидко вихопивши з кишені наган, направив його просто в обличчя Микиті...

— Кидай сокиру! Кидай!.. Уб'ю!..

Микита глянув на чорний отвір нагана. В його ще безтемних очах спалахнув тваринний страх перед зброєю, але він чомусь сокири не випускав із руки, а, судорожно стискаючи кленове топорище, стояв грізний і рішучий перед Марком.

— Не стріляй! Не стріляй в нього, Сидоре! — закричав раптом Махтей Плюха, кинувшись рятувати сина. Та вже сюди першим, залишивши Красавчика, підскочив Кіндрат Науменко. Мовчки розмахнувся й торохнув у вухо Микиту, і той, як лантух, гепнувся на землю, випустивши з рук сокиру. Згарячу він схопився знову на ноги, метнувся було до топорища, але його вже надійно притисла до землі сильна Кіндратова нога.

— Може, тобі мало? — спокійно спитав він у парубка.— То ще одержуй на додачу!..— І дав так по храпу, що Микита тільки змахнув руками і повалився навznak серед подвір'я, не намагаючись більше підводитись на ноги.

— Вбивають!.. Люди!.. Рятуйте!..— заволав раптом Махтей Плюха, і на той крик першою вибігла з хати його дружина, вибігла, як стояла біля печі, нестримна, неблаганна, люта...

З розгону вона метнулася не до сина, а до Кіндрата, б'ючи його в груди жилавими кулачками, а той, могутній і сильний, відступав перед нею, розгублено просив:

— Одійдіть від мене! Одійдіть, тітко Килино, від гріха!..— І не смів ані стримати її рук, ані, тим більше, її вдарити...

Вже люди, які збіглися сюди, стояли натовпом проти двору, зазираючи через паркан, спостерігали, що робилося на цьому дворіші; вже вони, ввірвавшись, одтягли від Кіндрата розлючену господиню, і тоді вона, отямившись, кинулася вже й до сина.

— Микиточку... Дорогесенький...— заголосила ніби над покійником, а він, підведений уже людьми, стояв, не слухаючи її голосіння, не помічав материних сліз, стояв і палаючими від гніву очима дивився на Кіндрата, не сміючи, проте, нападати на нього знову. Тільки витер кров на губах та мовчки сплюнув на зелений спориш.

— Арештувати його! — наказав Сидір Антонович.

Знайшлися в Сидора Антоновича й помічники, кілька молодих парубків. Їм наказав голова зв'язати Микиті мотузкою руки, приладнавши їх у нього за спиною...

Парубки заперечили:

— Він від нас і так нікуди не втече.

Та й сам Микита заявив, оглянувши парубків:

— Навіщо мене в'язати? Сам піду! — примирливо побіцяв він, і, глянувши на нього, Сидір Антонович спитав:

— До сільради дорого знаєш?

— Чом не знати?

— Тоді йди сам... Тільки попереджаю: задумаєш втікати — моя куля тебе наздожене... Зрозумів?

— Махтею! — крикнула господиня.— Чого ж ти мовчиш? — І вона, мов тигриця, кинулась до сина, заголосила знову:— Ой Микиточко!.. Дорогенький!..

Її силоміць одірвали від нього й повели до хати.

Хтось широко розчинив ворота, і Марко Крутояр, смикнувши коней за повіддя, сказав:

— Ану, люди, розступіться!..

Загупотіли кінські копита, черкаючись підковами об прясний спориш...

— Що, Красавчику, пора, мабуть, і нам вирушати,— сказав лагідно Кіндрат, і в його руках забрязкотів залізний ланцюг. Слідом за новим хазяїном слухняно й мирно пішов і Красавчик.

Третім рушив Микита... А за ним, із зброєю в руці Сидір Антонович з парубками...

Якось сила примушувала його глянути ще раз у вікно, де стояла і, напевне, стоїть і досі Марія Ворон. Як вихор, постала в нього перед очима та перша і, мабуть, остання зустріч з нею. «Навіщо вона мені? Ну навіщо? — думав він, наближаючись до вікна.— Непотрібно це ні мені, ні їй... У мене сім'я, у мене зараз он які справи... Так і дивись, щоб голова була цілою... А може, все-таки глянеш? — ніби під'юджував його сатанинський голос.— Проходити так близько перед вікнами... Вона ж, напевне, зараз дивиться на мене, жде мого погляду».

І не витримав Сидір Антонович, глянув на шибку й зустрівся в упор з її пильним, суворим і докірливим поглядом. Все зрозумів одразу, а зрозумівши, перевів очі на Микиту. Той зупинився, теж глянув на вікно, немовби прощався з рідною домівкою, потім, як бугай, схиливши голову, пройшов у розчинені ворота і, не зупиняючись і не оглядаючись більше, попростував вздовж притишеної вулиці...

Тільки тепер, трохи отямившись, Махтей Плюха глянув на спорожнілий хлів і, не заходячи всередину, поволі, наче після тяжкої недуги, почовгав до розчинених воріт. Вийшов аж на вулицю, глянув в один бік — порожньо, глянув у другий — помітив юрбу діток. Постояв, послухав їхній гамір, а тоді вже пішов до хати, не причинивши за собою воріт.

Байдуже позирнув на жінку, яка побивалася за сином, так же байдуже зиркнув на її сестру Марію, що не зводила з нього очей, а лише стиха ворушила губами й по-божно хрестилася, читаючи незнайому молитву.

Сів хазяїн край столу, дивився крізь шибку на річку — могутню, широку, синю, мов небо, в якому безупинно ширяли, виблискуючи крилами, дніпровські чайки...

Дивився, мовчав. Потім він стиснув важкий кулак, ударив ним по столі, а тоді й сам упав на той кулак обличчям і, може, вперше в житті несамовито заридав...

...А надвечір того дня Махтей Плюха звелів дружині подати йому стару сорочку і все таке буденне, робоче, наче він і не хазяїн, а наймит.

Дві пари жіночих очей з цікавістю стежили, як одягався він мало не в дрантя, але сестри боялися запитати в нього, куди збирається і для чого йому знадобився зараз саме такий одяг.

— У скрині в тебе, Килино, стоїть казьонка, ота... що давно зберігаю... Давай!..

Килина слухняно витягла пляшку горілки й поставила на стіл. Він мовчки взяв ту пляшку, засунув її в глибоку кишеню замурзаних штанів.

— Давай і шмат сала... може, знадобиться.

— Та куди це ти зібрався, Махтею? — не витримала дружина, зазираючи в його хмуре, як грозова хмара, обличчя.

— Йду сина виручати з біди...

— І я з тобою,— сказала дружина.

— Я теж піду! — рішуче заявила її сестра Марія Ворон. Хазяїн постоїв, подумав.

— Що ж, може, воно й краще, коли ми всією родиною будемо просити... Збирайтесь!

Килина метнула на голову тільки темну хустку, а Марія чомусь одяглася у своє краще черниче, мухоярове вбрання, а голову пов'язала білим, мов лебединий пух, шарфом, що його вив'язала для себе сама і який дуже їй личив.

Махтей мовчки стежив за нею. «Може, й добре, що вона так одягається».

А вголос сказав:

— Ну, боже поможи! — І, глянувши на ікони, перехрестився. Всі троє ступили на ганок. Цокнув на сінешніх дверях засув, скрипнули дерев'яні східці під хазяйськими чобітьми. Не поспішаючи, Махтей Калістратович зачинив ворота, а потім сам через хвіртку вийшов на вулицю.

Ще раз тут, за старою звичкою, перехрестився, а тоді вже й рушив від двору. Слідом за ним, на деякій відстані, пішли й сестри.

Дорогою зустрічались люди, та він не помічав їх зараз, не вітався ні з ким і нікому не відповідав на привітання. Земляки, обминувши його, зупинялись, зацікавлено проводжали очима, не розуміючи, для чого він одягнув на себе таке дрантя, до кого йде і що має робити.

Оглядали й сестер, засмучених, але ніхто не відважився запитати в них, куди це зібралися вони всією родиною в будень.

Незабаром усі троє зупинились перед одноповерховим приміщенням з ганочком, на якому зверху красувалась вивіска з надписом: «Сокирнянська сільрада».

Біля приміщення на ганочку і в самому приміщенні товпилось багато всякого люду.

«Хто їх зібрав сюди? Для чого? Хіба їм нема чого робити?» — думав Махтей Плюха, вдивляючись у знайомі, але чимось збуджені, занепокоєні обличчя. Тут була біднота, але тут були й справжні хазяїни, що їх знали й поважали в селі. Чим вони невдоволені? Чого кричать? Навіщо вимахують кулаками?

А онде вже беруться за барки. Хто ж то? Невже зчепився з своїм наймитом сват Демид? А де ж Прокіп? Чому не виручає батька? Невже в своєї жінки відсиджується? А далі, либонь, Явтух Довбня біля своїх воріт хапнув добре вгодованого вороного коня за обротьку, а двоє чи навіть троє незаможників виривають у нього ту обротьку з сильних рук. Явтух розкидає голоту, та їм на підтримку вже кидаються інші, і ті інші, сильніші, здоровіші, вже зім'яли Явтуха, звалили його з ніг, і він лежить у пилюці, свариться, б'є об землю кулаками, злісно плаче від люті, зненависті й безсилля та кричить.

«Не так нам треба діяти... — думав Махтей Плюха. — Не так!.. Розчавлять вони нас поодинці, як гусинь!.. Вони гуртуються, і нам треба гуртуватись... А що беруть коней — нехай беруть!.. Тут ми промах зробили... Не треба, щоб вони брали із стайні... Самим треба було одвести, і реманент здати, і вози — все! Писатися теж в колгосп, а потім зсередини тихенько розвалювати, розвалювати... щоб одне голе місце від колгоспу лишилося... Не плакати, не ойкати нам — діяти треба!.. Діяти! Це вже я зрозумів сьогодні. Плани свої намічати... Потай, щоб жодна чужа душа не знала про те», — і він глянув на Явтуха і з докором сказав:

— Ну, простягай руки, благай — все одно не повернуть... Такий час настав... Не туди треба нам сокиру та ножа повертати... Нищити слід і коней, і худобу, і птицю — все! Голодом бити їх, голодом морити Радянську владу, та допикати їй пожежами, та з-за рогу вбивати їхніх вожаків. Про це думати!.. А там, бог дасть, знайдуться десь добрі люди, які колись повтікали за кордон... Знайдуться, порадують нас, гляди, ще й війною... Не дрімають же всякі поміщики, та дворяни, та інші господа-заступники наші, може ж таки, виручатимуть нас, темних, з тяжкої біди! Дай-то боже!

Як жарини, ворушилися потайні, мстиві, безжальні помисли, пекли йому серце й душу. Не підійшов він до свого кума, ні до інших ображених, скривджених хазяїнів зараз... Не час для таких розмов і нарад. Треба сина рятувати,— і Махтей Плюха рішуче ступив на ганок, а слідом за ним несміливо пішли його Килина й жінчина сестра Марія.

Люди притихали й мимоволі розступалися, даючи їм дорогу. Ось і двері голови сільради. Перед дверима старенький, озброєний мисливською рушницею сторож.

Зупинився біля нього Махтей Плюха, спитав:

— Є?

Той не встиг навіть відповісти, як короткі сильні пальці вже міцно вхопили дверну ручку, сіпнули до себе й навстіж розчинили їх.

За дубовим столом розмістилися Сидір Антонович, Марко Крутояр, Кіндрат Науменко, ще кілька сільських незаможників.

Перед головою сільради лежали якісь списки, що їх правив він огризком дешевого олівця. Поява Махтея Плюхи була зараз настільки несподіваною для Сидора Антоновича, що він мимоволі підвівся за столом. Зір його, ковзнувши повз бідно одягненого Махтея, зустрівся з очима черниці. Це була мить, але він побачив і її черничий святковий одяг, і пуховий, білий, мов мильна піна, шарф, що так красиво обрамляв її зблідле обличчя, побачив її очі. В них світилися тривожна непевність і водночас якесь благання й надія. Хоч це й була мить, Махтей Плюха помітив отой короткий погляд голови й подумав: «Добре зробила Марія, що так одяглася. Мабуть, таки вона подобається Сидору. Господи, коли б пощастило їй його приборкати».

Та голова сільради вже перевів свої очі на нього, Махтея, й, суворо звівши брови, промовив:

— Я ж просив нікого зараз до сільради не впускати. У нас невідкладна робота.

— Пробач, Сидоре Антоновичу, не знали ми. Могли б і пізніше зайти. Пробач, коли помішали,— і Махтей позадкував було до порога, та в цю хвилину з місця зірвалася Килина, впала перед дубовим столом, благально простягнула руки, заридала:

— Батечку! Рідненький!.. Зглянься!.. Не губи... В ноги тобі поклонюся... Змилуйся над нами. Єдиний у нас син Микиточка... Більше нема. Ти ж знаєш... Ви всі знаєте... Здуру він таке зробив, згарячу, не подумавши... Простіть його! Простіть... Прошу вас... Благаю... Мати вас благає...

Адже у кожного з вас є діти... І в тебе, Марку, і в тебе, Кіндрате... І в тебе, Сидоре... Я ж знаю ваших дітей... Заради них — не віддавайте до суду нашого сина... Не губіть його, нерозумного... Змилюйтесь!.. Пожалійте!..

Озвалася потім і черниця Марія, ледве стримуючи ридання:

— Будьте християнами... Будьте милосердними... Змилюйтесь... Змилюйтесь над матір'ю!..

— Змилюйтесь!..— благала Килина. Сльози текли по її щоках і падали на долівку. І ці материнські сльози мимоволі вдарили в серце кожного, хто сидів за дубовим столом.

У чутливого на жіноче ридання Марка Крутояра несподівано заперчило в горлі, зволожившись непрошеною сльозою очі. Аж неловко стало йому самому перед товаришами. Він презирнувся з Кіндратом. Обоє вони глянули на Сидора Гаркушу, що, схиливши голову, про щось роздумував. Прокашлявшись, Марко Крутояр сказав:

— Та я що? Хіба не розумію? Я не від того, щоб і простити...— І він вийшов з-за столу, підвів тітку Килину на ноги.— Не треба так упадати. Хіба ми пани, що перед нами навколішки ставати? Я прощаю... Адже лишився живим-здоровим.

— Прощаєш? — перепитала Килина, не вірячи своїм очам, і так швидко припала вдячним поцілунком до Маркової руки, що той не встиг її висмикнути.

— Оце вже даремно, тітко Килино. Цього робити ніколи не слід.

— Ой спасибі ж тобі, Марку. Дай тобі боже щастя і здоров'я!.. І щоб ти довгі літа жив на світі!..

— Сказав же, прощаю,— вимовив зніяковіло Марко, аби швидше припинити ці непотрібні йому побажання.— Не мене просить... Ось їх,— повів рукою в бік стола.

І тоді озвався Махтей Плюха:

— І всіх вас прошу... І тебе, Сидоре Антоновичу. Забудьмо те, що трапилось у мене на подвір'ї. Нам ще треба в світі жити і вам... Я ось приніс зачіпку...— І він несподівано вийняв з кишені пляшку казьонки й поставив на стіл перед головою сільради.

Сидір Антонович аж почервонів від обурення:

— Прийшли сюди нас могоричати?

— Чого ж... сюди?.. Можу й додому запросити, якщо підете, звичайно... Усіх запрошую... Все комнезамівське начальство і актив... Знайдеться чарка й до чарки. Хо-

лодцем почастую, ковбасою домашньою, всяким копченням...

— Заберіть! — стримуючи гнів, промовив голова і так глянув Махтею в очі, що той тільки закліпав в'ями й мовчки забрав своє пригощення назад до старої свитки.

— І більше ніколи не смійте!.. Чуєте?

— Я ж думав... Притомилися ви в роботі... Треба трохи перекусити... Ну і чарочку... теж...

— То як же з Микиточкою нашим?..— нагадала мати, втупившись заплаканими очима в обличчя Сидора Антоновича.

— А ми зараз самі в нього дещо питаємо.— І голова гукнув до себе сторожа Никифора. Той з'явився в ту ж мить і став біля порога струнка, чекаючи наказу.

— Приведи сюди Микиту!

— Доставлю! — і зник за дверима.

В кімнаті стало тихо. Голова уткнувся в папери, хоч в цю хвилину він майже фізично відчував на собі пару очей, що світилися з-під білого шарфа, невідступно стежили за кожним його рухом. Він хотів і не смів зараз глянути в ті очі, в які дивився з насолодою там, у лісі, обіймаючи її й відчуваючи жар її гарячих пристрасних обіймів, слухаючи схвильований шепіт запізнілого любовного признання.

Мовчанка здавалася довгою й важкою. Тут же стояв Махтей Плюха і з-під навислих брів стежив, як комнезамівці й активісти скручували цигарки, припалювали їх, сповнюючи кімнату їдким махорочним димом.

Принишкла й Килина. Не зводила своїх очей із Сидора Антоновича Марія Ворон.

«Хіба щось було в неї таке... з головою сільради,— подумав Махтей і пильніше глянув на свою родичку.— Господи, коли б таке трапилось. Як би вона всім нам, хазяїнам, допомогла. Розпитаюся-таки в неї про це вдома й дещо пораджу...»

Та ось почувся в сусідній кімнаті голос Никифора:

— Ану, люди, розступіться!

Заскрипіли в петлях двері, розчинилися навстіж, і через поріг першим переступив Микита, а за ним уже Никифор.

Микита глянув на батька, тітку, на матір, і та, не стримавшись, зірвалася з місця і з криком кинулась до сина:

— Микиточко!.. Ріднесенький!..

Та перед нею несподівано з'явилась перефона з рушниці, яку міцно тримав у своїх руках сторож.

— Не дозволяється! — гримнув він.— Назад!

Килина сторопіло зупинилася, закліпала очима, не знаючи, як їй діяти.

Голова сільради подав знак сторожеві вийти, а тоді, оглядаючи парубка, сказав:

— Тебе, Микито, треба було б віддати до суду... За твій зловісний вчинок. Адже ти прийшов з сокирою не дрова колоти, а зарубати Крутояра... Адже так?

— Міг і зарубати... Нічого тоді не пам'ятав,— щиро-сердо признався парубок.

— От бачиш! А він, Марко, ось пожалів зараз твою матір, та й тебе... теж пожалів...

— Кланяйся! — наказала мати.— Кланяйся в ноги Маркові, дякуй, що прощає тебе.

— Навіщо? Не треба... Нічого мені не треба... Я все розумію... Тільки надалі думай, парубче, щоб згарячу не хапався більше ні за сокиру, ані за ніж... Вдруге вже тобі прощення не буде! Запам'ятай!

Микита підвів нарешті голову й запитав:

— То вже мені можна йти додому?

— Іди,— сказав голова сільради і востаннє глянув у очі Марії Ворон, наче навіки розлучався з нею.

— Спасибі! — промовила вона, зрозумівши його прощальний погляд, і першою вийшла за двері.

Мати схопила Микиточку за лікоть руки, наче боялася, що хтось знову зможе одібрати його в неї, і так обоє вони зникли в натовпі.

Останнім вийшов звідси Махтей Плюха, по-хазяйському причинивши за собою двері.

Сидір Антонович полегшено зітхнув і, обвівши поглядом товаришів, сказав:

— Ми то їх пожаліли, а чи нас вони жалітимуть? — І взяв до рук олівця:— Так іще кого запишемо?

— Гадаю, що треба записати Хому Довгого,— сказав Марко Крутояр і, подумавши, додав:— Та заодно і Хому Короткого...

Того дня засідання сільради продовжувалось до пізньої ночі...

Все відбилосся у воді — поплавець з гусячого пера, і скручена з кінського хвоста волосня, і довге ліщинове вудлице, і сам рибалка в солом'янім брилі, буденному одязі,

що примостився під лозяним кушем і пильно стежить, як поплавець хитнувся раз і вдруге та й шугонув у глибину...

Смикнув вудлице й вихопив тріпотливого, з темними поясами окунька.

— А що, ловиться рибка? — почувся майже рядом знайомий голос. Рибалка обернувся, побачив Махтея Плюху з серпом в руках і лантухом під пахвою. Підійшов ближче, кинув свій лантух на траву, сів на нього, не випускаючи з рук гострого серпа.

— Клює сьогодні добре?

— Де там... Три штуки всього піймав...

— І всі окунці?

— А що робити? Вивів коня на луг... Думаю: хай попасеться трохи. Може, рибки насмикаю — для юшки.

Махтей Плюха глянув у той бік, де випасався кінь, куплений кілька років тому на ярмарку, і сказав:

— Була шкапина — шкапиною й зосталася.

— Яке господарство, — ухильно відповів Степан Помадка, — такий і кінь. — І він взяв з жестяної баночки свіжого черв'ячка. Відчувши гостре жало гачка, черв'як звивався в пальцях. Степан ще й поплював на нього, а тоді вже закинув знову на те саме місце і, озираючи колишнього хазяїна, спитав:

— А ви ж як тепер обходитеся у господарстві? Чув я, коней ваших забрали?

— Та ось прийшов до річки лободи свиням нажати, — і замовк, стримуючи себе, бо Степан Помадка, може, того й не хотівши, торкнувся найболючішої рани. Міг би, звичайно, Махтей Плюха сказати, що в нього на серці й на душі... Міг би розповісти про свої безсонні ночі й важкі думи, що, мов чорні птиці, прилітали на його безсоння... Та як про це сказати? Кому сказати? Хто знає, що подумає оцей Степан Помадка. Тепер людям небезпечно звірятися, щоб не потрапити в якусь нову халепу, де позбудешся не тільки коней, а може, й голови.

Ось сидить він, оцей Степан Помадка, — бідак з бідаків, скільки його знав... Такі, як він, усі вже вписалися до колгоспу, а цей, бач, чогось вичікує, жде... «А чого ждати? Що в нього на думці? Розгадай... А розгадати важко. Він зараз — як отой слимак! Тільки вусики з черепашки стирчать... Поговори з ним, Степаном, душу свою відкрий, помислами поділись, а він, може, побіжить до них завтра та про те все розкаже? Ні, не такий я тепер простакува-

тий, щоб свої найпотаємніші думки розкривав неперевіреній людині...

Бач, «коня випасає», «рибку ловить — на юшку». А насправді що думає? Що?»

— Забрали коней у мене. Ну я не дуже переживаю за ними... Що коні? Сьогодні вони є, завтра нема!

— Е, не кажіть,— заперечив рибалка.— Коли б мені коня, хоч одного, як були у вас, то я, знаєте... Я був би сам собі хазяїн... Все життя про доброго коня мрію і не можу придбати... Шкапини у циганів купую на ярмарках... Бо де візьмеш грошей на хорошого?

Махтей Плюха пильніше глянув на співбесідника і несподівано запитав:

— А ти б хотів зараз доброго коня придбати?

Степан Помадка навіть вудку поклав. В очах засвітилася заповітне бажання і надія.

— Хотів би! — чистосердечно відповів.— Дуже б хотів... Але ж як?

— Навчу! — І Махтей Плюха підсунувся ближче.— Моїх коней знаєш?

— Чом не знати?

— Ну, ось... під якийсь шумок — все можна зробити. Адже вони зібрали з господарств, мабуть, голів двісті... То візьми свою шкапину, віддай у колгосп, а собі попроси мого коня... справжнього. У плуг його запряжи, в гарбу, повну снопів, і гарбу потягне! Разом тоді будемо біля землі ходити...

— Я не від того... щоб і разом... Тільки чи згодяться вони на такий обмін?

— Ще півлітра понеси в додачу... Хто там їхнього конюха перевірятиме? Сам отаке спробуй, та й іншим підкажи.

— Спочатку сам поспробую,— сказав Степан Помадка і одразу почав змотувати вудку.

А незабаром він привів на колгоспне подвір'я свою шкапину. Зустрів його старший конюх Давидко Віхоть, той самий Давидко, з яким Сидір Антонович ходив у Таврію на заробітки, з яким викрадав колись з хазяйської печі гарячі вареники...

— Що, Степане, і ти надумався-таки до колгоспу вписатися? Правильно зробив... Тільки шкапина в тебе страшна. Чи ти її на голодному пайку тримаєш? Чи від старості вона в тебе така немічна?

— Де там! — сказав винувато Степан. — І на лузі випасаю, і на ніч у стійло свіжого клеверу кладу... Ну, не поправляється, хоч криком кричи! Сухар, та й годі!

— У віз її запряжи, вона, мабуть, і порожнього не потягне?

— Тягне! Воза тягне... А з снопами — тільки смикає... Хоч коняка ще не стара... Може, вона тут, у гурті, на поправку піде.

— Давай бумажку, — зажадав Давидко.

— Яку... бумажку? — перепитав Степан, і в очах його з'явилася тривога.

— Що ти в колгосп записаний...

— А я ще... ще не записаний... — сказав Степан Помадка.

— Так навіщо шкапину привів?

— Обміняти хочу... В тебе зараз, Давидку, тут коней он скільки... Хіба тобі шкода? Мого візьмеш, а мені даси... Плюшиного... Я теж не те щоб задарма... Я розумію... — І Степан Помадка вийняв з кишені пляшку самогону. — По чарці вип'ємо... А треба буде тобі зорати город на садибі чи щось привезти в хазяйство, скажеш тоді — я одразу привезу. Добрий кінь у господарстві, сам знаєш, завжди пригодиться.

Давидко щиро й голосно розсміявся:

— Це ж ти сам до такого додумався чи, може, тебе хтось напоумив, Степане?

З конюшні несподівано з'явився голова колгоспу Марко Крутояр і, побачивши Степана Помадку, підійшов ближче.

— Що це тут у вас за веселощі? — спитав він у Давидка, який продовжував голосно сміятися.

— А ти послухай, Марку, послухай... Нехай він сам тобі скаже...

Степан спритно заховав пляшку самогону до кишені й мовчки дивився на Марка Крутояра.

— Так що там у тебе, Степане? З якою ти справою до нас?

Степан тільки махнув рукою і почав смикати коня за обротьку.

— Куди ж ти? Чому мовчиш?

— Що говорити? Я до вас, як до людей... а ви на сміх мене тут берете відразу. Но! Но! Щоб ти вже здохла! — і зі злості оперезав шкапину кінцем обротьки. Шкапина тільки махнула хвостом, але не пішла від того швидше.

- Чого він приходив? — запитав Марко Крутояр у конюха, і той розповів, у чому справа. Голова колгоспу не сміявся, а тільки спохмурнів одразу й сказав:
- Не сам до цього додумався Степан Помадка, Плюшину вдачу тут розгадую.
- Мабуть, таки його вдача, бо просив на обмін Махтевого коня.
- Дивися, Давидку, добре пильнуй коней.
- Пильнувати-то пильную, тільки не по-господарському ми зараз діємо.
- Як то?
- А ось так: зібрали ми коней, і вони стоять у нас без діла.
- Скоро жнива почнуться, а там і оранка на зяб — буде й для них тоді робота.
- Я не про те... Не по-хазяйському, кажу, виходить. Он скільки їх зібрано... Двісті двадцять голів, щодня витрачаємо на них корм... А хіба не краще було б їх випасати поки що на травах... І коням добрий харч, і в нас у господарстві заощадження фуражу.
- Теж правда, — погодився голова колгоспу. — То, може, спробуємо випасати?
- А чому ж не спробувати? Луги у нас заливні, величезні... На такі луги можна їх виганяти — розбредуться, й не побачиш. Коні вигуляються, відпочинуть, а тоді їх можна і в роботу впрягати.
- Переконав! На луги — так на луги! Ти ж тут, Давидку, сам порядкуй з конюхами, а я ще маю справи в конторі...
- Високий, по-військовому стрункий, підтягнутий, він легкою ходою пішов через широке колгоспне подвір'я до одноповерхового будиночка, де містилося правління колгоспу.
- ...А надвечір, стривожений, розгублений і злий, Марко Крутояр, мов вихор, влетів до кімнати голови сільради.
- Біда, Сидоре! Стряслась біда!
- Що за біда? — спитав зовні спокійний Сидір Антонович, але відчув, як в його душі наче повіяв холодок. — Що трапилось?
- Коней нема... Наших коней...
- Як то нема? — перепитав, дивлячись в стривожене обличчя Марка Крутояра. — Що значить нема? А де ж вони поділися?

— Порозбирали... з лугу...

— А Давидко ж де був?.. Де були інші конюхи?

Високий Марко Крутояр схопився з стільця і, гасаючи по невеликій кімнаті, сказав:

— Понесли йому зараз інший одяг... на луг.

— Здогадуюсь,— промовив голова сільради.— Поліз Давидко в річку скупатися, а одягу в нього забрали. Вони ж і сховали десь, гади, щоб не заважав їм, щоб вчасно не сповістив... Голим не побіжиш у село.

— Просто не знаю, що й робити,— сказав Марко Крутояр і знову сів на лаву.— Коней нема, то й колгоспу нема!

— Пожаліли гада, а він уже починає жало випускати.

— Невже його робота? Махтея Плюхи?

— Розберемось...— сказав Сидір Антонович.— А тільки відчуваю, без нього там не обійшлося.

— Що ж будемо робити?

— У паніку не станемо вдарятися. Доведеться гукнути з лісової сторожки мого кума Власа Туркана. Хай він свою рушницю прихопить та негайно йде до сільради.

— Доставлю! У мене тут бідарка й кінь,— і, не прощаючись, Марко Крутояр так само швидко вийшов за двері, одв'язав повід, вскочив у свою бідарку, і тільки курява знялася з-під коліс.

А через якийсь час вони обоє з озброєним лісником зайшли до Сидора Антоновича.

— Добре, що прибув, куме,— сказав замість привітання голова сільради.

— Діла! — промовив лісник і сів на лаву.— Марко вже мені розповів дорогою.— То що надумався, Сидоре, робити?

— Збери, Власе, всіх своїх охотників, приведи їх до мене, а тут уже я з ними потолкую.

Все робилося швидко й точно. І ось вони всі, сміливі, бувалі люди, розмістилися перед столом голови сільради.

— Бач, удруге доводиться вас, товариші охотники, турбувати... Спасибі, колись ви допомогли нам у монастирі... як ми землю монастирську відбирали.

— Пам'ятаємо!

— Ех, чернички тоді сполошилися!

— Ніби ті миші — хто куди.

— А серед них були й нічогенькі... Чув я, деякі з них повиходили заміж, дітей мають...

— Нажахали ми тоді їх... Нажахали, що говорити!

— Так ось просимо вас, охотників, ще раз допомогти Радянській владі. Ви вже знаєте, що трапилось?

— Чули... Відомо... Всі вже знаємо,— почувлися окремі голоси.

— От і добре, що знаєте. Тут, як здогадуєтесь, не обійшлося без агітації. А хто таку агітацію пустив між людьми, щоб коней розбирати? Та вони ж, глитайня! Отож ми дуже просимо вас, товариші охотники, ще раз постаратися для народу, для закріплення Радянської влади... Просимо привести до сільради найбагатших... щоб неодмінно доставили сюди Махтея Плюху та Явтуха Довбню, разом з ними не забудьте прихопити Хому Короткого і Хому Довгого... Зайдіть до Демида Задихайла і його сина Прокопа — всіх доставте сюди. А потім, може, доведеться їх потримати. Ти, куме, знаєш, де зробити їх пристанище.

— Знаю. Доставимо,— сказав Влас Іванович.— Ніде не дінуться! Пішли, хлопці!

Загриміла лава, і в приміщенні лишилися тільки голова сільради та голова колгоспу, якому не сиділося на місці. Він скручував цигарку за цигаркою, ходив по кімнаті, курив, зосереджено про щось думав, а Сидір Антонович, теж мовчки, перечитував папери, що їх він одержав з району.

Так минула, може, година, може й дві. І ось Марко Крутояр помітив першим, як невеликий майдан проти приміщення сільради почав швидко заповнюватись людьми.

— Поглянь, Сидоре!

Голова сільради шаснув очима крізь шибку, поклав недочитані папери в ящик стола, замкнув його, а сам витягнув з кишені револьвер, перевірив, чи є в ньому патрони, і знову засунув зброю до кишені.

— Гадаєш, що може трапитися заварушка? — спитав Марко Крутояр, не відходячи од вікна.

— Все може бути! Це ж глитайня!..

На східцях ганьку одразу загуло багато чобіт, а незабаром розчинилися двері і через поріг боязко, один за одним, переступили всі, кого звелено було сюди доставити. Вони, як вівці, товпились біля порога, не сміючи сісти на лави, що стояли попід стінами. Увійшли сюди й озброєні охотники і стали по обидва боки колишніх хазяїнів.

Сидір Антонович вийшов з-за стола, розглядаючи кожного, і його суворого погляду уникали глитаї, одводили очі, ховалися один за одного.

— Так що ж це значить? — почав голова сільради, зупинившись перед Махтеєм Плюхою й дивлячись йому просто в обличчя.— Ми тебе пожаліли... Микиту твого відпустили, а ти вирішив розвалювати нам колгосп?.. Та за таку роботу — знаєш, що тобі полагается? Розстріляти тебе слід. І всіх вас... отаких...

— Ти, Сидоре, дарма на мене гримаєш,— озвався Махтей Плюха, витримуючи погляд голови сільради.— При чому ж тут я? Люди брали з луку своїх коней, і я сказав Микиті, щоб теж забрав своїх і привів до стайні.

— Хто ж їх напоумив? Хто підказав їм, щоб вони коней розбирали? Хто?

— Того не знаю,— ухильно одвів свій погляд Махтей, не витримуючи більше пронизливих очей голови,— так, мабуть, вирішив сам народ... Його воля!

— Брешете! На такий злочин ніхто волі не давав... Підговорили куркулів ви!.. Тільки ви!.. Більше нікому... І я наказую всіх вас заарештувати!

Знадвору долинув тупіт ніг по східцях, і обурливі голоси сміливіших, і крики, й навіть погрози...

Марко Крутояр, зиркнувши через шибку, сказав:

— Йдуть до сільради...

— Не впускати! Нікого сюди зараз не впускати! Ану, Власе, наведи там порядок і скажи, щоб ждали... я сам до них вийду на розмову.

Влас, а за ним ще двоє мисливців вийшли за двері, і голоси враз притихли, хоч натовп не розходився з майдану, а вперто чекав, поки виводитимуть з сільради хазяїнів.

— За що ж нас арештовувати? — сперечався найдужче Махтей Плюха.— Коли ми ні в чому не винні. Ти не маєш такого права!

— Маю! — сказав твердо голова сільради.— Право це дала мені Радянська влада, і я не дозволю, щоб ви душили те, за що ми з Марком і такі, як ми, червоногвардійці, проливали на громадянській війні свою кров, клали голови в боях! В ім'я тих, що загинули в ту війну, ми вам цього не дозволимо! Чуєте? — І Сидір Антонович, хитнувши головою в бік майдану, вийшов на ганок.

Тьмяне світло падало через шибки вікон на збуджені обличчя людей, серед яких Сидір Антонович помітив одразу білий знайомий шарф і очі, що світилися, мов дві зорі... Це була мить, але він пізнав її, черницю Марію Ворон, тільки не посмів більше глянути в її бік. Не час, і не вона зараз у нього на думці.

Обурений і схвильований, обвів очима притихлий натовп, і кожне його слово було добре чути всім.

— Ось що, люди, я скажу. Нема чого вам тут стояти... Нема чого ждати, бо вже пізня ніч. І говорити з вами довго не збираюся. Даю вам строку до ранку... Щоб всі коні, двісті голів, стояли на колгоспній конюшні! Ясно? — І пішов у приміщення сільради, наказавши мисливцям:— А тепер виводьте заарештованих! — І, нахилившись до кумового вуха, тихенько спитав:— Знаєш, куди їх треба одвести?

— Все буде зроблено! — пообіцяв Влас і скомандував:— Ану, виходьте! Кроком руш!

— Куди виходити? — боязко запитав Махтей Плюха, позираючи на таких же переляканих сусідів.— Що ви хочете з нами робити?

— Коли хтось дорогою спробує втікати — будемо стріляти вдогонку! — попередив принашклик заарештованих лісник Влас Туркан.— І вже суворіше гримнув:— Кому сказано, виходь! — І заарештовані неохоче рушили з сільради. Люди мовчки розступались перед озброєними мисливцями, що оточили з усіх боків заарештованих. Посунули було слідом і родичі, але, почувши грізний окрик Власа: «Назад! Стрілятиму!..» — нерішуче зупинились.

В ту хвилину в натовпі тривожно скрикнув жіночий голос:

— Людоньки! Рятуйте! Це ж їх повели на розстріл! — І цей вигук, як іскра, пронісся над майданом, викликаючи нові крики, і плач, і голосіння...

...А наступного дня десь годині об одинадцятій в село ввірвався, здіймаючи куряву, запилений газик і різко зупинився проти сільради. З газика вийшов сам секретар райкому Василь Маркіянович Морозенко, а слідом за ним по дерев'яних східцях так само швидко вибіг військовий чоловік, що його в селі бачили вперше. Обоє вони не ввійшли, а влетіли до кабінету голови сільради. Навіть забувши привітатись, секретар втупив очі в Сидора Антоновича і, помітно хвилюючись, спитав:

— Ти що тут накоїв?

— Драстуйте! — сказав спокійно голова, придивляючись до секретаревого супутника, якого він уже десь бачив. Але коли? Де? На пригадування не було зараз часу, бо секретар все ще стояв перед столом, помітно схвильований.

— Де люди... заарештовані? Вони живі?.. Ще живі?

— Живі.

— Ну, як гора з пліч! — полегшено зітхнув секретар і тільки тепер сів на дерев'яну лаву.— А нам сказали, що ти влаштував їм самосуд... то ми вскочили з ним у машину і негайно до тебе... Бач, я тебе досі не познайомив.

— А ми вже знайомі,— сказав гість і простягнув руку.— Баришев Арсен Олександрович.

— На ярмарку бачились. Згадав... уже згадав. Катерина Сергіївна — вчителька — знайомила нас.

— Вона.

— Сідайте, прошу!

Баришев сів, але своїх уважних, зацікавлених очей не зводив з голови сільради.

— Розкажуй, Сидоре, що ж тут трапилось насправді?

Сидір Антонович розповів усе, як було. Морозенко щиро розсміявся й запитав?

— А як же коні?

— Ще вдосвіта всі стоять на конюшні... Всі до одного!

— Добре! А вони ж, главарі оці... Як вони?

— Ще їм строк не вийшов... Сидять... Є тут у нас така хата-пустка над шляхом. Мені надано право арешту на одну добу... Я і витримую їх, як належить... по закону.

— Ну, Сидоре, дивися, щоб часом і тобі від них не перепало. Боротьба йде гостра... дуже гостра! — застеріг секретар і витягнув з кишені аркушик паперу.— Все-таки дай розписку, що ти їм нічого такого... Самосуду... не зробиш... Людина ти розпалиста... Ще з війни тебе знаю. Під гарячу руку щоб чогось не трапилось.

Сидір Антонович глянув на секретаря:

— Я їх тут усіх добре вивчив... не перший рік зустрічаюсь. Іноді треба повернути круто, як штурвал корабля... Без цього не обійдешся, щоб нажахати дужче. А розписку можу дати... Тільки обіцяю — відсидять своє, що заробили, і випущу... як строк їм вийде.

— То не треба, не треба тоді розписки. Я і так тобі вірю,— сказав секретар, помічаючи, як тіль невдоволення лягла на Сидорове обличчя, коли він узяв у руки огризок олівця.

— Правильно! — сказав Сидір Антонович.— А то — розписку... Наче ми вперше зустрічаємось,— аж повеселішав одразу.— Та я їх, гадів, якщо будуть нам заважати,— у баранячий ріг зігну! А хлопці мені допоможуть... Є у селі такий актив...

— Чом же ти не подзвонив до нас у район? Ми б тобі на допомогу міліцію надіслали.

— Райвоєнкомат теж допоміг би,— сказав Баришев і помітив, як голова сільради сховав до кишені олівця.

— Щоб ото ми ще райком турбували? Та хіба в нас своїх охотників немає? — І Сидір Антонович щиро розсміявся.— Упораємось самі... Ну, а коли зчинять заварушку...— це ж глитайня! Всього можна від них сподіватись,— тоді, може, й потурбуємо район.

— Наша партія зараз усе робить для того, щоб допомогти селу. Я знаю, багато передових робітників добровільно зголосились поїхати на роботу в колгосп. А фабрично-заводські та професійні організації готують робітничі бригади для ремонту сільськогосподарських машин та реманенту.

— Це діло добре. Такі люди і нам зараз потрібні, селу. Ми теж будемо вдячні, коли й до нас завітає якась бригада. І наших хлопців навчать майстерству. Охочі юнаки й дівчата, звичайно, знайдуться.

— Незабаром надійдуть і жнива,— сказав секретар райкому.— Ти ж розумієш, Сидоре, вперше колгоспом збиратимете врожай, щоб не прозвали, не запізнились.

— Ото скажеш таке, Маркіяновичу! Біля землі ходимо змалечку... Не мусимо прозивати. Сьогодні сам збираюся в поле, гляну, як наливається колос.

Баришев узяв свій планшет, дістав у ньому новенький олівець і поклав перед головою сільради.

— Гадаю, не відмовитесь?

— Ні, ні, не відмовлюсь! Спасибі! Знаєте, і штука проста, а бач, все часу нема зайти в сільмаг купити,— і він, вдячно глянувши на Баришева, сказав:— Чую, ви вже оволоділи нашою мовою...

— Оволодіваю, Сидоре Антоновичу! А допомагає мені в цьому Катерина Сергіївна. У неї беру потрібну літературу... Дуже вдячний їй за науку.

— Ми нашу Катерину Сергіївну поважаємо. Хороша вона людина, дуже хороша, сердечна...

Гості попрощалися. Голова сільради провів їх до машини. Зупинилась з порожніми відрами молодиця — дружина Прокопа Задихайла. До неї гукнув жартома секретар:

— Чом не йдете до криниці?

— Та жду... Не хочу з порожніми відрами переходити дорогу.

— А ми в забобони не віримо,— усміхнувся секретар і вже з кабіни ще раз нагадав голові:— Так ти, Сидоре,

навідайся в поле, сам перевір, щоб, бува, не запізналися з жнивами.

— Обов'язково навідаюсь, Маркіяновичу... Десь по обіді гляну на хліба.

Захурчав мотор. Машина рушила з місця, здійнявши за собою їдку пилуку мало не на всю вулицю.

Молодиця позирнула на голову сільради, чомусь загадково й лукаво всміхнулася, та й пішла з порожніми відрами на коромислі до криниці, над якою ледь погойдувала вітами стара верба.

13

Хоч є тепер у голови сільради для роз'їзду кінь і бричка, та сьогодні захотілось йому пройтися в поле пішки. Широко розляглися перед очима поля, а за полями — знайомий ліс, а над лісом зверху і в далину, туди, де синьою смугою аж до обрію прослався Дніпро, — таке ж синє небо, глибоке, безмежне, високе...

Пропливе часом у ньому хмарина, як рибальське вітрило, і вже біжить, біжить від неї по землі тінь без перепон через дорогу, через вибалки, яри і губиться десь у далині, потрапивши в густу лісову смугу. То прилине з Дніпра вітер прохолодний, низовий, обцілувавши дорогою лісові трави й квіти, і, наситившись ними вдосталь, приносить з собою медові пахощі того цвітіння, приємно обвіває Сидора Антоновича, намагається навіть зірвати з нього солом'яного бриля, покотивши по дорозі, та це не вдається пустунові, і тоді він, розгорнувши свої невидимі крила, мчить далі, налітає з розгону на жита, пробує, як колись, здійняти хвилі й не може, бо стоять жита вже задумані, обважнілі від наливного колоса і тільки стиха шумлять, шумлять...

Зупинився Сидір Антонович, прислухався до того знайомого з дитинства шуму, що, ніби музика, проникає йому в душу, викликаючи блаженний спокій. Та спокій цей короткий, мов вітряна хвиля. Налетіла й нема. Очі ширяють по окремих смужках, і вони мимоволі роздратовують Сидора Антоновича. Тут ось стоїть жито густе, добірне, а поряд чиясь нива — колосок колоска доганяє, завівсюжене, забур'янене...

«На той рік уже цього не буде! Ні! Кінець смужкам та межам! Під один клин все зоремо, засіємо, щоб прийшов сюди, глянув — і душа твоя звеселилась... як у нас

тепер... на монастирських землях! Отак треба й тут хазяйнувати! Скажу Крутоярові, щоб уже зараз гуртував бригади — хто коситиме, хто в'язатиме, а хто жатиме й серпом.

Треба вже зараз і про молотників подбати, і про капиці та щоб і дубові бичі замашні приготували вчасно і добре розпарили їх у печах — тоді бич не буде тріскатись і до зернини все вибиватиме з колосків. Я це діло знаю. Сам колись був молотником...

...І до лісного Владики треба з'їздити з Крутояром. Коней зібрали он скільки, а конюшня мала. Треба нову будувати. Потрібний ліс... І для ферми — теж лісу треба. Не будемо ж ми тільки біля однієї землі поратись. Корови повинні бути в колгоспі, свині і птиця всяка. Гусей розведемо, качок. Адже коло великої води живемо... Як то можна, щоб такої птиці не було? Мусить бути! А там і про сади подбаємо та пасіки... Он яке роздолля навколо!.. Луги запащні... Гріх буде не скористатись такими багатствами...

Он ігуменя Ілюдора не тільки про бога думала, господарство було в монастирі — коні, воли, худоба всяка... Сади і пасіка... Ще й вітряки поставила... І нам треба ставити... На цих горах завжди вітер дме. Все робити по-хазяйському... Нове діло починаємо, велике, то й лад усьому давати. Хай даровий вітер крила ганяє... Ну, а хто б міг будівельну бригаду очолити? Хіба Карпа Шума на це діло запросити? Чи, може, Савку Булата? Вони хати людям ставили і біля вітряків монастирських порались, своє діло знають добре. Та, може, ще молодих хлопців підключити до них на підмогу — хай вчаться ремеслу... Скажу Крутояру, порадимось з ним, поговоримо... І про сади вже треба зараз подбати, щоб восени вже й дерева фруктові висаджувать. А як же? І виноградних лоз треба дістати підходящих, таких, що визріватимуть у нашому краю. Гуртом, усім правлінням порадимось, як то ми в себе радились на монастирських землях, що робити й для чого...»

Згадавши про монастирські землі, Сидір Антонович згадав і про черницю Марію Ворон. Згадав і сам на себе розсердився.

«Навіщо вона мені? Ну, було... мав тоді трапитися гріх... у лісі... Але ж не трапився? Пора б уже й забути... А вона ж, як на зло, скрізь перед очима в мене плутається: то з хати тоді стежила, як коней у Махтея Плюхи виводили з двору, то в сільраді, коли Микиту виручала.

І на майдані — теж об'явилася... Воно ж хоч і вечір, світло яке там, а я її все одно у тому самому шарфі... білому... бачив...»

Дорога, поволі вигинаючись, лягала далі понад лісом. І яке ж було здивування Сидора Антоновича, коли він побачив, як з куців орішини з'явилася й пішла йому назустріч Марія Ворон, про яку він тільки що згадував.

«Це такого й не придумаєш,— майнула думка.— Звідки?.. Ну звідки вона тут взялася? Наче вві сні об'явилася...»

А Марія Ворон, одягнена так само, як і при першій зустрічі, навіть з тією самою корзинкою, несміливо, як йому здалося, наближалась, не зводячи з нього очей.

Знову, як і при першій зустрічі, щось шпигонуло його в серце, нагадавши Соломію...

— Я вас тут уже з годину жду... А може, й більше! — І посміхнулась, блиснувши зубами, чемно привіталася з головою сільради. Рука її, біла й гаряча, лягала в його широку, загрубілу долоню, мов у кубельце, й застигла там на якусь хвилину. І тільки очі, голубі, мов дзвоники, прикипіли до його очей. Він відчув, як вони мимоволі хвилюють, ніби щось нестримне, бурхливе й невідворотне сповняє його груди, теплою хвилькою підкочується до серця, п'янить, знову затуманює йому голову...

— Може, й недобре, що я сюди прийшла... Але повірте... Не могла стриматись... Повірте!..— говорила вона, хвилюючись, і в очах її, як і першого разу, він помітив глибоку, притаєну, ні з ким не розділену любов... Але водночас зараз в них світилися біль, і глибокий смуток, і неприховане страждання.— Дуже хотіла вас бачити,— сказала черниця, опустивши голову.

— Але звідки... Ну, звідки ви знали, що саме сьогодні я буду в полі?

— Не стану критися... Навіщо? Я іноді буваю в гостях у Прокопової жінки... Ви ж його знаєте?

— Та доводилося з ним колись зустрічатися...

— І про це я чула... Батько його засуджений... У громадянську був у бандах, воював проти Радянської влади... Ну, а син пішов, здається, іншою дорогою... Одружився на біднячці, бо перша жінка не мала дітей... Він її покинув... Живе зараз з іншою... Оце ж вона чула вашу розмову... з Морозенком... і мені розказала...

— Он воно що! — Сидір Антонович пригадав сьогоднішню зустріч з молодницею і тепер зрозумів, чому вона

так лукаво посміхнулася, йдучи з відрами до криниці. «Значить, їй розповідала щось Марія Ворон...» Це неприємно зараз вразило голову сільради.

— А ви — нічого їй... про нашу першу зустріч?..

— Боронь боже! — аж сахнулася черниця. — Як то можна про таке комусь говорити? — І в очах її спалахнув навіть страх. — Просто я похвалилася їй якимось, що хотіла б зустрітися з головою сільради, та не знаю, як це зробити. Таке було. А що вже вона подумала... Її свекор теж сидить у тій хаті... над шляхом...

При цій згадці на обличчя їй і на очі немовби напливла хмарина.

— Я розумію, кожному жаль свого добра... Тому й не стримались...

— А вам теж шкода... Своєї келії і монастиря? — запитав Сидір Антонович, глянувши в її засмучене обличчя.

— Не треба! — сказала якимось тихо Марія. — Навіщо?.. Навіщо мою душу ворушити? Мабуть, ми, черниці, чимось прогнівили господа бога нашого, що він послав нам таку кару!..

— Ну, а коли б довелось мені в першу чергу за це відповідати... як ви... дуже б покарали?

— Для чого ці непотрібні розмови? Для чого мене випробовуєте, Сидоре Антоновичу? Такий час настав... Треба терпіти... Я хотіла вас бачити дуже... дуже...

— Якесь діло маєте?

— Маю... Не можу дивитися на сестрині сльози... Коли б оце тут вас не зустріла...

— То й що? Додому до мене б пішли?

— Пішла б.

— В монастир?

— Чому ж у монастир? Там живе ваша дружина, ваші діти... А я — тут... На квартиру б пішла.

— І що б сказали люди?

— А мені тепер байдуже, що б вони сказали.

— Так мені не байдуже... Зрозуміли?

— Об тім не думала... Хочу знати, Сидоре Антоновичу... Що ви збираєтесь робити з ними? — І в тоні її голосу відчулася тривога. — Подумати тільки... Люди своє хотіли повернути, а їх — під арешт!

— То вже не їхнє тепер. Все належить колгоспові...

— Їх судитимуть? — допитувалась черниця і холодним поглядом глянула йому в обличчя. — Скажіть щиро.

— На перший раз так обійдеться... без суду...

— Правда? — І очі її одразу повеселішали.— Ну от, я ж казала сестрі: «Не плач! Посидять трохи, та й випустять». Правда ж, випустять?

— Як строк їм вийде. До півночі треба ждати... Лісник, Влас Туркан, їх випустить вчасно. Ми з ним домовились...

Вони йшли рядом, ішли чомусь до лісу, що темнів у них перед очима гущавинами, вабив до себе приємною прохолодою, таємничістю, спокусою...

«Бісова жінка! Знову горнеться до мене.— Що ж з тобою робити? Вже мало не трапився гріх... Хіба таки взяти той гріх на душу?» Але там же, в душі, якийсь інший, розсудливий голос застерігав: «Що ти собі думаєш, Сидоре? Перший раз минулося, а вдруге, може, й не минеться. Хтось побачить тебе з черницею, почнуться всякі розмови... Можуть і до Морозенка викликати на бесіду... Може й дружина дізнатися, діти... Зупинись отут, попрощайся з нею і вирушай назад, до села». Проте він не зупинявся, бо вона йшла попереду, як і тоді, така спокусливо-принадна, доступна й бажана. І знову, як і того разу, лукаво граючи очима, спитала:

— Що, може, заглянемо в лісок? — І, зупинившись, стиха засміялася, відчуваючи в цю хвилину свою жіночу владу над ним, обіцяючи поглядом дати йому втіху, жіночі радощі й насолоду.— Воно ж, мабуть, ви, Сидоре Антоновичу, вже й за жінкою скучили? — І дивиться, жде, що він відповість, знаючи про свою вроду і красу.

— Ніколи нам скучати... за роботою...— ухильно відповів Сидір Антонович, а сам подумав: «Ну біс! Справжній біс, а не баба! Така самого чорта і то, мабуть, спокусить...»

А черниця, немовби розгадавши його думки, все сміливіше наступає, розпалює в ньому пристрасть, затуманює голову...

— Робота не вовк — у ліс не втече... Треба ж, Сидоре Антоновичу, і про себе хоч трошки подумати... Живемо раз у світі. Чи не так? — І знову засміялася дражливо, пристрасно, обіцяючи...— Хіба погано ми тоді з вами зустрілися? А сьогодні от ще раз здибались... І, може, ця зустріч вже буде останньою.

— Та й чому? — мимохить вихопилося в нього, і в тоні його стривоженого голосу вона відчула щось таке, що її вразило й здивувало. Пильніше глянувши йому в очі, черниця спитала:

— А ви, Сидоре Антоновичу... Ви могли б мене... полюбити... як Соломію... По-справжньому?..

Сидір Антонович навіть розгубився, не знаючи, що йому відповісти, а Марія, зрозумівши його зниковілість і розгубленість, голосно засміялася:

— Дурна я, дурна! Про таке питаюся... Навіщо я вам?.. Черниця... Моє життя тепер покалічене... Зовсім! І не треба, щоб ви мене любили... Досить того, що я стала мов шалена... Все думаю про вас: і вдень хустку в'яжу — думаю... І вночі про вас думаю... на щось надіюся... А на що мені вже надіятись тепер? Якої радості ждати? Добре, що хоч таке трапилось... Зустріла вас... Трошки щастя зазнала... І нічого мені від вас не треба... І, може, скоро наші дороги розійдуться назавжди. Та знайте: нікого досі я не любила... Ви — перший, Сидоре Антоновичу. Може, трапиться сьогодні гріх, але я не страшусь і не уникаю... Я хочу цього гріха... Чуєте? — І вона побігла першою в гущавину, а Сидір Антонович, приголомшений її несподіваним признанням, зупинився на узліссі.

«Що ж це таке починається? Я маю дружину, дітей, а якась черниця баламутить мою душу? Для чого? Кому потрібне оце її признання? А може, вона тільки грається зі мною, в сіті заманює, виконуючи волю Махтея, щоб сильніше потім ударити? І ти, Сидоре, будеш потім чухати свою потилицю, та буде пізно... Бач, побігла в гущавину... Мабуть, треба обірвати оце все, доки не пізно, повернутись до села... Подальше від отакої спокуси!.. А таки повернуся!..»

Але в цю мить, розгортаючи руками густі зарослі орішини, з'явилася на узліссі черниця й нетерпляче гукнула:

— Чому спинилися? Ну, йдіть же сюди... Я жду вас... Жду!..— І простягнула до нього по лікоть оголені руки.

Сидір Антонович подумав: «Відчуваю, таки може статися гріх! Але хто про нього знатиме? Хто? Бач, сама ж мене знову до себе присоглашає»,— і, вже не вагаючись, попрямував назустріч до простягнутих рук.

За ліщиною — невеличка полянка, яку геть-чисто закрили від сонця своїм гіллям розлогі кущі ліщини. На траві стояла лозяна корзинка, прикрита зверху чистим рушничком.

— Знову по гриби ходили? — спитав він, позирнувши на корзинку.

— Де там! Не пам'ятаю, коли вже й ходила по ті гриби,— і вона зняла рушничок, акуратно його розстелила на

траві, а на ньому поставила пляшку казьонки, тієї самої, що приносив Махтей Плюха до сільради, вийняла дві гранчасті чарки, а тоді вже поклала кільце домашньої ковбаси, свіжі огірки, пучок зеленої цибулі й пучку солі в скляній баночці. А на додачу — круто зварені крашанки, хліб та пшеничні, рум'яні, ще теплі пиріжки з печінкою.

— Гадаю — не відмовитесь зі мною трошки випити? — спитала черниця, витираючи чарки кінчиком рушника, хоч вони були досить чисті.— Отак буде добре. Вип'ємо, закусямо, щоб вдома, як то кажуть, не журилися... У начальниках ходите... Треба! — посміхнулася Марія й подала Сидорові Антоновичу пляшку:— Розкупорюйте!

Взяв, глянув на етикетку, сказав:

— Старорежимна... Давно такої не пробував.

— Довго зберігалася в скрині...

— Для когось... А мені, бач, доводиться сьогодні розкупорювати.

— Таке ваше щастя!

— А якби я не був... начальством, то, мабуть, не мав би такого щастя?

— Може, й так,— сказала черниця і лукаво повела очима, усміхнулася, зазираючи йому в обличчя.— Та відкупорюйте вже... Говорити потім будемо!..

Забулькала в гранчасті чарки міцна, як вогонь, рідина.

— Досить!.. Досить!..— попередила черниця.— Мені тільки півчарочки наливайте, а то ще сп'янію. Як тоді додому дійду?

— А я... на руках віднесу! — жартома сказав голова сільради.— Як у тій пісні співається: «Я ж тебе, вірна, аж до хатиноньки сам на руках віднесу!»

— Тоді не страшно...

— Що?

— І впитися... щоб на руки до вас потрапити...

— А може, я такий слабак, що вас і не підійму? Це той чоловік, Кіндрат Науменко,— силющий... Як він Микиту тоді на подвір'ї... Ви через вікно, мабуть, бачили...

— Та бачила. Тільки нащо він мені, ваш Кіндрат, коли ви переді мною... За вас, Сидоре Антоновичу, вип'ю... За здоров'я ваше...— І вона цокнулася чаркою.

— А я — за вас!.. За ваше здоров'я, Маріє, щоб вам у світі краще жилося!

— Ой ні! Не буде вже краще! Знаю — не буде! — І прикипіли до чарок. Марія тільки пригубила, а Сидір Антонович випив до дна, голосно крякнув, витер губи рукою.

— Пекуча, холера! Настоялась за ці роки,— і потягнувся до ковбаси й пирога.— А ви, Маріє? Чому не випили? — Не люблю... Та, правду кажучи, боюсь і сп'яніти. А то, може, й справді не здужаєте мене на руки підійняти,— і знову засміялася тихенько, збудливо глянула на Сидора Антоновича і, як здалось йому, серйозно запитала:— Ви там серед начальства буваєте... вищого...

Сидір Антонович насторожився: «Що це вона вищим начальством зацікавилась? Нащо воно їй? Та й не буваю я ніде, крім Морозенка. Що ж її цікавить?» — І він навіть припинив закушувати, дивився на неї, ждав.

— Може, Радянська влада передумає? Побачить, що є деякі люди скривджені, невдоволені... Монастирі поверне черниціям... І землі поверне тим, у кого їх одібрано...

Сидір Антонович розсміявся:

— Ой Маріє! Яка ж ви ще дитина!.. Велика дитина!

— Що, не до ладу сказала? — І в очах черниці, десь у глибині, в тайниках її не до кінця розгаданої душі, засвітились злі, не бачені досі іскорки.

— Слухайте, що я вам скажу. Тоді Радянська влада поверне землі монастирям і всім отим «скривдженням», про яких ви згадуєте, тоді, кажу, поверне, як у жаби на голові роги виростуть. Повернути землю!.. Та ви розумієте, що це таке? — почав уже розпалюватись Сидір Антонович, бо це — найдошкульніше і найболючіше для нього.— Це все одно, що в мене, чи в Крутояра, чи в мільйонів людей, таких, як я, вирвати серце з грудей... Живцем вирвати! Та ми билися б смертним боєм... до загину... І ніколи в світі не віддали б тепер нашої землі... Нікому!

Навіть у розпалі він помітив, як обличчя її помітно хмурніло, а слова його жалили черницю, гасили потайні надії і сподівання, гасили, як вода гасить вогонь. Щось нове, небачене, злобне й хиже починало спливати з глибини її душі, проривалось, світилося в її очах. Та він уже не зважав на це, а нещадно говорив про те, що наболіло, що роками палило його душу, мов пекельний жар, викликаючи гнів і лють до своїх визискувачів.

— Про скривджених говорите? Жалієте їх... Я розумію вас... Але чи думали ви, Маріє, над тим, скільки нас кривдили? І нас, і батьків, і дідів наших? Ми просвітку не бачили за роботою. Сіль на сорочках виступала од тяжкої праці... А що мали за свій важкий труд? Яка була в нас радість? Яке було життя? Яка доля? Наймитська доля! Та сльози, та безпросвітна бідність, та щоденна нужда.

І тепер, коли Радянська влада здобула перемогу над всякими ворогами, коли наша партія вказала нам новий шлях до щастя, повела всіх трударів за собою,— хто може нас збити з цього шляху? Хто? І як то можна передумувати, повернути назад до всього старого, трижди проклятого! Ні, Маріє, такому не бувати!.. Не бувати ніколи в світі!

— Жаль! — промовила вона сумовито.— А я ж то думала... Надіялась...— І біла рука її потягнулася до пляшки.— Що мені тепер ждати, коли життя моє розтоптане... Назавжди!..

— Чому ж? Будете трудитися... Чесно... Зустрінете підходящу людину, вийдете заміж, як деякі інші черниці... ще й діток матимете... на радість собі...

— Діток матиму? — болісно всміхнулася черниця.— Зустріла вже ось одного... Та й той жонатий...— налила собі повну чарку. Налила й Сидору Антоновичу, глянула потім йому в очі і голосом, сповненим туги й жалю до самої себе, промовила:— Вип'ємо за рабу божу Марію Ворон, щоб і її колись усміхнулося щастя!

— Дай боже! — сказав Сидір Антонович і хильнув другу чарку теж до дна.

Черниця після випитої горілки швидко охмеліла, її розбирав усе більше безпричинний сміх.

— Боюся, щоб вам, Сидоре Антоновичу, справді не довелося мене на руки брати.

— Нічого, ви жінка молода, здорова — самі дійдете до дому...

— А як не дійду? — І знову засміялась.— А що, коли дорогою зустріну молоденького, красивого?..

— Ще один гріх ляже на душу.

— Я відмолю... Я знаю такі всепрощенські молитви... І бог змилується наді мною, і мати божа заступниця простить мені мій гріх і согрішення, вольні й невольні... Кажуть, вона й сама грішила трошки... з столяром,— і знову, в який уже раз, засміялась, але, швидко обірвавши сміх, перехрестилась?

— Господи, чого тільки сп'яну не скажеш... Прости мою грішну душу! Одна я в світі! Як билина, одна-однісінька,— промовила сумовито.— І ніхто не приголубить мене, і ніхто не питає, чого я хочу і що в мене на серці. Тяжко! Ой, як тяжко жити в світі самій!

— А ви б, Маріє, більше бували серед людей, не замикалися в самотину.

— Людей? А де ті люди? — раптом знову в її очах спа-

лахнули злі вогники.— То недруги мої!.. Вороги мої! Життя мені скалічили, топчуть душу мою чоботищами, болю мені завдають... Не люблю!.. Ненавиджу я... людей ваших! — І несподівано впала на траву поряд з рушничком, і плечі її затремтіли від злобного нестримного ридання.

Він дививсь на неї, але йому вже не було її шкода. Навпаки, почувши те, що вона сказала зараз щиро, в цьому сумнівів не було, голова сільради подумав:

«Еге! Випила — і язичок у неї розв'язався... А язичок бачу, гадючий!..»

Черниця, відчувши, що Сидір Антонович не схилився до неї, не заспокоював, а сидів мовчки, нерухомо,— раптом схопилася з трави і, роз'ятрена ще тими самими думками, з очима, повними сліз, зненависті, болю й відчаю, дивилася в обличчя своєму співбесідникові і, вже не криючись, говорила, що думала в цю хвилину, не боячись того, що може бути потім... Все наболіло, передумане, горьоване в сумних келіях прорвалося в ній, як вулкан, і нічим його не стримати, не зупинити, не заспокоїти...

— І що ж ви собі гадаєте? — не говорила, а кричала ображено й люто.— Ви гадаєте, будете нас топтати, а ми будемо покійно схилитися, як перед благословенням ігумені? Ви одібрали у нас все... Ви пограбували нас і продовжуєте грабувати... Забрали монастирські землі, забрали й монастир, обитель нашу, порушили одвічний спокій, вигнали нас... І щоб ми це все забули? Простили вам, душогубам? А тут, в селі... Що робите ви в селі? Хочете, щоб і хазяїни мовчали? Терпіли?.. Ні! Не будуть вони терпіти, а будуть битися з вами за своє добро одібане... Битися... Чуєте?

— Це ми знаємо... Ми до цього готові! — сказав спокійно голова сільради, слухаючи розлючену черницю. «Як же я зразу не роздивився... Повірів їй?.. Прикидалась тільки, гралася у любов... Напоумив, очевидно, її Махтей... Підговорив так діяти... Ах ти ж, змія!»

А Марія, не спиняючись, продовжувала кидати в нього слова, болючі, важкі, мов каменюки.

— Хазяїни не схилять перед вами голови і не стануть на коліна! Знайте! Вони ще себе покажуть!..

— Як покажуть! — обірвав її погрози суворим голосом Сидір Антонович.— Убивствами? Пожежами? Підступництвом? Цим вони сподіваються залякати нас? Так ми не з полохливих. Почнуть замахуватися на Радянську владу чи на колгосп,— ми тоді знаєте що з ними зробимо?..

— Що? — спитала черниця, одразу стихившись.

— Ми їх відправимо з села.

— Куди відправите?

— Земля наша велика, широка... Шугонемо їх в такі дальні краї, де навіть Макар телят не пас.— Посягнути на святиню нашу, на владу нашу Радянську! У баранячий рік зігнемо всіх... Чули, що я сказав? Так їм усім і передайте! Бо я розумію, звідки йде ця агітація!

Черниця Марія, опам'ятавшись зовсім, сказала:

— Навіщо нам сваритися? Хіба для цього я прийшла сюди? — І вона, посміхаючись, знову лукаво граючи очима, потягнулася до пляшки, сказавши:— Що вже тут лишилося? Давайте доп'ємо та послухаємо разом, як туркотять горлиці... Чуєте? Ви чуєте їх? На дубі примостилися чи, може, на клені?

Сидір Антонович раптом підвівся і, не прощаючись і не дивлячись більше на неї, розгорнув перед собою дві рясні ліщинові гілки і зник за ними, мов за дверима. Було ще видно й чути, як шуміли, гойдалися від його рвучкої ходи вершечки потривожених віт, а потім усе стихло...

Черниця Марія Ворон з пляшкою в руках застигла, вражена, а над нею в розлогій кроні дуба все ще туркотіли ніким не сполохані горлиці.

14

...І попливли дні за днями, як вода на бистрині. Минула й осінь. Холодні осінні дощі та вітри позбивали, позривали всеньке листя з дерев, і воно, пожовтіле й зів'яле, лягло на холодну землю вмирати...

А потім прилинула зима, сипонула снігами рясними, скувала морозами озера лугові, дрімливі тихі заводи, затоки й широке річище Дніпра, і кожний струмочок, і кожну калюжку; скувала міцно, як добрий коваль. А тоді, розщедрившись, запустила інеєм хрустким, колючим надбережні гаї та лози. Не забула й про сади, і про ліси оголені, почорнілі... Війнула й там крижаним холодом. І стоять зараз берізки в зимовому вбранні, немов наречені,— притишені, незаймані, чисті.

Позгинали своє гілля від снігу та інею сосни і ялини й ніби скаржаться комусь: «Ой, як нам важко, як же нам трудно стояти отак»,— і ждуть не діждуться рвучких мугутніх вітрів, щоб збили з них непомірну ношу, розправили їм обважніле, лахмате гілля.

І тільки дуби, мов кремезні парубки, в білих полотняних сорочках, вищі за всіх, сильніші за всіх простягають в синє небо свої похолоділі руки, щоб хоч трішечки їх зігріти під сонцем.

Здається, все заснуло тут у дрімоті зимовій. Не ворухнеться ніде ані гілочка, ані стеблинка. Стоїть, як зачарований, ліс у своїй непорушній величавій красі.

І його красою милуються зараз друзі, вмостившись у санях, де духмяно пахне клеверне сіно і ячмінна солома.

— От як воно буває, Сидоре. Живемо з тобою біля лісу, а милуватися нам немає коли. Все робота та робота... А хотілося б вибрати отакий деньок, як сьогодні, та побродити з рушницею... Може б, і зайця приніс з полювання.

— Еге, Марку, а твоя Харитина підсмажила б, та ще, гляди, поставила б на стіл миску доброго холодцю, та кільце ковбаси...— І замовк чомусь Сидір Антонович. Згадка про ковбасу несподівано нагадала йому про зустріч з Марією Ворон у цьому лісі. То була, мабуть, його остання зустріч, бо після того дня не бачився більше з нею... Та, сказати правду, й не дуже хотів би бачитись...

«Так промахнутися,— дорікав він собі зараз, пригадуючи до дрібниць все, що відбулося тоді на галявинці.— А як посміхалась, як лукаво грала очима, баламутила мене, а я, довірливий, піддався на спокусу, повірив у її щирість, думав, справді полюбила... А навіщо мені її любов?.. Ну, навіщо? Хитнувся тоді не в той бік... Розчулився... Соломію мені нагадала... Та хіба ж такою була моя Соломія?»

— А коли б зайця приніс, мабуть, поставила б Харитина добрий обід,— промовив Марко Крутояр, зиркаючи на свого друга.— Ти що це замовк?

— Милуюсь лісом,— відповів Сидір Антонович і, смикнувши коня за віжки, цьвохнув його батіжком.

Несподівано з кущів на дорогу виплигнув заєць. Нашорошивши вуха, він якусь хвилину дивився на коня й людей, що сиділи в санях, потім зірвався з місця, шмигонув назад у кущі з такою швидкістю, наче за ним гналася зграя мисливських собак.

Марко Крутояр, заклавши до рота два пальці, свиснув по-парубоцькому, закричав:

— А тя-тя-тя-а-а!.. Бачив, Сидоре, як рвонув?

— Є зайці... Не всіх наші охотники перебили... Дещо й для нас знайдеться.

— Ти що, справді хочеш піти на полювання?

— Кортить мені з тобою, Сидоре, заячини попробувати.

Підїхали до того місця, де нещодавно сидів русак, але тут, на снігу і в кущах, куди він утік, залишалися тільки глибокі виразні сліди.

— Як ото ходити та його вишукувати, то чи не краще замовити охотникам — вони додому тобі зайця принесуть...

— Е, то вже не те... Задоволення не матимеш... А тут самому кортить побродити в лісі... Ти ж поглянь, Сидоре, яка краса навколо! — милувався Крутояр, помічаючи то глодовий кущ, то густі зарості колючого терну, то ялинку, яка знайшла собі затишок під старим ясенем. Сніг та іній так пригнули, що віти її нагадують самотню дівчинку, яка, склавши руки в пухнасту шубку, журно дивиться на дорогу.

А там он закучерявились липи й берести. А далі обнялися срібляста тополя з розлогим кленом і застигли в довгій зимовій дрімоті, чекаючи, поки їх розбудять вітри та метелиці.

— Як же хороше в лісі... Навіть узимку! — захоплено вимовляє Марко Крутояр, озираючи знайомі йому місця.— Тут, унизу, лощовина. Завжди в ній збирав гриби, з дитинства пам'ятаю... А он на тому горбику бачиш, де ростуть дуби,— там влітку суниць багато... Бува, розгорнеш рукою траву, а їх же, ягід, наче розсипано... По глечичку приносив додому.

— Суниці збирав і я... І гриби — теж любив збирати... І терен, і грушки — з лісу підхарчовувались... Давно те було.

— Давно,— погодився Марко Крутояр таким тоном, наче він жалкував за тими роками неповторного дитинства, що минули й ніколи не повернуться знову.

— Хоч і не солодким було наше дитинство,— продовжував він,— але ж чомусь жаль його... І себе жаль... Мало ми радості зазнали... Тепер наші діти живуть краще...

— А житимуть ще краще. На ноги б нам твердіше стати, сили набратися, зробити все, що намічено. І діти наші житимуть, та й ми ще поживемо, Марку!

Дорога вигиналася, і крізь дерева стали видимими добротні будинки лісництва.

— Чи застанемо ж ми самого Бориса Петровича,— спитав Марко Крутояр, позираючи вже вздовж дороги.

— А де йому бути робочого дня? Сидить, певне, у себе в конторі.

— Можуть і до району викликати. Таке будівництво розгорнулося в колгоспах. Всім зараз потрібний ліс.

Незабаром друзі підвернули до одноповерхового будинку контори лісництва з високими вікнами й залізним дахом і зупинились біля різьбленого палісадника.

Високий Марко Крутояр турботливо накрив зверху попоною коня, а Сидір Антонович почепив на голоблю піхтір із сіном. Кінь відразу почав смикати маленькими віхтиками клевер, а прибулі попрямували до ганку, де лежав обтріпаний віник. Старанно пообмітали ним сніг із чобіт, і лиш тоді голова сільради першим розчинив сінешні двері, а за ними кімнатні й переступив через поріг.

— Здоровенькі були! — привітався він до службовців контори і, кивнувши в бік зачинених дверей кабінету лісничого, спитав: — Є Борис Петрович?

— Якісь папери надіслали з району — перечитує.

— Добре, що застали...

Марко Крутояр зняв шапку, струсив з неї біля порога крапельки води з розталого снігу та інєю й попрохав:

— Скажіть йому — до нього маємо справу.

— А ми й без докладу зайдемо, — заявив голова сільради. — Нас, живих людей, треба прийняти та вислухати, чого ми хочемо, — і Сидір Антонович попрямував до кабінетних дверей. Та ще й не встиг взятися за ручку, як двері розчинились і в них з'явився сам лісничий.

— Бачу, хтось під'їхав, а хто — не вгадаю, бо шибки закосичені морозом так, що нічого крізь них не видно. Радий... Радий вас бачити. Заходьте! — і ширше розчинив двері, пропускаючи прибулих до свого кабінету. — Сідайте!.. — запрошував ввічливо, запропонував відразу цигарки.

— Курите?

— Та трохи балуюсь, — сказав Марко Крутояр і обережно, наче до гарячого, приторкнувся двома пальцями до цигарок. Сидір Антонович від курива відмовився, а сів на стілець і відразу приступив до діла.

— Здогадуєтесь, Борисе Петровичу, чого ми до вас пожалували?

— Здогадуюсь, — сказав лісничий, сідаючи в крісло за добротний дубовий стіл, на якому лежали недочитані директиви, підкреслені червоним олівцем. Праворуч лежав настільний календар, а біля нього стояла лампа «Молнія» з зеленим абажуром. Під стінами стільці — теж дубові, добротні, як і стіл. Ще красувалась у кабінеті й добре росла проти вікна у дерев'яній — і теж дубовій — діжці красива розкішна пальма.

Від карнизів над вікнами звисали штори, а до половини вікна знизу їх закривали коленкорові завіски. Все це помітив Марко Крутояр і вирішив, що йому в своєму кабінеті не завадило б теж почепити і отакі штори, і дешевенькі завіски, щоб увечері не зазирали крізь шибки ті, кому не слід.

Борис Петрович збив нагар із цигарки у металеву попільничку, що нагадувала собою великий виноградний листок і, дивлячись на Сидора Антоновича, сказав:

— Все ясно. Потрібний ліс, бо чого ж до контори приходять?

— Правда. Дуже потрібний! — озвався Марко Крутояр і теж збив пальцем попіл з цигарки в ту ж саму попільничку. — Вірите, Борисе Петровичу, — отак потрібний! — І він провів пальцем по своєму горлу.

— Рвуть мене, шматують на частки! — сказав лісничий, зиркнувши на папери, які лежали в нього на столі. — Колгоспи просять...

— Бо потрібно, — не стримався Марко Крутояр. — Дуже потрібно.

— Розумію... Радгоспи просять, районні організації — теж, розумієте, натискують: «Давай будівельний ліс...» Там задумали будувати нову лікарню, а там школа вже старенька — обрушується стеля, а там завалився міст через річку... А там надумались запланувати якесь кафе-закусочну чи ресторанчик... І всім дай! А де його, стільки лісу, взяти?.. Ну, повирубуємо ліс, оголимо горби й лощовини... А далі що? Хай вітер свистить, хай і далі земля оголяється, та бур'яніє, та розмивається талими водами?

— Про нові посадки треба вже зараз думати, — сказав Сидір Антонович.

— Правильно! А думати не хочать... І нікому це не болить... І ніхто про це слухати не хоче... Живуть, як дикуни, сьогоднішнім днем... Оце мене бісить, дратує страшенно. Я спеціаліст... Я лісничий! Я хочу так хазяйнувати, як того вимагає лісове господарство. А мені не дають можливості. Мене з усіх боків шарпають щодня... Ну, щодня ж! — уже не говорив — кричав лісничий і, схопившись з-за стола, обурений і почервонілий, ходив по кабінеті, пожадливо затягувався цигарковим димом. Потім він, раптово зупинившись перед Сидором Антоновичем, спитав: — Ось ви — голова сільради. Порадьте, що мені робити? Що?

— Ліс доведеться давати, — спокійно відповів Сидір Антонович. — Давати, бо люди, можна сказати, вперше нові

шляхи собі прокладають, пригортаються до кращої долі... Хіба можна їхню давню мрію вбивати?

— Не те говорите, не те! — роздратовано сказав лісничий і сів знову за стіл.

— А щоб не оголяти земель, — продовжував так само спокійно голова сільради, — я гадаю, треба не сплошняком рубати ліс, а виборочно, валити окремі дерева. І обов'язково насаджувати нові деревця. Ліси завжди були в наших краях! І мусять бути!

— Для посадки потрібні людські руки. Багато рук, бо ми ще, на жаль, не маємо в себе ні посадочних машин, ні достатньо тракторів.

— Про людей подумаємо разом. У цьому ділі можемо вам допомогти... Як ти гадаєш, Марку Панасовичу, допоможемо?

— Порадимося з людьми, особливо з вашою молоддю... Комсомольців до цього діла підключимо... Думаю, допомоги зможемо.

— Ловлю вас на слові... Послуга за послугу, — сказав уже більш спокійно Борис Петрович. — Лісник Влас Туркан покаже, які дерева рубати, а ви вже своїх лісорубів визначте... І доставка буде ваша...

— Про це ми самі вже подбаємо! — пообіцяв Марко Крутояр і підсунувся ближче до столу.

— Скільки ж іще лісу треба? Ви ж пам'ятаєте, я вам уже відпускав?

— Спасибі за це... Ми пам'ятаємо. Але з того лісу ми воздвигли конюшню...

— А її, чув я, хтось уже намагався підпалити?

— Було й таке.

— Знайшли того палія?

— Та ні, міліція ще й досі розшукує. Спасибі Давидкові Віхтю — старшому нашому конюху, — вчасно помітив вогонь. Загасив... А зараз, — продовжував голова колгоспу, — нам потрібно лісу на тваринницьку ферму... І думаємо мати в себе свинарник... Та й про птахоферму думаємо теж... Щоб і кури в нас були, і плавна птиця... Біля такої річки живемо...

— Бачу, широкий берете розгін.

— Нам інакше не можна. Самі знаєте: коли вже хазяйнувати, то треба як слід! Щоб навіть куркулів завидки брали.

— Це ж ви їх, здається, під арешт саджали?

— Довелось саджати...

— Може, круто повертаєте? — спитав лісничий і застеріг: — Дивіться, щоб і вони вам за ті арешти та за інші негодні їм діла якогось лиха не наробили...

— Та ми дивимось,— сказав Сидір Антонович, глянувши лісничому в очі.— Хвалився мені Влас Туркан, як ви його відчитували та погрожували з роботи зняти.

— І зніму!.. Коли ще таке повториться,— скипів одразу лісничий, і в нього нервово смикнулася нижня губа.— Його діло — охороняти ліс. За це він державну зарплату одержує, а не за те, щоб стояти на варті біля заарештованих хазяїнів.

— То діло теж потрібне. Влас — старший охотник серед інших і член комнезаму.

— Ну про це давайте припинимо розмову,— сказав, стримуючи себе, лісничий.— Значить, домовились: ви мені даєте заявку, я вам даю ліс!

— А ми вже заявку ось маємо.— І довга Маркова рука поклала на стіл папірець, скріплений синьою печаткою. Лісничий почав читати.

— Багатенько просите... Та що зробиш? Своя сорочка, як кажуть, ближче до тіла... Хіба ж можна вам відмовити? — І лісничий, дружньо посміхнувшись, узяв червоний олівець і навскоси поклав потрібну резолюцію.

— Оце спасибі вам! — підвівся з стільця Крутояр.— Від усіх колгоспників спасибі!

— Кланяйтеся ж вашій дружині! — додав голова сільради й співчутливо запитав: — Як її здоров'я? Пам'ятаю, колись на серце скаржилась.

— І зараз хворіє... Біда мені з нею. І на курорти, й до моря возив. І в санаторіях булава — не допомогло... З кожним роком усе гірше їй та гірше.

— А хай би вона спробувала пити з глоду настойку. Таких кущів у наших лісах багато. Кажуть, допомагає... від серця...

— Мабуть, уже їй ніщо не допоможе! — сказав сумовито лісничий.— А за привіт дякую. Передам. І про глід скажу — хай спробує,— і лісничий, провівши гостей аж за двері, сказав: — Матимете вільну годину — заїжджайте колись до мене додому. Будемо з дружиною раді.

— Спасибі вам, Борисе Петровичу! За все спасибі,— сказав голова сільради. Двері причинились, і відвідувачі обоє підійшли до бухгалтера, щоб оформити рахунок.

...Марко Крутояр усе робив, як то домовились з лісничим. Бригада колгоспних лісорубів, очолена Карпом Шу-

мом, наступного ж дня вже вийшла на роботу до лісу. Ліс був таким же тихим, вкритим інєєм і таким же чарівним у своєму зимовому вбранні, як і вчора.

Бригаду зустрів лісник Влас Іванович. Привітавшись з людьми, він сказав:

— Треба буде такі дерева вибрати, щоб і в діло згодилося, і недалеко було від просіки.

— Правильно! — погодився бригадир Шум, який був одягнений в кожушок, підперезаний ременем, а за тим ременем звисала в нього добре нагострена сокира. Інші лісоруби прийшли — хто з сокирою, хто з поперечною пилкою.

— Ти вже, Івановичу, постарайся для своїх людей, як для себе.

— Хіба я не розумію? Все зробимо по-хазяйському. Я тут не те що урочища, а мабуть, кожне дерево знаю.

Недовго довелося йти. Лісник першим звернув з дороги в ліщині чагарники, що росли досить густо, і зупинився біля могутнього клена, того самого, під яким колись зустрічався Сидір Антонович з черницею. Не скидаючи рукавиць, він сокирою зчистив шматок кори, зробив позначку і підійшов до ясени.

— Гадаю, що в будівництві така деревина згодиться? — І теж позначив сірувато-чорний стовбур. — А тепер пішли трохи далі. Там можна й дубочків узяти.

Ішов він по снігу легко й швидко. За ним ледве встигали колгоспні лісоруби, плутаючись в оголеній ліщині, чіпляючись іноді за колючі тернові кущі.

— Ти, Івановичу, не так поспішай, а то ще до роботи моїх хлопців замориш.

Лісник засміявся.

— Нічого, я їх погрію трошки, а то, може, вони дорогою промерзли.

Коли Влас Іванович позначив усі дерева, які слід було виборочно зрубати, він сказав:

— Ну, хлопці, тепер я пішов в обхід, погляну, що в лісі робиться... Чи немає де порубщиків... А ви вже тут самі хазяйняйте. Я потім до вас іще навідаюсь. Дивіться тільки добре на мої позначки і самі нічого зайвого не зрубуйте.

— Ясно, Івановичу, — пообіцяв бригадир. — Це ж ми тепер пораємося не в панському чи монастирському лісі...

— А попередити не завадить... Бува, хлопці полінують-ся йти в кущі... аби до дороги було ближче.

— За цим уже я сам простежу. Спасибі тобі, Власе Івановичу.

— Нема за що дякувати. Всі тепер для колгоспу стараємось,— і він почепив берданку на праве плече, а топориче засунув під пояс ремня, вийшов на дорогу й попрямував у гліб лісу, загубившись незабаром у хащах.

Карпо Шум зібрав до себе лісорубів:

— Чули, що сказав лісник? Значить, щоб ніяких порушень. Тепер дивіться гарненько, з якого боку підрубувати, а з якого допилювати. Куди стовбур нахилився хоч трохи — там і починайте рубати. І ще хочу попередити, щоб були обережними... Гукайте до інших, коли дерево має падати, щоб, бува, кого не вдарило гіллям, бо може на смерть прибити. А тепер — до роботи! — і він першим підійшов до позначеного дубка, озирнувши його стовбур і вершину, скинув кожушок, поклавши його на крушиновий куц, а сам плюнув собі на долоні: — Ну, господи благослови! — сказав Карпо Шум жартома і з розгону вдарив гострим лезом у стовбур. Здригнувся дуб, наче від болю, сипонув з вершини холодними кристаликами інею...

Робота почалась. Гулко цокали сокири, відлітали пахучі тріски, занурюючись у сніг. Ось уже знадобилася й пилка. Заскреготіли нагострені зубці по твердій деревині, обсіваючи біля комля притоптаний сніг.

— Бережися! Бережися-а-а! — застережливо гукнув бригадир, і всі поглянули на перше зрубане дерево, як воно почало хилитися, як чіплялося вітами, мов руками, за своїх побратимів, обламуючи на них сухе й не сухе гілля, струшуючи іній, а потім, набираючи все більшого розгону, зняло цілу завірюху й глухо ухнуло між іншими деревами, приминаючи собою оголений підлісок.

Покотилася луна від цього падіння далеко в хащі притишеного лісу. В обідню пору до лісорубів навідався сам голова колгоспу Марко Крутояр — у дубленому кожушку, у валянках, теплій шапці-ушанці. За плечима в нього рушниця, на поясі патронташ, а через плече звисає плетена, мов сіть, мисливська сумка.

— Невже на полювання зібралися? — спитав Карпо Шум, оглядаючи бравого охотника.— А в кого ж це ви позичили рушницю?

— У Давидка Віхтя. Сьогодні,— кажу йому,— наші хлопці рубатимуть ліс. Навідаюсь до них, а тоді поброджу в лісі. Гляди, засць трапиться... Та оце й прибув... Ну як ви тут?

— Чого нам? Рубаємо! Ще на завтра теж вистачить, а потім будемо порати стовбури. Що піде у будівництво, а що лишимо на дрова.

— Розміри знаєш?

— Аякже? — навіть здивувався бригадир. — Сам складав план, та щоб не знав розмірів? Все буде в порядку, Марку Панасовичу. Можете не турбуватися.

— Та я спокійний. Знаю — будівельник ти добрий.

— Уже й перехвалюєте, — зніяковів не звичний до похвали бригадир.

— Хто чого достойний — те й кажу. А коли тут у вас діло добре йде, то я поблукаю трохи в лісі.

— Ні пуху ні пера! — гукнули вслід йому доброзичливі голоси.

— Мені ж потім дасте хоч заячу лапку — маститиму дьогтем чоботи, щоб не промокали.

— А мені хоч хвостик перепаде? Принесу додому, скажу дітям: зайця піймав, а він, капосний, вирвався у мене з рук, втік — лишився тільки хвостик. Хай потім бавляться малюта.

— Ну а я не від того, щоб і шматочок заячини покуштувати...

— Я теж приєднався б.

— І я!

— Бачу, — сказав, посміхаючись, голова, — одного зайця на всіх буде малувато. Доведеться мені довше побродити в лісі, може, двох підстрелю... Бувайте! — І він, красивий, стрункий в своєму кожушку, легкою й бистрою ходою вийшов на ту саму дорогу, по якій пішов в обхід лісник, і незабаром зник з очей у запушеному інеєм лісі.

Марко Крутояр взяв курс на глибинні урочища, де він сподівався таки натрапити на якогось зайця. А зараз ішов дорогою, оглядав ліс, милуючись його спокоєм і водночас красою. Помічав, як то тут, то там збивали ніжками іній непосидючі синиці. Зупинився на якусь хвилину проти вікового дуба, що в його кору вчепився кігтями барвистий дятел і стукає дзьобом, наче столяр долотом, здобуваючи для себе поживу.

Пролетіла через дорогу сорока, потім ще одна, та й зникли в гущавинах... І знову перед очима зачарований ліс стоїть, густо вкритий інеєм... Тиша і спокій, що лягає зараз Маркові на душу, будить спогади й події давноминулих літ...

І наче то не він, Марко Крутояр, а якийсь інший парубок вирушає з такими ж безталанними парубками з рідного села на заробітки до далекої Таврії. Перед очима в них широкий, безмежний степ. Він гаряче дихає їм в об-

личчя... Нещадно припікає сонце... Від спеки шерхнуть, вкриваються смагою губи... Води б напитися, а де ж та криниця чи річка? Нема поблизу... Не буде, мабуть, і далі. До води ще доведеться йти та йти.

І вони йдуть, втомлені, знесилені, злі... Йдуть мовчки... А тоді хтось з парубків затягне пісню, що її знають і підхоплюють всі.

І линуть роздольним степом молоді голоси сумної, як бурлацька доля, пісні, линуть у даль, губляться там, замирають...

То спиниться парубоцьке око на степовому орлі, що ширяє в безхмарному небі, розгорнувши дужі крила, і потім каменем падає вниз, полюючи за здобиччю.

То зверне хтось увагу на ховрашка, що, підвівшись на задні лапки, з цікавістю розглядає якийсь час подорожніх, прислухається до пісні, а потім, свиснувши, шмигоне собі в нору, і вже його не видно.

...А степ лежить перед очима — широкий, безмежний, гарячий... І якое дивно хлопцям, що в таку жару над шляхом цвітуть будяки, хоч нижнє листя засохло зовсім, але живий корінь десь-то сягає в глибину землі, дістає звідти вологу, живить тільки верхні листочки на стовбурі, а сам будяк наче хизується перед усіма сусідами: «Дивіться, яка на мені червона шапка». І помітили ту шапку бджоли, посідали на неї, розглядають, перебирають цвіт лапками, п'ючи ароматний нектар.

Тут же, поряд з будяками, впадають в коло голубі зірочки цикорію, або, як його звуть у народі, петрового батого, красуються стеблинки багряних маків і жовтоголових жорстких безсмертників. Часом край шляху розстелється рожевою скатертиною чебрець. То дихне терпкими пахощами сивого полину, чи заясніє серед вигорілої трави самітний кущ степової мальви.

Чи раптом з'явиться в далині, мало не на самім обрії, срібляста смуга, схожа на річку, і вабить до себе парубоцький зір, і переливається хвилями... Та досвідченіший за своїх друзів Сидір Гаркуша, глянувши на ту сріблисту смугу, тільки скаже:

— Тирса виблискує під сонцем... Ядуча трава... Дуже страждають від неї вівці, бо вона остюками їм у хвіст забивається і викликає наривчики...

Не зупиняючись, ідуть і йдуть наймити під гарячим сонцем, під гарячим небом, що в ньому ані хмариночки, тільки маячать спереду степові могили і повітря видається

прозорішим і плинним. То з'являються в ньому блакитні озера — далекі й недосяжні, обрамлені замріяними деревами, то голубіють ріки з мальовничими луками, то несподівано виростають на далекому обрії і кручі з високими шпилями, вкритими снігом.

— Міраж,— пояснює досвідчений, бувалий Сидір Антонович.— Це часто можна побачити в степу, коли дуже припікає сонце. Десь-то є така краса в світі...

— А хіба наше Подніпров'я гірше? — зауважує Марко Крутояр,— У нашому краю — теж краса! Тільки життя там для нас сутужне,— і замовкає...

Повіє часом вітер в обличчя, і той вітер теж гарячий, наче не пив він ранкових рос, не припадав до рік прохолодних...

А може, й припадав, та нещадне сонце випило всю росу до краплиночки, висушило крила, сповнило їх теплом і пустило на степове роздолля.

І нема куди сховатися парубоцькому тілу від палючого проміння.

«Невже то був я? — думає Марко Крутояр, ідучи зараз лісом, сповненим тиші і спокою.— І ті степи гарячі, і тяжка праця від зорі до зорі в хазяїнів, і наймитське горювання — все-все лишилося там, у минулих парубоцьких літах, як важкий кошмарний сон! І ніколи вже, ніколи тому вороття не буде!»

Хрустить під ногами сніжок. Стоять навколо тихі дерева, чагарники, підлісок у білому холодному вбранні, в дивовижній красі своїй, що на неї не надивишся, не намилиєшся, і та краса лягає йому на душу, викликає інші спогади, що їх так само довіку не забути Маркові Крутояру, як не забути довіку свого парубоцького наймитування.

Бачить себе у спогадах Марко Крутояр на сірому коні, якого вивів серед ночі з стайні Махтея Плюхи й прибився до кавалерійського ескадрону. Не було тоді в Марка Крутояра ні сідла, ні зброї, а було тільки гаряче серце і палка зненависть до ворогів... Та був іще в ескадроні вірний друг і товариш Сидір Гаркуша. Це він замовив перед командиром ескадрону Василем Морозенком добре слово про Марка Крутояра, і зачислили його до Червоної Армії добровольцем, дали шаблю гостру, і карабін з патронами, і новеньке, що аж рипіло шкірою, сідло.

А потім до нього підійшов вірний друг і товариш Сидір Гаркуша.

— Що ти добре їздиш на конях,— сказав він,— це мені відомо. І що стріляєш влучно — теж знаю, бо мисливцем був... А от орудувати шаблею — не зовсім умієш.

— Сокирою рубати вмію,— щиро признався другові Марко Крутояр,— а шаблею... Шаблі не доводилося тримати в руках.

— Про це у тебе й питаюся... Ну нічого, не святі горшки ліплять. Мене інші вчили, то я й тебе навчу. Поїдемо на луг, де є лози,— покажу, як це діло треба робити... У бою без цієї науки не обійдешся, коли хочеш залишитися живим... А особливо, якщо натрапиш на досвідченого кавалериста...

— Та я що... Я до всякої роботи маю око...— скромно сказав Марко Крутояр.— Навчусь і воювати.

Учнем він виявився справді здібним і кмітливим. А невдовзі трапився й бій, і в цьому бою Марко Крутояр виявив себе воїном хоробрим, безстрашним і сміливим. Сам командир ескадрону Василь Морозенко при всіх бійцях похвалив його за відвагу і мужність.

Скільки ще було після того боїв і навальних атак, де смерть дивилася не раз йому в вічі, де ворожі шаблі злітали в нього над головою, мов смертельні блискавки. Та кожного разу гостре Крутоярове око помічало вчасно небезпеку, вчасно ухилявся він від удару, а натомість вправно сам завдавав несподіваний, смертельний удар супротивникові.

Скільки їх з перекошеними від люті обличчями, з божевільним страхом в очах, у нестямних криках, зойках чи матюках злітали загертво з сідел, щоб навіки прикипіти до землі й зогнути в ній без жалю чи доброї пам'яті.

І тільки після бою, коли минало нервово потрясіння й надходив спокій, Марко Крутояр згадував свою тиху, лагідну й ніжну Харитину й чорнобривого, кароокого, як сам, Іванка.

В ту ніч, коли виводив із стайні коня, не мав змоги Марко Крутояр заскочити додому хоча б на хвилинку, щоб попрощатися з любимою дружиною, обійняти синочка... Пішов у великий світ, у бої смертельні... Пішов битися з ворогами за Радянську владу, за щастя, за кращу долю для всіх рударів.

І в час перепочинку думки його, наче птиці, летіли до рідної хатини під солом'яною стріхою, з вишневим садком і розгонистими мальвами, що цвіли перед вікнами цілісіньке літо — густі, яснобарвні, високі...

Ось і Харитина стоїть у нього перед очима, тільки за-
журена-зажурена... І усмішка в неї болісна, і погляд очей
сумовитий, невеселий. А в голосі її така виразна тривога
й неспокій...

— Що ж воно буде, Марку? Гомонять люди, буцімто
й денікінці скоро об'являть мобілізацію. Це ж вони можуть
і тебе забрати... Як же тоді?.. Що ж ми будемо робити
з Іванком?

— А я до денікінців не піду! Буду в Червоній Ар-
мії...

Далеко вже позаду лишилися і рідне село, і рідна Ха-
ритина, й маленький Іванко. Лишилися вони в спогадах,
в душі його, як щось найзавітніше і найдорожче в житті.
Мріє воїн, коли закінчиться війна, повернеться він додому,
переступить через рідний поріг і скаже:

«Ну, здрастуйте! Як ви тут? Певне, заждалися
мене?..»

І кинуться до нього вони разом — Харитина з Іванком.
Харитина вся в сльозах від щастя...

«А так же й було... Саме так,— пригадує Марко Кру-
тояр.— Зайшов я в хату, спинився біля порога... Першим
крикнув Іванко:

«Тато прийшли!.. Тато!..»

А Харитина нічого не могла вимовити, тільки простяг-
нула руки до мене, впала на кавалерійську шинелю і за-
билася в риданні... Хіба таке забудеш?»

...З-під тернового куща майже над дорогою несподівано
зірвався заєць і так швидко рвонув між дубки та клени,
що Марко Крутояр тільки встиг скинути з плеча рушницю,
але тут же зрозумів, що стріляти вже пізно. За дубами
на снігу лишився тільки заячий слід.

«Ну, що ж, може, й добре, що втік вчасно,— подумав
голова колгоспу і посміхнувся.— Хай живе. Якщо й жод-
ного зайця не принесу — теж нічого не трапиться. Зате
відпочиваю тут добре сьогодні».

Розчулений недавніми спогадами, Марко Крутояр не
зупиняється, не повертає в кущі, а прямує дорогою далі,
все далі в глиб лісових урочищ.

І раптом здалось йому чи тільки привиділось, наче хтось
майнув он там, у гущавинах між дубками. Майнув і зник
чи причаївся? Зупинившись, Марко Крутояр якусь хвилину
дивився в той бік. Він знав цю дорогу, знав, що там
вона круто повертає в лощовину. «Мабуть, лісник Туркан
оглядає підвладні йому урочища». І Марко спокійно пішов
далі.

Вже не чути, як цокають сокири лісорубів, як скрегоцуть пилки, врізаючись нагостреними зубцями в комель стовбурів. Долітає тільки часом далекий глухуватий відгомін падаючого дерева.

«Ось привеземо ліс, збудуємо все, що намітили...— І крилаті мрії прилинули до нього знову.— Зайду на ферму і гляну — стоять породисті корови, а там, далі, свині йоркширської чи миргородської породи... Миргородська більше нам підходить, бо швидше росте... А там і про сади подумаємо... А будуть сади... Ну, як же обійтися без пасіки?

Уявляю, одержу на трудодні меду, принесу додому, моя Харитина спече коржів або пиріжків з вишнями... Сядемо тоді за стіл всі троє — ласуй кожний, скільки захочеш... І все в хаті буде: хліб і до хліба... І не треба вже Іванкові, як підросте, ходити на заробітки в Таврію, як ходив колись я, і мої батько, й дід. Кінець наймитству в нашому роду! Жити починаємо теж, як люди... Стаємо хазяїнами! Всі... Всі, хто чесно трудиться в колгоспі.

І Харитина моя повеселішала, навіть помолодшала... Правильно! Зарано ще їй старіти! Тепер на себе працюємо, на дітей своїх... Іванко хай вчиться, поки є така змога. Батько його не вчився в школах, а наші діти хай вчаться, здобувають освіту. Ми розуміємо — без освіти та без науки не можна тепер обійтися. Машини прибудуть в колгоспі, а до машин треба ставити грамотних людей. Це тобі не кінь чи віл — цоб-цабе! А техніка!.. Що ж, доведеться опанувати й техніку!»

Невідомо, які мрії злітали б іще, мов птиці, в уяві Марка Крутояра, коли б знову не повернула до себе увагу людина, що майнула на мить в глибині лісу між деревами і зникла в рясноті чагарників.

«Значить, то був не лісник... Чому б йому від мене ховатися? Зараз дізнаюся...— вирішив Марко Крутояр, знявши з плеча рушницю, що її два стволи почали вкриватися холодним інеєм.— Підійду до тієї людини першим!» — і звернув з дороги, загрузаючи валянком у незайманий сніг.

Якесь підсвідоме почуття небезпеки зупинило його на мить, погнавши під теплим кожушком морозяну хвилю, та він швидко опанував собою.

«Що це, війна? У розвідку йду? Ходжу в своєму — лісі. Кого ж мені сторожитися? Та і зброя при мені. Гляну, хто там блукає», — і рішучіше пішов уперед. Зачепив ліщинову гілочку, вона сипнула йому на плече жменьку хрусткої паморозі.

А навколо стояв замріяний ліс. Ні помаху пташиного крила, ні гомону людського... Тиша! Якесь мертва, гнітюча тиша... Ще крок! Ще один... Дорогу йому заступає куц оріштини... «Хіба обійти? Чого ж обходити, коли можна й навпростець...»

Здалеку аж сюди долинув відгомін зрубаного дерева.

15

Надвечір раптом знялася хуртовина. Сизі сувої пригнали з півночі холодні вітри, з розгону вдарили по вітах, розбудили, розгойдали, збиваючи застиглу паморозь, ламаючи сухе гілля.

Застогнав, заметався під тими ударами досі задуманий та дрімливий ліс. А темніюче небо сипонуло з вишини такими косяками снігу, що все навколо відразу покрила собою сіра, холодна й непроглядна мла.

Вітер шугав між деревами, черкав підлісок, проривався до дороги і мчав по ній, як скажений, здіймаючи сильні смерчі, жбурляючи їх то в придорожні чагарники, то аж на верхівіття. Вітри бушували в лісі, гуляли на дніпровському роздоллі, не минали ні лугів, ні заток, підвертали й до села, завивали під стріхами хат, шаруділи під вікнами, б'ючи в шиби холодною порошею.

Біля грубки сидить Іванко Крутояр, мовчазний, настожений. На долівці коло нього лежить купою сухе листя, що його він разом з матір'ю наносив з лісу ще восени. Іванко бере його жмутами і, розчинивши дверцята, спокійно кладе на вогонь. Гарячі язички полум'я досить швидко підбираються до кожного листочка, і він спалахує, горить — аж гуде в димарі.

На столі стоїть вкручена лампа, а біля припічка сидить на стільчику мати, чистить картоплю, готується варити вечерю. Мовчить мати. Мовчить Іванко, але обоє вони, коли з свистом черкне по шибках пороша, повертають голову до вікна.

— У таку негоду можна й з дороги збитися, — озивається Іванко. Мати розуміє його тривогу й намагається заспокоїти сина:

— Чого там його збиватися? Він тут виростав, біля лісу. Йому кожна стежечка знайома...

А сама все ж прислухається, начебто цокнула клямка на хвіртці... Ні, не цокнула, здалося тільки.

Падають з-під ножа картопляні лушпайки у відро — буде потім для поросяти.

Іванко позирає на матір. Він розуміє, що вона його намагається заспокоїти, а сама хвилюється не менше від нього — все до вікон голову повертає.

— Інші охотники приносять додому зайців. Може, й наш батько принесе — ото засмажимо тоді заячини з картоплею...

Горить у грубці, потріскує вогонь, а на душі в Іванка якось тяжко... І сам не знає, чого йому так тяжко. Хоч би вже тато швидше поверталися з лісу. «Не треба й зайця, аби самі... Бач же, яка хурделиця надворі...» І знову мовчать обоє. Цокає тільки на стіні дешевий годинничок з підвісними гирками на жовтому ланцюжку. Цокає й цокає — нудно, одноманітно, надокучливо. Крізь щілину дверці пробивається світло від полум'я і вилискує на гирці, ближній, отій, що звисає з цього краю — до грубки.

Поволі, дуже поволі спливає час. Уже мати начистила картоплі повний чавунчик, підійшла до відра, взяла мідяну квартиру, змайстровану з гільзи артилерійського снаряда, що її приніс тато з громадянської війни, — вийшла така добротна кварта, містка... Одну тільки влила в чавунчик, і вже він сповнився водою. Помила картоплю, злила оту, нечисту, а залила свіжою, і все це мовчки, наче вона в хаті сама.

Підійшла потім до грубки, трісочкою зсунула набік розжарені докрасна двоє чавунних кружалець, поставила на їхнє місце чавунчик під вогонь, накрила його металевою кришкою. Іванко ще поклав жмут сухого листя, воно спалахнуло, загуло... Мати потім, взявши віник, заходилася підмітати долівку, хоч вона була зовсім чистою. Підмітаючи, сама все зиркала на вікна й на годинник. Іванко це помічав, але не говорив нічого.

— І де це наш батько так довго забарився? Вже скоро вечеря поспіє, а його нема та й нема!

— Може, я піду назустріч? Адже ліс знаю добре, — сказав Іванко, готовий зараз же вирушити з дому.

— У таку негодю щоб я тебе випустила з хати? Ось краще сама піду... до Сидора Антоновича, та спитаюся, та попрошу... Може, треба людей посилати на розшук? — І вона одягла на себе кофтину, пов'язалася хусткою...

— Ти ж, Іванку, за картоплею доглянь, щоб не розварилася.

— Догляну!..

Увірвалося від порога, попливло над долівкою сизим туманцем холодне повітря, цокнула клямка на хатніх дверцях, потім на сінешніх — і все стихло. Іванко лишився в хаті сам.

«Ну що могло трапитися з татком? Що? — думав хлопчик і відчував, як душу його обгортає моторошний холодок.— З дороги збився! Заблудив? А що ж, можливо, й заблудив, бо як підеш проти такого вітру, коли снігом очі забиває, дивись не дивись, а нічого не побачиш. Темрява, й сніг, і вітер, такий вітер може навіть з ніг звалити...— Іванко сам собі заперечив: — Ні, не звалить... А от в яр може ненароком оступитись... Коли не туди поткнешся — можна вийти аж до Дніпра, а там он які яри та кручі...» — Іванкові про таке не хочеться зараз думати, і він бере трісочку, ту саму, що брала мати, підіймає кришку, зазирає в чавунчик. Вода вже починає пінитись під краями — скоро вся закипить.

Іванко позирає на вікна. Вони замуровані з того й цього боку. Крізь них хоч би й хотів щось побачити — так нічого ж не видно. Тільки чути, як так само стогне рвучкий вітер, і ворухить над хатою гіллям старий берест, і шурхотить по холодних шибках холодна пороша...

А стрілка на ходиках невблаганно пересувається до ночі. Іванко уявляє собі, як іде по заметеній дорозі його мати. Їй теж вітер і сніг засліплюють очі, але вона не зіб'ється з дороги, бо стоять поблизу хати і в кожній світиться вогник.

Ось мати вже минає криницю, минає кузню, іде під вербами... А там будуть лози, а далі старий-старий осокор; тоді зверне у вуличку ліворуч, пройде трохи й потрапить на майдан, а проти майдану вже й сільрада.

У сільраді світяться вікна. За дубовим столом сидить Сидір Антонович. Мати ступає по дерев'яних східцях, зупиняється перед дверима, обмітає віничком сніг з чобіт, заходить у приміщення. Біля грубки пораяється сторож Никифор, підкладаючи в дверцята грабові й березові поліна дров. Він, не закриваючи дверцят, придивляється, хто сюди зайшов, пізнає, підводиться на ноги.

— Харитина? — здивовано вигукує сторож.— У таку не-году? Що трапилось? — запитує він, пильніше розглядаючи її стурбоване чимось обличчя.

— І сама ще не знаю... Взяв мій Марко рушницю, пішов у ліс на полювання... Ще вдень пішов, а й досі його нема. Вже ніч надворі, а його нема. Іду оце до Сидора Антоновича порадитись.

Мати скидає зав'язану хустку, струшує з неї на підлогу сніг, пов'язується нею знову і йде до дверей голови сільради.

Зайшла, зупинилась біля порога. Сидір Антонович підвів голову, теж здивовано перепитує:

— Ти, Харитино?

— Я, Сидоре Антоновичу... До вас.

— То чого ж стоїш біля порога? Підходь ближче, сідай!

— Ой, ніколи ж мені сідати... Марка мого й досі з лісу немає...

...Снуються, снуються Іванкові думки навколо матері, а з-під металевої кришки по чорному чавунчику з картоплею скочуються дві краплини, падають на плиту, сичать, здіймаючись на ній гарячою пінкою, обривають, мов нитку, його недавнє уявлення. Хлопець швидко схоплюється на ноги, зсонує кришку для вільної пари, збавляє у грубці вогонь.

«Нехай картопелька доварюється, умліває,— а сам позирає на годинник.— Уже пора б матері й повертатись».— І тільки так подумав, як в ту ж хвилину цокнула клямка на хвіртці.

«Може, тато? — промайнула в голові думка.— Ото було б добре... О, як добре!» — І хлопчик застиг, прикипів очима до дверей, жде...

Скрипнули сінешні двері, причинилися, і по тому, як вони причинилися, Іванко одразу вгадав, що повернулася мати. Зав'язана холодом і снігом, переступила хатній поріг і чомусь не оббиває з чобіт сніг, не скидає хустки, не роздягається. А як зупинилась біля порога, так і стоїть, мов зачумлена.

— Мамо!.. Мамо!..— скрикує злякано Іванко й кидається до неї. Чи його страх, чи оцей несподіваний крик, сповнений відчаю й тривоги, отямив її. Вона глянула на нього, зрозуміла все й злякалася, мабуть, сама.

— Ти що, Іванку? Що, серденько, так стривожився? Голуб'я ж ти моє, рідне моє...— говорила вона ласкаві слова, пригортала його своїми холодними з морозу руками до своєї холодної кофти, наче хтось міг одірвати синочка від неї, забрати з собою назавжди.

— Я була... Говорила з Сидором...— похапливо намагалася розповісти Іванкові, заспокоїти його, а в словах її, в тоні голосу відчувались неприхована тривога і страх, передчуття якоїсь страшної непоправної біди й горя.— Си-

дір людей підійняв... Засвітили ліхтарі, поїхали до лісу — на розшуки: І сам Сидір Антонович поїхав з ними.

— То й розшукають... Якщо дядько Сидір поїхали, вони знайдуть... Все буде гаразд... Гляди, ще й зайця привезуть... Ото буде радість! — Тепер уже Іванко намагався, як міг, заспокоїти матір, а вона немовби не чула того, що він їй говорив, бо дивилася знову нетямущими очима на вікна й мовчала.

— Мамо! Мамо, чого ви такі? Мамо!..

— Посиджу! — якомсь втомлено й тихо промовила Харитина і, не скинувши хустки, що встигла вже вкритися крапельками води з розталого снігу, не роздягнувшись, а як увійшла з надвору до хати — так і сидить край столу мовчазна, настоєжена, строга, втупивши свої очі в замуроване інеем вікно.

Іванко причаївся біля грубки і тільки дивився на матір, боячись у неї навіть щось запитати.

Перегоріло в грубці, а заслінки ніхто не закрити. Ніхто не згадав за вечерю — так і прохолонула зварена картопля на плиті.

Цокав годинник. Одна гирка опускалася все нижче, нижче, друга тягнулася вгору. Іванко позирнув на стрілку годинника, що зупинилася вже на дванадцятій ночі. Йому хотілося нагадати матері, що пора вже спати, але не посмів їй цього сказати, бо мати сиділа все так само край столу, дивлячись на вікно, прислухалася до бурі, що, здавалося, ще лютішала по той бік шибок.

Так без сну минула ця перша, довіку незабутня ніч. А вранці, хоч надворі ще було темно, мати раптом стрепенулась!

— Стукає!.. Чуєш, Іванку? Хтось стукає в сінешні двері,— і вона метнулася їх відчиняти...

До хати, не кваплячись, увійшли Сидір Антонович і лісник Туркан — обоє заметені снігом і дуже втомлені. Дві пари очей тривожно прикипіли до них, затаївши подих...

Сидір Антонович поволі зняв з голови шапку, глянув на Харитину, і вона тихо, не своїм голосом спитала:

— Знайшли?..

— Знайшли,— сказав глухо Сидір Антонович.— Мертвого... в кущах... Одвезли до лікарні... на розтин тіла.— А вже потім можна буде й ховати...

Не скрикнула... Не впала на долівку Харитина. Не спитала більше нічого... Тільки хитнулася, наче вдарено її чимсь гострим під самісіньке серце... Ні на кого не дивля-

чись, вона обминула сина й чомусь полізла на холодну піч, застигла там, мов нежива...

Голосно заридав Іванко, уткнувшись в стіну біля грубки. До нього підійшов Сидір Антонович, обняв за плечі, сказав твердо:

— Їхня це робота... Більше нікому... Вони вбили... Вороги наші люті!..— І з його очей впали на хлоп'ячу сатинову сорочку солоні й пекучі сльози...

16

Хіба є такі в світі слова, що ними можна було б замовувати, розвіяти горе, яке так неждано-негадано звалилося на Іванкову душу? Він бачив усе: і глибоку могилу з рудуватою глиною, що по ній де-не-де звисало, кучерявилось, перерізане лопатами могильників, коріння, і воно страшило, гнало поза спиною незвичний холодок...

«Не хочу! Не хочу!.. Не хочу, щоб тата клали сюди... Не хочу!..» — здавалося, кричав у його душі якийсь інший Іванко, що з'явився несподівано зараз отут, на кладовищі, протестував, не міг примиритися зі смертю, яка так безжально одібрала в нього найдорожче, найрідніше в житті.

Але цього притаєного протесту, мабуть, ніхто не помічав. Біля труни виступав Сидір Антонович, і секретар райкому партії, і вчителька Катерина Сергіївна... Та Іванко їх майже не чув. Його очі ні на мить не відривалися од батька, що лежав, мовчазний і строгий, з заплющеними очима, мов живий, і ніби спав.

А в уяві поставали дні, проведені біля Дніпра.

І як з татом заправляли гасові ліхтарі, і як одвозили їх човником, закріплюючи на бакенах, щоб дороговказні вогники світилися цілу ніч вздовж фарватеру ріки аж до світання...

Пам'яталися незабутні ранки, прохолодні від туманів та роси... А як любив він з татом ходити в тихі заводи, порослі лататтям та очеретами, виймати ятери, часом з добрим уловом. Це все поставало перед хлопцем наяву, ніби діялось учора.

«Тримайся, Іванку! — Батько кидав у відерце то карасів, то доброго лина, а часом і щучку.— Буде у нас сьогодні добра юшка... Прийде мати до нашої будки — ми її почастуємо».

«Тільки я варитиму»,— домовляється Іванко, і оченята в нього аж горять вдовolenням і радістю.

«Що ж? — не заперечує тато. — Ти вже в мене справжній бакенщик і рибалка!» — вихваляє тато, жартує, ласкаво оглядає, і хлопчик розуміє жарти й намагається жартувати з батьком.

«Ага! — вигукує Іванко. — Окунець теж піймався. Ану, йди до гурту у відерце».

Окунь, настобурчивши на спині гострий плавник, підстрибує у відрі, граючи темними поясами, але він тепер ніде не дінеться.

З добрим уловом повертаються вони до бакенської будки під старим берестом, де стоять задимлені розсішки, Іванко вміло і спритно вже розкладає багаттячко.

«Ех ти, рибалка! — сміється батько і термосить вигорілого під сонцем чуба. — Багаття розпалюєш, а риба ще не почищена».

«Зараз, тату! Зараз буду чистити», — і хлопчик, як вітерець, мчить до будки, де лежить у нього добре нагострений, його власний складаний ніж.

«І мого захопи, — просить тато, — удвох ми швидше впроємось».

Батько й син вмощуються біля річки на човні, починають чистити рибу...

«Невже цього більше не буде? Ніколи не буде?»

Іванко дивиться в мертве татове обличчя, і йому ввижається, що ворухнувся краєчок вуса. Ніби хтось сипнув за комір хлопчикові снігу, — здригнувся Іванко й зрозумів: то вітер війнув батькові в обличчя і на мить, здавалося, оживив його...

Потім почалося прощання з татом. Попрощався й Іванко і, коли припав до його холодного чола, не витримав.

— Таточку! Татуню!.. Татусеньку... Дорогесенький, — промовляв він, наче в цих найніжніших словах, що зринали з глибини серця, хотів виявити всю свою любов і все своє непоправне горе, прощаючись навіки з батьком. А потім Іванко, наче підбите пташеня, припав до нього рученятами, і затремтіли ще не змужнілі плечики під блаженським пальтечком...

Заплакали голосніше жінки-сусідки. Почувся стримуванний чоловічий кашель... А потім чийсь руки обережно взяли Іванка за плечі, легенько одвели набік. В ту ж хвилину важке дубове віко назавжди затулило батька від Іванкових очей...

Труну опустили на дно могили. Сидір Антонович першим взяв жменю мерзлої глини і сказав:

— Хай земля тобі буде пухом, дорогий мій друже,— і кинув ту глину в яму. Глухо вдарилась вона об дерев'яне віко труни, і той звук відгукнувся болем в Іванковій душі, наче хтось з розгону вдарив його самого чимсь гострим просто в серце...

Іванко не брав землі, не кидав її в страшну яму, він тільки дивився, як мелькали навколо нього людські руки з грудням, чув, як усе глухішими ставали ті удари. А коли взялися за свої лопати копачі — все стихло. Хлопчик спостерігав за ямою, що швидко заповнювалась ґрунтом. Уже з'явився над нею горбик рудуватої глинястої землі, перемішаної з сухим снігом. Ще минула хвилина, друга, і могильники, підправивши лопатами могилу, поклали зверху ялинові вінки, оздоблені чорними й червоними стрічками та живими квітами, що їхній цвіт одразу прив'ялив колючий вітер, та мороз, та сніг, який почав густо зриватися з обложних холодних хмар.

Люди почали розходитися з кладовища. Метелиця ставала такою рясною, що вже за хвилину-дві вона застелила білим холодним покривалом і могилу, і вінки, і прив'ялі квіти.

Іванко, весь обкиданий снігом, стояв на тому ж місці, не відриваючи карих загорьованих оченят від батькової могили. До нього підійшов Сидір Антонович, обійняв за плечі, сказав:

— Ходімо, Іванку! Ходімо додому!..

Хлопчик звів на нього заплакані очі. Губи в нього здригнулися.

— Постою... Ще трошки...

Сидір Антонович мовчки трохи одійшов і зупинився, чекаючи на хлопчика. Іванко стояв худенький, засніжений, у великому горі й відчаї, що його нічим не розвіяти, нічим не заспокоїти...

І серце дорослої людини, яка бачила на своєму віку горе і смерть на полі бою, зараз пройнялося пекучим жалем до підлітка. Сидір Антонович дивився на Іванка і ждав... Терпеливо ждав... Та ось хлопчик, нарешті, зрушив з місця. Його червона з морозу ручка потягнулася до горбка, струсила з нього сніг, зірвала прив'ялу квітку й сховала її до теплої кишені...

З кладовища вони йшли разом — дядько Сидір, попереду, а за ним — Іванко, затуляючись од вітру і снігу, що бив в обличчя, завіював очі. Якийсь час мовчали, потім Сидір Антонович, не зупиняючись, сказав:

— За матір'ю добре стеж, Іванку. Тепер ти в сім'ї — хазяїн!

— А я стежитиму.

— Вона так і досі на печі... сидить?

— Сидять. Сусідки поприносили всього. Хто — пиріжків, хто вареників, молочної каші — теж принесли. І яблук, і моченого кавуна... А мама навіть не доторкнулися до їжі. Все сидять на печі... Задумані...

— Це пройде в неї... Отямиться трохи — буде їсти, — сказав Сидір Антонович і замовк.

Так потім обоє мовчки і ввійшли в село. Проти Іванково двору Сидір Антонович зупинився.

— Чи зайти мені ще та поговорити з твоєю матір'ю, чи не слід поки що її тривожити, бо в неї й так душа зараз — мов оголена рана.

Іванко дивився йому в обличчя і не знав, що відповісти, як буде краще.

— Мабуть, не треба їм зараз ворухити душу. Хай припокояться.

— І я так гадаю, — вирішив голова, обіймаючи Іванка. — Зайду пізніше... А ти дивись... Коли щось треба буде — відразу мчи до мене...

Пригорнув хлопця, мов сина, до засніженого одягу, хвилюючись, сказав:

— Ти, Іванку, кріпися з усіх сил! Ми про вас з матір'ю не забудемо... Ми допоможемо... Іди!

Іванко завернув на стежечку, що її майже засипало повністю снігом, і, лишаючи на ньому протопти від чобіток, зник за хвірткою. Обережно потім відчинив і зачинив сінешні двері, переступив поріг тихої спорожнілої хати.

Не озвалася з печі мати. Не спитала: «Хто там?» І ця мовчанка ввійнула в груди хлопчикові якимось холодом. «Невже й вони померли?» — пронизала його жаклива думка. На якусь мить прикипів чобітками до холодної долівки, потім, не роздягаючись і не скидаючи з себе засніженої шапки, боязко ступив ближче і зазирнув на піч.

Мати повернула голову до сина. Сухі губи в неї ворухнулися, й Іванко почув тихий і якийсь незнайомий голос:

— Уже?

— Поховали... — відповів синок. — Я зараз, мамо, внесу дровець, розпалю грубу і піч розпалю, щоб була теплою... Зараз, зараз, мамо, сам все зроблю! — І в ту ж хвилину метнувся з хати.

Нічого більше не спитала в нього мати. Дві доби про-

сиділа вона отак на печі без їжі й без води. Не бачила, як заносили до хати труну з її Марком. Не ворухнулася, коли й виносили, щоб попрощатися навіки з ним... мертвим... І тільки на третій день — і то аж підвечір — ледве злізла з печі, скинула хустку, акуратно згорнула її, поклала на місце. Іванко із здивуванням помітив на маминих скронях виразну сивину, але побоювся чомусь сказати їй про це. Мати роздягла потім кофтину, повісила на жердку біля печі, а сама підійшла до столу, глянула на Іванка, що мовчки стежив за кожним її рухом, потім підвела вгору руки, скрикнула, мов підбита чайка...

Несподівано ті руки глухо вдарились об стіл... Мати впала на них і заридала так, як не ридала ще ніколи в житті, відчайдушно примовляючи:

— Сироти ми тепер з тобою, Іванку... Сироти!.. Сироти!..

17

Наступний ранок був тихий. Ще не встигло й розвиднитися, а Іванко вже одягнув батькову шапку-ушанку, теплі, хутряні, теж батькові, рукавиці, підперезав своє пальтечко кавалерійським ременем, узяв широку ясеневу лопату, розчинив сінешні двері. Снігу намело за ніч доволі. Білий-білий, пухкий, мов лебединий пух, він укryw і пристінки, і східці, засипав розчищену раніше доріжку до хліва, ліг ще більше пухнастим шаром по всьому подвір'ю, нагорнув перед вікнами такі високі кучугури, що в них виднілися тільки вершечки поруділих малъв та молодих кущів жасмину й бузку, що їх садив Іванко позаторік разом із батьком.

Там же, під снігом, спочивають колочі віти троянд, присипані сухим листям та землею. Хай собі спочивають до весни під високим і холодним покривом...

Іванко залюбки приступає до роботи. Летить на обидва боки сніг: одну лопату — праворуч, другу — ліворуч... І вже ясніє перед очима стежка, хрустить під Іванковими чобітками сніжок, і хоч поки що в нього трохи мерзнуть ноги, та вони скоро нагріються в роботі... Ще, може, доведеться, скидати й рукавиці...

Тільки завзятіше та швидше треба кидати лопатою. Робота відвертає його від сумних думок, дає йому нехай і тимчасове забуття, такий потрібний зараз спокій...

І летить, летить на два боки з широкої лопати сніжок —

чистий, пухкий, холодний... Лежатиме він тут на обочині до першої хуртовини та вітрів, а тоді, може, знову захурдєлить так, що світу не буде видно...

«Нічого, — думає Іванко, — замете доріжку, а я знову її розчищатиму, як зараз».

Працювати йому приємно. Свіже повітря нарум'янило хлопцеві щоки. Руки стали теплими, навіть гарячими. Приємне тепло проникає до чобіт, обдає все тіло — стає навіть душно.

«Я ще й перед ворітьми розчищу... Аякже! Може, хто зайде провідати матір, то не доведеться пробиратися по кучугурах, — розкидаю й там... Хіба мені важко? Я зовсім не стомився, а як і втомлюсь — теж нічого зі мною не станеться. Перепочину трохи — і знову за роботу... Адже нема кому цим ділом займатися. Я тепер тут хазяїн! — пригадав він, як його назвав Сидір Антонович. — А хрещений же правду сказав. Хазяїн і є! Ось докінчу цю доріжку!..»

Несподівано скрипнула хвіртка, і в ній з'явився Сидір Антонович.

— Агей, Іванку! — гукнув від воріт. — Приймай гостей!..

Хлопця наче вихором здуло з місця. Встромивши лопату в кучугуру, він помчав назустріч хрещеному.

— Я думав і тут розчистити, перед ворітьми, та, бач, трохи не встиг. Ну, я ось закінчу на подвір'ї, а тоді й там візьмуся.. — І хлопчик затих, побачивши через розчинену хвіртку коней, запряжених у сани. Передні були покриті рядниною, а на других лежали дерев'яні плахи, що їх привіз із лісу дядько Влас. Поряд з ними стояла в теплому пальтечку з заячим комірцем Тетянка, пов'язана у велику, мабуть, мамину хустку. Вона питливо дивилася на Іванка, ніби вперше його бачила, а в очах її світилося стільки щирого співчуття, і жалю, і скорботи, що він і зрадів несказанно цій появі, і водночас розгубився.

— Як мати? — спитав Сидір Антонович, помічаючи зніяковілість і розгубленість хлопця. — На печі сидить і досі?

— Уже... Вчора злізли... Тільки ридали дуже... біля столу...

— Коли ридала — значить, легше їй стане на душі... Значить, житиме! — сказав упевнено хрещений і підійшов до саней, мовчки зняв ряднину, згорнув її, поклав у передок розвальнів на ячну соломку, а потім узяв клунок із салом, дав його Іванкові, дав клунок пшона Тетяні, а сам

підійшов до мішка з борошном, взяв його за тугу зав'язку сильними руками, підняв, поклав собі на плечі.

— Ну, Іванку, йди попереду, розчиняй двері!

Харитина стояла біля печі, коли широко розчинилися хатні двері і через поріг переступив Іванко, а за ним з мішком на плечах Сидір Антонович. Двері не причинялися, й холодне повітря, вриваючись знадвору, лягало туманцем над долівкою, доки до хати не зайшли Тетяна з клуночком пшона та її батько Влас з сулією соняшникавої олії.

— Оце тобі, Харитино, буде піддержка від колгоспу — на перший час, а потім ми ще підкинемо чогось.

— Ой, навіщо це? — зашарілася, засоромилась мати.— Ми з Марком були не бідні. Працювали обоє. У нас є борошно і пшоно ще є... І одержав Марко олії.

— Нічого, нічого, Харитино! Ти не відмовляйся. В хазяйстві все знадобиться... Чого там? Хіба ми не розуміємо? Не за старого режиму живемо. Самі бачимо, чим людині треба допомогти. І за Іванка не дуже журися. Ми не залишимо його, сироту... Аби роботящим зростав, не лінувався...

— Ні, ні! — заперечила мати, і ласкава хвилька війнула їй в очі, коли глянула на сина.— Він у нас роботящий. У школі досі вчився добре... Спасибі вам, спасибі,— вимовляла мати, і губи в неї здригнулися, а кінчик хустки притулила господиня до очей.— Не забудемо!.. Я відроблю в колгоспі... Я трудом віддячу!..— І вона одвернулася до печі, і всі помітили, як раптом її ситцева кофточка затремтіла на плечах від нестримного притишеного ридання.

Підійшов до неї Сидір Антонович, поклав теплу руку їй на плече.

— Кріпись, Харитино! Кріпись!.. Ми розуміємо твоє горе...

Тетянка дивилася на тітку Харитину, на її тремтливі плечі, і в неї самої очі заплакали сльозами. Вона не соромилась цих сліз, не витирала їх, тільки очі її світилися в ту хвилину таким бодем, і співчуттям, і журбою, що цієї скорботи Іванко не забуде довіку!

— Ти заспокойся, Харитино! Не ятри себе... Що сталося — того не можна повернути...

— Убивцю... знаєте?

— Здогадуємось.

— Хто? — спитала мати, одірвавшись від печі, а її очі, сповнені туги й відчаю, прикипіли до обличчя Сидора Антоновича.

— Гадаємо, Микитин гріх... А заправляв усім цим ділом Махтей Плюха.

Харитина, журно схиливши голову, помовчала з хвилину, потім запитала:

— Піймали?

— Ще шукають... Всіх... Всю родину треба було нам зразу накрити... Осине гніздо! А то ж поки одвезли Марка до лікарні та поки поховали, а він, старий лис, зник хто-зна-куди... З усією сім'єю зник! Шукає його міліція, але ніяк не натрапить на слід... Та що ж ми почали таку розмову, а там же сани стоять нерозвантажені,— згадав Сидір Антонович.— Ще ми тобі, Харитино, вирішили дров у хазяйство підкинути. Ось Влас Іванович постарався. Не знаю тільки, чи знайдеться поперечна пилка, чи є у вас козли?

— Аякже! — аж вигукнув Іванко.— Є пилка! Тато самі нагострювали... Як бритва! І козли є!

— За дрова дуже вам вдячна, Власе Івановичу. Зима люта, а палива заготовили малувато... Спасибі вам!

— Там того діла,— промовив скромно лісник.— Цього добра ще можу привезти. Тільки подайте вість.

— Ну, в двір зараз не заїдеш — стільки снігу навалило. Ви біля двору поскидайте, а ми з Іванком переносимо по поліняці до хліва.

— Чого з Іванком, коли ми можемо зараз це все збити гуртом.

— Уже й не знаю, чим вам дякувати, люди добрі,— промовила мати і полізла до жердки за кофтиною.

— Ні, мамо, ні!.. Ви лишайтесь. Ми самі впораємось. Чуєте, мамо?

— Чом не впоратись? — підтримав хлопця Сидір Антонович.— Справді, лишайся, Харитино... Куди тобі до тих плах братися? Ослабла ти за ці дні..

Але мати не погодилась залишатися, а таки одяглася і разом з усіма вийшла з хати. В першу хвилину, дихнувши морозного повітря, вона аж хитнулася, але, оволодівши собою, пішла далі, за ворота.

— Мамо, не беріть дубову,— вона важка. Ось є тонша, березова,— чувся дзвінкий голосок Іванка, якому хотілося особливо перед Тетянкою показати свою силу і спритність. Звична до щоденної фізичної роботи, дівчинка не відставала од свого товариша. Коли він спробував зауважити їй, щоб вона теж, як і мати, не брала важких поліняк, дівчинка аж розсміялась:

— Та хіба це важка? Та ми вдома з Нестором не такі

колоди вергали,— і вона, щоб довести правдивість своїх слів, сама вибирала або дубову, або берестову плаху, клала на плече й несла прочищеною стежкою до хліва.

Незабаром сани спорожніли.

У матері на щоках виступили рум'янці, а очі все були такі ж сумні, зажурені та загорьовані.

Коли впорались з дровами, підійшли ще до передніх саней, де лежали цибуля, буряки й картопля. Знову мати знітилась, почала було відмовлятися.

— Та є в нас цибуля... І картоплі вистачить, буряками теж запаслися з власного городу.

— То що ж мені, Харитино, з цим добром назад до колгоспу повертатися? Для тебе виписано, то й забирай, пригодиться в господарстві. Ану беріться до роботи! — звернувся Сидір Антонович до молодят, і вони залюбки звільнили від поклажі сани-розвальні, переносивши все привезене до погребка.

А як спорожніли зовсім і передні сани, хресний сказав:

— Ну оце тобі, Харитино, на перший час вистачить, а там, дивися, коли чогось не вистачатиме,— не соромся, прийди і скажи.

— Ой божечко! Стільки мені всього навезли, що, мабуть, на рік вистачить. Не знаю, чим і віддячу! А тільки я вас не відпускаю зараз... Хоч і горе в мене велике... Ну, треба жити в світі — для нього жити!..— повела очима на сина.— І я вас прошу до столу... Пом'янути хочу мого Марка... з вами разом,— і вона запросила його друзів до хати, спритно насмажила яєчні, застелила чистою скатертиною стола...

— Добрий був у мене чоловік Марко... дуже добрий муж!.. Любив і мене, і сина... Вічна йому пам'ять! Ми його з Іванком довіку не забудемо!

...Сидір Антонович сказав:

— Знаємо, Харитино, горе в тебе велике... Ну і в нас воно... горе!.. Вірного друга... бойового товариша довелося передчасно... Ну, що зробиш? Таке життя у нас зараз... Як на війні... Але все одно — не поступимось ми перед ворогами! Радянська влада житиме! Житиме, Харитино, бо за неї дорогою ціною платимо!

— Хто ж тепер... на Маркове місце стане? — поцікавилась господиня.

— Мені довелось... Мені доручено...

— Добре! — промовила Харитина.— Ти це діло знаєш.

Хазяїн досвідчений... А хто ж у сільраді всіма ділами заправлятиме?

— У сільраду ми рекомендували і затвердив Морозенко Кіндрата Науменка.

— Мабуть, важко йому буде з непривички.

— Нічого, навчиться. Чоловік він справедливий, чесний, був з нами у громадянську... на фронтах... Я йому підсоблятиму, доки освоїться...

— Багато я за ці дні і ночі передумала... Всього у нас було з Марком: і злиднів, і нестатків, і нужди всякої. Тільки б жити тепер та радіти, а воно бач, як сталося... Немамого Марка... і не діждуся... І голосочка його більше не почую... рідного... Ніде!..

З очей її скотилися дві крупних сльозини, впали на долівку, лишивши по собі розбризані краплиночки.

— Спасибі тобі, Харитино, за все! Ми будемо йти. Робота жде, люди ждуть...— І гості підвелися з-за столу. Не затримувала їх більше господиня... А сама вона зажурилася, опустила руки... Мабуть, знову охопила її душу невблаганна туга, і мучить, і пече болем пекучим, як свіжа, незагоєна рана...

— Тату! — озвалася раптом Тетянка.— Я ще побуду трошки... Допоможу тітці Харитині по хазяйству... можна?

Лісник глянув на доччині сльозинки в оченятах і сказав:

— Можна. Побудь, дочко, підсоби... по своїй силі...

Чоловік вийшов з хати, а Іванко підійшов до матері:

— Мамо! Що з вами, мамо? Заспокойтеся!.. Чусте?.. Я вас прошу... І Тетянка... Ми обоє просимо...

Мати наче отямилась від його слів, глянула на дітей, втомлено сказала:

— Я нічого... не бійтеся за мене... Я трошки приляжу... бо щось голова крутиться...— і хитаючись, підійшла до тапчана, лягла, заплющила очі.

Тетянка відразу ж заходилася прибирати з стола, мити посуд, склянки. Допомогавав їй Іванко. Робили це все вони мовчки, спритно, ловко. А коли стіл спорожнів, Тетянка ганчіркою змела з нього собі в долоню хлібні кришки, глянувши на Іванка, тихенько спитала:

— Може, треба щось зварити?

— Ні, мама самі потім зварять... Та і я можу... юшку чи куліш.

— Тоді знаєш що? — запропонувала дівчинка.— Ходімо дрова пиляти.

— Ходімо! — охоче погодився Іванко, вийнявши з-за скрині нагострену пилку.

— А сокира є?

— Там... У хліві — на дровітні.

Через кілька хвилин Іванко вибрав найбільшу дубову плаху і поклав її на козла. Йому приємно було, що Тетяна завітала до них, що вони разом поралися і в хаті, і тут знову ось надворі. Він бачив її заплакані очі, розумів, що їй шкода його матері, і це зворушило Іванка, простягло між ними якісь невидимі хвильки, які еднають його з нею, підпливають до серця, вливають у нього щось нове, не знане й не звідане досі...

Як світлий промінь, як саме сонечко, з'явилась вона сьогодні перед ним, розігнала темні, важкі хмари страждання й журби, зменшила біль і тугу своєю дружбою, своїм зворушливим співчуттям. Йому приємно було дивитися на неї, слухати її голос, що, здається, проникав у найглибші тайники його душі і дзвенів у ній дорогим, не знаним досі відгомоном...

Він дивився їй в очі, помічав у них ласку, ніжність, тепло. І сьогодні, вперше в житті, зрозумів, що після батька й матері немає для нього ріднішої людини, аніж вона, Тетяна... Нема!.. Нема!..

— Ти що так мене розглядаєш, наче бачиш уперше? — спитала дівчинка і посміхнулася.— Давай дрова пиляти...

— Давай!

Задзвеніла пилка сталевим передзвоном, полетіла з-під гострих зубців жовтувата дубова тирса на білий сніжок.

— А ти, Таню, справді добре пиляєш,— сказав Іванко, глянувши їй в очі, і знову відчув на собі її теплий, ласкавий і сяючий погляд.

— Чому б же мені не вміти? Я — лісникова дочка. Змалку до такої роботи привчена. Я і корову видною, і дров нарубаю, якщо Нестор зайнятий. І сорочку виперу... А треба — то й косу візьму в руки — рівний рядок покладу. Нам без цього не можна в хазяйстві обійтися, бо живемо і працюємо в лісі,— говорила Тетянка, мов доросла, і це теж подобалось Іванкові, й він залюбки її слухав.— За день доводиться стільки всякої роботи перевернути! Та це треба і вчитися...

— Вам, дівчатам, важче,— промовив погодливо Іванко й замовк, натискуючи на пилку.

Тетяна дивилась на його схилену голову, на шапку,

з-під якої було добре видно Іванкове обличчя, і жалощами до нього бралось її добре, чутливе серце.

«Бач, як він схуд за ці дні... І змарнів... Мені його дуже шкода... дуже... Але я йому про це нічого не скажу... Навіщо нагадувати? Це все одно, що свіжу рану розкривати. Я буду його просто жаліти і допомагати чим зможу. Хай він хоч трохи припокоїться», — і Тетянка, ніби до нього й не звертаючись, сказала:

— Швидше б уже надходила весна!

— А для чого швидше?

— Люблю, коли все зацвітає: і квіти, і дерева, і всякі трави... Весною красиво!

— Красиво! — погодився Іванко.

— У лісі особливо гарно: стоїш на дорозі, а навколо тебе пташки співають, горлиці туркотять... Солов'ї в кущах тьохкають... Ти любиш, Іване, солов'їв?

— Дуже!..

— Або вийдеш на лісову поляну, — все більше поринала в спогади Тетянка. — Ще сонечко тільки-тільки зійшло... Іще все навколо стоїть у росі — квіти, трава і кущі всякі... А ти — босячком... Роса тобі ноги холодить... так лоскотно, приємно... Ти дивишся й помічаєш: вже метелики літають, і бджоли, і джмелі — п'ють мед із квітів...

— Не мед! — поправив Іванко. — Нектар беруть... Нам же Катерина Сергіївна розповідала в школі.

— Нектар... — погодилась Тетянка, сприйнявши слушне зауваження. — А ти стоїш серед цієї краси, і слухаєш, і милуєшся всім... Потім розгорнеш густу траву, а між нею, як коралове намисто, ясніють стиглі суніці, горять... Смачні й пахучі-пахучі... Ти, Іванку, любиш ліс? — несподівано запитала Тетянка.

— Люблю!

— І я люблю! У всяку пору люблю: і взимку, і весною, і коли починають жовтіти дерева...

З козла одвалилося поліно з перепиляної плахи. А потім іще й іще... Вже виросла ціла гірка поліняк.

Нарешті Іванко відставив пилку, а сам взявся за сокиру — орудував нею звично, легко, точно влучав у торець, розколюючи поліняки на кілька частин, які тут же підбирала Тетянка і по-хозяйському складала в хлівці.

Потім з хати вийшла мама, глянула, скільки зроблено роботи, і вперше за ці дні на її обличчі з'явилася добра, любляча усмішка:

— Голуб'ята ж ви мої милі! Золоті мої помічники! — промовляла вона ласкаві слова, а потім обняла Тетянку і, як дочку, поцілувала в рожеву щічку.

— Ой спасибі ж тобі, Тетяночко, що в таку годину тяжку не забула про нас... Спасибі тобі, моя дитино! — голубила вона дівчинку, ніжно гладила її плечі, її комірцець із заячого хутра... І невідомо було, які думки роїлися в ту хвилину в маминій голіві...

А поряд стояв Іванко, дивився на її першу після горя посмішку, на її потеплілі очі, слухав ласкаві мамині слова й думав:

«Будемо жити!.. Будемо жити, мамо! Ще прийде колись і до нас весна... А я люблю весну, люблю, мамо, люблю!.. І я, і Тетяна... теж... любити!..»

18

Гай-гай! Скільки-то води пропливло на бистринах широкого річища! Скільки одшуміло теплих весен, скільки пронеслося гроз над роздольним подніпровським краєм!

На схилі гори, в холодку, під густою кроною дикої грушки сидить Іван Крутояр. Поряд лежить мішок, туго наптаний пахучим буркуном, а біля нього виблискує місяцем-молодиком гострий серп, що в його дрібнюсіньких зубцях позастрявали травинки.

Можна було б уже й додому йти, але хлоп'ячу увагу приковував до себе пасажирський пароплав. Він виринув якось раптово із-за гаю, осяяний ранковим сонцем, і зараз плив по синьому-синьому фарватері, що прослався між зеленими берегами і, поволі звужуючись, губився в далечині, що вже й не добрати — чи то ще відсвічує там вода, чи ясніє тільки небо, повите в сизу млу і далекі тумани.

Карі очі ні на мить не відриваються від пароплава, милуються ним, зустрічають, як гостя, дорогого, омріяного, любимого...

«Тарас Шевченко»? А може, «Гоголь»? Ні, таки «Тарас Шевченко!» — вирішує Іван Крутояр, позираючи на новенький червоний прапор, що тріпочеться під вітром на щоглі.

Скільки дорогих спогадів зринуло раптом в голові хлопця, спогадів з недавнього дитинства, коли він, Іванко, такої літньої пори жив на цьому березі з татком у бакенській будці. Все постало зараз перед очима таким виразно-яскравим, незабутнім і рідним, наче з того часу проминули не

роки, а всього кілька днів. Там же, де стояла раніше, стоїть і зараз бакенська будка. Тільки тепер бакенщиком працює Степан Помадка. І так само росте старий берест, під яким варилася смачна юшка і під яким іноді вони спали з татом на свіжому сні, притрушеному зверху ще й полином, чи холодною м'ятою, чи татарським зіллям. Всі оті духмяні пахощі дуже любив тато. А Іванко, знаючи це, заготовляв те зілля на заході сонця.

Іноді тато розповідав Іванкові про бойові походи і бойових друзів, серед яких згадував і Сидора Антоновича, і Василя Маркіяновича Морозенка, що був у грізні роки громадянської війни сміливим і хоробрим командиром ескадрону.

Затаївши подих, Іванко слухав батькові розповіді, і йому уявлялися битви, вчувалося сполохане іржання коней, і тупіт їхніх кованих копит, і дзенькіт іскрометних шабель, крики, стогін поранених.

Довго потім не міг заснути Іванко, а батько, помітивши це, перестав розповідати синові про походи, щоб не лягало страхіття війни на ще не окріплу і не гартовану хлоп'ячу душу.

А траплялися й такі ночі, коли втомлений батько швидко засинав, і Іванко крізь розлоге гілля старого береста дивився в широке-широке небо, всіяне міріадами зірок, і ті зірки часом зривалися, лишаючи по собі нетривкий осяйний слід, гасли й зникали назавжди.

Іванко стежив за небом, ждав, яка ще зірочка зірветься, мов яблуко в саду. Не зриваються більше, горять, наче ліхтарики, то переливчасто-яскраво, то ледве мріючи в далеких просторах незвіданого всесвіту.

З-під береста видно Дніпро і вогники бакенів — червоні, зелені, жовті, що їх засвітили вони ще звечора. Батько зараз спить, а Іванкові чомусь не спиться. Звідкись прилинув легенький вітерець, зачепився крилом об вершину береста, розбудив сонне гілля... Прошуміло воно стиха, зовсім недовго, й заспокоїлось. Ще потім шумів знічев'я берест і падали над Іванком зорі, осяваючи на якусь мить його сонне личко, та вже він нічого того не бачив, бо поринув у сон...

...І вже Іванко не просто сільський босоногий хлопчина, а запрошено його водити кораблі... Справжні кораблі, на які дивився він щодня з такою любов'ю, заздрістю, які жадібно проводжав очима по голубій дорозі, доки бачив їх його зір, доки не зникали вони за туманним обрієм...

Прилинуло, хай і вві сні, до Іванка щастя неждано-негадано. Його обрано... Йому доручено, дарма що малий, вести по фарватеру білий-білий, мов лебідь, корабель,— справжній, пасажирський корабель рейсом Київ — Херсон.

Ось проходить Іванко по палубі, а всі люди на нього дивляться, милуються ним, розпитують одне в одного: «Та чий же він такий молодець?»

А хтось обізнаний відповідає, пояснює людям:

«Про Марка Крутояра чули? Того самого, що в громадянську воював, а тепер робить на Дніпрі бакенщиком... Його синок — Іванко...»

А Іванко — вже й не Іванко, бо на ньому капітанська форма сидить як влита: і золоті нашивки на рукавах, і картуз у нього з кокардою, і черевики нові... Ще й кортик у дорогій оправі звисає збоку. І все на ньому з смаком прикрито, припасовано...

Виходить Іванко на капітанський місток, озирає Дніпро. Він, як завжди, синій-синій, а по тій синяві грається сонце, розстеливши на всю широчінь ріки свою незвичайну сіть. «Чому вона так виблискує? — думає Іванко, не в змозі одірватися від неї очима. — А може, то з ночі впали з неба всі зорі та й зависли в ній, як верховодки, і не тонуть, а мерехтять, переливаються, виграють своїм чарівним сяйвом, вистеляють для нього, Іванка, новий рейсовий шлях, досі ніким не випробуваний, ніким не звіданий».

Літають навколо пароплава чайки, жалібно кигичуть, припадаючи до води. Іванко чує ті журливі крики, а сам милується просторами рідного краю... Ось уже він помічає бакенську будку, впізнає здалеку й батька, який заправляє гасом ліхтарі. Іванкові хочеться, щоб тато побачив його саме в капітанській формі й якнайшвидше, тому він, схилившись до рупора, баском віддає команду вахтовому механіку:

«Повний — вперед!»

Пароплав ніби стрепенувся весь, рвонув уперед... І вже не по воді, а, знявшись з річки, летить над водою, наче справжня пташина... Іванко відчуває, як сильний вітер свистить у його вухах, як намагається зірвати з голови формений картуз. Мелькають унизу заводи, піщані коси, зелені гаї... Все ближче, ближче бакенська будка. Вже його, Іванка, впізнав батько... «Капітан» помічає в татових очах подив і водночас страх. Він простягає вгору довгі руки, хоче стримати лет тієї пташини, щось кричить, а його крик глушить рвучкий вітер...

...Потужний гудок не казкового пароплава обриває дивний сон. Іванко лежить під берестом, а батька вже нема. «Це ж він, мабуть, поплив човном ще вдосвіта гасити ліхтарі, а може, пожалів розбудити».

Все це пригадалося Іванкові зараз під дикою грушкою, коли він проводить очима рейсовий пароплав. Уже його не видно,— зник удалині за густими непроглядними гаями...

Посміхнувся сам до себе Іван Крутояр, подумавши: «Дитячі сни!.. Чого тільки в них не побачиш? Хто знає, як воно складеться в житті!..» Ще раз глянув у той бік, куди поплив пароплав, а тоді підвівся на ноги, взяв серп, завдав на плечі мішок і, вже не обертаючись, попрямував через гору додому.

19

З лійкою в руках біля квіткової клумби стоїть Тетяна Туркан у легких тапочках набосоніж. Голова пов'язана білою косинкою, по якій густо розкидано голубий горошок. З-під косинки в'ються по сірій кофточці дві чорні коси, а в кожную заплетено махрову стрічку. І ці коси — пишні, довгі — лягають їй аж до пояса темної спіднички.

Стоїть Тетянка — кароока, чорнобрива, смаглява, осяяна ранковим сонцем, що пробивається крізь віти яблуні, мережить їй кофточку, косинку й обличчя; стоїть, посміхається невідомо кому — може, вранішньому сонечку, а може, квітам, що висівала, садила й доглядала їх сама і тепер милується ними, з приємністю вдихаючи їх ніжний аромат. А може?.. Хто про те знає? Стоїть зараз дівчина серед рясного цвіту, мов казкова королівна, — проста, земна, красива в своєму щоденному труді. Смаглява рука, трохи напружившись, схилила лійку, і в ту ж мить вирвалися з неї жваві струмочки, заблищали, заіскрилися під сонцем, орошаючи буйний цвіт.

Боже ти мій! Скільки в клумбі насіяно і щедро посаджено її руками розсади різних квітів! Тут красується жоржина сорту «гейша» — яскраво-жовта, з ніжними пелюстками цвіту. А поряд око приваблює теж жоржина сортова — «ранкова зоря» — блідо-рожева, з рясним цвітом, що на ньому ще де-не-де лишилися крапельки передсвітанкової роси. А третьою росте тут, ніби найстарша сестра, — сорту «махрова», — жоржина з надзвичайно яскравим червоним забарвленням... А за ними, сестрами-красунями, розсипала Тетяна повесні насіння, що проросло й заграло такою ряс-

нотою різних фарб і відтінків, що дивись на нього не надивишся, милуйся не намилиєшся... Квіти ваблять до себе, чарують, обдають п'янким ароматом, вливаються в душу ніжними пахощами, дають їй спокій, вдоволення, насолоду...

Недарма трудилась Тетяна біля шкільної клумби. На чому б тут зараз не зупинився її зір, дівчині здається, кожна квітка омиа водою, немовби всміхається до неї, красується перед нею і пишним цвітом своїм, і своєю, притаманною їй, вродою.

Однаково голубить їх сонце, однаково гойдають теплі вітри й однаково проносяться над ними буряні, але життєдайні грози.

...Захопившись роботою, учениця дев'ятого класу навіть не помітила, як до неї підійшли вчителька Катерина Сергіївна і несподіваний, але бажаний гість. І той гість, ласкавими очима озирючи дівчину серед квітів, озвався першим:

— Доброго ранку, хрещенице!

Аж здригнулася з несподіванки Тетянка, але одразу смагляве обличчя її, ніби квітка, розцвіло посмішкою щирого, милого привітання.

— Ой, доброго і вам ранку! Та як це ви підійшли сюди, що я вас і не помітила?

— Еге! Якись інші думки налетіли...

— Ні! Ні! — заперечила Тетяна, оглядаючи, яку квітку полила, а яку ще ні.

— Ну квіток у тебе тут — аж в очах мигтить, не знаєш, на яку дивитися, якою милуватись... Хвалю! За труд тебе хвалю! — говорив Сидір Антонович, озирючи барвисту клумбу. — Чув про тебе від Катерини Сергіївни, що ти вже навчилась вирощувати дині на гарбузах.

— Ой! Де там! Ще не зовсім навчилася... Та коли б ви знали, хреснику, як попервах було...

— Знаю... І про твої сльози чув... І зневіру...

— Розумію... Вже розказано, — і карими очима повіяла в бік вчительки, мовляв, про це не треба було йому говорити. Але що поробиш? Трапилось таке... Були сльози, була й зневіра... Минулося... Навіть самій зараз смішно...

А хресний продовжував:

— Мушу знати все про свою хрещеницю. І на твої дині хочу глянути... Прикину ще оком, може, й для колгоспу щось пригодиться з твого досвіду.

З саду, з дослідних учнівських ділянок поодинці й гру-

пами виходили на центральну доріжку молоді мічурінці — юннати, прямуючи до гостя, віталися з ним і мовчки ставали потім біля клумби, слухаючи голову колгоспу. Ось з'явилися на доріжці табунцем дівчата-школярки — Тетянині подружки. Першою йшла синьоока дівчина з густим каштановим волоссям, заплетеним в одну косу, в голубій майці з білим комірцем, засуканими рукавами, з-під яких виднілися добре загорілі руки. Такі ж загорілі були в неї босі ноги, а смагляве обличчя затіняла, звисаючи над лобом, синя косинка.

Дівчина підійшла першою до голови колгоспу, простягнула йому руку, сипонула синіми іскорками очей і, добродушно всміхаючись, сказала:

— Оце й таке! Не встигли на шкільне подвір'я зайти, як уже прикипіли до своєї хрещениці... А хіба вам не цікаво побачити наші троянди?

— Зажди, зажди!..— сказав Сидір Антонович, теж усміхаючись і з цікавістю розглядаючи дівчину.— Невже Санька? Ну да, Санька!

— А то ж який грець! — випалила грубувато школярка, сміливо дивлячись в обличчя голові колгоспу.— Не помилились... Я — Санька Росяна!

— Щоб же тебе намочило! — щиро засміявся Сидір Антонович і обійняв школярку за плечі.— Та коли ти встигла отак підрости?

— На доброму ґрунті посаджена,— не розгубившись і зрозумівши жарт, відповіла учениця.— Добре мама доглядають... І сама про себе не забуваю: там огірочок зірву, там стручок гороху з грядки...

— Ну, молодець! Геройська дівчина!

— Дівчина! — озвався хтось з учнів.— Вона така... Вона може навіть з хлопцями бійку вчинити.

— Хай не зачіпають, бо здачі дам!

— Ой Саню!..— сказала на її захист вчителька.— Можна й справді подумати, що ти якась розбишакувата. Ти в нас трудівниця. Ти — ніжна, добра й чула дівчина.

— Перехвалюєте мене, Катерино Сергіївно! — І знову потім звернулася до голови: — То що ж ви, Сидоре Антоновичу, так мені й не відповіли?

— Це ти про троянди? Обов'язково побуваю. Як же то можна не подивитися на ваш труд? — І Сидір Антонович почав розглядати решту Тетяниних подружок.

— Пізнаю Оксану Смолянець...

Дівчина так і спалахнула вся під його поглядом. Густі

рум'янці налилися ще густіше, а її темні, як ніч, очі зупинилися на квітах. Тут же стояла тиха, мов трава, Ольга Зима, а поряд з нею — Дуня Ярмоленко.

Дивлячись згори вниз, Сидір Антонович жартівливо сказав:

— Оце й таке... Всі твої подружки, Дуню, он як вирости, а ти що ж не доганяєш їх?

— А навіщо доганяти? — відповіла низенька, кругленька Дуня Ярмоленко, дивлячись голубими очима на дядька Сидора.— Мені й так добре... І вигода є:

— Яка ж вигода?

— А матері треба менше на плаття... І до грядки ближче нагинатись,— засміялася Дуня, і кирпатий носик її дуже зяяснів веснянками.

— Дивлюсь я на ваші квіти і думаю: де ж ви набрали їх стільки — і жоржини якісь не бачені в нашім селі, і ружі рідкісні...

— Що ж,— озвалася Катерина Сергіївна, звертаючись до Тетяни Туркан.— Ти діставала насіння і корені, ти висівала, вирощувала, то й розповідай!

— А що ж тут розповідати? Все дуже просто. Ми, юннати, листуємось з багатьма науково-дослідними станціями і з колгоспами... тими колгоспами, де вирощуються квіти. Ось хоча б взяти жоржини,— повела Тетяна рукою в центр клумби, де стояли, мов наречені, одягнені в пишне вбрання ситі рослини. Ще не висохла на них вода, ще звисали з пелюсток і з листя діамантами краплини... Вбирали в себе промені й, іскрячись під ними, вони вабили до себе людський зір, полонили своїми кольорами, своєю незвичайною красою.

— Звідки ми їх дістали? — продовжувала розповідь Тетянка.— Все дуже просто. Яюсь потрапила до наших рук газета... І ми, подружки, дізналися, що в Кременчуцькому районі є такий колгосп, який займається вирощуванням квітів... І дізналися, що керує тим колгоспом товариш Коваль. До нього й написали... Так, мовляв, і так — ми, юннати, просимо надіслати для нашої школи насіння квітів... різних... з корінням — теж.

— І він надіслав? — нетерпляче спитав Сидір Антонович.

— Надіслав... А тут уже ми потім самі виводили нові сорти... Вивчали їхні біологічні властивості, робили схрещування, застосовуючи мічурінську науку. Цьому навчала нас Катерина Сергіївна,— і Тетяна з вдячністю глянула на

вчительку, яка посміхнулася до неї, заховаючи на подальшу розповідь.

Сидір Антонович слухав свою хрещеницю, слухав, як вона розповідає, якими словами орудує: «вивчали біологічні властивості», «робили схрещування, застосовуючи мічурінську науку...» А в самого вихором здіймалися думки і зринало в пам'яті його власне дитинство — безрадісно-гірке, нужденне, безпросвітне.

«Як сон! Далекий, неповторний сон!.. Недарма ми воювали. Недарма боролися за Радянську владу... Нам не довелося, то хай тепер діти наші до науки пригорнуться».

Розповідь хрещениці мимоволі зворушувала, розчулювала голову колгоспу. Отак би підійти до кожної дівчинки, до кожного хлопчика, обійняти, приголубити і сказати їм напутні слова: «Не легко нам було добудовувати нові класи і зал. Все є у вас! Не треба нікуди виїжджати... Середню освіту здобудете тепер у рідному селі, — отож вчіться, вчіться з усіх ваших сил, бо для вас і для народу рідного та наука знадобиться! Знайте, щоб ви жили в добрі, достатках, щоб здобували всякі знання... Чуєте, діти, дорогою ціною за те все оплачено батьками вашими, братами вашими... Вчіться ж, діти, вчіться, мої голуб'ята, пізнавайте всі тайни науки!»

Та нічого такого не сказав Сидір Антонович дітям, а лише слухав зараз уважно хрещеницю, а на очі йому зрадливо й невчасно накочувалась непрошена сльоза.

— Ось тут у нас, бачите, ростуть флокси різних кольорів і відтінків, це вже наша робота — самі вивели... І красолі — теж... А особливо погляньте на мальви! Яких тільки кольорів тут немає: білі, рожеві, махрові... А ось зовсім темні, як ніч! Це ми всі трудилися тут: і Санька, і Оксана Смолянець, і Ольга Зима, і Дуня Ярмоленко... — всі!..

— Молодці, — промовив ще більше зворушений голова колгоспу. — Хвалю! Хвалю дуже за труд!.. Не білоручками виростаєте... Я так гадаю, що вже можна й людям дати насіння, особливо нових сортів. Хай ростуть та скрашають подвір'я колгоспників... хай буде від того радість і людям!

— А чого ж, — погодилась одразу Тетяна. — Восени зберемо насіння та й дамо людям... Нам же присилають звідусіль... І ми теж не будемо жадними — поділимося з людьми.

— Як ви собі хочете, — озвалася найсміливіша з дівчат Санька Росяна, — а ми вас, Сидоре Антоновичу, не ви-

пустимо з подвір'я, доки ви не подивитесь на наші троянди... Ось так і знайте! Не випустимо!

— А я і не збираюсь виходити... Я ще хочу тут побути, та оком глянути, та прикинути, чим можна й колгоспові біля вас пожитися... Ну, Санько, показуй свої троянди!

Ще й до ділянки не підійшли, а з неї вже підіймалися невидимі хвилі й безупинно пливли в ранковому повітрі, сповняючи його таким ніжним ароматом, що хотілося зупинитись і вдихати оте повітря жадібно, на повні груди, з насолодою...

— Відчуваєте?.. Все вже відчуваєте, який дух лине від троянд? — запитала Санька, бризнувши синявою очей в обличчя гостей.

— А пахнуть... Добре пахнуть! — підтвердив Сидір Антонович, ідучи центральною доріжкою.

Та ось Санька повернула ліворуч, і перед очима розкрилася прекрасна панорама шкільного розарію.

— Ось наша робота — дев'ятикласниць, — сказала не без гордощів учениця, спостерігаючи за головою колгоспу.

Зупинився. Те, що він побачив, було справді чарівним... Від центру, наче від сонця, розходились різними променями доріжки, посипані піском, оброблені вузькою каймою цинерарій з сивим, різьбленим, як у кавунів, листям, а вздовж доріжок кущ за кущем стояли, рясніли бутонами й буйно цвіли зовсім білі, кремові, рожеві, яскраво-червоні й махрові троянди.

Сидір Антонович підійшов до першого куща, схилився над цвітом, нюхає:

— Добре пахне!..

— Це ще не ті пахощі, — сказала тоном знавця Санька. — Ось ми вас підведемо до інших троянд... Хоча б ось до цієї!..

Але не встигла Санька назвати сорт троянди, як, захекавшись, сюди прибіг з глибини саду учень сьомого класу — низенький, рухливий, в білій сорочечці з короткими рукавцями й синіх спортивних штанцях, Федя Поцілуйко. Він забув навіть привітатися, одразу вибрав собі зручну позицію й, націлюючись об'єктивом фотоапарата на Сидора Антоновича, сказав:

— Одну хвилиночку: для шкільного альбому — на згадку... Прошу уваги!..

— Зажди!.. Зажди!.. — зупинив його гість. — Щось я тебе наче й не знаю... Чий ти?

— Та я ж Федя! — вигукнув здивовано хлопець, мов-

ляв, як це можна його, Федю, фотографа-любителя, та не знати в селі? — Федя! — повторив він голосно своє ім'я, додавши до нього ще й прізвище.— Я Федя Поцілуйко.

— Андріїв синок? З рибальської бригади?

— Він самий!.. З рибальської!..— підтвердив хлопчик, але в його синіх, мов волошки, очах, які губилися в русявих і густих віях, ще й досі грали вогники веселого здивування.

— Так от що, Федю! — звернувся до нього голова колгоспу.— Якщо зможеш, то давай всі ми станемо гуртом...

— А де ж я стільки фотопаперу візьму, щоб потім кожному карточку подарувати?

— Я буду в місті, то куплю й привезу тобі. Ти тільки розмір даси — який папір потрібно.

— Коли так, я згодний. Привезіть мені глянцевого, білого, тонкого,— заявив Федя і відразу почав порядкувати.

— Ставайте з Катериною Сергіївною ось перед цим кущем. Він найпишніший, а поряд з вами стануть Сидір Антонович, а ви, дівчата, можете сісти на траві, щоб усіх вас було видно.

Коли розмістилися всі, як того хотів Федя Поцілуйко, він, наслідуючи районного фотографа, якого бачив колись на ярмарку, підправляв — кому плече, кому обличчя чи підборіддя, ледь торкаючись до нього пальцями, промовляючи при цьому:

— Ось так... Ще крихітку вправо. Так буде добре. Одну хвилиночку, ти, Оксано, затулила Дуню Ярмоленко на півголови... увага! Санько, руку сховай... Тетяно, гав не лови у небі... Не богу збираємось молитися... Увага! Всі дивіться на фотоапарат! Ось так! Не бачу усмішок... Так! Добре!.. Знімаю!..

Але зняти не довелось, бо саме в цю хвилину до гурту підійшло ще двоє учнів — Іван Крутояр і Максим Гаркуша.

Їх одразу гукнули до себе дівчата:

— Іванку, сідай біля мене. Хочу карточку з тебе мати... Щодня по кілька годин на тебе дивитимусь... Йй-бо, правду кажу! — жартувала Санька і навіть відсунулася трішки, звільняючи для нього місце. Та він, глянувши на неї, сказав:

— Жалюча ти, Санько, мов кропива! Ось біля Тетяни сяду. Тут мені буде затишніше.— І від цих, здавалося б, звичайних слів Тетяна раптом так і спалахнула вся, але не відповіла нічого. Біля Івана примостився неговіркий, мовчазний Максим.

— Увага! Всім дивитися на мене... Так! Не ворухитись! Хвилиночка!.. Фокус!.. Знімаю!..

Цокнула спускова кнопка затвора.

— Ще разок... хвилиночка... Готово!..

— Ну ось, Сидоре Антоновичу,— першою схопилась на ноги в дівочому гурті Санька.— Я ж вам не показала кращі мої троянди.

— Подивлюся і кращі. Покажуй!

Біля великого, повного цвіту куща вона зупинилась і почала давати пояснення:

— Цей сорт зветься «ніжність». Дістали ми його з Нікітського ботанічного саду. Вирощували з Оксаною Смолянець. Квіти, як бачите, сріблясто-ніжно-рожеві, з приємним ароматом. Цвіте до осені... А поряд з нею росте «весіння казка». Квіти махрові, гарні, з приємним стійким ароматом. Цвіте до заморозків... Дістали з Криму... Потім зверніть увагу ще на цей сорт, який зветься «україночка». Квіти темно-червоні, з оксамитово-фіолетовим відтінком. Цвіте так само до перших морозів.

Ділянка буяла цвітом — то рожевим, то кремовим, то зовсім білим чи махровим, і про кожну рослину могла б розповідати Санька, де ту рослину дістали, коли посажена, які має властивості, коли починає цвісти й доки цвіте, розповідала із знанням справи і з великою любов'ю до квітів, що їх вирощували тут, на ділянках, її руками та руками подружок — шкільних учениць.

— Молодці, дівчата! Чув я про вас від Катерини Сергіївни. Вчитеся ви добре і працюєте добре. Хвалю! Без праці людина — все одно що сніп без перевесла або колосок без зерна. Тільки свистить під вітром, та й годі. Нам треба зараз скрізь людей освічених, роботящих, бо життя настає, що обійтися без освіти важко,— говорив Сидір Антонович, оглядаючи юнатів, а очі його світилися ласкою, любов'ю, гордістю.— Вам, юнакам і дівчатам, треба з усіх сил старатися здобувати знання, науку. І я хочу подякувати Катерині Сергіївні. Це вона!.. Її великий труд тут бачу...

Учні заплескали в долоні. Добрі слова голови колгоспу і підтримка учнів зворушили Катерину Сергіївну настільки, що вона аж зарум'янилася вся, наче школярка, й, ніяковіючи, сказала:

— Що ви, Сидоре Антоновичу, хвалите мене? Я працюю, як всі вчителі... Це — мій обов'язок.

— Розумію...— І голова колгоспу, помітивши її зніяко-

вілість, подумав: «Золота в нас учителька!.. Золота! Скромна, душевна людина!..»

А вчителька, щоб припинити цю несподівану похвалу собі, продовжувала:

— Це тільки початок нашої роботи, Сидоре Антоновичу. Далі ми щось будемо робити таке, з чого б і колгосп наш міг справді скористатися.

— Спасибі!.. За це спасибі і вам, і вашим учням, що про народ не забуваєте. Я ще не раз у вас побуваю... І голову сільради приведу — хай і він на всю оцю красу своїми очима гляне. А зараз, діти, я мушу піти звідси, бо мене жде всяка інша робота,— і, попрощавшись з учителькою й учнями, Сидір Антонович пішов з шкільних дослідних ділянок.

20

Вікна розчинені. Долівка, ніби на тройцю, притрушена свіжою травою, що сповняє всенюку хату пахощами холодної м'яти, любистку, татарського зілля і гіркуватого, але духмяного полину. Любить голова колгоспу ці знайомі з дитинства пахощі й не відмовляє собі в цій звичці. Якщо буває поблизу річки, обов'язково нажне серпом снопок отакої трави й розкидає її в себе по долівці.

Перед вікнами — палісадничок з квітами, а проти ганку росте груша. Під грушею столик і дерев'яні лави із закопаними в землю стовпчиками. Голова любить іноді тут вечерять на свіжому повітрі. Від ганочка до воріт між густими заростями споришу лягла стежка. А зліва від воріт застиг журавель над криницею, збудованою в зруб.

За хатою — фруктовий сад і городні грядки. Там цвітуть соняшники, укріп і поодинокі, запізнілі в цвітінні маки; в'ються чіпким бадиллям по тину гарбузи, як у лісника Власа, цвітуть буйно, і в кожную ніжно-жовту квітку навідується або бджола, або волохатий джміль.

Ще слід згадати й про лелек, що на хаті який уже рік намостили велике, мов решето, гніздо, а з нього визирають молоденькі лелеченята...

У хаті тільки Сидір Антонович з гостем, якого він запросив до себе на ранкову неділю. Гостя вже почаствовано гарячими пирогами з печінкою і вишневим варенням — до чаю, яблуками та сливами з власного саду. Діти кудись подалися, дружина вийшла поратися на город.

— Може, підемо на свіже повітря? — запитує в гостя

хазяїн.— Там не так, мабуть, душно. Я тобі покажу одну штуку й пораджуся з тобою...

Голова взяв із шафи згорток, і вони вийшли на свіже повітря. На столику, під грушею, Сидір Антонович розгорнув згорток, і гість побачив на великому аркуші накреслений план.

— Ну, Іване, дивись!..

— Дивлюсь, Сидоре Антоновичу,— сказав хлопчина, жадібними очима ширяючи по паперу.

— Уже зрозумів, що воно таке?

— Схоже на наше село...

— Правильно!

— Таким воно має бути в майбутньому, коли ми трохи розбагатіємо... Але вже дещо можемо робити й зараз. Ось поглянь!..

Іванкові очі з інтересом стежили за жилавою рукою голови колгоспу, що немовби плавала по кресленню, зупиняючись в потрібних місцях.

— Дивись, Іване! Тут — озимина, тут будуть висіватись ярі культури... А оцей клин одведемо під люцерну... А ось тут, де голий майдан, ми надумалися посадити парк. Як ти вважаєш, підходяще буде місце?

Іван Крутояр не зразу відповів, а гарненько роздивився, поміркував і сказав тоном досвідченого майстра:

— Не тільки парк, а й клумби квітів.

— І нам так здається... Колись ми тут, може, ще й Палац культури збудуємо!.. А поки що хай ростуть дерева! А по центральних доріжках сплануємо й клумби... Щоб і квіти росли... і троянди, як у вашій школі...

— То це ви мене для цього й запросили?

— Треба порадитись... Ото як ти серед ваших мічурінців вроді вожака, то я й обрав тебе для розмови... Можна було б і мого Максима підключити, хоч, я бачу, в нього тієї енергії обмаль... Ти, Іване, беручкіший в роботі, тобі й хочу це діло доручити... Щоб організувати юннатів... Ви будете рости, і ваші дерева ростимуть... Для себе постарайтесь... Для майбутнього, аби вам було добре й людям затишно...

— Я згодний!.. Думаю, що й наші юннати погодяться... Тільки, Сидоре Антоновичу, де ж ми візьмемо посадочний матеріал?

— Про це вже я потурбувався. Лісничий Владика Борис Петрович обіцяв видати з свого питомнику: дубочків молодих, лип, ясенців, горобини... Берестків теж обіцяв,

тополь сріблених і різних кущів... Навіть калини дасть! Ну і ми у наших колгоспників з їхніх садіб дещо дістанемо... Бузку, троянд і всяких квітів.

— Квітами й трояндами ми самі себе забезпечимо.

— От і добре! За це спасибі вам від усіх колгоспників і від мене... Ну є ще одна заковика,— сказав Сидір Антонович і почухав потилицю. На нього мовчки дивилися очі хрещеника, ждали.

— Яка заковика?

— Каже лісничий: «Всього дам для парку... Ну, щоб і ви ж мені підсобили для лісництва...»

— Чим?

— Щоб насіння з дерев допомогли збирати... Людей своїх у нього малувато...

— Що ж,— одразу погодився Іван Крутояр.— Гадаю, що допомогти зможемо!

— Ну, а вже колгосп тоді подумає і про гостинці для вас... Так і передай своїм товаришам...

— Не треба нам... гостинців,— відповів хлопчина.— Що ми, маленькі? Не розуміємо,— і він вийшов з-за стола, глянув на голову колгоспу і, пригладивши долонею чорнявий чубчик, сказав:— То я пішов, Сидоре Антоновичу! Нема чого гаяти час. Треба поговорити з товаришами... Бувайте!..

— Ходи щасливо! — промовив голова, дивлячись йому вслід на худенькі, ще не змужнілі плечі, на його сатинову, вилянула під сонцем і латану на ліктях сорочку, заправлену в сірі приношені штани.

«Треба буде йому новеньку сорочку купити... Штани — теж. Трудолюбивий зростає хлопчина!» І очі Сидора Антоновича потепіли. Жаль, і ніжність, і любов переплелися в цю хвилину в його душі, наче вузьенькою стежкою між рясним споришем ішов його власний улюблений син, за яким невідступно стежили батьківські очі, доки не зник він за ворітьми.

...День видався справді чудовий. Високо в небі пропливали хмарини, і, коли б не шелестіло під ногами опале листя, можна подумати, що надворі літечко,— так тепло та ясно зараз у лісі. Але ж полянку заплели вже собою ниті бабиного літа, заплели густо і зараз виблискують під сонцем, наче вони виткані з чистісінького срібла...

А там он, між зеленими дубами, притулилася грушка-лісівка, і так густо вона вкрита червоним забарвленням, наче замість листя горить і застигає на її гілочках приза-

хідне багряне сонце... Жовтим, яскравим кольором оздоблені вже вершечки осичин, і хоч, здається, вітру нема, а листочки знай собі тріпочуть і безупинно шумлять, шумлять...

Тут же, над самою дорогою, розрісся широко та розлого колючий шипшиновий кущ, і вабить до себе, й красується перед усім лісовим царством своїм добірним кораловим намистом з досягаючих плодів.

Ще кущ, укритий листям, але вже і його торкнулися ранкові приморозки та тумани й кинули в зелену фарбу домішки з охри та карміну...

А трохи далі простяглися непролазною гущавиною тернові зарості. Листя на них поріділо, оголилося — стали помітними між гіллям то тут, то там темнувато-сірі спорожнілі гніздечка дрібних пташин. На кожній гілочці листя менше, аніж плодів, темно-фіалкових, укритих зверху сизуватим пухком...

Кілька хлопчиків і дівчаток — хто в торбинку, хто у відро чи в плетену з лози корзинку — зривають стиглий терен. Але всі вони, мов по команді, припинили збирання і стежили за ватагою юннатів, очолених Іваном Крутояр, що наближалася до них лісовою дорогою.

Першим стояв на дорозі хлопчик з школярською торбинкою, в якій уже третина була заповнена терном. Старий вилянялий кавалерійський картуз, очевидно, батьків, з розламаним надвоє козирком, спадав йому на лоб, закриваючи очі, обрамлені рясними віями. Кирпатий носик був у такому густому ластовинні, що воно розсіялось йому і на щоки. З-під батькового чи братового піджака з засуканими рукавами, що сягав хлопчикові аж до колін, виднілася картата сорочечка, а штани — братові чи батькові — були заправлені у великі, не по нозі, чоботи, латані вже з закаблуків і з передків.

Хлопчик тримав у руках пташине гніздечко, акуратно вимощене травою й пір'ячком, і, не відриваючись очима, дивився на ватагу школярів.

Біля нього несподівано зупинився Іван Крутояр.

— А це гніздечко... для чого видрав? — докірливо спитав у хлопчика. — Руки в тебе сверблять чи під картузом тільки вітер свистить! Пташка на той рік до свого гнізда прилетить, а гнізда вже нема. Це ж їй заново треба мостити... Думав ти над цим чи ні? Все одно що до хати своєї прийшов, а хати нема — розвалена...

Не знаєш, мабуть, що пташка всяких комах знищує,

шкідливих для лісу, гусінь — теж, таку користь лісові приносить, а ти її гніздечко розорив...

— А де ж він сам заховався? — поцікавилась Ольга Зима і пальцем торкнулася верхівки стеблинки. Одрозу ж з'явився на плетиві павучок, озирнув сіль і швидко зник між листям рослини...

— Потім, дівчата, потім будете вивчати зоологію на практиці. Зараз нам треба поспішати, — зауважив Іванко, і тепер, уже ніде не зупиняючись, вони підвернули до зазначеної ділянки.

Не знав Іван, що він зараз ступав по тій самій дорозі, якою ішов на полювання тієї незабутньої смертельної зими його батько Марко Крутояр.

Зірко озираючи ліс, він помітив осторонь білу, в голубих дзвониках хустину й одразу впізнав Тетяну. Там же порався під розлогим дубом її батько, лісник Влас, розчищаючи, як і вона, граблями землю від гілля та листя.

— Добрий день, дядьку Власе! — привітався, підходячи до нього першим, Іван. — Добрий день, Тетяно!

— Добрий день!

— Драстуйте! Драстуйте! — посипались від ватаги рясні привітання.

— Ви вже, мабуть, добре наробились, поки ми прийшли до вас на підмогу?

— Дарма, — відповів лісник, — ми з Тетяною до роботи звичні.

— А чому ж не сказали нам, що потрібні ще й граблі? — запитала Санька Росяна, метнувши очима в Тетянин бік. — Це ж ти, Іване, мабуть, забув нам передати? — лукаво повела очима ще й на Крутояра. — Еге ж, забув?

— Нічого не забув. Сказано було взяти тільки торби для насіння. Ми торби й маємо.

— То й добре! За ці дні ми з Тетяною вже розчистили стільки місця між дубами, що для всіх вистачить. Ось зараз поведемо вас і покажемо. Там уже, мабуть, напало досить жолудів.

Та не встигли вони рушити з місця, як на дорозі зупинилася пара вороних коней, запряжених у бричку, — прибув сюди сам лісничий Борис Петрович Владика в теплій хутрянній тужурці, в напівгаліфе, заправленому у високі мисливські чоботи. В бричці лежали мисливська двоствольна рушниця і ягдташ, звідки визирав пакуночок, мабуть, з харчами і алюмінієвою флягою, очевидно, не з водою. Його почервоніле обличчя, веселі очі й перебільшена говірли-

вість свідчили, що вже він до тієї фляги прикладався дорогою.

— Здоровенькі були, голуб'ята! — привітався до юннатів, з цікавістю їх озираючи. Вроздріб учні відповіли на привітання. Борис Петрович легко зіскочив з брички, підійшов до лісника й зупинився, оглядаючи карооку Тетяну.

— Невже твоя Тетяна, Власе Івановичу? Та коли ж вона встигла так вирости? Ну, дівка!.. Хоч заміж її видавай.

— Про заміжжя ще рано думати, — сказав батько, зрозумівши настрій лісничого. — І ви б про таке... при дітях... може б, і не говорили?..

— Хіба я сказав щось погане? — запитав лісничий, глянувши просто в карі очі Тетяні. — Я ж тебе не образив? Ні? — звернувся він до неї.

— Ні! — відповіла тихо дівчина і одвела свої очі від погляду лісничого, що вже досить нахабно, незважаючи на учнів, шарив очима по всій її постаті — гнучкій і стрункій, оцінюючи принадні жіночі якості. Той погляд Тетяна відчувала, і це вселяло в неї мимовільний страх і образу. Наче підійшов оце він зараз до неї і при всіх безсоромно почав роздягати, милуючись її юною красою.

Кров ударила в обличчя Тетяні, зашарілася вся, а він, не відходячи, сп'янілий трохи, стояв і дивився на неї посміхаючись.

— Боже мій, як ми червоніємо! — засміявся, не помічаючи, що вже інші — теж карі очі — пильно стежили за ним, палаючи іскорками від ревнощів та гніву. Ще хвилина — і ватажок учнів Іван Крутояр може сказати лісничому на захист Тетяни щось різке, грубе, а може, й непристойне для його лісничівської посади і віку.

Та першим виручив свою дочку батько:

— Діти зібралися, Борисе Петровичу. Будемо збирати тільки жолуді чи, може, й насіння кленів та ясенів?

— Жолуді! — сказав лісничий, наче отямившись, і відступив од Тетяни, озираючи школярів. — Причому щоб ви знали: не тільки жолуді, але й насіння з липи, граба, ясенів, кленів та багатьох інших порід краще брати з лісонасаджень середнього віку, бо воно перевершує своїми якостями насіння з дерев старшого і, особливо, віку молодшого, серед якого зустрічається багато порожнього.

Отож я хочу застергти вас і попередити, що не всякий жолудь годиться для посадки. — І він, бистрим поглядом озираючи листя, знайшов дрібний, ще зеленкуватий плід

разом з чашечкою і, показуючи його учням, продовжував: — З такого жолудя, як оце в мене, довгорічного дуба не вийде. Ростиме він кволо, слабосило... Ще в малому віці його глушитимуть бур'яни, нападатимуть шкідники, в нього не буде сили від них одбиватися. Деревце загине. А нам треба, щоб дубки росли сильними, могутніми, довговічними... Для цього треба й насіння збирати хоча б отаке, — він вибрав тут же, під деревом, добротний жолудь і показав його школярам. — З цього ростиме добрий дубок. Цей справиться і з бур'янами, і з шкідниками, переживе не одне людське покоління... І, може, колись не тільки ви, а й ваші діти та онуки милуватимуться цими деревами... І потомки ваші згадають вас добрим словом: «Ці дубки, — мовляв, саджала наша бабуся Тетяна Туркан!» — пожартував лісничий. Школярі засміялись, а Тетяна зразу зарум'янилась вся. І знову карі блискавки Іванових очей метнулися невдоволено в бік лісничого.

— Як бачите, — продовжував Борис Петрович, — чисті дубові насадження трапляються рідко, а найчастіше зустрічаються мішані, де дуб хоч і переважає над іншими породами, але, крім нього, ще ростуть так звані супутні йому дерева.

Лісничий, зупинившись на хвилинку, озирає школярів і, вибравши серед них найменшого, запитав:

— Ну, хоча б ти... Як тебе звати?

— Мене? — перепитав хлопчик у білій сорочечці з короткими рукавцями й синіх спортивних штанцях.

Він знизу глянув в обличчя лісничому, а в його волошкових очах відразу заграли веселі вогники здивування.

— Я — Федя! Федя Поцілуйко, любитель-фотограф... Тільки сьогодні я не взяв з собою фотоапарата, бо не знав, що така буде зустріч.

— Нічого, ми ще зустрінемося... А зараз скажи, які дерева тут ростуть, крім дуба? Знаєш?

Федя позирнув на своїх товаришів, і в його очах заграло ще більше здивування. «Мовляв, чуєте, хлопці, про що він мене запитує? Мене, Федю Поцілуйка, мічурінця?» Юннати мовчали, а Федя, зневажливо глянувши на лісничого, перевів потім свій погляд у гущавину лісу.

— Які ще дерева ростуть? — перепитав хлопчик. — Бачу липу, — повів смаглявою ручкою праворуч. — Біля неї клен, а далі ясен, за ним — бересток, ще одна липа, осика, груша-лісівка... Іще горобина...

— Молодчина! — похвалив його лісничий.— Дерева знаєш!

— Та я ж мічурінець! — сказав він гордовито.— Як же можна мені таких дерев не знати? Все тут мені відоме,— хвалькувато й зухвало заявив він.— Очі заплющу — давайте мені листя кожного дерева, і я скажу, що воно за дерево: клен, чи дуб, чи липа, чи осичина...

— Добре! — сказав лісничий, посміхаючись, і в очах його вже заграли жартівливо-хитруваті вогники.— Якщо ти справді все знаєш, то, може, нам розкажеш і про морений дуб... Що воно таке?

Це запитання несподівано поставило Федю Поцілуйка в скрутне становище. Очі його помітно згасли. В них уже не світилося недавнє зухвальство, а відчувалися розгубленість, безпорадність і водночас роздратування, сором і злість.

Він метнув очима в бік дівчат, але вони тільки співчутливо дивилися на Федю й мовчали.

«Не знають,— вирішив фотограф-любитель.— Дівчата теж не знають...» І він, дивлячись на верховіття дерев, стиха повторював:

— Морений дуб... Морений... Це ви, може, питаєтесь про той дуб, що на ньому взимку листя тільки жовкне, а не осипається... Мориться на холоді... Еге ж, то буде...

— То буде звичайний зимовий дуб,— пояснив лісничий.— Його ще називають зимняком. Він тиждень на два розпускається пізніше весною від дуба-літняка, швидше від нього росте, має добру деревину, стійкіший до шкідників...

Борису Петровичу було приємно, що його уважно слухають школярі, яким він ніби читає лекцію... І його водночас тишив оцей хлопчина, що, «все знаючи», потрапив у таке скрутне становище.

— Я в тебе, Федю, запитую не про зимняк чи літняка, а про морений дуб,— повторив лісничий і свої насмішкуваті очі зупинив на хлопцеві, спостерігаючи, як той аж закипає від злості, невдоволення, сорому... Та все ж, набравшись сміливості, Федя мужньо й чесно визнав:

— Не знаю... що воно таке,— і підвів голову, рішуче глянув в обличчя лісничому.— Кажу, не знаю!.. А хочу знати!.. Хочу!

Борис Петрович знову озирнув учнів і ще раз спитав:

— Невже ніхто з вас не чув про такий дуб?

І тоді серед загальної тиші почувся голос Івана Крутояра:

— Я можу сказати... Морений дуб — це дуб, який дуже довго пробув у воді... Так довго, що в ньому деревина стала зовсім чорною... Такий дуб дуже цінується в столярних виробках.

— Правильно! — підтвердив лісничий, оглядаючи уважно хлопчину, якого він бачив уперше і в очах якого помітив одразу притаєну до себе недружелюбність і зневагу.— Тебе теж не знаю... Чий ти, хлопче, будеш?

Відповіла за нього Санька Росяна:

— Оце й таке! Не знати Івана... Та він же — голова мічурінського гуртка в нашій школі — Іван Крутояр...

Лісничий пильніше глянув на хлопця. Їхні погляди зустрілися на мить, тільки на мить, бо Іван навмисне одвернувся, зламав гілочку з ліщини, покрутив її в руці й відкинув набік.

— Це твого батька... Крутояра... ось тут, у лісі... вбито? — недоречно запитав лісничий, не зводячи з хлопця своїх похолоділих чомусь очей.

— Його!.. Його!..— відповів лісник.— Ось тут, недалечко звідси, знайшли ми Марка Крутояра... За поворотом дороги — в чагарнику лежав...

Наче до оголеного серця доторкнувся лісничий чимсь гарячим і гострим, і перед Івановими очима постали незабутня зима, і безсонна тривожна ніч, і перша чорна вість, що її довіку не забути.

Всі замовкли, позираючи на Івана. Хлопець схилив голову і, нікому нічого не сказавши, пішов у кущі. Його ніхто не зупинив. Лише лісничий провів своїм поглядом, і невідомо, які думки лягли йому на душу в ту хвилину, бо вже після цього більше він не жартував, а, звернувшись до лісника, сказав:

— Ви, Власе Івановичу,— досвідчений в цій справі. Ви покажіть їм ті дубки, з яких можна збирати жолуді.

— Покажу. Все буде зроблено як слід.

— То я поїхав... на полювання...— І, не затримуючись довше, Борис Петрович легко вискочив на бричку, ще поглянув на Тетяну і, ні з ким не попрощавшись, смикнув віжки...

Коні відразу перейшли на крупну рись і швидко немовби потонули в жовтіючій гущавині лісу.

— Що ж, ходімо й ми. Час не жде. Треба працювати,— сказав Влас Іванович, розгортаючи перед собою рясне гілля з шершавим поріділим листям. Слідом за ним рушили всі, крім Саньки Росяної і Тетяни Туркан. Санька стояла

біля дуба і дивилася в той бік, куди зник Іван, а в очах її, завжди веселих, безтурботних, світилися зараз така глибока журба, таке співчуття й такі іскринки сліз, що Тетяна мимоволі спитала:

— Що з тобою, Саню?.. Що трапилось?

— Жалко! — щиро й одверто призналася дівчина, і губи в неї здригнулися. — Жалко його дуже... Івана...

— І мені теж, — промовила стиха Тетяна, і їй захотілося в цю хвилину навіть обняти й поцілувати подружку за її добре серце... Але вона цього не зробила, а так само тихо спитала:

— Гукнемо його?

— Не треба! — аж скрикнула Санька, оберігаючи його. — Нехай побуде на самоті... Він потім сам до нас підійде.

— Добре! — погодилась Тетяна, але відчула, ніби на душу їй напливла темна хмаринка тривоги і неспокою.

«Ніхто з дівчат не плакав, тільки вона одна... І оцей крик... оберігання... що б це значило? Що?» — подумала Тетяна й пильніше глянула на свою подружку й відчула перший раз у житті, наче їй в самісіньке серце ввігнали гостру тернову колючку...

Іван Крутояр справді незабаром підійшов до гурту юннатів мовчазний, засмучений, приступив відразу до роботи. Всі вибирали жолуді тільки добротні, як то показував їм лісничий, і торбинки, та корзинки, та відра — в кого що було — виповнювались тугими плодами, які зносили учні потім до воза, зсипаючи свій збір у великий лантух.

Так за роботою і невеликими перепочинками в них минув день, а надвечір до лісника підійшов Іван Крутояр:

— Дядьку Власе! Цілий день думаю над тим, що почув сьогодні, та не посмів вас од роботи відривати.

— Про батька? — зрозумів його лісник і сказав: — А може, не треба, Іване? Навіщо таким... свою душу ворухити?.. Подумай сам...

— Хочу!.. Я хочу! — сказав уперто юнак, і в його голосі забриніла нотка тривоги й відчаю. — Мушу все... про мого батька знати!

Лісник пильно-пильно глянув хлопцеві в очі й сказав:

— Тоді ходім! Це ось тут, недалечко...

Він рушив першим, звично пронизуючи кущі ліщини: то згинався сам, то відводив од себе гілля, а слідом за ним невідступно йшов Іван. В його уяві до болю виразно, не мертвим — живим, поставав батько. Здавалося навіть, що попереду йде не лісник, а тато і що він зараз обернеться до

нього, Івана, скаже щось ласкаве, чи посміхнеться, чи ніжно обійме за плечі і вони обоє підуть потім рядом, один — високий, стрункий, широкоплечий, другий — хоч ще й не виріс, а намагається ступати з батьком в ногу, щоб видаватися дорослішим за свої літа...

Та все це, уявне, раптом зникає, і перед Іваном постає страшна хуртовина з буряним вітром, що здіймає косяки снігу, засліплює очі, вихрить, трясє кожний кущ, розгойдує в шаленій люті дерева, і вони стогнуть, метаються на всі боки, мов неприкаяні, а його батько йде і йде, заблудившись, шукаючи дороги.

— Тут! — говорить якимось глухо лісник і раптом зупиняється. Це коротеньке слово, ніби постріл або удар ножа, вражає Івана, обдає ознобом, немовби за комір йому хтось несподівано знову жбурляє повну жменю снігу...

— Оце тут... Ми його знайшли з Сидором Антоновичем... Лежав ниць... замело всенього снігом... І рушницю знайшли біля нього. Мабуть, коли падав,— випустив з рук, а вона за ліщинову гілочку зачепилася й висить на ній вся засніжена: і ствол, і ложе, і ремінь...

У розповідь несподівано ввірвався тривожний голос:

— О, божечко!.. Та де ж його шукати? Та в кого ж розпитатися?.. Десь тут він має бути...

Дорогою поспішала захекана від швидкої ходи, вкрай стривожена жінка.

Вона ширяла очима по лісових гущавинах і, не зупиняючись, все йшла і йшла вперед.

— Люди, озовіться-а-а-а!.. — крикнула сильним голосом, в якому відчувалися розпач і благання.— Озовіться-а-а!..

— Либонь, Христя біжить,— сказав, придивляючись до тієї жінки, лісник.— Ну да, вона, домашня робітниця Бориса Петровича. Щось трапилось... Ану, ходімо до дороги,— і він зашелестів ліщиновим гіллям...

Як у чаду, пішов слідом за ним Іван.

Христя, побачивши лісника, зраділа, метнулася до нього.

— Добре, що хоч тебе розшукала,— говорила вона задихаючись.— Де Борис Петрович? Хай поспішає... Вдома нещастя! У його дружини пішла кров... горлом... Треба лікаря... Може, ще врятуємо...

— А його... Бориса Петровича тут нема...

— Де ж він? Де? — спитала Христя, ладна знову бігти на розшуки.

— Поїхав на полювання... Десь, мабуть, у плавнях блукає.

— Що ж мені тепер робити? — промовила вона згаслим голосом, і в очах її навернулися сльози.

— Зараз... Я зараз свого коня запряжу... метнуся до лікарні, — сказав схвильований лісник і в ту ж мить, зірвавшись з місця, помчав до свого воза. А Іван та Христя лишилися на місці, тільки мовчки стежили за ним.

Навколо стояв красивий в осінньому вбранні, пахучий і тихий ліс. Безперестанку то тут, то там падали на землю стиглі жолуді, одривалося листя з родимих гілок; крилами вітрячків кружляло насіння кленів та грабів, і від цього всього створювався такий легенький, дрімотливий шум, наче зараз над лісом сіяв і сіяв дрібний холодний дощ, омиваючи кожний листочок, кожну травинку.

А десь там, за лісом, багряно сідало сонце, і окремі його промені, пробиваючись крізь гушавину червоним, мов людська кров, сяєвом, лягали на стовбури дерев, на просіки й дороги і, звичайно, на тихе, без вітру, ще не опале листя, поступово пригасаючи на ньому, бо вже з-за дальніх обріїв підіймалася, напливала, розгортаючи темні крила, осіння довга ніч.

21

День за днем ставав усе коротший, похмуріший. З півночі частіше насувалися обложні хмари, і тоді з них не тільки вдень, а навіть уночі сіяв і сіяв дрібний холодний дощ. Дужче оголювався, чорнів ліс. Трималося ще листя тільки на дубах-зимняках, але й вони вкривалися рясною жовтизною, густо скидаючи з віт останні доспілі жолуді.

Зеленіла трава на полянах. Іноді між нею підводилася у жовто-білому беретіку самотня ромашка, хизуючись своєю запізнілою вродою, чи горіла яскраво-червона лісова герань, що, мабуть, не одцвівшись до кінця, передчасно зів'яла від ранкових приморозків, і так вони обоє покірно ляжуть під холодний сніг.

Вже відлетіли до теплих країв жайворонки, перепілки, солов'ї. У тихих заводях річок, в замріяних лугових озерах подніпровського краю все частіше збираються відлітні табунці добре вгодованих диких качок та крижнів. Скоро здіймуться вони з рідних місць, підіймуться у високе небо і, можливо, приєднаються до великих косяків, що пролітають над цими місцями з півночі.

Скільки їх уже бачила Тетяна, проводжаючи очима в да-

леку путь, а вони все летять і летять — дикі гуси, качки й особливо журавлі...

Летять зранку і вдень, пролітають в ясні зоряні ночі довгими ключами, і тоді здається, що з висоти, з-під самісіньких зірок, линуть, спадають над лісом і над одинокою сторожкою їхні прощальні, тужливі голоси, що мимоволі обгортають дівочу душу незрозумілим смутком і журбою.

Вона стоїть з порожнім відром серед подвір'я, пильно вдивляється у височінь, щоб їх побачити, але даремно. Невидимі пролітають вони над нею, й поволі завмирає у зірчастому небі їхнє печальне прощання.

Тетяна набирає з криниці відро свіжої води, йде до теплої хати і прислухається... Здається, знову летять... І так, очевидно, буде до пізньої ночі, навіть тоді, коли її повіки стулять міцний, здоровий сон.

Мабуть, ніхто з учнів не помічає так прихід зими, як Тетяна Туркан. Ще тільки-тільки починає сіріти, а вже вона виходить з двору на свіже й холодне повітря. За ніч земля затужавіла. Де була калюжка — скувало все тоненькою крижинкою. Бува, що ненароком наступить на неї чобітком, тоді хрусне льодок, розсиплеться на дрібні скалки...

Голі, притишені стоять дерева й куці, а на кожну травинку, певне, перед світанням, нещадний морозець дихнув холодом, скував, одягнув у сріблисту інеєву шубку й лишив її підмерзати...

Все далі й далі відходить Тетяна Туркан од сторожки. З-за лісу підводиться сонце — рум'яне, свіже, молоде... Ось воно всміхнулося зеленій озимині, кинуло проміння на ліси, приголубило школярку Тетяну Туркан, обдавши чистим багрянцем її білу пухову хустку, а потім майнуло на кручі, на подніпровські селища, на заливні луги та плавні; сміливо, мов загартований спортсмен, шугонуло згодом в тихі дніпровські заводи й озера, викупалося в них і зараз, умите, освіжіле, радісне й життєдайне, вирушило в денну подорож у широкий світ — на щастя й радість людям.

Тетяна дивиться на те ранкове сонце і, сама не знаючи чому, всміхається до нього, як до друга давнього, вірного, ласкавого, що ось уже супроводить її в житті стільки літ.

Лісовичка!..

Вона однаково любила ліс, з його завжди змінною привабливою красою, любила також і оцей широкий, без кінця-краю подніпровський простір, що зараз дивною панорамою розгорнувся в неї перед очима, осяяний сонцем. Його

любила вона ніжно, натхненно, з усією пристрасстю юного серця, з усім запалом чистої, нічим не затьмареної душі, вважаючи, що в світі ніде немає кращої землі й такої, як оця подніпровська краса її рідного краю.

Карі очі вдивляються в далечінь. Сизим і широким полотнищем лягло між берегами річище Дніпра. Вже вечорами не засвічуються на ньому ні зелені, ані жовті, ані червоні вогники дороговказів. Не видно й пароплавів. Не мчать по його поверхні швидкі катери, здіймаючи високу хвилю... Не налітає вона — шумлива й пінява — на піскуватий берег. Все припокоїлось... Навігацію закрито. Треба тепер ждати наступної весни!

Але на Дніпрі то тут, то там все ж маячать поодинокі човни невсипущих рибалок, що в холод, і вітер, і навіть у дощ уперто сидять на своїх місцях з вудками й переметами, кидаючи в глибину ріки приманку для риби, сподіваючись на кльов і добру поживу.

Ось і зараз сидять вони, прикуті до човнів, сидять і ждуть...

Та не на них спиняється Тетянин зір. Її ваблять до себе береги, де ще так недавно густо яскравіла непроглядна зелень дрімучих плавнів та гаїв. Пожовтіло, обсипалось листя, порідшали гущавини, якомсь журно поникли дерева. А над ними, край берега, і там он, і он там розкладені багаття,— гріються біля них рибалки, а може, й варять собі з ранкового улову щедро здобрену рибою смачну юшку.

Не зупиняючись, Тетяна йде далі. Карі очі вдивляються в далечінь. Що там маячись чи мріє? Невже вітер несе у вишині темні, як ніч, хмари, що проллються незабаром холодним дощем, а може, й ляжуть на землю передчасним снігом? Ні, таки — на хмари не схоже... «Невже граки? Невже вони теж залишили в подніпровських гаях свої гнізда і оце тільки зараз відлітають в ірій? Скільки ж їх там? Тисяча, три, чи п'ять, чи, може, й десять набереться? Летять і летять...»

Аж спинилась Тетяна, стежачи за їхнім перельотом. Все далі й далі односить від Дніпра чорні рухливі косяки, і незабаром вони зовсім зникають з очей.

Не долітає звідти грачине каркання, але добре чує Тетяна, наблизившись до Дніпра, чайні крики — сумовиті й жалібні. Білі чайки в'ються в повітрі, припадають до сизої холодної води, і вже у дзьобу виблискуює дрібна рибинка, з якою пташина шугає вгору й з'їдає її в польоті.

А там он, на піщаній відмілині, зібралася їх цла коло-
нія. Про що вони радяться між собою? Може, не сьогодні-
завтра вирушать у далекі перельоти? Хто ж його знає.
Одне ясно, не до літечка йдеться — до зими з холодами,
та морозами, та сніговими завірюхами, що їм є де роз-
гулятися на просторах подніпровського краю.

...Недовго й чекати довелось!

Сніг випав з ночі раптово — пухнастий, як вата, укрит
кожну гілочку вікового дуба, не обминув клена, кинув хо-
лодну оздобу на ясен, щедро припорошив березу, і від того
вона за одну лише ніч зовсім посивіла...

Сніг застелив собою подвір'я, і тин, і хлів, і город, і най-
меншу бур'янику. Снігом обкидано цямрину криниці, ви-
сокий дерев'яний журавель і навіть дужку й усе відро, по-
чеплене до ланцюжка.

Сьогодні неділя. До школи йти не треба. Уроки ще вчора
зроблено. Тетяна допоможе мамі приготувати обід, погла-
дить білизну, та вже вона й вільна. Можна буде собі ви-
шивати кофточку, ту саму, що пошили вони разом з ма-
мою. «А може, взяти лижви та пройтися в лісі по першому
сніжку?» Чи написати листа братові Нестору, бо щось
довгенько від нього нічого не чути, як-то він там живе
в Києві та навчається в медичному інституті? Тетяна й
сама ще не вирішила, до чого їй одразу братися. Попереду
цілісінський день. А поки що треба принести з криниці сві-
женької води, занести оберемок дров, скрутити на загіт-
ку хліба кілька солом'яних віхтів.

Ось вона вже з порожнім відром розчиняє сінешні двері,
оглядає засніжене подвір'я. З ганку до хвіртки прослався
єдиний слід від батькових чобіт. Ще на світанку він ви-
рушив в обхід лісу. До криниці ж лежить незайманий сні-
жок, білий-білий. Тетяна, прихопивши віничок, йде по пер-
шому сніжку, чує, як він скрипить у неї під ногами й липне
до каблуків та підшов...

Значить, це сніг іще ненадійний. Може розтанути, коли
дужче припече сонце. Але сонця нема. Над лісом нависло
сіре обложне небо, і з нього вже знову починають зрива-
тися окремі сніжинки. Вони холодять їй пальці, нечутно
падають у глибину криниці, десь там, у темі, куди, занурю-
ючись, опускається довгий дрюк журавля з відром. На-
решті чується глухий удар об поверхню води. Звично хит-
нула дрюком, відчувши, як занурилось, поважчало відро,
що його вона мусить витягнути з криниці.

...Не знала дівчина, не відала, як саме в цю хвилину

в селі Сокирному з вулиці до двору Крутоярів завернув Сидір Антонович Гаркуша з пакунком під пахвою. На ганку він по-хазяйському обмів віничком сніг, розчинив сінешні, а потім хатні двері й, переступивши через поріг, скинув шапку.

— Доброго ранку вам! З неділею і з іменинником! — сказав голова, зупинивши свій погляд на Іванкові, що сидів біля столу, читаючи книжку.

— Здрастуйте! І ви будьте здорові! — промовила у відповідь мати, виймаючи з печі на залізному листі гарячі й рум'яні піріжки.

Сидір Антонович підійшов до столу.

— Ану, давай свої вуха, буду їх наминати, — сказав жартиливо, обняв і поцілував Іванка, як сина. — Рости здоровим, розумним, трудолюбивим!.. Матір ніколи не забувай! Будь і сам щасливим, та добрим, та людяним! А оце тобі від мене подарунок на іменини! — і вручив Іванкові пакунок.

— Дякую вам дуже, — відповів зніяковіло хлопець, приймаючи нежданий дарунок, бо ніхто досі, крім батька та матері, не поздоровляв його і нічого не дарував, тому, мабуть, Іван аж почервонів від зворушливого хвилювання й несподіванки.

А мати, стоячи біля листа з гарячими пирогами, так розчулилась, що в неї навіть виступили сльози на очах.

— Спасибі! — промовила вона хвилюючись. — Спасибі вам, Сидоре Антоновичу, що ви про мою дитину не забули! — Очі в неї вже світилися материнським вдоволенням і світлою радістю. — А я оце тільки тепер зрозуміла, нащо ви мене розпитували про деякі розміри костюмів... Ну що ж, раді ми вам, Сидоре Антоновичу! Зараз гарячими піріжками вас частуватиму!

— Не відмовлятимось! — сказав голова...

— А ви ж у нас, Сидоре Антоновичу, зараз — найдоржчий гість.

— Це правду кажуть мати, — підтримав Іван і вдячно глянув на хрещеного, потім, звернувшись до матері, спитав: — Збігати до погребя?

Мати мовчки простягнула йому каструльку, певна, що він сам візьме там усе, що треба.

— Сідайте, дорогий, сідайте до столу! — запрошувала Харитина, і хоч лава була чиста, вона все ж провела по ній рушничком, змітаючи невидимий пил, дивилася на гостя

ласкавими й вдячними очима.— А я вранці бачу: наш Мурко вмивається... Ото собі й міркую: «Буде гість!» А того й не думала, що цим гостем будете ви, Сидоре Антоновичу. Знаю, скільки при вашій посаді у вас всякого клопоту.

— Не все ж робота. Треба іноді й самому трохи розважитись.

— Правда, правда! — погодилась Харитина, застеляючи стола чистою скатертиною.

— Думав з Устиною до вас зайти разом... Та дружина щось нездужає — десь прохватило її, бо на поперек жаліється.

Зайшов знадвору Іван з повною каструлею різного квашення.

Віддав матері все, а сам зиркає очима на скриню, де на скатертині лежить нерозв'язаний пакунок. Сидір Антонович помітив той зацікавлений погляд і сказав:

— Дивишся, що за гостинець приніс тобі хрещений?

— Зараз гляну!

Розв'язав шпагат, розгорнув папір і вийняв з нього темно-сірий, як то й подобалось йому, піджак і такі ж штани.

— То це ви йому одразу... цілий костюм? — сказала, знову розчулюючись, мати.

— Твій син, Харитино, заслуговує дорожчого подарунка,— сказав серйозно голова.— Він і в школі, на посадці, проявив себе достойно... Подумати тільки — був голий майдан десятиліттями, а зараз на ньому ростуть дерева. Всіх би їх, дітей, що трудилися, треба б відзначити... Та ми ще не багаті. Зробимо це згодом.

— Спасибі вам... Спасибі,— озвався зраділий обнові Іван, приміряючи штани й піджак.

Несподівано він підійшов до столу, сердечно поцілував Сидора Антоновича в щоку й швидко зник за дверима суміжної світлиці.

— Бачу, сподобалось,— сказав гість, позираючи на двері.— Хай йому в цей день буде радість.

— Хай буде! — підтримала мати, і рука її потягнулась до очей.— Коли б живим був мій Марко...

Та, певне, відчувши, що незручно плакати при гостеві, вона хутенько витерла сльози, усміхнулася, поставила на стіл закуску й гарячі пиріжки...

Незабаром вийшов з світлиці у новому костюмі Іван Крутояр. Він, звичайно, не міг приховати свого вдовolenня

й радості. І ця зворушлива, така помітна радість переливалася іскринками в його очах. Він оглядав себе в невелике дзеркало, що висіло на стіні у березовій оправі, а за ним стежили материнські очі, сповнені безмежною любові, ласки й тепла...

— Скоро вже я, Харитино, розпрощаюся з вами,— несподівано сказав Сидір Антонович, пробуючи гарячий пиріжок.

Мати й син глянули здивовано на гостя.

— Та й чому... розпрощаєтесь?

— Посилають мене в село Тубільці головою колгоспу, щоб там теж був постійний хазяїн...

— То ви б, може, відмовились... що, у вас тут мало роботи? Треба відмовитись.

— Пробував я відмовлятись, та нічого з того не вийшло. Сам Морозенко викликав до себе.

— Умовив?

— Умовив... Не для мене,— каже,— для партії це потрібно... На рік-півтора всього... Поставиш на ноги хазяйство — ми тебе назад у Сокирне повернемо.

— А як же буде в нас? Хто ж керуватиме?

— Доведеться Кіндратові Науменку мене замінити...

— Чи справиться він?

— У сільраді справляється, то й тут буде робити.

— Шкода,— щиро сказала мати.

Нічого не сказав Іван.

Він тільки дивився на хрещеного, ніби той збирався вирушати не в Тубільці, а в далекий край і невідомо, коли звідти повернеться до рідного села.

— Отож буду я вирушати додому... Перед від'їздом треба діла передати Кіндратові...

— А хто ж на його місці буде? — поцікавилась мати.

— Надішлють з району... А може, й з наших когось призначать.

Розчинились хатні двері, і в них з'явилася Тетяна Туркан, розрум'янена чи морозцем, чи бистрою ходою.

Вона в зимовому пальтечку із заячим коміром, в білій пуховій хустці, в чобітках.

— Драстуйте вам у хату,— промовила дзвінким голо-сом дівчина і зникло зупинилася біля дверей.

— Оце добре! Ой, як добре, що ти прийшла до нас, Тетяно! — зраділа їй мати, наче в хату до неї прибула з далекого краю її рідна дочка, якої вона давно не бачила. Мати встала з-за столу, обняла Тетяну, поцілувала в хо-

лодну рум'яну щічку. А тоді руки її потягнулися до Тетяниної хустки.

— Та я сама зараз, тітко Харитино... Сама роздягнуса.— І дівчина, поклавши на скриню книжку, скинула з себе хустку, скинула пальто, лишившись у коричневій сукенці. На спині лежали дві довгі коси, переплетені шовковою темно-вишневою стрічкою — колір, який вона любить змалку.

— А я принесла тобі, Іване, збірку віршів Володимира Сосюри,— сказала Тетяна, глянувши уважніше на свого товариша, бо він був зараз в обнові, яка йому дуже личила.

«Гарний! — подумала дівчина, зустрівшись з ним очима, обрамленими в густу мережу чорних вій, як і в його покійного батька, з таким же крутим вигином брів.— Коли б зараз глянула на нього Санька, цікаво, що б вона сказала?»

Та цю думку урвала тітка Харитина:

— Ну, сідай же, голубонько, до столу! Сідай, сідай! — припрошувала вона, обіймаючи дівчину за плечі.— Мій же Іванко сьогодні іменинник!

— Як? — здивовано підвела брови дівчина.— Ти, Іване... іменинник? А я ж і не знала... Я б же тобі якийсь подарунок...

— Не треба ніяких подарунків... Добре, що сама прийшла...

Тетяна підійшла до іменинника і, дивлячись йому в лице, сказала:

— Вітаю тебе... Бажаю здоров'я, багато-багато... Щастя тобі, Іване, радості, успіхів у навчанні... І всього-всього доброго! — І при цих словах щиро поцілувала його в щоку.

— Спасибі! — відповів Іван, і обоє вони почервоніли. Це помітили мати і Сидір Антонович, і, глянувши одне на одного, значуще усміхнулися, розуміючи цю зниковілість і засоромленість, бо це почуття, очевидно, їм, батькам, нагадало в цю хвилину щось подібне з їхньої далекої юності...

— Молодці! — похвалив Сидір Антонович, оглядаючи своїх улюбленців.— Люблю вас обох за труд і вірю — широкі мають бути у вас дороги... Світлі...

— Дай-то боже! — підтримала його Харитина.— Щоб здорові були та щасливі, діти! Хіба людині багато потрібно?

— Багато, Харитино! Вони живуть у такий час, що їм треба дати якнайбільше: і освіту добру, і культуру, і достойну професію, щоб від неї мали вони вдоволення... Ну треба, щоб потім і вони для свого народу постаралися трудом своїм. Хіба не так кажу, молодята?

— Так, так! — вигукнув голосніше, аніж то годиться за столом, Іван.— Ви, хрещений, вірно говорите. Ну, ми вже дещо зробили: сортові щепи передали до колгоспного саду... Ще дамо троянди кращі...

— За це спасибі!

— А весною дамо насіння різних квітів.

— Хоч і добре мені тут з вами, але я, молодята, мушу йти... Діла мене ждуть.

Його не посміли затримувати. Одягнувся він, попрощався з Харитиною, потім підійшов до Івана, обняв його, мов сина, поцілував.

— Ти ж дивися, Іване, може, потрібний буду, то примчиш до мене у Тубільці... Дорогу знаєш?

— Аякже,— аж здивувався Іван.— Та я, Сидоре Антоновичу, всі навколишні села обходив, коли ми утворювали наш шкільний мічурінський сад,— все вишукували найкращі сорти народної селекції.

— То добре діло зробили, добре! — сказав хрещений.— Так ото ж знайте, якщо буду потрібний — прийдеш.

— А ми вас і так просто... провідаємо...

Сидір Антонович обійняв і її, Тетяну, поцілував у щоку, передав привіт батькам та й пішов собі. Проводжала його аж за ворота Харитина, а потім повернулася до хати, сіла край столу, зажурено промовила:

— І як же воно буде тепер без нього в колгоспі?

— А що, тітко Харитино? Що сталося?

— Забирають твого хрещеного на роботу в село Тубільці. Партія забирає, щоб він підсобив людям, бо тамтешній голова слабенький...

З відсутністю Сидора Антоновича в хаті стало якимось сумно.

А молодята взялися було допомогти Харитині прибирати з столу й помити посуд, але вона заявила:

— Сама приберу... А ти, Іванку, візьми патефон та розваж трохи гостю.

— Правда! — погодився відразу Іван і пішов до світлиці, запросивши туди й Тетяну.

Разом вони відбирали пластинки, слухали улюблені пісні й романси, а тоді Іван сказав:

— Вальс «На сопках Маньчжурії». Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю,— відповіла Тетяна й засміялася, згадавши ярмаркову карусель і шарманку.— Ніколи не забуду, як заблукала тоді... А рада була... така рада, коли вже нарешті тебе зустріла.

— Правда, зраділа? — перепитав чомусь Іван, глянувши їй в очі.— Я теж все пригадую, наче то було вчора. Ще Санька тоді водила дівчат до церкви...

«От знову про Саньку згадав»,— подумала Тетяна, немовби на душу їй напливла хмаринка. А Іван згадав та й забув уже про Саньку, ставить відібрану пластинку, якось особливо дивиться їй в очі, немовби хоче сказати тільки їй одній щось надзвичайне, потаємне, чого не скаже більш нікому в світі. І вона жде. Погляд його очей мимоволі хвилює її, але це хвилювання приємне, солодке; воно тривожить їй серце, проникає в душу, обгортає немовби ранковим теплим туманом...

Погляд його і вабить, і водночас страшить... «Я жду, жду!.. Говори, що хотів сказати»,— здавалося, саме це скаже йому зараз уголос... Але Тетяна мовчала, мовчав Іван. А йому сьогодні отут, у хаті, хотілося сказати їй:

«Тетяно! Дивись, дивись мені в очі і знай... Знай, Тетяно, я люблю тебе... Люблю дуже... Думаю про тебе, радію, коли тебе побачу хоч здалеку... І голос твій люблю, і усмішку твою, і коси — все-все в тобі люблю!.. Чуєш? Це правда! Знай!..»

Почувся вальс, і хлопчина не посмів їй сказати те... Не посмів... «Ну як про таке скажеш?.. Ще потім буде сміятися або комусь розкаже з подружок. Може, Саньці повідає, а та, розбишака, візьме та ще й хлопцям бабахне... Вона ж така... ота Санька...»

І не сказав того, що народилось невідомо коли й лежало, як найсвятіша таємниця, в його душі, збережена тільки для неї одної. А він не посміє їй про це сказати...

— Потанцюємо, Тетяно? — спитав Іван і взяв її за руку.

Він відчув, як рука її ледь здригнулася, а очі все ще дивилися на нього й ждали зовсім інших слів, яких, сама того не знає, тільки серце підказувало, що такі слова народилися в його душі і він мусить їх сказати сьогодні, зараз...

І все ж не сказав... Не відважився...

Хоче танцювати вальс... «Можна й вальс...»

І закружляли по хаті ловкі, юні, красиві обоє...

Увійшла мати, сіла, милується ними...

Потім Іван узяв книжку, що її принесла Тетяна, розкрив відповідну сторінку і сказав:

— Слухайте, мамо, які вірші пише наш улюблений поет,— і, глянувши на Тетяну, додав: — Володимир Сосяра.

Іван, як артист, у новому костюмі, став посеред світлиці, пригладив рукою чорний, мов смола, чубчик і вже, не дивлячись у книжку, оголосив:

— «Марії» — так зветься цей вірш, мамо,— і одразу ж почав читати:

Якби помножити любов усіх людей,
Ту, що була, що є й що потім буде,
То буде ніч, моя ж любов, як день,
Не знають ще чуття такого люди.

Мати дивилась на сина, повними подиву очима, милувалася ним, і не знали діти, що в цю хвилину вона думала про них. Думала, що добре було б їм швидше вирости і нікуди не виїжджати, а тут жити й працювати в колгоспі та одружитись, щоб була радість і в неї, матері... Радість і втіха дивитися на їхнє щастя. Щоб жили вони в любові й дружбі... А там десь бог пошле онуків... І, може, будуть хлопчики... Може, одного з них, особливо першого, вона попросить назвати Марком — на честь діда, якого так любила...

Снуються думки, і мріє зараз Харитина про таке, що, може, воно й не збудеться в житті... Але хто розгадає, кому вона довірить свої материнські мрії?

Ось він, її син, її найдорожче щастя, стоїть перед нею, читає вірші, і вона, мати, вслухається в його рідний голос, в слова, такі хороші, правдиві, душевні, що народжуються в поета, мабуть, у серці, в глибині душі:

Якби зібрати з неба всі зірки
І всі сонця з усіх небес на світі,
Моя любов горітиме яркіш
За всі сонця, на тисячі століттів.

Тетяна вслухається теж в його голос і в те, як вимовляє він ці слова, як дивиться на неї, Тетяну. Вона розуміє, що говорить він їй про свої почуття, про свою любов, про все, що народилося в його душі, словами поета, а сам все ж не відважився їй сказати про ті почуття... Соромиться, певне... «Та я й так все відчуваю без слів».

Вона розуміє його. Душа її відгукується до його душі і до тих слів, що він промовляє... Тільки для неї! І солодко дівчині від того... І щось лягає їй на серце, таке незвідане, зворушливе, хвилююче, радісне, світле, що його, здається, не забуде вона ніколи... Ніколи в житті!

Може, це і є любов? І сам він стоїть зараз якийсь незвичайно натхненний... Таким Тетяна ще не бачила його ніколи... Тільки очі блискають, переливаються іскринками, а в голосі його звучить стільки справжньої щирості, почуття, притаєного, не висловленого досі признання...

Тетяна вслухається в той голос — грудний, схвильований, і він звучить для неї в ці хвилини, як дивна музика, як найулюбленіша пісня...

Іван замовк, зніяковіло глянувши на Тетяну, потім на матір.

— Ну як, мамо, хороший вірш?

Мати, нічого не відповівши, але з помітними сльозами в очах вийшла з світлиці.

— Розчулилась... У мами моєї така душа... Така душа, — і він підійшов до патефона. — Ще поставити якусь пластинку?

Поставити не довелось. Крізь шибки вже зазірало надвечір'я, і Тетяна занепокоїлась:

— Пора мені додому. І так я майже цілий день гостюю у вас.

Мати взяла чисту хустину, поклала в неї кілька рум'яних пиріжків, зав'язала акуратно й дала Тетяні.

— Почастуєш батьків. Кланяйся їм. Хай не забувають та приходять до нас в гості. І ти приходь частіше, не обминай нашого двору.

— Спасибі, тітко Харитино... Я передам... Спасибі за гостювання й за пиріжки.

— Я проведу тебе, — сказав Іван і, швидко одягнувшись, глянув на матір, чи, мовляв, можна.

Мати посміхнулася, обняла дівчину, поцілувала в щоку, і діти вийшли з хати.

Обоє вони ще були під враженням не так самого вірша, як тих почуттів, що він викликав у їхніх чистих душах, пробудивши щось незвідано прекрасне й хороше, що для нього нема, мабуть, слів, якими можна було б висловити всю глибину і красу того народженого почуття... Воно владно вабить до себе і водночас страшить своєю таємничою невідомістю, новизною, духовним злетом.

«Невже це справді любов?» — думає Тетяна. Про те

саме думає зараз і він, Іван, але його висновки певніші, сміливіші.

«Так, це — любов!.. Ніщо інше, тільки любов!»

Та Іван нічого Тетяні не говорить. Він у полоні тих же думок і почуттів, і йому радісно йти поряд з нею хоч на край світу, тільки разом.

То ненароком торкнеться своїм плечем її плеча, то крадькома позирне в її серйозне і чомусь строге обличчя.

«Що вона думає зараз? Чи думає про мене, як я про неї? Таню, мила, мила моя, найдорожча. Невже не відчуваєш, як я люблю тебе... Тебе одну... Ну, глянь же, глянь мені... в очі... Вони тобі скажуть правду. Тільки правду!»

І вона справді немовби відчула його потаємні думки й бажання, зупинилась, глянула йому в очі так, як він того й хотів, загадково всміхнулася й пішла далі, безмірно дорога для нього, як богиня, в своїй шубці з заячим комірцем і пухнастий білій хустці, що так їй до лица.

— А Дніпро ще не замерз,— промовив Іванко так собі, аби щось казати.— Тільки чорний дуже... І вода, мабуть, уже холодна.

Тетяна теж позирнула на Дніпро, але нічого не відповіла.

«Ну чому вона мовчить? Чому? Хіба я її чимсь образив? От візьму зупиню... Ще й поцілую!» — з відчайдушною сміливістю подумав він. І не міг не подумати...

Вже й перші дерева лишилися в них позаду, а перед очима стояв тихий в дрімоті ліс.

— Пам'ятаєш, як ми тут жолуді збирали?.. Ще тоді з лісництва прибїгла Христя. Поки батько примчав до лісничихи, а вона вже... Лишився тепер Борис Петрович удівцем.

— Такий недовго у вдівцях ходитиме... Ще, може, висватає собі якусь молоденьку...— сказав Іван, пригадуючи зустріч з лісничим і свої перші ревності...

Ця згадка і те, що Тетяна почала таку розмову, якось одразу пригасили в ньому недавнє бажання й невідступну, здавалося, рішучість...

Так і до сторожки дійшли.

— Зайдемо? — спитала Тетяна, і знову він побачив на обличчі в неї загадкову посмішку. Дівчина немовби розгадувала його думки й бажання.

«Я хочу, сама хочу, щоб ти мене поцілував... Ну ж бо,

я жду!.. Жду цього...» — здавалося, заохочувала вона його жарким поглядом.

Він зрозумів той погляд. Кров ударила Іванові в голову. Серце забилося так, наче не тільки він, але й Тетяна могла чути оті збентежено-бурхливі удари.

— Таню! — промовив він якимось тихо, не зводячи з неї очей, а вона, тримаючи в руках вузлик з пиріжками, не думала й не сподівалася, що таке може статися.

Іван узяв обома руками її голову і так швидко припав до губів, що вона не могла ні захиститися, ні скрикнути... Це була лише мить. Очі в Тетяни, несподівано для неї самої, налилися раптом гнівом і сльозами...

— Ти? Ти посмів?! — Від хвилювання вона нічого не могла вимовити, а тільки круто повернулася й побігла до сторожки...

Іван, ошелешений, стояв на тому ж місці, а у вухах його все ще звучали сповнені обурення й образи слова... І в уяві стояли ті карі очі, повні сліз. Ті сльози вражали зараз, пригнічували, викликали сором, каяття й жаль до неї. І тільки губи, ніби обпалені несподіваним вогнем, ще чомусь дрижали й водночас горіли не звіданим досі жаром першого в житті юнацького поцілунку...

22

Зима лягла надійно — з морозами, снігопадами, з холодними вітрами.

Тетяна, як завжди, вставала ще затемна, вносила знадвору оберемок дров і солом'яні віхті на розпал, допомагала матері поратись по господарству, а потім брала дерев'яну лопату, виходила з хати, починала розчищати сніг, що висипав останніми днями часто й навально.

Падав сніг і звечора...

Ось і зараз вона вийшла з хати з лопатою, в татових валянках, у маминій кофті, пов'язана теплою хусткою. На руках — хутрянні рукавички... Вчорашні хмари хтозна-де й ділися. Пухнастий сніг ліг на всьому, а над ним, і над хатою, і над лісом розляглося величезним темно-синім шатром небо, всеньке всіяне зорями. І зорі ті горять зараз особливо іскристо, величаво...

Тетяні приємно дивитися на їхнє далеке немеркнуче мерехтіння, що проникає в саму душу, обгортаючи її дивним спокоєм...

Тетяна зупиняє свій зір на гущавинах лісу. Там тиша...

Мертва тиша. Ніде не ворухнеться навіть найменша гілочка, немовби все сковане за ніч морозом, сковане на-мертво.

«А он і той дубок... Я запам'ятала... Добре запам'ятала... Там він посмів...»

Обриваються спогади. Тетяна відчуває, як щоки її наливаються кров'ю і водночас обуренням... «Він не смів... не мав права... Я не дозволяла...» Та все ж, незважаючи на образу й обурення, Іван владно зараз стоїть у неї перед очима, розгублений, зніяковілий, присоромлений, і Тетяна відчуває, як самій, проти її волі, стає шкода його. «Цікаво, що він зараз робить? Чи думає про мене, як оце я?» І тут же намагається сама себе переконати. «І зовсім я не думаю... Так якось згадалося. Він просто нахаба і невихований хлопець!» — вирішує нарешті дівчина й приступає до роботи...

З ясенової лопати летить сухий пухкий сніг на обочини стежки... За роботою непомітно минає час. Непомітно меркнуть і згасають зорі... Між дерев пробивається з усіх боків світання...

...Ніхто не думав і ніхто не сподівався з Турканів, що того недільного дня, десь там в обідню пору, до лісничої сторожки підверне пара добрих вороних коней, запряжених у широкі сани з високою спинкою, оздобленою візерунками й різьбленими квітами. Під ногами в санях намощено пахуче сіно й килимок, ледь припорошений сніжком. Першою крізь вікно гостя побачила Тетяна й навіть скрикнула від здивування:

— Борис Петрович... Лісничий...

У хаті були батько й мати. Батько мовчки одягнув шапку і вийшов стрічати гостя. Мати метнулася застеляти стола чистою скатертиною.

— І що б це значило? Давно вже він не заглядав до нашого куреня...

— На вороних примчав... Я пам'ятаю цих коней... ще з ярмарку. Там він їх купив,— сказала Тетяна, не відриваючись від шибки, через яку стежила за прибулим гостем.

Борис Петрович привітався з батьком за руку, а тоді тато розчинили ворота, завели коней на подвір'я, під повітку, розгнуздали, поклали в ясла оберемок свіжого сіна.

— Ідуть...— повідомила Тетяна.— До хати йдуть.

Мати пов'язалася новою хусткою і, трохи збентежена й чомусь схвильована, широко розчинила перед шановним гостем двері.

— Давненько... Давненько не бував у вас... Здрастуйте! — привітався Борис Петрович, переступаючи поріг.

— Драстуйте! Заходьте! Раді вам...— говорила мати, збиваючи рушником з плечей його добротного дубленого кожуха холодний сніжок.

Хоч надворі була зима, в лісниковій хаті стояли пахощі засушеної м'яти і васильків і ще чогось, духмяного, терпкого, але приємного, що нагадувало весну з її пахощами й буйним різнотрав'ям.

Лісничий скинув сіру смушкову шапку, і її взяв батько, почепив на цвяшок, прибитий на стіні, туди ж примостив кожуха, а вовняний шарф засунув у рукав.

Борис Петрович був одягнений зараз не в сірий, як на ярмарку, костюм, а в чорний. Штани заправлені у валянки, а з-під піджака визирала вишивана темно-синіми й голубими нитками біла шовкова сорочка. Може, та сама, що в ній він був на ярмарку? Та хіба не все одно? Лісничий підійшов потім до Тетяни і простягнув руку...

— Ну, а ти, Тетяно, все гарнішаєш! Скоро не буде одбою від женихів!..— посміхнувся лісничий і привітався з нею за руку. Рука в нього мужня, широка, сильна, і Тетянина долоня й пальці лягли в неї, мов у теплу рукавицю.

Борис Петрович легенько стиснув її пальці, ніби тримав у своїй долоні молоденьке пташеня, глянув у темні, мов ніч, Тетянині очі.

«Отаку б мені жінку мати... як трохи підросте...»

І хто знає, може, його думка раптом передалася їй, може, щось відчула Тетяна в погляді його очей, а тільки в легкому потиску руки по всьому її тілу, наче електричний струм, промчав незрозумілий їй самій несподіваний трепет, і вона легенько вивільнила руку з його широкої й теплої долоні. Тут втрутилася мати:

— Що ж ви стоїте, Борисе Петровичу? Сідайте!.. Будьте гостем дорогим...

— А от саме я до вас за тим і приїхав, щоб ви були сьогодні в мене дорогими гостями.

— З якої це нагоди? — спитав Влас Іванович, глянувши лісничому в обличчя.

Йому не дуже до смаку припало те, що гість такими очима дивився на його дочку, і десь у глибині батьківської душі спалахнула в нього неприязнь і підозра до свого начальника. Але цю неприязнь він, звичайно, не виявляв зараз нічим, а тільки здивувався з подібного запрошення,

бо цього раніше за роки їхнього знайомства й спільної роботи не траплялося.

— З якої нагоди? — перепитав лісничий, і йому не довелося пояснювати, бо в цю хвилину втрутилась в розмову Степанида:

— Це ж воно, мабуть, сьогодні буде сороковий день, як померла ваша дружина?

— Точно! — підтвердив лісничий. — Не жилець уже вона була на цім світі — мучениця! Справжня мучениця! — І він зітхнув. Але в інтонації голосу, в словах, які він промовив зараз, не відчувалося й крихітки жалю за нею, хоч Борис Петрович і намагався при цьому зробити скорботний вигляд. — Вирішив... пом'янути... як годиться... Отож дуже прошу вас усіх... не відмовити... Віддати шану покійниці.

— Це горе... Втратити дружину — тяжке горе, — співчутливо промовив Влас Іванович і чомусь позирнув на свою Степаниду.

— Що ж, — сказала господиня. — Покійницю я знала. Тиха, лагідна була жінка. Пом'янути треба!

— От і добре! — сказав вдоволено лісничий, знову позирнув у бік посмутнілої чомусь Тетяни.

— А ти що ж це зажурилася? — спитав він у неї. — Поїдемо... Глянеш, як живу... Це ж ти в мене, здається, ще ніколи не була?

— Не доводилось.

— То побуваєш сьогодні.

— Ви заждіть, я зараз, — промовила Степанида, беручи до рук глибоку миску. Гість здогадався, що вона збирається піти до погребя, й зупинив її.

— Нічого не треба... У мене все є: і солоне, і квашене... Покійниця наготувала...

— Думала добрих помідорів взяти і моченого кавуна.

— Кавуни теж маю... Все є в достатку. Нічого не потрібно брати з собою.

— Трохи неловко так... без нічого їхати...

— Ні-ні! Такого не кажіть... Я радий, що дали згоду... Їдьмо зараз же...

— То я ж хоч переодягнуся... Бо на мені все буденне, домашнє, а там же, мабуть, ще будуть люди...

— Нікого не буде! — запевнив лісничий. — Тільки оце ваша сім'я...

Все ж Степанида підійшла до скрині, взяла одяг, виїшла з ним до світлиці.

Разом з матір'ю туди ж зникла і Тетяна.

Через кілька хвилин вони з'явилися вже переодягненими. Степанида в темному шерстяному платті, сірому светрі й хромових чоботях; Тетяна — в білому фартушку.

Погляд лісничого зупинився знову на Тетяні. І знову, глянувши їй в очі, він мимоволі подумав: «Таку б мені жінку мати... Ягода!.. Свіжа... Красива... особливо очі... І вся вона... вся!» Він і сам розумів недоречність того, про що зараз мріяв, але ця думка невідступно переслідувала його, вселяла якісь надії, сподівання.

«Це добре, що вона їде,— думав лісничий.— Подивиться, як живу... Скільки в мене всякого добра... А там видно буде... Хай підростає... хай виповнюються їй потрібні літа, а я можу й почекаати...»

— Що ж,— сказала Степанида, глянувши на себе в дзеркало,— можна й вирушати.

— Спасибі! Спасибі вам,— дякував зворушений лісничий,— що не відмовили...

— Хіба ж у такому можна відмовити?..— вимовила сумовито Степанида, одягаючи зимове пальто.

Через кілька хвилин усі четверо вийшли з хати. Степанида почала поратись на ганку. Було чути, як вдарився засув об залізні хомутики по той бік дверей, а Влас Іванович вивів коней аж на подвір'я причинив ворота, спитав у лісничого:

— Може, я правитиму кіньми?

— Давай! — погодився той відразу, і лісник сів на кучерське місце, а в санях розмістилися Степанида, Тетяна, і вже скраю, поряд з нею, вмовився лісничий, старанно прикривши килимком ноги попутникам.

— Рушили,— сказав Борис Петрович, і породисті коні взяли відразу на швидку рись.

Заскрипіло під полозками... Кінські копита зривали сніг, відкидаючи холодне шмаття на обочини дороги. Зустрічний вітер безперестанку невидимими голками впивався в щоки, жалив їх, мов кропивою, нарум'янював удосталь.

Перед очима швидко мелькали засніжені дерева, кущі, пеньки, обкидані снігом, притишені, холодні... Пропливали бугри рельєфу, з'являлись і зникали вибалки. І тільки довга дорога незмінно пливла і пливла назустріч, і здавалося, їй не буде кінця-краю...

— А що, Івановичу, добрі в мене коні? — спитав лісничий, задоволений з бистрої їзди.

— Добрі! — відповів кучер і вдарив віжками по кін-

ських крупах.— Люблю, щоб аж вітер у вухах свистів...

— Ну-ну,— озвалася застережливо Степанида,— дивися, щоб не перекинув саней...

— Не перекину!.. Не бійся!..— І коні, вправно керовані ним, помчали ще бистріше.

Та ось попереду з'явилися будинки лісництва. Коні з ходу минули їх і незабаром зупинилися проти воріт досить просторої садиби, відгородженої з вулиці парканом.

Вздовж паркана росли кущі бузку, жовтої акації, жасмину, а біля самих воріт по обидва боки височіли струнки, з лахматими вітами дві ялини.

— Ну, ось ми і вдома,— сказав лісничий, встаючи першим з саней. Тільки цокнув заціпкою хвіртки, як одразу ж з глибини садиби озвався злючий Карат.

— Ну, чого ти, чого валуєш? — гукнув до нього лісничий, і собака відразу примирливо завиляв хвостом.

— Коней до конюшні відправити? — спитав Влас Іванович.

— Так. Хай там стоять... Конюх догляне... Ну, гості мої дорогі, заходьте! — сказав лісничий, широко розчиняючи перед ними хвіртку.

Собака знову рвонувся на ланцюгу, але на нього тепер уже гримнув хазяїн, підвищивши голос, і пес затих.

Від хвіртки лягла аж до ганку доріжка, позначена нешироким бордюрчиком з килимової квітки — схожої своїм листям на полин, зів'ялої зараз і присипаної до половини снігом.

Ліворуч доріжки, на шестиметровій відстані, як то й годиться, стояли в зимовому вбранні сортові яблуні, груші, сливи, вишні, а попід парканом простягнулися завіяні снігом кущі малини, смородини, агрусу...

Одразу відчувалося, що садив і доглядав за садом добрий спеціаліст і знавець своєї справи. Помітивши, як уважно розглядала Тетяна сад, лісничий сказав:

— Все тут росте сортове, посаджене власними руками. Правда, допомагала мені Анюта. Тут оце маю сад, а праворуч город, а за будинком, ото де берези ростуть,— там у мене бесідка і озерце, обсажене ліщиною,— то мій улюблений куточок відпочинку...— пояснював господар, і в словах його відчувалися неприхована гордість і вдовolenня.— Сам планував посадки. І за моїм власним проектом збудовано й хату. Ви в мене вже бували, Степанидо Петрівно? — несподівано запитав лісничий.

— Не доводилось. Вперше оце... Бував мій Влас...

— Ну, звичайно, звичайно... Покійниця Анюта, треба правду сказати, мала характер трохи відлюдкуватий. Вона полюбляла самотність і спокій... Може, то в неї ішлося від хвороби...— Не встигли підійти до ганку, як широко розчинилися двері і в них з'явилася по-святковому одягнена домашня робітниця Христя.

— Заходьте! Заходьте! Дуже рада вас бачити,— говорила жінка, привітно всміхаючись до гостей.

Об ветхий килимок старанно витирали ноги. Знову розчинила Христя двері, пропускаючи прибулих до світлої й просторої кімнати з добре натертою підлогою, через яку прослалася аж до дверей світлиці зелена килимова доріжка. Посеред кімнати стояв круглий стіл, застелений скатертиною, а на ній красувалася кришталева різьблена ваза з пізними хризантемами — білими й рожевими, очевидно, зрізаними нещодавно з горшків, бо квіти були ще зовсім свіжими. Ліворуч, біля стіни, височіла масивна дубова шафа з скляними дверцятами, крізь які було видно ряди книг.

— Тут у мене художня література, класика, спеціальні книги по лісництву.

Праворуч, теж під стіною, стояв диван, покритий зеленим оксамитом. На вікнах — довгі мереживні завіси, а за ними кожне підвіконня оздоблювалось горшками з домашніми квітами, поставленими в тарілки з голубою каймою.

— Ну ось моя хата! — сказав господар і, роздягнувши чорного, в оборках, романівського кожуха, почепив його на вішалку. Туди ж повісив і верхній одяг гостей.

— Прошу, сідайте... і почувайте себе, як дома...

— Правда, правда,— підтримала господаря Христя.— Ви вже тут з хазяїном погомоніть, а я ще піду на кухню, бо трохи не впоралась.

— То, може, вам, Христе, допомогти? — запропонувала Степанида свої послуги.

— Ні, ні!.. Там уже, власне, нема чого й робити... Хліба нарізати... та відкрити консерви. Сама справлюсь,— і вона вийшла в бокові двері, причинивши їх за собою.

— Чим же мені вас розважити, поки Влас Іванович повернеться? — спитав лісничий, і Тетяна помітила, як він, справді трохи хвилюючись, підійшов до туалетного столика з великим дзеркалом, взяв альбом у синій оксамитовій обкладинці, поклав його на вишивану скатерть, запросив до столу гостей.

— Покажу вам, мабуть, деякі фотографії: це ми тут з Анютою в Ялті, в Криму... Про красу моря, Степанидо Петрівно, важко розповісти словами. Треба на нього глянути власними очима.

— Не довелось... Ні мені, ні моєму Власові. Вже ось Тетяна, як підросте... Може, вона біля моря побуває...

— Побуває... Напевне... Я так скажу: той, хто біля моря не побував, той, вважай, справжньої краси в житті не бачив. Це факт! — сказав лісничий і простягнув палець до фотокартки. — Зверніть увагу на гори.

— А що ж воно біліє? Невже сніг? — спитала Степанида.

— Сніг я бачив на Кавказьких горах, а це, Степанидо Петрівно, біліють вершини. А найвища серед них зветься Ай-Петрі. І ми з Анютою виходили на самісіньку вершину.

— То, певне, дуже страшно?..

— І зовсім ні! Зібралось нас, екскурсантів, чоловік сорок. Подали нам автобус. Спочатку їхали гірською дорогою, а далі вже дороги не стало... Треба пішки підійматися на вершину. Я запитую в Анюти: «Ну як, зможеш? Вистачить сили?» — «Попробую, — каже, — всі йдуть, і я піду!» Ну, скажу вам, це — диво! Стоїш на такій висоті... — І Борис Петрович випростався, повів рукою. — Сюди глянеш — гори. Туди глянеш — теж гори, а на південь море лежить... І не видно йому кінця-краю. І все воно залите сяйвом сонця! Красота! Дивишся і не надивишся, не намилуєшся...

А як підійшли ми до урвистої кручі, як глянули вниз, вірите, аж холодок повіяв у груди — така там прірва глибочна... Не дай боже хитнутися б у ту хвилину, і кісток би потім не розшукали...

— Хай бог милує!.. На таке страшне дивитися, — сказала Степанида і мимоволі перехрестилася.

Тетяна слухала лісничого, а сама думала про покійницю. Так часто він про неї згадує, а розповідав же якось батько, що Борис Петрович частенько з нею сварився, ображав, навіть бив. І це вселяло зараз в Тетянину душу якесь почуття зневаги до нього й жалю до покійниці...

«Ну як же можна підіймати руку на таку немічну, хвору жінку? А він підіймав... І не раз...»

— Я собі кажу: людина живе раз у світі! Так ми з Анютою, коли вже, бувало, їдемо на курорт, то ні в чому собі не відмовляємо!

Цокнула клямка на хвіртці, і одразу рвонувся від будки Карат, але, побачивши лісника, притих...

— Ти що, не пізнав мене? Чи, може, забув? — говорив Влас Іванович, підходячи до веранди.

Лісничий, зазирнувши в вікно, сказав:

— Ну, мабуть, досить альбом розглядати... Займемося цікавішою справою...— І голосно гукнув: — Христе, де ти там? — Христя одразу з'явилася.— Ну як? — спитав у неї лісничий.— Все готове?

— Все, Борисе Петровичу. Можна запрошувати гостей.

— А я й думаю це зробити...

Увійшов Влас Іванович, промовив:

— Добрий день вам у вашій хаті!

— Спасибі, Власе Івановичу... Роздягайтесь... Може, хочете руки помити?.. Подай, Христе, чистого рушника.

Потім господар розчинив навстіж двері до світлиці і сказав не без вдовolenня:

— Прошу, дорогі гості, до світлиці!

Світлиця була простора. Двоє великих вікон на схід і троє — на південь. На вікнах завіски добротніші, а на підвіконнях квіти. В кутку між вікнами розкішна пальма. Праворуч двері до спальні. З одного боку — буфет, з другого — розкішне трюмо й туалетний столик із справжньої карельської берези. На стінах копії з картин знаменитих російських художників: «Дев'ятий вал» І. Айвазовського, «Мисливці на привалі» В. Перова, «Дубовий гай» І. Шишкіна.

— То, прошу, добрі копії,— сказав лісничий, помітивши, як Тетяна з цікавістю позирнула на стіни.— Придбав у столиці — в самому Києві.— Але її увагу привернув до себе добре сервірований круглий стіл, на якому вже стояли різні закуски і красувались пляшки з добірними винами, на які не поскупився хазяїн.

Перед кожним лежали чисті прибори, салфетки, стояли чарки для горілки й вина. Тут же красувалися, виграючи різьбою візерунків, кришталеві келехи.

Борис Петрович ще раз оглянув стіл, і очі в нього стали на диво масними.

— Так: холодна буженинка, холодчик, форшмачок, грибочки, помідорчики, оселедчик, хрінок,— повторював він ніжно назви закусок, ширяючи по них зірким поглядом.— Все на місці. Ні, не все. Гірчиці не бачу. Солі не подала...

І Христя, мов опечена зірвалася з місця й помчала на кухню.

З'явилися на столі гірчиця й сіль.

— Ну-с,— сказав, потираючи руки, лісничий,— з чого

почнемо? — і глянув на лісника. — Ми з вами, Власе Івановичу, мабуть, почнемо з горілочки, настояної на калгані. Аромат! Бальзам! А нашим дамам наллємо... — І він завагався на хвилинку, перед тим як узяти пляшку. — Можна і мускатець попробувать... Достойна марка...

— Я б і чарку горілки випила, — сказала простодушно Степанида, і до неї приєдналася Христя, яку теж запросив до столу лісничий.

— Прекрасно! — Потім узяв свою чарку і, ні з ким не цокаючись, як то годиться на поминках, сумовито сказав: — Сьогодні сороковий день, як не стало в мене господині в хаті. Ви її всі знали... Добра була жінка, тільки допікала їй хвороба... Все я робив, щоб її врятувати... На курорти возив... Доглядав за нею... Хотілося, щоб жила... Та вже на цім світі була вона мученицею... То на тім хай царствує...

Тетяна слухала Бориса Петровича, дивилась йому в очі і, на диво своє, помічала, що в них не світиться ні горе, ні журба. І хоч промовляв він сумні слова, але вони, мабуть, не тривожили його душі...

А це все робилося ним, очевидно, для людського ока, щоб не було поговору, що він усе відбув не так, як заведено.

— За вічну пам'ять моєї Анюти... Мого друга вірного... моєї любимої дружини...

— Прошу, закушуйте! Можна оселедчик... Можна шпротики... Хто що бажає... — А грибочки покійниця, моя Анюта, маринувала. Вона ж і помідорчики квасила. Ви пробуйте! Це смак! Це бальзам! Це делікатес! — вихваляв він і першим показував приклад гостям, пробуючи достойну закуску. — А ти, Тетяно, чому не береш холодчику? Та не соромся... ти їж! Ти будь, як у себе вдома. Ось я тобі ще грибочків покладу і шпротики. Смачна рибка... — І він справді наклав їй усього в тарілку.

— Досить! Досить, Борисе Петровичу... Я стільки не з'їм.

— Нічого, Тетяно. До мене в дім прийшла... Я мушу доглядати за гостями, щоб вони були вдоволені. Якже...

Лісничий став іще балакучішим:

— У мене така професія... Лісничий... Це не так собі просто. Це треба он скільки літ вчитися... Спочатку гімназія, потім кілька років в інституті... А тоді й практика!.. Це велике діло!.. Я така людина, що до мене всі йдуть... І директори шкіл, і голови колгоспів, прибувають і з лі-

карні, і з дитячих садків. І всім дай!.. Тому треба — дров, тому — будівельні матеріали. З райкому, знаєте, теж бувають.

— Що там говорити? — співчутливо озвався Влас Іванович. — Така у вас должність.

— Я ж і кажу: їх, людей, всяких прохачів, — багато, а я один. Один! — вигукнув лісничий і підійняв угору палець. — Як перст!.. І ви гадаєте, не наловчився? Будьте певні... Я знаю: будь добрим — пролижуть, будь поганим — проплюють... А я серединку вибрав... золоту серединку, і йду по ній, іду, йду... Нікуди не звертаю — ні праворуч, ні ліворуч. І все в мене є... Та й гроші можна мати при добрій голові...

— Може, досить? — непевно запитав лісник. — І так уже, спасибі вам...

— А я так... Прийшли добрі люди в гості — приймай їх, частуй, гуляй з ними...

— Та воно й день сьогодні... начебто не для гульні...

— Це ви про Анюту? — зрозумів натяк Борис Петрович. — Їй тепер нічого не потрібно. Вона уже припокоїлась, а нам жити треба... Розумієте? Жити!.. За щастя, за долю... знаєте, як у тій пісні співається: «Щоб наша доля нас не цуралась, щоб краще в світі жилося!»... За хороше життя! — І, не питаючи згоди, налив усім чарки і першим випив сам. — Чого в мене немає? У мене всього вдосталь. От тільки б ще дружину мені... Хорошу... красиву! — І п'яні очі його втупилися в Тетяну. — Хай приходить — все в моєму домі є...

— Воно, як би сказати, не годилося б про таке говорити... зараз, — знову озвався батько, помітивши, як почервоніла від слів лісничого Тетяна, опустивши голову.

— А ти що, Власе Івановичу, повчаєш мене, про що годиться говорити, а про що не годиться...

— Та я так, до слова... Засоромили ви нашу Тетяну.

— Хай звикає... Життя — складна штука... Хай вчиться... Хай розуміє. Я про себе кажу... Будь добрим — пролижуть, будь поганим — проплюють. А я собі серединку вибрав і йду по ній, іду, йду! — уже почав повторюватися лісничий, як то трапляється майже з усіма п'яними. — От були в нашій селі люди, хазяїни... Плюха був, Махтей, Демид Задихайло... А де вони зараз? Гнізда розорені лишилися...

— Я про таке, Борисе Петровичу, не хочу говорити зараз.

— Не хочеш? — І в очах лісничого спалахнули хмільні вогники.— А, я знаю, ти допомагав Сидору Гаркуші ті гнізда розоряти... Знаю точно!

— То куркульські гнізда... Від них, людей отих, біднота зазнавала горя... Вони вбили Марка Крутояра... Більше нікому... Їхня робота...

— І справді,— втрутилася в розмову Степанида...— Навіщо про таке згадувати?.. Не для того ми прийшли сюди.

— Правда! — отямився лісничий, і рука його знову потягнулася до пляшки.— Не для того зійшлися... Поминки у нас...— І, наливаючи в чарку, розлив вино на чисту скатерть і не помітив цього.— За мою подругу... Хай там... на тім світі царствує...

— Може, досить? — несміливо озвалася Христя, промокаючи чистою ганчіркою розлите вино.

Лісничий глянув на неї посоловілими очима і поставив пляшку на місце.

— Мабуть, досить! Знаєте, я зараз включу приймача, послухаємо музику... Хочеш красиву музику слухати? — І п'яним поглядом зупинився знову на Тетяні.— Для тебе...

— Ніякої музики! — сказав уже рішучіше лісник.— Будемо збиратися додому... Вже починає вечоріти. Ви тут посидьте, а я зараз попрошу конюха, щоб запряг та одвіз нас до сторожки.

— Сам одвезу! — раптом заявив з хмільною впертістю лісничий. Підвівся за столом, хитнувся й мало не впав. Підхопила його Христя, підвела до дивана, порадила:

— Трохи відпочиньте.

— Ви гадаєте, я сп'янів? Зовсім ні... Ще вип'ємо на пошонок. Ось трохи відпочину і вип'ємо! Нічого не жалію, бо знаю: будь добрим — проплюють... будь пога...— І він за хвилину й заснув.

Крізь вікно було видно, як згасав день, як далеко за лісом умирала по-зимовому холодна зоря, кидаючи на шибки багрянні рум'янці...

Прокинувшись наступного ранку, Борис Петрович дуже здивувався з того, що лежить не в спальні, а в світлиці на дивані, одягнений і взутий...

«Як же це, як могло зі мною таке трапитись? І це при ній, при Тетяні, при її батьках... Ганьба! Страшна ганьба!»

Позирнув на стіл — все прибрано, посуда стоїть у буфеті, чиста, перемита... На столі нова скатертина, на ній кришталева ваза з свіжими хризантемами.

Пригадалося вчорашнє... гості, розповіді...

«Що дівчина може про мене подумати? Доведеться пробачатись... Хоч і неловко, звичайно, але треба. Нічого не поробиш!»

Голова була важкою. В роті пересохло. Підвівшись з дивана, він гукнув:

— Христе! Христе! Де ти там?

Жінка, наче тільки й ждала, поки прокинеться господар, і, знаючи вже його вдачу, одразу ввійшла до світлиці з глечиком яблучного квасу й мовчки поставила на стіл.

— Холодний?

— З погребка.

Христя знала також, що з похмілля господар так рано не снідає, тому нічого не подала йому і, нічого не сказавши, вийшла за двері.

Борис Петрович узяв глечик в обидві руки, жадібно припав до гострої, прохолодної й освіжаючої рідини...

А через якийсь час пара вороних, запряжених у сани, мчала лісовою дорогою...

Морозяний вітер бив в обличчя, рум'янив лісничому щоки, лягав холодним інеєм на хутрянім комірі кожуха, сріблив вії, брови, вуса й навіть ремінні віжки. Не обминав і коней, кидаючи їм на гриву рясну сивину, припорошуючи, немов борошном, окремі волосинки на м'яких губах... і щедро розсипав по шерсті, де тільки був доступ для вітру й морозу.

Посивілі коні зупинилися згодом біля воріт лісової сто-рожки.

Вдома була, на жаль, тільки Степанида Петрівна. Вона поралась біля печі і трохи розгубилась, коли розчинилися хатні двері й через поріг переступив лісничий.

— Ой боже мій! — скрикнула жінка від несподіванки.— Ви... Борисе Петровичу? — І, поставивши біля припічка рогац, метнулася витирати фартушиною стільця, що його запропонувала для несподіваного гостя.— Щось трапилось, Борисе Петровичу?.. Що ви оце так спозаранку... Роздягайтеся... Сідайте...

— Нічого такого не трапилось, Степанидо Петрівно... А просто згадав... як я вчора... І незручно стало... І соромно... Прибув оце, щоб пробачитися перед вами... всіма...— І зирнув очима по хаті.

Степанида відразу зрозуміла, кого він шукає очима, і сказала:

— Нема Тетяни... Пішла до подружок... І старого нема... В обхід подався, а звідти до сільмагу загляне... Сама вдома...

— Та-ак! Шкода, що Тетяни не застав... Ну, передасте... Хай не сердиться, коли що було не так...

— Та за віщо ж сердитись, Борисе Петровичу? Та ми такі вдоволені і вдячні... за все!.. І даремно оце ви пробачаєтесь... Все добре...

Йому хотілося трохи побути в цій хаті, поговорити з Тетяниною матір'ю, бо хто знає, як воно далі діло повернеться?.. Може, колись вони й породичаються? І сама ця думка переконала лісничого, що відмовлятися йому зараз не слід, а привернути серце майбутньої тещі ніколи не завадить.

— Я ненадовго, бо сьогодні ще маю бути в районі. Начальство викликає.

— Морозенко, чи що? — поцікавилась господиня.

— Нема Морозенка.

— Як то нема?

— Кажуть, поїхав вчитися до Москви... На Вищі партійні курси... Новенький всіма ділами заправляє... Якийсь Криволапка... Уповноважений по хлібозаготівлях... з райвиконкому.

— Оце й таке... Був добрий у нашому колгоспі хазяїн Сидір Антонович — перевели в Тубільці, там головує... А тепер і Морозенка нема...

— А Нестор зараз де вчиться? — поцікавився лісничий.

— У Києві... в медичному інституті...

— Молодчина! Здібний хлопець!

— А здібний... У школі тільки п'ятірки мав. Відмінник... Добрий син, не скаржимося.

— Добрий! Радянська влада перед такими, як він, широко розчинила двері... А що ж, хай їдуть, вчать... Нам потрібні спеціалісти з трудового народу. До чого ж нахил має Нестор?.. Ким буде, як вивчиться?

— Задумав стати хірургом...

— Теж добре! — похвалив лісничий...

Гість уже не згадував про поїздку в район, про знайомство з новим секретарем.

Його зараз непокоїло власне життя і все інше, що з цим життям пов'язане.

— Я ж іще не старий... При повній силі... А мені доводиться одному в світі жити... Ні дружини... ні дітей... Один, як бурлака!..

— Чого вам горювати? — намагалась заспокоїти, втішити його Степанида. — Ви мужчина справний... гарний... Ви ще собі знайдете молоду... вдову...

— Навіщо мені вдова? — заперечив лісничий. — Про інше думаю...

— Підшукайте собі пару, та й будете жити в добрі, у щасті... І діток матимете... І все буде!.. — говорила господиня, спостерігаючи, як гість повеселішав від тих слів, наче вони, оті слова, вселяли в нього таємну надію, не розкрити ще й не повідану нікому.

Гість ще більше посміливішав:

— А ще я вас хочу запитати, Степанидо Петрівно...

Господиня глянула йому в очі й якимсь внутрішнім, ще підсвідомим чуттям розгадала його потаємну думку, оте нерозкрите й неповідане нікому бажання. І від того, що вона розгадала правильно, мимоволі повіяв їй у душу холодок і острах, і якась розгубленість немовби скувала її відразу. Їй уже не хотілося, щоб лісничий продовжував цю несподівану для неї й передчасну розмову, бо що могла вона йому відповісти?..

«Наша Тетяна... ще дитя... як же можна?.. А він уже, немов кібець, націляється на неї оком... Я ще вчора помітила, як він позирав на неї... господи, спаси й помилуй!..»

Чи лісничий помітив збентеженість в очах Степаниди, розгадав її осуд, чи схаменувся вчасно сам, що така розмова передчасна, а тільки не відважувався вдруге допитуватись у Степаниди. Підвівся, сказав:

— Спасибі... за гостювання... Мушу їхати в район. А Тетяні передайте, мовляв, був і пробачався...

— Нема чого пробачатись. Всім ми задоволені... — говорила господиня, виряджаючи гостя з хати. — Матимете час, заїжджайте... Будемо раді...

— Спасибі! Заїжджатиму. До побачення!

Гість вийшов за ворота, де стояли коні, взяв до рук віжки, смикнув. Полетів з-під копит на обочини сніг, а через шибку стежила за лісничим господиня й думала:

«Чи сказати Власові, що мені привиділося в очах лісничого? А може, я помилилася?» І вона метнулася до печі, бо там уже збігала через край пшоняна каша.

...Влас Іванович повернувся тільки надвечір і дуже розстроений.

— Не розумію, що воно робиться в нашому селі... — говорив він занепокоєно. — Наче було вже й тихо, а тепер знову підіймають голови...

— Хто? Про кого ти говориш? — спитала дружина, ставлячи на стіл тарілку гарячого й смачного борщу.

— Про них... родичів, що лишилися... Тих вислали, а ці відчули — інший вітерець повіяв... У районі об'явився новий секретар...

— Криволапка?

— А ти звідки знаєш? — здивовано запитав лісник і навіть поклав ложку.

— Лісничий сказав... Приїздив пробачатися за вчорашнє... Поїхав до району.

— Та-ак! — промовив лісник...— Щось неспроста він пробачається. Інші, мабуть, наміри в нього...— А які саме — промовчав. Нічого не сказала йому і Степанида про свою здогадку, бо навіщо такою розмовою турбувати зараз чоловіка?

— Ну і що вони... ті люди... родичі? — поцікавилась Степанида і сіла край столу.

— А те, що, мабуть, буде нам від них біда.— Уже сюди в'ється ниточка... Он як! Уже в нашій селі головою призначено... знаєш кого? Прокопа Задихайла...

— Прокопа? — аж сплеснула руками Степанида, наче її несподівано вдарив хтось жалючою кропивою...— Та хто ж це міг отаке зробити? Та всі ж люди знають, що коли б не одружився він на біднячці, то був би там, де і його батько... Як же можна...

— Виходить, можна...

— А куди ж дивилися наші люди?.. Де був Кіндрат Науменко? Він же голова колгоспу.

— Оце ж Кіндрат мені й розповів... Попробував він дати відвод Прокопові — де там! І слухати його не схотіли.

— Що ж воно буде? — тривожно спитала Степанида, спостерігаючи за чоловіком.— Невже вони ще таку силу мають?..

— Не про це мова... Ми й раніше їх не боялися... Ну, десь трапився недогляд... Не тих людей на місцях розставлено... Тут треба добре дивитися, звідки на тебе насувається небезпека.

— Думала, вже все припокоїлось... А воно, бач, знову зашумувало...

Не знав і не відав лісник, як десь через годину після його розмови з другом до голови колгоспу примчав захеканий сторож сільради:

— Добре, що застав... Драстуйте, Кіндрате Кузьмичу.

— Здоров! Сідай!

— Ой нема коли сідати... Наказано, щоб ви зараз же прибули до сільради... Щоб одна нога — тут, друга — там... Так і сказав Прокіп Задихайло: «Одна нога тут, — каже, — а друга — в сільраді!»

— А чому це в нього така нетерплячка?

— Якусь бомагу одержали з району, — таємниче зашепотів сторож. — Сам Задихайло її прочитав і одразу гукнув мене: «Біжи, — каже, — мерщій до Кіндрата Науменка і скажи йому».

— Про що бумага? — поцікавився голова колгоспу.

— Звідки ж мені знати? Пакет тільки бачив у нього на столі. Мене послав до тебе, а ще був один хлопець — розсильний, тому звелів зібрати актив.

— Який актив?

— Прийдеш, побачиш сам.

І дійсно, те, що побачив згодом у сільраді Кіндрат Науменко, не тільки здивувало його, але й страшенно обурило. Приміщення голови сільради заповнили люди, яких би він, Кіндрат Науменко, не пустив і на поріг... А вони вже позаймали всі місця й почували себе тут, немовби й справді були обранцями народу.

Ось розмістилися родичі Махтея Плюхи, поряд на ослонах — теж родичі Хоми Короткого, Хоми Довгого, а ближче до столу зайняла місце близька рідня Явтуха Довбні...

Кіндрат переводив очима з одного обличчя на інше... І ті обличчя то улесливо посміхалися до нього, то зиркали поглядами спідлоба, а в тих поглядах він розгадував холодну пересторогу, приборканий гнів, затаєну погрозу...

— Чого ж ти, Кіндрате, зупинився біля порога? — зустрів його Прокіп Задихайло. — Проходь. Сідай... Голові колгоспу завжди знайдеться почесне місце, — і він простягнув руку, привітався першим і, потіснившись, дав йому місце за столом поряд з собою.

На Прокопові військовий френч, застібнутий на всі гудзики, таке ж галіфе, заправлене в наваксовані хромові чоботи. Його чуб спадав через лоб на праве око.

Здавалося, йому байдуже до всього, і він той чуб закидає різким рухом голови на місце, і воно, оте непокірне пасмочко, знову потім, сповзаючи звідти, зависало перед оком.

Прокіп Задихайло обвів олив'яними очима переповнене приміщення, освітлене газовою лампою, і, не поспішаючи, оголосив:

— Так що, товариші-граждани, хочу вас повідомити, що

надалі всі засідання сільради ми будемо проводити з активом... Я, товариші, безумовно, мушу вас повідомити, що одержав рознарядку на наш колгосп і наше село, яке повинно здати державі хлібоздачу в сумі двадцять вісім тисяч пудів всякої пашні.

У приміщенні стало тихо. Почувся десь з кутка несміливий голос:

— Скільки?.. скільки?..

— Двадцять вісім тисяч пудів...— повторив Прокіп Задохайло, і його очі втупилися в обличчя сусіди за столом.— Як ти гадаєш, Кіндрате? Зможемо виконати?..

— Не зможемо! — сказав похмуро голова колгоспу.— Я взагалі дивуюсь... Як то можна, не знаючи наших можливостей, надсилати отаку рознарядку...

— Що? — здивовано підвів брови Прокіп Задохайло.— Критикуєш вищестояще начальство?

— Думаю, що начальство ввели в оману злі, недобрі люди. Колгосп тільки стає на ноги, а його вже хватають за горло...

— Ви чуєте? Ви всі чуєте, що він говорить? — звернувся Прокіп до присутніх і зупинив свій погляд знову на голові колгоспу.— Та як ти смієш? Та це ж проти Радянської влади... ми на місці, товариші, мусимо всі директиви виконувати, бо ми на це поставлені і мусимо робити... Хліб потрібний робітникам, і службовцям, і Красній Армії, і ми з усіх сил будемо старатися...

— Старатися будемо,— озвався знову Кіндрат Науменко,— та тільки думаю, тут трапилася помилка... і її треба виправити... Таку кількість хліба ні колгосп, ні село не зможе дати.

— Так і запишемо, так і повідомимо товариша Криволапку, що голова колгоспу зриває державну заготівлю хліба.

— Неправда!.. Я не зриваю, а кажу, що не зможемо виконати. Це не тільки з колгоспних комор, а з кожного двору все треба вигребти... та й тоді чи виконаємо.

— І про це йому скажемо в районі.

Обурений Кіндрат Науменко підвівся з-за столу і, стримуючи гнів, сказав:

— Я не розумію, навіщо мене запрошено на це засідання? Навіщо мені погрожуєш Криволапкою? Сам у нього побуваю і сам усе поясню...

— Навряд чи він повірить...

— А чому ж мені не повірити?

— Та хоча б тому, що ти перегинаєш палку... висилав із села людей невинних... Про це вже там знають...

— Он воно що! Ти розповідав?

— А хоч би й я,— зухвало відповів Прокіп Задихайло.— Віри до тебе не буде... І ти ще відповідатимеш.

— За що я відповідатиму? Перед ким відповідатиму? — закричав уже, не стримуючись, Кіндрат Науменко, і всі помітили, як очі його налилися гнівом.— Ти гадаєш, я не розумію, куди гнеться твоя лінія? Куди повертаєш?

— А куди? Куди? Скажи... При всіх скажи... Хай усі чувають...

— Не думайте,— продовжує Кіндрат Науменко,— що ваша кривда стане правдою... І скільки б ви не збирали отакий «актив», як сьогодні,— по-вашому не буде!.. Запам'ятайте! Не дозволимо!

— Хто не дозволить? Хто? Питаюсь,— скипів уже й Прокіп Задихайло, і в його очах заіскрилися мстиві вогники.

— Ми не дозволимо! Ми — біднота!.. І Радянська влада нам допоможе... як і раніше... бо за цю владу ми в боях...

— Я тут сьогодні влада! І як звелю, так, конешно, робитиме актив... На нього покладаюсь. І тебе приборкаємо.

— Тут мені, бачу, нема чого робити...— Й Кіндрат почав виходити з-за столу...

— Я тебе за такі розмови маю право, як голова сільради, заарештувати... Свідки в мене є... І всі чули, що ти говорив і як відмовився виконувати розпорядження вищих органів влади.

— Ти? Заарештувати... мене? — І так глянув Задихайлові в очі, що той мимоволі відсахнувся, бо всі знали Кіндратову силу.

Вийшов голова колгоспу з-за столу, обвів очима «актив», тихо, але владно сказав:

— Ану, розступіться! — І ті розступились, даючи йому дорогу...

Ніхто не сказав більше ні слова. Але помітне вдовolenня світилося в очах кожного з «активістів». Якусь хвилину всі мовчали. Мовчав і Прокіп Задихайло, прислухаючись, як глухо протупотіли чоботи по надвірних східцях. Потім усе стихло.

— То й добре, що він пішов звідси! — вже не криючись, промовив голова сільради.— Так ось що я вам скажу. Нам треба тепер постаратися, безусловно, затиснути їх... отаких, як Кіндрат, затиснути, щоб і не писнули! — І його важкий

кулак різко впав на стіл, аж здригнулася лампа...— Ми не забули, як вони батьків наших...

— Ой, дивися, Прокопе,— озвався з гурту застережливий голос,— щоб знову не повернулися вони до влади... бо тоді вони можуть і нас відправити туди, де наші родичі...

— Вовків боятися — в ліс не ходити,— сказав Прокіп Задихайло.— Вони боялися? Вони нас жаліли? Отак і ми мусимо давити їх без жалю... як мух!.. Оцей Кіндрат нам заважатиме... Ну, ви знаєте, що хоч він і сильний чолов'яга, але буває дещо...— І, оглянувши притишених «активістів», додав: — сильніше за людську силу... Ви мене розумієте?..

— Авжеж!

— Чом не розуміти?

— Ну, тільки і в них є... охотники ж... Вже вони себе колись показали...

— А тепер ми покажемо... на що здібні... Сказано — давити! Всіх, хто проти нас... без жалю! І словом діяти, де можна, і страхом... і погрозою! А то і червоного півника в хід пускати... при можливості. Застрахати бідноту, щоб як ото ховрахи по норах,— так і вони в своїх хатах сиділи!.. А там, бог дасть, і по інших селах пробудиться народ... А то, гляди, ще й за кордоном добрі люди відгукнуться, підсоблять нам, як підсобляли в громадянську війну...

— Дай-то боже! — зітхнув хтось з дальнього затемненого кутка.

— Під лежачий камінь,— продовжував новий голова сільради,— й вода не біжить... Значить, діло треба робити...

— Щоб ця рознарядка і нам взнаки не далася.

— Доведеться й нам пожертвувати дечим... в міру сил... Без цього не обійдешся... Ну, в бідноти й комнезамівців усяких вигрібати будемо все, під мітьольку, до зернинки. Інакше не можна... Такий час настає: або ми їх, або вони нас! Постараємось діяти...

Несподівано розчинились двері, і з пляшкою гасу ввійшов сторож.

— Ти що тут робиш?

— Як це що? Я сторож... Охороняю сільраду. Така моя служба. Звечора забув лампу заправити гасом, а воно, бач, гніт пригасає...

— Наказую,— спохмурнів одразу Прокіп Задихайло,— щоб без дозволу сюди, конешно, не заходив... якщо йде засідання. Жди там.

— Коли так, то я можу й вийти,— сказав спокійно

сторож, і зник за дверима, лишивши по собі дух гасу.

Хтось з «активістів» зауважив:

— Треба діяти обережніше — свою варту виставляти надвірну... А так, хто знає, чув він розмову нашу чи не чув?

24

Недільного дня знову пара коней зупинилася проти лісничого двору. З різьблених саней встав Борис Петрович у теплому кожусі, шапці й валянках і, позираючи через тин на шибки вікон, зайшов на подвір'я. Першою назустріч йому вийшла з хати Степанида, прикрита тільки теплою хусткою, а вже слідом за нею з'явилася на ганку Тетяна.

— Добрий день вам! Може, й не ждали, а я от взяв та й приїхав... Приймайте гостя!

— Ми раді. Ми завжди раді гостям...— відповіла мати...— Спасибі, що нас не забувають. Заходьте до хати.

— Та ні, ось коней заведу,— і Борис Петрович розчинив ворота. Коні самі рушили на подвір'я й попрямували до повітки, сподіваючись там на поживу в яслах...— Чи ти бач,— засміявся лісничий,— почувають себе у вас, як у себе вдома.

Він узяв з саней оберемок сіна, поклав коням, а тоді знову підійшов до саней, вийняв якийсь пакунок і попрямував з ним до ганку...

— Ну, здрастуй, Тетяно! — привітався лісничий, дивлячись їй в очі.— Не сердись на мене?

— А чому я маю сердитись?

— І то правда,— втрутилась у розмову мати й широко розчинила перед гостем хатні двері.

На гостя війнуло уже знайомими йому пахощами засушеної м'яти й чебрецю, що сповняли приміщення.

— Люблю,— сказав гість, переступаючи через поріг,— люблю ці пахощі... змалечку... Моя покійна Анюта теж насушувала цього добра на всю зиму.— І він, озирнувши хату, спитав: — Власа Івановича нема?

— Ще зранку пішов в обхід, та й досі десь блукає.

— Може, в нього десь є кума, то він до неї й завернув? — пожартував лісничий, роздягаючи кожуха й скидаючи шапку.

— Де там йому до куми завертати?.. Так знаходиться за день у тому лісі... що ніяка кума вже його, мабуть, і не розворушить...— відповіла, теж жартуючи, Степанида і, зирк-

нувши через шибку вікна, сказала: — Оце й таке: про вовка помовка, а вовк і тут... Іде наш батько.

Ще хвіртки не розчинив, а вже побачив вороних коней і здогадався, хто прибув.

«І що він собі думає? — невдоволено ворухнулося в душі до лісничого недобре почуття.— Унадився, наче жених... А Тетяна ж іще — дитя. Чого б ото їздити? Мало є на світі інших... Треба, мабуть, буде поговорити з ним серйозно. Куди таке діло годиться?.. Гляди, він голову їй закрутить. А там і до гріха недалеко... Ні, треба це відвідування припинити. Ні до чого воно...»

Він не підійшов до коней, не перевірив, чи повні ясла, а як з обходу повернувся, так з берданкою за плечима і ввійшов до хати.

— Драстуйте, Борисе Петровичу... здається, з приїздом?

— Дякую, Власе Івановичу! Довелось за цей час і в районі побувати... Довелось і Київ відвідати... Викликали в наш наркомат...

— То добре мати таку нагоду,— сказав Влас Іванович.— А я в Києві вже кілька років як був.

— От бач! Київ для мене — наче рідне місто... Вчився там... Маю багато знайомих, друзів... Ну, на жаль, часу було обмаль. Побував тільки в магазинах... Купив дещо з гостинців і для вас...

— А то ж з якої нагоди для нас гостинці? — спитав лісник, повісивши на стіну берданку.

Лісничий засміявся:

— А так... без всякої нагоди... Раніше я Анюті привозив подарунки, а тепер... самі знаєте... Нема кому, а звичка стара залишилася. Як же можна повертатися додому без гостинців? — І тут Борис Петрович почав розв'язувати шпагат, яким акуратно було стягнуто пакунок.

Лісник пішов мити руки, а Тетяна з матір'ю стежили за руками лісничого... Ось він скрутив навколо руки жмуток шпагату, поклав його на підвіконня: може, знадобиться? Потім в його пальцях залопотів папір, і він витягнув з нього шовкову зелену хустку, по якій було розкидано густосиній і червоний квітчастий цвіт. По тому, як засвітилися подивом очі в Тетяниної матері, лісничий зрозумів, що його вибір припав до смаку.

— Це для вас, Степанидо Петрівно,— і він сам розгорнув ту хустку й покрит нею голову господині.

— Такої ще зроду не носила,— щиросердно призналася вона і не втрималась, підійшла до дзеркала, стала милува-

тися обновою...— Оце спасибі... Оце подарунок... Не знаю, чим і віддячити вам.

— А нічим не треба віддячувати,— сказав лісничий.— Носіть на здоров'я! — І витягнув з пакунка дві коробки великих і одну маленьку, сіру, оздоблену замшею...

— А це — для Тетяни... Не знаю тільки, чи сподобається...

Підійшов батько, мовчки дивиться на коробочку... «Що в ній? Серги? Напевно, серги»,— і спостерігає, як дочка несміливо взяла ту коробочку до своїх рук і, червоніючи, глянула спочатку на батька, потім на матір, а тоді вже розкрила кришечку. На червоному оксамиті лежала золота брошка з червоним камінцем.

Тетяна прикипіла до неї поглядом, милуючись грою іскор, що сяяли, переливаючись, в його глибині, викликаючи в дівчини цікавість, подив і захоплення.

— Це, прошу вас, камінь справжній, дорогоцінний... зветься рубін...— пояснив лісничий і обережно взяв брошку двома пальцями й, повертаючи її проти вікон, продовжував: — Ви бачите, бачите, як він виграє вогнями? Це тільки в коштовних самоцвітах... Краса! Так і вабить очі... Тобі, Тетяно, буде до лиця.— І він так само обережно поклав брошку в коробочку.

— Поверни! — тихо, але владно наказав дочці лісник. І це коротке слово, наче удар батога, вразило лісничого.

— Навіщо? Навіщо повертати, коли це для неї... для Тетяни... куплено. І що ви говорите, Власе Івановичу. Як можна? Та я тільки побачив цю річ у магазині, так одразу й вирішив — хай носить Тетяна... Для неї хотів купити... І купив... Хіба мені жалко якихось дві-три сотні карбованців? Ні, ні, і не говоріть, не візьму!.. Що ви? Хочете мене справді образити? — І в тих словах було стільки непідкупної щирості й доброти, що лісник замовк.— Адже я знаю, була Тетяна імениницею... шістнадцять літ виповнилось, а я не знав про це... не був у вас... То хай цей подарунок, хоч і запізнений, буде їй на згадку від мене. Прошу, дуже прошу... не відмовляйтесь,— і він метнувся ще до однієї коробки, розгорнув папір, простягнув її лісникові.

— А це для вас, Власе Івановичу. Табачок першого сорту... зветься «Золоте руно», закурите, а по хаті пахощі, аромат не диму, а меду... справжнього меду!.. Можете самі зараз переконатися в цьому.

— Я до махорки звик,— ухильно відповів батько, і ту коробку з тютюном взяла до своїх рук Степанида.

— Не знаю, чим і віддячити вам за подарунки...

— А мені не треба ніякої подяки. Мені самому приємно, що маю змогу... А це кращі сортові конфети — «Грильяз» зветься, шоколад з волоськими горіхами. Пробували?

— Не доводилось.

І, позираючи на Тетяну, запитав:

— Що ж ти тільки розглядаєш брошку в коробочці? Чіпляй собі на плаття!.. Хай красується...

— Де там! — сказала, спалахнувши рум'янцем, дівчина. — Це, може, колись... на якесь велике свято.

— Чого там ждати? — захочувала дочку Степанида, вгадавши бажання лісничого. — Зараз і чіпляй, а ми подивимось...

— Ну що ж, — сказав примирливо Влас, — коли вже не можна відмовитись від подарунків, то накривай на стіл, стара.

— Це я стара? — усміхаючись, сказала Степанида, розуміючи чоловіків жарт. — Та я не стара, це ти старий... Он у тебе вже на висках сивина пробивається...

— Еге, — погодився лісник. — Чим сивіше — тим дорожше. Он лисиця-чорнобурка за те й ціниться, що сивина на хутрі в неї розсипається. — Хіба не так, Борисе Петровичу?

— А так, так! — погодився відразу лісничий, аби догодити Тетяниному батькові. — Я мушу сказати, що Київ зараз цвіте, — перевів розмову на інше. — Був я на Володимирській гірці, був у ботанічному саду... Ну Київ, мушу сказати, це красень! Він нагадав мені студентські роки, мою юність. Ти, Тетяно, звичайно, була в Києві? — запитав лісничий і дуже здивувався, коли дівчина відповіла:

— На жаль, не була ще! — І знову почервоніло в неї не тільки обличчя, а навіть вуха. — Та ми ще побуваємо... обов'язково!

— Оце вірно, що побуваємо! Як же можна жити біля Дніпра, й не бачити столиці України! Повезу колись... якщо Влас Іванович дозволить, обох вас — тебе і Степаниду Петрівну... Кращим пароплавом доставлю... Кращий номер у готелі візьму — живіть, дивіться... Як, Власе Івановичу, дозволите? Ще можу повезти їх і на могилу Тараса Шевченка...

— Про це ми колись поговоримо, — сказав лісник.

Коли стіл був накритий, мати подала гостеві чистий рушник, сама злила теплу воду на руки і запросила до столу, посадивши його на покуті — найпочеснішому в сільських родинних місці.

Гість сьогодні намагався більше частувати господарів, був уважним до них, особливо догоджав Степаниді... Звертаючись до Тетяни, сказав:

— Надворі така чудесна погода... Сонце... Мороз невеличкий... Може, хочеш, Тетяно, проїхатися лісом... з вітерцем?.. Коні в мене бистрі...

— Хочу! — щиро заявила Тетяна. І, глянувши на матір, зрозуміла, що та невдоволена з цього.

Невдоволення господині помітив і лісничий.

— Ви не думайте... чогось такого... Я з доброго наміру. Десь годинку... по свіжому повітрі промчатись... Це ж здорово, корисно... Якщо хочете, поїдемо гуртом?..

— Де там! — заперечила Степаніда.— Не в мої літа кататися... Замолоду мене, правда, возив на санях Влас...

— Бач, що пригадала,— посміхнувся ніяково лісник.— Хіба що на годинку... Хай покатається.

— З дому беру — додому й доставлю... точно, як домовились...— І Борис Петрович, зиркнувши на годинник, підвівся з-за столу.

— Та ви б же закусили... Може, дати холодцю? Може, смажені покласти?

— Нічого... більше... Дякую.

— Це вам треба дякувати... Такі гостинці привезли дорогі... Кажу ж, не знаю... чим віддаруємо вам.

— А нічим... У мене все є...— І, позирнувши на Тетяну, порадив: — Одягайся тепліше, щоб не застудилася.

— А я одягну батьків кожушок, і валянки, і теплу хустку...

Через кілька хвилин крізь розчинені ворота виїхала пара вороних.

— З вітерцем? — спитав лісничий, глянувши в рум'яне дівоче обличчя і подумав: «Отаку б дружину мати. Та хто знає, чи випаде мені це щастя». А вголос сказав: — Ну держись, Тетяно! — І вдарив ремінними віжками по кінських крупах.

Коні рвонули і понесли так, що тільки курява знялася з-під копит...

Все мчало в скаженому леті назустріч, як і того разу, коли лісничий привозив до себе в гості всю родину на поминки Анюти. Хоч доброго морозу й не було, але зустрічний вітер бив в обличчя, рум'янив ще дужче щоки, і поволі лягала паморозь на Тетянин кожух і хустку... Тільки на кожусі це було помітніше, аніж на білій пуховій хустині, що так личила Тетяні.

Перед очима по один і другий бік пропливають засніжені дуби, липи, берести, ясени... То вклониться їм зустрічна береза, схиливши коси-віти мало не до землі, то впаде в око вся обкидана снігом ялинка і наче скаржиться, наче благає Тетяну: «Зупинись! Поглянь, як важко мені стояти в цьому холодному вбранні... Вже сил немає... Скоро гілля моє почне ламатися. А вітер десь, бач, забарився... Він би змів з мене білий сніг...» Та вже ялинка лишилася позаду, а назустріч їм знову височать дуби, і клени, і липи... і лахматі сосни, і кущі терну й шипшини та глоду... Все стоїть у білому й пухнастому снігу...

Тетяні приємно на те все дивитися, як і на коней, що мчать, немов вітер, невтомно, бистро, все глибше, все даліше в ліс.

Ось уже видно ділянку, де колись сільські лісоруби рубали дерева... Хтось блукає там, тягнучи за собою санчата... Ось зупинився, розгрібає сніг навколо пенька...

Стоїть, дивиться на дорогу, по якій мчать бистрі коні. Щось знайоме видається в тій далекій постаті.

«Невже Іван Крутояр? То чого ж це він аж сюди прийшов у таку далеч?.. Ага, тут пеньки. Це ж у них, мабуть, немає вже дров... Треба сказати батькові... А сам він, Іван, чого ж мовчав? Невже йому соромно... після того випадку... біля сторожки?.. Невже таки справді Іван? — непокоїла думка.— Міг же він мене бачити... Може, і впізнав? Де там! Я в батьковому кожусі... Та й далеко від дороги...»

Йй хотілося, щоб Іван не упізнав її, хоч у цьому нічого поганого не вбачала... «Ну що ж, приїхав у гості, до сторожки Борис Петрович, запропонував покататися з годину... Привезе назад... Нічого зі мною не трапиться... Не стане ж лісничий тут, у лісі, мене цілувати, як тоді Іван...»

Уже лишилося позаду те місце з пеньками. І вже хлопця заступили інші дерева й чагарники, а перед очима в Тетяни так і стоїть досі Іван Крутояр з сокирою, піднятою для удару, та чомусь не опущеною на пеньок...

«Невже впізнав мене? Невже впізнав?..»

Ці неспокійні думки обірвав раптом лісничий:

— А що, Тетяно, може до Дніпра повернемо?.. Глянемо, який він зараз?..

— Що ж, глянемо,— відразу погодилась, бо їй все одно зараз, куди їхати, аби їхати, аби мчати, як досі, щоб пливли дерева перед очима, і вітер свистів, і здіймалася під копитами коней заметіль, обсівала кожух, і лице, і хустку дрібним, як роса, холодним сніжком.

І хоч намагалася Тетяна не думати зараз про Івана, але він невідступно і владно, як ніколи раніше, ввійшов у її душу... І не зникає... Чомусь пригадалось, як вони привезли з батьком дрова тітці Харитині... і як пиляли ті дрова разом... І як збирали восени жолуді на шкільних ділянках... Пригадався зараз той незабутній день, коли прибув до їхньої школи Сидір Антонович. У спогадах у неї постав давній ярмарок... з каруселлю, монастирем...

«Заблудилась я тоді... Скільки страху набралась... А яка була рада, коли він мене розшукав... Ніколи не забуду цієї радості».

І пригадалася, в який уже раз, остання зустріч з ним біля сторожки: і дуб, що його крона запам'яталася їй тоді, і трепетний жар його губів; обурення зникло, лишився тільки спогад про незабутній, перший в житті, поцілунок. І цей спогад мимоволі хвилює, тривожить і збуджує серце не зна-ним, не звіданим досі, але приємним почуттям, що його, мабуть, ніколи не забути...

«Ой, про що я думаю?.. — жахнулася Тетяна.

— Ну ось уже й Дніпро!.. Не замерзла, Тетяно?

— Ні! Ні! — вигукнула дівчина, і в цьому коротенькому «ні» відчувалась якась нестримна й незрозуміла радість.

Лісничий пильніше глянув Тетяні в очі, наче хотів розгадати причину цієї радості, але дівчина одвела свій погляд на засніжену річку з такими ж засніженими гаями, та луками, й озерами, позначеними сухим очеретом і осокою...

— Красиво! Навіть узимку наш Дніпро красивий!

— Красивий! — погодилась Тетяна, милуючись білими просторами, дальніми лісами та кручами рідного краю.

— Скресне крига весною — придбаю собі човна. Куплю мотор... А човен буде з кабіною... Віконця, завіски...

— Та й навіщо він вам, той човен?

— Як навіщо? Захочу десь порибалити чи юшку зварити... Приїду, отак як сьогодні, в неділю до сторожки, скажу: «Ану, Тетяно, Степанидо Петрівно, Власе Івановичу, збирайтеся. Прогуляйтесь хочу, порибалити, на юшку вас усіх запрошую... Це ж красаота відпочити деньок на свіжому повітрі...»

— Багато грошей на це потрібно... на човен.

— Знайдемо гроші — це вже моя турбота. А захочеш, Тетяно, повезу тебе на південь, щоб ти море побачила... Крим і Кавказ... Побуваємо і на вершині Ай-Петрі, і на горі Великий Ахун, — побачиш усю ту красу, про яку я роз-

повідав. Побачиш сама, своїми очима на те все глянеш...
Тетяна мовчки озирала засніжений Дніпро, і це трохи охолодило лісничого.

— Я розумію, незручно про таке говорити... з дівчиною...

— Це правда... Про таке навіть батькам не скажеш... Ні, Борисе Петровичу... Я колись, може, дістану туристську путівку і вже тоді... поїду до моря... з подружками...

Лісничий зрозумів, що в своїй недоречній пропозиції він, наче мисливець, сполохав дичину і, збагнувши свій промах, попередив:

— Ти, Тетяно, не говори батькам... про цю нашу розмову!.. Хто знає, що вони подумають... Я просто від щирого серця запропонував...

— Мовчатиму! — пообіцяла Тетяна і несподівано нагадала лісничому: — Будемо повертатися додому, щоб мама не турбувалася...

— Можна й додому, — погодився лісничий і, розвернувши коней, тією ж дорогою рушив від Дніпра до лісу.

Їхали мовчки... Знову перед очима в Тетяни швидко мелькали дерева, кущі, зарості ліщини, на гілках якої вже звисали коричневі сережки майбутнього цвіту.

Дівчина зараз стежила за деревами, що росли осторонь дороги, сподіваючись ще раз глянути на Івана Крутояра.

І коли б запитати в неї — навіщо їй ця зустріч, можливо, Тетяна не змогла б відповісти... Але бажання побачити його, переконатися, що то саме він стояв з сокирою біля пенька, було до того непереборним, що вона забула й про незручність такої зустрічі, і про те, що він може подумати про неї...

Що ближче під'їздила вона до того пам'ятного місця в лісі — то допитливішим ставав її зір, сильніше билося серце, владніше обдавав її хвилюючий холодок, тривожив дівочу душу.

Минули пагорбок, минули лощовину, й очі вже ні на мить не відриваються од гущавини. Їй хочеться бодай трохи стишити бистрий рух коней, але вона не відважується про це сказати лісничому.

«Та де ж він, де? Тут же був... Он видно сліди його чобіт, лишився слід на снігу від санчат. А Івана нема. Хіба далі рушив, у гущавину? Це ж він, мабуть, не вгадав мене, як я проїздила... а то напевне б ждав, коли повертатимусь. А може, вгадав... І не захотів бачити...»

Напливла чорною хмарою вразлива думка, засмутила дівчину, викликала в душі її ще більшу тривогу... Була

мить, коли їй хотілося простягнути руки до віжок, зупинити вороних, нічого не пояснюючи лісничому, побігти отим слідом, що лишився на снігу, розшукати Івана... Та не вистачало сміливості це своє бажання раптово здійснити, а тепер уже пізно. Коні промчали повз урочище, і Тетяна дивиться на нього з таким болем, з такою невимовною тугою, ніби там, за отими тихими деревами, в білій холодній гушавині залишилося щось безмірно дороге для неї. Воно — як щастя, як вимріяна доля, як саме життя.

«Що зі мною робиться?» — не розуміє себе Тетяна під враженням цього вихору неспокійного, тривожного й хвилюючого почуття, яке наринило на неї раптово, наче весняна повідь, і не зупинити, не здолати, не вирватись з її владної всеперемагаючої сили.

«Невже я люблю... люблю його... Івана люблю?» Їй навіть страшно про таке думати, але вона думає, намагається розібратися в тому, що твориться зараз в її душі...

І приходить до висновку, наче до якогось нового відкриття, що страшить і водночас дає не звідану досі насолоду, натхненний порив, небувале окрилення.

«Я люблю його... люблю... Люблю Івана... Люблю!»

— Агей! Бережись... Бережися-а-а! — закричав застережливо лісничий, сполохавши Тетянин рій думок. Аж здригнулася з несподіванки, глянула на дорогу.

Високий юнак у лахматій шапці, що спадала йому мало не до очей, в піджаці й чоботях похапливо шурхнув у сніг обочини, тягнувши за собою санчата з лантухом плашок, звільняючи дорогу розгаряченим коням. Здавалося, серце раptom обірвалося в Тетяниних грудях, притихло, причаїлось... Очі її зустрілись з Івановими очима. Вона помітила тільки його подив, великий подив, розгублення й раптовий спалах гніву, що пригасив у ній одразу бажання привітатися з ним, сказати дружнє слово...

Коні промчали швидко, обдавши його снігом...

Лісничий, мабуть, його не впізнав, а Тетяна, не в змозі одірвати від нього очей, бачила, як Іван зняв з голови батькову шапку й витер нею своє раptom спітніле обличчя...

Ялинку вибирала Тетяна Туркан у лісі разом з батьком. Струнка, рясна, лахмата, росла вона під затінком старого дуба. І коли вперше ударила в її стовбур гостра сокира,

вся здригнулася від несподіванки й, мабуть, болю, сипнула снігом та інеєм на порубника, а потім м'яко, покірливо лягла на ліщині зарості, пригнувши їх до землі...

І ось зараз стоїть вона, мов казкова царівна, у шкільному залі, щедро оздоблена різноманітними прикрасами, що їх принесли учні і вчителі.

На ній і кольорові ліхтарики, і рибки золоті й срібні. Гірляндами виграють на вітах буси — червоні, зелені, сині. Там он хтось почепив шовкові стрічки, конфети, червонобокі яблука. Відблисками переливаються різноколірні шари — скляні й надувні, гумові... і красуються на пишних пахучих вітах, обкладених білою, мов сніг, ватою, ляльки, і слоники, і зайченята, і ведмедики... і кілька лисичок, і журавель. А з самої верхини аж донизу рясніють кольорові електричні лампочки і звисають, іскряться сріблом і золотом довгі пасма «дощичку». А поряд з ялинкою примостився у білому кожусі, шапці й валянках червонощокий дід-мороз із лантухом гостинців...

Тетяна Туркан прийшла до школи на новорічний бал, коли вже Катерина Сергіївна ввімкнула центральну люстру і електричні вогні на ялинці від того засяяли святково. Лісова красуня стала просто-таки казковою!

Світло ліхтариків м'яко лягало на білу, мов сніг, вату, що вкривала темно-зелені віти, грайливо відбивалося на скляних шарах, прикрасах, на срібних та золотих пасмах «дощичку», обдавало барвами інші оздоби, надаючи їм ще більшої принадності й краси. Розчервоніла з морозу, трохи схвильована, переступила Тетяна Туркан поріг залу і зупинилась біля дверей.

На патефоні програвалася пластинка знайомого їй вальсу «На сопках Маньчжурії». І цей патефон, і цей вальс нагадали Тетяні ярмарок і день, коли вона приносила Іванові Крутояру книжку й так несподівано потрапила на його іменини.

Все постало у неї перед очима до того яскраво, наче та зустріч і ті іменини відбулися лише вчора.

До дрібниць пригадає й хату, і розмови та як тітка Харитина й Сидір Антонович пригощали її... А потім Іван запросив її до світлиці, ставив на патефоні пластинку саме цього вальсу...

І ще читав їй вірш Володимира Сосюри. Читав виразно й дивився такими очима на неї, що, здавалося, ті слова линули в нього з самої душі, з глибини серця — натхненні, хвилюючі, незабутні...

Йї навіть вчувається зараз його голос. Але де ж сам Іван?

Тетяна озирає зал, заповнений учнями старших класів, шукає серед них Івана Крутояра і чомусь не знаходить. «Невже його нема? Невже нема? Приніс до школи патефон, а сам пішов додому, щоб не бачити мене...»

І мимоволі зараз їй пригадалася остання зустріч у лісі, коли вона промчала на вороних повз нього разом з лісничим. Пригадався його подив, і осуд, і гнів в очах, що обдав її душу холодом, почуттям страху, і сорому, і винуватості.

«Не прийшов... розгнівався... а може, й зненавидів мене?» Зненавидів, не знаючи, що його, тільки його одного вона любить. І це зрозуміла Тетяна там, у лісі, на прогулянці з лісничим... А Іванові про те невідомо. Вона сьогодні сама все йому пояснить, все розкаже, як трапилась та прогулянка,— і не треба нічого поганого думати про неї, бо всі її помисли й думки зв'язані тільки з ним, Іваном...

І все ж гасне радість у Тетяниних очах... А до серця наче підповзає гадина й жалить, жалить його без жалю.

Танцюють, веселяться подружки. Ось наближається Дуня Ярмоленко. Дві русяві коси переплетені наскрізною золотистою стрічкою. Сині-сині очі мов сяють від вдовolenня, а може, й щастя... Ніздрі кирпатого носика почервоніли, здригують, а на щоках навіть узимку щедро розсипано веснянки, яких вона ніяк не може позбутися, хоч не раз уже вживала розтерті ягоди калини, змазуючи ними щоки, сама того, очевидно, не розуміючи, що ота несподівана прикраса дуже їй личить.

Кружить у вальсі Дуня Ярмоленко. Хвацько відбиває закаблуками біля неї шкільний фотограф — Федя Поцілуйко. За останні два-три роки він трохи підріс, відпустив чуба, очей не зводить зараз із своєї партнерші, посміхається невідомо чому... Його волосся й чорний костюм обсіпані кольоровим конфетті. Та сама прикраса рясніє й на платті та на косах у Дуні.

Не помічаючи Тетяни і, мабуть, нікого не помічаючи, пропливши вкриті в кружінні далі й загубилися за ялинковим гіллям.

В'ються, тріпочуть, розплітаються в бистрому рухові танцю барвисті стрічки... За кавалера — Оксана Смолянець, темноока, як ніч, смаглява, чорноброва, з густим наливом рум'янців, з чорною косою, що губиться в рясності шовкових стрічок. Вправно веде вона свою подружку Ольгу Політайло, що в неї і намиста більше, і стрічок, і на голові та-

кий барвистий віночок, аж усі милуються... Підведе голову Ольга, гляне на подружку й одводять очі, не знаєш, якого вони в неї кольору, бо затіняють їх на диво густі й довгі вій.

Пропливають дівчата в танці, мов дві квітки чарівні, мов дві зорі... А вже перестрівують їх, зупиняють двоє хлопців з десятого класу, роз'єднують і кружляють у вальсі та зникають, як і попередні пари, за вітами ялинки...

Стоїть Тетяна одна... стоїть, жадібно оглядаючи присутніх — веселих, життєрадісних учениць, а душу їй обвіває несподівана журба, і ніє серце, і жде чогось.

А чого ждати, коли його нема? Коли він знехтував нею і на таке свято не прийшов, щоб зустрітися, повеселитися, як всі...

«Що ж мені робити? — думає Тетяна.— Що? — І враз вирішує: — Побуду трошки, а потім непомітно вийду. Яка ж мені радість, коли його нема? Нема!»

А очі все ж жадібно ширяють по обличчях, все шукають чорнявий чуб... і, нарешті, знаходять. Наче зірка раптово зірвалася з неба. Наче визирнуло з-за обрію сонце і бризнуло промінням, розігнало журбу і сум, сповнило Тетяну невимовною радістю...

— Іване! Іване! — аж скрикнула мимоволі. Рвонулася вперед... Очі її вже світилися такими іскринками, таким безмежним щастям, відданістю й любов'ю, що не можна було не помітити... І він зустрівся з тими очима. Але погляд його зупинив її, прикував до місця. Ноги раptom стали важкими, мов колоди. Вона бачила, як суворо зсунулися на перенісці його чорні брови, як в очах спалахнули знайомі вже їй вогники гніву й презирства, такі самі, як тоді... в лісі, при останній зустрічі. І Тетяна відчула, що вона не сміє зараз підійти до нього, не зможе з ним в цю хвилину розмовляти, щось пояснити, сказати на своє виправдання хоч словечко... Їй перехопило подих. Здавалося, Іван, сповнений гніву й скаженої люті, налетів на неї, мов коршак, і безжально шматує їй живе, гаряче серце...

«Я ж ні в чому не винна... Не винна!» — кричить, протестує чиста, нічим не зраджена душа. А в горлі вже перчить... А на очі, проти її волі, напливають сльози, і, щоб ніхто не помітив, Тетяна швидко виходить у коридор, витирає їх просто руками, але якась підсвідома сила повертає її назад. Вона мусить, мусить з ним поговорити, порозумітись, і тільки сьогодні, саме сьогодні, в оцей новорічний вечір...

Тетяна, мов п'яна, повертається назад, шукає очима

Івана Крутояра, але його вже там немає, де був кілька хвилин тому. Хоч їй відомо, що він тут, у залі, і вона його розшукає, мусить розшукати, мусить!..

Очі жадібно ширяють по залу і знаходять чорнявий чуб... Ось Іван іде до патефона і вдруге ставить пластинку того самого вальсу. Він не дивиться в бік Тетяни... Він іде через увесь зал, за ним стежать тільки її очі. Ось він спинився біля ряду стільців, саме проти Саньки Росяної, простягає до неї руку. І вони вже в парі, стають у коло танцюючих. Санька в сукні, яка їй дуже личить. На каштанове волосся хтось з учнів устиг сипнути конфетти, воно розсипалось кольоровими зірочками по білому фартушку і по довгій косі, переплетеній білою шовковою стрічкою.

Санька дивиться Іванові в обличчя, а очі в неї переливаються голубими іскрами; щось говорить йому, посміхається до нього, блискаючи білими як сніг зубами. У всій її постаті, в усмішці, в очах відчувається радість, щастя, вдовolenня...

Гарна Санька... Красива... Особливо сьогодні... І те, що Санька така приваблива, і те, що Іван Крутояр танцює саме з нею і теж, здається, вдоволений і щасливий, завдає Тетяні ще більшого болю, смутку... й ревнощів — почуття не знаного досі, яке народилося в ній саме зараз.

Тетяна стежить тільки за ними... Обоє вони добре танцюють. Сірий костюм, що його подарував колись Сидір Антонович, до лица Іванові, як і шовкова сорочка з голубим розводням добірного материнського вишивання. Пропливають пара за парою, та тільки за ними двома стежать Тетянині очі... Все ближче, ближче вони. Ось вони вже порівнялися. Серце в Тетяни забилося схвильованіше, частіше... Вона ловить своїми очима його очі, але Іван, мабуть, свідомо не дивиться, не хоче дивитися в її бік, хоч і знає, що вона стоїть біля дверей.

Щось нашіптує Саньці на вухо, і та сміється й раптом помічає Тетяну... В очах Саньки справжня щира, дружня радість.

— Здрастуй, Таню! Чому не танцюєш?

Не глянув в її бік Іван. Ні слова не сказав, не привітався навіть, тільки спохмурнів одразу... І нова хвиля неспокою, образи, болю війнула їй знову на серце.

В цю хвилину до неї підійшов Федя Поцілуйко.

— Тетяно! — сказав він, пригладжуючи свого чуба.— Ти що ж стоїш така зажурена? Одна? Хіба можна сьогодні журитися? Анумо, ходім танцювати. Я тобі доведу зараз,

що кращого танцюриста за мене тут не знайдеш,— і те, що він говорив жартівливо, по-дружньому до неї всміхаючись, як промінь сонця визирнув із-за хмари, розважило, розвіяло похмурі думки.

— Давай, Федю! Давай потанцюємо! — погодилась Тетяна, поклавши на плече Феді ліву руку, а пальці правої він узяв досить манірно і, цокаючи закаблуками, як кавалерист, досить вправно й легко повів свою «даму» навколо ялинки.

— Ти справді, Федю, добре танцюєш,— сказала Тетяна, і Федя вдоволено посміхнувся.

— Сказано — зроблено! Такий характер у мене. За яке діло не візьмусь — люблю робити з толком! — похвастав він і знову ловко пристукнув закаблуками.

Танець закінчився. Федя Поцілуйком потис руку своїй партнерці й одійшов до хлоп'ячого гурту, попередивши при цьому свою однокласницю:

— Тільки не сумувати! А то, кажуть, весь рік буде таким... як сажа...

— А я не сумую... Це тобі здалося, Федю. Чого ж мені... Коли сьогодні у нас новорічний бал,— і вона не підійшла до подружок, а знову стала, як і раніше, поблизу дверей.

Танець з Федею Поцілуйком не заспокоїв, а те, що він одразу помітив її настрій, ще більше розстроїло Тетяну. Чомусь запам'яталися Федіні слова: «Тільки не сумувати, а то, кажуть, весь рік буде таким, як сажа». Ну що ж, хай і весь рік... Мені тепер байдуже! Все одно... я тут надовго не лишуся сьогодні. Тільки душу свою отруювати... «Не захотів навіть привітатись...» Тетяна знову потрапила в бистрину тих самих думок, що мучили її перед цим, що шукали якогось виходу, а вихід тут міг бути тільки один — порозумітися, поговорити не відкладаючи. Зараз же, поки не почався новий танок.

Тетяна знала, що сьогодні має виступати учнівський струнний оркестр... Будуть і сольні співи, і, здається, запросили на вечір кобзаря — діда Гарасима.

Та все це не тішило Тетяну, коли на душі в неї так неспокійно. А цей спокій мусить повернути їй Іван Крутояр.

Несподівано до неї підійшла Катерина Сергіївна. Погляд її тільки на мить ковзнув по брошці й зупинився на очах дівчини.

— Що з тобою, Таню? — В голосі вчительки відчувалися тривога й щире занепокоєння.— Чому ти така засмучена? Тебе хтось образив?

В очах Тетяни раптово заіскрились сльозинки, вона одвела свій погляд і сказала:

— Ніхто... не образив...— І від того, що говорила вчительці нещиро, почервоніла від сорому...— Я неправду сказала вам, Катерино Сергіївно.

— Я бачу,— тихо промовила вчителька.

— Не розпитуйте! Я не можу зараз... Я потім вам скажу. Колись...

— Добре! — промовила та й лагідно, як мати, обняла Тетяну за плечі.— Я здогадуюся, Таню. Здогадуюсь і розумію тебе.

— Ви? — здивовано підвелися вії, зволожені сльозами, глянули очі в обличчя вчительці.— Здогадуєтесь?

— Так! Він теж стривожений. Переживає... дуже...— І вона позирнула до учнівського гурту, де стояв Іван Крутояр. Сумніву в Тетяни не було, що саме його мала на увазі вчителька... І новий вихор думок налетів, закружляв, боляче вразив і без того вкрай приголомшену дівчину.

«Як?.. Сам Іван... уже розказав Катерині Сергіївні... про зустріч у лісі, і про лісничого, звичайно?..»

Тетяна відчула, як одразу їй стало жарко-жарко... Хотіла впевнитись, перевірити свою здогадку, спитати у вчительки, але та вже одійшла до інших учнів, і Тетяна не посміла її зупинити.

Це була страшна для Тетяни хвилина, коли в глибину її душі, може, й проти волі ввірвалося щось не зване досі, нестерпне, як буря, як шквал морського прибою й захлеснуло, зірвало з місця й понесло...

Немов у чаду, йде вона через увесь зал до Івана Крутояра, не зводячи з нього очей.

Він одразу її помітив, здогадуючись, що йде вона саме до нього.

Не вітаючись з подружками, Тетяна зупиняється проти Івана. Якусь хвилину дивиться йому в очі, і того погляду, сповненого болю, образи й відчаю, він не забуде довіку. Але зараз, в ці короткі секунди, вона не викликає в нього ні жалю, ні співчуття. Бистрим поглядом він ковзнув по коштовній брошці, що виграла в світлі електричних вогнів переливами рубінових іскор, і ці іскри зняли в його очах несподіваний спалах люті, презирства й зневаги.

— Я прошу тебе, Іване... На хвилиночку... Мені треба поговорити з тобою,— хвилюючись, почала Тетяна, і в очах її ще посилювався страх... страх від того, що він може від-

мовити їй при подружках, при Саньці, щоб іще більше її принизити, дошкулити, образити...

Але в Івановій душі кипів такий гнів, що йому самому теж хотілося поговорити з нею, сказати їй все, що передумав за ці дні після незабутньої зустрічі в лісі, коли побачив її на саях з лісничим...

Він усе їй хоче сказати. І, може, ця зустріч з нею буде останньою... «І хай... хай буде останньою! Не шкодуватиму!.. Нема за ким шкодувати!»

Обдавши її гарячим поглядом, він рішуче сказав:

— Ходім! — І швидко вийшов із залу в коридор, де не було нікого. Слідом за ним вийшла й Тетяна. Першу хвилину вона мовчала й, дуже хвилюючись, дивилась на нього.

— Ну... говори... Я слухаю,— сказав він якимсь чужим і злим голосом.

— Я хотіла... Я розумію, що ти міг подумати про мене... А нічого ж поганого... Просто приїхав до батька лісничий... Привіз цукерки... Ось я почастую... тебе...— І вона витягла з-під фартушка жменьку збережених для нього.— На, бери! Звуться вони «Грильях», чистий шоколад з горіхами. Я ще ніколи не пробувала таких. Покуштуй, які смачні...— І вона майже силоміць всунула в його руку ласощі, щиро припрошуючи: — Пробуй!..

Він мовчки дивився на брошку, і та коштовна річ нагнітала його люттю...

Він жбурнув конфети, і вони глухо, мов камінці, вдарились об підлогу й розкотилися в різні боки.

— Хочеш і мене купити? — притишеним, але сповненим несамовитого шаленства голосом спитав він у неї, знову зупиняючи погляд на дорогоцінному камінці, що красувався, відсвічував рубіновими іскорками.— А брошка оця... теж нічого? Звичайний подарунок? Для цього викликала мене на розмову? Щоб у душу мені плюнути? Адже ти знаєш, що я...— Він, не пам'ятаючи себе від гніву й безтямної люті, несподівано ляснув її по щоці.

Ошелешена Тетяна якусь мить стояла нерухомо в порожньому коридорі. Щока горіла, наче доторкнулися до неї чимсь нестерпно гарячим. Широко відкриті очі її дивилися на розчинені двері, на прикрашену ялинку, за якою зник Іван Крутояр.

Біль, образа й сором, пекли її гірше вогню. Нічого не тямлячи в цю хвилину, вона зривається з місця й біжить до вхідних дверей, машинально й швидко їх розчиняючи... Невідома сила жене її вперед, далі й далі від школи, від

освітлених вікон, від святкових вогнів і прикрас пахучої ялинки, що її так любовно вибирала вона разом з батьком у лісі для новорічного балу. Чи мороз, чи зустрічний вітер отямили незабаром Тетяну. Вона зупинилась. «Пальто ж моє в школі. Пальто, хустка... Як же я прийду додому?»

Тетяна швидко йде до гардероба, де куняє літня сторожика. Учениця подає їй номерок. Жінка пильно дивиться в обличчя дівчини.

— Що ж це ти? Інші танцюють, веселяться, а ти вже додому збираєшся?

— Треба. Не можна мені довше... Далеко йти лісом,— І вона, одягаючись на ходу, вдруге вимчала з приміщення і, вже не озираючись на школу, пішла в ніч — самотня, ображена, поспішаючи до темної смуги лісу, що чорніла попереду на високому дніпровському косогорі.

...Пізно вночі повернувся Іван Крутояр додому. Тихо розчинив хатні двері, так само тихо причинив їх за собою, щоб не розбудити матір. Хоч на столі й була приготовлена для нього вечеря — пшоняна каша в горнятку і пиріжки з товченою картоплею, та Іван до їжі навіть не доторкнувся. Швиденько роздягнувшись, ліг, але заснути не міг. Збентежені думки, мов гарячі жарини, обпікали йому душу, гнітили, викликали великий осуд до негідного вчинку, до самого себе, коли він, засліплений ревностями й люттю, не пам'ятаючи себе, підняв на дівчину руку...

«Як я міг?.. Як міг? Це ж божевілля! Я не хотів... не хотів такого... Не хотів!» — б'ється стривожена думка, немов спіймана птиця. Сором палить йому щоки. Він ладен провалитися крізь землю, тільки б не думати більше, не згадувати того, що сталося сьогодні, що завдає йому зараз стільки щиросердного каяття, болю, мук.

«Що ж робити? Що? Що? Піти до неї, пробачитись, пояснити, щоб забула, простила... Вона добра, Тетяна... я ж знаю, добра... забути назавжди... навіки, наче такого й не траплялось. Ні! Ні! — заперечує він сам собі.— Як то можна таке забути? А чи простити? Нікому в світі! Не можна... Не можна прощати! Не можна! То що ж робити? Що?»

Душа його металася зараз, шукаючи якогось виходу, а виходу не було. І, може, тому в ньому народжувалось, зростало з кожною хвилиною мстиве почуття до самого себе:

«Спокутуй тепер свою ганьбу... сам винний, сам! Кайся!

Мучся... страждай! Це тобі буде наукою тепер на все життя... на все життя!»

Іван заплющив очі, і відразу перед ними, мов яскраве видіння, постає вона, саме в ту фатальну мить, коли він, не володіючи собою, вже не зміг зупинити руки, підведеної для удару. Це була всього мить, лише мить, але він запам'ятав дівочі, широко розкриті очі, в яких спалахнули, мов блискавка, спочатку подив, потім біль, образа і гнів!

Якимсь безтямним переступив він поріг шкільного залу і зупинився біля дверей, ще й сам не розуміючи того, що зараз сталося в коридорі... Тільки біль — відчутний, разючий — шпигонув його в серце, воно здавалося смертельно ранене, на якусь мить зупинилося в грудях.

Грянула патефонна музика. Іван пішов туди, за ялинку, де стояли його товариші. Несподівано біля нього опинилась Санька й, зазираючи в обличчя, запитала:

— Ти мав з нею розмову? Чимось стривожений...

— Ставаймо до танцю,— замість відповіді запропонував Іван Крутояр, беручи Саньчину теплу руку в свою.

Щось говорила вона йому, але він не чув. Він думав про Тетяну. До його свідомості дійшло вже те, що оце зараз вчинив...

Іван Крутояр обриває танок, залишає здивовану Саньку в залі, а сам швидко виходить у коридор.

— Таню! Таню! — вигукує він, наче вона й досі повинна стояти на тому місці, де він її залишив.

Тані не було... Лежали цукерки, які він з огидою жбурнув на підлогу, горів у кінці коридора вогник у гардеробі, де куняла біля зимового одягу сторожика.

Іван помчав до неї...

— Скажіть, Тетяна Туркан...

— Еге,— відповіла, посміхаючись, сторожика,— пішла вже додому. Що ж ти, парубче, так дівчину прозівав?

...Іван лежить у ліжку з заплющеними очима, а перед ним стоїть його Тетяна — любима, найдорожча в світі, ображена ним, згн'яблена...

— Що я наробив? Що я накоїв? — навдивовижу собі скрикнув Іван так голосно, що прокинулась мати, стривожена, підійшла до його ліжка, запитала:

— Що з тобою, Іванку? Ти щось недобре сьогодні зробив? Ти когось образив?

— Я — негідник! Я — мерзотник, мамо! Я... я сьогодні... вдарив...

— Кого вдарив? За що? — жажнувшись, спитала мати

й сіла на стілець біля синового ліжка, чекаючи на відповідь. Та Іван, рвучко повернувшись, уткнувся обличчям в подушку, несподівано гірко й невтішно заривав...

Не заспокоювала його мати. Вона сиділа на тому ж місці, притишена, насторожена й тривожно-мовчазна, не зводячи з нього очей.

«Хай поплаче... Йому легше стане. Він потім розкаже сам, що з ним трапилось».

Іван розумів, що мати жде його пояснень, що вона тут, поряд і нікуди не відійде, доки не дізнається про його поганий вчинок. Він мусить усе сказати їй, не втаюючи нічого. Хлопець затих... Мовчала ще якусь хвилину й мати, а потім, легенько поклавши руку на його плече, спитала знову:

— Кого ж ти, сину... вдарив?

Він мовчав. Він ще вагався. Адже сказати матері правду — це значить розкрити перед нею свою душу, розказати про Тетяну й лісничого, про його дорогі подарунки, про свої почуття до Тетяни, про не відомі йому досі самому ревності, що налетіли на нього, як буря, підхопили, зламали волю, похитнули витримку, затуманили голову, штовхнули на страшну образу.

«Як про це сказати матері? Як?»

А вона жде, терпеливо, уперто жде, і він мусить відповісти на її запитання.

— Я, мамо, вдарив... Тетяну... Туркан...

Мати аж скрикнула від здивування й несподіванки. Таку дівчину славну...

— Ти? Тетяну?

— Не питайте, мамо... Не можу зараз.

Мати, здогадавшись, певно, сама, в чому справа, і зрозумівши його душевний стан, не стала зараз розпитувати, як те все трапилось, тільки зітхнула тяжко й промовила з докором:

— Як же ти, сину, посмів підвести руку? Та вона ж мені — мов дочка рідна!..— І нечутно одійшла до свого ліжка.

В хаті стало тихо-тихо. Цю тишу порушував тільки стінний годинник з двома гирками, почепленими на дешевому ланцюжку.

...Ще з ночі розбушувалась заметіль. Потужні вітри невідомо звідки пригнали навали хмар, і вони, попелясто-сірі, непроглядні, обважнілі, раз у раз скидають цілі сувої снігу, що їх підхоплюють на свої крила вітри і несуть оті

холодні шурхотливі косяки, намітають високі кучугури, увінчуючи їх білими гривами. То несподівано зривають наметене, кружать, біснуються, жбурляють свою ношу в яри і вибалки або мчать аж до чорної смуги на дніпровських кручах, щоб там, ударившись об перепону, впасти знесиленим і холодним прибоєм по узліських чагарниках...

Ось такої днини проти лісної сторожки зупинилася обкидана снігом конячина. Не поспішаючи, встав з саней засніжений чоловік у довгому кожусі, в шапці й башлику, що з-під нього виднілися лише очі.

Чоловік почепив на голоблю піхтір із сіном, а сам, шурхаючи чобітьми у сніг, зайшов на подвір'я...

— Хто б це до нас? — запитала Степанида, побачивши крізь шибку невідомого гостя.

Глянув на ту людину і Влас Іванович, але і йому видався гість незнайомим. Нічого не сказавши дружині, лісник вийшов назустріч прибулому.

Через поріг переступив гість, привітався, і по голосу — його відразу впізнав прибулого Влас Іванович. А коли той скинув башлик — вгадала його і Степанида.

— Таке піднялося надворі, що світу білого не видно... — сказав Прокіп Задихайло, знімаючи ще шапку й кожух...

З кишені галіфе він витягнув пляшку й мовчки поставив на стіл.

— Якщо в таку негоду пожалували до нашої сторожки, то, певно, маєте до мене якесь діло.

— Угадав, Власе Івановичу, — сказав голова сільради і, зупинившись перед дзеркалом, пригладив долонею свою неслухняну чуприну, потім, озирнувши хату, спитав: — А де ж ваша дочка?

— Де ж їй бути? — озвалася мати. — Ще вдосвіта подалася в школу.

— У таку негоду? Пішки?

— А що ж, вона звична до всякої негоди.

Гість сів біля столу і, позираючи на пляшку, промовив:

— Що ж, Власе Івановичу, може, спочатку по чарці вип'ємо, а вже потім будемо про діло говорити?

— Чарки щось не хочеться, — ухильно відповів лісник, і на нього докірливо метнула очима Степанида.

Та Влас Іванович не зважив на погляд дружини, хоч і зрозумів його, а продовжував чомусь відмовлятися:

— Може, таке діло, Прокопе Демидовичу, що не треба й чарки...

По олив'яних очах гостя промайнули невдоволені вогники.

— Не дуже привітно зустрічаєш мене, Власе Івановичу. Чув я, інакше ти приймав колись у себе Сидора Гаркушу...

— Так Сидір же — мій кум, і давній друг, і людина світла...

— А чим я тобі світ сонця заступив? — І очі в гостя потемніли.

— Сам знаєш... Хоч і не був я на активі, але Науменка Кіндрата бачив...

— Он воно що! Уже встиг, значить, тобі поскаржитись?

Невідомо, чим би закінчилася ця несподівана сутичка, коли б у розмову не втрутилася Степанида:

— Я так думаю, Прокопе Демидовичу, що завітали до нас неспроста... А ти справді, Власе... Я тебе й не пізнаю... Завжди привітний з людьми, а зараз наче тебе якийсь гедзь укусив. Ось я зараз дам щось закусити, то вип'ємо по чарці, та й поговорите мирно, — і вона відразу заходила-ся поратись біля столу.

— Я так гадаю, — озвався гість, — що нам не слід би сваритися. Може, так станеться, що я тобі, Власе Івановичу, ще не раз у пригоді стану.

— Правда, правда... На віку, кажуть, як на довгій ниві, — підтримала його Степанида, накладаючи в миску гарячої картоплі з салом...

Прокіп Демидович, не поспішаючи, розкоркував пляшку, налив чарку господареві, господині, не обминув і себе.

— Ну, вип'ємо, щоб ніколи ніякої сварки між нами не було, а щоб жили ми завжди в злагоді та дружбі! — сказав гість, і йому привітно відповіла Степанида:

— Дай боже. Ми завжди з людьми так живемо...

Мовчки випив свою чарку Влас Іванович, взяв із полив'яної миски квашений червоний, мов яблуко, помідор.

— Важкою, мабуть, буде ця зима... — сказав гість. — Уже до мене в сільраду дзвонили з району. Чому, мовляв, не здаємо державі хлібоздачі в повній нормі?..

— Чув я, велику норму визначили для нашого села...

— Науменко і про це вже сказав?

— Сказав...

— Що ж, їм там видніше... Вони над нами начальство...

— Треба було б пояснить...

— А хіба я не говорив... Все говорив... Доведеться натужитись, а хлібоздачу для держави дамо! Це наша перша заповідь свята... — І він знову налив у чарки. — Люди рем-

ствують, а що я можу вдіяти? Треба! Я знаю, дехто на мене зуби точить... Мовляв, куркульський син... Ну, діти за батьків не відповідають... Я давно одійшов від того класу. Я навіть одружився з біднячкою — сироту взяв таку, що в неї, як то кажуть, ні кола ні двора. А живемо! Та доки ж його жити в такій хатині-завалюющій? До мене тепер люди прибувають всякі з району, а мені їх соромно до себе додому запросити. У сільраді приймаю.... Це ж неподобство!

— Нову хату задумали ставити?..— спитав лісник, подивившись гостеві в очі.— То чому ж вам не піти до самого лісничого?

Гість засміявся:

— Про це мова буде згодом, чому не до лісничого, а до тебе першого звертаюся.— Піду я до лісничого... попрошу... Гадаю — не відмовить мені. Все-таки я — голова сільради, сільське начальство. Але ж я не один такий. Є ще в нашому селі люди, що їм так само ліс потрібний...

Отож ми зібрались, поміркували і вирішили звернутися до тебе... Я розумію, не задарма... Хіба помітно буде в такому лісі, коли там чи там вихопити деревину акуратно вночі... Хто про це знатиме, хто помітить, крім тебе, лісника? Ну, а за добру послугу й тобі люди дещо приготували,— і Прокіп Задихайло вийняв з кишені пачку грошей.— Критися не буду... Знаю, все одно розкажеш Степаниді. Ну тільки і вона хай буде розумною. У вас уже дочка — баришня, треба їй і пальтечко нове справити, і плаття, і черевички на літо, і так, до хазяйства щось купити... Ми ж не з неба звалились янголами, ми — земні люди... розуміємо. Без цього жити важко, особливо, коли чоловік біля такого діла ходить, як ти...— і він поклав пачку грошей, обмотаних навхрест ниткою.— Бери! Це буде завдаток, а потім іще тобі дещо підкинемо.

Заніміла Степанίδα, тільки стежила очима, як велика жилава рука гостя підгортала ближче до господаря ту пачку.

В ту ж хвилину за столом підвівся Влас Іванович і закричав голосом, якого ще ніколи не чула в житті Степанίδα:

— Геть! Геть з моєї хати, падлюко! Геть!

Влас Іванович увесь тремтів від люті й образи. Прокіп Задихайло тільки глянув у лісникові палаючі гнівом очі, зрозумів, що залишатися йому довше в цій хаті не можна.

Торопко схопив покладені на скатерть гроші, і вони швидко зникли в глибокій кишені його галіфе...

Гість підвівся із-за столу, мовчки одягнув коужуха й шапку, башлик взяв у руку.

— А я ж і не думала, Прокопе Демидовичу, що ти отака гадюка! — сказала, отямившись, Степанида, яка в цю хвилину була не менш обурена від свого чоловіка.

Не попросившись, гість переступив через поріг, а слідом за ним вийшов і лісник, щоб причинити хвіртку...

На ганку Прокіп Задихайло зупинився. Його очі, наліті злістю, затаєною погрозою, зустрілися з очима лісника, сповненими гніву, презирства й зневаги.

— Знай, Власе! Цього я тобі ніколи не забуду... Чуєш? Ніколи!

— Я теж, — відповів лісник, і так у нього зачесались кулаки дати гостеві в потилицю, та ледве себе стримав, тільки тихо сказав: — Краще йди, Прокопе, швидше з мого двору, йди від гріха, бо я запальний, не ручаюся за себе.

Прокіп, мабуть, правильно зрозумів лісника, бо одразу з приступців ганку шурхнув чоботом у сніг.

— Знай, Власе, на твою зброю знайдеться зброя і в наших людей! Це ти запам'ятай!

— Погрожуєш?

— Попереджаю... Не схотів по-доброму... — І він пішов до воріт, за якими стояв його кінь, смикаючи з обкиданого снігом піхтіра пахуче сіно.

Прокіп Задихайло рушив од лісникової сторожки. Вслід йому дивився якийсь час Влас Іванович, потім плюнув, причинив хвіртку й пішов до хати.

Хуртовина бушувала й далі, швидко замітаючи на подвір'ї й за ворітьми сліди чобіт непрошеного гостя. Ще якийсь час виднілися дві смужечки від полозків, але і їх зрівняли згодом вітри, вкривши сніговими суволями...

...Третю ніч лютує метелиця. Снігу навернуло стільки, що вже не пройдеш у чоботях чи валянках по лісових стежках.

Чути, як за вікнами глухо шумлять оголені крони дерев, як гуде вітер, припадаючи до холодних шибок, і шурхотить на них сухою порошею, наче проситься до теплої хати, щоб обігрітись та перепочити.

Спить Тетяна. Спить Степанида, та не спиться лісникові. Якесь передчуття тривожить його душу, відганяє сон. А перед очима так і стоїть Прокіп Задихайло з примурженими очима, в яких аж кипить безсила лють, кипить і шаленіє... Вчувається навіть його охриплий від злості го-

Влас Іванович зупинився... Чи вчулося йому, чи таки справді крізь вітровиння здалеку долинув цюкіт сокири... Прислухався — знайомий удар сокири повторився вдруге і втретє... Сумніву вже не було. Порушники рубають дерево, і рубають недалеко звідси.

«Чого це мені боятись? — подумав лісник. — Тільки тому, що погрожував Задихайло? Та, може, він хотів мене просто настрахати? При мені зброя, то нехай вони мене бояться, а не я їх, бо вони крадуть, а я оберігаю державний ліс. Аж дивно, що занепав було духом і всякі думки облягли спогадами про Марка Крутояра. Так за ним же стежив убивця, а ці ж не знають, прийду я вночі до них у таку хуртовину чи ні. Та ось я нагряну несподівано, дізнаюся, хто це, а потім рапорт напишу лісничому й віддамо до суду», — заспокоював себе Влас Іванович, наближаючись до порубників.

Все голосніше цюкали сокири, і впліталось в те цюкання швидко, нервово живкання попереочної пилки...

Зайняті роботою, вони забули навіть виставити дозорця, і лісник сторожко й непомітно підкрався на лижах майже до самого місця порубки.

Ставши за стовбуром дуба, він якусь хвилину розглядав злочинців, намагаючись вгадати хоча б одного з них, але темрява й сніг заважали йому, і тоді він, міцніше стиснувши свою берданку, рушив уперед. Саме в цю мить почувся тріск, підпиляного дуба. Як підбитий, він хапався гіллям, наче руками, за сусідні крони, черкав їх, збивав гілля, трухляві сучки і, не втримавшись, набираючи розгону, тяжко гепнув на сніг, прим'явши собою молоді деревця підліска.

В цю ж мить несподівано для порубників пролунав постріл з берданки й почувся грізний окрик лісника:

— Руки вгору!

Залишивши коней напризволяще, всі кинулися втікати — хто куди.

— Стій! — кричав лісник. — Стій!.. Стрілятиму! — І раптом відчув, як чиясь дужа рука вихопила в нього зброю.

— Чого без толку галасуєш? — промовив невдоволено й сердито чоловік, що виріс перед лісником, мов гора...

По голосу й зросту Влас Іванович одразу його впізнав.

— Це ти, Саво, привів їх сюди?

— Ну, а хоч би й я! — сказав зухвало лісокрад, тримаючи в своїх руках його берданку.

Вищий на цілу голову, широкоплечий і дужий, Сава Бу-

лат зверху вниз дивився на Власа Івановича і ніби роздумував, що ж з ним робити.

— Віддай зброю, Сава! Хіба не розумієш, яка в мене служба?

Сава без вагань простягнув лісникові берданку, але попередив.

— Візьми... Тільки знай, зброю ми теж маємо. Так що не лякай нас,— і на доказ цих слів він витягнув з-за пояса наган, показав лісникові й знову сховав під світку.

— Я не буду так діяти, як Прокіп Задихайло. Поодбирав у мисливців рушниці, порох, патрони. Все! Роздав своїм людям, щоб надійніше було. Певне, боїться, а я нікого не боюсь,— і він гукнув до своїх спільників: — Гей ви, зайці полохливі, ану, давай сюди!

Та «зайці» розбіглися, мабуть, так далеко, що вже ніхто з них не почув голосу.

Сава, не поспішаючи, розгріб чоботом сніг навколо зваленого дуба й сказав:

— Сідай, Власе, поговоримо по душам.

Він сів першим, витягнув кисет з махоркою й шмат газети... Одірвав собі папірця, простягнув Власові.

Той зняв лижі, поклав біля себе, поставив і берданку, одірвав теж листочок, у який Сава насипав пучку махорки.

Скрутили цигарки. Сава чиркнув по коробці сірником, дав прикурити лісникові, потім і сам припав до вогника, освітивши своє схудле обличчя. Довгі вуса спадали аж за підборіддя й були вкриті, як і лахмата заяча шапка, інеєм та снігом. Іній був навіть на його чорних широких бровах, на рясних віях, з-під яких мирно дивилися карі очі.

— Де ж твої спільники? Чому не підходять?

— Чортові душі, мабуть, бояться, щоб ти їх в обличчя не побачив. Та чорт з ними! — сказав Сава, глибоко затягнувшись цигарковим димом.— Не розумію тебе, Власе,— почав Сава.— Приходить до тебе така людина... пропонує гроші... добрі гроші, а ти його з хати виставляєш...

— Це він тобі дав свою зброю? — несподівано спитав лісник, глянувши в обличчя Саві, слабо освітлене цигаркою.

— А ти звідки знаєш?

— Здогадуюсь.

— Ну, він... Так що? Збирається нову хату ставити. Мене запрошував майструвати. Ти ж знаєш, я теслярське діло знаю. Ліс дуже йому потрібний.

— Він же міг би звернутися до лісничого. Я йому радив.

лос: «Знай, Власе, на твою зброю знайдеться зброя і в наших людей...» Лісник позирає на вікна. Йому добре чути, як стогнуть дерева, як сердяться і скаженіють за холодними шибками холодні вітри, і в уяві Власа Івановича мимоволі постає лісова дорога.

Ось з'явилася на ній перша пара коней, запряжених у сани з меншими підсанками, на яких перевозять довгі колоди. А за першою парою друга, третя, четверта... їдуть не поспішаючи, сторожко на санях, вимощених сіном чи соломкою, маячать у заметілі, мов у густому тумані, мовчазні постаті. На санях лежать нагострені сокири й поперечні пилки.

Все глибше, глибше проникають у ліс, де в гущавинах гойдаються під вітрами стрункі мачтові сосни, добротні дуби, потужні клени... Веде їх, мабуть, досвідчений лісокрад, який добре знає тут всі урочища й дороги...

«Хто ж він? Хто?»

І Влас підводиться з ліжка. Відразу прокидається й Степанида.

— Куди збираєшся?

— Душа в неспокої... Мушу зараз піти в обхід.

— Та хто в таку неgodу поткнеться до твого лісу, коли там он таке віє, що світу божого не видно. Лягай, спи, а завтра раненько...

— Не заважай, Степанидо... Сказано тобі — душа моя в тривозі. Який тут може бути сон? Мушу йти до лісу...

— Ой Власе, голубчику мій, не ходи! Прошу тебе... Моя душа теж мені щось недобре віщує...— говорила дружина стиха, щоб не розбудити дочку.— Підеш на світанні. Послухай мене.

— От бачиш,— сказав чоловік,— і тобі душа щось віщує.

Тепер уже ніяка сила — це добре знала Степанида — не могла його затримати в сторожці.

Лампи не засвічували. В темноті все робилося швидко, звично, як завжди. Ось уже одягнув він козушок, шапку, почепив на плече свою берданку, прихопив і ліжжя та й вийшов тихо з хати, причинивши за собою двері, що на них лягла вже знизу помітна смужечка інею.

Степанида припала до шибки, стежила, як став її Влас на ліжжя, рушив до хвіртки, відчинив і зачинив її по-хазяйському та й поковзав далі попід тином, відразу пірнувши у вир холодної й густої заметілі.

Виразніше тепер стогнав ліс, металося вгорі, мов навіжене, гілля, розгойдане вітрами, ні на хвилину нема йому

спокою ні перепочинку. А з темно-сірого неба, наче з бездонної прірви, все летять і летять холодні косяки, розсіваючись по кущах підліска, по дорогах і стежках...

Не зупиняючись, Влас Іванович проникає все далі й далі в глибину лісу. Його зіркі очі пильно вдивляються в таємничу гущавину. Ніде нікого. Тільки чорніють у невиразній млі дерева, тільки гнутья й безжально стьобують одне одного віти розбурханої ліщини...

А на душі в лісника все той же неспокій і невиразна тривога.

«Слава богу,— думає він,— все гаразд... Певне, після розмови з Прокопом Задихайлом таке мені привиділось... Ще обійду дорогу над Дніпром, загляну в урочище Прощальне та й повертатимусь додому».

Але раптом зір його зупинився на ледве помітному слідові санних полозків, що його не встиг іще припорошити сніг. Наче хто вдарив у груди Власа. Чомусь пригадався в цю хвилину Марко Крутояр, і його смерть, і така ж буряна заметіль, як зараз... Наче хтось повнісіньку жменю снігу кинув лісникові за комір — так пройняло його несподіваним ознобом від цього спогаду. Та він перемиг у собі раптовий страх, зняв з плеча берданку і, стискаючи її в руках, повернув з просіки в кущі, де теж слався ледь помітний слід від саней.

Йшов він сторожко. Серце билосся так, наче ладне було вирватися з грудей.

Слід вів у густі кущі, де справді ріс найкращий будівельний ліс. Влас Іванович не хотів у ці хвилини думати про Марка Крутояра, та не міг тих думок одігнати. Владні й чіпкі, вони, як гедзі, невідступно переслідували його, нагадуючи про несподівану й трагічну смерть.

«Може, й Марко ось так пішов, як я, а за ним уже стежили чийсь лихі очі. І невідомо, звідки прилетіла гаряча куля, обірвавши йому життя».

Спогади напливали, як хмари, один за одним, і, наче це було вчора, так яскраво постала перед очима Власа та незабутня ніч, і хуртовина, і Сидір Гаркуша, і їхнє спільне блукання по лісі в розшуках товариша і друга.

«Нема... Вбито он яку людину, і вбивцю досі не знайдено... А тут знову, гади, голови підіймають. От коли треба було б Сидору бути в рідному селі. Сидір пригнув би швидко голови до землі! Знає їхні повадки... Сміливий... Так на ж тобі, послали чоловіка в інше село... А він тут нам он як потрібний».

— А він не хоче... У нього, може, свої міркування... І не про себе дбає, а за всіх. Вони дружні, чорти! Знаю!

— І ти їм, Саво, допомагаєш?

— Що маю робити? Знаєш добре: у мене сім'я, купа дітей, і кожному дай їсти, і кожного треба одягнути, нагодувати.

Помовчали. Вгорі над ними біснувалися в кронах вітри, а внизу в гущавинах лісу було затишніше. Ніхто не заважав їхній бесіді.

— А ти знаєш, Саво, що нам іще один лісник потрібний. За рахунок лісництва збудують тобі хату, викопаєш криницю, поставиш хлівець. Корову тобі дадуть, город матимеш. Будеш жити, як добрий господар.

— Підмазуєш!

— Навіщо мені це робити? Правду кажу. Подумай сам, що в тебе за життя? Ну, вкрадеш сьогодні дрова, вкрадеш завтра чи післязавтра, а все одно попадешся. Засудять тебе як лісокрада. Що буде з твоїми дітьми? Віддавати в приют? Нехай держава Радянська турбується за них, бо, бачте, батько їхній не хоче трудитися чесно.

— Ти, Влаسه, моєї душі не воружи.

— А хіба я неправду кажу? Хто того не знає, де в родині п'яниця — там завжди будуть злидні, розлад, нестачі, нужда і сварка.

— Я не сварюся. Вона, моя жінка, тоді тільки плаче...

— От бач... Плаче... А скільки вона вже тих сліз пролила? Скільки разів ти своєю п'янкою душу їй затемнював?

— Кажу тобі, Влаسه, не воружи, не зли мене. Сам бачу... і знаю... і розумію... Не можу дивитися на її сльози. Іду тоді з хати...

— Сам бачиш. Сам розумієш. Чому ж не покинеш пити? Навіщо терзаєш свою сім'ю? Живеш отак... Та при твоїй силі, й спритності, та вмінні знаєш як міг би жити? Тобі й столярне діло відоме, ти і тесля добрий...

— Знаю ремесла: і чоботи можу пошити, і хату складу, і коня підкую. Ковалем теж працював, ще замолоду. Корзину сплету з лози і кошик. Я й це діло знаю.

— От бачиш. А ти не на ту стежку повернув, і, хочеш чи не хочеш, а вона може привести тебе до в'язниці!..

Цими словами ніби шилом вколов Саву.

— Продаси мене? — запитав він, і його важкий погляд зупинився на лісникові.

— Рапорт подам... лісничому. Така моя служба.

— Крутояра пам'ятаєш? То хочеш, щоб і з тобою таке

сталось? — сказав спокійно Сава Булат і кинув недопалок у сніг. Вогник засичав, здійнявся ледь помітним димком і одразу згас.

— Думаєш я, Саво, про тебе, що ти людина розумна, тільки нещасна... своєї дороги в житті ніяк не знайдеш. Ось зараз погрожуєш мені смертю... Ну, вб'єте мене, ти що ж, гадаєш, ліс буде без охоронця? Новий лісник на моє місце прийде.

— А ми й того... якщо буде собакою...

— От бач, одразу й ображаєш. Ну, а коли б ти був лісником і тобі доручили охорону державного лісу, народного добра... То ти вже й собака? І не думай, Саво, що все вам минеться безкарно. Наче ні суда нема на вас, ні управи. Знай, на сильного чоловіка знайдеться сильніший. Як же ти цього не розумієш, що Радянської влади звалити не можна. Були в неї вороги не такі, як ви... генерали були... полчища всякі та банди замахувались, в спину стріляли, ножі гострили. Ну, вона їм всім хребет поламала. Що, може, не те говорю? Зламає і вам, якщо не отямитесь...

Сава мовчав. Замовк і лісник, озираючи кущі, де маячили коні, запряжені в сани.

— Де коней брали? — спитав Влас Іванович.— Невже Науменко дозволив?

— А ми його не питали. Прокіп Задихайло розпорядився,— відповів Сава і зупинив свій важкий погляд на лісникові.

— А може, ти, Власе... не будеш рапорта подавати?

— Буду, Саво... Не можна мені інакше. Чесним охоронцем був досі... Мушу!

— А якщо я тебе попрошу дуже?

— Не проси, Саво. Я на посту зараз, а не в себе в сто-рожці.

— То що нам робити? Що?

— Забрати коней і порожняком гайда до села. Хай ростуть дерева.

— Бачу, з тобою не можна... по-доброму...

І він, підвівшись на ноги, різко свиснув. Той свист шугонув у кущі й завмер, не відгукнувшись луною. Але в ту ж хвилину лісник помітив, як підвелися і тут, і там чоловічі постаті й рушили до зваленого дерева. «Невже вбиватимуть?» — майнула, мов блискавка, думка. Він простягнув руку до берданки, та її встиг уже схопити Сава Булат.

А вгорі все так само металось, мов навіжені, крони дерев, і шуміли, і стогнали. А над ними лютували вітри,

жбурляючи з непроглядної висоти холодні косяки снігу, і не було їм, як морським хвилям у бурю, ні кінця ні краю...

Наче з усього світу, злетілися потужні вітри, щоб отут над лісом справити свою шалену тризну. Бистрі, невтомні й сердиті, вони стискаються над верхів'ями дерев, крешуть один одного холодними косяками, метають гіллям і, знеможені у двобої, але ще сильні й люті, припадають до землі, схоплюють поземку з кучугур, женуть її, вихрять нею і, нарешті знесилившись, розпластують свої втомлені крила по глибоких ярах та вибалках і низинах.

Часом вирветься на поляну, де стоїть самотня хатина лісника, рухлива поземка, завихрить перед вікном, застогне — і вже її нема, розсипалась, залягла під тином чи біля хліва, в спокої, в затишку.

Не спиться Степаниді. Як пішов чоловік її серед ночі в обхід, сіла вона край вікна, сидить і досі, позирає крізь шибку, закосичену морозом, прислухається до шурхоту сніжного, до стогону лісового, вдивляється у своє подвір'я: чи не маячить у сірій хуртовині знайома їй рідна постать.

Нема! Не повертається з обходу. Тільки в білій рухливій млі видно, як метається гілля старого дуба, клена, ясена; метаються, мов навіжені, стогнуть й гудуть.

Довгими косяками снуються неспокійні Степанидині думки. То ввижається їй покручена дорога, по якій нечутно шелестить лижвами її Влас, пильно вдивляючись у глибину лісу, гостро прислухаючись, чи не цюкає десь сокира порубника, чи не шаркотить по деревині добре нагострена поперечна пила.

Ніде нікого. Шумить тільки навколо ліс.

«То й треба було б повертатися. І справді, ну хто піде до лісу в таку непогодь? Он яке б'є і вихрять...— світу білого не видно!»

Та мимоволі в уяві поставав Прокіп Задихайло, страшив її своєю погрозою:

«Знай, Власе, на твою зброю — знайдеться зброя і в наших людей...» Про це їй сказав Влас, тоді ж, як виряджав непрошеного гостя з двору.

І зараз ці слова пригадалися Степаниді, і в душу їй війнуло холодом... Пригадався й Марко Крутояр...

«Тоді теж була зима... Такого чоловіка — доброго,

сердечного... Був і нема... Горює тепер Харитина з своїм Іванком...»

Степаниді навіть стало душно від цього спогаду, який наплив несподівано, завдавши їй ще більшої тривоги й неспокою.

«Що ж я сиджу? Може, треба йти на розшуки? Може, потрібна допомога? Може, десь кров'ю сходить мій Влас? — І жахнулася сама цієї страшної уявної думки. — Хай бог милує, щоб отаке трапилось з ним! Просто пішов у ближні й дальні урочища. Він же в мене такий до роботи беручий... Сам мусить усе перевірити, обдивитися гарненько. Це ж не ближня дорога — он скільки урочищ обійти... Та ще в таку заметіль... А як і піти на розшук, то де ж його шукати? В яке урочище повернув? Якою стежкою пішов? Чекатиму!.. Вже, мабуть, скоро з'явиться біля сторожки. Він же не перший рік лісникує... Досвідчений!.. Знає, де ярочок і де який вибалок, — не заблудить. Все тут йому відоме».

Та як не намагалася Степанида себе заспокоїти, а спокій уже не надходив. З кожною хвилиною зростала тривога. Гострішим ставав зір, ні на мить не відривалась від шибки, по якій все так само шурхотіли косиці снігу, зростаючи на рамах.

Не помітила, як підійшла до неї дочка.

— Мамо, чому не спите?

Мати глянула на неї і тихо відповіла:

— Щось батько не повертається з обходу.

— Та хіба це вперше йому вночі обходити ліс? Прийде! — І Тетяна взула на босі ноги валянки, одягла пальтечко, хустину, цокнула дверною клямкою. Від порога ввійшло холодне повітря, обдало голі литки Степаниді, і вона подумала: «Надворі не тільки завірюха, а ще й мороз дужчає...»

Майнула перед шибкою дочка і зникла за вікном, а через хвилину з'явилася вдруге... Хапливо зачинила сінешні двері, ввійшла до хати.

— Ой мамо! Що надворі робиться, світу не видно: і кружить, і вихорить, і очі засліплює... Як це в таку негоду вирушив батько з дому?..

— Я ж йому говорила, я ж просила... Та хіба ти батька не знаєш? Що задумав — ніяка сила його не спинить. А в таку негоду все може статися... Може й вовк несподівано наскочити... Можна і в яр звалитись...

— Ну, мамо, таке скажете... «в яр звалитися»... Хіба він дороги не знає?

— Та де ж ти дорогу ту побачиш, коли завірюха очі за-
сліплює?

— Батько наш звичний до всякої погоди. І ви, мамо, даремно оце тривожитесь... А лягайте та спіть собі спокійно.

— Як же я можу бути спокійною?.. Не можу... А ти спи... Тобі раненько вставати — до школи.

Не сказала мати дочці правди про свою тривогу, аби її не хвилювати. Змовчала й про голову сільради — Прокопа Задихайла, що приходив до сторожки і пробував давати батьковій хабара. Змовчала й про погрозу... Навіщо такими розмовами непокоїти дівочу душу? Нехай собі спокійно спить...

Та Тетяна спати вже не могла. Якийсь час вона мовчки стежила за матір'ю, що немовби прикипіла до шибки, час від часу протираючи рукою скло, яке все більше темніло від снігу. Чути було надривні пориви вітру, і стогін розбурханих дерев, і жалібне гудіння в комині.

Мати сидить, наче закам'яніла, але у всій її постаті відчувається неспокій. Дочка розуміє — не все їй розповіла мати, приховує від неї те, чого вона не знає, не відає. І нові думки й страх лягали на душу дівчині, непокоїли, обгортали її неприємним холодком.

— Мамо! Я вже не маленька... Я бачу... Що трапилось?

Мати одірвала свій погляд від шибки і, намагаючись бути спокійною, промовила:

— Не розпитуй мене, Тетяно! Спи собі!

Тетяна схопилася з ліжка, підійшла до матері, втупила в її обличчя стривожений погляд.

— Мамо, говоріть! Я мушу знати правду! Мушу!..

— Боюсь за батька... боюсь! — промовила у відчаї Степанида, і несподіване ридання сповнило хатину.

Ці слова і тим більше її нестримне ридання дуже вразили дочку. Вона відчула, що в їхній хаті трапилось щось несподівано різке й тяжке, чого вона не знає, про що досі їй не сказали ні мати, ні батько.

— Мамо! — закричала Тетяна, відчувши в собі не знаний досі страх і передчуття якоїсь страшної біди.— Мамо! Кажіть!.. Не утаюйте... Все кажіть. Що сталося з нашим батьком?.. Чуєте? Я мушу знати... Мушу, мамо!

Тетяна обняла матеріні плечі, і Степанида відчула, як тремтіли доччині руки, як жаркі, мов вуглинки, очі вп'ялися в її обличчя, чекаючи на відповідь.

— Кажіть! Все кажіть... Благаю вас, мамо! Ну говоріть

же, говоріть! — нетерпляче термосила вона матір. Та мати вже трохи отямилась і враз злякалася, що так нерозсудливо проговорилася перед дочкою.

— Що ти, Тетяно? Що ти, голубко? Бог з тобою!.. Все обійдеться! Все буде добре... Лягай, лягай. Чому ти схопилася?

Ні слова більше не сказавши, Тетяна засвітила лампу й почала хутенько одягатися.

— Ти що, Таню? Що надумала? Кажу ж тобі, все буде гаразд... Він не посміє... То він так тільки нахвалявся, щоб батька нажахати.

— Хто нахвалявся? Чому нахвалявся? — запитала дочка, спостерігаючи за матір'ю, що все ще не відважувалась сказати правду.

— Та... Прокіп... Задихайло... Був у нас. Йому ліс потрібний... Нову хату збирається ставити...

— І що ж? — допитувалася Тетяна, не відриваючи очей від матиногого обличчя.— Мабуть, хабара давав, а наш батько відмовився?

— А ти звідки про це знаєш?

— Здогадуюсь... Батько його вигнав?

— Вигнав.

— І він погрожував йому?.. Так?

— Ой дочко, він сказав: «На твою зброю — у нас теж знайдеться зброя!» Боюсь, доню, боюсь, щоб вони з ним... Так, як колись... з Марком Крутояром...

Спогад про Марка, ніби блискавка, кресонув дівчині серце, нагадавши про Івана. Але згадувати чи роздумувати довше не було часу. Тетяна швидко пов'язалася теплою хусткою, зняла з стіни мідяну трубку, вигнуту, як волячий ріг, щоб її сигнали міг почути батько навіть у таку хуртовину.

— Таню! Отямся! Нікуди не йди... Будемо ждати. Вже йому час і повернутися додому.

— Мамо, я піду! — рішуче сказала Тетяна, беручи з кутка свої лижви.

— Не пуцу! — скрикнула раптом мати таким відчайдушним голосом, що примусив дочку зупинитися.

Саме в цю напружену хвилину розчинилися двері і через поріг, впустивши до хати хвильку холодного туману, переступив завіяний снігом батько.

— Живий?! — не своїм голосом промовила Степанида, і в тому вигуківі були радість і полегшення.

Батько не скинув шапки, як то бувало завжди, не стру-

сив з неї біля порога сніг, не роздягнувся, а так і пішов до лави, супроводжуваний двома парами здивованих очей.

— Тату, а де ж ваша берданка?

Батько чи не почув запитання, чи ще був під враженням нещодавно пережитого, а тільки, дивлячись на свої задубілі валянки (лижви він залишив у снігах), глухо промовив:

— Уже й не думав я вас побачити, бо йшов по смертній доріжці.

— Що ти говориш, Власе? Отямся!..

— Правду кажу.

Дочка перша кинулась до батька, зняла з нього башлик, шапку, що вже почала вкриватися крапельками води. Не струшуючи, кинула на дерев'яну лаву. Похапливо почала розстібати гудзики, відчуваючи, як сніжинки танули на її руках... А мати наче скам'яніла, тільки дивилася тривовжими очима на чоловіка, нічого не розпитувала, ждала, поки він сам про себе розкаже...

І коли Тетяна взялася ще й за валянки, щоб швидше їх скинути, він рухом руки спинив її.

— Сам!..

Роззувся, потім взяв легенькі капці, що їх послужливо подала Тетяна, а валянки поставив біля грубки — хай сушаться.

І лише зараз звернув увагу, що Тетяна одягнута позимовому.

— А це ж ти куди зібралася, дочко?

— Вас розшукувати... Бо ми з мамою дуже стривожились,— і вона почала роздягатись, не зводячи з батька очей.— Де все-таки, тату, ваша берданка?

Батько провів за grubілою долонею по своєму обличчю, наче хотів упевнитись, що він живий, що він у себе в хаті, що страшна небезпека лишилася вже позаду.

— У них... моя зброя!..

Не поспішаючи, він почав розповідати все, що з ним трапилося цієї довіку незабутньої ночі.

— А тоді Сава Булат почав мене просити: «Може, ти, Власе, не будеш рапорта подавати лісничому?.. А може, ти про це нікому... Як риба...» — «Буду,— кажу,— Саво... Не можна мені інакше... Чесним охоронцем був досі... Мушу!..» Знову він до мене з умовлянням: «А якщо я тебе попрошу... дуже?» «Не проси, Саво. Я зараз на посту! Мене уб'єте — інший на моє місце стане». — «А ми й того...» — «Дурний ти,

Савко! Хіба всіх перестріляєш? Живемо при Радянській владі... Вона захистить...» — Він свиснув.

— А навіщо йому свистіти?

— Дружків скликав — лісокрадів. Бачу, підводяться порушники — і тут, і там, і там!.. Ідуть до зваленого дерева, де ми курили з Савкою... Ну, він спритний, Савка. Хапонував мою берданку...

— О господи! — зітхнула перелякана Степанида і зблідла.

— Оточили мене, стоять. Вони мовчать, і я мовчу. Тоді один з них запитує: — «Просив його, Савко?» — «Просив... І ще раз проситиму... востаннє... Щоб усі ви чули...— І, націливши в мої груди берданку, ще раз спитав: — Мовчатимеш?»

— Ой господи! — знову скрикнула Степанида, але батько глянув на неї й продовжував:

— Я нічого Савці не пообіцяв. Тільки спитав: «З кров'ю, значить, мою долю рішатимеш?» Не відповів, а лише наказав: «Іди в куці!» Іду й думаю: «Ну все! Не дожив ти, Влаسه, свого віку!.. Така твоя доля». Крутояра згадав... Так він же не знав, де його куля зустрине. А переді мною — видима смерть! Іду й думаю: ось зараз гримне постріл у спину...

— Не треба, не розповідай більше...— якось на диво тихо промовила Степанида і хитнулася на ногах. Вчасно підхопили її Тетянині руки.

— Мамо! Ой мамо! Заспокойтесь!.. Все ж добре... Тато живі... Живі... Чого ж ви так злякалися?

— Я нічого... Нічого, дочко... Все обійдеться... Все буде добре... Ляжу...

Та не встигла вона лягти, тільки сіла, на краєчок ліжка, як усі почули — хтось стукає клямкою в сінешні двері.

— Хто б це до нас у таку пору? — промовив батько і вийшов у сіни.

Чули, як гримнув у залізних хомутиках засув, як чужі чоботи оббивають сніг, а потім розчиняються хатні двері, і в них, згинаючи голову, в засніженій шапці, щоб не зачепитися за одвірок, біля порога зупиняється могутній чоловік, озброєний вкритою памороззю берданкою...

Брови й борода його теж білі від снігу й іню. Це був нежданий гість, якого відразу не впізнали ні Степанида, ні Тетяна.

— Добрий вечір вам у хату! — сказав прибулий, не відходячи від порога.

— Савка?! — лякливо скрикнула Степанида і в ту ж мить несподівано кинулась до нього з риданням і криком: — Ти?.. Ти хотів убити мого Власа?.. За що?.. За що?.. Мого чоловіка вбивати? Чим він завинив перед тобою?.. Чим? Проклятий!.. Проклятий!.. Чого прийшов до нашої хати? Геть!.. Геть звідси! Ге-е-е! — несамовито кричала вона, б'ючи худими кулачками в його могутні, широкі груди.

— Степанидо! Ти що, сказалася?.. Кидаєшся на людей... — І чоловік схопив її за руки...

— Хіба це людина?.. Коли він таке робив... Це — кат! Це — бандит! Це — звірюка!..

— Ну ось що, Власе... Я розумію... Заслужив... і не гніваюсь... Що хочеш роби зі мною... Ось приніс твою берданку...

Степанида так само швидко стихила і тепер широкими очима дивилася на Савку, слухаючи його глухий покаяний голос.

— Маю на душі своїй гріх... Кажу правду... Дуже розізлився на тебе... в лісі... що ти такий... незговірливий... Але в останню мить... про дітей своїх згадав.. І про ярмарок, коли ти мене від коней лісного врятував... Могли з розгону збити з ніг, покалічити... А потім, кажу, діти... Що з ними буде без мене? Вони... стримали.. діти мої... і тобі життя врятували... Та і я... ніколи людей не вбивав... Крадіжки, правда, були: і коней брав, і ліс... Сп'яну те все робив... після чарки... Тепер — баста! Хочу на іншу дорогу повертати... Ти мене, Власе, навчив сьогодні вночі... як треба в світі жити! Все!.. Роби, що тобі твоя совість підкаже... Я на все згодний... За все відповідатиму... в чому винний... А зараз будьте! Не гнівайтесь, бо я і сам себе... ненавижду!..

Стояв біля порога — високий, могутній, покірний, схиливши голову, ніби на сповіді. Ні на кого не дивився... А в кожному його слові відчувалося щире, глибоке каяття і жаль, що таке трапилось, що до такої ганьби і злочину міг себе довести.

Мовчки поставив потім біля скрині берданку, що вкрилася від тепла дрібною росою, і, не скидаючи шапки, вийшов за двері в темну ніч, де бушували вітри, де біснувалася, мов навіжена, хуртовина...

Ранок наступного дня був на диво тихий, спокійний. Кудись відлетіли буряні вітри, прояснилось небо. Світило сонце, лежали синюваті кучугури між кущами. Де-не-де виднілися заячі сліди. І куди б не падав сонячний промінь — скрізь під ним спалахували, вигравали діамантами міради холодних візерунчастих сніжинок, що вкрили собою і галявини, і пагорбки, і низини, та вибалки.

Перший слід коней із саньми прослався на снігу до садиби лісного і зник за ворітьми. Чулося тільки хрумкання сіна, що його, форкаючи, смакав з піхтіра, почепленого на голоблю, нерозпряжений кінь.

Від воріт до ганку прослалася розчищена вранці Христею доріжка, а сама наймичка стояла зараз біля гарячої плити, підсмажуючи свинячу ковбасу, що її привіз із собою до лісного Прокіп Задихайло.

Двері в світлиці розчинилися, і в них з'явився Борис Петрович.

— Ну, скоро вже ти впораєшся, Христе?

— Ще трохи підсмажу та й подам на стіл.

— Хочеться мені свіжини попробувати...

— Уже, вже готова, — сказала Христя і, схопивши з плити гарячу сковорідку, що від неї линули по всій хаті дражливі пахощі, понесла до столу.

— Більше нічого не потрібно? — спитала Христя, прикривши сковорідку на залізній підставці. — Може, ще дістати з погребя квашених яблук?

— О! То закуска добра, — сказав Прокіп і потер від задоволення свої великі, вкриті рясним плетивом жил руки. — Та ще, Христе, захопи й кваску... Страх як люблю квас з антонівських яблук!

— Я теж люблю, — промовив лісничий. — Особливо з похмілля!

Христя вийшла. Борис Петрович поклав на тарілку гостеві й собі по великому шматкові пахучої ковбаси, налив по добрій чарці горілки, цокнувся з задоволенням, прислухаючись до малинового дзвону, бо це ж тут, у господаря, не просто скло, а справжній кришталь.

— Чую! — сказав Прокіп Задихайло, щоб догодити Борису Петровичу. — Чую особливий дзенькіт, справді криштальовий... Дорога, певне, штука...

— Не питай! — І лісничий, ще раз цокнувшись з гостем,

сказав: — Хай нам буде добре!.. Хай гірко стане нашим ворогам! — І вихилив чарку до дна.

— Так ото ж я й кажу, Борисе Петровичу,— продовжував обірвану розмову Прокіп.— Не зговірливий у вас лісник Туркан.

— Це вже я чув від тебе... Ти мені докладніше розкажи про Савку Булата.

— Що про нього тепер говорити? Чарку йому ставив, пригощав не раз, про все домовився... Зброю навіть дав йому свою... На ніч... Про всяк випадок... А до діла прийшлося — пожалів лісника... Чи, може, злякався — того доберу.

Борис Петрович пильно глянув в очі гостеві і несподівано запитав:

— А якої ти думки сам про Туркана?

Не відразу дав відповідь Прокіп. Він поклав виделку, втупив свої очі в очі лісничого.

«Навіщо про таке мене запитує? Для чого? Для чого йому це знати? Вивчає? Перевіряє? Гадає, не посмію сказати... А я ось і скажу!.. Мені нема чого перед ним тут критися... Від Криволапки вже знаю дещо... Одного поля ягода...»

— Ну, чого ж мовчиш? — допитується лісничий, помітивши в очах Прокопа щось потайне, небезпечне для себе...

— На дорозі нашій стоїть Туркан... Ось що можу сказати... Він, як і всі вони... І покійний Крутояр, і Сидір Гаркуша, і Кіндрат Науменко... Добра від них, живих, нам не ждати! І коли б моя змога...

— Ну, я бачу, Прокопе, ти вірна людина і тобі можна буде відкритися,— дивлячись йому в очі, сказав притишеним голосом лісничий.— Я дізнався, що Криволапка — наш чоловік.

— Звідки?

— Через ігуменю Іліодору, яка добре знала його батьків.

— А хто ж вони?

— Поміщики!.. До дворянського звання ще не доскочили — революція їм перешкодила, а серед поміщиків значились...

— Он як?!

— Тільки ти ж дивись, Прокопе, нікому про це! Розумієш?..

— Не маленький.. Мовчатиму!..

А лісничий продовжував:

— Від неї ж, ігумені, дізнався ще про одну справу...

— Яку-у? — аж витягнув шию з цікавості Прокіп, та лісничий обірвав розмову, бо в цю хвилину до кімнати зайшла Христя з повною мискою тугих жовто-білих яблук і з глечиком добротного яблучного квасу.

— Іжте, пийте на здоров'я! — сказала вона, поставивши те добро на стіл, а сама одразу вийшла з кімнати до кухні.

— Припинимо ці розмови,— сказав лісничий, глянувши на причинені двері.

Прокіп його зрозумів і погодився.

— Оце десь думаємо приступати вже... Держава чекає від нас хліб... А ми гадаємо починати з коней... Так радив нам Криволапка... Щоб, значить, все рубати під корінь...

Ще раз метнув очима на двері лісничий, і в тих очах гість помітив невдоволення і страх. Голосніше, аніж то було потрібно, господар хати сказав:

— Вип'ємо, Прокопе Демидовичу, за вірних і надійних друзів! Та ще хотів би я випити за здоров'я однієї особи...

— Пора б уже, пора, Борисе Петровичу,— зрозумівши його натяк, сказав Прохор.— Щоб у хаті була господиня, хазяйка... Мабуть, сумно жити самому?

— Сумно... Що говорити... Ну, не знаю, чим воно все завершиться... Є одна така на прикметі... що моє серце тривожить...

Прокіп хитрувато посміхнувся, але не став допитуватись, хто ж вона така, чия та скільки їй років, тільки сказав:

— Чув я, ви — мисливець завзятий, Борисе Петровичу. Так, думаю, що від вас, мабуть, ніяка здобич не втече...

— Та хотілося б, щоб не втекла! — І вдоволений господар знову спорожнив свою чарку до дна. Йому таки хотілося розкрити свою душу, перевірити свій вибір, послухати, що скаже гість, але після того, як Прокіп недоброзичливо відгукнувся про Власа Туркана, лісничий зрозумів, що відкриватися в таких інтимних ділах йому не слід. Хто зна, чи не розплескає чогось співбесідник? А там і піде слава... та докотиться до Тетяни. Дівчина вона горда, щоб не наробити гіршого, не відвернути її від себе, передчасно не сполохати.

Але по тому, як Прокіп посміхнувся, як ухильно одвів свої очі й не почав нічогісінько розпитувати, лісничий зрозумів, що Прокіп здогадується про вибір, тільки не знати — схвалює він його чи засуджує.

«Звідки йому про це знати? — намагався заспокоїти себе Борис Петрович. — Вона ще школярка... Хай підростає... На все буде свій час, а вже він, лісничий, не випустить її з поля зору, сільця розставить, все робитиме, аби пташка потрапила тільки до його рук».

Згадувати про Тетяну було йому приємно. І все ж він не відважився розкрити тайники своєї душі перед гостем. «Хай собі думає, що хоче, а я ще вип'ю за її здоров'я!» І лісничий взяв до рук графин з настояною на корені калгану горілкою, темно-янтарна рідина знову заіскрилась у кришталевих чарках.

Прокіп легенько доторкнувся до білої, теплої руки лісничого.

— Заждіть, Борисе Петровичу... Треба ж і поговорити...

— Сьогодні нема куди поспішати... Сьогодні неділя... Наговоримось... А зараз ще вип'ємо по одненькій.

І хоч тосту цього разу господар не виголошував, все ж думав він у цю хвилину про Тетяну. Вона стояла в нього перед очима — юна, красива, така, якою бачив він її у себе в гостях саме за цим столом того незабутнього дня, коли запросив її до себе разом з батьками.

Отож зараз до неї линули його помисли, про неї думав, за її здоров'я і за майбутнє їх спільне щастя пив він свою чарку.

— Так оце ж я й кажу, — помітно хмеліючи, говорив Прокіп. — Сиджу я у вас, Борисе Петровичу... Сиджу зранку...

— Я радий тобі, Прокопе Демидовичу, що завітав... До мене в дім рідко хто заходить... Все більше — в контору... А я радий добрим гостям...

— З самого ранку сиджу, — вперто продовжував Прокіп. — А ви й досі не спитали — чого я тут?.. По якому ділу... до вас... А діло маю... Я зараз — голова сільради, а як живу? В якій хаті? Приїздить начальство — мені соромно... Чуєте, Борисе Петровичу? Соромно! Правду кажу. Нема де прийняти достойних людей... по-дружньому, як годиться... як от ви приймаєте...

— Розумію. Потрібний ліс?

— Потрібний... Доки сніг лежить — легше вивезти взимку.

— Дамо лісу на хату. Тільки принесіть відношення... з сільради... І добре, коли б від самого Криволапки була записочка... Так, мовляв, і так — підтримую клопотання голови сільради товариша Задихайла.

— Записочку дістану,— упевнено сказав Прокіп.

— Це на всяк випадок... Якщо буде ревізія. А вже відносно лісу — для тебе постараюсь!..

— Оце я розумію... Оце спасибі... за виручку!.. Ну я не тільки про себе, я і про інших людей думаю... вірних... Їм теж ліс потрібний...

— Про інших не будемо зараз говорити,— сказав лісничий.— Це діло складне. Це нехай вирішують у колгоспі... на зборах — кому дати, кому не дати.

— Навіщо ж у колгоспі? А сільська Рада? Та це ж, можна сказати, сама Радянська влада у селі.

— Не дам! Такий порядок! Це вже тобі як виняток роблю... Сам знаю, в якій хаті живеш... з біднячкою...

— А ми, Борисе Петровичу, не задарма. Ми розуміємо... Десь-то у вас, може, й здобич буде. Самі про це сказали. А воно ж і для весілля, значиться, грошенята знадобляться... Так що ми не від того, щоб вам і підсобити...

Борис Петрович аж замахав руками, позираючи на двері, за якими поралась біля плити Христя.

— Тихше! Тихше!.. Хіба не розумієш?

— Зрозумів...— так само притишено сказав Прокіп. Задихайло і, тепер уже не криючись, витягнув з кишені пачку грошей, що їх пробував раніше дати лісникові Туркану.

— Що ви, Прокопе? Що ви? Як можна? — удавано обурювався Борис Петрович.— Я не розумію... Я не знаю... За кого ви мене приймаєте? Я маю зарплату...

— На одну зарплату, Борисе Петровичу, не проживете так, як живете ви зараз. Ми ж не сліпі кошенята... Ми розуміємо, що й до чого... Треба ж і на весілля... І, мабуть, на курортах побувати з новою дружиною — гроші скрізь знадобляться... Хіба не так?

— Так-то воно так, але ж незручно... Ти, Прокопе, голова сільради... І раптом...

— Не я даю — мої друзі дають... А потім, хто про це знатиме? Хто? Тільки прошу вас, Борисе Петровичу, постаратися... Не всім же даємо, а лише тим, у кого буде відношення сільради, мною підписане і скріплене печаткою.

Він підійшов до столика, де стояла дерев'яна шкатулка з чудесною різьбою карпатських майстрів, інкрустована перламутром, поклав туди пачку і, повернувшись до столу, легенько вдарив Бориса Петровича по плечах:

— Тепер можна й випити ще по чарці!

За вікнами іскрився сніг. Виблискувала райдужними вогнями кришталева чарка, що потрапила під промінь сонця.

Біля воріт яскраво зеленіли на снігу окремі листочки клеверу, що їх розтрусив кінь, смикаючи з сітчастого піхтіра свіже, вчасно скошене й добре просушене на лузі сонцем духмяне сіно.

А через кілька днів почали діяти записочки від Криволапки і відношення, які надіслав до лісництва Прокіп Задихайло, підписані ним особисто і скріплені сільрадівською печаткою.

Оформлялися наряди, виплачувались до каси лісництва гроші, а в лісі вже не вночі, а вдень падали струнки дубки, липи й берести, розпилювались на колоди, вантажились на сани й підсанки і колгоспними кіньми вивозились до села.

У дворах і під дворами росли гори з колод. А коли ця операція була закінчена, з відома Прокопа Задихайла та його однодумців почалося в селі задумане задалегідь...

28

Ще ні світ ні зоря, а до хати хворого голови колгоспу примчав настільки стурбований і розгублений Давидко Віхоть, що навіть забув віничком обмести на присінках сніг з своїх чобіт, а як стояв, так і упхався до теплої хати.

— Що ж це воно робиться, Кіндрате? Що робиться? Чи, може, у нашому селі вже немає Радянської влади? Ти зайедужав, а вони з цього скористалися...

— Грип десь підхопив, та мені вже краще. Скоро на роботу вийду.

— Ну подумай, за що ж ми боролись у громадянську війну, щоб отаке вони сміли робити.

— Та в чому справа? Розкажуй толком, що трапилось? Не хвилюйся!

— Як же можна не хвилюватись, коли мені наче ножа всунули під самісіньке серце?

Кіндрат запросив його до світлиці, причинив двері, і тільки тепер, трохи заспокоївшись, Давидко скинув солдатську шапку, що її носить кожної зими ще відтоді, як повернувся додому з германської війни.

— Говори тепер, що трапилось?

— Я тобі, Кіндрате, не скаржився... Хоч і треба було б раніше... Ну, це мій промах, що не зумів тоді відстояти наших коней... А з чого почалось? Яюсь приходять вони до мене вночі на конюшню.

— Хто приходить?

— Та прибічники Задихайла... Недобитки погані... Кому

Радянська влада кісткою в горлі стала... Родичі паршиві висланих куркулів... А верховодив ними Савка Булат... Хмільний... У нього записка від голови сільради. Приходять ото вони до мене: «Давай коней. Давай сани з підсанками. Та швидко! А то погано тобі буде!» Погрожують мені... І хто погрожує? Недобитки, наволоч! Залякати мене хочуть. Та хіба мене залякаєш, коли я дві війни пройшов — германську і громадянську? Та я, знаєш, у боях бував, і ми не раз бачили смерть перед очима... І ти, Кіндрате, і Марко Крутояр, і Сидір Гаркуша, і сам командир ескадрону Василь Маркіянович Морозенко... Згадав я в ту хвилину друзів моїх бойових і знаєш як розсердився? Ах ви ж, думаю, гади!.. Мать-перемать... Так оце ви мені погрожуєте зброєю? Мені, Давидкові, що чесно стоїть на своєму посту? «Нема,— кажу,— для вас коней! І саней не дам, і підсанків — теж не дам... Нічого не дам!» — «У нас записка від самого голови сільради... Ти що, не хочеш коритись законній владі?» — «Хіба,— кажу,— це влада?.. Коли він, Прокіп, як розбійників, надсилає вас до мене серед ночі? Я здогадуюсь, навіщо потрібні вам і сани з підсанками... Сказано — не дам!.. Нічого вам не дам!..» Коли це раптом хтось із них як торохне мене в потилицю... Наче в темне провалля вкинули. Отямився вже на соломі... Дивлюсь — ліхтар горить... Стоять коні... Ну не всі... Нема Ластівки, і Беркута, і Перепела — теж нема... І Воронка, і Травки... Підвівся з соломи — до коней іду, а мене всього отак хитає, ніби я п'яний...

— Чом же не послав до мене молодшого конюха?

— Всі вони, мої молодші конюхи, вже спали, а мені соромно було... Подумай сам, щоб у мене, кавалериста громадянської війни... з мого поста... коней забрали... І хто?

Потім сам Задихайло приходив, розсердився дуже, кричить на мене: «Сякий, такий!.. Не будеш коритися владі — до суду тебе віддам!»

Краще б таких слів мені не говорив, бо я теж розсердився тоді дуже і сказав йому: «Хоч ти і начальство тепер, але не смій ображати!.. Я за Радянську нашу владу смертним боєм бився... Я тричі поранений був... Чуєш? Так що ти, Прокопе, не займай! Не займай мене!..» Аж руки мені в кулаки звело від злості. Я — до нього, а він мене... Я знову до нього, а він задки-задки... Та тільки я його й бачив того дня...

Слухай же далі. День минув, другий... Я вранці коням закладаю корм, разом з молодшими конюхами пораюсь біля

ясел, коли це входить до конюшні міліціонер... з повісткою... «Так,— мовляв,— і так, поїдеш зі мною до району».— «Чого,— кажу,— до району? Мені там робити нічого».— «Є наказ тебе заарештувати!» — «Та й за віщо?» — «Не знаю... там розберуться...»

І що ти думаєш? Оцей Задихайло на мене заяву написав, що, мовляв, я так і так, підіймав на нього кулаки і погрожував... Ну, поки розібралися, що й до чого...

А дні минають... А на колгоспній стайні вже Задихайло своїх людей понаставляв... Я заперечував, але він домігся — Криволапка його підтримав...

— Щоб легше було їм колгосп обкрадати й розвалювать. Краще сіно звозять з луку у свої хазяйства. Цукрові буряки беруть з кагатів... Комбікорм — теж беруть, і все потайки... все ночами... Наче людям засліпило... Наче ніхто нічого не бачить і не розуміє... А вони ж за все дадуть відповідь... За все!..

— Коли ж то буде? Треба зараз бити на сполох... Вони вже ночами почали винищувати коней... Чуєш, Кіндрате!

— Як винищувати? Що ти говориш? — аж схопився Кіндрат із стільця.— Не посміють!

— Посміли!.. Не побоялися!.. Ти послухай, Кіндрате! Хоч і заборонили мені до конюшні заходити... Але проник я сьогодні туди раненько... Конюхів не видно — чути лише сморід від самогону... Тільки ото я з'явився там, бачу, коні повернули до мене голови, а деякі з них навіть заіржали потихеньку — зраділи, мабуть... І я... Я теж за ними скучив... Дивлюсь, коні худі... Ясла порожні... В яслах залишки ячної полови... з устюками... Взяв у руки жменьку того корму, розглядаю... А поряд зі мною стоїть мій улюблений кінь Первоцвіт. З очей у нього смужечки простягнулися, і очі смутні-смутні, мов у людини. Так мені боляче зробилося, так боляче, що в самого сльози навернулися. Питаюся: «Що з тобою, Первоцвітоньку? Що в тебе болить? Що, мій голубчику дорогенький?» Найласкавішими словами до нього промовляю... А тоді дивлюсь, дивлюсь... у коня губи одвисають якось неприродно... вивалюється язик. Боже мій! Як розціпив йому зуби, як глянув — мало не впав від люті страшної... В язик повпивалися устюки... Розпух він всенький... Вже кінь нічого не може їсти... Пропав!.. Пропав, думаю, мій улюбленець Первоцвіт! Закордючили, сволочі, такого коня!.. Не пам'ятаю вже, як ускочив до кухоньки, де спали конюхи... У куточку батіг лежав з пужалном... Схопив я той батіг і давай ним конюхів стьобати.

«Ах ви ж гади! — кричу. — Ах ви ж паскуди прокляті!.. Навіщо коней гробите? Та в чому вони завинили перед вами, душі ви окаянні!..» Сам плачу від люті, а їх стьобаю по чім попало... А тоді кинув батіг, вибіг з конюшні і оце примчав до тебе... Кіндрате, голубчику, треба рятувати коней... Пропадуть. Негайно скликай збори... Розказати треба людям... Хай знають... Хай самі подивляться... Не можна гаяти і часиночки... Треба поїхати в район до Криволапки... Всю правду йому розказати... Що ж вони роблять? Бандити! Душогубці!..

— До Криволапки нема чого їхати. Я вже двічі в нього був, — сказав похмуро Кіндрат. — Навіть не вислухав до кінця, обізвав мене саботажником, погрожував під суд віддати за зрив хлібзаготівлі.. Нам з Криволапкою не по дорозі. Доведеться інші стежки шукати. Доведеться пробиватися до вищого начальства.

— Куди хочеш пробивайся, тільки швидше! Не можна гаяти дорогого часу, бо пропадуть коні. Чуєш? Добро наше пропаде, колгоспне.

Давидко затах на хвилинку, спостерігаючи, як ходив по світлиці схвильований Кіндрат... І хоч нічого не говорив, та конюх розумів, що його розповідь дуже вразила голову колгоспу. Все в ньому клекотіло від обурення й гніву.

— Треба їхати... Довше не можна ждати!.. Не можна!

— Не можна! — підтримав його Давидко. — Чув, Кіндрате?

— Думаю, доведеться мені в область з'їздити...

— Скаржитись на Криволапку?

— За правду битися! Нема далі нам ні ходу, ні життя! Нема!.. З усіх боків тиснуть...

— Ой тиснуть же, гади! Розперезалися зовсім. Ніякого удержу їм нема! Раніше вийдеш увечері на подвір'я, слухаш: там співає молодь, і там, і там... Тепер же і на вулицях тихо, і в хатах тихо. Причайлись люди, ніби ждуть якоїсь біди...

— Хочу коней взяти, щоб до станції під'їхати, і опасаюся Задихайлових конюхів.

— Та навіщо тобі їхні коні? Ти, Кіндрате, пішечком, пішечком... Ніхто й не знатиме, де ти подівся... Ти своє діло роби тихо.

— Мабуть, завтра й вирушатиму!

Та поїхати до області Кіндратові не довелось. Пізньої ночі в селі спалахнуло відразу дві пожежі — то горіли хати: одна з них добротна, збудована в зруб власними ру-

ками Кіндратом Науменком, друга — старенька, ветха, батьківська, з маленькими віконцями, майже перепрілою стріхою колгоспного конюха Давидка Віхтя.

Немов у казковому царстві, стоять дерева, тихі, спокійні, запушені в рясний іній та сніг. Все застигло в незайманості й холодній лісовій красі. Не видно і сонця. Чи ще воно не зійшло, чи заступила його собою сіра непроглядна пелена хмар, що так і залякла від морозу.

Біля лісової сторожки зупинилося відразу трое коней, запряжених у сани-гринджоли. В санях сиділи одягнуті в кожухи, шапки й валянки озброєні люди. Першою їх помітила Тетяна.

Голос у неї здригнувся:

— Мамо, гляньте! До нас їдуть.

Мати підійшла до вікна, чомусь перехрестилась і відразу зблідла на виду.

Першим увійшов Прокіп Задихайло, а за ним, напустивши в хату холоду, зупинилися біля порога ще п'ятеро. Як увійшли — так і стоять усі в шапках, ждуть, що говоритиме голова. А той глянув на перелякану Степаниду й не менш від матері перелякану дочку, зирнув очима в куток, де завжди стоїть лісничова берданка. Зараз там її не було. І не висіли на кілочку ні його кожушок, ні шапка.

— В обхід пішов хазяїн?

— Ще зраночку, — відповіла Степанида, позираючи на нежданих і небажаних гостей. Вона не запрошувала їх сидати, а схвильовано й боязко оглядала кожного, силкуючись розгадати, по якому ж ділу стільки їх упхалося до хати.

— Що ж, Степанидо, така непривітна сьогодні? Не запрошуєш від порога, не розпитуєш, чого прибули, в якій справі.

— Скажете...

— Авжеж, скажемо, — і Прокіп Задихайло підійшов до столу, розгорнув папку і, водячи по аркушу паперу великим, червоним з морозу пальцем, зупинився очима проти потрібного прізвища.

— Так що будемо брати у вас лишки.

— Ми здали все, що з нас полагалося... Маю квитанці...

Прокіп Задихайло роздратовано махнув рукою.

— У вас на присадибній ділянці було жито...

— Скільки ж того жита? Смужечка. Та й земля не колгоспна — від лісництва дали...

— Все одно державна! Урожай зібрали... Ніяких розмов!..— І в тоні голосу відчувалося, що не забув він того ранку, коли з добрими намірами, як йому здавалося, прийшов у лісникову сторожку і зазнав ганьби, якої й досі простити не міг.

Зараз була нагода розквитатися і за сором, що його пережив у ті хвилини, і за непошану до нього, що його так образливо випровадили з цієї хати. Про це нікому він не розповідав, навіть власній дружині, але люта злоба заховалася в його душі до слухного часу... І ось цей час настав. Холодно блиснули очі з-під насуплених брів.

— Ну, чого стоїте? — гримнув він на виконавців.— Шукайте! У нас іще багато роботи... в інших хатах...

Мати стояла бліда. Очі запливали сльозами, і, коли Тетяна побачила ті сльози, вона, перемагаючи страх, ступила крок до Прокопа.

— Не маєте права... Не маєте... Ми будемо... будемо скаржитись!..— І вона метнулася за ситцеву ширмочку, звисаючу на металевих кільцях, впала там на ліжко і жалібно заридала...

Виконавці, почувши дівоче ридання, зупинились, кліпаючи повіками, і цей плач, і нерішучість помічників ще дужче розлютили Задихайла:

— На горище! Всі закутки обшарити. Комору і хлів оглянути...

Хата спорожніла. Скоро загупали важкі чоботи по стелі... Тупіт був глухий. Він нагадував мерзле груддя землі, що билося об віко труни, коли ховали Марка Крутояра...

Тетяна відчула страх, який в одну мить зірвав її з постелі. Вона рвонула ситцеву ширму і очима, в яких світився жах, глянула на матір. Мати стояла на тому ж місці мов укопана, тільки сліз уже в неї не було. І страху не було. Ніколи ще не бачила Тетяна в матері таких очей. Завжди лагідні, ласкаві й добрі, вони світилися зараз зневагою, презирством, відчайдушною рішимістю і такою неприхованою люттяю, що Прокіп Задихайло, глянувши на Степаниду, мимоволі одвів очі, втупивши їх у «бомагу», що лежала перед ним. А мати, не підвищуючи голосу, так, наче мова йшла про звичайнісіньку собі річ, говорила, намагаючись якнайдошкульніше вразити ненависну їй людину:

— Так оце ви, Прокопе Демидовичу, вирішили нам мститися за свого батька? За куркуля?

— Ви що, Степанидо, про батька мені тут...— закричав, мов ужалений, Задихайло.— Я за нього не відповідаю... У нього — своя дорога, в мене — своя!..

— Отож я й кажу,— продовжувала навмисне Степанида, радіючи з того, що хоч цим можна йому зараз дошкулити. І вона, не зупиняючись і не боячись уже його окрику, вирішила сказати все, що думала.— Так отож я гадаю... Дорвалися ви до влади і радієте... і мститеся людям... І здається вам, що старших над вами нема... І що все так вам і минеться? Ні! Не минеться!

Тетяна, зиркнувши на шибку, промовила:

— Здається, батько повертаються..

Прокіп метнувся до своєї папки, згріб її п'ятірнею і, глянувши на Степаниду, сказав тільки одне, сповнене зненависті й погрози, слово:

— Ну, сатано! Ми ще зустрінемось з тобою..

Гримнув хатніми дверима, наче й не було його тут, коли б не сліди від талого снігу навкруг столу та біля порога.

— Чого ж я стою? — отямилась мати.— Вони там ша-стають по коморі і на горищі, а я... Чи не хазяйка я тут? Та і Влас же додому повертається..

Але Тетяна помилилась. Повз лісникове дворище пройшов якийсь сторонній чоловік і вже його минув, згубившись на звивистій дорозі між деревами.

Мати одягла кофтину, пов'язала хустку. Одяглася й Тетяна. Вона не могла ні на одну хвилину лишати матір саму.

З горища дістали два мішки жита.

Прокіп Задихайло сам мовчки оглянув комору, так само мовчки пішов до хліва, все обдивився, сказав:

— Не вірю, щоб більше не було зерна. Приховали! Ну ми примусимо! Самі доставите в сільраду!

За ним, Іваном Крутояром, стежили невідривно найпильніші в світі материнські очі. Вона бачила, як вийшов він за ворота, глянув в один бік вулиці, глянув у другий і потім рушив уперед. Не знала мати, як йому хотілося, щоб над селом в ту ніч розгулялася заметіль, та така, якої ще не було в Подніпровському краю... Щоб не можна було очей розплющити, щоб било і рвало з-під ніг і бісилась та віхола, мов навіжена, здіймаючи снігові смерчі один за одним, і несла кудись у безвість, кружляючи

ними в непроглядній завірюсі. І щоб навкруги лягла непроглядна пітьма, серед якої вже за три-чотири кроки не помітиш людини — йде вона чи стоїть на місці.

Хотілося б!

Та, на жаль, над головою у хлопчини ясне зірчає небо. Здається, зроду не бачив такого. Наче засіяно його густіше маку, і він зійшов рясно, розцвів вогнисто, величаво... І чомусь той цвіт тремтить тим яскравіше, чим довше на нього вдивляєшся... А інші зірочки ледь виблискують — малопомітні, хоч і рясні, окутані далекими прохолодними туманами.

Та це тільки так, мимохіть погляд його пильно зупинився на зоряному небі, бо йому зараз не до туманів і не до зірок.

Хлопчина намагається ступати сторожко і водночас швидко, але зрадливе скрипіння снігу здається занадто голосним і безупинно виривається з-під його латаних-перелатаних чобіт.

Він озирається, бо йому вчуваються позаду якісь квапливі кроки... Ні, то тільки здалося. Вулиця безлюдна. Тихі стоять хати. Тихі й дерева, наче вони намертво залякли, прихвачені міцним морозом. Але він його не почував. Страх, хвилювання женуть хлопчину вперед, приглушуючи в ньому почуття холоду. Та і справді йому не холодно...

Ось промине криницю з вербою, а там буде згоріла хата Давидка Віхтя, а за нею ще пройде двоє-тroe дворищ і, нарешті, вийде з села, де з наказу Прокопа Задихайла тепер нічні дозорці вартують на сільських вулицях, щоб, не дай боже, хтось, без дозволу голови, не вийшов потай із села.

Ось уже останнє дворище. Швидше, швидше б його пройти! Та раптом досі темні шибки хати освітилися, і в ту ж хвилину гримнула клямка на сінешніх дверях, загупали по приступцях чоботи, то Прокопові дозорці поспішали на вулицю.

Хлопчина зрозумів: ось тут, в останній хаті край села, перебувала засідка. Чи його, Івана, ждуть, чи когось іншого? Та юнак не може спинитись. Не може чекати, поки підійдуть до нього озброєні дозорці й одведуть до Прокопа Задихайла, а той, звісно, вже буде допитуватись: «Куди йшов? Чого йшов? За яким ділом? До кого?..»

«Ні! Не дамся їм до рук!.. Не дамся!.. — Думка працює блискавично: — А що, як стрілятимуть по мені? Все одно — не можу їм до рук потрапляти... Не можу!.. Бігтиму!..»

Іван Крутояр зривається з місця. Страх надає йому сили. Він чує позад себе тупотіння дозорців, погрозливі крики: — Стій! Сті-ій, сволото, стрілятиму!..

Не зупиняється, мчить щосили... Все більша відстань стає між ним і переслідувачами. Та ось скрипіння снігу й тупіт позаду припинились, але в ту ж хвилину гримнув постріл. Тонко над головою просвистіла куля й полетіла в широкий простір тихого поля. Здригнувся від того смертельного співу хлопчина й помчав далі ще бистріше...

За ним не гналися дозорці й більше не стріляли. Можливо, малувато було патронів. Вони ще якийсь час постояли на дорозі, а тоді повернули до села. Хлопчині тільки тепер стало страшно. Він згадав недавній посвист кулі, згадав тупіт чобіт, вигуки, погрози... «Могли б убити... А що ж? Куля, вона не розбирає, куди летить,— стукнула б у голову, і мене вже нема... Тільки сніг лишився б червоний під шапкою... І вже мені не бачити ні неба, ні сонця, ні квітів, ні товаришів... І вже не пішов би я до Дніпра рибалити а чи купатися... І з нею, Тетяною, не зустрівся б ніколи... Ніколи!.. Про таке дурне думаю... Проминула куля — значить, моє щастя!..»

І йому стало радісно від того, що ось він лишився живим, не пораним, іде полем... І нікого навкруги нема, тільки зорі світять над ним — мільйони їх... «Де там мільйони — мільярди зірок! І їм байдуже, куди я йду, чого йду... І чи я живий, і що в мене недавно стріляли, і я міг би не милуватися зараз зірками, а я милуюсь і хочу співати... Так, так, співати на всеньке поле... На всенький світ!

Ой! Що ж я кажу? Як божевільний! Мабуть, це з переляку!.. Та хіба ж мені зараз до співів? Мені б швидше дістатися до села Тубільці, та розказати, та попросити допомоги, бо вже несила так жити... Прокіп Задихайло з своїми спільниками та родичами за горло взяв людей і душить, душить... І нема куди народові податися...»

Хлопчина не зупиняється перепочити хоча б хвилинку. Вже чоботи зашкарубли, передки піднялися, стали як каменя, а ногам, на диво, тепло. І обличчя в нього аж пашить від швидкої ходи... Тільки верх шапки і краї ушанки зовсім посивіли від інею. Такий же іній ліг на хутряному комірці пальтечка, на довгих і густих віях, запушених вкрай. Не обминув мороз і брів, дихнув на них холодом, і вони посивіли, нагадуючи круто вигнуті чайні крила.

Та він того в ці хвилини, звичайно, не бачить. Очі його вдивляються в степову далечінь, помічають високі пірамі-

дальні тополі, що своїми гострими верхів'ями впинаються в зірчасте небо. Він розуміє, що, коли до них дійде,— буде лише половина дороги. Там він з'їсть варену картоплину і шматочок хліба — харчі, які дала йому мати в дорогу.

Іван поспішає, а дерева, що здавалися здалеку маленькими, стали помітно збільшуватись. Його зір помічав усе: і сухий полин, вкритий інеєм, і перекотиполе, яке зачепилося за глодовий придорожній куц, та й лишилося в ньому зимувати...

І знову дорога — найджена, скрипуча, тверда, а на тій дорозі вмерзла розчавлена полозками саней соломинка, що її й нігтями звідти не віддереш, то так примерзло й вкрилося інеєм сіно обабіч дороги... Як упало воно жмутком з саней чи з гарби — так і лежить... «Не по-хазяйському тут возять корм... Зайців підгодовують, чи що? — подумав Іван.— Поклав ото сіно, не обскуб вилами як слід, дерев'яним рублем не придавив — і лишає по дорозі слід...»

Не зупиняючись біля тополь, дістав з кишені картоплину і хліба шматок, загорнутий в чисту ганчірочку: раз хліба вкусить — двічі картоплину, посолону крупнозернистою сіллю, і іде далі. Ввійшов у село. Ніхто його не зупинив, не спитав — звідки йде, куди. І добре, що нікого в селі не зустрів, бо йому треба поспішати. Час не жде.

Тільки пізно вночі прибув він до потрібного йому села Тубільці. Втомився дуже, але знайшов у собі силу подолати приступці ганку будиночка, в якому міститься правління колгоспу і в якому ще, хоч і пізно, світилося двоє вікон. Розчинив двері, увійшов до теплого приміщення, чомусь підкосились ноги, і хлопчина мало не впав, вчасно схопившись за дерев'яну лаву, сів на неї, заплющив очі й вимовив сухими спраглими губами:

— Води!..

Сторожиха мотнулася до діжечки з водою, зачерпнула квартиру, дала хлопцеві. Він жадібно припав до води, наче це була лігня спека, і осушив ту квартиру до дна, поставив її біля себе, скинув шапку, збив з неї краплини води, мовчки витер обличчя, і сторожиха тільки тепер побачила, що цей молодий чорнобривий хлопчина не з їхнього села. Вона хотіла спитати, звідки він і хто йому потрібний, та прибулий сам уже заговорив:

— Мені... Сидора Антоновича... дуже, дуже треба...

— А вони вже додому... Он, бачите,— повела вона рукою в напрямі стіни, де висів годинник,— дванадцять ночі... Хто ж до цієї пори сидить в установі?

— Треба мені, треба... Я його земляк... Прошу вас... Він не буде сердитись... Покажіть, де він живе. Ви розумієте... Сьогодні... Зараз... Прошу... дуже прошу!— В його словах, в його очах було стільки переконливого благання, що сторожиха не могла відмовити...

Через кілька хвилин вона зупинилась біля темного, закосиченого візерунками вікна.

— Уже вони відпочивають, а ми, бач, розбудимо їх. Негарно,— завагалась сторожиха.

— Тоді я сам! — рішуче ступив до віконної шибки юнак, але сторожиха спинила його простягнуту руку.

— Коли вже погодилась, то будитиму! — І вона легенько постукала. Відразу озвався зсередини знайомий голос:

— Хто там?

— До вас ось тут... Якийсь земляк.

Почулось шарудіння. Скрипнули хатні двері, потім цокнув засув на сінешніх, і вони розчинилися. Сидір Антонович спитав:

— Ану, який такий земляк до мене прибув?

— Це я до вас... Я прийшов...

— Іванко?! Хрещенику мій дорогий! — І теплі сильні руки обхопили його та втисли в розстібнутий кожух.

— Ну то я пішла,— сказала сторожиха, зрозумівши, що їй тут довше залишатися не слід.

Господар увів свого хрещеника до теплої хати, глянув на його зашкарублі латані чобітки. Сам скинув з нього шапку, хотів зняти й пальтечко, але Іван, засоромившись, роздягнувся сам.

— Замерз, мабуть, дуже?

— Та ні — я швидко йшов.

— Сідай же, сідай до столу. Я тобі зараз підігрю молочної каші...— І він заходився поратись біля грубки, де ще жевріли, вкриваючись сірим попелом, окремі жаринки.

Іван пройшов до стола, причому так гупав чобітьми, наче вони в нього стали камінними.

Сидір Антонович устиг помітити — хрещеник був у тому самому сірому піджачку, що його він подарував колись на іменини, тільки рукавці стали явно короткими і піджак він не застібав на всі гудзики, бо могла не витримати матерія в плечах... Коли сів хлопчина на диван, до світла від лампи, Сидір Антонович звернув увагу також і на те, як дуже схожий він на свого покійного батька Марка Крутояра. Такі ж брови, ніс, губи... очі!.. Тільки в тих очах зараз світиться страшна втома...

— Зараз аж гудітиме! — Сидір Антонович наколов ножем трісок, запалив, поклав у грубку, зверху додав ще трісок — одразу зайнялося полум'я,— така тяга.

— Я тебе підхарчую і кашею, і смаженю тобі приготую з домашньою ковбасою. Оце ж, як бачиш, сам тут живу... Сім'я моя й досі в монастирі... в комуні... А я — тут! Чорти його батька... Таке життя в мене, як у циганів... Кочую... Ну, нічого не зробиш... Треба! Підсобляю партії. Підіймаю тут колгосп, згуртовую актив... Люди хороші... А все-таки душа моя за рідним селом скучає. Ось ти прийшов, і я радий тобі...

Ніякої відповіді. Поклавши голову на м'яке бильце дивана, хрещеник міцно спав.

— От тобі й маєш! — сказав співчутливо Сидір Антонович.— Значить, добре-таки втомився хлопчина...

Господар підклав під голову подушку, скинув з нього чоботи — не прокинувся. Укрив його, як сина, ковдрою, а зверху ще поклав і кожух. Хай буде йому тепло. Нічого не підігрівав, не смажив і яєчні — приготує завтра на сніданок.

Чекав, поки прогорить у грубці, згаснуть жарини. Потім закрив заслінку, погасив лампу, ліг, але довго не міг заснути. Непокоїли думки: «Якщо хлопець у такий мороз вирушив з дому, — значить, щось трапилось... А що? Що?»

Хоч і звик Іван рано вставати, та цього разу сон його був таким міцним, що він не чув, як Сидір Антонович вийшов з хати до правління колгоспу, скільки часу пробув, а коли повернувся назад — знову заходився поратись біля грубки.

Гострі, приємні пахощі домашньої ковбаси, підсмаженої цибулі розбудили хлопця. В першу мить він здивувався, глянувши в незнайому стелю, а коли побачив Сидора Антоновича, — все пригадалося. Пам'ятає, як прийшов з сторожихою, як завів його хрещений до хати, як розпалював грубку, а він, Іван, примостився на дивані, ждучи молочної каші, та й заснув.

— Доброго вам ранку!

— Уже прокинувся, козарлюго! — сказав ласкаво Сидір Антонович.

— Та й довго ж я спав сьогодні!

— Це нічого... Дуже втомився,— заспокоїв господар.

І коли, не одягаючи піджака, хлопець пішов до дверей, хрещений зауважив:

— Одягнись! Надворі мороз!..

Іван тільки посміхнувся:

— Я звик до холоду,— і в одній гімнастерці, здається, батьковій, вийшов на подвір'я.

Недовго був на подвір'ї Іван, а Сидір Антонович встиг прибрати ковдру й подушку, і вже на столі дві тарілки, лежать нарізані скибки хліба...

— Умивайся, та сідаймо снідати,— сказав хрещений, розбиваючи в сковорідку з ковбасою ще додатково два свіжих яйця.

По хаті так і поплив приємний дух смажених.

Через кілька хвилин вони обоє сіли за стіл.

Ніякої розмови не починав. Хай хлопець спочатку підкріпиться трохи.

Сидір Антонович з приємністю спостерігав за хрещеником. «Здається, недавно ще був підлітком, а тепер — на тобі — шугонув угору, як той дубок молодий: і плечі широкі, і руки, певне, міцні. Мого старшого Максима перегнав у рості. Тільки доля хлопця випала крута... Без батька зростає... в бідності... Важко... Ну, нічого... Якось буде... Повернуся до рідного села — підсоблятиму, чим зможу, доки стане на ноги мій хрещеник».

Око зупинилося на хлопцеві.

— Ви ж не знаєте,— сказав він.— Не знаєте, що в нашій селі тепер робиться...

— Щось ти таке говориш, Іване!..

Господар був вражений.

— Як це так? Хто сміє? Хто?

— Та вони... Прокіп Задихайло... і всякі там... родичі... Вони тепер у селі — хазяї! Що хочуть — те й роблять...

Наче серце кресонув цими словами... Наче буряний вітер кинув йому в душу. Пригадалась молодість, шинок і закривавлене розбитою склянкою обличчя знахабнілого парубка Прокопа Задихайла, якого він привселюдно провчив...

На хвилинку з'явився світлим видінням образ Соломії і згас, відгукнувшись у його серці давнім незабутнім болем...

— Знову цей Прокіп став у мене на дорозі,— промовив похмуро хрещений і замовк, слухаючи Іванову розповідь.

— У лісника Туркана вивели з хліва корову... Стояла потім без догляду на сільрадівському подвір'ї... Ні їжі, ні води їй не давали... Пропала корова...

— Куди ж дивиться Кіндрат Науменко?

— Вони його хату спалили... І Давидкову спалили...

В одну ніч було в селі дві пожежі. І Давидко вже не робить на конюшні... Прокіп своїх людей порозставляв...

Бачили люди-тубільчани, як десь по обіді вийшов з хати голови колгоспу юнак з торбинкою гостинців, а надвечір того дня і сам господар з невеличким чемоданчиком сів у сани, намощені сіном, і поїхав з їздовим у напрямі станції, сподіваючись не запізнитися на поїзд.

31

Це була в Харитини друга в житті така тривожна неспокійна ніч, що її, мабуть, не забути довіку.

Тоді була зима, і ніч, і хуртовина... Тієї ночі не діждалася з лісу чоловіка. Тепер пішов з дому син. І хоч надворі тихо та ясно, на душі у матері холодна хуртовина... Які тільки думи не напливають, і кожна непокоїть, і кожна тривожить серце. То їй ввижається, що не прийшов Іванко з вулиці, бо його схопили дозорці Прокопа Задихайла і потягли на розправу, то він вирвався од ворогів і втікає від переслідувачів, але вони, невгамовні, не хочуть випустити його з села, бо такий наказ голови, і женуться слідом.

Уже знемагає сон. Колотиться серце, забиває подих, і він, знесилившись, падає десь у полі на мерзлий сніг... Не пускала, не радила вона йому вирушати в таку небезпечну дорогу. І вперше не послухався її син, гаряче заперечуючи: «Хто ж піде? Хто, мамо, якщо ми всі будемо їх боятися? Хрещений не потерпить такого свавілля в його рідному селі. Треба, щоб він знав. Піду я, мамо. Не затримуйте мене. І для нас, і для людей чесних це потрібно...» — «Куди ж іти, коли на всіх дорогах блукають дозорці? Спіймають, поведуть до Прокопа... А він допитуватись почне: «До кого та по якому ділу з села йшов?» Почне тебе тяжко бити...» — «Так я йому й дався!» — «Не пушу!» — «Що ж нам, мамо, пропадати? За батька мстяться, я розумію... Хіба ж можна отак з нас глумитися? Хіба це не свавілля? Не помста? І ви мене, кажу ж вам, мамо, не затримуйте! Піду я... Піду!»

Не зуміла його спинити, застеретти від небезпеки. Як у батька вперто звелися до перенісся брови, і він рішуче заявив: «Не просіть! Не вмовляйте!.. Я йду!.. Мушу йти!..»

І таки пішов серед ночі, лишив її схвильовану й розгублену, одну-однісіньку... Ось вона сидить у спустошеній хаті, сповнена тривоги й страху за нього, єдиного сина, що дорожчий їй за власне життя.

Підійшла мати до вікна, де був незаморожений краєчок шибки, припала до неї, очей не зводить із сина. Бачила, як вийшов він за ворота, глянув в один бік вулиці, глянув у другий — ніде нікого. Насунув батькову шапку-ушанку, швидко й легко рушив од воріт. Не бачив син, як біля холодної шибки перехрестилася його мати кілька разів, і поглядом веде, і повчає, ніби він міг чути оте її повчання:

— Обережніше, синку! Дивися, не попадись їм у руки. Не помилюють вони тебе... Ні! Такі не помилюють...

Зайшов Іван за третю хату. Уже його не видно, а через вікно іще тонко видзвонює від його ходи скрипучий сніг. І мати прислухається до тих кроків, що стають все тихішими, тихішими... Ось уже нічого й не чути.

Та хоч мати його й не бачить, проте в уяві він весь час перед нею. Материнські очі стежать за ним, ведуть його, оберігають...

Уже її син наближається до старої закручерявленої верби. Наче застигла вся. Не ворухнеться... І застиг біля неї, зазираючи в темний отвір криниці, задумливий журавель з повислим на ньому дерев'яним відром, що геть обмерзло кригою і вкрилося колючим від інею пушком.

Ось Іван минає криницю, переходить через невеликий місток, знову йде вулицею, і невідступно йде в уяві слідом мати. Проминув спалену Давидкову хату. Ще одне подвір'я, іще одне. Наближається Іван краю села. Уже видно поле. Туди лягла дорога...

І раптом постріл, як удар ножа, націленого в серце...

— Ой! — скрикнула Харитина з несподіванки й мало не впала. «Не може бути... Почулось мені... Як же так... Не гукнувши — одразу стріляти?» Вона намагається якусь хвилину переконати себе, заспокоїти, що, мабуть, то її вчулося тільки таке... вчулося... «Не можна!.. Не мають права її рідного Івана...»

Раптом інший, тривожний голос озвався в її душі:

«Чого ж ти стоїш тут, біля вікна? Чого ждеш? Може, там твою дитину вбивають? Адже ти чула постріл? Тож, мабуть, по ньому... по твоєму Іванові... Більше ні по кому... Бо він ішов вулицею... Тільки він один серед ночі... Ти це знаєш... знаєш...»

Вся кров немовби зібралася в ній і розбурхано вдарила в серце. Не пам'ятаючи себе, метнулась до порога, схопила кофтину, хустку — гримнула дверима...

Ніяка сила в світі не могла б тепер її стримати — хіба що смерть. Не тямилася, чи причинила вона за собою сінешні

двері, чи причинила хвіртку... Якась незборима сила гнала її вперед, вперед у ту вулицю, якою пішов син.

«Ой божечко!.. Та що ж вони... Та невже вони посміли стрільнути?» В уяві перед очима в неї — син... Її Іванко лежить серед дороги... один... нерухокий... І нікого нема... І ніхто, мабуть, не чув того пострілу, а вона, мати, чула, бо не спала... Був син і нема... Нема!.. Тільки під шапкою закривавлений сніг...

Вона не хоче думати про це... Відганяє од себе видіння. І чомусь саме в цю хвилину пригадується їй чоловік, Марко, якого не діждалася тієї незабутньої ночі з лісу. Серце зараз колотиться, мов навіжене, ладне розірватися на частки, і вона не добіжить, не побачить...

Їй забиває подих. Підломлюються ноги. Ось-ось упаде серед дороги... Вже проминула закучерявлену вербу з криницею. Пробігла через місток. Скоро буде пожарище на тому місці, де стояла Давидкова хата. А сил уже нема. Ноги стали важкі, наче до них почепили пудові гирі. Харитина зупиняється, ловить ротом повітря, мов риба, викинута на берег. Перед нею хитається небо, всіяне зорями, і хитаються хати, дерева, дорога...

«Ой лишенько! — жахнулася сама.— Це ж я, мабуть, зараз упаду!» — і, пересилюючи себе, знову рушила вперед. Вже не бігла. Ледве переступала ногами. Тільки очі її насторожено й тривожно дивилися вперед, були особливо питливими, зіркими, як ніколи. Уже ось і крайні хати. А далі — накатана саньми дорога вела в поле і десь там губилася в далині, а над нею нависло тихе, зірчасте і спокійне небо. І оця тиша, і безмежне, всіяне зірками небо заспокоїли Харитину. «Слава тобі господи, що все так благополучно обійшлося! Може, якийсь дозорець випадково стрільнув, а нажахав мене той постріл не доведи господи!»

Харитина тільки тепер відчула страшенну втому й бажання якомога швидше добратися додому і заснути, заснути...

Коли вже вона зайшла на своє подвір'я, зачинила хвіртку, з іншої вулиці повернуло троє дозорних, озброєних мисливськими рушницями. Їх добре бачила Харитина, як вже стояла в хаті й через вікно стежила назирці за ними. Чомусь спинилися вони на хвилинку проти її подвір'я, погомоніли трохи, подивилися на темні вікна та й рушили собі далі вздовж вулиці.

Харитина, не поспішаючи, роздягнулася. Рухи її були мляві, наче після тяжкої хвороби. Поклала ще під голову собі кофтину, вкрилася стареньким пальтечком, заплющила

очі й, знесилена вкрай, наче потонула в м'якому теплому тумані.

...День минув, настала ще одна тривожна ніч. Не спить Харитина Крутояр. То сяде біля теплої грубки, в якій при-чахають останні жарини, то знову підійде до вікна і вдивляється в тиху вулицю, прислухається, чи не чути скрипіння снігу, чи не з'явиться, бува, з-за сусідніх хат її Іван?

Нема. Безлюдна вулиця, тільки рясно, як і вчора, світять зорі над селом і стоять в їх тьмяному освітленні, запушені в іній дерева, і сади, і кожна бур'янинка. Не лягає спати Харитина. Цієї ночі має повернутися син, і мати його терпляче жде. А навісні думи, як хмари осінні, напливають на душу, тривожать її. І немає їм зупину. І нема спокою на серці — теж стривоженому недобрими передчуттями, невідомістю того, де він зараз, що з ним. То ввижається нещасній матері, як її сина перестрівують неблаганні дозорці й ведуть силоміць до того ж Прокопа Задихайла, підіймають його з теплої постелі, і він свої олив'яні очі зупиняє на Іванкові, очі, які світяться люто й зло-радно.

«Так!.. А ми тебе, голубчику, вже ждемо. Втік від дозорців і дозорцям знову в руки потрапив? Говори, де був? До кого ходив? Все, як є, викладай начистоту».

Мовчить Іван, тільки на лобі в нього хмуро насупились чорні брови.

«Говоритимеш? — розлючено запитує Прокіп.— Мовчиш? Примусимо тебе говорити!» — І з усього розмаху ненависний куркуль б'є хлопчину в обличчя важким кулаком, збиває з ніг...

Харитина з жахом відганяє страшні уявлення.

— Хай бог милує! — шепоче вона з острахом.— Таке привиділось!..

І знову очі її напружено й схвильовано вдивляються у вулицю, таку ж безлюдну, тиху, спокійну, як і раніше. А в матері спокою вже нема, як і перше. Ось вона, одірвавшись од вікна, зазирає в грубку. Останні жарини згасли. Закриває заслінку, сідає на стільчик біля гарячої грубки. Цокає на стіні годинник — той самий, з гирками на ланцюжку, цокає монотонно, заспокійливо, як завжди. Вже стрілка повернула з чверть на другу. Вже помітно опустилася донизу гирка... Нема Івана... Не повертається, а мати терпеливо його жде і жде... Не лягає спати. Та і який може бути зараз сон, коли в душі у неї все холодне, завмирає від страху і щось важке, гаряче й нестримне клекотить у

грудях, підкочується до горла і, нарешті, проривається в ній відчайдушним криком і риданням:

— Ой сину мій, сину!.. Та за віщо ж нам така напасть? Та ми вже й так натерпілись з тобою горя... За віщо?.. За віщо?..— вимовила вона крізь сльози, ніби хтось сторонній слухав ту скаргу і міг чимось заспокоїти, втішити, допомогти...

У хаті вона була сама, як пташина з підбитими крилами. Ніхто її сліз не бачить зараз, ніхто її скарги не чує, ніхто нічим не може заспокоїти...

Так минає хвилина, і друга, і третя... Раптом до її свідомості долітає рипіння снігу. Зірвалася з місця, прикипіла до шибки, напружено жде, зорить у вулицю.

Людини ще не видно, чути лише покvapливi кроки.

«Невже він, мій Іванко, повертається?» — серце колотиться в матері від хвилювання, радості й надії — аж мліє. Швидше б, швидше з'являвся б із-за хат, які заступили його собою.

«Він!.. Він... Його кроки пізнаю... Його ходу чую...»

І вона, як стояла край вікна, так і вибігла з хати йому назустріч...

Не пам'ятає, як розчинила хвіртку, як теплі руки її впали на холодні з морозу плечі сина і, не стримавшись, знову заридала.

— Повернувся!.. Повернувся...— вимовляла одне лише слово, а він стояв, розгублений, зніяковілий, схвильовано допитуючись в неї:

— Що ви?.. Чого плачете? — І тільки тепер помітив, що мати вискочила до нього без теплої одежини.— Як же ви, мамо?.. Ще застудитесь... Мерщій до хати! Я вам гостинці приніс від хрещеного.

По-хазяйському причинив на засув хвіртку. Дві пари ніг закрипіли снігом по протоптаній стежці і стихли.

Над притишеним селом світили так само, як і звечора, далекі, холодні й променисті зорі. Лежали безлюдні, сковані морозом дороги, стояла, все покривши собою, довга зимова ніч.

Мало не зомліла Харитина від страху, коли побачила у вулиці Прокопа Задихайла з кількома озброєними дозорцями.

«Це ж вони, мабуть, до мене йдуть».

І вже очі її ні на мить не відриваються від них, стежать за кожним їхнім кроком. Високий, широкоплечий, з нахиленою головою, Прокіп, не поспішаючи, йшов першим, і в міру того, як він наближався до її дворища, неспокій її зростав, схвильованіше билося серце. Харитина тремтіла вся, немов осиковий листочок під вітром, немов спіймана пташина, якій одразу приборкали крила...

Здається, кожний його крок, як молот, стукає в серце, страшить все дужче. Вона шукає для себе якогось виходу й розуміє, що ніякого ж виходу нема. Що буде — те й буде. Нікуди вона з своєї хати не дінеться. І все ж, як кожна людина у відчаї, все-таки сподівається на краще.

«А може, вони й зовсім не до мене йдуть?» — з'являється надія — маленька, ніби не зовсім згасла у кострі жаринка. Відчуває, як у неї починають тремтіти руки і все тіло, а ноги наче й не її, стають неприродно важкими, підломлюються в колінах...

Не стукаючи, так же широко, як і хвіртку, розчиняє Прокіп двері, переступає хатній поріг. Слідом за ним входять його дозорці.

Війнуло до хати холодним повітрям. Всі зупинились біля порога. Стоять з посивілими від морозу рушницями, зиркають на Прокопа, а той, не сказавши господині й здрастуй, озирає хату.

— Сама, чи що?

— Сама!..— І стоїть на тому ж місці біля вікна, навдивовижу спокійна, оглядаючи небажаних гостей. Цей спокій першим помітив Прокіп і втупився в неї очима, що вже почали наливатися люттю.

Прокіп Задихайло сподівався, що господиня, як тільки його побачить у себе в хаті, неодмінно впаде перед ним навколішки, в сльозах благатиме його змилюватись над нею.

«Ви ж бачите,— сподівався він почуть від неї оте благання.— Бачите самі, як я бідую тепер без чоловіка, без хазяїна... Дуже прошу вас, Прокопе Демидовичу, згляньтесь!»

Та нічого цього не трапилось! Харитина не стала перед ним навколішки і не благала змилюватись. Як тільки вони ввійшли до хати й зупинились біля порога, почуття зненависті, як спалах, прокинулось раптом у ній з такою силою, що та зненависть пригасила в ній недавній страх. Аж дивно самій зробилося з того.

Стояла Харитина так само край вікна, спокійна, незалежна, як хазяйка. І оця незалежність, і, здавалося, нав-

мисне підкреслена гордість, і неприхована зневага до них, непрошених гостей, все більше розпалювала в Прокопі оскаженілий гнів, але він поки що стримував себе, намагався бути спокійним.

— Та-ак... Значить, сама вдома? А де ж твоє гадюченя?.. Іван твій де?

І він швидко розчинив навстіж двері до холодної світлиці. Влетів туди, мов кібець, шарить очима по всіх закутках, ще дужче лютіє... Вискочив звідти, зазирнув під піл, потім на піч і, хижко метнувши очима в бік вдови, закричав:

— Де?.. Куди послала його, відьмо?

Чим більше він лютував — тим спокійнішою ставала Харитина. Вона не злякалася ні його крику, ні образи. Стояла мов укопана на тому ж місці й мовчала. І ця мовчанка гірше за слова лютила Прокопа Задихайла. Вже не володіючи собою, він схопив її за ситцеву кофточку всією п'ятірнею й тріпонує:

— Де він? Я тебе питаю. Де? Де?..

Так і лишився вирваний шматок блаженського ситцю в цупких його пальцях, а оголені груди Харитина швиденько прикрила руками...

Прокіп Задихайло здивовано глянув на одірваний клапоть матерії й кинув його на долівку.

— Мовчиш, гадюко?.. Мовчиш?.. Оберігаєш своє щеня! Та ми тебе в іншому місці допитаємо! Про все нам скажеш: куди зник? Чому зник...

Прокіп Задихайло зупинився проти дозорців і закричав уже на них:

— Прогавили, йолопи!.. Тепер шукайте! Добре шукайте, а інакше з вас шкуру спуцу! З-під землі вийміть, але доставте його до мене. Сам питаю, де ховався, чому ховався?..

Бачили люди, як незабаром вивели з хати вдову Крутояриху озброєні дозорці. Надворі он який мороз, а вона в блаженській кофтині, пов'язана теплою хусткою, що купив їй колись на ярмарку чоловік. Іде по скрипучій від снігу дорозі в черевиках, уже латаних, зорить на хати, помічає, як то тут, то там припадають до шибок здивовані обличчя односельчан:

— Крутояриху ведуть дозорці, а сам Прокіп слідом іде. Що вона зробила? Куди її ведуть? Нащо ведуть?

— Та хто зна...

Дехто навіть вибігає з хати і мовчки, але співчутливо проводжає її поглядом.

А вона йде, спокійна, ні страху в обличчі, ні тривоги. Мовчазна і строга ступає вона в своїх черевиках, все помічаючи.

Привели Харитину, посадили в холодну, взяли двері на замок. Загратоване віконце геть-чисто замуроване морозом — ні цяточки в ньому. Холод і тиша.

— О господи! — зітхнула Крутояриха, сіла на тапчанець, причаїлася, жде, поки викличе її до себе Прокіп Задихайло на допит.

Але до неї ніхто не приходять, ніхто не стукає в двері, наче її тут і немає. Глянула на солому, розтрушену по долівці, на кров, розбризану по стіні... Всього кілька крапель, і горять вони, як стигла суниця, і страшать невідомою таємничістю...

«Кого ж це тут били так дуже... до крові?..» — думає Харитина, мимоволі здригаючись. І очі її ширяють по долівці.

А ось тут і солома закривавилась...

Ще більшим холодом війнуло на Крутояриху... «Це ж, мабуть, і мене тут катуватимуть... А хто? Хто? Та, певне ж, Прокіп... Сам нахвалявся, що битиме!..»

Вона з жахом позирає на двері, уявляючи, як розчиняться вони, як переступить він через поріг, тримаючи за спиною шомпол чи нагайку, і зупиниться перед нею, втупить зненависний погляд озвірілих очей, питає:

«Ну, а тепер, відьмо, скажеш, де твій син?» І, не чекаючи на відповідь, з розмаху вдарить її нагайкою... Крутояриха від страху заплющила навіть очі... Звичайно, вона не скаже йому правди, хоч би він навіть убив її — все одно не видасть свого Іванка нізащо в світі!

Тихо в холодній. Тихо й на подвір'ї. Дошкуляє холод, але нічого, можна терпіти. І вона терпить. Вона не хоче дивитися на криваві плями, заплющує очі, щоб їх не бачити. І так притишена, закам'яніла сидить у напруженій тривозі.

...І не знає нещасна мати, що вже шастають по селу дозорці, шукають Івана, випитуючи вірних людей, може, хто з них бачив, може, хтось скаже про таємну схованку, і вони, як собаки-шукачі, натраплять потім на його слід. Це ж не голка, що загубилася в сіні... Чиїсь очі та побачили, та примітили, куди йшов хлопець нічної пори...

І знайшлися такі очі — мигнули дозорцям на монастир. Там є, мовляв, така сім'я... Гаркуші...

...Та нічого ж про те Харитина не знає, не відає, що вже

ведуть її сина, її Івана, озброєні дозорці. Їх четверо, а він один, у тому ж пальтечкові, у шапці-ушанці, старих приношених чоботях.

Йде Іван рідною вулицею, і дивно йому, що він не може собі вільно спинитися, а чи звернути кудись убік, чи йти навіть протоптаною стежкою попід тинами, повз хати, де ходять всі інші люди, а йому так зараз іти невільно, бо дозорці попередили.

Страху не відчуває хлопчина, а тільки дивно йому з того, що ось він опинився вперше в житті під збройною вартою і йде, немов уві сні.

«А може, це справді сон? Тільки сон?» — думає хлопець.

Але ж він чує, як скрипить у нього під ногами сніг, так само і в конвоїрів, бачить перед собою знайомі хати, що в них з коминів підіймається в повітря димок. Іван розуміє — поракуються господині, готуючи сніданок для сім'ї, — чи картоплю, чи затірку, чи куліш — в кого що є.

Іван, як і мати, помічає — до шибок припадають люди, з цікавістю дивляться на нього й, мабуть, дивуються:

«За що ж це його, Івана Крутояра, повели під конвоєм? Молодий хлопчина... Що він таке зробив, що його взяли дозорці під стражу?»

Вони не знають, а Іван знає. Дізнаються і ті люди згодом, що він, Іван Крутояр, не тільки для себе — для всіх чесних людей старався...

А зараз іде він вулицею, йде ніби уві сні... Тільки це не сон! Ні, не сон! Він бачить холодні, вкриті памороззю стволи рушниць, бачить знайомі засніжені дворища, тини, садки... Ось зараз буде хатина Саньки Росяної... Невеличка, крита соломою, непоказна, але весною вона стоїть як наречена в кращому вбранні... Чого тільки не зібрала в оцей невеличкий палісадничок Санька! Тут і півонії, і красоля, матіоли й чорнобривці, жоржини й мальви... Та красою палісадника є сортові троянди, що їх виростила сама Санька: зовсім білі, кремові, рожеві, червоні й махрові... І не одна людина, спинившись тут влітку, милується і пахощами, і їхньою красою...

Санька!

Наче це було вчора — так яскраво постала вона в його уяві серед розквітлих троянд пришкільного саду, що про них розповідала Сидору Антоновичу, який завітав якимось до їхньої школи.

Згадувати Саньку й думати про неї зараз було приємно... І хлопчина мимоволі позирив на хатину з засніже-

ною стріхою, на заметений снігом палісадник, а думки, як хмарки, гнані теплим весняним вітром, напливали й напливали...

Чомусь саме зараз пригадалася зустріч Нового року і вона, Санька, в сукенці, яка їй дуже личить. На її каштанове волосся хтось з учнів уже встиг сипнути конфетті, і воно розсипалось різнокольоровими зірочками по білому фартушку, і на плечах, і на спині, застряло в довгій косі, переплетеній білою шовковою стрічкою.

Санька — це добре запам'ятав Іван — дивилася йому в обличчя, а очі в неї переливались голубими іскрами... Щось говорила вона йому, посміхалась до нього, блискаючи білими зубами, але він, танцюючи з нею, думав у ті хвилини про Тетяну Туркан.

Як вихор, ввірвався зараз болючий спогад в душу, зату-манив світлий образ Саньки, зігнув йому голову від сорому й ганьби за той нестримний і непристойний вчинок. Наче він сам власними руками раптово зірвав пов'язку з незагоє-ної рани, і вона, роз'ятрена, кривавиться, пече його, ніби вогнем. Він намагався не думати про Тетяну, забути... унікав зустрічі, в той час, як уся душа його, чиста і світла, тягнулася до неї, бо він любив її, здавалося, більше, ніж раніше, любив і любить... Любить досі...

Поряд ідуть озброєні дозорці. Хтось із них сказав:

— Погляньте, Санька Росяна вискочила в одній кофточці... Навіть хустиною не прикрилася.

Іван підвів голову. Смілива й завжди гостра на язик Санька стояла зараз наче скам'яніла і широко відкритими очима дивилась на дорогу. Він зустрівся з нею поглядом, помітив у голубизні очей страх, розгубленість і тривогу.

— Саню! — гукнув до неї Іван. — Сходиш до моєї матері...

— Не можна розмовляти! — обірвав його один з дозорців. — Забороняється! — І він чомусь погрозився дівчині кулаком. Вона не злякалась тієї погрози й спитала:

— Куди тебе ведуть? Ой, куди ж вони тебе ведуть? — І раптом заридала.

Не встиг відповісти, як відчув несподіваний удар у спину.

— Сказано — не розмовляти!

Ніби вся кров зібралася в серці, раптом шугонула йому в голову, затуманила її злістю й погрозою.

— Мене... бити? — промовив Іван невпізнаним самому собі голосом і зупинився. Обличчя зблідло, нижня губа

дрібно-дрібно затремтіла, а в очі йому немовби хтось сипнув цілу жменю гарячих жарин.

Була небезпечна мить, коли він міг кинутись на свого напасника, вчепитися йому в горло, і невідомо, чи живим би вислизнув той дозорець з-під сильних, ошалілих від гніву рук.

Неймовірним зусиллям волі хлопець подолав у собі біль і образу. Глянув ще раз очима в бік Саньчиного двору, але вже дівчини там не було. Йому в цю хвилину хотілося думати саме про неї.

«Заплакала... Чи з переляку, чи мене їй жалко стало,— подумав Іван, і мимоволі війнула йому на серце тепла хвилька.— А Санька, то дарма що буває часом різка, а насправді вона сердечна й добра дівчина... і жаліслива...»

Скрипів під чобітьми сніг. Минали дворище за дворищем, хату за хатою. І десь там, у найглибших тайниках душі, незалежно від нього, навіть всупереч волі, народжується страх. І той страх зростає з кожною хвилиною, але Іван не подає виду перед дозорцями. Тільки тугіше зводяться на переніссі розгонисті брови, гострішим стає зір, схвильованіше б'ється серце.

Ще промине якась хвилина-друга, і він стане на оті східці, як на поріг до чогось неминуче страшного, що чекає на нього там, за тими приступцями. І ніхто його не захистить від зустрічі з Прокопом Задихайлом, ніхто не врятує від неминучої кари... А кара буде!.. Мусить бути!..

В ту ж хвилину навстіж розчинилися двері і в них зупинився Прокіп Задихайло.

— Піймали голубчика?..— сказав він, пильно оглядаючи Івана.

— Так точно,— доповів старший з дозорних.— Переховувався в монастирі... В Гаркушиній сім'ї.

Прокіп Задихайло, не поспішаючи, вииняв з кишені пачку «Казбека», закурив.

— Воно, звичайно, ховатися в наших краях можна і в плавнях, і в лісах, коли надворі літо... А зараз куди дінешся?..

«Невже Прокіп сам мене катуватиме? А може, викличе зараз Савку Булата й накаже йому: «Ану, Савко, провчи парнишку, щоб надалі слухняним та покірливим був!»

Олив'яні очі Прокопа вп'ялися в хлопця, мов гострі тернові колючки:

— Куди ходив? До кого ходив? Що там робив? Відповідай!..

Іван зупинився поглядом знову на Савці Булаті, який теж, здавалося, обпікав його жаринами очей, почав відповідати:

— Не криюсь. Говоритиму правду. Ви знаєте, що зробив Задахайло з нами?

— Я тобі не Задахайло, а Прокіп Демидович... І антимонію, значиться, тут не розводь. Відповідай на моє запитання, куди ходив, до кого ходив?

— Я ж і відповідаю... Може, не всі тут знають, як ви жорстоко поставились до нас...

— Щеня! — закричав, уже не володіючи собою, Прокіп Задахайло.— Ти? Мене повчатимеш, значиться! Будеш мені погрожувати!..

— І повчатиму!.. І скажу!.. Хай знають люди! Іще скажу!..

Та сказати більше нічого не встиг. До нього, мов гора нещадна, посунув Прокіп Задахайло, увесь зблідлий від неймовірної люті. Важкий його кулак підвівся в повітря і з раптовою силою різко опустився вниз.

Інстинктивно Іван схилив голову і на якусь мить заплющив очі й злякано, нестямно скрикнув:

— Мамо!

Не знає, як це сталось, коли сталось... Сподіваного удару не відчув...

Хлопець, розплющивши очі, побачив біля себе могутнього Савку Булата, що тримав у своїй сильній руці Прокопів кулак.

— Не дам бити хлопця! — сказав тихо, з внутрішнім хвилюванням і погрозою.— Не дам сироту обиджати...

Аж захлинувся Прокіп від обурення:

— Ти?! Посмів... Проти мене?..— І він смикнув свій кулак, вирвав його з Савчиної руки і шугонув до кишені по зброю.

В ту ж хвилину Савка з кошачою спритністю схопив Прокопа Задахайла, одірвав від землі, досить легко підняв його над головою й поніс до тину, де намело вітрами велику кучугуру снігу.

Прокіп кумедно дригав ногами й кричав:

— Пустити!.. Пустити мене... Застрелю!.. Ряту-у-у!..

Але на його крик Савка не зважав і не випустив з рук, доки не зупинився перед тином, а потім глянув на високу кучугуру й кинув туди Прокопа, як непотріб... А сам, зупинившись,— високий і страшний в своєму шаленстві, розставивши широко свої могутні, сильні руки, зухвало вигукнув:

— Ну, хто з вас ще хоче покупатися в снігу? Налітай!

Боягузливі дозорці, що було кинулись Прокопові на вичурку, поточилися назад.

— Уб'ю! — гримнув на них Савка і несподівано вийняв з кишені мисливського ножа... й підійшов до Івана Крутояра. Майнуло гостре лезо, і віршовка, як покремсана гадука, м'яко лягла на снігу біля хлоп'ячих ніг.

— Спасибі вам, дядьку Савко!

— Тобі спасибі, хлопче, що для людей старався, — промовив велетень і різко обернувся.

Увесь в снігу вихопився з кучугури Прокіп і закричав, погрожуючи зброєю:

— Мене, значиться, в сніг?.. Та я тебе...

— Згадай, на які діла мене підбивав? Не посмієш? Рильце в пушку. Хочеш, я скажу... Хай знають люди, який ти насправді!

Прокіп закліпав повіками й закричав до своїх прибічників:

— Чого стоїте? Хватайте його! Бийте! Бийте обох. В'яжіть їм руки!

Зовсім несподівано з вулиці з'явилася Санька Росяна, а з нею ціла ватага учнів старшого класу. Молоді, рішучі, спритні, вони ввірвалися на майдан.

— Назад! — закричав на них Прокіп, намагаючись їх зупинити. Кинулись навперейми їм дозорці, але хіба можна було зупинити цю молоду, чесну силу, що прибігла на вичурку другові.

Хтось гукнув з молоді:

— Роззброюй їх, хлопці! Бий дозор! Бий куркульських прихвоснів!

Почалася потасовка!..

І ось в самий розгар гарячого бою на майдан нечутно ввірвався газик. Почувся постріл, і цей постріл отямив усіх.

З машини, наче іншого світу, вийшов Сидір Антонович, а з ним Василь Маркіянович Морозенко і хтось третій у військовій шинелі з кобурою біля пояса, ставний собою чоловік, якого люди бачили тут уперше.

Серед загальної тиші Сидір Антонович підійшов до голови і, не привітавшись з ним, наказав:

— Давай зброю!

— Як же це?.. Мені зброя помагається, значиться, по должности... Сам Криволапка...

— Його вже заарештовано в районі.

Прибулі, забравши з собою Прокопа Задихайла, рушили до приміщення.

На ганочку несподівано з'явилася вдова Крутояриха, звільнена з холодної сторожем Никифором. Заплаканими очима дивилась вона на прибулих, але не бачила їх, не помічала, бо стривожений погляд її ширяв по натовпу, шукаючи в ньому свого єдиного сина.

33

Ще лежить сніг, але він уже якийсь м'який, ніздрюватий, зволожений. Можна впасти на нього, розкинувши руки, і на одягу не зостанеться й сніжиночки.

Тільки видніються навколо сліди. Тут ось пробіг заєць, а там он через дорогу шугонув вовк, кимсь сполоханий, і його довгі стрибки губляться в гущавині дерев. Пройшла малопомітною стежкою лисиця — чи за поживою, чи до своєї нори, а її слід так і лишився на стежці.

Зірке око Тетяни все помічає в рідному їй лісі, де вона знає всі дороги, стежки і стежиночки. Ось увагу її прикував горбик на підсонні, та не так сам горбик, як сніг... «Що він нагадує? На що схожий?» — думає Тетяна і зупиняється, милується витвором самої природи. Наче хтось щедро укрит горбок не снігом, а сивими пагінцями схиленого полину, який тягнеться до сонця, до його світла й тепла. А далі за пагорбком поляна, вкрита такими сліпучими брижами й блискітками, що здається, то вже виграє не сніг, а річище Дніпра, осяяне сонцем.

Тетяні приємно на це все дивитись.. Раптово майнула перед її очима пташина, перелітаючи через дорогу, і зір уже стежить за нею... На крилатому дубі, вчепившись кігтями в стовбур, примостився барвистий дятел і сильним клювом, наче молотком, розбиваючи тверду кору, добуває для себе якусь живність.

З глибинної гущавини лине скрекотіння білобокої сороки, а з кучерявої берези ллється переливчастий і голосний спів барвистого, як дятел, щигля. Він примостився на самому вершечку і, простягаючи свій дзьобик до синього-синього неба, співає на всю силу своїх пташиних груденят.

А внизу під ним, і на тій же березі, і по ліщинових кущах скачуть з гілочки на гілочку непосидючі синиці в жовтуватих сорочечках з чорним галстучком.

Зупинилась Тетяна, дивиться на щигля, слухає, милується

пташиним голосом, милується й лісом, що нерухомо застиг у неї перед очима. Як заколисали його ще з осені холодні зимові вітри та хуртовини — так і спить він досі у глибокому сні, непробудному, зимовому... Спить ліс, поки що спить... Та дужче пригріє сонце, збільшиться день, і, не видимі ще під снігом, проб'ють собі дорогу дзюркотливі струмки, вирвуться на простір і, веселі, радісні, гомінкі, виграючи під сонцем рясними іскрами, помчать у долини подніпровського краю, де їх ніжно приголубить величава, повновода й могутня ріка.

І знову, як і в попередні весни, над лісом і над сторожою не тільки вдень, а й вночі повертатимуться з теплих країв у рідні місця численні птахи.

То з'явиться у високому небі ланцюжок диких качок, то гострим рухливим кутом пропливуть у ясній голубизні дикі гуси, то мало не з-під хмар вирине косяк журавлів і, втомлено махаючи крилами, зникне з очей, а на землі ще довго вчуватиметься їхній дальній і водночас журливий та печальний клекіт.

Це буде, буде, бо не за дальніми — за ближніми горами вже вбирається в пишну зелень і квіти жадана, багата, весела й радісна весна.

А внизу, в тому ж напрямку, куди летять птахи, одна за одною мчать від них невиразні тіні, з'явиться на якусь хвилинку, і вже, дивись, нема... загубилася в гущавинах.

Тетяна йде дорогою далі... Знову перед її очима полянка, освітлена сонцем... ростуть на ній старі дуби, а снігу біля них майже нема, тільки де-не-де голубіють озерця з талою водою, а в них, наче в дзеркалі, відбилося ясне плетиво гілок і високий-високий шматочок неба.

Здається, стань ненароком у водяне озерце, і ти відразу шугонеш у таку голубу глибину, якій немає ні кінця ні краю.

Саме сюди, на оцю галявину, і звертає з дороги Тетяна Туркан. Гострий зір її шарить навколо дуба по змокрілому листі, під яким лежить затужавіла від морозів невідтала земля, а з неї, нещадно простромивши дубовий листок, уже тягнеться до сонця перший зелено-коричневий росток ще не розквітлого проліска.

А поряд — іще один і трохи далі — аж три разом. Двоє пробилися вже через листя, пронизали, підняли його на собі, а третій, найменший, припишк у затінку, набираючись сили.

Тетяна зняла з них дубове покривало і тут, і там, взяла пальцями за живий росток... зірвати його можна, але

можна й потривожити квіточку, і вона, постоявши в хатній воді, викине з себе синій цвіт, покрасується трохи й зів'яне. Треба взяти пролісок з кореневою цибулькою, щоб він довше жив. Дівчина дістає складаного ножа, акуратно розрізає навколо квітки землю, і вже росток з цибулькою в її руках... земляну грудочку пронизали білі, ніжні й живі корінці, а сама цибулинка всередині і її не видно,— відтане потім у хаті.

Тетяна кладе проліски в ганчірочку... акуратно, щоб не зломився жоден росточок, і саме в цю хвилину їй пригадався Іван Крутояр.

Вона завжди цієї пори готувала до школи два букетики перших весняних квітів — один давала вчительці Катерині Сергіївні, другий, дбайливо загорнутий, зберігала в своєму портфельчику до кінця уроків, а вже коли поверталися з Іваном додому і мали прощатися, вона розстібала в портфелі заціпку, діставала звідти загорнутий у папір пакуночок і, соромливо дивлячись Іванові в очі, говорила: «Тут ось... подарунок для твоєї мами... Візьми».

А сама стояла вся, мов маків цвіт,— юна, прекрасна, найрідніша, наймиліша йому в світі.

Він, звичайно, розумів, що в цьому пакуночку проліски, які зривала вона для нього, саме для нього. Іван вдячний їй, Іван дивитиметься на синенький цвіт перших весняних квітів, а думки його лунтимуть, мов жар-птиці, до неї. І думати йому буде приємно... Дуже, дуже приємно... хоч він про це їй не сміє сказати зараз.

«Спасибі тобі, Таню! Мати будуть раді... Вони так люблять оці перші весняні квіти. Я знаю»,— і підвів голову, глянув на неї. Очі їхні зустрілись... Боже мій, скільки в тих очах ніжності, тепла й глибокої, трепетної, ще не розкритої любові, притаєної й соромливої... Наче од серця до серця простягнулись невидимі струмені і сповнюють груди обом таким незвіданим, нерозгаданим, але радісним хвилюючим почуттям, що, здається, більшої насолоди не буває в світі.

Пройшла якась молодиця з відрами води на коромислі, глянула на молодят, посміхнулася. Може, пригадалося їй щось подібне з власної юності, але Таня, помітивши ту посмішку, отямилась і, сказавши коротеньке «прощай», швидко пішла далі, не озираючись.

Таня була першою провісницею весни, і не дарма подружки так і прозвали її — Веснянкою. Вона часто приносила до школи то букетики пролісків, то кучерявий ряс, то духмяні фіалки або ніжні-ніжні й пахучі конвалії.

Все це багатство й краса лежали перед нею в лісі, тільки не лінуйся, бери щедрі дари природи, які завжди приносять з собою добра й багата весна.

Ось і сьогодні, бач, як їй пощастило на проліски. Таня взяла зламану гілочку і обережно почала нею розгрібати торішнє листя — мокре і злежане, а під ним, як зірочки, заясніли тут, і там, і он там нові, ніжні росточки...

«Це я тут букетик їх наберу»,— подумала вона, дбайливо пораючись біля кожної квіточки.

Раптом з гушавини долинув удар сокири...

«Хтось рубає дерево,— і Тетяна, швидко випроставшись, метнула зіркими очима в глибину добре видимого, ще оголеного лісу. Там спиною до неї стояв на повний зріст Іван Крутояр і з розмаху відколював щепи з високого усохлого пенька. Там же біля нього, на снігу, стояли саморобні санчата з стареньким лантухом.

Тетяна відчула, як щось нестерпно гаряче й бурхливе вдарило їй в серце.

«Це ж, мабуть, дров у них знову немає... А йти просити когось соромляться».

Мимоволі пригадалося їй, як колись її батько привіз Крутоярам сани дров і ті дрова пиляла вона разом з Іваном.

Теплий промінь ліг їй на душу при цьому спогаді, але швидко згас. Так згасає світла цяточка голубого неба, коли сизими табунами підіймаються з обрію хмари, ростуть, насуваються, грізні й неблаганні, закривають собою і цяточку голубу, і всеньке небо, щоб раптом пронизати його швидкими блискавицями, вдарити потужними громами, впасти з висоти рясною зливою.

Тетяна дивилася на Івана, ні на мить не відриваючи од нього своїх очей...

Він кресав пенька швидко й уміло сильними ударами сокири, з кожним ударом одвалювалась тріска й покірно лягала на притоптаний сніг.

Тетяна стежила за ним, тримаючи в лівій руці добутий із землі пролісок, у правій — складаний ніж. Якась підсвідома сила в першу мить рвонула її вперед до Івана в радісному захваті, що не знає зупину. Вона ладна була помчати до нього, щоб бути там разом, глянути йому в очі, почути його голос, допомогти й пообіцяти, що батько знову може привезти їм сани сухого дубового кругляка, щоб він, Іван, не ходив отак з санчатами у ліс по дрова. Вона все зробить, все...

І раптом інший спогад, болючий, як гадюча трута, зупинив її на місці.

У пам'яті постала раптом ялинка, і зустріч з ним, і погашена радість, і незабутній, довіку незабутній, різкий, несподіваний і образливий удар...

Наче вся кров, зібравшись з кожної жилочки, нестримним прибоєм вдарила їй в серце, і воно захлинулося від болю, образи й злості... «Ти посмів... ти, Іване, посмів мене вдарити... мене... що ж, я не забула й не забуду цього ніколи... і не прошу тобі».

Як багаття, що поволі розгоряється, — так зростає зараз в її душі гнів, наче хтось сторонній стояв у неї на сторожі, на захисті, співчував їй і водночас розпалював у ній жалоці до самої себе і гнів до нього, Івана, гнів нестримний, нещадний...

Їй хотілося в цю хвилину, щоб він знав, лісничий уже освідчувався і вона дала йому свою згоду на шлюб. Ось тільки закінчить школу — одразу й весілля гулятимуть, а після весілля разом пойдуть у весільну подорож до Криму.

«Ось тоді, Іване, ще мене згадаєш і погорюєш не раз, як горювала колись я від твоєї гіркої образи...

А на весіллі в мене будуть всі мої подружки і вчителі... Сам Борис Петрович мені сказав: «Запрошуй, Таню, кого захочеш — на всіх вистачить і їжі, й питва... Кабана заколю, і окороки будуть, і всяке начиння... не поскуплюсь!»

Вона ладна була ще отак розмовляти з ним у думках, та Іван Крутояр, вдаривши востаннє по пеньку обушком, зчесав того з кореня й заходився зрубани тріски складати в широкий лантух. Поклав потім той лантух на санчата і неквапливо рушив далі в глибину лісу.

Тетяна дивилася йому в слід, стежила за кожним його кроком, сама не розуміючи, для чого це вона робить, а в очах її мимоволі іскрились чисті, як ранкова роса, сльозинки...

...Сніг танув не тільки вдень, але й вночі, бо вже не було вечірніх приморозків, не зашерхали калюжі на дорогах, не тужавіла, прошиваючись тонким плетивом крижаних голок, відтала земля на пагорбах і лісових галявинах.

Лишалися тільки білі полотнища по низинах та вибалках, куди менше зазірало сонце. Часом біля пригаслих кучугур утворювалось маленьке, ну, як блюдце, озерце з такою чистою та прозорою водою, що в ній видно і дрібносінькі корінці з якогось дерева чи куща, добре обмиті водою, видно кущик зовсім зеленої трави, яка не встигла

чомусь пожовтіти минулої осені і зараз проточна вода ледь колише її довгасті стебельця... Так само тремтить і дубовий листочок, що його ніяк не може одірвати кволій весняний струмок і понести з собою, бо той листочок утримує в собі ще не зовсім відтала земля. Струмок живий, просочившись під шар торішнього листа, виринає десь далі, зливається з іншими струмками, мчить, дзюркотливий, швидкий і вже каламутний, до могутнього Дніпра, вкриває кригу на основному річищі, добирається до заток і старих русел, давить своєю вагою, нещадно ламає льодову броню, і тоді здається, що над старим Дніпром бушують нестримні й передчасні грози з потужними громами й перекатами.

Той гул линув над полями й лісами, губився в ярах і урвищах, відлунював над селищами привольного і широкого подніпровського краю, сповіщаючи люд про прихід весни.

Тихий, мовчазний стояв ліс, але вже і в ньому позначалося негасиме пробудження. Набрякала черемха, і перша зелень листочків розривала зимові шубки бруньок, вириваючись на простір до сонця й тепла. Красувалася срібляста тополя в ясных коричневих сережках... Не відставали від неї й гострокрилі клени, викинувши перші пучки золотавого цвітіння. За ними рясніли могутні берести, що вже могли похвастатись перед сусідами не тільки цвітом, а дрібнюсінькою зав'яззю.

Щедро живить їх матінка земля, женучи глибинні соки до кожної гілочки, до кожної бруньки. І тільки дуби, старі, розлогі, ніяк не можуть пробудитися від довгого зимового сну. Вже нишпорять по лісі ватаги хлопчаків, припадаючи до берізок і кленів, щоб, зранивши на них кору, висотувати з надрізів чистий, прозорий і солодкуватий сік, напившись його вдосталь.

Промине ще кілька днів, і пишна господиня весна барвистими килимами з пролісків, рясту та фіалок щедро застелить всі пагорби й полянки, розкидає по тому різнобарв'ю білі й пахучі дзвоники конвалій, червону смолку, біло-жовті беретики ромашок.

Десь такої пори вийшла сюди на прогулянку Тетяна Туркан, зривала рясне цвітіння у букет, вдихала ніжний аромат того розмаїтого цвіту, і він мимоволі пробуджував в ній незадавні спогоди — хвилюючі й радісні... Про кого? Та, звичайно ж, про нього, Івана Крутояра, що жив і ще й досі владно живе в її душі.

Вона йде отак дорогою все далі й далі і сама того не по-

мічає, як губи її всміхаються до нього, любого, як очі її сяють таким щирим, іскрометним, нічим не затьмареним щастям і радістю, що їх приносить з собою в дар людині, мабуть, тільки юна молодість та перше кохання...

Вона йде дорогою, а в її уяві, здається, поряд з нею йде він — жаданий і дорогий. Залюбки вона слухає його уявний голос, милується його очима, крутим розгоном чорних брів, сильною стрункою поставою.

Та несподівано гасне посмішка на її устах, гаснуть радісні іскринки в її очах... Це знову чорною хмарою напливають спогади про новорічну ялинку, холодом обгортають горду ображену душу, давлять, завдають їй болю, наче стьобають дівчину крапивою по оголеному серцю.

І зникають кудись недавні солодкі мрії, як дивний сон, як дивні птиці, що з'явилися в рідному лісі, зачарували своєю красою... І вже їх нема. Знялись, полетіли, і невідомо, чи повернуться вони коли-небудь сюди знову.

Боляче Тетяні, ой, як боляче! Вона звертає з дороги в кущі. Зупиняється біля молоді берізки, і, не в змозі більше стримати свого ридання, обіймає її руками, мов рідну сестру, і скаржитья їй, наче вона одна в цю хвилину могла зрозуміти її біль, і тугу, й муки.

— Я любила його... Я так його любила і люблю ще й досі... Люблю... Люблю!.. На горечко, мабуть, своє... На біду!

Дрібно-дрібно здригаються дівочі плечі від гіркого ридання, і здригається, тремтить, немовби співчуваючи їй, молода берізка, зранена школярськими ножами.

Сік уже встиг почервоніти, спінитись, і ця піна, як жива гаряча кров, вражає Тетяну. Вона затихла, тільки очі, широко розкриті, ні на мить не відриваються від ран, навколо яких уже повзають, живлячись солодкою піною, зелені мухи.

— Як же це, беріско... Ти... Ти теж зранена? — здивовано й лячно промовляє Тетяна, звільняючи свої руки з білого стовбура, і тільки зараз вона помічає, що берізка, незважаючи на рани, дружно випускає з бруньок жмутики молодого листя. Чи воно ж буде жити, чи зів'яне й засохне разом з берізкою?

Зробилося чомусь страшно Тетяні, наче в цій німій деревині вона побачила свою власну долю, нещадно пошматовану ножами.

Ще раз глянула на беріску і, гнана незрозумілим їй самім страхом, виходить на дорогу й, не озираячись, швидко йде до лісового куреня.

Кілька днів після цього вона не виходила на прогулянку до лісу, а за ці дні ще пишніше розгорнула свої ласкаві, теплі й невидимі руки благодійниці весна, щедро і дбайливо завітчуючи в першу зелень і перший цвіт родючу землю наддніпрянського краю, його ліси й гаї, луки, сади і поля. Вже не один день над старими осокорами з чорними шапками багаторічних гнізд в'ються з галасливим карканням і суперечками граки, що повернулися з теплого краю. Вже шугають над широким річищем Дніпра білокрилі чайки, і їхні сумовиті крики чути хто зна й куди.

Прозорими ранками лунають у голубому небі переливи жайворонків, і в гущавинах лісу туркотять горлиці, і старанно віщує комусь довголіття зозуля. А в густій рясності надбережних лоз, вкритих першим, яскравим та пахучим, листям, аж захлинаються в любовному захваті солов'ї.

— Ой доню,— звернулася до Тетяни мати.— Надворі весна, солов'ї виспівують, а ти за своїми уроками світу білого не бачиш...

— Так скоро ж випускні іспити починаються. Як же я можу... не готуватися? Треба, мамо.

— Нічого з твоїми іспитами не трапиться. Все в хаті та в хаті... Пішла б прогулятися, на Дніпро глянула. Зараз він розливсь, як ніколи. Свіжим повітрям подихаєш, відпочинеш трохи.

— Що ж, може, й піду на якусь годинку,— погодилась дочка, не прибираючи з столу ні розкладених підручників, ні дрібно списаних зошитів. Піду, мамо. А то й справді засиділася вдома,— і, накинувши на плечі пальтечко й хустку, Тетяна вирушила на прогулянку. Йшла вона не поспішаючи, залюбки оглядала навколишні дерева, що так гарно вже вбралися в молоде листя.

В зелених шатах не видно було птахів, але їх голоси безпомилково розпізнавала Тетяна. Це туркотять горлиці, а це вистукує в кору дятел. Озвалась у кущах малинівка, майнув через дорогу щиглик і одразу зник, наче потонув між рясним гіллям.

Десь далеко кує зозуля, а в кущах ліщини й молодого підросту і тут, і там в гущавинах змагаються в співах між собою солов'ї.

Той уже тьохкає й розсипає трелі, а той тільки починає чарувати свою подружку, заплющивши очі й простягнувши вгору дзьобик... Сіренька, непоказна на вигляд пташина, а який голос має. Якими співами чарує.

Аж зупинилась Тетяна, заслухавшись їхніх пісень, і зно-

ву мимоволі їй пригадався Іван, як позаминулої весни, саме в отаку пору, він прийшов до неї в лісову сторожку по підручник з літератури, трошки посидів у хаті та й почав збиратися додому...

А вона його пішла проваджати. І тоді вони вдвох слухали солов'їв і милувались місяцем, що підводився на сході — багряний, як жарина. І чим вище підіймався він у небо, тим ставав яснішим. То був незабутній для неї вечір... Іван Крутояр часом брав її теплу руку й, дивлячись в очі, запитував:

«А цей, чуєш, які трелі розсипає... Чуєш? Чуєш, Таню?»

«Чую», — промовляла вона, немов у якомусь чарівному сні або в дивній захоплюючій казці.

Вона відчувала тепло його руки на своїй руці, і це тепло хвилювало її, примушувало серце битися так, що, здавалося, він почує це биття, і цей дівочий трепет, і її невисловлені почуття, й бажання, зрозуміє їх...

Ніде ні душі... Лише навколо них збудливі солов'їні співи та блідий місяць милується нею, як парубок, освітлює всю її, юну і прекрасну, з очима карими, глибокими, з губами, як вишневий сік, що його хочеться пити й пити жадібно спраглими губами. Як це сталось — того й сама Тетяна не розуміє, але раптом вона почула його слова: «Яка ти гарна зараз, Таню, красива!»

Вона не встигла нічого відповісти — так швидко він обійняв її за плечі, пригорнув до себе, і на своїх губах відчула жар його гарячих губів; не виривалась, так і завмерли вони обоє в поцілунку на безлюдній лісовій дорозі, зачаровані солов'їними співами, раптовим, нестримним, як буря, почуттям першого кохання...

«Таке згадалося», — в думках промовила вона до себе і навіть озирнулася, ніби хтось сторонній біля неї міг ті думки її розгадати. Не зупиняючись, Тетяна йде зараз далі. Ось і горбик, і полянка, де вона зривала цієї весни перші проліски, а там он внизу був струмок... зараз його нема. Все закрила собою густа ліщинова зелень.

Тетяна йде все далі, й, наче це було вчора, пригадується їй зранена берізка...

«Чи вижила ж вона?» — подумалося їй і захотілося на ту берізку глянути. Все ближче, ближче підходить вона до пам'ятного місця... Ось розлогий зимовий дуб тільки зараз вкривається запізнілим листям. Ось і галявинка з ситою зеленню трави та лісових квітів розкрилася у неї перед очима у всій красі.

Невідомо звідки в пухнастому светрі, підперезаному чорними й жовтими поясами, з'явився волохатий джміль. Коричневими вусиками він доторкнувся до білої ромашки, не сів на її цвіт, а, обминувши квітку, полетів далі. На кілька секунд зупинився біля весняного первоцвіту, милуючи його золотими переливами, байдуже обминув рожеву смолку, заглянув у голубий, як небо, дзвіночок і вчепився в нього лапками. Дзвінок хитнувся від того дотику й заховав у собі джмеля, даючи доступ до солодкого нектару...

«Що ж це я стежу за джмелем? А де ж берізка? Та ось же й вона!»

Дереvence стояло струнке, вбране в першу яскраву зелень. Молоденьке листя ніби всміхалося до неї, щиро радіючи її приходу.

— Берізонько моя! Сестронько моя, здрастуй! — промовила дівчина ласкавим голосом, мов до живої істоти, простягнула руку, погладила ніжні й пахучі віти, що звисали з неї пишними косами.— Жива? Жива, моя голубонько! Загоїлись твої рани. Я рада. Я дуже рада, що все тяжке минулося,— розмовляла з нею Тетяна, розуміючи, що ніхто не чує її слів. Притулилася навіть обличчям до густого листячка.— Ну, прощай! Прощай, рідна... Рости багато літ! Знаєш, я тобі заздрю... От щиро кажу... Твої рани загоїлись, а мої, мої ще й досі ятряться, чуєш? Прощай! Прощай, берізонько моя мила! — наче з подружкою, поділилася своїми думками, і спокійніше, світліше якимось стало в неї самої на душі.

Непомітно дійшла до Дніпра. Він переповнений талою водою настільки, що вийшов з берегів...

Затоплено надбережні лози, і тільки деякі з них, що ростуть на вищих пагорбах, рясніють над водою зеленими кущиками. Вода покрила землю в гаях і так широко розлилася по роздольних лугах і низинах Подніпров'я, що в серпанковій далині тільки мріють окремими острівцями ситі вершини гаїв та затуманені гори-кручі, синьо-зелені ліси й невиразні селища. А ще далі лягло без кінця-краю безмежне, високе небо з розкиданими по ньому то тут, то там білими, як латки снігу, хмаринками.

Тетяна зупинилася на горбі, куди ще не сягнула повідна вода. Тут групою росли старі, могутні осокори... Одного з них уже підмило, і він упав, як велетень, смертельно зраний в бою.

З річки визирало гілля з ситою зеленню першого листя, а на березі, над самісінькою водою, зяяло густе й потужне

плетиво коріння, що цупко, але ненадійно трималось зрушеного ґрунту.

«Вже йому — не жити», — подумала Тетяна, з жалем оглядаючи могутній стовбур, що його окремі гілочки разом з листям гнулися в один бік за швидкою течією.

А тут, поряд, стояли його велетні брати з розлогими кронами, в яких чорніли безладно гнізда, а над ними лунало невгамовне, різке й галасливе каркання довговічних граків.

Та Тетянину увагу привернув до себе Дніпро. Він був широкий, могутній, величний в розливі й одвічній своїй красі, і вона милувалася ним.

Крижини скупчувались чомусь більше по лівий бік ріки, менше їх виднілося праворуч, а серединою, де течія була особливо швидкою, крижини майже не пропливали зовсім. Там іноді шугали чайки, блискаючи білими крильми, та лежала срібляна від сонця сіть, сягаючи на всю широчінь Дніпра. Тетяна милувалася і тими блискітками, що вигравали на воді, і стежила за крижинами, що їм не було кінця-краю. Вони пливли і пливли з далекого верхів'я, і хто знає, чи встигнуть допливти до Чорного моря, чи, може, в дорозі їх розтопить сонце.

А крижини мимоволі привертали дівочий зір. Ось на одній з них примостився втомлений грак чи ворона, та так і плывуть обое за водою. Трапляються крижини ще вкриті снігом, з дошками від розламаного паркана, з корчами й залишками надбережного гілля. А буває, що кілька їх навалиться під час торосу на більшу, потужнішу крижину, і вона з такою вагою теж пливе в загальному потоці.

Тетяна залюбки стежить за цим потоком, він заспокоює. Ні про що стороннє не хочеться зараз їй думати, а тільки отак дивитись на цей безкінечний табун крижин і помічати, що всі вони такі різні. І це її розважає, дає вдовolenня. «Ну справді-бо, ось пливе з них одна, так облита водою і так виблискує в проміннях сонця, що нагадує кришталь або дорогоцінний алмаз... А слідом, здається, доганяє і ніяк не дожене, пливе інша, вже зеленкувато-голуба, вкрита безліччю густих, мов бджолині соти, чашечок, чистих, вимитих, одшліфованих та блискучих.

«Де вона була? З якого краю пливе, і хто саме різьбив її в таку невидану красу?»

Тільки провела її очима, а вже напливає інша, зацікавлює Тетяну, наближається, потрапляє в сонячний промінь і раптом вся засвічується під ним, як казкове, не бачене

раніше диво. Не можна зору відірвати від того світла, коротких спалахів, прозорості та сяйва.

«І як же я раніше цього не помічала?» — думає Тетяна, вдоволена тим, що прийшла сюди саме сьогодні.

А нова крижина вже впливає з смуги сонячного світла, і гаснуть у ній холодні діаманти, зникають сєєва, спалахи та блиск.

Недавнє, майже казкове диво стає звичайним уламком криги, пропливає повз Тетяну, хоч і не зменшує зацікавлення, не розчаровує й не втомлює її. Залюбки вона продовжує стежити за льодоходом. Зір зупиняється ще на одній крижині, що її винесло талою водою, очевидно, з затоки. Широка, розгониста, важка, вона черкає краєм піскуватий берег, зупиняється на якусь мить, мляво, вайлувато розгортається протилежним своїм кінцем, притискує інші, дрібніші, крижини до берега, розчавлює їх своєю силою й вагою, а сама, одірвавшись від берега, пропливає далі. Поверхня на ній зеленкувата, потріскана, як земля в найбільшу спеку.

«Коли б човен трапився їй на шляху, мабуть, розчавила б, як оті крижини», — подумалось Тетяні, і саме в цю хвилину нижче, по руслу Дніпра, вона помітила невеликий бакенський човен, в якому сиділо двоє людей... Здалеку вони видавались підлітками.

Як блискавка вдарила раптом у серце Тетяні, бо в одному з них вона впізнала Івана Крутояра.

«А хто ж другий? Невже Степан Помадка? Куди ж вони пливають? Що мають робити? Мабуть, світитимуть ліхтарі».

І вже гострий зір її не відривався від того човна ні на мить.

«Ні, не ліхтарі... їх засвічувати ще рано. Та й навігацію ще не відкрито». — І, ширяючи очима по воді, вона помітила, як перед великою крижиною пливла за течією довга колода, а за нею іще одна, підмиті десь водою з недоглянутого складу.

Наче їй бризнули на серце крижаної води — так воно раптом здригнулося, зацікавило на якусь мить, стислося в грудях, що не стало й подиху, тільки очі прикипіли до того човна і стежили за найменшим рухом хлопців...

«Та невіже вони не бачать, що їм загрожує? Напливає ж така крижина».

Тетяна ладна була зірватися з місця, бігти берегом, кричати про небезпеку, щоб вчасно попередити їх від неми-

нучої біди, але раптовий страх скував її рухи і голос, і дівчина тільки стежила повними жаху очима за човном, що до нього все ближче та ближче наближалася небезпека.

«Та втікайте ж, втікайте мерщій! Вона ж розтрончить ваш човен. Вона ж накриє вас собою».

А ті двоє наче й не помічали небезпеки, що насувалася на них з кожною хвилиною. Ось Помадка веслами скеровує човна до колоди, а Іван... «Ой, що ж він робить? Обережніше! Обережніше!» Здавалося, голосно кричить до нього Тетяна в думках своїх застережливих... А голосу її не чути, тільки обличчя стало бліде і ще більший жах світиться в очах. Та вона не в силі їх одірвати від Івана ні на мить. Якась більша і владніша сила примушує її дивитися, бачити все, що робиться в човні.

Іван Крутояр, перекившись над бортом, заарканює мотузкою довгий стовбур, а їй здається, ось-ось він хитнеться ненароком і чорна, вируюча й каламутна вода поглине його в бистру глибіню. Та Іван вправно пришвартовує свою «здобич» до човна і вже стоїть з новим мотузком, чекаючи на другий стовбур.

«Не треба! Не треба, Іване! — хоче застерегти його Тетяна.— Швидше відпливайте на середину річки, швидше, бо крижина вдарить, зараз ударить».

Іван не чує її перестороги і робить своє діло, не поспішаючи, наче виконує звичайну роботу в себе по господарству. Так само він нахиляється через борт, простягає мотузку петлю в воду, ловко заарканює ще один стовбур, і в цей момент, в цю коротку, як блискавка, мить крижина б'є в човен, а Іван, несподівано похитнувшись на ногах, падає за борт у холодний вир крижаної глибокої води.

— Ой! — несамовито скрикує дівчина й заплющує від жаху очі... наче хтось нещадний, жорстокий і злий несподівано й сильно здавив їй серце, і воно зайшлося від болю, спиною їй подих, пекучим жаром сповнило дівочі груди...

«Це сон... це, мабуть, сон... Я сплю... Вві сні таке мені ввижається,— б'ється спійманою пташиною гарячкова думка.— Не може бути, не може... щоб він утопився... Не хочу я... не хочу його смерті... Не хочу, мамо... Мамо! Ой мамочко!»

Виривається, нарешті, розпачливий крик, який видається їй самій чужим, моторошним, неприродним.

Вона розплющує повіки. Очі її, мов стріли, прикипають

до човна й помічають у ньому знову двох. Помадка з усієї сили налягає на весла, а Іван йому допомагає, аби швидше одірватися від загрозливої крижини.

Десь за дальніми-дальніми лісами народжувались ранкові зорі — тихі, задумливі, прохолодні. Спочатку над обрієм з'являлося всього лише слабеньке блідо-рожеве сьйвечко, але поволі воно ширилось, розросталося, наби-рало густішого забарвлення й простору.

Одна за одною згасали в небі зірки, наче церковні свічки в посріблених ставниках. Дмухнув на вогник — і вже його нема.

А ранкове марево все стає більшим, більшим. І ось впливає з нього урочисте й багряне, як махрова троянда, сонце. Бризнуло навколо червоним оксамитом, і заіскрились, заграли в його рубінових променях трави, омиті передсвітанковою росою; спалахнули в тому сяєві дрімучі ліси, ще не розбурхані ранковими вітрами; зацікавили в тихому спокої плеса річок і замріяні озера, що над ними довгими пасмами ледь-ледь коливаються багряно-фіалкові тумани... Скільки вже таких весняних ранків зустрічала й проводжала Тетяна, кожного разу милуючись сходом сонця, ніжними тонами і відтінками фарб, вранішньою прохолодою і спокоєм, дивовижним спокоєм, що його можна спостерігати тільки такої пори.

З лійкою в руках Тетяна Туркан стоїть зараз серед квітів, що розмаїто цвітуть перед вікнами хати, стоїть в освітленні сонця, що, пробиваючись крізь гілля дерев, мережить багрянцем і лице її, і стареньке, біле, покраплене в синій горошок, плаття, лягає пелюстками махрових півоній на її важкі, довгі коси, переплетені темно-червоною стрічкою. Багато насіяно тут і насаджено всякого добра. Розмаїте цвітіння грає, немов райдуга, сповнюючи повітря духмяними пахощами. Та серед цієї рясноти барв особливо їй милі півонії... Ой, які ж вони пишні зараз, пахучі та красиві! Вона схиляється над ними, пригортає їхній цвіт до свого обличчя... і жадібно, на повні груди п'є не нап'ється їхнього ніжного, приємно-збуджуючого аромату. Смаглява дівоча рука поринає в куцц, намагає стебло і несподівано зламує його. Квітка, стріпнувшись, наче від болю, обдає Тетяніну руку рясними краплинами, але і зламана ще так само свіжо й красиво горить у променях ранкового сонця.

— Ти ж вибирай, Таню, найкращі, повновиді. Я знаю, Катерина Сергіївна дуже їх любить. Для своєї вчительки не жалій!

— А я, мамо, для неї нічого не жалію. Тут, бачите, скільки їх ще лишається? — відповідає Тетяна, і рука її знову поринає в ситий, розгонистий кущ білої, як сніг, півонії. Додає ще кілька стебел з рожевим та кремовим цвітом, і зараз в її руках розмаїтими барвами грає, вбираючи в себе очі, чистий від ранкової роси, щедро обмитий криничною водою великий, свіжий, надзвичайно духмяний букет.

Вона заносить цей безкорисливий дар у хату, старанно обмотує мокрою, але чистою ганчіркою, щоб анітрохи не прив'яли квіти. Поверх ганчірки обгортає ще газетою і обережно кладе на скриню.

Скидає простеньке робоче плаття, одягає сукенку з білим фартушком і нові туфельки, що для сьогоднішнього дня спеціально купив їх батько, і, глянувши ще раз у настіне дзеркало, обрамлене в березову рамку, вирушає з дому до школи.

— Ну, щастя ж тобі, доню,— сказала мати й ніжно поцілувала в щоку, а в самої мимоволі навернулися сльози в очах.

— Що ви, мамо? Треба радіти, а ви...

— Я радію... дуже... Наче недавнечко тебе приводила до школи записувати в перший клас, а вже ось ти й школу закінчила... З радощів ці сльози в мене. Іди, доню, йди, щоб не спізнилась. Сьогодні в тебе такий пам'ятний буде день.

Тетяна переступила хатній поріг, а мати вийшла слідом за нею, проводжаючи до хвіртки, і потім стояла там, дивлячись Тетяні вслід, доки вона не зникла з очей в рясноті лісової зелені.

Думала мати в цю хвилину не тільки про школу. Десь у найглибших тайниках її душі ворушилися неясні їй самій сумніви й тривога за майбутнє дочки.

«Вона ж у мене — як квіточка, як ранкове сонечко... І оце так візьми її та й віддай за вдівця, старішого за неї. Чи на щастя це, чи на горе? Правда, все в неї буде. Сама собі господиня. Не треба стягатися на хазяйство. І хата є, і всякого добра в хаті. Буде що їсти, пити, буде в чому й походити...» — заспокоювала сама себе Степанида. Але роями здіймалися в голові думки, неспокійні, жалючі, і від них нема куди сховатися, нема як себе заспокоїти.

«Що, коли це все добро стане їй не милим? Поживе з ним, отямиться, роздивиться на нього краще... чи не буде ж вона потім жалкувати та дорікати їм, батькам, що вчасно не зупинили, не відрадили її, молоду, недосвідчену, від згубного шляху, а приймали всякі подаруночки та гостинці, принадували жениха...— Аж у жар кидає Степаниду від цих думок.— Може, поговорити з донькою, може, вона передумає... Ще молода, ще рано їй заміж, хай побуде вдома при батьках. А то ми на неї за тією школою та уроками й не надивилися...»

Степанида причинила хвіртку, взяла біля порога сапачку й поволі рушила на город обгортати картоплю, що дружно викинула на буйних стеблах жовтувато-білий та рожево-бузковий цвіт.

Степанида намагалася зараз не думати про дочку, але її образ невідступно стояв у неї перед очима.

Чомусь пригадався ярмарок, донечка, мов квітонька, і біля неї Іванко — смагливий хлопчик. Дружненькі обоє, добрі, милі дітки, втішливі. Разом вчилися у школі, дружили... зустрічалися. А потім щось у них розладналося...

«Чому? Що трапилось?» — запитувала Степанида в дочки. Не сказала матері правди, ухильно притаїла... Та й Іван ось уже років зо два, мабуть, не заходить до лісової сторожки.

«Може, щось почув про лісничого? Та приревнував, образився...»

Зникає, немов у тумані, образ Івана, заступає його лісничий, статечний, досвідчений мужчина, що вперто і владно домагається здійснення своїх намірів, ні перед чим не відступаючись.

«Хто ж його знає,— вагається Степанида.— Може, їй буде з ним добре... Він Тетяну мою любить. Жалітиме її, дбатиме за неї. Бач, ось уже два роки жде. А міг би й іншу собі за цей час підшукати. Значить, справді любить, береже її й берегтиме. І нічого такого про нього люди не говорять, щоб десь підгулював з іншими. Вірний... Де не буває — чи в Києві, чи в Москві,— привозить подарунки Тетяні... Та й нас, батьків, не забуває. Хоч старий мій і сердиться, але що зробиш? Він, Борис Петрович, людина добра...— намагалася Степанида його розхвалювати сама перед собою, наче хотіла виправдати свою поведінку й своє неспокійне сумління.— Яка мати не хоче того, щоб її рідне дитя росло в добрі та достатках. А що він трохи там старший за неї — звикнеться. Він іще мужчина мо-

лодий, здоровий. Все обійдеться, все буде гаразд. Ми ж її не силуємо. Сама вирішує. А як вирішить — так і буде!»

І все ж Степанида себе не заспокоїла, як того їй хотілося. Десь у тих же тайниках душі народжувались інші припущення й принади.

«А може б, Тетяна вчилася далі, як наш Нестор? Може, там, у великому місті, десь блукає її щастя?»

Та одна лише думка, що розлучення з дочкою, якої б вона не бачила так само, як ось не бачить вже кілька літ Нестора, страшить матір, віє на душу холодом.

«Ні, ні!.. Як же це, щоб я моєї Тетяни не бачила? Та я пропала б, мабуть, від туги та журби за нею. Тут вона буде в мене завжди перед очима. Для жінки вистачить і такої освіти. Нащо їй тими науками сушити свою голову? Обійдеться. Хай уже він, Нестор, один з нашої сім'ї медицину вивчає, а ми вже біля землі як ходили, так і ходити будемо. Треба ж комусь і тут працювати. Я сама всього три зими до школи ходила, та й живу не останньою серед людей. Житиме і Тетяна! Хай тільки буде в неї щастя достойне, та згода в сім'ї, та любов...»

Сонце вже підбилося височенько і заплуталося у вітах ясенів, на самій вершині. Довгі візерунчасті тіні впали на картопляну огудину, і на грядку буряків, і на стежку, вздовж якої стали в ряд, мов солдати, жовтолиці соняшники.

Гудуть над ними бджоли, сідають на жовтогарячі пелюстки й золотавий цвіт, добираються до солодкого нектару і п'ють його, п'ють досхочу. А соняшникам байдуже, вони на те не зважають, а тільки пильно стежать за сонечком: куди воно підводиться чи схиляється — туди схиляються й золотаві шапки з шершавим листям.

Розігнулася Степанида, поправила хустину, що спадала на очі, і в цю хвилину почула кінський тупіт, який ставав дедалі виразнішим.

«Хто б це до нас? А може, й не до нас?» - подумалось їй, і вона, поклавши на стежку сапачку, підійшла до криниці, хлюпнула чистою прохолодною водою собі на руки, витерла їх подолом, а сама очей не зводить з лісової дороги, що губилася в хащах лісу.

Та ось із зелених шат вирвалася пара вороних коней, запряжених у фаетон, швидко наближаючись до лісової сторожки. Правив кіньми майбутній зять, одягнений у дорогий сірий костюм, вишивану сорочку. З лівої кишенки

на грудях проти серця визирала в нього махрова, як кров, одна-однісінька гвоздика.

— Гей, Степанидо Петрівно! — весело гукнув він, стримуючи бистрий біг коней. — Розчиняйте ворота. Бачите ж — королівну везу.

Мати похапцем кинулась до воріт, широко їх розчиняючи, а сама очей не зводить з доньки.

Справді, сидить у фаєтоні, мов королівна, її дочка, її Тетяна. Очі сяють, іскряться — аж пломеніють внутрішніми вогнями, нестримною радістю й щастям. В руках у неї величезний букет сортових троянд, одна в одну — сніжно-білі та кремові. Вони закрили собою фартушок, заступили розчервоніле від швидкої їзди обличчя, видніються тільки очі, рідні, карі, такі дорогі й милі материнському серцю.

— Це ж ви, Борисе Петровичу, й до школи по неї їздили? — спитала мати, вдячно оглянувши зятя, який першим уже скочив з передка і зараз простягнув урочисто руку Тетяні, зводячи її з фаєтона, мов справді казкову царівну чи королівну, говорячи при цьому:

— Як же я міг, Степанидо Петрівно, не поїхати за такою голубкою? Та вона ж мені зараз така дорога, як сонце... Я дні рахував... Я ночі не спав, думав про неї, ждав, коли надійде цей день... І ось діждався, діждався нарешті... Та я зараз найщасливіший чоловік у цілیم світі! Віриш, Тетяно? Віриш?..

Тетяна спалахнула вся від його слів. Їй, цнотливій молодій дівчині, було соромно перед матір'ю слухати цей одвертий вияв почуттів, про які не слід було б зараз говорити. Але лісничий в цю хвилину був у такому любовному захваті, що його не можна було стримати. Він хотів розкрити перед нею свою душу.

А що мати теж почує його освідчення — нехай чує, нехай знає, як він любить її дочку, як він цінує, дбає за неї, береже її, найулюбленішу і найдорожчу.

— Боже мій, як я ждав цього дня, — продовжував лісничий з такими же захватом.

Розчинилися двері, й через поріг переступив озброєний берданкою батько.

— Доброго здоров'я, Борисе Петровичу, — привітався він, ставлячи свою берданку в куток.

— Добрий день! Добрий день, Власе Івановичу. З обходу? От і добре... Всі в зборі... Вся сім'я... Можна посидіти й поговорити по душах... Ніхто не заважатиме.

Батько, не поспішаючи, скинув картуз, пригладив рукою чуба, сказав:

— Ну, хвастай, дочко. Одержала посвідчення?

— Одержала, тату. Спасибі вам. І вам, мамо, що турбувалися, допомагали, коли я вчилася.

— Не нам, дочко, дякуй... Ми тобі вдячні, що добре вчилася у школі, була роботящою вдома, старалася, не підвела нас, батьків.

Теплі робочі руки обняли дочку за плечі, ніжно пригорнули.

— Спасибі! От ти в нас тепер уже й доросла.

— Це така подія... така подія сьогодні, що гріх буде, якщо не окропимо посвідчення,— сказав лісничий, метнувши поглядом на Тетяну.— Щоб у згадці залишився цей день на все життя і для неї, і для всіх нас.

— Що ж, можна й окропити. Це справді свято в хаті.

— За ваше здоров'я, мої дорогі! Хай і надалі у вашій хаті буде щастя, благополуччя, достатки всякі...

— Та ми не дуже за ними й ганяємось — за достатками. Того, що заробляємо,— нам вистачає... Ми не жадні,— зауважив батько.

Тінь невдоволення пробігла по обличчю лісничого, бо в цих словах він відчув натяк на свої темні справи, що йому, лісничому, дають таке розкошування й побічні заробітки. Це була перша шпилька від майбутнього тестя, але лісничий ладен був все йому простити заради Тетяни. І тому, мило посміхаючись, продовжував:

— Е, ні, ви не кажіть, Влаسه Івановичу. В сім'ї живеться веселіше, коли в хаті всього повно.

— Правда, правда, Борисе Петровичу,— підтримала його Степанида.— У нас самих он, коли в сільраді верховодив Задихайло,— корову забрали... Пропадати б нам з голоду...

— Таке скажете, Степанидо Петрівно. Та хіба ж я дав би вам пропасти з голоду? Задихайло одержав те, що заслужив. Дурна голова!.. На кого він руку піднімав?

— Уже спасибі Гаркуші... Як заступив він знову на головування в нашому колгоспі, то і людям допоміг, які від Задихайла постраждали. Нам корівчину виділив, ще і хліба дав. Підтримав нас у великій біді.

— Це прийшов на своє місце хазяїн,— сказав лісничий.— Вип'ємо за те, щоб чорні дні до нас не поверталися.

Продзвеніли скляним передзвоном чарки, і лісничий, випивши горілчаного настою, навіть не зміг передихнути.

— Що, міцна? — спитав у нього лісник, знову взявши з миски солоний огірок.

— Вогонь! Чистісінький вогонь! Градусів, мабуть, на сімдесят...

— А ми градуси в ній не рахували.

Степанида поклала в тарілки гарячої смажені.

— Що ж ви тільки огірками закушуєте? Треба ж і чогось гаряченького з'їсти.

Борис Петрович їв з апетитом, але міцний коньяк, змішаний з не менш міцною горілкою, мимоволі діяв на нього, викликаючи бажання швидше почати розмову.

Цілих два роки він терпеливо ждав цього дня. Безсонними ночами думав про неї. Йому не раз з'являлася вона у снах, сповнена жіночої принади, ніжності й любові. Уперше в житті він закохався, сам дивуючись цим новим, не звіданим досі і не знаним почуттям, що сповняли його душу чимсь світлим, хвилюючим і прекрасним. Він зберігав ці почуття, як найбільший дар, який йому дає саме життя, і хотів цим даром скористатися якнайшвидше.

Не в мріях, ні, в реальній дійсності йому хотілося, щоб Тетяна швидше була з ним, щоб він міг чути її голос у себе вдома, міг милуватися її усмішкою, ходою і красою, міг відчувати тепло і ласку подружнього життя.

— За нас випили, — озвалася Степанида Петрівна, — а тепер же вип'ємо й за ваше здоров'я, Борисе Петровичу.

— Спасибі. Спасибі за честь! — відповів вдоволений лісничий, вдячно глянувши в її бік. — Може, все-таки коньячку чарочку?..

— Та вже давайте вип'ю й коньяку, — сказала, хмеліючи, господиня і простягнула до лісничого свою чарку.

— Ну ось і випили ми, й закусили, а тепер же треба й про діло поговорити...

Як сполохана перепілка, Тетяна підвела раптом голову, і в очах її засвітився страх. Вона не сподівалась, що саме сьогодні, за столом, він почне цю розмову, гадала, що про це вони поговорять потім, колись, і спочатку наодинці про все домовляться з ним, а потім уже можна буде говорити й з батьками. Але вийшло не так, як гадалося дівчині, і вона переметнула свій погляд на батьків, наче пробачалась перед ними й водночас чекала їхнього захисту і поради. Те, що здавалось їй раніше дуже простим і вирішеним, за-

раз, несподівано для неї самої, викликало в ній тривогу й замішання.

За столом зробилося так тихо, наче знадвору до хати увірвалася раптом неодвортна чорна вість.

Борис Петрович першим порушив мовчанку й, наполягаючи на своєму, продовжував:

— Здається ж, про все домовилися. Я ж не забув... я ждав. Домовлено ж було, що, як тільки школу закінчить Таня,— одразу будемо й весілля справляти. Чи, може, ти, Таню... передумала? — І він очима, сповненими тривоги й благання, глянув на зняковілу й розгублену дівчину, чекаючи на її відповідь.

Таня, схиливши голову, мовчала. Озвалася мати:

— Та ми, Борисе Петровичу, ще й не підготувалися... Треба ж дещо з одежі справити... і вінчальне плаття пошити, і подумати про весільних гостей, чим їх частувати...

— Це вже мій клопіт. І одяг справимо, і плаття таке пошиємо, що жодна молода такого в селі не мала. Найкращому майстрові у місті замовимо. А про весільних гостей я вже раніше думав і все зробив, що треба... Кабана відгодовую... Буде що пити, буде й що їсти в мене і у вас. За цим діло не стане... Про інше зараз думаю. Щось Таня мовчить... Це мене найбільше непокоїть.

Таня підвела голову, глянула на батьків.

— Я вже дала слово... ще два роки тому... і не відрікаюсь. І нічого я не передумала... і передумувати не збираюся.

— Молода ще ти, доню...— сказав застережливо батько.— Може б, іще якийсь рік почекала. І молодості своєї ти не відгуляла... То школа, то всяка робота по господарству... Ніде ти ще не була, нічого не бачила... Лісовичкою жила... А світ такий широкий...

— Хіба ми разом з нею не побачимо світу?

— Ну коли так, то я... згодна. Будемо гуляти весілля!

— Та не якесь там весілля, щоб тільки записатись у сільраді... А таке вступимо, щоб на все життя тобі запам'яталося.

Тетянина доля була вирішена.

Тече Дніпро, тече могутній, тихий і синій-синій, наче то й не вода пропливає, а лежить по всій поверхні між зеленими берегами, скільки оком сягнеш, рясне цвітіння воло-

шок. А над ними в'ються білі дніпровські чайки, припадають до того цвіту, шугають потім у височінь, і сумно й тоскно линуть їхні тужливі крики в ранковому просторі: «Ой чому, чому так жалібно сьогодні квілять чайки?»

На зарошеному лузі в старенькому платті, поцяткованому синім горошком, босонога, смаглява, з серпом і мішком у руках стоїть Тетяна Туркан, вслухається в ті крики, і вони мимоволі лягають на душу незрозумілим їй самим смутком, наче в цих пташиних криках вона відчуває пересторогу для себе, прощається навіки з своїм дівуванням, з неодгуляною молодістю, з своєю свободою і вступає в новий для неї світ, сповнений загадковості, різних несподіванок, а може, й розчарування. «І що це я зараз про таке думаю? Все ж вирішено. Все гаразд... Може, з ним буде моє щастя...» І вона дивиться на широку й, здається, безмежну стрічку Дніпра, що, зливаючись в зеленавих берегах, губиться в далечині, зливаючись з таким же синім-синім небом.

Потім її погляд довше чомусь зупиняється на потойбе-режній будці бакенщика Степана Помадки, і очі її ждуть, і сама вона жде, що ось зараз розчиняться двері і з будки вийде Іван Крутояр з веслами й рибальськими снастями...

Та минають хвилини, і ніхто не виходить. Видно серед двору на жердині ліхтарі і нові недомайстровані бакени... Висушується на лозяному гіллі біла сорочка і нагадує здалеку клапоть снігу. «І чому я туди дивлюся? — дивується сама собі Тетяна. — Навіщо жду його? Для чого жду? Тепер оте моє недавнє минуле — все одно як сон... Вороття нема... Отож нема чого й думати про нього... Тільки душу ворущу свою непотрібними спогадами...» — переконає сама себе дівчина, а очі, проти її волі, все ще не відриваються від будки, ждуть, сподіваючись побачити його... І серце чомусь в грудях аж німіє й холоне, наче бризкають на нього крижаною водою. «Ну яка ж бо я нерозважлива! Треба забути про нього, виполоти з серця, з душі своєї, як бур'ян, і ніколи, ніколи про нього не згадувати, не ятрити себе... Все ж, все минуло... І не може бути до минулого вороття...» Тетяна рвучко одвертається, йде лугом... Висока й сита трава зрошує їй ноги, зрошує оборочку на платті — не зважає на те... Очі її вибирають місцинки, де найбільше лугового цвіту й холодної м'яти, — там Тетяна схиляється, нагинає лівою рукою жмут квітучої трави, а правою спритно і вміло підрізає той жмут гострим серпом. Ще нажала потім біля тихої заводі голубих незабудок,

щоб світились по траві голубими зірочками, додала духмяного татарського зілля. І коли згодом розтрусилася те все вдома по долівці — світлиця сповнилася такими приємними пахощами, таким стійким ароматом різнотрав'я, наче в лісову сторожку сипнуло літечко свої багаті й щедрі дари на щастя.

Ще пішла потім Тетяна до лісу, наламала з різних дерев цілий оберемок клечання, прикрасила ним стіни, і вже перед очима в неї — хата й не хата, а справжній тобі теремок, пахучий, затишний і красивий.

— Здається, все! — сказала молода господиня, з задоволенням оглядаючи світлицю. — Ну як, мамо, добре?

— Добре, доню, добре... Я теж люблю, коли хата завітчана і пахне в ній свіжою травою. Змалечку люблю отаке все, де зелені багато. Тоді в мене наче душа звеселяється.

Повернувся незабаром з обходу батько, зупинився біля порога, дивиться крізь розчинені двері у світлицю.

— Що, тату, подобається?

— Розумію, будуть сьогодні в нашій хаті гості. Так, чи що? А які ж то гості?

— Сама ще не знаю... Знаю тільки, що прийдуть... увечері...

— Ну, що ж... хай приходять... Є чим прийняти їх. Є чим і почастивати, — сказав батько.

Не поспішаючи, він скинув з плеча мідяну трубку — рожок, почепив, як завжди, на цвяшку.

— Ти ж, Власе, переодягнися у святкове... Люди ж будуть...

— Знаю...

Таким довгим-довгим видався для Тетяни цей пам'ятний, хвилюючий день. Уже кілька разів вибігала вона з хати до криниці, хоч діжечка з водою стояла повна-повнісінька... Дівчина кожного разу пильно оглядала лісову дорогу, але по ній ніхто не їхав, ніхто не йшов...

«Швидше б уже оце все відбути — думала Тетяна. — Спокійніше б на душі було... Ну, чого, чого вони так б'ються?»

Вже лісову дорогу освітлює призахідне сонце. Замережує її довгими тінями від дерев... І тіні ті поступово блякнуть, згасають, бо сонце вже заховалось за суцільною смугою лісу й незабаром зовсім зайшло.

Засвітилася першою в небі вечорова зірка — іскристо, величаво... А гостей все нема та й нема.

«Може, щось трапилось? — подумала Тетяна, і в розхвильовану душу війнуло їй холодом.— А що, що могло трапитись? Що? Що?»

Саме в цю хвилину широко розчинилися двері, і через поріг переступив до хати Сава Булат. Його поява була несподіваною для всіх.

— Добрий вечір вам у хату,— сказав Сава, зупинившись біля порога й оглядаючи темними, як ніч, очима господарів, що, чомусь розгубившись, мовчали.— Не ждали, мабуть, такого гостя?

— Сказати правду,— першим отямився батько,— не ждав... І не думав...

— Бач, як воно, Власе Івановичу, в житті буває...

І наче це трапилось вчора, їм обом пригадалася незабутня зустріч у лісі і така ж незабутня розмова серед ночі тут, в оцій сторожці, коли Сава повернув лісникові його берданку.

— Що було — минулося... Ти про таке, Власе Івановичу, не згадуй... і зла на мене не май. Знаю, на краю волосинки твоє життя трималося... Пам'ятаєш?

— Такого довіку не забудеш...

— І я не забуду. Спасибі тобі, Власе... за науку... Вдарили тоді в душу мене твої слова... Ти навчив, як треба людині в світі жити серед людей. Ви, може, чули.... Я тепер інший. То приходив до вас лісокрадом, а сьогодні ось завітав як сват.

— Та чого ж ви стоїте, Саво Тарасовичу, біля порога?.. Заходьте, сідайте.

— Ми зла на вас не маємо... Хіба я не чула, як ви захистили біля сільради Крутояришиного сироту.

— Того не можна було стерпіти... — промовив Сава, сідаючи на дивані.— Сам не пам'ятаю, як хватував його... в руки... Бути б мені в тюрмі після того, коли б не підспіли Гаркуша з Морозенком.

— Люди про все нам розказали. Поглумився й над нами Задихайло...

— Я знаю...

— Годі про таке згадувати,— сказав лісник.— Був, був — та й загув... Ти краще, Саво, розкажи, як живеш-поживаєш?

— Та що ж розказувати? Тепер живу добре... Спасибі Сидору Антоновичу... Хоч і погана слава ходила про мене в селі, мовляв, лісокрад, п'яниця, сякий-такий! А він, Гаркуша, якимось викликав мене до сільради. Приходжу, дивлюсь, і Науменко там! Кіндрат Кузьмич. «Ну,— думаю,—

за старі грішки розмова буде. Нікуди не дінешся. Що заробив — те й матимеш». До всього я був готовий. А вони привітались зі мною як годиться — за руку, стільця мені підсунув Науменко, а Гаркуша запитав: «Ну, Савко, як же ти вирішив?» — «Що вирішив?» — «У світі жити? Знаємо ми тебе давно. Ти майстер на всі руки, ремесла знаєш — і ковальську справу, і столярську, і теслярем добрим можеш бути...» — «А це ж ви до чого... ведете?» — запитую й сам радію, що про моє минуле вони не згадують, бо я сам уже вирішив... покінчити. «До того веду, — каже Гаркуша, — щоб ти, при таких ремеслах, за розум взявся і не страмив себе перед людьми. Ти можеш і собі чесні заробітки мати, і людям підсобити трудом своїм... Бачив, скільки колод наверхав собі з лісу Задохайло?» — «Чом не бачити? Бачив... Він же зі мною домовлявся, щоб я йому хату поставив...» — «Таку, — каже, — хату собі воздвигну, що ні дід, ні прадід, ні батько — ніхто не мав». Он як! Збирався жінку прогнати від себе — біднячку, а одружитись з іншою... Десь там у нього була така в районі...» — «Ну, тепер у нього є інші «хороми»... — сказав Сидір Антонович. — А нам треба своє робити... Ти знаєш, що ось у нього, в Кіндрата Кузьмича, вороги хату спалили... І у Давидка Віхтя хати нема... Та ось ми тебе попросимо... Збереш теслярську бригаду... знаєш, кого собі на підмогу взяти... і берися за діло... Того лісу, що собі Задохайло на хороми натаскав, — вистачить дві хати поставити...»

Ну, ми й поставили...

Сава замовк, глянув на господарів і, звертаючись до Тетяни, спитав:

— Ну, а ти, кралечко, чом же не запитуєш, де я твого жениха загубив...

Тетяна аж спалахнула вся від несподіванки.

— Не сміла... відразу про таке питатися...

— Ну то я тобі скажу... Він у лісництві затримався. Якийсь звіт конче треба закінчити. Прийде трохи пізніше.

Цілою юрбою з лісової дороги на лісникове подвір'я зайшли молодіці й дівчата. Першою помітила їх Тетяна і, мов вихор, вилетіла з хати на ганок. Були тут і свахи, і дружки, запрошені на весілля молодою. Все знайомі, милі, дорогі обличчя. Ось Санька Росяна — синьоока дівчина з густим каштановим волоссям. Вона сьогодні не в буденному, а в доброму платті хорошого крою, голубого кольору з пишною трояндою, що палає вогнем у неї на грудях. А біля Саньки стоїть Дуня Ярмоленко — низенька, кругленька, з кирпатим носиком, густо обсіпаним веснянками... Тут же й

Оксана Смолянець — темноока, чорноброва, смаглява, як циганка, з густим наливам рум'янців, з важкою косою, в якій красується бордово-вишнева стрічка.

Прийшла разом з дівчатами й Ольга Зима — тиха, мовчазна дівчина, з такою ряснотою намиста та кольорових бус, що вони вигравали на її грудях післягрозовою веселкою. Очі в Ольги стали немовби ще глибші. Не добрати, особливо увечері, якого вони кольору, бо затіняли їх собою навдивовижу густі й довгі віі.

Прибули до лісової сторожки також і кілька молодиць, що їх порадила Тетяні запросити мати.

— Що ж ми отак і будемо стояти в тебе перед порогом? — озвалася Санька, дивлячись на схвильовану й трохи розгублену подружку.— Запрошуй до хати, чи що? Будемо рушники торочити...

Наче отямилась Тетяна, низенько вклонилася гостям, повела руку до хатніх дверей.

— Прошу, дорогі гості, прошу, мої подруженьки вірні, заходьте! Рада вам... Дуже рада.

Розбитна й весела Санька скомандувала:

— Ану, весільна братіє, заходь! — І першою переступила через хатній поріг знайомої їй сторожки.

Незабаром прибув молодий, пробачившись перед молоддю і гостями за своє запізнення.

— Сподіваюсь, мій сват,— повів очима на Саву Булата,— вже пояснив, у чому справа? З незалежних від мене причин... Але ми своє наверстаємо...

Тугою і новим припливом жалощів ударило Тетяну в серце. Підійшов молодий, глянув їй в очі, стиха запитав:

— Таню, що з тобою?.. Ти така смутна, невесела... Може, в тебе щось болить?.. Може, тебе хтось образив...

Підвела голову, глянула зажуреними очима в його очі.

— Ні, я здорова... Ніхто мене не образив... тільки на душі...

Та й зацікавила...

В розчинених навстіж дверях у сірому костюмі з невеликим чемоданом у руках стояв її рідний довгожданий брат.

— Нестор,— скрикнула Тетяна й, наче буря, метнулася йому назустріч, обняла, стала цілувати.

— Я думала — не прийдеш... А ми тебе ждали. Ми так тебе ждали, Несторе!

Підбігла мати, впала йому на груди, несподівано заридала, вимовляючи тільки одне слово:

— Синку... Синку мій!..

— Та чого ж ви плачете, мамо? Заспокойтесь...

— Нерви здали... у моєї старі, — пояснив батько, обіймаючи сина й цілуючи його тричі. — Діждались... Прибув-таки... — І голос у нього зрадливо здригнувся.

— Як же я міг не прибути на сестрині весілля? Все покинув, і ось я вдома!.. Вдома!..

І він ступив до хати, обвів поглядом гостей, привітався до них. Гості відповіли врізної і знову затихли. Багатьох із них, особливо старших, він знав і пам'ятав, але ось до дружок придивлявся уважно, намагаючись угадати кожну.

— Невже переді мною Санька Росяна?

— Вона сама, — сміливо відповіла дівчина, з цікавістю розглядаючи Тетяниного брата.

— Оце ти така... так виросла? Хоч заміж тебе віддавай...

— Можна б і заміж, та, на жаль, ніхто не сватає, — відповіла жартома дівчина.

Нестор, розуміючи жарт, вже зупинився проти Оксани Смолянець.

— Зажди... зажди... не говори... — попередив він дівчину, уважно її розглядаючи.

— Та Оксана я... Оксана Смолянець, — засміялася дівчина, і щоки її враз налилися густим вишневим рум'янцем.

— Правда, Оксана... Пам'ятаю тебе...

І раптом Нестор відчув на собі допитливий погляд дівчини, що стояла, мов тиха райдуга, в барвистих прикрасах.

Нестор глянув на дівчину, на її густі й довгі вії, в яких, наче в темному бору, блискали іскринками ультрамарину сині-сині очі.

— Ольга... Ольга Зима... — тихо відповіла дівчина, не відриваючи свого погляду від Нестора.

— А я — Дуня Ярмоленко, — почув Нестор дзвінкий голосок і побачив перед собою низеньку кругленьку дівчину, яка весело й сміливо дивилася на прибулого. — Ви мене пам'ятаєте? — І на її кирпатому носіку заграли ряснотою веснянки, а в очах засвітилися лукаві вогники.

— Пам'ятаю тебе, Дуню... Але що ж ти за ці роки... так і не виросла?

— Саме себе картаю... Мабуть, оті дрова, що я їх носила з лісу в'язками, придавили мене... Ну, хоч умри — не росту, і край! Уже я купувала собі черевички на високих каблуках — і все одно низенька...

— Нічого... Ти ще молода. Ти ще підростеш,— жартував Нестор, вітаючись з іншими гостями, що зійшлися до батьківської хати.

— Ну ось, сину, дозволь тебе познайомити з нашим майбутнім зятем. Про нього ми тобі писали...

Нестор бистрим поглядом озирнув присутніх, безпомилково вгадав серед них молодого, підійшов до нього.

— Борис Петрович?

— Радий познайомитися з вами, Несторе Власовичу... Я чув про вас багато, і від батьків... і від Тані... радий, дуже радий породичатися з молодим хірургом.

— Я також... радий... — відповів Нестор, простягаючи руку.

— Тільки маленьку поправочку... Не майбутній я зять... А вже можна вважати мене справжнім зятем... Нічого тепер не може змінитися... Це вже вирішена справа.

Короткий, але мужній потиск рук, обопільно-допитливий погляд, що, здавалось, проникав в саму душу, намагаючись відразу розгадати й зрозуміти найпотаємніші помисли й бажання.

Як блискавки, шугали в голові лісничого думки: «Що він думає про мене? Що? Що... Старий, мовляв, для сестри. Поспішила дати згоду на шлюб... Треба було подождати... Може, почне її відраджувати, щоб отямилась, роздумала? Ну, ні! Такому не бувати! Пізно. Про весілля вже знають люди... Я не дозволю. Та й вона не посміє... Я їй стільки всього справив: і одягу, різного вбрання, і модельні черевки лаковані на високих каблуках, і кофточки — це ж все моє... І вінчальне плаття... У кращого майстра замовляв... Про гроші — вже й не питай, скільки воно коштувало... Та ще дав їм на весілля... Кабана заколов... Такі витрати маю... Ні, ні, не посміє вона себе й мене знеславлювати... Не допущу! Я не хлопчисько там якийсь. За себе постояти зумію... Та й він, оцей брат... Ну, чого йому треба було приїздити зараз?.. Жив там собі в місті роками. Міг би ще перебути й приїхати до рідні, коли б ми вже згуляли весілля... Так на ж тобі, принесло його саме зараз... А вона, Тетяна, дуже любить свого брата... Я бачив, як кинулась до нього...»

Нестор дивився на зятя, тримав, мов на прив'язі, його очі й думав: «Що ти за людина? Чи справді ж любить тебе моя сестра? Чи ти обплутав, затьмарив її, молоду, недосвідчену, різними дарунками... Дієш, як бувалий вовк. Така ще молода моя сестра, свіжа, гарна, красива, справді, як

квітонька... Ще я не розмовляв з нею, не розпитував, чи справді ж вона з любові те все робить... Щоб, отямившись, не шкодувала потім, не скаржилась на свою пропашу долю...»

— Та що ж це я стою отака затямлена? — озвалася мати.— Та, може ж, ти з дороги, сину, стомився... Може, ти зголодів?

— Ні, мамо, ні — і не стомився я... і не зголодів. Я радий, що потрапив на сестрині весілля. І дуже хочу, щоб усе тут ішло... як то й годиться...

— А може, таки вип'ємо по чарці? — настоював і молодий. Довелось Нестору поступитись...

Сестра злила братові на руки холодну криничну воду, подала йому чистий вишиваний рушник, а сама очей з нього не зводить, і в очах тих світиться зараз стільки нестримної радості, щирого захоплення й любові. Наче з'явилося перед нею диво, давно омріяне, давно не бачене.

— Я ж тебе, братику, так ждала... так ждала... всі ці роки.

Він ніжно обійняв її за плечі, і так удвох вони і ввійшли до хати. Гості й хазяїни випили по чарці, закусили, а тоді розбитна, весела й трохи сп'яніла Санька озвалася за столом:

— Нам, друзкам, нема часу чарку пити... Нам, друзкам, треба діло робити... Гляньте, молода ще не вбрана, як годиться...

— І то правда,— відразу погодився Нестор, виходячи з-за столу. Слідом за ним підвелися всі.

— А яка ж мені буде робота на весіллі?..— запитав він, позираючи на Саньку.

— Будете коси сестрі розплітати...

Нестор залюбки слухав пісні, уважно розглядав весільних гостей, милувався ними, особливо друзками, яку кожен з них він пам'ятав з днів свого дитинства й незабутньої юності, що проминули в рідній стороні. Та, звичайно, найпильніше він стежив за своїми рідними... За ці роки у батька й матері з'явилася на скронях сивина... Батько тримався ще браво, а в матері під очима лягли виразні зморшки і самі очі потьмяніли... І не така вона вже бистра в рухах, як то було раніше.

Нестор помічав: вона зараз помітно схвильована і, як здавалось йому, трохи розгублена. Стільки в хаті людей, і треба ж кожного запримітити вчасно, піднести чарку, сказати привітне слово, достойно пригостити. Зворушливі, ніжні й теплі

почуття обгортають Несторову душу, і він щиро шкодує зараз, що в попередні роки не зміг за навчанням і роботою вирватись додому, щоб хоч провідати батьків, сестру, побувати в рідному краю, за яким скупив уже.

«Ну нічого,— думав він, заспокоюючи себе.— Я не дарма провів ці роки. То вчився в медінституті, то був на практиці в кращих лікарнях міста, працював з найвидатнішими хірургами, переймаючи їхній досвід і вміння, бо я хочу повернутися до рідного краю добрим спеціалістом».

І все ж, намагаючись якось виправдати себе перед своїм сумлінням, перед своєю совістю, він не міг простити собі такої довгої розлуки з рідними йому людьми...

Так швидко промчали роки, уже он у батьків з'явилася сивина... А Таня, його молодша сестричка, яку він залишив дівчинкою, виросла за ці роки, виходить заміж... Та коли ж це сталося? Коли?

Ось сидить вона за столом поряд з молодим, усміхається до нього, але в очах її не помічає Нестор того хвилюючо-захопленого щастя й радості, що їх не можна стримати нічим, бо вони, як переповнене джерело, вириваються з найглибших тайників душі — рвучкі, непереборні, осяйні... І те внутрішнє сійво видно всім: рідним, друзям і гостям.

«А чому ти, сестро, така смутна, невесела? — здавалося, запитував Нестор поглядом, спостерігаючи за нею.— Що трапилося, дорога моя? Я бачу... Я розумію... Не радісне тобі весілля... А чому? Чому?»

Та нема як поговорити з сестрою, коли в хаті повно людей. Нема як розпитатися, чому світиться зараз в її очах затаєна глибока журба і смуток.

Батьки люб'язно та гостинно підносять гостям повні чарки напою, припрошують, самі пригублюють, щоб усё було до ладу, щоб не осудили потім їх гості, що, мовляв, хазяїни обійшли когось в частуванні.

Першою знову ж таки підвелася за столом Санька Росяна, зав'язала у хустку два калачі, голосом подала вість весільним гостям, що пора вирушати з дому.

Ось уже й луг, той самий, на якому Тетяна жала траву, готуючись до зустрічі весільних гостей... Він іще весь у цвіту, тільки без роси, бо сонце, обцілюючи кожну квіточку і стеблинку, вже випило ту росу ще зраночку і зараз ніжно, й ласкаво голубить теплом своїм запашне різнотрав'я.

Як і в той пам'ятний ранок, співають над ситим лугом жайворонки, і їх сопілчані переливи чути хто зна й куди.

Ідуть весільні гості, наближаються до ріки, і нова хвиля спогадів напливає на Тетяну... Ось старий осокор, що впав, підмитий повідною водою в річку. Його не зміла бистра течія тільки тому, що частиною коріння, немов руками, він учепився за піскуватий ґрунт і зараз лежить на тому самому місці. Розлога вершина так і лишилася з коричневими бруньками, що їм судилося вмирати, не розвинувшись, а дві-три гілки на важкому стовбурі пишно зеленіють і шумлять під легким вітерцем.

«Немов людина тяжко зранена,— подумала Тетяна, з жалем дивлячись на поваленого велетня,— ще животіє, але вже йому не жити».

Мимсволі зір її ширяє на той бік Дніпра, де стоїть бакенська будка. Власне, Тетяну цікавить не сама будка і не бакенщик. Здається, ось зараз розчиняться двері і з веслами й вудками в руках з'явиться Іван Крутояр. Йому дозволяє часом Помадка користуватися човном, а за те Іван допомагає бакенщикові засвічувати на річці вечірні ліхтарі. Ось і зараз край берега стоїть припнутий човен. Даремно вдивляються туди Тетянині очі.

Нічого там не видно, та й сам бакенщик, певне, зараз відпочиває.

«І що це я сьогодні все думаю та думаю про Івана? Для чого? Не треба! Те, що було колись,— минулося... Забути треба його, вирвати з серця безжально, мов бур'ян...» Але чим більше вона отак переконувала себе, тим владніше Тетяна відчувала — Іван оволодівав її душею, породжуючи в ній неспокій, тривогу, недобрі передчуття.

«Ой що ж воно буде зі мною? Що буде?»

35

Одразу й не добереш, чи на старому дубі, чи на розлогому бересті примостилися горлиці і знай собі мрійливо туркочуть, не сполохані ніким. А десь з гушавини лине голос зозулі, що довго і вперто віщує комусь довголіття.

Лісом в'ється споконвіку неширока й тиха дорога. Спить вітер, спить листя, сплять трави. Тільки не мають спокою зараз двоє метеликів — білий і жовтий. Вони пурхають над лісовими квітками, наче придивляються до цвіту, вибирають, де б можна було їм відпочити, склавши вітрилом притомлені крильця. Хіба обрати ромашку? А може, краще примоститися на голубих зірочках петрових батоїв, що завжди пахнуть медом і приваблюють до себе бджолу, осу

і лахматих джмелів з кольоровими поясами. Ні, не сіли й тут, полетіли далі шукати для себе ще запашнішу й барвистішу квітку.

Раптом сполохано зірвалися з вершини горлиці, майнули між зеленню сивими крилами, і вже їх нема — зникли в гущавинах лісового царства. І в ту ж хвилину, спочатку ледь чутно, а потім, з кожною секундою наростаючи, зринають, пливають, наближаються малинові передзвони й бистрий тупіт копит. Із-за густих заростів ліщини, наче з широко розчинених воріт, вириваються ошалілі коні, що ними править Сава Булат.

— Гей, бережися-а-а!.. Бережи-и-ись!.. — лине його сильний, попереджувальний голос, застерігаючи тих подорожніх, хто, може, зараз десь іде собі безтурботно лісовою дорогою. Розпалені коні можуть збити людину, розтоптати копитами, як то колись могли б розтоптати і його, хмільного Савку, на ярмарку. Та спасибі лісничові Власу. Він вчасно врятував тоді його від каліцтва, а можливо, й смерті. Той випадок запам'ятався Саві на все життя.

Отож зараз він, пильно озираючи дорогу й підстьобуючи вгодованих коней тільки ремінними віжками, не щадив свого голосу, час від часу вигукуючи:

— Гей, бережи-и-ися!.. Бережи-и-и-и... — І до коней, захожуючи їх: — Е-е-ех, ви, урагани!.. Застоялись на конюшні, тепер да-ва-а-ай! Дава-а-а-й!..

Коні летіли птицями. Вітер бив в обличчя, ворушив фату на молодій, метав барвистими стрічками, підхопивши їх у повітрі цілим роєм, і вони, блискаючи різними кольорами, тонко лопотіли під вітром, а відірватися не могли, бо надійно їх закріпили при вбиранні молодої найвірніші дружки.

Мчать коні, мчать... І з такою ж швидкістю біжить назустріч молодим знайома дорога. Мелькають перед очима стовбури дерев, поодинокі кущі й зарості ліщини, поляни й гущавини... Все мимо, мимо пливе, зникає десь там позаду, змінюючись новою хвилею буйної зелені...

А на її яскравому тлі все так само бистро летять святково прикрашені ворони. У гриву їм заплетено барвисті стрічки і живі квіти з переливами цвіту — рожевого, синього, червоного... Квітами й стрічками також оздоблено їхню упряж, тому коні зараз особливо нарядні, красиві, бистрі.

— Гей-гей! — лунає все той же голос. — Бережися-а-а!.. Бережи-и-и... — і відлунює в глибинах лісу, й там же завмирає...

Ще не встиг осісти на придорожні трави теплий пил, збитий кінськими копитами, завихреними колесами, як з'явилася на тій же дорозі тройка коней — сірих, підібраних по масті один до одного, — сильних, бистрих, гарячих, так само прикрашених по-весільному в квіти й стрічки.

На возі не сидить — стоїть сам колгоспний конюх Давидко Віхоть, вміло ними править, ласкаво звертаючись до них, мов до людей:

— Ну, голубчики мої милі... Соколята ви мої дорогесенькі!.. Вперед! Вперед...

І коні немовби розуміли мову свого доглядача й мчали, не поступаючись вороним, мабуть, швидше передгрозового вітру.

На переповненому возі, де сиділи дружки, свахи й світилки, чулися вереск, сміх, жарти.

А слідом за тройкою ще і ще мчали підводи з весільними гостями. Там свати, там бояри і просто собі запрошений і незапрошений люд, жадібний на такі гульбища, де можна добре повеселитися.

Буряним смерчем незабаром увірвався до села весільний поїзд, полохаючи курей, що з тривожним криком встигали розлітатися просто з-під кінських копит.

З хат поспішало старе й мале. Хто зупинявся на ганку, хто біг до тину, а дехто — аж на вулицю, щоб краще роздивитися весільних гостей і особливо глянути на пишно вбрану молоду.

Та вороні так швидко пронеслися повз хати і дворища, що тільки курява знялася позаду. Підводи мелькали одна за одною і зникали за поворотом вулиці, наближаючись до будинку сільради, де східці, вхід і коридор були щедро притрушені свіжими квітами, серед яких переважали білі ромашки — на щастя.

В новому чорному костюмі, прикрашеному бойовим орденом Червоного Прапора, — за участь у громадянській війні, — з хлібом і сіллю, покладеними на вишиваний рушник, стояв Сидір Антонович Гаркуша, а поряд — теж у новому костюмі — його фронтовий друг, нинішній голова сільради Кіндрат Кузьмич Науменко, який тримав у руках два пишних букети: один з білих мов сніг, а другий з темно-махрових троянд.

— Агей! Ге-е-ей! Бережись... Бережися-я-а!.. — вигукнув востаннє Сава Булат, і натовп людей, що зібрався тут, шарахнувся на два боки, пропускаючи гарячих коней, що влетіли сюди в барвистих прикрасах, наче казкові жар-птиці.

Відразу духовий оркестр грянув марш, сполохавши з старих осокорів чорних граків. З тривожним карканням закружляли вони над розлогими кронами, де виднілися великі, мов добре сито, їхні гнізда.

Другою зупинилася тройка, яку вміло й красиво розвернув на передсільрадівському майдані Давидко Віхоть. Зупинилися й інші упряжки весільного поїзда. І тільки тоді лісничий підвівся, ступив з фаєтона на землю, роздавивши каблуком нових черевиків білу ромашку.

Схвильований і зніяковілий перед такою кількістю людей, він не помітив знівченої ромашки, а, як то годиться молодому, простягнув руку нареченій, і вона, теж зніяковіла й помітно схвильована, стала поряд нього у всій своїй незайманості, чистоті та дівочій красі.

По натовпу прокотився хвилькою невиразний шумок і стих, бо людям зараз не до розмов. Всякому хочеться дивитися на молодих, стежити за кожним їхнім рухом, нічого не проминувши.

За молодими стали друзки, бояри, світилки, свахи та свати. Урочисто рушили всі вони до ганочка, над яким майоріла вогнисто широка шовкова стрічка. І не староста, як то годилося б у таких випадках, а сам голова колгоспу зустрів молодих з пишним, спеченим заздалегідь для цього випадку, короваєм.

Оркестр раптово затих, аби чути було нареченому і нареченій і всім людям, які сюди зійшлися, що говоритиме хрещений:

— Дорогі мої Борисе Петровичу і ти, моя хрещенице Таню. Сьогодні ми будемо свідками народження нової сім'ї. Нехай же цей день стане для вас великим радісним святом. Від щирого серця вітаю вас, бажаю вам великого щастя, доброго здоров'я, довгих та ясних років на вашому спільному шляху... І, звичайно, я вам бажаю діток, щоб ваше життя скрашали...

І хрещений вручив коровай, поцілував Таню першою, потім лісничого, який зворушено промовив:

— Спасибі! Спасибі вам на доброму слові... За все. Від нас обох... Спасибі!..

Коровай прийняв молодий і передав його Саві Булату.

З привітальним словом до молодих звернувся голова сільради:

— Вітаю і я вас, дорогі мої, від усього серця і теж бажаю здоров'я, і щастя, і радості. Бажаю вам добре прожити, дітей женити, внуків діждати, на срібному та золотому

весілля гуляти! Хай же чистим буде ваш життєвий шлях, славним у труді і красивим, як оці троянди!

Він так само першою поцілував Тетяну, потім лісничого, який до того розчулився від цих щирих привітань, що в нього навіть зволожилися очі.

Біля розчинених навстіж дверей стояв у святковому одязі сторож Никифор. На піджаці в нього, ніби у весільного боярина, красувалася велика, розквітла вповні багряна жоржина, що її він зірвав сьогодні в своєму палісаднику.

Никифор нічого не говорив молодим, а лише посміхався хорошою милою усмішкою, виявляючи цим свою любов до них і пошану.

Кіндрат Науменко продовжував:

— До нашої сільської Ради депутатів трудящих надійшла заява від громадян Владики Бориса Петровича і Туркан Тетяни Власівни, які бажають вступити в законний шлюб.

Шановні товариші Борисе Петровичу і Тетяно Власівно, запрошую вас до столу реєстрації шлюбу.

Духовий оркестр заграє марш. Молоді, а разом з ними й численні гості рушили до приміщення сільради.

По підлозі коридора, як і на приступцях, були розтрушені квіти, а при вході до кабінету голови сільради розстелено килим і вже по ньому розкидано червоний, білий, синій і рожевий кольори присадибних і лугових квітів, духмяних та запашних.

Добротний сільрадівський стіл зараз покрито чистою скатертиною, на якій стоять два глечики з добірними трояндами. Все тут зразково прибране, чисте, вимите, і по всій кімнаті невидимими хвилями плывуть з букетів ніжні й дуже приємні пахощі.

Молодих запросили сісти на стільці перед столом, а за столом зайняли місця голова сільради й голова колгоспу.

— Шановні товариші! — звертається до них Кіндрат Кузьмич Науменко. — Перед тим як почати реєстрацію вашого шлюбу, дозвольте вас запитати: ви, Борисе Петровичу, добровільно вступаєте в шлюб з Тетяною Власівною?

— Так! — відповів лісничий.

— А ви, Тетяно Власівно, також добровільно вступаєте в шлюб з Борисом Петровичем?

— Так! — тихо відповіла молода.

— Отже, з цієї хвилини ви засвідчуєте свою любов власноручними підписами в актових записах. Тетяно Власівно... Яке прізвище ви бажаєте мати після одруження?

Настала хвилююча й вирішальна для неї хвилина. Не

встигла наречена відповісти, як з місця різко підвівся лісничий, так різко, наче його несподівано хтось вколов шилом.

— Звичайно, Владика... Тетяна Власівна Владика. Як же може бути інакше? Адже вона тепер моя дружина й мусить мати моє прізвище! — І він самовдоволено сів на стілець.

Тетяна зблідла і, дивлячись на лісничого, мовчала.

— Ти що, Таню,— втрутився в розмову хрещений, пильніше глянув на молоду.— Хіба ви про це не домовлялися раніше? А може, ти...

— Я хотіла б лишити моє дівоче... Туркан... Якщо можна...

— Чому ж не можна? — сказав голова сільради і теж уважніше подивився їй в очі.

Лісничий знову підвівся. Він помітно зблід. Нижня губа нервово смикнулася від хвилювання й роздратованості.

— Як же це? Не розумію... Моя покійна Анюта мала моє... Чому ж зараз... коли ми вже розписуємось...

Настала тиша — несподівана, гнітюча й важка. Раптом по дерев'яних східцях протупотіли швидкі кроки й у розчинених дверях зупинився Іван Крутояр. Здається, він нікого не помічав, крім неї. Очима, сповненими здивування, відчаю й страшного, невимовного болю, дивився якусь мить на її весільне вбрання, в її сполохані очі, в лице, що стало вмить блідішим за її білосніжну фату...

Рвонулася з стільця Тетяна з відчайдушним криком:

— Іване!.. Іване!..

Але цей майже нестямний крик не зупинив його. Нічого їй не сказавши, Іван Крутояр так же швидко зник з очей, а в приміщенні сільради почулося різуче, сповнене гіркоти, болю й каяття нестримне ридання...

В цю хвилину різко пролунав у кімнаті телефонний дзвінок. Сидір Антонович взяв трубку.

— Слухаю... Я — Гаркуша... А це ви, товаришу Морозенко? Василь Маркіяно...— З трубки почувся короткий схвильований голос, який швидко й урвався. В кабінеті стало тихо-тихо... Навіть Тетяна, тамуючи ридання, підвела голову і очима, повними сліз, дивилася на свого хрещеного.

Сидір Антонович не вішав чомусь трубки, а стривожено озирав присутніх.

— Що трапилося, Сидоре? — нетерпляче запитав Науменко.

Зупинивши на ньому свій погляд, Сидір Антонович при-тишеним, сповненим глибокого потрясіння голосом від-повів:

— Дзвонив Морозенко... Почалась війна з німецькими фашистами.

Люди зацікавилися...

36

Вість про війну до того вразила всіх, що присутні не помітили, коли і як Тетяна Туркан вийшла з приміщення сільради. Ніхто її не зупиняв, ніхто не озвався до неї і словом.

Спинилася вона в розчинених навстіж дверях ганку, що над ними вітерець ледь погойдував широку червону стрічку. І ця стрічка, і сторопілі люди, що мовчки стояли на майдані й дивилися на Тетяну, ждучи якихось пояснень, вразили молоду... Та ще більше вразили її понівечені квіти, позривані й безжально затоптані в пилюку, як і стрічки, що ними було прикрашено зброю і гриви вороних...

Нікому нічого не сказавши, Тетяна важко зійшла по східцях, хитнулась на останній приступці, але не впала, а так і пішла далі з майдану в своєму весільному вбранні, без подружок, без сватів, свашок і бояр.

І знову з хат вибігали люди. Хто зупинявся на ганку, хто припадав до тину, а хто виходив аж за ворота, щоб краще роздивитися молоду, яка нещодавно мчала, мов вихор, разом з лісничим на вороних конях, прикрашених повесільному квітами та стрічками, а зараз чомусь поверталася пішки, одна... І те, що вона одна, і те, що перед цим пролетів на ошалілих конях не менш ошалілий жених, викликало в людей надмірну зацікавленість, бажання дізнатися, що ж могло трапитися там, у сільраді, між лісничим і лісничовою донькою, яка ось зараз іде з очима, сповненими такого болю, страждання й горя, що люди не відважувались ані зупинити її, ані промовити до неї хоч словечко. Вони тільки мовчки дивилися на неї, і в тих мовчазних поглядах було співчуття, невимовний жаль і скорбота.

Тетяна вдячна їм, цим людям, яких вона добре знала, вдячна за те, що ніхто з них не зупиняє її, нічого не розпитує, не ятрить душі, що вперше в житті зазнала такого потрясіння...

«Може, це і добре,— намагалася себе заспокоїти,— добре, що так все сталося. Було б гірше, коли б я стала його дружиною. І мучилася б потім, горювала з нелюбом...»

...І, ніби поряд з нею, невидимо йшов рідний брат Нестор, розгадував її сокровенні думи і не осуджував її, не дорікав за те, що так необмірковано дала свою згоду на одруження з людиною, якої не любила.

Це відчула сьогодні особливо гостро Тетяна тут, у сільраді, коли вже мала розписатися з лісничим у книзі шлюбної реєстрації.

«Як же я могла дійти до такого? Як?..» — дорікала сама собі у відчаї, засуджуючи свій вчинок, викликаючи сама до себе зневагу.

І знову вона немовби чує голос досвідченішого брата Нестора:

«А я це помітив одразу, як тільки глянув у твої очі. Ти була перед весіллям дуже засмучена, і я зрозумів — не любиш ти свого жениха... Не любиш!.. Зрозумів також твою душевну тривогу, неспокій... Але, сама знаєш, так все сталося, що я не зміг з тобою перед весіллям навіть поговорити, спитатися в тебе, по-братньому порадити... А я таки не радив би тобі, сестро, з ним одружуватись... В нього холодні очі... І, здається, він людина не зовсім чесна. Це — досвідчений вовк! Так-так! Я навіть помітив, що він невдоволений моїм приїздом».

«Я теж помітила... Тільки ти, Несторе, зрозумій мене. Він все так робив, що я мимоволі стала залежною від нього... Особливо, коли померла в нього дружина... Спочатку він заходив до нашої сторожки, так, між іншим, щоб поговорити з нашим батьком про справи лісництва...»

«Зрозуміло... Обплутував тебе, як павук павутинням, а ти цього не помічала чи не розуміла...»

«Помічала... Але вже стільки було подарунків у нашій хаті, що якось незручно...»

«Незручно було поривати з ним? Так?» І в голосі Нестора відчувалися нотки осуду й роздратування.

«А потім ми були в гостях у нього — всі троє...»

«Ходили, значить, на розглядини? І що ж там: добрий будинок, сад, погріб, хазяйство?..»

«Все в нього є... Всього вдоволь...»

«Сестро, я тебе не впізнаю... І ти позаздрилась на сите, забезпечене життя?»

«Обіцяв мене на курорти повезти — до Криму і на Кавказ. Я ще не була там. Він розповідав нам, яка там краса! Які мальовничі гори і море...»

«А чи думала, Таню, над тим, що після одруження ти б не на курорти їздила, а поралась би з ранку до пізнього

вечора в господарстві лісничого не як господиня, а як наймичка?»

«Наймичка в нього є»,— пояснила братові, та він її чи не дочув, чи не хотів чути... Голос у нього дрижав від обурення й хвилювання, що ним пройнялася вся його чесна, відкрита душа:

«Так би мала що їсти й пити; мала б у що одягнутися. В хаті твоїй було б багато всякого добра. Ти б жила в просторому будинкові... мов у в'язниці. Ніхто до тебе не ходить, і ти ні до кого, бо помітив я, що твій лісничий — дуже ревнивий...»

«Це правда, що ревнивий»,— погодилась сестра.

Та, не слухаючи її, Нестор продовжував:

«Він примусив би тебе сидіти вдома... Ти б не могла зустрічатися з подружками, ходити, як вони, до сільського клубу, відвідувати хоролий, чи музичний, чи ще якийсь гурток. Він допитував би тебе, як кат: «Де була? Чом так пізно повернулася?.. З ким гуляла?» Він би згубив, змарнував твою молодість, позбавивши тебе всього доброго, що дає тобі радість, задоволення і вітху. Він приборкав би твої бажання і посягнув би на твою волю... А що є дорожче за волю в житті? Про це думала?»

«Правда — вирвалось просто з Тетяниної душі.— Ти не чув, не бачив... Як він у сільраді скипів одразу, коли я захотіла лишити своє дівоче прізвище: «Як же це? Не розумію... Моя покійна Анюта — мала моє... Чому ж зараз, коли ми вже розписуємось?!»

«От бачиш, бачиш? — почувся передбачливий голос Нестора.— Я все розгадував його характер і хотів застерегти...»

Високим каблучком модельного черевичка Тетяна зачепилася об густе плетиво придорожного споришу, збивши з нього пилюку, що забруднила їй не тільки білу, мов сніг, лаковану шкіру, але й лягла сірою цяточкою на нові панчохи...

Не зупинилась, не витерла пилюки — так і пішла далі, вслухаючись в перервану розмову.

«Що хотів мені сказати Нестор? Від чого збиравсь застерегти?» І Тетяна знову поринула у світ своїх переживань і зовсім не думала, що брат питає в неї про найпотаємніше — про що вона і не хотіла йому говорити.

«А хто цей Іван? Ти збиралася його запросити на весілля?»

Не могла вона так одразу щиро й одверто признатися

братові в найінтимніших почуттях, але вирішальним в нездійсненному шлюбі з лісничим був саме він, Іван Крутояр, що в фатальну хвилину ввірвався в сільраду неждано-негадано, як буря, як вогонь, що обпалив їй серце, примусив забути одразу молодого, викликав нестримне ридання...

Він заступив собою лісничого, відтіснив його, як щось чуже, немиле й непотрібне їй; поламав і потрощив, мов бурелом, усе, що стояло йому, юнакові, на шляху до щастя, радості й любові...

Але де він зараз? Куди зник? Де блукає? Адже і в його душі, мабуть, робиться те саме, що і в мене... Треба його розшукати, порозумітись, попросити пробачення... Так, так, саме мені, бо я завдала Іванові стільки болю й страждань... Я це помітила по його очах!

І він постав в її уяві таким, якого вона знала завжди, — запальним, одвертим, чесним, нестримним до всякої кривди і брехні...

Вона відчула зараз особливо глибоко свою провину перед ним. Їй хотілося бачити його, чути рідний голос, дивитися йому в очі, погасити, вгамувати в них біль і страждання, втихомирити його розпалену ревнощами душу, заспокоїти, навіть поклястися йому, що любить вона тільки його, його одного, і ніхто, ніхто більше їй не потрібний... І немає нікого в неї у світі дорожчого за нього, Івана, Іваночка, її милого, рідного, дорогесенького...

В душі її, як іскра, як незачахла жаринка, зринула згадка про колишню образу... Але та образа здалася зараз такою дрібною, мізерною в порівнянні з тим, що трапилося сьогодні з нею в сільраді, що вона ладна була й виправдати його колишній негідний вчинок.

«А що він мав робити? На його місці всякий порядний хлопець, який справді любить і ревнує, так вчинив би, як він. І я... прощаю... Я скажу йому про це, коли зустрінемось... Скажу перша...»

Тетяна, опинившись у полоні цих думок, навіть не помітила, коли пройшла вулицею і перед нею несподівано з'явився міст і тихий, широкий та голубий Дніпро. Так само над ним, як і завжди, літали сизокрилі чайки. Прала білизну під берегом якась молодиця чи дівчина, перепливали на великому човні доярки, співаючи пісню, на той бік ріки, де прослалися широкі й ситі луги, де випасалася колгоспна худоба.

Все тут було таким звичним і знайомим, як завжди. Але чому ж Тетяні так тривожно? І ця тривога зростає,

ятрить, збуджує в ній думки, що напливають зараз, мов хмари, затьмарюють душу, важким тягарем лягають на серце.

І знову перед очима в неї постає образ Івана, і думки, які раніше ніколи не надходили до неї, раптом вриваються, жалять, мов оси, обдають її неприємним холодком.

«А що, коли Іван, образившись після всього того, що сталося, одвернеться від мене назавжди, знайде собі іншу дівчину, хоча б ту ж Саньку. Адже вона теж любить його давно потаємно... І я про це знаю... Ще тоді помітила — на новорічній ялинці...»

Тетяна відчула, як всю її обдає несподіваним жаром від цього спогаду. А думка в'їдлива й чіпка, мов передосіння муха, вже не залишає Тетяну ні на хвилину.

Адже вона, Санька, вибігла за ним із сільради першою і не повернулася. Значить, наздогнала... І десь вони, мабуть, зараз блукають разом... Може, в лузі, може, в лісі... Вона заспокоює його, втішає, милується ним... А може, й освідчується йому...

Аж пітом обдало Тетяну від цього уявлення. «Ні, ні... Хіба може таке йому зараз... Коли війна!.. Вона ж чула, і всі ми чули хрещеного... По телефону сам Морозенко повідомив... Почалася ж війна... війна!..»

Тільки якось зараз дійшла до її свідомості страшна вість... І таким маленьким видалося раптом власне горе в порівнянні з тим, що ось зараз, кожної хвилини, а може, і кожної секунди падає на кордоні тяжко зраний або наповал убитий боєць, ллється кров, чути стогін, чути жакливі крики жінок, дітей, що живуть там, у прифронтовій зоні...

Війна!.. Війна!..

Це слово б'є в серце, в свідомість, страшить своєю невідомістю, бо війни ж вона не бачила на власні очі, а знає про неї тільки з книжок, фільмів та з розповідей старших.

«Це ж горять хати, вибухає від бомб, снарядів та мін земля... Люди ховаються в погребах... Задушливий дим в'ється над мирними оселями, затуляє собою небо, пливе за вітром чорною зловісною хмарою...»

А в небі шугають ворожі літаки... Блискають спалахи зенітних снарядів... моторошно свистять, падаючи, фугасні бомби з оглушливим вибухом... Це все вона бачила досі тільки в кіно...

Стугонить, здригається земля, мов пташина, від гулу та гуркоту танків, що гримлять уже на нашій землі, по межі

кордону, сіючи навколо смерть, руйнування, пожежі...»

Моторошно!.. З'являються й такі думки в Тетяни: «А може, це сон?.. Страшний, кошмарний сон!.. І нічого цього насправді нема! І ніякого весілля нема!.. І ніяких людей, що дивляться на неї,— теж нема!»

Раптом почула Тетяна позаду себе тупіт людських ніг, оглянулась, побачила дружок, одягнених у святкове вбрання.

Першою підбігла до неї Дуня Ярмоленко.

— Таню! Та коли ж ти вийшла з сільради, що ми тебе й не помітили? — сказала вона з ноткою жалю і здивування, глянувши в обличчя Тетяні. Очі в Дуні не блискали, як завжди, грайливими блискітками, а були сповнені журби й щирого співчуття та болю за свою подружку.— Ми тебе додому проведемо... Не можна залишати одну... після всього...

— Ні, ні!..— аж скрикнула Тетяна.— Не сердьтєся, подруженьки... Але я... Я зараз... Хочу бути на самоті... Так мені... легше... одній...

— Ну дивися, Таню,— озвалась темноока й чорнобрива Оксана Смолянець, і важка довга коса її, оздоблена рясним плетивом барвистих стрічок, ледь хитнулася на тугих дівочих грудях. Вона спокійно переклала косу на спину, обняла по-дружньому Тетяну, і чи від хвилювання, чи від нещодавнього швидкого бігу щоки її налилися густим рум'янцем.

— Знай, я дуже... Ми всі дуже тобі співчуваємо... Що так все трапилось... А може, це й краще.

— Не треба, Оксано... Не треба,— скрикнула Тетяна, ніби та доторкнулася до болючого місця.

— Розумію... Пробач... Я з добрих намірів...— Подружка поцілувала Тетяну і винувато одійшла від неї.

Ніхто більше нічого не сказав. Дружки зупинилися біля мосту, а Таня пішла далі, прискорюючи ходу. Незабаром вона зірвалася й побігла. Чи то від швидкого бігу, чи від того, що на середині ріки просторіше щугав вітер, тільки помітно було, як ворушилися на молодій фата і віночок, тріпотіли за спиною стрічки, що роєм підіймалися в повітря, блискали, вигравали під сонцем своїми кольорами, нагадуючи дивовижну, рідкісну й барвисту пташину не з нашого краю.

Уже позаду лишився міст. Уже зелена й густа стіна лісу виросла в Тетяни перед очима. Не оглядалася, не озиралась. Не думала вона зараз про те, як зустрінуть її вдома батько й мати. Що скаже брат.

Тетяна відчула раптом в своїй душі таку порожнечу, ніби ту душу випалено вогнем і ніщо вже її не тривожить і не хвилює... Ніяких думок, ані спогадів, ані бажань, крім одного — швидше б уже, швидше переступити через поріг рідної хати.

Так тільки буває іноді перед грозою, коли налягає сиза темрява від хмар, коли все німіє, затихає в чеканні зливи, сліпучих блискавок, потужних громових перекатів...

Ось уже й поворот дороги... Ось і пам'ятний дуб, де вперше колись поцілував її Іван Крутояр... Але зараз цей спогад майнув, як блискавка, і згас, не лишивши в ній ні радості, ні болю...

У лісі було як завжди в літній день. Терпко, духмяно пахли над дорогою трави, лісові квіти. Літали метелики різного розміру, різного покраплення крил. Не відставали від них трудівниці-бджоли, оздоблені широкими поясами, нарядні, як весільні бояри, і сідали вони часом не на видимий цвіт білих ромашок, чи фіалкових дзвоників, чи червоної смолки, а губилися в густому плетиві трав, де, здавалося, не було ніякого цвіту, проте вони діставали для себе нектар, а ряснота стеблин і листочків забезпечувала їм надійну схованку.

Зовсім над дорогою Тетяна помітила дятла, який, вчепившись гострими кігтями в дубову кору, діловито роздобував її, добуваючи для себе харч.

Десь далі, в гушавині, кувала зозуля, а ще далі, мабуть, на розлогій ажурній кроні високого ясена, і то на самісінькому вершечку, туркотіли горлиці.

Тетяна знає і любить птахів, гострих на зір, обережних. Не раз, приминаючи зелену траву, лежала на спині у затінку ліщини чи молодій грушці і звідти спостерігала за дикими голубами сизого кольору, слухала їхнє приємне, мрійливе туркотіння, що заколисуючим спокоєм лягало на душу, хвилювало, розбуджувало в ній неясні мрії, сповняло солодким захватом чогось не звіданого ще, не знаного, але крилатого і прекрасного, як само щастя, як перше почуття несміливого, таємного, нікому не розкритого кохання...

Все було тут так, як і кожного літнього дня, тільки сама вона зараз не мала спокою. І тяжкі переживання лягали їй важкою ношею на серце.

Чим ближче підходила вона до сторожки, тим відчутніше хвилювання і якийсь страх огортали її всю.

«Що я скажу мамі, коли вони мене побачать отаку?»

Коли питають: «Чому сама? Чому пішки? А де ж прикрашені коні, де дружки, світилки? Де свати, свахи та бояри?»

Тетяна навіть зупинилася. Ця думка з'явилася тільки зараз, а з'явившись, вразила дівчину, викликавши в ній вагання і несміливість.

«А може, мені завернути до лісу і там перебути до темноти?»

Та це недоречне бажання відігнала геть, бо буде ще гірше, бо мама хто зна й що подумують... «Навіщо їх тривожити всякими припущеннями і здогадками? Ні, йтиму! — вирішує Тетяна. — Йтиму, коли вже таке зі мною сталося. Відбуду все одразу... Може, мама й гриматимуть на мене — хай гримають... Хай хоч і за коси потягають — все витерплю... І не сердитимусь на них, бо заслужила... Зганьбила себе і всю нашу сім'ю... Зганьбила!»

Ось уже видно лісову сторожку, видно й подвір'я. На подвір'ї нікого. Чомусь розчиненими стоять ворота. «Ждуть, певне, повернення весільних гостей з шлюбної реєстрації», — подумала Тетяна, спинившись на хвилинку, щоб передихнути.

В'ється з комина димок. Значить, мама пораються біля печі, розігриваючи якусь страву.

«Чи вони побачать мене у вікно, чи кинуться із хати назустріч, налякані та нажахані?»

Вперше в житті не захотілося Тетяні, щоб мама побачила, коли дочка й заходитиме на рідне подвір'я отакою...

Вже Тетяна підійшла до воріт. Спинилася на хвилинку й відчула, як ноги її стали враз важкими... Сама не розуміє, для чого скинула модельні черевички, і, взявши їх до рук, ступила на м'який спориш, що вкрив собою майже всеньке подвір'я.

З хати ніхто не виходив, і Тетяна рушила до ганку. Йшла ніби нестямна, втупивши очі в розчинені двері, в яких, на щастя, ніхто не з'являвся.

Мов навіжене, билосся серце, і його прискорені й потужні удари відчувалися в скронях, у вухах, а в груди їй ніби вкинули спійману пташину, не приборкавши крил. Паморочилась голова чи то від страху, чи від тієї неминучої й гіркої зустрічі, що зараз має відбутися з матір'ю.

Тетяна зупинилась на ганкові, щоб передихнути, але від неї, освітленої сонцем, впала крізь розчинені хатні двері тінь на долівку, притрушену свіжою травою.

— Хто там? — почувся мамин голос.

Тетяна, нічого не відповівши, переступила через поріг

і зупинилася. Кілька секунд вони мовчки дивилися одна на одну. Мати, як тримала в руках рогац, так і заціпіла з ним біля печі, тільки обличчя її стало блідим-блідим, а в очах спалахнув страх і здивування. Застиг і відчай, зціпивши їй уста.

Тетяна взяла ганчірочку, дбайливо витерла з модельних черевичків пилюку, акуратно поставила їх рядочком. Потім так же діловито відкрила скриню й заходилася знімати з себе весільний віночок... Зняла, бережно згорнула й поклала в скриню. Туди ж примостила й модельні черевички...

Мати, як горлиця, стежила за кожним її найменшим рухом, нічого не питаючи, нічого не говорячи. І вже коли доччини руки потяглися до заплетених у косу стрічок, мати почувала тихий, ослаблений і майже чужий Тетянин голос:

— Ну ось, мамо, і закінчилось моє весілля!..

Та й хитнулася біля скрині.

— Донечко моя! Дитя моє дороге!.. — з криком кинулася до неї, але Тетяна вже лежала на долівці знепритомніла й не чула ні її крику, ні гіркого материнського ридання...

...Гострий дух нашатирного спирту прибив собою пахощі розтрешеної по долівці трави й ніби голками прошивав Тетяні груди, перчив, здушував горло, добирався, здавалось, до самого мозку, викликаючи в ньому нестерпний біль.

Тетяна розплющила повіки, але в першу мить нікого й нічого не помітила. Все перед нею було в густому непроникному тумані, і якимось самі собою знову стулилися густі вії, закривши потьмянілі очі.

З того туману, немов з глибинного лісу, линув далекий, заспокійливий і знайомий голос:

— Ви, мамо, не хвилюйтесь. Все буде гаразд. Зараз... Вона зараз розплющить очі...

І, ніби підкоряючись тому голосу, здригнули, розімкнулись густі вії, і осмислений Тетянин погляд зупинився на обличчі Нестора.

— Ну от і добре,— сказав брат,— отямилась нарешті,— і він забрав від носа змочену ватку.

— Доню моя... Донечко моя,— вимовила мати, але таким жалібним і водночас тривожним голосом, що Тетяна повернула в той бік голову, намагаючись глянути їй в очі.

Та що за диво? Тетяна її не бачить... Там, де озвався мамин голос, стоїть якась сиза непроглядна мла...

«Невже я... Невже осліпла? Не бачу... Нічого не бачу... Що зі мною?»

Тетяна хоче гукнути: «Мамо! Мамо, де ви? Озовіться! Ще раз озовіться. Я не бачу вас... не бачу...»

Небувалий і не знаний досі страх ніби кригою сковує її руки, ноги... Ні поворухнутися, ні промовити слово... Заціпеніла вся...

І раптом з грудей її вирвався відчайдушний, сповнений жаху й тривоги крик:

— Мамо!.. Ма-а-а!..

І цей крик, ніби удар ножа, полоснув материнське серце, відбившись в її душі такою ж тривоною й жахом.

— Доню, що? Що з тобою? Я тутоньки. Я — біля тебе,— і тепла тремтяча мамина рука доторкнулася до Тетяниного обличчя.

Широко відкритими очима Тетяна дивиться перед собою, охоплене все тим же жахаючим почуттям сліпоти, що напливає на неї, страшить, здійсмає в її душі цілі рої нових, полохливих, не знаних досі думок.

«Як же я буду... отак... незрячою? Вставала раненько... На зорі дивилась, як вони красиво займаються... І що ж, тепер їх більше не побачу?.. І не побачу... Ні квітів перед хатою, ні трав'яного цвіту на полянах, ні метеликів і джемлів?.. Нічого!.. Нічого! Невже отак перед очима і стоятиме туман?.. Як чорне провалля? А я ж іще молода... Ще й на світі не нажилася... Ось мама гладять мою руку, а я їх не бачу... Не бачу... Не бачу!..»

Тетяні страшно. Тетяна боїться сказати про це, щоб іще більше не нажахати маму. В душі дівочій страх переплітається з бажанням бути видющою.

«Я цього хочу дуже... Я не можу втратити зір... Я мушу бачити все... все, як раніше!..»

Тетяна вхопилась ослабленими руками за спинку ліжка, рвонулась, ніби підстрелена чайка.

— Лежи, доню! Лежи спокійно... — почула біля себе ласкавий, але все ще стривожений голос.

Тетяна напружує зір. Широко відкритими очима дивиться перед себе. «Що це там?.. Визирнуло сонце?» Світлішає в хаті, розвіюється туман... та не зникає кудись — і вона, о диво дивнеє, нарешті бачить заплакану, вкрай стривожену матір, що сидить біля неї на ліжку. Обличчя в неї бліде, губи дрижать від стримуваного ридання, а в очах її так і застиг переляк, жалюча гіркота й глибока, невимовна журба.

Тетяні дуже шкода мами. Її тремтливі губи, її горьоване обличчя і особливо очі зав'язані страхом, впливають зараз на дочку, розчулюють її. Вона відчуває, якщо не переведе

свого погляду від маминого обличчя, може розридатися і цим завдасть їй ще більшого страждання й горя.

Тетяна починає озирати стелю, і стіни, і вікна, пізнає рідну світлицю, помічає, що і сама вона лежить на ліжку з барвистими стрічками, заплетеними в коси, тільки без модельних черевичків і красивого віночка, виготовленого з білого воску.

— Ну, як себе почуваєш, мала? Вже краще? Не двоїться в очах? Ні? От і добре! Все минеться... Все буде гаразд. Тільки нічого не думай такого, щоб тебе розстроювало. Спокій... Перш за все спокій... Пам'ятай! — І брат Нестор з дорожньої аптечки, яку привіз додому, вже накрапав у чарку з перевареною водою валер'янки й, даючи сестрі, сказав: — Випий цього бальзаму... Добре діє в таких випадках. — Сестра слухняно випила.

— Який же це бальзам? Це ж — валер'янка!

— Правильно,— посміхнувся брат.— Саме вона тобі й потрібна. Організм молодий. Все переборє... Будеш здоровою!

Тетяна боялась, що ось зараз Нестор або мати почнуть розпитувати в неї, що ж трапилося там, у сільраді, куди поїхала вона разом з лісничим і весільними гостями для шлюбної реєстрації. Чому повернулася до сторожки одна?

Але ні брат, ні мати не спитали в неї про це зараз, аби не тривожити й не завдавати їй нових переживань. Тетяна відчула особливу втому, ніби тяжко працювала ціліснітький день на пекучому сонці, де ні вітерця, ні хмариночки... Ниють руки, ниють ноги. Самі собою склеплюються повіки, зморює непереборний сон...

— Спатиму!.. — стиха промовила Тетяна й в ту ж хвилину наче провалилася в якусь безодню...

Мати принесла з хатини байкове одіяло, вкрила її, і разом з Нестором вони вийшли з світлиці, тихенько причинивши двері.

...За вікнами багрянiло ранкове небо — чисте, безхмарне, тепле... І хоч його заступало рясне плетиво дерев, проте кольори пробивалися крізь нього й лягали цяточками на білій стіні.

Тетяна в першу хвилину здивувалася, помітивши, що вона лежить у ліжку, одягнена у вінчальне плаття, і що з її коси райдужно розсипались барвисті шовкові стрічки, лежать на грудях разки кольорового намиста, де стиглою шипшиною горить один невеличкий разочок старовинних коралів, подарованих їй мамою — на щастя.

Пригадалося Тетяні все, що з нею трапилося вчора і настільки її вразило, що здавалося сном, який, мабуть, ще продовжується й зараз. Вона лежить, боячись поворухнутися, тільки очі оглядають світлицю, наче вона бачить її вперше. Особливо приваблюють кольорові цяточки різної форми... Досі застигли, вони раптом здригнулися, мов живі, і Тетяна розуміє,— звідкись прилинув ранковий вітер, зачепив зелене верхів'я дерев, розбудив їхній спокій...

«Ні, я вже не сплю,— думає Тетяна.— Який же це сон, коли я добре бачу всі світляночки? І цю, і ту, і там он під стелею, і збоку. Ось вони ворухнуться по стіні, гойдаються, змінують свої обриси... Не сплю я... Не сплю!.. Вставатиму!»

І вона скидає з себе байкове одіяло й ступає на підлогу, притрушену травою, що вже встигла прив'язнути за ніч, підходить до дверей. Легенький натиск: двері, скрипнувши, розчинилися. Першою, кого побачила Тетяна, була мати. Вона стояла біля скрині, тримаючи в руках звичайне ситцеве плаття, що його носить дочка вдома у буденні дні. Але дивно, мати нічого їй не говорить, тільки дивиться на неї. В очах її зараз світиться така невимовна й глибока журба і водночас така безмежна любов, ніжність і жалощі, що Тетяна ледве стримується, щоб не кинутись до матері і не розридатися в її обіймах.

Мати швидше відчула серцем, аніж розумом, душевний стан дочки, її ще свіжу рану, її бажання не розпитувати, не нагадувати...

Тому, намагаючись бути спокійною, вона сказала:

— Переодягнися, доню, та вибери з огудини молоденьких огірочків, цибулі висмикни — будемо снідати.

Тетяна мовчки взяла з маминих рук плаття і, повернувшись до світлиці, зупинилася перед дзеркалом.

— Боже мій! — жажнулася, глянувши на себе.

Втомлено й сумовито на неї дивилися карі очі, якісь згаслі, загорьовані, як у матері, неначе встала вона з ліжка після тяжкої недуги. Обличчя бліде, під очима лягли виразні синці. Навіть губи, завжди повні й червоні, немовби їх налито вишневим соком, видавалися їй зараз збляклими і якимись скорботними.

«Невже це я стала такою?.. Всього за один день... Один день і ніч?»

Дивувалася сама з того, і не хотілося дивитися більше в дзеркало. Вона відійшла до вікна, розчинила його навстіж, і до хати війнуло пахощами свіжого повітря, напоєного жовтим цвітом гарбузів, огірків, кропу.

Над стежкою стояли в ряд, немов солдати, величаві соняшники, повернувши свої золотаві шапки до сходу, де вже застигла в урочистім мовчанні багряна зоря, чекаючи на схід сонця.

Буйно зеленіли кущі картоплі з білим і бузковим цвітом, а поміж них, на високих стеблах, вищих за картопляні, красувались вогнисто-червоні маки, що поодиноці й табунцями росли тут і там... І кожна пелюстка цвіту, і кожна травинка й листочок були вкриті такою дрібнісінькою рососою — ну, як макове насіння, розсіяне по грядці навесні.

Тетяна залюбки дивилася на цю рослинну різнобарвність, вдихала на повні груди чисте ранкове повітря — чіпке, п'янке, насичене здоров'ям, і відчувала, як прибувають сили, як зменщується, пригасає, як повертається до неї необхідний спокій.

«Треба жити... жити... Не думати про те, що сталося... Забути... Забути...»

Тетяна, не зачинаючи вікна, скидає вінчальне плаття, згортає його, як належить, а натомість одягає простеньке, буденне ситцеве...

А коли взялася за косу, щоб розплести з неї стрічки,— пригадалося все. Пригадалися дружки і пісня, яку вони співали, вбираючи її до весілля. І цей мимовільний спогад знову вдарив у серце ущемливим боєм, порушив недавній, здавалося, сталий спокій, розхвилював Тетяну, й вона відчула, що забути одразу все те, що трапилося з нею, не можна. Потрібний, мабуть, час, довгий час, як для заживлення тяжкої рани...

«Не треба думати про це... Не треба! Все минеться...»

Тетяна швидше, аніж годилося б, розв'язувала вузлики стрічок і, не згортаючи їх, кидала жужмом, аби швидше зняти з себе прикраси, аби ніщо не нагадувало їй про нездійснене весілля. Коли ж залишилася в косі всього одна темно-вишнева, яку завжди заплітала, Тетяна подивилася на неї, ніжно розглядила вм'ятини й вийшла до хатини. І тут тільки помітила, що зник Несторів чемодан, поставлений біля скрині, зник з вішалки й піджак, в якому він приїхав додому.

Мати здогадалася, що шукає поглядом дочка, і відразу очі її налилися сльозами.

— Нема. Вийхав Нестор вечірнім поїздом.

Ця неждана вість ніби приголомшила Тетяну. Кілька секунд стояла мовчки, дивлячись на матір, що не втирала

з очей сліз, і вони стікали по її щоках, падали на прив'ялу траву, що нею було притрушено, як і в світлиці, підлогу.

— Як же це... виїхав... І не попрощався зі мною...

Вона підійшла до скрині, відчинила важке віко, поклала біля віночка й намиста вінчальне плаття й стрічки, тихенько потім опустила віко і, не замикаючи на клямки, ще раз глянула на матір, але вже не розпитувала в неї ні про що, бо мати затулила фартушиною очі, і тільки плечі в неї затремтіли помітніше.

Тетяна шарпнулася, ніби від нового несподіваного удару, й рвучко вибігла з хати на подвір'я, ледве стримуючи ридання.

«Хай я страждаю... А за що ж їм отаке переживати?» Приплив найніжніших почуттів любові й жалощів огорнув дівчину.

Подвір'я було таким, як завжди. Над криницею застиг журавель, виблискує на цямрині розлита й не висохла за ніч калюжа води — рожевої-рожевої, ніби то й не вода, а хтось поклав зірваний цвіт маку, та й забув його звідти прибрати. На тину висіли три глечики, і кожний із них звершечку вкрито ніби інеєм. Але то не іній, а роса холодна, дрібнюсінька й теж рожева.

Такою ж рососою вкрито спориш. Його дрібний рожевий цвіт, і листячко, й стеблинки... Дивишся й не добереш, чи то виграє таки роса в одсвітах ранкової зорі, чи красуються плетива природного цвіту — листочків і стебел, що густо вкрили собою майже всеньке подвір'я.

Тетяна ступає на спориш, збиває з нього росу, що кропить босі ноги, приємно холодить, і їй здається, наче йде вона не по траві, а по оксамитовому килимі, що його щедро розіслано перед нею...

Ось невисокий тин, що ним відокремлено город від подвір'я. А на тину чого тільки немає! Чіпко вчепилося в нього шершаве бадилля гарбузів з широким — теж шершавим, — рясним, ніжним яскраво-жовтим та оранжевим цвітом, що розгонисто облутав, пронизав на тину щілини, надійно закріпився на ньому вусиками і тоді подався вище, заграбастав гребінь і щедро розкидав по ньому сите бадилля, листя й рясний гарбузовий цвіт із зав'яззю.

Здавалосьь — для інших рослин там уже місця не знайдеться. Та дівочий зір помічає, як назустріч багряній зорі вже розкрились рожеві, фіалкові й махрові квітки кручених паничів, що своєю формою та кольором нагадують грамофонні труби.

Пишно й жадібно тягнеться кожна квіточка до кармінового неба, підставляючи цвіт і пахощі під поцілунки не-всипущої бджоли а чи джмеля, аби віддати їм солодощі й аромат свого нектару.

Переступила Тетяна через перелаз, черкнула ліктем соняшниковий листок, що вже золотаву шапку повернув до сходу, як і його брати, та й жде-виглядає, коли тепле літнє сонце приголубить його, зігріє після нічної прохолоди.

А там он, по картоплинню, ніби кров, горять маки і поодинокі, і цілими сузір'ями... Горять, красуються і разом із золотими парасольками кропу тягнуться теж до ранкової зорі,— ждуть все того ж сонця.

Наче вперше Тетяна бачить перед собою отаку красу, що вабить до себе, сповнює груди їй п'янким повітрям, пахощами квітів, трав, навколишньою ситістю буйної зелені, що якось особливо заспокоює її зараз.

«Це все я бачила,— думає Тетяна,— чому ж не помічала раніше цієї краси? Боже мій, як гарно тут, спокійно... А скільки всяких кольорів на нашому городі! Тільки милується і дихай цим ароматом цвітіння!.. Хороше! Як хороше тут жити!»

В ці хвилини вона забула про все, що пережила, що тривожило й важким тягарем падало їй на душу і на серце, давило, штовхало в світ туги, скорботи й горя...

І ось зараз, коли вона лишилася наодинці з природою, відчула, що спокій вливається в неї, мов весінній струмок, надає сил, розганяє важкі думки, повертає її до життя!..

«Все минеться... Все забудеться...— повторює вона який уже раз.— І, може, буду я щасливою... з ним...»

Знову перед очима постав образ Івана Крутояра.

Наче в кіно, пропливали перед нею зустрічі з ним і все-все: і що він говорив, і який беручий в роботі — ловкий, красивий, добрий... І мати в нього добра... Батька його — теж пам'ятає... Як сумував Іван, коли трапилося в його сім'ї горе... А те горе торкнулося і її серця. Вона, Тетяна, теж тоді пролила не одну сльозу... Тільки не говорила про це нікому, навіть Іванові, хоч він, певно, відчував це і вдячний був... «І дивився на мене такими очима, що й досі того погляду не можу забути...»

Раптом вривається, мов буря, думка про війну... Спогади обриваються, зникають, а натомість тривога і страх опановують Тетяну.

«Це ж він піде на війну... Я знаю — піде добровольцем... Не всидить дома... Та ще тепер, коли отаке сталося зі

мною...» І їй захотілося хоча б на хвилинку... хоча б на хвилиночку побачитися з ним... Нехай нічого вони одне одному не скажуть, а тільки подивляться в очі, і вона з його погляду зрозуміє... Мусить зрозуміти, чи він її ще любить, чи прощає їй те, що з нею сталося проти її волі, її бажання, мов у нестямної, могло статися.

«Він побачить моє мовчазне каяття... Зрозуміє... Мусить зрозуміти. А ні, то я сама скажу... На прощання йому скажу, щоб знав... Як я й досі його люблю... І любитиму... Де б він не був, куди б не занесла його війна... Щоб знав про це... і згадував... і думав про мене... як я думатиму про нього. А що, як він не захоче навіть мене бачити?.. Зовсім... Ну, зовсім? — вінула несподівано думка, холодна, мов зимовий вітер, гасячи світлі сподівання й надії.— І все-таки я піду... Я мушу його побачити, що б там не було... Мушу!» — рішуче вирішує Тетяна й зупиняється біля грядки з шершавим листям, крізь яке видніються не тільки ніжно-жовті трубочки цвіту, а й рясна зав'язь. Листя й цвіт покроплені ранковою росою. Тетяна звично розгортає ситі листки, і пальці її доторкаються до прохолодного огірка, густо вкритого тонюсінкими й колючими ворсинками.

На сході все дужче багряніє небо, і з далекого обрію вже виткнувся обідок літнього сонця, сповіщаючи все живе на землі про грядущий день — ясний, погожий, теплий...

...І все ж Тетяна того дня не відважилась побачитися з Іваном Крутояром. Дівочий сором, відчуття провини перед ним і його матір'ю за свій вчинок перемогли бажання зустрічі, і вона після сніданку, не перевдягаючи плаття, сказала матері:

— Я, мамо, піду до лісу... Треба мені...

— Та хіба ж я тебе не пускаю? Іди... іди, доню, прогуляйся... побудь на самоті... я тебе розумію...

Тетяна взяла свої спортивні тапочки, вийшла з хати за ворота і звернула потім не на дорогу, по якій мчав весільний поїзд, а на вузьку стежину, простуючи нею в глибокий лісу.

Ліс ще стояв притишений нічним спокоєм. Навіть завжди тріпотливі осичини не ворухилися жодним листочком, стояли, мов зачаровані, і тільки пташине царство, вже пробудившись, клопітливо подавало про себе вісті. Дятел вистукував у ясен, добуваючи собі личинку короїда. Десь з гущавини озвався чубатий одуд, глухуватим голосом повторюючи: «Уду-ду! Уду-ду!» Ось він майнув між зеленню віялами жовтуватих крил, оздоблених у білі й чорні смужечки, і вже його нема. Зате з іншого боку стеж-

ки, з такої ж гушавини, лине інший голос: «Уду-ду! Уду-ду!...»

Нишпорять, здобуваючи собі їжу, трясогузки, корольки, мухоловки. Скачуть з гілочки на гілочку синиці. Подає свій жалібний пискливий голосок дрібнюсінька піночка... А десь там, у вершині могутнього дуба чи розлогого береста, туркотять горлиці. Все тут зараз, як і завжди у лісі. Але Тетяна не зупиняється, не шукає очима птахів, не стежить за ними, а йде стежкою, збиваючи з придорожньої трави опівнічну росу.

Її зір помічає то розквітлу ромашку, то фіалковий дзвоник, то криваво-червону герань чи смолку, але вона не зриває їх — нехай цвітуть і красуються в лісі незаймані, незірвані...

Стежка вела в глибинний ліс, але де-не-де в ньому ясніли поляни з рясним різнотрав'ям, що його слід уже було б косити на сіно. Та стоять високі стебла в цвіту не скошені, нікому, здавалося, не потрібні...

Тетяна йде далі, далі, відчуваючи, як знайомий з дитинства ліс і все, що в ньому, вона зараз бачить і чує, лягає їй на душу тихим і приємним спокоєм. Немовби поряд з нею іде ще одна дівчина — лагідна, добра й невидима... І це вона відганяє сторонні думки, не даючи їм хвилювати і тривожити зранене дівоче серце, оберігає, зичить їй добра.

Тетяна відчуває — щось подібне вже траплялося з нею... Але де? Коли? «Ну як же я забула? Та це ж тоді було, як поверталася з сільради додому... одна... у вінчальному вбранні. І мені привидівся брат Нестор... Наче йшов він поруч зі мною і говорив... говорив...» Аж зупинилася, відчувши, як при цій згадці її обсіпає мороз...

«Що це діється зі мною? Невже я божеволію?» — з жахом думає дівчина й озирається навколо.

Ніде нікого. Вона стоїть на стежці. Перед нею ліщинові зарості, дуби, клени, липи... Ще сонні. Ще не розбудив їх ранковий вітер. Тиша і спокій в цьому урочищі.

І ось крізь цю тишу вчувається їй дівочий лагідний голос:

«Чому ж ти сполошилася так? Поглянь, навколо тебе яка краса — для тебе вона, для твоєї юності, любові й щастя. Те, що трапалося з тобою, — це рана... Хоч рана не смертельна. Забудь про весілля!.. Не думай про нього більше, не ятри себе!»

Та якийсь другий голос прокидався в ній, що заперечував, наполягав, продовжував терзати душу...

«Як же забути? Хіба можна таке забути? Мене і досі

пече сором... Я не можу з'явитися на люди... Така ганьба! Ганьба!»

Тетяна замовкає. Все той же розважливий і спокійний голос ніби повчає її:

«Вір мені, твою рану загоїть час... Ти — молода, здорова, гарна... Буде в тебе щастя, будуть і радощі... Ти вгамуй свій сором, не думай про ганьбу, піди до Івана, поговори з ним, порозумійся, розкажи чесно, відкрий йому свою душу, поясни...»

«Як же я буду йому пояснювати, коли й сама не знаю, як те лихо звалилося на мене?» — знову заперечує ота друга, зла, а перша наполягає, підкоряє Тетяну, владно наказуючи їй:

«Ти все-таки піди... Ти це мусиш зробити... Мусиш!...»

Тетяну опановує все більший страх.

«Мабуть, я занедужала... Нікого ж нема біля мене, а голос вчувається. Хто б це міг бути? Чий же це голос? Дуні Ярмоленко? Оксани Смолянець? Саньки Росяної? А може, Ольги Зими?»

Кожна з них постає перед очима. Тетяна бачить колір їхніх очей, і волосся, і посмішку... І як кожна подружка одягнена, і яка стрічка заплетена в косу... А от голоси не схожі... Ні, ні! Не схожий жодний з тим, що ото вчувається їй.

Страх у Тетяни зростає. Вона зривається з місця й біжить стежкою назад. Стежка в'ється через підлісок, не дуже густий, і крізь нього дівчина раптом помічає батька. Він стоїть на поляні. Не сам... А хто ж то з ним?

Зупинившись, дівчина придивляється, пізнає:

«Дядько Кіндрат? Голова сільради... Атож, він. А чому в лісі? Що вони там видивляються?» — намагається розгадати Тетяна, відчуваючи, як при появі людей зменшується в ній недавній страх.

Пригадалося, як дядько Кіндрат вручав їй великий, пишний і пахучий букет білих троянд, промовляючи при цьому добрі слова: «Хай же чистим буде ваш життєвий шлях, славним у труді і красивим, мов оці троянди!»

«Троянди! — повторює, зітхнувши, Тетяна. — Коли б же він знав тоді, що все отак обернеться зі мною... Та я й сама того не знала...»

Повернувшись додому, Тетяна відчула, як недавній озноб змінився жаром, страшенною втомою, ніби поверталася вона з лісу не з прогулянки, а після тяжкої, виснажливої роботи...

Ще з ночі впала роса на кожную стеблинку, на кожний листочок, та й лежить на них прохолодною окрасою, мов найдрібніший бісер. Стоять у палисаднику вмиті жоржини, задивляються на їхню вроду кручені паничі — сині, рожеві, темно-фіалкові. Духмяно пахнуть жовтогарячі чорнобривці, й непоказні, з вигляду блідо-рожеві, пелюстки матіол так щедро сповнюють всеньке подвір'я ніжним ароматом свого цвітіння, що він може поступитися хіба що тільки перед надзвичайними пахощами вповні розквітлих троянд.

Та ні ранкової роси, що вкрила собою живу зелень, ні розмаїтого квіткового цвіту не помічає зараз господар. Він дивиться на рідну хату, в якій сам затулив світ сонця дошками й шматками обапolkів; вікна, сінешні двері... А в душі в нього було таке відчуття, наче то забивав міцні цвяхи у віко труни, що мала поховати все, чим жив він досі, що любив, про що мріяв, чого досягнув своїм чесним трудом за роки Радянської влади.

З цієї хатини вирушав він колись молодим, красивим, але дуже бідним парубком у великий світ — на заробітки в Таврію. З цієї хатини пішов згодом на імперіалістичну війну, а пізніше, не шкодуючи ні сил, ні власного життя, хоробро бився з ворогами за волю, за щастя, за кращу долю, про яку мріяв віками трудовий народ.

Скільки проминуло тих днів бойових, небезпечних і незабутніх в його житті!

Не раз Сидір Гаркуша бачив перед очима свою смерть, але не страшився її, не відступав, сміливо йшов у бій і перемагав, бо він уже був свідомим, хоробрим і досвідченим воїном.

Щастило йому в боях — вижив, повернувся з громадянської війни до рідного села... Але тут боротьба тільки розгорталася. Треба було кріпити Радянську владу, щоб вона жила, міцніла, набиралась сили казкової, богатирської для більшого розгону й великих діянь на оновленій землі.

Підстерігала загартованого солдата Жовтневої революції і зрадлива куля в темні ночі, і підступні люди з чорними помислами, і хитромудрі плетива таємних змов...

Як і на війні — все пережив, вистояв, вийшов на світлу дорогу щастя й радості... Жив, ростив синів, мріяв про майбутні звершення, про чесний улюблений труд хлібороба,

про більші достатки, благополуччя, світле майбутнє на землях рідного Подніпров'я.

І ось нічого тепер нема. Наче в кошмарному сні, він раптом втратив усе. Там, де ще недавно лунали молоді голоси, чувся веселий сміх, а часом зривалася й пісня,— зараз все стихло, змертвіло, причаїлося в передчутті якоїсь невідомої настороженості й тривоги, в чеканні чогось погрозливого, що насувалося невблаганно й жорстоко з німецької чужини...

Жаливною кропивою підкочувалась туга до серця, а на очі господареві мимоволі напливала давно не бачена сльоза, перчила в горлі, давила груди...

Ще раз глянув на рідну хату — притишену і якусь чужу й скорботну, мов старчиха.

Зітхнув і, не поспішаючи, пішов до криниці, витягнув з неї повне-повнісіньке відро чистої, як роса, води, поставив на цямрину. Відро ледь хитнулося в руках, і через край хлюпнули рясні краплини, відбившись легким плескотом з темної глибини.

Хто знає, де й коли доведеться пити таку джерельно-прохолодну воду. Схилився над відром, помітив зелену травинку, що якимсь чином сюди потрапила. Не викинув, а тільки дмухнув на неї, одігнав маленькими брижами далі, а сам припав до води.

— Доброго здоров'я пивши,— озвалася Саньчина мати, не відходячи від дочки, яку вона зараз виряджала у невідому й дальню дорогу.

— Спасибі,— відповів Гаркуша, витираючи рукою губи.— Добра вода! Мабуть, такої ніде нема. Цю криницю ще копав мій покійний дід — на чистому джерелі.— І Сидір Антонович уважніше подивився на дівчину, що тримала в руках лозяну корзинку з дорожніми речами.— Ти що, Санько, зажурилася? Страшить тебе дальня дорога? Не назавжди їдемо. Минеться лиха година — повернемось додому. Клади своє збіжжя на воза.

Тут же стояла заплакана Саньчина мати. Дізнавшись, що Сидір Антонович вирушає в тил, прийшла вона якось до нього на розмову.

— Чула я, Антоновичу, посилають тебе в тил... Значить, ти там потрібніший...

— Не хотів я рідні краї залишати...

— Розумію...

— Ну треба їхати... Сини вже в армії... всі троє...

— А в мене Санька... Одна... Хто знає, що з нею ста-

неться, коли, не дай боже, сюди, в наше Подніпров'я, придуть німці... Боюсь я, Сидоре Антоновичу, за неї. Прийшла тебе просити. Може, візьмеш її з собою? Дівчина розбитна, роботяща, грамотна... І в дорозі чимось тобі підсобить... І там, у тому краю, працюватиме в колгоспі.

— Чого ж, я не проти. Саньку твою знаю змалечку... І нам з Устиною, і їй буде веселіше. Нехай збирається в дорогу. Завтра зраночку й вирушимо...

Ось вони обоє вже тут, біля воза, коло запряжених коней.

Мати не зводить заплаканих очей з дочки. Завжди весела, жартівлива, Санька зараз стоїть якась притишена, мовчазна й затаєно тривожна, уникаючи горюючого маминого погляду, її нервово тремтливих губів, що ними та стримує ридання, й біль, і крик своєї роз'ятреної материнської душі, яку нічим не заспокоїти в тяжкі для неї хвилини.

З саду вийшла Устина — теж заплакана, тримаючи в руці зав'язану в вузлик хустинку. Всі здогадалися, що то вона бере в дальню дорогу трохи рідної землі...

— Будемо вирушати, — сказав Сидір Антонович, пішов до воріт, не поспішаючи, розчинив їх.

Чи оці розчинені ворота, чи вузлик із землею, який брала з собою Устина, мовчазно оповістили, що настала остання прощальна хвилина...

Ранкову тишу прорізали нестримний крик і ридання Саньчиної матері.

— Ой доченько ж моя рідная!.. Та куди ж я тебе вярдаю... Та коли ж я тебе зустрічати з далекого краю?

Здргнулися в Саньки губи, як у матері, і доччині ридання злилося з материнським. Упали одна одній в обійми, цілують мокрі від сліз щоки, прощаючись не відомо на який час.

— Мамочко, ждіть мене... Я повернуся... Не горюйте... Я думати про вас щодня... Щодня, мамочко, думати му... Як там буде... Прощайте, мамо! Прощайте! — вимовляла Санька, обціловуючи мамине обличчя, а та враз ослабла, не в змозі вже вимовити й слова, тільки в її заплаканих очах світилися таке безутішне горе, таке глибоке материнське страждання й туга, що цієї хвилини не забути обом довіку.

Сидір Антонович мовчки вивів запряжених коней на вулицю, і саме в цю хвилину до двору підійшов голова колгоспу Кіндрат Науменко. Він забув навіть привітатися, почувши жіноче ридання, і мовчки зупинився перед розчи-

неними ворітьми, спостерігаючи якусь хвилину за прощанням матері з дочкою.

— Куди не глянь — скрізь горе... І на фронті... і тут, в сім'ях, — сказав він глухо і, дивлячись на Сидора Гаркушу, запитав: — Саньку береш з собою?

— Беру.

Гаркуша подивився другові в очі.

— Ти ж знаєш — не з своєї волі їду...

— Знаю.

— А ти, значить, Кіндрате, сім'ю вирядив у тил, а сам залишаєшся тут?

— Залишаюсь... Роботи вистачає... Ти розумієш...

— Розумію. Уже всю худобу погнали?

— Погнали дівчата й молодіці корів, і коней, і лошат... за Дніпро... А треба буде, то й далі поженуть. Оце прийшов, Сидоре, з тобою попрощатися. Хто знає, коли нам доведеться знову зустрітись, — і вони обнялись, поцілувались тричі, як годиться.

— Бажаю тобі, Кіндрате, живим... здоровим... Бач, як воно сталося. В ту війну... громадянську... були разом. А тепер ось... розлучили нас.

— Ти там потрібніший. Треба ж фронтові підсобляти... Бувай! Хай щастить тобі у далекій дорозі... У дальньому краю.

— Не хотів би я такого щастя... Рідну землю доводиться покидати... Я за цю землю бився на двох війнах... І ще б міг її захищати. Маю і досвід, і силу.

— Партія знає, куди кого ставити, — сказав Кіндрат. — Хай тебе це не мучить.

З подвір'я за ворота вийшла Санька й мати. Санька вместилася на возі поруч тітки Устини. По-хазяйському причинивши ворота, сів спереду й Сидір Гаркуша, глянув востаннє на хату, на своє подвір'я, на бойового друга, на вражену горем Саньчину матір.

— Так що прощайте! — сказав він, смикнувши віжки.

Глухо вдарили об землю кінські копита. Саньчина мати, ні слова не говорячи, якусь хвилину йшла слідом за підводою — бліда, розгублена, майже безтямна... Не було вже ні сліз, не чулося ридання й крику... Тільки очі її, не відриваючись, стежили за єдиною, наймилішою для неї в світі дочкою, а губи ледь помітно здригалися, тамуючи такий біль у серці, такий біль, що вона схопилася руками за сусідський тин, щоб не впасти на дорогу.

Підвода, круто повернувши в сусідню вулицю, якось аж

занадто швидко зникла з материнських очей, немовби потонула в густому сплетінні вишняків.

Квіткою махрової жоржини на сході пломеніла ранкова зоря. Вулиця тиха, безлюдна. Тихі стоять дерева. Не ворухнуться найтонша гілочка чи листочок. Все наче спить. Тільки під дворами — там у траві, а он там викотились аж на дорогу підточені червою яблука, чи сливи, чи грушки, що впали з навислих через тин гілок ще з ночі, та й лежать собі тут, умиті росою, не підібрані дбайливими господарями. У деяких дворах уже горланять, перегукуючись між собою, півні, блукають сонні кури, на яких несподівано налітають гребенясті красені й топчуть їм крила...

Хата за хатою, дворище за дворищем лишаються позаду. Хати чистенькі, чепурні, як і їхні господині. У кожному дворі — садок, город, а перед вікнами розмаїті селянські квіти, що красуються, пахнуть, милуються і ваблять зір, скрашаючи господарям життя.

Кожну хату і всіх, хто в тій хаті живе, добре знає Сидір Антонович. Ті люди постають зараз перед ним, як видіння, — світлі, чисті, дорогі...

«Що з ними буде, коли придуть сюди німецькі фашисти? Ой, що ж воно буде? — І до його серця підкочується щось каламутне, важке й гаряче; воно давить, застигає в ньому каменюкою, викликаючи тривогу й біль. — Що з ними буде?»

Він навіть трохи радий з того, що його не проводжають зараз люди, бо тоді було б іще тяжче прощатися з рідним селом.

«Я ж не думав отак... кудись вирушати... Я б іще міг воювати... міг би... як сини мої, як Кіндрат Науменко...»

Згадка про друга мимоволі нагадала той день, коли кілька їх, сільських комуністів, викликав до себе секретар райкому Василь Маркіянович Морозенко.

Заходили до нього поодиноці, а вони з Науменком вирішили разом. Секретар вийшов із-за столу їм назустріч, привітався з бойовими друзями. Привітався з ними й райвоєнком Барішев Арсен Сергійович, що був там присутній.

Сидір Антонович встиг помітити, як у секретаря на скронях з'явилася сивина, а в очах відчувалася велика втома.

«Мабуть, ночей недосипає, — подумав Сидір Антонович. — Нелегко йому... Це ж на його плечах он який район. Про все треба подумати і подбати вчасно. Війна!.. Таке лихо звалилося на нашу землю».

Секретар сів не за своїм столом, а поряд з друзями, закурив цигарку і, дивлячись Сидору Антоновичу в очі, запитав:

— Чув я, сини твої, Сидоре, в армії?

— Всі троє — там. Уже старший мій, Максим, у боях був під Тернополем... Ну, а молодші — Гордій, тому ще не доводилось... А Михайла навчають у тиловому війську.

— Устина, мабуть, журиться й плаче за синами?

— Та, коли правду сказати, — плаче...

— Велике горе впало на долю матерів, — сказав співчутливо секретар.

— Ну, а в тебе як у сім'ї, Кіндрате?

— Та і в мене ж так, як в інших... Горе, що сталося, воно нікого не обминає. Уже в нас є такі молодичі, що похоронки з фронту одержують... Криком кричать з горя на всеньке село. Раніше на вулицях чулися співи, танці, а тепер — плач, та відчайдушні крики, та ридання... Отак і живемо.

— Знаю, — промовив із сумом Василь Маркіянович. — Їздив по селах, сам бачив і чув... Та ми не можемо склавши руки ждати, поки прийде в наші села німець. Ми мусимо його зустріти, як належить. — І, оглядаючи ще раз друзів, запитав: — Здогадуєтесь, нащо вас викликав?

— Не маленькі, — відповів першим Сидір Антонович. — Ми вже з Кіндратом говорили й вирішили...

— Що саме вирішили?

— А німця бити, коли він у нашому краї з'явиться.

— Правильно, — посміхнувся секретар. — Я інакше про вас і не думав.

— Воювали ми разом з тобою у громадянську, — повоюємо ще й зараз.

— Ні! Уже ми для такої війни надто підтоптані... Та і техніка не та, і час інший... Хай молодші, освіченіші у військовій науці, командують батальйонами, а ми вже іншими ділами будемо займатися.

— Які там інші діла можуть бути зараз, коли ворог нашу землю топче своїми чоботищами... Сини мої воюють, а я буду їм підсобляти... Хіба не так?

— Так! Тільки наша війна буде іншою... партизанською... Чи думав ти над цим, Кіндрате Кузьмичу? — звернувся секретар. — Ти трохи молодший за Сидора...

— Це що ж? — одразу спалахнув Сидір Гаркуша. — Як сини мої на війні, то я вже вибув із строю?.. Старий, чи як? Та я ще маю силу...

— Ось твоя сила нам і пригодиться... Тільки не тут, а в тилу. Там теж потрібно кувати перемогу. Там — евакуйовані заводи, фабрики. Тисячі робітників, інженерів виготовлятимуть зброю і одяг для фронту. Але не менш потрібні й такі спеціалісти, як ти, що добре вміють працювати біля землі — вирощувати хліб для армії, робітників, народу. Розумієш, куди тебе посилає партія?

— Як же це?.. Кіндрат лишається тут... Ти сам, мій бойовий командир і товариш, теж залишаєшся, а мене, значить, уже списуєте... в тил?

— Так треба, Сидоре Антоновичу... Там теж потрібні саме такі, як ти, комуністи. Тоді ми тут, у ворожому тилу, будемо спокійніше і краще воювати... А воювати нам доведеться!.. Треба вже зараз організувати партизанські бази в лісах, щоб були в нас і зброя, і харчі... Хоча б на перший час... Ти мусиш їхати, Сидоре! Цього вимагає від тебе наша Комуністична партія... Зрозумів?

...Не помітив Сидір Антонович, як рідне село вже залишилося позаду, а перед очима у всій своїй величі й красі відкрився широкий, могутній Дніпро, знаний змалечку, найулюбленіший з усіх річок, які тільки доводилось йому бачити в житті.

Сонце ледь-ледь підвелось над обрієм, ніби яблуко медвинської циганки,— спокійне, величаве, доступне людським очам, що на нього можна дивитися. І Сидір Антонович дивиться залюбки, не примружуючи очей. Йому здається, що й сонце якимось ласкавіше, ніжніше світить, голубить його, гріє, немовби прощається з ним перед дальньою дорогою й розлукою невідомо на який час.

Тихий і Дніпро зараз. Ніде ані бриж, ані найменшої хвильки...

Простір. Тиша. Спокій.

По той бік стоять застигли кущі лоз, могутні осокори з темними шапками грациних гнізд. Визирають з-поміж них такі ж високі сріблясті тополі, і тільки на одній з них, найвищій, ледь тріпочуться на самісінькому вершку кілька листочків.

Та ще прослалися на тому боці зрошені луги, замріяні озера, тихі заводи, вбираючи в себе рожевий світ сонця. Над ними снуються, мов димок, тумани, плавають над водою, підіймаються поволеньки вгору й розтають там у широкому, безмежному просторі холодної височини. За лугами, та заводями, та озерами стали темно-зеленою смугою ліси, густі, дрімучі... І здається, тим лісам немає

кінця-краю, бо зникають вони в такій сизій, повитій туманами далечині, що вже й не добереш, чи то маячать там іще дальні дніпровські кручі, чи то вже мріє обрій, з'єднаний з небом...

Сидір Антонович зупинив коней, глухо промовив:

— Попрощаємося з нашим краєм... з рідним Дніпром... Хто знає, коли доведеться знову його побачити...

Він одвернувся, щоб не помітили ні дружина, ні Санька його очей.

Всі мовчки дивилися на повноводу ріку з хвилину, може, й дві. Раптом серед загальної тиші почулося глухе придушене ридання Устини. Обійнявши руками коліна, вона схилила на них голову й застигла вся, тільки дрібно-дрібно тремтіли плечі і старенька хустина, що її одягла в дорогу.

Ніхто її не втішав, не заспокоював — хай виплачеться, може, легше стане.

Але слухати оцей притишений, майже беззвучний плач було тяжко. Він вражав дужче, аніж одчайдушний крик, бив у серце, викликав таку жалість до неї, що Сидір Антонович не витримав і смикнув коней за віжки.

— Но!

Коні потупали далі. Устина, наче отямившись, підвела голову. В заплаканих очах світилося стільки людської муки, страждання й горя, що ті очі запам'яталися Саньці на все життя.

— Заспокойтеся, тітко Устино... Заспокойтеся! — промовила якнайласкавіше. — Хіба ж можна себе отак терзати?

Але тітка Устина, мабуть, не почула її слів або не дійшли вони до її свідомості, бо нічого не відповіла. Сиділа зараз якась притишена, задумана й мовчазна, дивилася на Дніпро, але не бачила його перед собою. Інші думи й інші видіння поставали в уяві, краяли серце, непокоїли душу, сповнюючи її ущемливим болем, ядучою журбою. Ті видіння — її сини. Вони заступили собою Дніпро з гаями, лугами, з усією придніпровською красою.

Мати немовби бачить їх усіх трьох маленькими, коли зоряної ночі йшла з Сидором і дітьми до причалу, щоб побувати на ярмарку. Давно те було. Давно минула й та ніч, а сьогодні, бач, так несподівано і яскраво воскресла, ніби те все відбувалося вчора.

Та світлі спогади тьмяніють, наче невблаганно насувається на них сиза грозова хмара з буряними вітрами, градом, блискавицями, яка розметає все світле й дороге, заступивши темною навалюю світ сонця.

Вдарили несподівано потужні громи, покотилися над вільним Подніпров'ям, над лугами й лісами, увірвалися в мирні селища з чорною вістю — війна!.. Війна!..

І ось уже її сини, дорослі, роботящі, розумні воїни, споряджені до Червоної Армії. Такі сини, якими мріяла бачити їх щаслива мати.

Мов горлиця, вона не зводить з них в уяві очей... Йй хочеться, щоб довше побули вони з нею: і найстарший Максим, і середній Гордій, і наймолодший Михайло.

Раптом надходить страшна для неї хвилина. Вона немовби знову чує, як Сидір глухо промовляє:

«Сядемо, сини мої!.. Так годиться перед дорогою...»

Всі посідали, і тільки вона, Устина, немовби скам'яніла від тих слів. Стоїть, дивиться на синів, слова не може вимовити. Сидір підійшов до неї, мовчки торкнувся рукою плеча, посадив на стілець.

Стало тихо-тихо в рідній хаті.

«Ну, пора нам вирушати! — сказав найстарший, Максим, і підвівся на ноги, глянув на батька: — Прощайте, тату!»

«Прощай, сину! Ти ж там дивись... Чесно й хоробро... Щоб не осоромив своїх батьків...» — І обняв Максима, поцілував, як годиться, тричі... Потім став прощатися з молодшими синами, говорячи їм напутні слова:

«Чули, що говорив Максимові? Те й вам казатиму... Щоб не були боягузами, щоб захищали народ і землю рідну... як належить...»

«Будемо, батьку!..» — І всі троє зупинились перед матір'ю. А вона не може підвестися. Як посадив її на стілець Сидір — так і сидить...

«Ти що, Устино? Що з тобою? Ставай на ноги, прощайся з синами...»

Чи тривога, яку відчула вона в чоловіковому голосі, чи всеперемагаюча любов до синів, яких вона бачить перед собою — востаннє, надали їй раптом сили. Вона підвелася, простягнула до них руки... Губи її затремтіли... Встигла тільки промовити:

«Діти мої!.. Сини мої!..»

Та більше нічого й не пам'ятає. Не пам'ятає, як сини підняли її з долівки, обережно поклали в ліжко, поцілували їй руку непритомній, а батько стояв біля ліжка блідий, переляканий і, як міг, заспокоював і себе, й синів:

«Нічого, нічого!.. Вона отямиться... Я за нею догляну. Все буде гаразд...»

І вже того не бачила Устина, як, взявши речі, сини

тихенько вийшли з хати. Першим пішов Максим, а за ним — Гордій, а третім переступив через поріг рідної хати наймолодший, Михайло. На якусь мить він зупинився в дверях, ще раз глянув на матір, і в нього скотилися по щоках дві великі сльози...

...Поволі підводиться сонце, блідне, меншає... Зникають багряні фарби на озерах і заводях, змінюються на сліпуче срібло, що горить і сяє.

Звідкись прилетіли вітри — легкі, ніжні, прохолодні, умились дніпровською водою, підняли перші брижі, зашуміли в кронах дерев. Прилетіли з лугів і чайки білокрилі, шугають, в'ються в повітрі, припадають до води, виловлюючи то дрібну рибинку, ушкоджену щукою, окунем чи судаком, то шматочок хліба, що його кинув десь на воду як приманку недосвідчений рибалка, і зараз той шматочок розм'яклий знай собі пливе за течією і потрапляє під зірке око білої чайки.

Підвода поволі наближається до знайомого мосту, і перед очима в Саньки мимоволі зринає день, коли вона — старша дружка — разом з іншими дружками й молодою йшли через оцей міст, щоб запросити хрещеного батька й матір на весілля. То був безжурний, веселий і пам'ятний день!

Хрещений ось зараз сидить на возі мовчазний, заглиблений в свої невеселі думи. Не хочеться його нічим тривожити...

А спогади напливають на Саньку, як легкі хмаринки, гнані вітром, вщерть осяяні щедрим промінням сонця. Наче це було вчора — так яскраво постає перед очима в Саньки сільрада, і хвилина реєстрації шлюбу, і навіть вчувається голос дядька Кіндрата, коли він спитав у Тетяни:

«Ще хочу дізнатися у вас, Тетяно Власівно, яке прізвище бажаєте мати після одруження?»

Санька помітила, як Тетяна відразу зблідла, схилила голову. В ту хвилину в Саньчину душу несподівано війнуло холодом.

«Не любить вона... Не любить Бориса Петровича. Для чого ж тоді оце весілля?»

Та ще більша тривога впала їй на душу, коли на східцях ганку почулися квапливі кроки і в розчинених дверях несподівано з'явився Іван Крутояр. Санька бачила й розуміла його відчайдушний, майже безтямний погляд. Він не помічав її, Саньку, і нікого не помічав, прикипівши поглядом тільки до Тетяни, до неї одної...

Заніміло від болю серце, наче кресонули його гострим ножом. Санька зрозуміла — для неї тепер усе втрачено. Якщо раніше вона сподівалася, що Тетяна, одружившись з лісничим, звільнить назавжди стежку до Іванової душі, то сьогодні, ось зараз, вона, Санька, переконалася, відчула, що Іван Крутояр любить тільки Тетяну, любить з усім нестримним юнацьким запалом, з муками, стражданням та болем.

Вона заніміла, як і всі весільні гості, коли почула чорну вість про війну, але та вість здавалась їй не такою пекучою в ту хвилину... Всі думки, всі помисли її були з Іваном.

«Чому, ні слова не сказавши, він вибіг за двері? Може, вирішив згарячу щось заподіяти собі?.. З відчаю все може статися... все!.. Треба зупинити... заспокоїти... Його не можна зараз лишати одного... Не можна!.. Не можна!..» І вона рвонулася з-за столу, як сполохана пташка, до дверей.

Слідом за нею вибіг з приміщення сільради лісничий. На майдані стояли люди, що ждали кінця церемонії, стояли коні, запряжені в бричку, із збруєю, оздобленою весільними прикрасами...

Сповнений злості й якоїсь божевільної люті, він, не зважаючи ні на кого, кинувся до вороних і, не пам'ятаючи себе, почав зривати й шматувати на збруї трохи прив'ялі вже квіти і пожмакане листя, що падало йому під ноги, а він, не вдовольнившись тим, оскаженіло топтав, розчавлював живу оздобу і, не шкодуючи, тягнувся вже до барвистих стрічок, щоб і їх так само пошматувати, затоптати в пилюку, не лишивши й сліду від недавніх прикрас.

Коли все було знищено, він легко скочив на бричку, взяв до рук віжки й батіг і, стьобаючи вороних, наче вони були в чомусь винними, помчав з майдану... Слідом за бричкою знялась, завихрилась хмарка гарячого задушливого пилу...

Швидко зникли коні, розвіявся дорожній пил... А люди ще стояли притихлі, вражені надзвичайним видовищем.

І коли на східцях сільради з'явилася старша дружка, хтось з молодиць запитав у неї:

— Що там трапилось, Санько?

Санька якось дивно глянула на молодицю, нічого їй не відповіла, а швидко побігла вздовж вулиці, немовби намагалася наздогнати розлютованого лісничого і його, ошалілих від батога, коней.

Дівчина не почувала під собою ніг.

Тривожна думка, мов жар, пекла їй душу, вселяла страх, передчуття якоїсь неминучої і непоправної біди.

«Ну де ж він, де? Куди подівся? Він же не міг далеко... Він же недавнечко вибіг з сільради...»

Зір її ширяв по вулиці, по дворах... Дівчина сама розуміла, що не міг Іван зайти в чуже дворище, бо що йому там робити? А жадібні очі нічого не минають — скрізь нишпорять, скрізь вдивляються.

«Хіба зайти додому?.. До матері?.. У неї запитати?» — вирішує Санька і тут же відкидає цю недоречну думку, розуміючи, що не може він у такому настрої йти додому, не може тривожити матір... Ну, не посміє, і все, бо Іван любить її, поважає й дуже жаліє. Навіщо йому завдавати своїй мамі болю?

Сама того не помітила Санька, як опинилася на мосту.

«А що, як він з поручнів... у воду? І кінець! І нема більше Івана... Нема й не буде!.. Ніколи не побачу, не зустрінусь...»

Санька відчула, як шугонув по її тілу відчутний озноб... Стало навіть млясо... Вона дивилась на Дніпро. Він був такий же голубий-голубий, як і небо, що лягло над ним безмежно прозорою і теж голубою чашею, й віяло від нього спокоем і завжди притаманною йому красою.

«Як могла я таке подумати? — жажнулась сама страшної думки.— В лугах його пошукаю або в лісі...»

І Санька зривається з місця, біжить по мосту, звертає потім в некошені луги, що вже почали перецвітати, і лине її молодий, дзвінкий, але стривожений голос, лине у простір, кличе призивно й настирливо:

«Іване!.. Іва-а-ане! Озовися! Озовися-а-а-а!..»

— Агей там!.. Дай дорогу! Тримайся правого краю! — раптом чує Санька чийсь дужий голос...

Спогади обриваються. Вона різко обертається й бачить велике, помітно втомлене стадо худоби, що його женуть в тил засмагли, босі, вкриті дорожнім пилом дівчата...

Сидір Антонович підвернув коней ближче до мостових поручнів, зупинився, пропускаючи худобу.

— З якого району? — запитав він у дівчат, коли вони порівнялись з підводою.

— Васильківського, — відповіла дівчина-погонич, блиснувши рівним рядом білих зубів.— Оце вже наші корови притомилися, а затримуватись нам не можна — велено швидше гнати...

— Горе!.. Велике горе!.. І людина потерпас, і худоба

потерпає теж,— сказав сумовито Сидір Антонович і замовк надовго.

Уже проїхали через міст. Уже Дніпро залишився позаду, і хоч був ще видимий, та Сидір Антонович не дивився більше на нього, не прощався з ним, не ятрив своєї душі...

А над Дніпром підводилось сонце, шугали білі чайки, припадаючи до води, і їхнє сумовито-журливе квиління — «Чиї ми? Чиї ми?» — було чути хто зна й куди. Народжувався новий, але тривожний в своїй невідомості день.

38

Жита стоять, мов зачаровані,— густі, добірні й такі високі, що ввійде в них людина — видно тільки голову. Стебло в стебло — чисте, перемите дощами, зігрите сонцем, росте, наливається тужавим зерном і своєю вагою схиляється до матінки землі...

Такого врожаю давно не було на колгоспних ланах. Зірким хазяйським оком озирає Сидір Гаркуша оці простори і, ні до кого не звертаючись, говорить:

— Ай-я-яй! Таке добро... Такий врожай!.. Невже наші люди не встигнуть його зібрати? — І, помовчавши, сам собі відповідає: — А хто ж його збиратиме? Комбайни і трактори відправили в тил. Чоловіки і молоді хлопці — в армії... Хто збиратиме? Жінки, та підлітки, та старики? — І він, стьобнувши коней батіжком, сумовито замовк.

...А жита ж стоять обабіч дороги, як золото, і не видно їм ні кінця ні краю. Звідкись прилетів вітер, махнув крильми, здійняв хвилі й погнав їх у далеч, як по морю, а слідом за тими хвилями покотився легкий солом'яний шум — такий звичний, мирний, чарівливий...

Десь із синяви неба лине жайворонковий спів. Самої пташини не видно, а голос її бринить, переливається і лине срібними невидимими струнами, звучить, немовби кличе кудись... І на той клич озвався, вдарив у житах перепел. І тут і там, і тут і там...

Ширяє, кружить у небі, розгорнувши крила, хижий коршак, зорить з височини, вишукує для себе здобич. Спокійно сидить на телеграфному дроті кібчик, до чогось прислухається... Може, до того, як гудуть під вітром дроти? Щось його сполохало — знявся швидко, майнув через дорогу і полетів собі далі, доки не зник з очей.

Стежить Сидір Антонович і за птахами, і за тим, як гонить вітер по ланах хвилі, як у небі з'явилась маленька

й біла-біла, мов сніг, невелика хмарина і на виду теж розсіюється, зникає...

Цей знайомий краєвид, і пташині пісні, і навіть ота хмаринка, що з'явилась на кілька хвилин і вже її немає,— розвіялась під високими вітрами, ніби туман,— все це перед очима таке звичайне, мирне, любиме... Наче й війни нема. І те, що він оце зараз їде кіньми в далеку дорогу, видається йому тільки сном — неприємним і важким...

— З дороги! Гей, з дороги! — чується знову владний голос. Всі троє оглядаються. Ще суне величезна череда, а за нею пливе, наближається непроглядною хмарою чорний, задушливий пил, збитий ратицями й копитами сотень голів худоби, що її женуть погоничі все в тил, все в тил...

Сидір Антонович смикає віжки, звертає на обочину дороги й зупиняється переждати, доки пройде худоба й осяде хоч трохи пилюка. Але те, що він зараз побачив, глибоко його вразило й обурило. Не випускаючи з руки батога, він досить легко зіскочив з воза й помчав до погоничів.

— Що ви робите! Що ви робите, анахтеми? — закричав він, погрожуючи в повітрі батогом.— Дороги вам мало? Людську працю топчете? Витолочуєте жито... Та як ви смієте отаке робити?.. Як смієте?

Очі голови колгоспу блискали гнівом і люттю. Здавалось, що він зараз кинеться на погоничів і почне кожного з них стьобати батогом, не милуючи ні дівчат, ні молодичь, ні чоловіків.

Та в цю хвилину почувся голос високого парубка, що, трохи шкутильгаючи, йшов попереду вожаком. Все на ньому запилене: і солом'яний бриль, і синя сатинова сорочка, і штани, і особливо опорки, взуті набосоніж. З плеча в нього звисає довгий батіг, сплетений з тонких шкірятинок, смужечок і доточених таким же плетивом з прядива. Той батіг волочився слідом за ним, мов гадюка.

Блискають у парубка тільки очі та білі зуби. Не зупиняючи стада, він першим зустрів обуреного Сидора Антоновича, але ні крихітки не злякався його окрику.

Високий, широкоплечий, скинув солом'яного бриля, добродушно привітався:

— Доброго ранку вам, батечку!

— Ти що? — одразу скипів голова, недружелюбно оглядаючи парубка.— Не чув, що кажу?.. Жито витолочуєте... Людської праці не шануєте... Поглянь, де худоба йде... Як можна?

Парубок повів очима за пужалном і спокійно відповів:
— Хай витолочують — все одно не нашим людям збирати цей врожай... То нехай же й ворогу не дістанеться!

Наче холодної води хлюпнув за комір Сидору Гаркуші, погасив його гнів, зменшив лютість.

— Бувайте, батечку!.. Може, колись ще зустрінемося з вами... там... у тилу... Не забувайте Тимоху Лазутку — погонича з Броварського району.

Сидір Антонович одійшов з обочини далі, за дорогу, в жито, і мовчки стежив, як лягали ще не дозрілі стебла разом з недозрілим колоссям худобі під ноги, шматувалися, нівечилися, топталися, щоб того ж дня зав'язнути навзажди під літнім сонцем.

Повз Сидора Антоновича проходили корови, телята, коні, вівці, лошата, зморені, запилені, як і люди. За худобою простували погоничі, а вже слідом за ними, на певній відстані, їхала підвода, запряжена парою коней, тягнучи воза з клунками та пожитками. До воза були прив'язані за шию кілька молоденьких лошат, і особливо ці лошата викликали зараз жалощі в Сидора Гаркуші.

«Пускали б уже і їх до гурту,— подумав він,— куди б воно ділося без матки?»

Та порадить не було вже кому. Смуга пилу заслала все перед очима і тварин, і людей.

Сидір Антонович переждав, поки трохи розвіялась пилюка, і з опущеним батіжком, не поспішаючи, пішов до своєї підводи.

— Здалеку гонять скот? — поцікавилась Устина.

Чоловік глянув на неї, глянув іще раз на рухливу хмару пилу, що невідступно пливла за худобою, і вже потім відповів:

— З Броварського району... — А тоді вже сів на воза, смикнув віжки, спрямовуючи коней на дорогу, що була позначена сотнями перемішаних між собою слідів — від ратиць та копит.

На ночівлю зупинилися біля якоїсь безіменної річечки, що протікала через луг, губилася в невеликому гайочку і знову потім, вирвавшись на простір, текла далі під призахідним сонцем, багряна, звивиста, вузька.

Сидір Антонович спутав коней, пустив їх пастися на ситу лугову траву, а сам подався до гаю, щоб допомогти Саньці збирати сушняк. Цього добра було тут стільки, що

вистачило потім зварити куліш, ще й лишилася купа біля багаття.

Дальні ліси заступили собою сонце, червоне-червоне, але зоря палала над тими лісами велетенською пожежею, поволі причахаючи. Першою засвітилася в небі вечорова зірка — мерехтлива, далека і, здавалося, єдина на всьєнке небо. Та вже через кілька хвилин в темніючому просторі з'явилися, ніби лісові світляки, інші зірки — і тут, і там, і он там...

Тітка Устина розіслала на траві кожух, поклала дві подушки й одіяло — для себе й Саньки.

— А може, я на возі примощуся? — завагалася Санька, і жіночі очі зиркнули до багаття, де сидів задуманий і зажурений чоловік.

— На возі він ляже. Знаю його звичку ще з молодих літ. Ти, Санько, не соромся. Лягай і спи спокійно,— говорила вона турботливо й ласкаво, як мати.

Санька вклалася на ночівлю, але спати їй не хотілося. Перед очима слалосся все більш темніюче небо. Чомусь в уяві постала рідна хата, і мати, і тополя — стара, розлога, під якою вона не раз ночувала такої пори у себе вдома, але ніколи не помічала дівчина стільки зірок, як зараз. Там їх закривала собою густа, могутня й завжди неспокійна крона. Часом здавалося, що зовсім, зовсім же нема вітру, бо тихі стоять вишні, і сливи, і яблуні. Не ворухиться в палисаднику жодна квітка. Все завмерло, припокоїлося на ніч, спить. А на тополі, на самісінькім вершечку, кілька гілочок ніяк не можуть вгамуватися — тріпотять, шумлять, і їхній мрійливий, заколисуючий шумок спадає з вершини. Легенько й невидимо торкається дівочих повік, стулює їх, навіває здоровий, міцний сон...

А зараз над нею немає тополі. Розляглося тільки небо — широке, безмежне й зоряне-зоряне... Вона немовби вперше його бачить у всій своїй величї, первозданності й красї...

Ось воно лежить перед нею, мов велетенська чаша, оздоблена найкоштовнішими діамантами, що грають, перебиваються, іскряться в своїй глибині далеким, недосяжним сяйвом. І те сяйво таке мирне, спокійне, привабливе...

Там он горить яскравіше за всіх вечорова зірка, а там виразно оздобили північну височину Великий і Малий ківшик. А в іншому місці рясним табунцем розсипались на темно-синьому тлі алмази Волосожару, і теж перебиваються, виграють вогнями, мерехтять-мерехтять...

А ще вище, ще глибше у безмежній височині прослався

через усе небо, повитий у космічні туманності, давній, як світ, славнозвісний Чумацький Шлях, обсіпаний зірками, наче й справді розсипалася з воза повна торба золотого гороху і застигла у всесвіті навечно, сяючи ледве видимими зірками, що в бездонній височині тільки мріють...

Санька дивиться в небо. Скотилася зірка, лишивши по собі яскравий, але нетривкий слід. А тоді ще одна пролетіла і згасла. І вже перед очима наче й немає ні неба, ні зірок,— їх заступає собою рідне село, рідне подвір'я, сад і квіти, вирощені власними руками, і стара тополя, і особливо рідна мати.

Її образ, як найсвітліше і найдорожче видіння, постає в уяві так яскраво, відчутно, зримо, що хочеться простягнути до неї руки, обійняти, заспокоїти: «Не журіться, мамо! Не крайте свого і мого серця. Не назавжди їду з дому... Я повернуся, мамо, повернуся обов'язково!..»

Мати немовби чує оті заспокійливі, втішаючі слова, намагається всміхнутися, але очі їй заливають сльози. В них біль, і мука, і велика материнська тривога за неї, дочку, що вперше в житті вирушає у дальню й невідому дорогу.

Такою з'являється зараз в уяві рідна мати, коли, вхопившись руками за сусідський тин, вона прощалася останнім поглядом з нею, Санькою. Той погляд, сповнений туги, страждання й відчаю,— залишиться, мабуть, у Саньчиній пам'яті на все життя.

Як свіжа рана, ятриться зараз дівоче серце, відганяє сон, непокоїть душу, огортаючи її ніжністю до матері і водночас жалощами...

І далі й далі снуються, плывуть одна за одною, як осінні хмари, невеселі дівочі думи: «Чи довго мама стояли біля тину? Чомусь за груди вхопилися... Я ж помітила це... Але не пригадую, щоб вони колись на серце скаржились».

Образ матері не уявний, а здається, живий так і стоїть у Саньки перед очима. Ось вона бачить, як мати, залишивши тин, наче п'яна, йде безлюдною вулицею, заходить на своє подвір'я, чомусь зупиняється біля палісадника, повного розмаїтих квітів, дивиться на них якусь хвилину журно, тоскно і, мабуть, думає про неї: «Вона, Санька, доглядала... поливала їх зраночку і ввечері».

Уявляє дочка, як мати переступить через поріг одразу спорожнілої хати, обдивиться її всю, загляне й до світлиці, подумавши в ту хвилину: «А може, Санька вдома? А може, це мені тільки сниться?»

Та Саньки у світлиці нема. «Все стоїть, як і стояло раніше, а донечки нема... Нема!..»

І, не виходячи з світлиці і не маючи більше сил стримуватись, вона впаде, як підкошена, на дівоче Саньчине ліжко, і, нестямна від горя й самотності, зариває тоскно, сумно, тужливо, змочуючи наволочку горючими сльозами.

Не помітила Санька, коли сів у неї на лобі комар і жигонув її так, що обірвались спогади, а сам підступний нападник сконав назавжди в неї під ударом долоні. Лишилась кривава плямочка, та її увечері не побачиш...

Поряд лежить тітка Устина. Санька бачить її заплющені очі, чує рівномірне дихання. Втомилась, певне, за денну дорогу і зараз спокійно собі спить. А далі за возом сидить, мабуть, втомлений Сидір Антонович. Він поклав у багаття кілька розколених полінець, і майже бездимний вогонь полисками освітлює його обличчя. Власне, Санька бачить не все обличчя, а тільки профіль — зосереджений і чомусь строгий.

«Про що він думає зараз? — намагається розгадати дівчина. — Про синів? Про довгу дорогу? А може, про майбутню роботу в невідомому тилу або про нових людей, з якими доведеться працювати в тому незнамому й далекому краю?»

У його руці уламок сухої гілки, якою він ворушить палаючі полінця й невідривно стежить очима за багаттям.

Давно Сидір Антонович не сидів біля вогню отак один, як зараз. Ніч. Тихо, спокійно. Гупають копитами спутані коні, випасаючись на лузі. Десь скрикує за надбережними очеретами невеличкої річечки чибіс. Хтось, мабуть, його сполохав чи, може, спросоння озвався, скрикнув тривожно й затих.

Чується тріск сухої полінячки, і в ту ж мить з багаття виринається снопик іскор, і тонкі, звивисті, розжарені дрітінки, підійнявшись у повітря, як іскри, швидко гаснуть. Падають і зірки то тут, то там — і це все заспокоює Сидора Антоновича, нагадує йому про давноминулі роки й дні невеселої наймитської молодості, про далеку Таврію, про ночі, проведені в її широких, майже безмежних степах біля отакого багаття.

Сидір Антонович любить вогонь змалку, його ще гарячі полиски, бо вони не тільки гріють, а й ваблять до себе, відганяють дрімоту, розвіюють важкі думи, сповнюють душу якимсь тихим і лагідним спокоєм.

Його увагу привертає до себе полінець, яке він підклав у багаття. Воно лежить на жару, що не встиг іще вкритися

попелом. З-під полінця вириваються короткі, незвичайні синьо-зелені язички, що впиваються, наче живі створіння, в деревину, поволі підіймаються до верхньої кромки і вже там спалахують жовтим, мов соняшниковий цвіт, рясним і тріпотливим полум'ям.

Із-за дальнього лісу якимось непомітно впливає оранжевий місяць, і така ж оранжева смужка від нього лягає вишир через безіменну річечку й застигає на ній.

Навколо вже глибока ніч. Тиша. Ніщо не порушує тієї тиші, хіба що час від часу з луку лине гупання кінських копит.

Зачахає багаття, вкривається потроху сірим попелом. Блідне, втрачає оранжеві фарби місяць, підіймаючись у холодний, безмежно зірчастий простір, і його приємне романтичне світло м'яко лягає і на луги, і на гаї, і на таємниче припишклі діброви широкого, та красивого, та роздольного в своїх просторах краю.

...Надворі ще тільки сіріло, а Сидір Антонович уже запрягав коней, запрягав тихенько, та один з них ненароком зачепив копитом дишло, і першою прокинулась Устина.

— Ну, пасажири мої, будемо вирушати далі,— сказав Сидір Антонович, приладнуючи упряж.

Підхопилась і Санька, оглянула незнайомий луг, де вони зупинились звечора, і безіменну річечку, що над нею знявся, мабуть ще з ночі, туманець та так і застиг над водою, майже нерухомий.

Санька, швидко прибравши постіль, примостила її на возі, а сама разом з тіткою Устиною пішла до річки. Приємна прохолода обдавала їй босі ноги, а домашні тапочки в тітки Устини відразу зволожилися од росяної трави, що густо впала на кожну стеблинку. Не минула вона ні лозяних кущів, ні ситого гілля вербового гаю.

Все над річечкою було тихе, задумливе, непорушне: і надбережні квіти, серед яких темніли своєю ряснотою зарості пахучої холодної м'яти, і голубі ніжні скупчення незабудок, що знайшли собі пристанище біля самої води. Тут же червонів розквітлий гірчак, а поряд з ним пишно піднялася, вища за всі інші трави, дика мальва, та й зазирає у вранішню воду, мов у дзеркало, милуючись ряснотою свого повного рожевого вбрання.

Вода чиста, прозора. Трохи осторонь визирає з неї пеньок верби, прим'ята чиїмись ногами трава і піскувате дно край бережка. Мабуть, тут, біля цього пенька, сільські молодиці й дівчата перуть білизну.

Санька ступила босими ногами в річечку, зачерпнула долонями прохолодну воду й хлюпнула нею собі в обличчя. Потім ще і ще!

— Можна б і скупатися тут,— сказала дівчина, дивлячись на тітку Устину. Але та, заглиблена в свої думки, не почула, мабуть, Саньчиних слів, бо нічого їй не відповіла. Сумні, зажурені очі її дивились на той бік річечки, де прослався широкий заросений луг, а за ним підіймалися придніпровські схили, окутані зеленню садів, з яких то тут, то там визирали хати невідомого їй села.

— О господи! Може, не треба було б нам вирушати? — непевно промовила тітка Устина.— Куди їдемо? Чого їдемо? Перебули б у селі, переховалися в плавнях... Лишилися ж інші люди, то й ми б з ними... Може, таки Червона Армія не допустить їх до нашого краю?

Від воза почувся голос Сидора Антоновича:

— Агей, дівчата! Не баріться там. Коней запряжено!

Тітка Устина сьак-так бризнула собі водою в обличчя, втерлась кінчиком хустки і, нічого більше не сказавши, рушила до воза.

— Що ж, коли вже так вирішили, то назад не повернемося,— промовила вона раптом з якоюсь відчайдушною рішучістю.— І в далекому краю живуть люди. Перебудемо якомось там лиху годину, аби тільки дітей з війни діждатися... Про них і вдень думаю, і вночі...

Незабаром коні рушили з лугу, де лишилася прим'ята трава і чорнів серед зрошеної зелені невеликий острівець від учорашнього багаття.

39

І знову перед очима дорога, що їй, здається, немає кінця-краю. Вона то зникає в соняшникових плесах, то поринає в досягаючі жита, то губиться на якийсь час у вибалках і лісочках, то несподівано потім виринає на освітлених сонцем горбах, звідки ще видно голубу стрічку Дніпра, і дальні кручі, і села, й ліси, що за ними вже все зливається з обрієм неба, окутаним сизою запоною непроглядної мли.

Дорога поступово повертала вліво і там десь попереду вливалася, мов струмок, у широке річище великого асфальтового шляху, позначеного телеграфними й телефонними стовпами.

— От уже скоро й ми виб'ємось на большак, а там уже

Пирятин близько і Лубни недалеко,— сказав Сидір Антонович, спостерігаючи, як по тому шляху снували манюсінські здалеку автомашини, а на його обочинах виднілися валки, групки, іноді поодинокі вози з упряженими в них кінями чи волами.

Часом там же з'являлася хмара пилу, чорного, задушливого, збитого копитами й ратицями... втомленої худоби, що її гнали погоничі вдень і вночі у глиб країни, не даючи навіть перепочинку. Так і посуваються вони вперед: першою йде худоба, а за нею, безустанно й невідривно, здіймається й пливе слідом густа пилюка. Так само разом вони входять і в обрій. Стадо зникає з очей, а пил ще якийсь час повисає хмариною і вже потім розвіюється непомітно, осідаючи на придорожніх травах та бур'янах.

— Дощу треба! Хоч би невеличкого, щоб пилюку прибило,— промовив Сидір Антонович, дивлячись на телеграфні стовпи большака, що, поволі зменшуючись, зникали вдалині так само, як і худоба.

Він уже більше не озирався назад, щоб не розстроювати себе спогадами про рідну сторону. А в тій стороні вже купчились окремі хмарини. Вони виринали з-за обрію, відривались од нього, пливли у височінь, де їх підхоплювали на свої крила потужні вітри й несли без перепон на схід. Там же, над обрієм, нависала важка сизо-чорна смуга, що, немов чернечий пояс, туго оперізувала по обрію небо й землю. В тому грозовому вирі раз по раз шугали бистрі блискавиці, короткими спалахами осяваючи ту далину.

Першими примчали звідти вітри. Вони розбудили досі спокійні ліси й переліски, не минули ланів, здійнявши на них золотаві хвилі; налетіли на сади, і загупали з гілок червиві, ще недозрілі яблука та груші... З розгону вдарили у старі верби над дальнім шляхом... І заметалися під їхньою силою вершини, полетіло з них ламке дрібне гілля... Ще удар, ще один, потужніший, і стара верба, раптом розчахнувшись навпіл, упала на теплу землю...

А вітри, не зупиняючись, летять далі — поривні, бистрі, нещадні... Дістається травам і кучерявим бур'янам, що гнуться, припадають до землі від їхнього подиху, тремтять-тремтять... А вітри, знай собі, лютують. Підхоплюють з колії сухий пил, крутять ним, утворюючи смерчі, й жнуть їх з страшною швидкістю вздовж дороги.

Враз посутеніло. Хмарами затяглося небо. Розвівалися в один бік кінські хвости, тріпотіли під вітром гриви.

А позаду все росла, насувалася сизо-чорна хмара. Краями

її блискавки. І кожного разу після них розлягався над ланами страшний гуркіт грому з перекатами й вибухами такої сили, що навіть коні здригалися від страху.

— Оце ускочили в халепу! — сказав Сидір Антонович, оглядаючи позаду сизо-чорне громаддя, що сунуло, наближалось з кожною секундою. — І коней нікуди поставити в затишок, і самим нема де цю зливу перебути. — Він витягнув з-під сидіння брезентовий плащ, одягнув його. Дістала з лозяної корзини і Санька свій дощовик, а тітка Устина прикрилася клейончатою скатертиною, і, як тільки мигне блискавиця, так вона й хреститься потихеньку, злякано оглядаючи хмару.

Впали перші краплини — крупні, розгонисті, й запилюжена колія зарясніла темнуватим мереживом. Щосекунди те мереживо ставало густішим, ряснішим... З'явилися калюжки, струмочки, а потім відразу сипнуло з хмари такою зливою, що за хвилину коні стали зовсім мокрими. Мигнула блискавка, ударив грім, і в ту ж мить почувся зляканий голос Устини:

— О господи! — І, вже не криючись, перехрестилася змокрілою рукою.

Дорожні колії швидко наповнювались каламутною водою, яку розбивали кінські копита, вихлюпуючи її на обочини.

Разом із зливою бушували вітри. Вони шугали вгорі і вниз, гнали дощові смуги, обсівали ними і жита, і коней, і воза, намагаючись вихопити з Устининих рук кінці клейончатої скатертини.

— О господи! Що за напасть така! — зітхає жінка на возі і вся тремтить чи то від страху, чи від раптового холоду, що його принесло з собою сизе громаддя.

В повітрі робилося щось страшне. Дощова пелена була такою густою, що перед очима зникли лани, переліски, вибалки, ліси... Зник і большак з телеграфними стовпами, закритий непроглядним мороком, що наче дихав і плавав на потужних вітрах.

Але дощова злива так швидко пронеслася, як і нагринула. Вщухали вітри. Світлішало небо, хоч іще й вирували в ньому хмарини, клубочилися, перекривали одна одну, розривалися на шмаття й пливли у вишині, гублячи рідкі запізнілі краплини на землю, вже зволожену вдосталь.

А незабаром у тій стороні, звідки напливла гроза, з'явилася голуба кайма над самісіньким обрієм. Вона росла, ширилась, розганяючи останні хмарини, відкриваючи безмежний простір голубизні, вмитій освіжаючою зливою.

Знову стали видимими шлях, і верби, і телеграфні та телефонні стовпи, що тягнулися за сизо-чорним скупченням хмар і губилися там десь за обрієм в їхній непроникливій чорноті.

Згодом польова дорога вивела на большак. Не переїжджаючи через нього, Сидір Антонович спрямував коней по праву руч. Недалеко звідси лежала й розчахнута верба, яка, падаючи, сягнула своєю вершиною з бокової обочини аж до асфальту, розметавши по ньому рясне й частково поламане гілля. Листя було ще зовсім свіжим, омитим дощем, блискучим... Та промине якийсь час, з'явиться сонце, висушить на кожному листочковій вологу, і поникне, зів'яне, вмираючи, зелена оздоба назавжди.

Саньці жаль цю вербу, мов живу істоту, що росла тут довгий вік, зеленіла, красувалася під сонцем, шуміла під вітрами, даючи перепочинок на своїх гілках білобоким сорокам і табунцям забіякуватих горобців, а часом і поважному ворону...

Росла, й тепер нема. Санька оглядає руду потрухлявілу деревину в місці зламу, мов рану, що її ніхто й ніколи не загоїть. Бачить дівчина, як дві вантажні машини швидко мчать назустріч одна одній. Одна з них налітає з розгону на звалене верхів'ття. Чується короткий неприємний тріск, і Санька одвертається, аби не бачити понівеченого розколошканого гілля, що так і прикипіло разом з листячком до мокрого асфальту.

Автомашин було багато. Одні з них, навантажені різною кладдю, прикритою брезентом, мчали на захід, інші з такою ж швидкістю прямували на схід. Іноді зустрічались автомашини з озброєними бійцями, які поспішали до фронту. Часом у кузовах таких машин зринала розгониста мелодія гармоні-трирядки чи звучала пісня про Катюшу і швидко гасла в широкому роздоллі шляху.

Бувало, що в тому ж напрямку простували часом втомлені піхотинці з повною викладкою і озброєнням... І кожного разу Устина, як та горлиця, придивлялася до солдатських облич, наче могла серед них зустріти когось із своїх синів.

— Ідуть!.. Все йдуть та йдуть у той бік,— молоді, здорові... І не знати, яке в кого буде щастя... на тій війні,— говорила вона сумовито, оглядаючи воїнів. А одного разу скрикнула: — Михайло! Михайло! — аж стрепенулася вся тітка Устина, уп'явшись очима в одного з бійців.

— Де? Де ти Михайла побачила? — запитав чоловік, бистрим поглядом озираючи колону.

— Обізналась,— відповіла розчарованим голосом.— Дуже схожий на нашого синочка.— Ти поглянь! — І вона повила рукою в напрямі молодого солдата, що теж дивився чомусь в її бік.

Сидір Антонович, зустрівшись з ним поглядом, промовив:

— Наш Михайло ростом вищий, ширший у плечах,— і, помовчавши, додав: — Не можуть вони тут бути... Наші сини, мабуть, воюють на фронті...

Надовго після цього замовкають усі троє. А в небі вже знову світить, припікає сонце. Від нього над коліями дороги здіймається туманець і одразу тане, розвівається в повітрі. Вздовж обочин стали зеленішими трави й бур'яни, між якими то тут, то там красується ніжно-голубий цвіт петрових батогів, рожеві шапки духмяних колючих будяків, жовте й рясне цвітіння буркуну та іншого різно-трав'я.

Непомітно проминув іще один день, а надвечір, не доїхавши до наступного селища, вирішили заночувати під старими вербами, край шляху, де виявилась до того ж стара криниця з журавлем і дерев'яним відром.

Трохи спереду, теж над шляхом, зупинилося на ночівлю ще кілька підвід.

Сидір Антонович випряг коней, спутав їх, пустив пастись біля лану жита, де кучерявився рясними кущиками спориш, а сам узяв сокиру, вирубав з вербового гілля розсоху, назбирав сухого хмизу, приніс криничної води, і господині — одна старша, друга молодша — заходилися готувати куліш із салом.

Під казанком, почепленим на перекладинку, спалахнув вогник, потягло димком. Вогняне полум'я пронизувало наколені ножем трісочки, й сухе гілля все дужче розгорялося, потріскувало, обдавало жарким подихом чорний казанок з усіх боків.

Сидір Антонович підкладав нові дровця, не збавляючи вогню. Устина товкла в ковганці старе сало, Санька різала начищену й помиту картоплю, готуючись її кинути в воду, яка вже пінилась по краю казанка. Всі були зайняті своїм ділом і не помітили, коли підійшла до них молодиця з хлопчиком років п'яти, тримаючи його за смагляву ручку.

— Здрастуйте, люди добрі,— звучним голосом сказала молодиця, привітно всміхаючись і блискаючи рівними й білими зубами, що їх відтіняли повні червоні й красиві губи.

Красиві були в неї й очі — чорні, з іскринками, обрамлені довгими темними віями, над якими тугими вигинами лягли не тонкі й не широкі брови.

Пов'язана вона була квітчастою шаллю, рясна бахрома якої закривала їй плечі й спадала по синьому светрі, облягаючи груди.

Ні Устина, ні Санька не помітили, як здригнувся від появи молодиці Сидір Антонович. Вірніше, не від самої появи, а від голосу, що нагадав йому раптом давно забутий образ черниці Марії Ворон.

Сидір Антонович розглядав незнайому жінку та її хлопчика, одягнутого в шерстяний синій костюмчик, пальтечко й жовті черевички. Темна спідниця й черевики на високих каблуках доповнювали одяг невідомої.

— І незручно звертатися, та нічого не вдієш,— говорила молодиця.— Ми тут теж стали на ніч... Кілька підвід... Заходились розвести багаття, а сірники відсиріли — удень же була он яка злива!..

— Ото тільки й всього,— усміхнувся Сидір Антонович, дістаючи з кишені коробку непромоклих сірників.— Допоможемо вам у такій біді. Беріть!

— То це ж багато... Нам два-три вистачить... Ми зараз свої просушимо біля багаття.

— Беріть, беріть!.. Ми в дорогу і сірниками, й сіллю запаслися.

— Ну, спасибі вам! — подякувала молодиця, беручи із зашкарублених пальців Сидора Гаркуші ще не обшмигану коробку сірників.

— Здалеку ж ви їдете? — поцікавився Сидір Антонович, пильніше оглядаючи молодицю.

— З Житомирщини... Чоловік робив у райвиконкомі. Пішов добровільно в армію, а мене з синопком Валеркою в тил відіслав. Тут зі мною їдуть все жінки з дітьми: та — дружина прокурора, та — слідчого, та — нарсудді. Ідемо і не знаємо, що нас там жде... у далекому краю... — говорила вона співучим голосом, позираючи то на Сидора Антоновича, то на Устину й Саньку, які порались біля картоплі.— Бачу, ви теж у тил їдете?

— Та ідемо...

— Дочка? — поцікавилась молодиця, метнувши очима на Саньку.

— Сусідка,— пояснила Устина й додала: — У нас дочок не було... Троє синів маємо, і всі троє вже воюють на фронті.

— Бажаю, щоб лишилися вони живими-здоровими,— щиро сказала молодиця, і мати вдячними очима глянула на неї.

— Я теж бажаю вам... щоб чоловіка діждалися з війни і щоб у вашій хаті були радість та щастя!..

— Спасибі на доброму слові! І за сірники спасибі! Йтиму я. Може, ще доведеться десь зустрітися, то щоб знали... Галиною мене звати... Галина Перелюб,— сказала молодиця і, не випускаючи хлопчикової руки, вже зібралася рушати до своїх возів, та Санька, діставши з воза яблуко, простягнула його хлопчкови.

Валерик соромливо сховався за мамину спідницю.

— Бери, бери!.. — припрошувала дівчина. — Воно смачне. Ти покуштуй.

Карі оченята ще раз метнулися на Саньку, і ліва ручка потягнулася до яблука.

— Оце ми ще й з гостинцями повертаємось,— засміялася молодиця, вдячно глянувши дівчині в очі.— Спасибі!.. Не знаю, як звати?

— Санькою,— просто відповіла дівчина, спостерігаючи, як гострі зубки хлопчика вп'ядися в соковиту м'якоть плода.— Ну що, справді смачне?

Хлопчик мовчки хитнув головою.

— От бачиш... Ну то їж на здоров'я,— сказала Санька і обмиту картоплю почала кидати в гарячий казанок.

Незабаром страва була готова. Поки повечеряли, поки повкладалися спати — уже й згасла зовсім на заході зоря.

Санька наламала вербового гілля, намостила м'яку постелю й лягла недалеко від воза, вкрившись кожушиною, що їй запропонував дядько Сидір. Сам він приліг на возі. Там же вмостилася й тітка Устина. Санька не спить. Широко відкритими очима вона дивиться на захід. Там у зірчастому просторі гасають, січуть, намацують, перекриваючи один одного, світляні мечі прожекторів. Блискають розриви зенітних снарядів, хоч не видно ні ворожих літаків, ні страхітливих вибухів смертельних бомб.

У Саньки тремтять губи, і вся вона тремтить від хвилювання й страху... І тільки очі — пожадливі й зіркі — ні на мить не відриваються од тривожної далечини, де вже, мабуть, зараз ллється кров і гинуть люди.

«Треба розбудити дядька Сидора. Треба розбудити»,— думає Санька, а сама не в змозі одвернути голову від того страхіття, що його бачить вперше в житті. Usta її заніміли, коли в променях прожекторів помітила блискучу

цяточку ворожого літака, а ще через якусь мить той літак, що поволі опускався, скинув на парашутику освітлювальну гірлянду з ракет і відразу ж почав бомбити. Над темною досі землею знялися відразу величезні стовпи вогню й дуже чорного та густого диму.

— Дядьку Сидоре!.. Дядьку Сидоре! — злякано гукнула Санька.— Погляньте! — повела рукою на захід, де вже небо ставало чорнішим від сьогоднішньої грозової хмари.

Це ж, мабуть, налетіла авіація дальньої дії на Березань, а може, й на Яготин, ... сказав Сидір Антонович, уважно розглядаючи.— Схоже, що ешелони з пальним, сволочі, розбомбили... Дуже чорний дим.

За сусідніми возами вже зчинився лемент і вереск розбурканих серед ночі дітей, що позирали на велетенську пожежу, жахались її, плакали... Похапцем там запрягали коней і, підганяючи їх батогами, мчали на схід від страшного видовища.

— А ми?.. Як же ми? з тривогою в голосі запитала Санька, позираючи то на зовні спокійного дядька Сидора, то на притишену з переляку тітку Устину, що своїх очей не відводила од пожежі, нічого не говорила, а тільки хрестилася...

— А ми будемо спати,— сказав Сидір Антонович.— Нехай коні відпочинуть трохи і підхарчуються за ніч,— і він знову ліг на своє місце, укрившись з головою парусиновим плащем.

40

І сходить сонце, і заходить, а перед ними день у день лежить дорога на схід, якій, здається, ніколи не буде кінця.

То позначена вона дуплистими вербами, що не раз в їхніх кронах бушували вітри, шугали блискавиці, обмивали теплі зливи. То слалась та дорога в заобрійну млу під одноманітне гудіння телеграфних проводів і зникала в даліні серед лісочків та перелісків, на які вже прохолодними світанками розсипала осінь першу позолоту.

Все частіше з'являлися в повітрі сріблясті ниті бабиного літа, тихо пропливали, чіпляючись то за гілочку придорожньої лісової грушки, то за поруділу бур'янину, а часом і просто розстелялися цілими сувоями по лугових некошених травах. А манюсінькі павучки, які летіли в легеньких пухнастих кубельцях-плетивах, мов досвідчені ткачі, виплітали й мережили з них візерунки. Ті плетива вкрива-

ли ранками дрібні, як мак, холодні роси — зверху блискучі, яскраві, ніби зірочки, доки не випивало їх сонце чи не просушували вітри.

Та сонячні дні випадали тепер рідко, а натомість ще з ночі з'являлися тумани. Їх довгі пасма здіймались над річками і озерами, вкривали луги й низини такою густою пеленою, що перед очима зовсім зникала і далечинь, і сонце, і навіть сама дорога, по якій, тягнучи воза, чалапають помітно втомлені коні.

Вже далеко позаду лишилась домівка, але в Саньчиній уяві вона постає зараз, в оцей холодний похмурий ранок, як світле, найдорожче й незабутнє видіння...

Але постає перед нею в уяві ромоданівський вокзал і шлагбаум, через який довелося їм проїжджати. Очі ні на мить не відривалися від вокзалу, в який влучила німецька бомба...

«Там же, мабуть, були й люди»,— жажнулася дівчина, озираючи розтрощені стіни, покрівлю, уламки з вікон та дверей, бите скло, каміння й глину. Це все лежало безладно розкидане, змертвіле й тихе.

Навколо вокзалу — теж страшні руїни. Деякі хатини хоч і стоять, а в них немає ні вікон, ні дверей. Тут же зіяють глибокі воронки від бомб, такі глибокі, що в кожному з них умістилася б добряча хата.

— Це ж вони, певне, вночі бомбили,— сказав Сидір Антонович.— Бач, ще й земля не прочахла... І людей ніде не видно — десь повтікали... Но, булані! Но!.. — замахнувся він на коней батіжком, щоб швидше проїхати це страшне місце... Та в цю мить з-під купи вокзального каміння вразно почулося скавучання цуценяти.

— Ви чуєте? — спитав Сидір Антонович.

— Чуємо,— першою озвалася Санька, оглядаючи руїни й не помічаючи там ніякого живого створіння.

Сидір Антонович, не поспішаючи, зліз з воза, і в ту ж хвилину застерезливо гукнула тітка Устина, розгадавши його намір.

— Не йди, Сидоре, не йди!.. Може, там іще якась бомба лежить!..

Та чоловік не послухався жінчиної поради, підходив ближче, пильно вдивляючись у нагромаджене безладдя.

І ось з-під кам'яної брили з'явилося цуценя: чорне, мов галка, з білою цяточкою на лобі. Кілька секунд воно дивилось на незнайому людину, потім довірливо майнуло хвостиком, підвело вухка, що звисали кінчиками у вер-

щечках, і затаввало на диво дзвінко, радіючи людській появі.

— Чи бач, яке собі житло вибрало,— усміхнувся Сидір Антонович, беручи цуценя в руки. Він тут же перевернув його на животик і повідомив своїх пасажирів:

— Мужчина!.. Що, може, візьмемо його з собою? У дорозі в нас буде домашній сторож і в хазяйстві потім пригодиться.

— Ну, мале,— розмовляв уже з ним Сидір Антонович.— Як же ти потрапило на вокзал? Чи з переляку прибилося сюди, до людей, з якогось двору?.. А де ж твоя мати, де братики й сестрички?..

Цуценя тільки виляло хвостиком, відчуваючи тепло людських рук, і намагалось малиновим язичком лизнути свого нового хазяїна в щоку.

— Як же тебе назвати? Хіба будеш Бобчиком? Ну то, Бобчику, поїдеш з нами!..

Доля цуценяти була вирішена.

Проїхали через село і вже на полі побачили трьох дідів. З мішками через плече вони йшли по чорній ріллі, розсіваючи руками, як у старовину, добірне зерно озимого жита.

Все зринає в Саньчиній пам'яті зараз, наче перед нею пропливає нескінченна кінострічка.

Знову перед очима дорога, і знову містечка й численні села, що назви їх уже переплутались між собою, губились, як і дні, що теж пропливали один за одним. І вже не добрати було часом: чи сьогодні середа, чи настає п'ятниця, чи минає субота.

З багатьох сіл незабутнім лишилося в її пам'яті село Бірки. Широко, розгонисто вкрилися мальовничі горби хатинами, городами й садами. І кожна хатина стоїть у тій зелені, мов у віночку, добре доглянута чепурними господинями. Всі хати потиньковані в яскравий колір. Вікна вимиті так чисто, що, здається, вони відсвічують не тільки чистоту стін, а й всеньке небо, ясно та яскраво, мов дзеркала.

А перед вікнами в кожному дворі насіяно цілі сузір'я різних сільських квітів, що їхня ряснота аж очі вбирає в себе.

— Добре живуть тут люди,— сказала Устина, теж милуючись красою села.

Та ще більше воно їм сподобалось, коли Сидір Антонович зупинився біля криниці напоїти коней, а до воза

підійшли молодиці — теж воду брати, привітались, запитали:

— Здалеку їдете?

— З Подніпров'я, з Черкаського району.

— Ну, як там? Ще ворог до вашого району не дійшов?

— Насувається... Та спиняють його під Києвом... Там зараз відбуваються жорстокі бої, але Київ держиться!

— Коли вже його зупинять? Ми тут у себе тільки дивимось, як всякі люди через наше село проїжджають, а в нас самих аж серце холодне... Може, й нам доведеться...

Одна з молодиць винесла миску слив, а інша ціле відро яблук та груш висипала на віз... Третя дає кринку сметани й свіжу, ще теплу хлібину.

Розговорилися біля воза. Дізналися люди від Устини про її синів, згадали і за своїх воїнів.

— Мій Степан прописував,— озивається одна з матерів,— що вже тричі довелося йому в боях бувати і що у правому плечі в нього лежить осколок... А це вже щось не чути... уже з місяць.

— А тітка Килина одержала з фронту «чорнову»,— озивається з гурту молода дівчина.— Син у неї, Федір, погіб смертю хоробрих... Мати день і ніч тужить, побивається за ним. А чим тепер їй зарадиш? Був Федір, і нема Федора.

— Живеш, як на пожарищі! — промовила в тому ж гурті ще не стара жінка, у якої на фронті було двоє воїнів — батько й син.— Спати звечора лягаєш, і не знати, що тебе жде на ранок.

Глянувши на ту жінку, Санька мимоволі пригадала рідну матір. Немовби постала вона перед нею з далеких туманів подніпровського краю, така сумовита, зажурена й скорботна, що в Саньки стислося серце від жалю до неї, одинокої, горьованої, зовсім-зовсім самотньої...

Не пам'ятає Санька, як рушили від криниці. Не чула, що говорили їм, подорожнім, на прощання люди, бо вся вона ще знаходилась під враженням сумних розповідей і власних спогадів про матір, які завдали їй сьогодні стільки жалощів і болю.

Тягнуло спросоння цуценя, вкрите ряднинкою, обірвало Саньчині спогади.

А вже перед очима не мальовниче село Бірки, що його тільки-но проїхали, а лежить все та ж дорога в густому хмаровинні, з якого починає сіятися дрібний холодний дощ.

Раптом пасмо світла вдарило з большака, освітивши подорожніх і коней. В ту мить полинув тривожний сигнал.

Ніби отямившись, Сидір Гаркуша відразу засмикав віжки, звертаючи кіньми на обочину. Промчала полуторка так швидко, що не встигли й роздивитися на тих солдатів, які сиділи в кузові машини. Запам'ятались лише закривавлені пов'язки: в того — на руці, в того — на голові, а один — і зовсім рушником перев'язаний...

— О господи! — скрикує, жахаючись, тітка Устина.— Та де ж то їх так порозбивано?

— Мабуть, на якомусь вокзалі, як Ромодан, потрапили під бомбожку, — озвалась Санька.

— От лихо!..

І вже не видно ні поранених бійців, ні самої машини, що швидко віддалялась все далі й далі. Якийсь час ще маячів позаду кузова червоний вогник, а потім і він невиразно розплився і зник.

Знову перед очима видно тільки змокрілих коней та невеличкий клапоть большака, а далі, куди не глянь, — усе закрило собою сіре небо й холодний дощ. Лише надвечір хмари почали розвіюватись, відкриваючи простір вперше баченого краю. З'явилася в небі цяточка сонця, ще повитого в хмари, але та цяточка пробивалася із запони, світлішала, забарвлювалася спочатку в рожево-жовтий колір, що поволі густішав і переходив у червоний. Згодом на заході заясніло небо голубим розводдям із золотистими відтінками, а ще пізніше, вже зовсім багряне, сонце черкнуло диском темно-зелену смугу заобрійного лісу, окропило його променями так, наче й воно побувало сьогодні в боях і, зранене та закривавлене вкрай, втомлено лягало в тих дальніх лісах на нічний спочинок.

Ще помітила Санька, як останні його промені впали на ближні гори, теж оповиті лісами, гори незвичайні — крейдяні, ненадовго освітило їх і згасло, мов той ліхтарик на машині.

Находила ще одна, вже по-осінньому холодна й довга ніч.

Рідко вже випадали сонячні та погожі дні. Все більше слалися тумани та періцили дощі, проносились вітри над землями не баченого досі російського краю. Траплялися дорогою села, що до них впритул підступали листяні ліси в яскравих осінніх кольорах, і в їхній природній красі складені в зруб хати стояли, мов у віночку. Особливо ж приваблювала подніпровців різьба, що нею були оздоблені

не тільки карнизи, але й вікна, віконниці, а часом і віконечка на горіщі.

У дворі, особливо перед шибками,— кущі бузку, троянд, осінніх хризантем і улюблених тут берізок, які росли майже в кожній садибі.

А потім знову — все та ж дорога, розмита дощами, одноманітно-надокучлива, безрадісна й сумовита, як сама нудьга.

Дощі періщили день у день. Одяг на подорожніх промокав до кісток, і навіть біля нічних вогнищ не вдавалося ні просушитися як слід, ані нагрітися вдосталь.

З кожним днем все багрянішими ставали ліси, і той багрянець безжально зривали з дерев та чагарників холодні вітри й несли в поля, яри, вибалки вмираюче листя, а самі тоско й надривно шуміли в кронах цілу ніч. Цілісіньку ніч!..

...Не пам'ятає Санька, якого саме дня прибились вони до переправи на узбережжі Дону. Величава й бистра ріка нагадала дівчині рідний Дніпро. Під берегом росли очерети, а на тому боці виднівся лісок, що в його затишку губилося по узгір'ях донське село, дуже нагадуючи українське. Тут, біля Дону, на просторому лузі зібралися сотні людей з Білорусії, України, Росії, чії землі вже загарбав ворог. Тут стояли автомашини, чекаючи своєї черги на переправу. Біля возів хрумкали пожовтілу, але ще соковиту траву охлялі коні, для яких надбали харчу дбайливі господарі. Просто на лузі випасалися круторогі воли й стада худоби, що їхньої переправи на лівий берег ріки уже кілька днів чекали погоничі. Тут зібралися і люди військові, що їхні машини переправляли позачергово, і люди цивільні, в яких уже вичерпались узяті в дальню дорогу харчі і вони живились зараз сухарями та кулішем або затіркою, якої теж не вистачало вдосталь.

І хоч заборонялося надвечір, а особливо вночі, розпалювати багаття, аби не виявляти перед ворожими літаками переправи, люди все ж таки розкладали їх, грілися біля них, варили для себе гарячу страву.

А там, де горіло багаття, «на вогник» підходили й інці подорожні, щоб теж погрітися біля тепла і погомоніти з незнайомими людьми.

— Ну, тут доведеться ждати,— сказав Сидір Антонович, досвідченим оком озирнувши все, що на цьому лузі побачив.— Два дні будемо чекати на переправу, а може, й більше.

Він підвернув коней, став у чергу за мажарою, біля якої вже вместилися без ярма пара сивих, забрьоханих у грязюку, круторогих волів.

— З якого краю будете? — поцікавився Сидір Антонович, і йому одразу відповіло кілька жінок:

— З-під Корсуня їдемо. Вже страх як намучились у дорозі з дітьми. Коли б уже швидше прибути на місце.

— А куди визначено прибувати? — допитувався Сидір Гаркуша, і йому охоче відповідали:

— За Волгу. Є там якась Лебедівка. В ній будемо жити і працювати.

— І нам треба за Волгу... То дозвольте за вашою мажарою наших коней поставити.

— Чого ж, ставте! — погодились молодиці.— Разом будемо ждати переправи. Он скільки люду тут зібралось... І люду, і всякої худоби.

— А ви, вже бачу, й на молоко розжилися...

— Молоко? — перепитала якась жінка, глянувши на відро, що його не зовсім прикривав зверху рушничок.— Та ви підіть у степ до погоничів — там наші люди з України... Вони самі просять, щоб здоювали корів, бо їхні дівчата не встигають... А скотина від того мучиться. Все одно молоко пропадає — його здоюють просто на лугову траву...

— Чуєш, Устино? Чуєш, Санько? Ану беріть відра, йдіть до пастухів, то ми сьогодні добре повечеряємо. Ще й для дітей якихось вистачить,— сказав Сидір Антонович, розпрягаючи коней і ставлячи їх до воза, де лежала заздалегідь накошена в дорозі трава.

Устина з Санькою пішли до пастухів.

— Ви ж дивіться,— попередив їх хазяїн,— щоб не заблудились, бува, як на ярмарку. Он скільки тут народу. Ви примічайте воли... Сірі... та запам'ятайте оцю мажару.

— Не заблудимось, дядку Сидоре,— посміхнулася Санька, простуючи попереду. Слідом за ними, виляючи хвостиком, подався й Бобчик.

Сидір Гаркуша по-хазяйському дістав з воза розсоху й перекладинку та сокиру, що ними вже користувався не раз у дорозі, вийняв з-під свого сидіння сухе полінце, наколов трісочок для розпалу, приніс цілий оберемок бур'яну та хмизу, що його назбирав по узбережжю Дону між лозовищами, приніс те все до воза, поклав і став ждати своїх господарок.

«Чи вони таки справді десь заблукали?» — почав уже

турбуватися, озираючи луг, великі стада худоби, жінок та дівчат, що блукали з відрами між тією худобою.

Гасне день. Сонце сховалося в дальню хмару. Засвітилася на заході яскрава зірка. Заясніли перші вогники кострищ на березі біля мажар, возів та автомашин.

Сидір Антонович уже вирішив було піти на розшуки, коли це першим примчав до воза Бобчик, голосним гавканням сповіщаючи хазяїна про своє прибуття.

— Оце ти, Бобчику, з'явився? А де ж Санька? Де Устина? — посміхаючись, ропитував у цуценяти хазяїн, спостерігаючи, як воно не тільки виляло хвостиком, а радісно тьякало, стрибало передніми лапками до колін, облизуючи малиновим язичком йому руки.

— Оце ти так скучив за мною? Дуже, дуже скучив? А де ж дівчат моїх загубив?

— І дівчата твої є,— озвалася поряд з сусідською мажарою Устина, тримаючи в руці повне відро парного молока.

— Затрималися трохи. Довелося ще й дівчатам-дояркам підсобляти... Аж серце боліло... Таке добро вони здоювали просто на траву,— говорила з жалем Санька.

— А я підійшла до однієї, такої рябої, як наша Зорка, а вона дивиться на мене й наче просить: «Му!.. Му!..» Здоїла її, то вона, ота корова, віриш, язиком моє плече лиже... Ну, як людина... Дякує!

Сидір Гаркуша розпалив багаття. Скип'ятили молоко, Розмочували в ньому житні сухарі, заготовлені в дорогу ще з дому, вечеряли з великим апетитом. Поласував парним молочком і Бобчик з своєї окремої посудини — консервної бляшанки.

Хоч уже й зорі світять, та ще тільки вечір, а попереду ніч довга — встигнуть виспатись. Тому біля кожного багаття збираються люди, гомонять між собою, розповідають всяку бувальщину, що її почули на довгих дорогах та ночівлях по селах та селищах від тамтешніх мешканців.

Підсів до сусіднього багаття й Сидір Гаркуша. Біля нього примостилася Устина, а Санька лишилася на возі й уважно слухала, про що розповідала одна з молодниць біля сусідньої мажари:

— Жила я в своєму рідному селі на Україні, робила в колгоспі — все в мене було: було що їсти, було що пити. Добру хату поставили з чоловіком. Меблю нову придбали. Посилали мене на зльоти — і в район, і двічі в область їздила як ударниця... Шана мені від людей і подяка за

мою чесну роботу. Тільки б жити та радуватись... А тут, де не візьмись,— війна! Все шкереберть полетіло. Чоловік пішов у Червону Армію, а мене з дітьми направили в тил... За Волгу... Не вам розповідати, як ми добираємося на нове пристанище. Всього надивились і натерпілись з дітьми. Отож якимось їдемо... Дощ нас переїщить цілісінський день! Змокли і ми, і наші діти. Сухого клаптика на одязі ні нема. Дрижимо від холоду. І ось увечері прибиваємось до якогось хутора, просимось в одну хату, щоб пустили переночувати. Пустила нас до себе молодиця. Чоловік її теж в армії, як і мій. У мене двійко, а в неї — трійко діток. Розговорилися. Старшенька дівчинка років восьми за столом сидить і на листочкові з учнівського зошита, що в клітинку, пише батькові на фронт: «Тату! — пише вона.— Тату, що з вами сталося? Чому немає листів? Тату, чому? Напишіть, озовіться, бо мама плаче... Чуєте, татуню?»

Я коли прочитала ті слова — вдарило мене в серце, бо я ж не знаю тепер, що з моїм... І де він? Чи живий-здоровий... Ота молодиця теж чоловікові одписує, що вона збирає на хуторі теплі речі фронтовикам... Посилає йому фото, де вона знята з дітьми, підбадьорює чоловіка, щоб не дуже журився за ними... А вранці, чуєте, їй приносять «чорнову», що вже його нема... Загинув у бою смертю хоробрих...

— У нашому селі теж є такі жінки. Пішов чоловік в армію — і ні листа від нього, нічого... Пропає, як згорів...

Мовчки підвелася з свого місця тітка Устина, одійшла від багаття, вместилася на своєму возі, зажурена та загорьована. Санька розуміла її настрій, розгадувала думи, але не сміла в цю хвилину ні співчувати їй, ні заспокоювати, щоб зайвими жалощами не ятрити її душу.

А біля багаття вже чувся інший жіночий голос:

— То правда, що жили ми в селі, не знали й не відали, який то світ широкий і що в тому світі трапляється.

Несподівано підійшов хлопчик років одинадцяти, сів недалеко від багаття, поклав свою торбинку з харчами, простягнув руки до вогню, щоб трохи обігрітися. З гурту почувся чийсь співчутливий материнський голос:

— Ти що, заблудився?.. Шукаєш свою маму?

Хлопчик подивився на незнайому тітку, спокійно відповів:

— А я не знаю тепер, чи є в мене мама.

— Як-то? — допитувався все той же голос, а решта людей одразу принишкла, розглядаючи малого.— Ти не знаєш, де твоя мама?

— Не знаю,— відповів хлопчик, який уже, мабуть, звик до подібних розпитувань.

— Звідки ж ти родом?

— З Ізюма... Батько наш в Червоній Армії, а ми з мамкою розгубилися... на станції Ромодан. Нас там дуже бомбили. Все валиться! Хати горять... Вокзал горить... Люди розбігаються — хто куди... Я теж побіг у поле... А потім розвиднилось, я почав мамку шукати, а її ніде нема... Люди сказали, що якась машина поранених підбирала... Може, й мамка там, у тій машині...

Хлопчик сів ближче, підгорнув паличкою полінце в багатті й замовк.

— Куди ж ти оце тепер ідеш?

— А так... Куди очі дивляться. Де йду пішки, а трапиться, що хтось і підвезе. Вирішив податися в Казахстан.

— Родичі там у тебе, чи як?

— Нема родичів. Люди туди йдуть, і я йду.

На ньому сірий літній костюмчик і спортивні синенькі тапочки, що їх, мабуть, купила мати, вирушаючи з хлопчиком на схід.

— Звати ж тебе як? — поцікавився хтось з жінок, і хлопчик статегно відповів:

— Мишком. Батько мій — Кузьма Кіндратович Кременистий, а я, значить, буду — Михайло Кузьмич.— І, трохи подумавши, додав: — Теж Кременистий.

В цей момент у зоряному небі почувся далекий і не зовсім ще виразний гул літака. Хлопчик одразу схопився на ноги, прислухався і сказав:

— Ворожий!.. Я вже їх по гуркоту мотора розпізнаю. Ховайтеся! — І, схопивши свою торбинку, помчав від багаття на луг.

В ту ж мить пролунав чийсь владний попередливий голос:

— Повітря! Повітря! Погасити вогні! Негайно погасити вогні!..

Дехто кинувся розгрібати багаття й топтати жарини чобітьми. А матері хапали з возів своїх сонних дітей і, нажахані, мчали з ними хто до берега повноводого Дону, а хто просто в глибочінь мовчазного лугу...

Шугонули в небо сліпучі мечі прожекторів і почали його краяти у всіх напрямках, доки не з'явився в їхньому промінні ворожий літак. Був він навдивовижу такий маленький, ну як цяточка! Потрапив в проміння потужних прожекторів, що, піймавши його в височині, так і вели по зір-

частому небі. Раптом вдарили по літакові замасковані у верболозах Дону зенітки. І цей гул пострілів викликав відчайдушні крики матерів, що бігли самі не знаючи куди, підставляючи і себе, і своїх дітей під небезпеку.

Зенітні снаряди невидимо мчали у височинь, і здавалося, вибухали зовсім близько від літака або, ввижалося, точнісінько під ним... Та їхній блискаючий смертельний спалах лишав по собі в небі тільки білу хмаринку від розриву, а ворожий літак нахабно посувався вперед по наміченому курсу.

— Господи, спаси й помилуй! — злякано хрестилася тітка Устина, не зводячи очей з неба, в якому, схрестившись, так і пливли світляні мечі прожекторів, не випускаючи ворожої машини ані на секунду з освітлення.

— Залазьте під воза! — наказав Сидір Антонович. — І сидіть, щоб осколком вас не поранило.

— А може, нам теж туди податися? — озвалася Санька, втупивши перелякані очі в дядька Сидора.

— Куди?

— До річки або в луг... — непевно вимовила дівчина.

— Ще невідомо, куди він свої бомби скидатиме, — глухо промовив Сидір Антонович. — Будемо поки що сидіти під нашим возом, — заявив він уперто.

Тут же було й цуценя. Воно жалібно скімлило, підібгавши хвостик, тремтіло з переляку і намагалося як можна далі просунути свою мордочку під теплий піджак господаря.

— І людині боязно, і тварині, — сказав Сидір Антонович, теж зорячи за маленькою освітленою цяточкою, що невблаганно наближалася до переправи. — Бач, не додумались. Раніше можна було б шанці повикопувати — все був би для людей якийсь захист.

Мовчки під возом сиділа Санька. Очі її прикипіли до ворожого літака, а думи здіймалися вихором, і серце калатало так, наче воно ладне було вирватися з грудей.

«Як же це? Я така ще молода... Мені ще й вісімнадцяти не виповнилось, а я вже мушу вмирати... За віщо? Кому я щось лихе зробила чи заподіяла? Та я ще й не жила на світі!.. Ой мамо, рідненькі! За що таке нам? Може, не треба б з дому вирушати. Там є погріб глибокий... — І перед Санькою мимоволі поставав ромоданівський вокзал, і купи цегли, і страшні руїни... А там же, мабуть, були й люди, та їх присипало обвалом із стін та даху... І нема... Нема нікого... Отак і нас: або прикидає землею, або вразить

осколками... Не хочу я... Не хочу вмирати!.. Мамо! Ой матусенько... рідненькі!..»

Санька ладна і не дивитися туди, вгору, але очі самі не відриваються, стежать, ждуть... Ще мить, друга... І раптом Санька помічає, як від освітленого літака починають одриватися невеличкі й теж освітлені променями прожекторів полінця...

— Лягай на землю! Лягай!..— пролунав тривожний наказ дядька Сидора, і, зажмуривши очі, Санька, майже нестямна від страху, щільно припала до землі.

Спочатку почувся недовгий моторошний свист, а через кілька секунд пролунав над Доном такий оглушливий вибух, що всі вони — троє подніпровців під возом — відчули, як здригнулася земля, і шарпонувся віз, і рвонувся біля воза кінь, обірвавши обротьку, й, дико заржавши, мов очманілий, подався в темний луг. Але, мабуть, саме ота темність і зупинила його, вгамувавши страх, бо кінь повернувся до воза й почав без обротьки хрумкати залишки пожовтілої трави.

Незабаром знову почувся жахаючий свист бомби, а за ним — громовий вибух...

І знову шарпонулися біля воза коні, але нікуди не втікали, тільки, гостро нашорошивши вуха, зляканими очима дивилися в той бік, де раптом величезним фонтаном вибухнула земля, лишаючи глибоку воронку поблизу переправи. Чути було, як падало з вишини підняте в повітря груддя землі, булькаючи в воду.

— Живі? — почувся під возом якийсь приглушений, незнайомий голос дядька Сидора.

— Спаси й помилуй! — озвалася перелякана Устина, і нічого не могла вимовити Санька, бо в неї від страху тільки дрібно-дрібно цокотіли зуби.

— Не підводьтєся ж,— попереджає їх обох Сидір Антонович.— Може, іще бомби скидатиме.

Та вже пронісся різкий, мов удар ножа, нестямний жіночий крик з надбережжя Дону:

— Люди!.. Рятуйте!.. Дитя моє кривавиться!..

І, не боячись уже ні стрілянини, ні бомб, нестямна мати біжить берегом річки з дівчинкою на руках, а на білій кофточці в неї все дужче розпливається темнувата пляма...

Поволі затихає гул ворожого літака. Гаснуть один за одним прожектори. Припиняють стрілянину зенітки. Над головою знову тихе, всіяне зорями небо, а люди все ще лежать там, де хто впав, рятуючи своє життя від можливої

смерті. Ні криків, ні стогонів... Не чути вже й жінки, що з відчайдушним риданням мчала з дівчинкою на руках берегом Дону в темінь лугу.

«Хто вона, ота нещасна мати? — думає Санька, озираючись навколо з-під захисного воза.— Де вона зараз, куди зникла? Чому не чути більше її крику? А може, й вона була поранена? Згарячу схопилася, побігла, а потім зійшла кров'ю, упала десь у лузі й кінець!..»

— Оце наче й ми на війні побували,— озвався Сидір Антонович, вилізаючи з своєї схованки. Перш за все він по-хазяйському оглянув коней, чи не поранені осколками. Одягнув на одного з них обірвану обротьку, поклав їм ще оберемок трави, позираючи на сусідські вози, де не видно було нікого, крім коней. Причому в одного з них — сірої масті — виднілася на шиї рана, з якої сочилася густа, аж темна смужка крові по нозі, примітно закривавляючи копито.

Люди не приходили чомусь до своїх возів, до залишених на тих возах пожитків, боячись, що знову з'являться бомбардувальники, адже ніч довга і все може статися.

Нікуди не відходив від свого воза Сидір Антонович, озираючи потемнілий луг, що затих у тривожній тиші.

— Спаси й помилуй, щоб таке мені довелось на віку бачити,— промовила тітка Устина, залишаючись на своєму місці.— Що будемо робити, Сидоре? Може, подамось до якогось села, там є погребі. Люди пустять, то ми перебудемо до ранку. А то ж все в мені колотиться від страху.

Та Сидору Антоновичу неохота було кудись вирушати серед ночі і турбувати людей. Він не відповів Устині, а ще раз подивився в глиб лугу.

— Посидьте тут, а я зараз...— і пішов поміж возами, нікому нічого не сказавши.

Принишкла Устина. Не озвалась і Санька, вслухаючись у придонську ніч, що тишу її і спокій часом порушував полохливий крик чибіса, чи хурчання крил дикої качки, чи далекий клекіт журавлів, що навіть уночі пролітали десь, невидимі у зірчастому небі. І тоді Саньці здавалося, що все те, що вона бачила до цього в дорозі й пережила зараз на лузі,— є якась примара, недобрий жахливий сон! Все зникне, досить тільки їй пробудитися — і ніякого Дону перед нею не буде, а побачить вона знайому з дитинства рідну хату й подвір'я, палісадник, город і садок — все-все, чим жила досі, що любила, що було для неї звичним, найріднішим.

— Багато лиха наробив отой бомбардувальник,— вривається раптом голос Сидора Антоновича в недавні Саньчині мрії, руйнує їх, повертає дівчину до реальної дійсності.— Отакенна воронка там... на лузі... як ото ми бачили в Ромодані... Коней побито, пошкоджено воза — там глобля одірвана, розкидано й теж потрощено колеса... І дівка мертва лежить, обкидана землею... страшно дивитися...

— Сидоре, голубчику, давай поїдемо в село... там перебудемо цю ніч,— благально звернулася до нього Устина.

Та й цього разу він немовби й не чув того благання. Зірким поглядом степовика помітив, як з того берега Дону відчалив пором. Не гаючи часу, Сидір Гаркуша заходився запрягати коней. Знайшлося ще кілька сміливців, що, з'явившись до своїх возів, похапливо запрягали коней та волів і рушали потім до переправи.

Світанок наступного дня Сидір Антонович з Устиною і Санькою вже зустрічали на не бачених досі землях донського краю.

42

І ось, після довгої подорожі, перед ним постала давно омріяна, рятівна, мов далекий маяк, до якого вони нарешті прибилися, прекрасна, повновода й могутня Волга! Тут, біля причалу, зібралися величезні натовпи людей. На степовому березі виднілися, як і біля Дону, автомашини — легкові й вантажні, підводи, гарби, мажари, візочки, коні, воли, довговухі осли і навіть верблуди з кладдю на горбах. На луговому березі випасалася худоба, яку мали переправляти на той бік Волги.

— Ну, тут нам доведеться, мабуть, довгенько чекати переправи,— сказав Сидір Антонович.

Саньку ж одразу зацікавила велична річка, що її бачила вона лише в кіно та на репродукціях з картин відомих художників.

Волга викликала в неї щире захоплення й здивування своєю величчю й безмежними просторами, що губилися в такій далечині, скільки сягав її зір очей.

По той бік жовтіли смугою лози, й гаї, слались у глибину заливні луки, яким не було кінця-краю, і тяглися вони аж до обрію, де з'єдналося небо, хмари й подальший простір в одну сизувату, невиразну й непроглядну млу...

— Оце ріка! — зачаровано промовила дівчина, озираючи

дивну красу, що не поступалася перед красою її рідного подніпровського краю. Тільки Волга була ширшою за Дніпро разів у три і, очевидно, набагато глибшою, бо не виднілися по її руслу ні піщані коси, ні відмілини. Виблискували на тому боці серед лугов численні озера й озерця, що з'явилися, мабуть, під час весняної поводи, та й залишилися там і досі. Понад деякими озерами темніли гаї з віковичних верб та берестів — і це теж надавало Волзі надзвичайної принадності й краси.

— Що ж,— глянувши на Волгу, сказав Сидір Антонович.— Будемо ставати й ми в чергу, як інші люди,— і він, підвернувши втомлених схудлих за дорогу коней, зайняв належне місце, привітався з людьми, запитав:

— Давно тут стоїте?

— Та вже другий день. Люду ж, бачите, скільки тут зібралось. Звідусіль! А галяра одна... Тягне її невеликий буксир. Доки погрузиться та відчалить з берега, та вигрузяться — час і минає.

І справді, коли прибув з того боку пором, або по-тутешньому галяра — почалось вантаження машин, підвід, і людей. Худоба реве, діти плачуть, галасують жінки. Там же, перекриваючи людський гамір, сигналить водій вантажної машини. Виїжджаючи на пором, зачепив чийогось воза, почувся тріск...

— Що ви робите? Що робите? — пролунав з берега обурливий голос Сидора Антоновича. Поривний і рішучий, він рушив уперед. Люди розступалися перед ним, даючи йому дорогу й зацікавлено ждали, що скаже і як діятиме цей не відомий для них чоловік, що його владну силу одразу відчули навіть поромники, які зійшлися на середину галяри, розглядаючи не відому їм людину.

— Як же це так? Ви ж — поромники... Вас поставили сюди, щоб ви людям лад давали... А ви... Що ж ви робите?

— А ты сам попробуй! Удержи их, когда они все сразу прут,— озвався, виправдовуючись один із них.

Сидір Антонович нічого йому не відповів, розуміючи всю складність їхнього становища, а оглянув великий натовп і несподівано запитав:

— Є серед вас комуністи? Виходьте на галяру. Ми самі будемо стежити за порядком. В першу чергу переправимо жінок з малими дітьми... Військових, що поспішають у службових ділах... А тоді хворих та літніх людей... А потім евакуйованих і вже потім худобу. Я вважаю, так буде правильно!

З натовпу вийшов непоказний з вигляду чоловік в сивій шапці, в чорному козуску і юхтових дорожніх чоботях. Він вийняв з кишені партквиток і, тримаючи його в руках, попрямував до Сидора Антоновича. Всі побачили, як він, показавши той квиток спочатку людям, простягнув його потім Сидору Антоновичу і, не дуже голосно назвав своє прізвище.

— Не чути?.. Хто він? Звідки? Як його звати? — вигукнуло з натовпу кілька голосів.

Чоловік посміхнувся і вже голосніше повторив:

— Божко я... Федір Федорович. З села Шевченкове на Україні...

— Ну, а я буду Гаркуша, — заявив про себе Сидір Антонович. — Голова колгоспу... З подніпровського краю, з села Сокирного.

Вийшло ще кілька чоловік на галяру з партквитками. Вони теж сказали, хто вони й звідки. А тоді Гаркуша спитав у людей:

— Чи ви згодні, щоб така добровільна комісія допомагала в переправі нашим поромникам?

— Згодні! Добре! Люди вам вірять. Спасибі комуністам, — чулися з усіх боків дружні голоси. І комісія приступила до своїх обов'язків.

Сюди прибували все нові й нові підводи та машини. Ось одна з них — легкова — обминаючи чергу, підкотила мало не до причалу. Гримнувши дверцятами, вийшов з неї військовий чоловік у новій гімнастерці, оперезаній навхрест португезею з новим поясом, на якому звисала кобура із зброєю. Комір його прикрашали малинові петлиці, на яких горів блискучий від червоної емалі прямокутничок.

— Хто тут старший? — сміливо й голосно запитав військовий, підійшовши до галяри.

— Ну... вроді буду я, — озвався Сидір Антонович, і командир, вітаючись, простягнув йому руку.

— Бачу, українець?

— Не помилились...

— Будьмо знайомі! Капітан інтендантської служби — Прилипко. Ми маємо наказ штабу армії... терміново переправитись на той бік Волги... Негайно! — повторив він таким тоном, що не підлягав обговоренню.

— Що ж, наказ є наказ... Ми розуміємо... Ану, розступіться, люди.

Легкова автомашина, керована вправним водієм, швидко опинилась на поромі.

— А це ж я вас знаю,— раптом почув Сидір Антонович знайомий голос. Обернувшись, він побачив перед собою молодицю з хлопчиком у сірому піджачку, пов'язаному зверху теплою хусткою, в спортивних тапках, на яких позасихала й міцно трималася дорожня грязюка.— Це ж я у вас вогнику позичала... на шляху... Пам'ятаєте мене? Ось і хлопчик мій Валерик... Ми вас дуже просимо... пропустити наш віз на галяру. Там такі, як мій, і ще меншенькі дітки... Ми всі гуртом ідемо в одне місце — до Красного Кута.

— Та я і сам туди їду,— сказав Сидір Антонович.— Якщо є малі діти — хай підвода проїжджає.

— Ой, спасибі ж вам, земляче, від всіх нас... від всіх матерів... Добра ви людина,— і вона гукнула до черги, де на возі справді сиділо кілька жінок з дорожніми речами й малечю.— Проїжджайте мерщій. Нам комісія вже дозволила переправитись.

Підвода в'їхала на галяру і стала поряд з машиною інтенданта Прилипка.

Помітивши красиву молодицю, він розчинив передні дверцята і, не закриваючи їх, запитав:

— Цей чоловік, що керує погрузкою на поромі,— ваш земляк?

Галина Перелюб метнула в його бік очима, лукаво посміхнулася, й охоче відповіла:

— Та де там! Просто на Україні якось зустрічалися на шляху. Ми — на своєму возі їхали, він — на своєму. Я приходила позичати до них вогнику для багаття.

— І що ж, дістали? — заохочував інтендант молодицю до розмови, зиркаючи на ставну поставу, яка виразно позначалася з-під її чорної шубки, прикритої бахромою білої пухнастої хустки.

— Ну а як же, дістала... Хіба в цьому людям відмовляють? — і Галина Перелюб сміливіше глянула в очі інтендантові, знову посміхнулася.— Який же ви, бачу, допитливий!..

Йї незручно було перед своїми землячками продовжувати розмову з незнайомим чоловіком, і вона, обійнявши свого Валерика за плечі, одійшла від машини, відчуваючи на собі хтивий погляд красивих пожадливих очей.

Навантаження галяри проходило злагоджено й швидко. І коли галяра була зовсім заповнена, до Гаркуші підійшов старший поромник і, дивлячись на білі гребені, що тут і там здіймалися по течії Волги, тихенько сказав:

— Смотри, Сидор Антонович, Волга начинает бушевать... Как бы бури не было... Это же — Волга!.. — і одійшов, більше нікому нічого не сказавши.

Досі тиха й спокійна ріка справді з кожною хвилиною все рясніше вкривалася білими полисками гребенів. Знявся раптом північний холодний вітер, вдарив по надбережних вербах, берестах та тополях, заметляв лозяними кущами, зриваючи з них залишки пожовтілого листя. Разом з вітром напливали сизі хмари, що сунули з півночі на південь.

Вітер посилювався з кожною хвилиною, розбурхуючи досі спокійну воду навіть під берегом.

— Віддать кінці! — почувлась команда старшого поромника, і галяра, напруживши залізні троси, поволі відчалила од берега разом з буксиром.

Сотні очей стежили за нею, і то тут, то там на возах чулися тривожні голоси жінок:

— Хоч би ж благополучно вони переправились.

— Хвиля знялася така, що галяра може перевернутися.

— Не доведи господи! Там же он скільки людей!

— А я в таку погоду не буду переправлятися. Почекаю, доки Волга заспокоїться.

— Звісно, видима смерть страшна.

Особливо боялися шторму степовички, що не жили ніколи біля великої води і зовсім не вміли плавати.

Буксир відпливає далі й далі, наближаючись до середини річки, де все дужче пінілись і шаленіли хвилі. Видно було, як важка галяра то підіймалася над ними, то потопала в них, викликаючи в людей, що стежили за ними з берега, тривожний холодок занепокоєння і страх.

— Спаси й помилуй! — перехрестилася, в який уже раз, тітка Устина, злякано дивлячись на Волгу. А Волга шаленіла все дужче. Потужні вітри, здавалося, вивертали з самого дна розбурхану воду, утворювали довгі й важкі вали, увінчували їх пінявими гребенями, й несли без перепон за течією, а потім з усієї сили обрушували в борт галяри, розсипаючись на шумливий плескіт і холодні бризки...

— Завертай назад!.. Назад!.. Потопимось!.. — почувся раптом на галярі відчайдушний жіночий крик, і цей крик, як удар батога, шмигонув інших матерів, що сполошилися ще дужче, не знаючи, що їм робити, як діяти. Плакали від страху діти, горнулися до своїх матерів, цупко тримаючись за них рученятами. Сполохались і коні, нашорошено оглядаючи буряну стихію. І тільки воли стояли собі спокійно і,

здавалося, були байдужими до всього, що відбувалося навколо них.

— Ми просимо... Ми, матері, просимо,— повернутися назад.

— Ой, горенько! Що з нами буде?

— Пропали ж ми, пропали всі...

Стривожена стояла біля воза Галина Перелюб, обійнявши хлопчика, що весь дрижав від страху.

— Не бійся, Валерику... Не бійся... галяра добра... Її не перевернуть хвили. Погойдаємось на них трошки, та ото і все. Вже он той берег близенько. Ми ж не самі тут з тобою. Он і дядя військовий стоїть,— звернула вона увагу на інтенданта Прилипка, що нікуди не відходив від машини. Він, звичайно, почув, що про нього говорила красива молодиця, до якої він нещодавно залицявся, але в ці хвилини небезпеки йому було не до неї. Холодом обдавало його душу щоразу, коли галяра зводилась на високу хвилю, та ще більший холод його проймав, коли вона падала вниз, наче в провалля. Йому здавалось тоді, що разом з галярою провалюється й він у глибокий вир, з якого йому ні впливти, ні врятуватись. І тоді інтендант цупко хапався за ручку дверцят, цокаючи зубами, запитував у своїх товаришів:

— А може, дійсно, треба по... повернутись та переждати, поки Во... Волга втихомириться? На поромі жінки, діти... Нащо ризикувати?.. Народ вима... вимагає — значить, треба зважити,— говорив він, не помічаючи, як почав несподівано заїкатись. Ліва щока в нього нервово сіпалась. Він уже ладний був підійти до поромників і наказати їм виконати волю народу, коли б в цю хвилину не почувся на галярі заспокійливий голос старшого поромника:

— Без паніки, товариші, без паніки! Назад повертатися не будемо. При розвороті — все може трапитись... Галяра добротна... Штурм витримає. Я ручаюсь...

Невідомо, що більше подіяло на людей, чи його спокійний голос, чи волжанська витримка, але притихли жінки, втихомирились діти, забавлені матерями, тільки чувся тепер виразніше свист поривного вітру, шум і плескіт розбурханих хвиль.

Середину річища перепливли благополучно, і люди полегшено зітхнули, як на самій галярі, так і на правому березі, де за преправою напружено стежили сотні очей.

— Чи хтось же зважиться звідти преправлятися? — промовила тітка Устина, позираючи на вируючу Волгу.

— Чому не зважитись? — сказав Сидір Антонович. — Коли треба людям сюди переправлятися. Зважаться. А причалить пором, ми теж, може, переправимось. Як ти, Санько, не побоїшся?

— Та страшнуvато, Сидоре Антоновичу... Але я згодна... Аби вже швидше бути за Волгою.

Тітка Устина глянула на дівчину й сказала:

— А в мене аж мороз поза шкірою ходить, як я на цю воду дивлюся.

— Що ти, Устино, води почала боятися? Біля Дніпра зростала, плаваєш, мов та качка, а тут раптом злякалася... Може, це й добре, що Волга зараз бушує... Не всякий на галяру поткнеться...

І справді, коли галяра повернулася до правого берега, небагато знайшлося охочих сідати на неї. Цим скористався Сидір Гаркуша та інші сміливці, що завели на дерев'яний поміст своїх коней та волів, упряжених в гарби й вози з дорожніми пожитками. Хоч декому з пасажирів було страшнуvато переправлятися, та люди, пересилюючи в собі страх, розміщувались на помості й мовчки дивились на широке неспокійне річище, яке треба подолати.

— Кілометрів зо два буде вшир? — хтось поцікавився, а ще чийсь досвідчений голос підправив: — Тут і всі три стане, якщо не більше.

Коли галяра була повністю завантажена, старший поромник гукнув:

— Віддать кінці!

— Ну, рушили й ми! — сказав Сидір Антонович з полегшенням.

Тітка Устина мовчки перехрестилася, позираючи тривожним поглядом на ріку. Вона весь час дивилася вперед, де один за одним здіймалися піняві, грізні й високі вали. Які, здавалося, легко могли накрити собою галяру і в одну мить знести з неї все, що на ній було, кинувши в глибину...

— Свята великомученице Варваро!.. Святий угоднику Миколаю, і ти, пречистая діво божая мати... Спаси й помилуй!..

— Що ти там, Устино, бубниш? — запитує чоловік, оглядаючи сердиту Волгу. — Ти краще глянь, яка широчінь! Яка це могутня сила!.. Отут би гідростанцію поставити — було б чим крутити потім турбіни. Велика вода!.. Дуже велика!..

Його спокійний голос мимоволі втихомирював дружину. І вже не такою страшною видавалася їй ріка, і припиняє

Устина своє причитування, звертаючись від страху до бога та його угодників, а й сама починає оглядати Волгу, хоч біля серця у неї як був, так і лишився досі тривожний жахаючий холодок.

— Пором добрячий,— продовжував Гаркуша свої міркування, які б ще більше могли заспокоїти не тільки дружини, але й інших жінок, на обличчі яких він помічав виразний страх і тривогу.— Пором справний. Будували його до-свідчені волжани... І переправщики бували... Вони-то вже Волгу свою знають, коли можна, а коли не можна переправляться. Якщо рушили від берега — значить, в курсі дела, будемо на тому боці,— і він хитнувся, вхопившись рукою за воза, й засміявся сам із себе.— Ото, будемо потім згадувати, як ми Волгу форсували... Це тобі не те, що на Дніпрі колись... Пам'ятаєш, Устино? Човном ми за течією дніпровською пливли, а ти чомусь злякалася... щоб я човна не перевернув та не втопив тебе... Тож, прямо тобі скажу, одна сміхота була, та й годі!.. А, бач, чомусь зараз мені пригадалося...

За його розмовами незчулася Устина, як галяра перетнула середину річища і опинилася в зоні, де вже хвиля була меншою і виразніше визначалися лози й дерева лівого берега ріки.

— Ну от і все!.. Вважай, що ми вже й переправились. Люди полегшено зітхнули.

...Вони зацікавлено оглядали піскуватий берег, зарослий кущами лози, а той берег крутішав. На ньому росли могутні осоки, сріблісті тополі, берести й навіть липи. А за деревами, туди, в глибину, розляглися луки з озерами й озерцями — ну точнісінько, як у Подніпров'ї...

— Куди не поглянь — скрізь простір та широчінь,— сказав Сидір Антонович, оглядаючи не бачені й не знані ним досі землі.— Це ж у тих лугових озерах, мабуть, і рибка водиться...

— Ще ні сіло ні впало, а ти вже про рибку говориш,— зауважила дружина.

— Як же про таке змовчати? Я, їдучи в дорогу, прихопив з собою сітку і пару ятерів. Будемо з Санькою у вільний час рибу ловити, а ти, Устино, нам юшку варитимеш. І юшку, і смажитимеш на сковорідці добрих линочків чи окулців та сазанчиків... От ми й переживемо лихоліття у далекому краю...— жартував Сидір Гаркуша і навіть попарубоцькому підморгнув Устині оком.— Зі мною, жінко, не пропадеш!.. Ми й тут собі роботу знайдемо...

— Ну, розхвастався мій старий,— посміхнулася вже й Устина, забувши про свій недавній страх і тривогу на галярі.

Раптом звідкись почувся бренькіт гітари й над берегом полинула російська пісенька.

Сидір Антонович ширяв очима понад бережними кущами, потім зір його зупинився на горбику, звідки було видно ближній і далекий простір Волги. Там, під старим берестом, стояла автомашина з розчиненими дверцятами, а біля неї, на розстеленому килимкові сиділо кілька військових. Під тим же берестом примостилася й молодиця, що її вони запросили до своєї компанії. Трохи осторонь від неї лежав лантух нажатої в лузі трави, з якої визирала тільки дерев'яна колодочка серпа, трохи почорніла за роки вжитку.

— Як?! — здивовано скрикнув Сидір Антонович, впізнавши інтенданта Прилипка, машину якого він пропустив на галяру позачергово.— Оце він має таке спішне завдання від штабу?

Жартівливий настрій відразу пропав. Брови суворо нахмурились. Очі засвітилися гнівом.

— А то хто ж з ними? — запитав він, хоч добре бачив і впізнав молодицю, що домагалася швидшої переправи.— То ж Галина Перелюб? Ну да ж вона... Дитя своє покинула, щоб земляки доглядали, а сама вже вмостилася біля командирів.— І Гаркуша аж сплюнув спересердя, але не втихомирив свого обурення.

— Діла, значить, хай ждуть, а вони там, під берестом, мабуть, спирт глушать... Чи, може, в них ніякого діла й нема, а просто втікають подалі в тил, щоб спокійніше їм жилося! — Сидір Антонович лютішав все дужче.— Я такий злий на них, такий злий, що назад би повернув їх, коли б на те була моя воля.

— Чого кипиш отак? Чого ремствуєш? Може, в них справді наказ від начальства? Люди сіли перепочити після такої переправи, закусили...

— Брехні не терплю!.. Неправди... От не терплю, хоч мене ріж! — продовжував бушувати Сидір Антонович. І що частіше позирав убік береста — то більша злість підіймалася в його душі проти ошатного й веселого інтенданта.

Здавалося, він не переборе свого обурення і зараз підійде до п'яної компанії, почне соромити молодців — і хто знає, чим це все скінчиться.

Санька з тривогою стежила за ним, бо ще ніколи не бачила дядька Сидора таким сердитим та розлюченим.

— Я люблю, дуже люблю й поважаю тих людей, котрі за Батьківщину стоять, для Батьківщини роблять, думають про Перемогу, як би нашим солдатам краще підсобити... А це що? Сміття! Бачиш, бачиш, вони знову п'ють, щоб уже вас там позаливало... як ви про «срочне завдання штабу» за чаркою забули зовсім!..— і він смачно сплюнув на траву, одвернувся, щоб на них зовсім більше не дивитися. І раптом несподівано сказав:

— Оце б закурити зараз...

— Тю?! — здивувалася Устина.— Кілька років, як кури-во покинув, а це, бач, знову потягло тебе до цигарки...

— Розстроївся дуже... на тих... брехунів!..

— Та й навіщо вони тобі здалися, щоб ото так своє серце хвилювати? П'ють, то й нехай собі п'ють!.. У нас до них діла нема... У нас свого клопоту та турбот вистачає...— заспокоювала його дружина, і Сидір Антонович подумав: «Може, й не слід було б мені так гарячитися? Хіба мало в нашому житті трапляється всяких людей?» Але тут же в його душі немовби прокидався інший, справедливий, нетерплячий, нетерпимий до брехні, кривди й боягузтва Сидір Гаркуша, і цей Сидір протестував, не погоджувався, не мирився, а ладний був кожної хвилини відстоювати правду і справедливість.

— Як ми будемо такі неподобства бачити й мовчати, то хто ж їм, отим людям, про це скаже? Хто? — і він хотів уже було вирушити до береста, щоб нагадати гультяям про штабний наказ, про «термінове» завдання, то заодно й присоромити їх за брехню, як Устина, розгадавши його намір, кинулась до чоловіка, схопивши його за лікоть.

— Сидоре! Голубчику! Ой, прошу я тебе — не йди до них, не йди!.. Вони сп'яніли... Все може трапитись...

Голос, яким вона промовляла ці слова, і переляк, і благання, що світилося в її очах, вразили й погасили в ньому рішучий намір.

— Добре! Добре!.. Заспокойся! Чого ти так злякалася?

— Боюсь... За тебе боюсь... Ти у сварці гарячий, а в них же зброя...

— Що ж вони стрілятимуть в мене серед білого дня?

— Не знаю... Не знаю...— тремтіла вся тітка Устина.— Тільки прошу — не йди туди... Не йди!..

— Гаразд! Може, я з ними ще колись зустрінуся, то згадаю їм Волгу! — примирливо сказав Сидір Антонович, глянувши на коней, що стояли запряженими й досі. Він підійшов до них, розпріг, взяв порожній мішок і серп.

Санька, помітивши це, сказала:

— Дядьку Сидоре! Лишіть... Я сама трави нажну.

Глянув на неї, поклав лантух і серп на місце, а сам рушив у луг. Слідом за ним потюпали й коні, які так уже звикли до нього за дорогою, що ніякі пута не були вже їм потрібні. Куди йде хазяїн — туди чалапають за ним і його коні.

Біля воза лишилася Устина з Санькою.

— Може, гаряченького кулешику зваримо? Випасуться коні — ми теж підкріпимось трохи та й будемо їхати далі.

Перед очима в них все ще бушувала Волга, припадали до спінених хвиль поривні вітри, пропливали у вишині нескінченними гуртами хмари — то сірі, то димчасті, то зовсім сизі. А згодом з тих хмар сипонуло на землю такою ряснотою лапатою снігу, що за кілька хвилин майже все навколо стало білим і холодним. Природа немовби сама для себе готувала постіль, застеляючи її чистими-чистими простирадлами... Матінка земля тепер уже надовго й надійно входила в своє сніжно-морозяне владарювання...

КНИГА ДРУГА

1

Такої метелиці ще не бачили вони зроду. Б'є, і сліпить, і вихристь, і здіймає в повітря шурхітливі холодні косяки, жбурне ними в шибки вікон, то жалібно завие в комині, то просвістить під карнизами, майне часом у височінь, і вже потім не добереш, де починається небо, де знаходиться земля, бо вони вже змішалися між собою в одну розбушовану стихію, непроглядну, рухливу й страшну в своїй грізній, нічим не приборканій силі.

— Що ж його робити? — бідкається Сидір Антонович, позираючи на шибки вікон.— Третій день лютує хуртовина і ніяк не заспокоїться. А нам же треба хліб вивозити — сім тисяч вісімсот центнерів, по тисячу двісті за п'ятиденку. А ми позавчора не возили, вчора не возили, і ось сьогодні так само не возимо. Це коли дізнається секретар райпарткому Шунін...

— Як же його возити? — озивається співчутливо дружина Устина, пробуючи на смак недосолений куліш.— Ну як возити, коли надворі світу білого не видно? Людину вітром звалює з ніг.

— Отож і я гадаю... Хай трохи вгомониться хурделиця — знову повеземо.— І Сидір Антонович поклав у грубку кілька дубових полінець. Тяга була добра, у комині аж гуділо. Кожне полінце ніби окутувалося у вогняне оповивало, розкидаючи навколо себе тріскотливі іскорки.

Біля столу сиділа Санька, вив'язуючи з верблюжого темно-рудуватого пуху, зсуканого в нитковий клубок, теплі рукавиці, що їх вона перед Новим роком збирається надіслати в подарунок фронтовикам — старшому Максимові Гаркуші, середульшому Гордієві і наймолодшому Михайлові.

Спиці швидко і вправно миготять в її руках, нитка в'ється, а клубок ворухиться, мов живий. За кожним його рухом зірко стежать хижі очі кошеняти, що його підбрали, як і Бобчика, в дорозі за Волгу. Маятником ходить туди-сюди пухнастий хвостик. І ось нарешті зривається з теплої печі ловкий, бистрий Пушок, налітає своїм гнучким тілом

на «жертву», підминає її під себе, потім падає на підлогу і швидко б'є в клубок задніми лапками.

— Ось я тебе! — удавано гримає й водночас милується ним Санька.— Пустити! Пустити, кажу! Нитку мені заплутаєш. Чуєш?

Пушок не зважає на той окрик, а, знай собі, грається клубком, доки Санька справді не б'є його легеньким ударом долоні. Кошеня схоплюється на ноги, зникає під столом, а Санька бере клубок собі в пелену й, незлобиво посміхаючись, говорить:

— Ну і розбишака ж ти у нас, Пушок! Ніщо без тебе не обходиться. Хочеш погратися, то на тобі.— Пожмакавши шмат газети, кидає йому на підлогу.

В ту ж мить Пушок нестримно вилітає з-під стола і починає знову гратися. Паперовий ворочок просто літає по підлозі, а прудке кошеня встигає то впитися в нього гострими кігтиками, то випускає з лапок, щоб через секунду блискавично налетіти на нього знову.

— От бач, і в нашій хаті є якась забавка,— сказав Сидір Антонович, спостерігаючи за швидкою і ловкою метушню кошеняти...

Несподівано хтось цокнув сінешньою клямкою. Всі почували, повернули голови до дверей.

— Хто б це до нас у таку негодю, та ще в вечірній час? — І Сидір Антонович підвівся на ноги. Та не встиг він ступити і кілька кроків, як у сінешніх потемках рука намацала дверну клямку. Ввірвався спершу до хати густий і холодний туман, а з того туману з'явився, переступивши через поріг, дуже засніжений чоловік.

— Драстуйте вам у хату,— промовив гість, струшуючи біля порога з лахматой заячої шапки сніг. І тепер господарі впізнали сільського розсильного Тимоху Лазутку.

— Так що вас до сільради, батечку, потребують,— повідомив Тимоха, мнучи в руках шапку, що зволожилася в теплі крапельками від дрібнюсінських розсталих сніжинок.

— Нащо потребують? — спитав Сидір Антонович, але розсильний тільки знизав плечима.

— Того не знаю. Сказали, щоб неодмінно прибули й не барилися. Федора Божка теж велено гукнути. Бувайте! — І він, знову впустивши до хати хмарку такого ж холодного туману, зник за дверима.

— Що б це значило? — стурбувалася Устина.— Хто потребує? Для чого потребує? У таку негодю? Серед ночі...

— Зараз дізнаюся.— Сидір Антонович взувся у валян-

ки, одягнув кожуха, шапку-ушанку з цигейкового хутра і, нічого більше не сказавши, вийшов з теплої хати.

Та як тільки розчинив сінешні двері, відразу вдарило йому в обличчя дрібною порошею, як пісок, колючою, холодною... Примружив очі, відкотив комір, і, виставивши проти вітру праве плече, немовби поплав у бушуючу, непроглядну і, здавалось, безмежну хуртовину.

То тут, то там у деяких хатах ще світилися вогники. Переборюючи силу вітру, він все йшов і йшов уперед. Часом шурхав валянком у кучугуру, набирав снігу... Іноді мимоволі падав, підводивсь, неухильно простуючи далі.

«Оце зима так зима! — думав Гаркуша, протираючи очі, що сльозилися на вітрі, підмерзали від морозу й снігу, зліплюючи йому довгі вії крижаними бурульками.— Воно й не дивно. І край такий далекий, і рівнина тут без перепон. Ні гір, ні лісів добрих. Є де розгулятися вітрам!

Що могло трапитись? Хто й навіщо викликає? А може, якась вість з фронту?.. Про синів... Ні, ні! — відкинув цю тривожну й недоречну думку.— Тоді б мене одного викликали, а то, бач, ще й Федора Божка потребують!»

Якось раптово з'явилися перед ним освітлені вікна сільради, і перше, що впало йому в очі, були сірі коні, густо обкидані снігом, які байдуже собі смикали віхтики сіна з піхтіра, почепленого на парканчик. Цих коней уже добре знав Сидір Антонович, і його неспокій мимоволі збільшився.

«У таку негоду вирушити з району, значить, щось таки трапилось».— І Гаркуша прискорив ходу. На ганочку він обмів віником валянки, зайшов у сніи, обтрусив шапку, оббив нею сніг з кожуха і вже потім розчинив двері до теплового приміщення. Біля столу, на лаві, у кожусі й валянках, у шапці, що на її сірому смушку виблискували іскринки талої води, сидів похмурий і сердитий секретар райпарткому Шунін, а поряд нього секретар парторганізації Федір Федорович Божко, схвильований і помітно розгублений.

— Драстуйте! — привітався Сидір Антонович, зупинившись біля порога.

На привітання Шунін чомусь не відповів. Гаркуша відчув, як в обличчя йому вдарила, здається, вся кров із серця, зарум'янивши ще дужче й так червоне з морозу й холодного вітру обличчя. Не поспішаючи, скинув шапку, роздягнув кожуха й повісив їх там, де завжди,— на цвяшок біля шафи. Але, як тільки він сів за столом, почувся відразу глухий, ледве стримуваний голос секретаря:

— Ну-с, председатель сельсовета, докладывайте, как дела. Как план?

— Який план? — щиро здивувавшись, перепитав Гаркуша, не зрозумівши, який саме план має на увазі секретар.

— Хлебозаготовки...— Ще дужче роздратовуючись, промовив Шунін.

— Думаємо, ось хуртовина вщухне...

Шуніна ніби хто вколов шилом. Він схопився на ноги, високий, обурений, міряючи широкими кроками невеличке приміщення сільради. Поли кожуха з чорним овечим хутром розгорталися від його різких поворотів, наче крила великого птаха, що ось-ось розправить їх для зльоту й нападу.

— Хлеб здесь лежит в бывших домах немецких колонистов. Их переселили в другой район, а хлеб остался... Много хлеба!.. Его ждут в армии, ждут раненые в госпиталях, ждут рабочие у станков, дети... матери... Ведь война идет и в такую погоду. На фронте наши красноармейцы идут в бой! Им нужен хлеб. Им надо помогать... Помогать!

Секретар, затримавшись на якусь мить біля порога, обернувся, ніби хотів щось сказати, але, нічого більше не промовивши, різко розчинив перед собою двері й зник.

— Шунін правий,— спокійно озвався Сидір Гаркуша.— Тільки погарячився... Такий, мабуть, характер. Я розумію. Йому нелегко... Он у яку негодю об'їжджає села. Нам нема чого на нього сердитись, а треба діло робити. Хліб потрібний для армії і для поранених... І дітям треба, і всім труженникам, які на оборону працюють. Хіба неправда? Нам потрібно викликати місцевих козаків, які вміють на верблюдах... Їх пустити попереду, а вже за ними й ми з кіньми.

— Може, ти й правий, Сидоре Антоновичу... В нього клопіт за всенький район.

— Гаяти часу не можна. Комуністи мусять показати приклад.

— То що ж, може на ранок призначимо збори?

— До ранку ще багато діла можна зробити... Скликай зараз! — І він гукнув: — Гей, де ти там, Тимохо?

І, коли розсильний з'явився в розчинених дверях, наказав:

— Всіх комуністів викликай негайно до сільради!

Темна ніч. Шиби вікон замуровано візерунчастими косицями, а знадвору в них б'є, і стогне, і лютує буряний вітер, якому немає ані перепон, ані втихомирюючого спокою.

Уже давно перегоріло в грубі, й окремі жарини, згасаючи, вкриваються м'яким, мов пух, попелом. Не спить тітка Устина. Не спить і Санька, позираючи час від часу на вікна, що в них так само, як вчора й позавчора, хуртовина б'є холодними вітрами, виє, стогне і ніяк не може вгомонитись.

Замовкли обоє, дивлячись на вікна, де особливо сипонув вітер по шибках завихреним снігом.

— Чи і в нас у Подніпров'ї така люта зима, як оце тут у заволзькому краю? — запитує Санька, і крилаті думки в одну мить переносять її до рідного краю з його просторами, з його безмежним роздоллям.

— Атож, — відповідає Устина. — Буває, захурделить таке, що світу білого не видно. Нагорне тих кучугур — ні до хліва, ні до криниці не пройти. Ну, правда, таких лютих морозів не буває. Збушується часом негода, а там, дивись, на ніч і причахне.

Їм обом було приємно згадувати рідну сторону, де вони родились і зросли, де все для них було таким близьким, дорогим і наймилішим. І хоч вони ще не бачили за Волгою ні весни, ні літечка, але їм здавалося, що красивішої, мабуть, немає в цілому світі, як весна їхнього подніпровського краю. Особливо тоді, коли земля зарясніє безмежжям лугів з пахучого й густого різнотрав'я, коли зацвітуть під теплим і ясним сонцем, милуючи зір, її родючі сади — рожевим, білим і червоним цвітом, сповнюючи навколо всеньке повітря найніжнішими ароматами. А в тих садах, доповнюючи їх красу, і вдень і вночі — на втіху молодим і літнім людям — співатимуть, випробовуючи свої голоси на різні «колінця», надмірно закохані солов'ї.

Красива й тоді подніпровська весна, коли й земля зазеленіє надбережними гаями, зашумить густими дібровами та лісами, вкриється на колгоспних ланах щедрим буянням хлібів, де у дрімливому спокої набирається сили та снаги майбутній колос, щоб пробитися згодом до сонця й тепла, визріти і принести людям своє добірне життєдайне зерно.

А над усім оцим краєм пливуть і пливуть в невідому вітряну дорогу хмарини, часом білі-білі, ніби сніг, пливуть над ланами, лісами, дібровами й гаями, над усім, чим багата ця прекрасна земля...

Минають кручі, глибокі яри, минають села, селища, сади і переліски...

Іноді на їхньому шляху трапляються тихі ставки, річкові заводи чи лугові замріяні озера, обрамлені в ситую зелень трав, у рясноту барвистих квітів, і тоді хмарини, мов у коштовні дзеркальця, зазирають в них, милуються собою і, не зупиняючись надовго, пропливають собі далі й далі в безмежному просторі — у височині, легкі, осяяні сонцем, безупинні...

Снуються спогади, як ота нитка з кужелі, і в Саньчиній уяві постає образ рідної мами і незабутні проводи з села у дальню дорогу.

Ось уже Санька тепер живе в далекій заволзькій стороні. Йй нічим не загрожує зараз нападник. Не чує вона моторошного свисту падаючих бомб, що несуть із собою смерть і руйнування... Не бачить задушливого диму пожарищ, що зводяться в небо і нависають у ньому непроглядною пеленою, майже непорушно, чорним мороком, жахним подихом вбивчої війни...

Санька вслухається в шурхіт, і свист, і завивання метелиці, а крилаті думи незалежно від неї переносять її до далекого Подніпров'я...

Немовби ходить вона по рідній землі й бачить ту землю власними очима: і зловісну хмару, що насувається з німецької чужини, і нестямних від жаху і криків матерів, що вибігають серед ночі з палаючих хат і тут же, на рідному подвір'ї, падають, скошені кулями німецьких нападників.

Білий сніг кривавиться й трохи тане під теплою кров'ю... Санька здригається від жаху, ніби їй кинули за комір холодного снігу... Її уява настільки видима, відчутна й страшна, що про неї не можна сказати тітці Устині. Дівчина позирає на шиби вікон, розглядає на них замислуваті й красиві візерунки, що їх непомітно вигаптував на склі міцний мороз.

«Такими б візерунками вишити мирні рушники або оздобити плаття... Красиво!» — думає Санька, аби розвіятись трохи й не думати про страхіття війни.

Та, проти волі, думає, думає знову, й уява переносить її до рідного краю...

Ніби в казці або вві сні, ходить, ходить дівчина в рідній стороні, і перед очима в неї постають не тільки спалені села, зруйновані залізничні станції, розтриті в боях танки, гармати, автомашини, збиті вогнем зеніток ворожі й наші літаки, що понівечились при падінні, покарьжились потім від вибухів снарядів та вогню і зараз лежать нікому не потрібні.

Вражають Саньку і нескошені хліба з повним та неповним колосом, прикидані снігом, вчасно не зібрані, як і величезні плеса соняшників, що зараз стоять серед засніженого поля, майже чорні, з пониклими шапками і сухим почорнілим листям та бадиллям...

...А за вікнами все так же стогне поривний вітер, шарудить по шибах порошею. Замріяна Санька не чує того шарудіння, пройнята сумними видіннями з рідного краю.

В тому краю лишилась мати, шкільні подруги і він — наймиліший для неї, омріяний в думках і в снах дівочих — Іван Крутояр.

Що з ними всіма? Чи живі вони, чи здорові? Хоч би ж вісточку мати від них... Та хто ж її передасть, коли в тій стороні панує зараз фашист-загарбник!

...У хаті тихо. Перегоріло вже зовсім у грубі. Не помітила Санька, коли тітка Устина закрила заслінку й зараз сидить на тому місці, де й раніше, мовчазна та зажурена. Неважко здогадатись, що вона в цю хвилину, мабуть, думає про своїх синів.

«Що, як і там, на фронті, зараз отака люта зима, а вони, сердешні солдати, в окопах, під вітром, у мороз... ідуть в атаку... Може, їх обстрілюють з гармат або над їхніми окопами скидають бомби?»

Устина намагається відігнати ці страхітливі думки.

— Не турбуйтеся, тітко Устино... У таку негоду, як зараз, не полетять літаки.

— Не полетять? — перепитує й полегшено зітхає.

— Що ж він, той льотчик, побачить, коли на землі вихристь і віє таке, що світу не видно.

— То добре... Добре, що вони не літають над нашими окопами...— говорить Устина, але тривога її не зменшується, бо зринають інші думки, непокоять матір, завдають їй страждань і болю.

«А може, нема в них теплого одягу й валянків? І не на всіх вистачило рукавиць. Не від куль, то від морозу...» — І мати сама жахається того, про що думає зараз, і підводиться з свого місця.

— Мабуть, мій старий затримається в сільраді надовго, то лягаймо, Саню, спати.

І саме в цю хвилину обоє почули, як цокнула сінешня клямка, потім хатня — і в розчинених дверях з'явився увесь засніжений дядько Сидір. Не обтрушуючи снігу й не роздягаючись, він заявив:

— Я, Устино, сю ніч не ночуватиму вдома.

Ці слова вразили дружину настільки, що вона нічого не могла сказати, тільки в очах її відразу засвітилися тривога і страх.

— Дай мені швиденько окраєць хліба в дорогу та шматочок сала.

— У таку негоду,— промовила, отямившись, Устина,— ти вирушаєш з дому?

— І в таку негоду воюють на фронті наші червоноармійці,— згадав він розповідь секретаря райкому,— їм потрібний хліб. Сам секретар Шунін зараз приїздив у наше село. У всяку погоду треба везти... Там уже стоять і коні, і верблуди, і воли під поклажею.

Устина більше нічого не розпитувала, мотнулася швиденько ладнати в дорогу харч, а Санька підвелася, глянула чомусь на замуровані шиби, потім, скинувши тапці, одягла теплі шерстяні панчохи, валянки.

Сидір Антонович спитав:

— А ти куди це, Санько, збираєшся?

— Як куди? — здивувалась дівчина.— Теж хліб повезу! — рішуче заявила вона, одягаючи взятий з дому кожух.

— Зажди!.. Зажди трохи,— зникновів Гаркуша.— Я везу, то це зрозуміло... Це мій обов'язок... Це чоловіча робота... І до того ж там, на фронті,— мої сини... Я мушу!..

— І я мушу! Мушу, дядку Сидоре! Я не маленька. Я не гірше чоловіків з роботою справлюсь. А потім... у вас сини, а в мене мати, подружки-десятикласниці... Я хочу швидше зустрітися з ними. Хочу допомогти нашим фронтовикам здобути Перемогу! Як же я можу зараз вдома сидіти? Не можу я! Не можу!

— О боже! — аж сплеснула руками тітка Устина.— У таку хуртовину, в таку непогодь... Одумайся, Санько!

— Я вирішила, тітко Устино, і ви не відмовляйте мене. Інші люди їдуть, і я з ними поїду!

— Так то ж чоловіки,— пробувала заперечити їй тітка Устина, але Санька вже одягла свою хутряну шапку-ушанку і рішуче сказала:

— Іду!

Довелось тітці Устині готувати харчі в дорогу на двох.

Тітка Устина залишилася в хаті сама. Вона вкрутила лампу, сіла знову біля теплої грубки, хоч уже був пізній час, можна б і спати, але про сон вона зараз не думала. Перед очима ввижалася довга валка навантажених зерном саней. Спереду йдуть звичні до цього краю верблюди, керовані місцевими козаками, а за верблюдами по їхньому сліду вже йдуть коні й люди, переважно евакуйовані сюди, в Заволжя, з України, Білорусії, Смоленщини, і серед них Санька... За неї найбільше турбується тітка Устина. «Це ж вона, бідна, вперше в житті вирушила у таку хуртовину, в ніч. Холодний вітер січе обличчя й осліплює очі снігом, а дівча зараз іде десь там поруч саней з поклажею. Чоловіки в більшості вихідці з сіл, люди, що змалечку знають труд, як і мій Сидір, загартовані, бувалі, а воно ж іще дитя... Тільки школу закінчило... Ніде не було. Нічого в житті ще не бачило...»

Тітка Устина вболіває за Санькою, мов за рідною дочкою, а її стривожена уява вимальовує різні пригоди в дорозі. То їй здається, що Санька, загрузаючи в глибокому снігу, ледве йде, вибиваючись з останніх сил, але нікому про свою втому не говорить і не сідає на сани, бо коням і так важко тягнути кладь, а до того ж Санька, мабуть, знає, що, сівши в сани, можна задрімати в такий мороз і непомітно заснути навіки.

«Хай бог милує»,— здригається тітка Устина, відганяючи страшну думку.— Санька ж таки добре одяглася. Доглянуть там за нею старі — Сидір мій та й інші люди допоможуть, коли б щось трапилось,— заспокоює себе тітка Устина, а сама все ж зорить на вікна, прислухається до бушуючих вітрів.

І знову, як сьогодні звечора, тривога ще більша, аніж за Санькою, обгортає її душу. Знову думи її летять, мов бистрі пташини, в ті краї, де лягли невидимі, але завжди жахаючі фронти. Мати уявно бачить кожного з своїх синів. І ці видіння приємні їй. Вона схиляється до теплої грубки й сама не помічає, як скліплюються в неї повіки, і тоді виразнішими стають перед нею її діти. Вчуваються навіть їхні голоси — такі знайомі з дитинства, дорогі для неї, незабутні...

Ось найстарший з них, Максим, рослий, широкоплечий, з красивим вигином брів, як у його покійної матері Соломії. Трудолюбивий, розважливий у поведінці, неговіркий в

розмовах, добрий і чуйний у ставленні до людей. І хоч він не рідний Устині син, але за багато років так приріс до її серця й душі, що вже став нероздільним, однаково близьким для неї, як і її рідні діти.

Та що це трапилось? Зникають кудись з видіння Гордій і Михайло, лишається з нею тільки найстарший, Максим, такий зажурений і дуже схудлий. Матері хочеться його обійняти, приголубити, як колись маленького, сказати ласкаве слово, а вона починає раптом допитуватись:

«Чи дають же вам тут, у цих окопах, гарячу їжу?»

«Не завжди, мамо. Буває, в отаку негоду підіймається німець. Хіба тоді до їжі?»

«То вже й зовсім сидите голодними?»

«Чому ж? — спокійно відповідає Максим. — Ми тоді живимося сухарями. А сьогодні і сухарів не привезли. Бачите ж, яка надворі хуртовина? Та і взагалі, кажуть, хліба нема».

«Як нема? Як нема? — одразу заперечує мати. — Я ж знаю, сьогодні вночі повезли хліб з нашого села — і верблюдами, і кіньми... Повезли до району, а звідти грузитимуть в ешелони — для фронту. Буде у вас, сину, хліб! Буде! Батько повіз і Санька. Ще хочу тобі сказати про Саньку. Вона рукавиці вив'язує теплі для всіх вас — трьох братів».

«А в нас рукавиці є! — І Максим здимає з своєї руки хутрянку, теплу й подає матері: — Попробуйте, аж гаряча».

Мати вкладає свою руку в хутро й говорить:

«Справді гаряча. — І допитується знову: — А скажи, сину, чи вам же є коли тут змити голову, одягнути чисту білизну, відпочити якусь годинку?»

«Ніколи нам відпочивати, мамо. Ми захищаємо Москву і стоїмо на такому рубежі, що нам зараз не до сну».

«Бідні ж ви мої голуб'ята, — промовляє ніжно мати. — А що ж буде, як він, окаянный, ще більше війська сюди стягне та всякої техніки й посуне далі?..»

«А ми нікуди не відступимо звідси! Ми будемо стояти на цьому рубежі на смерть! І ворога не пропустимо! Чуєте, мамо, — говорить Максим, звівши суворо на перенісці розгонисті брови. — Не відступимо — і все!» — вперто заявляє син.

Біля Устини лащиться Пушок, муркотить і теплою шерстю свого пухнастого хвоста третється біля її ніг. Устина прокидається від короткого сну.

Так само горить на столі вкручена лампа, а в темряві ночі за вікнами бушують невгамовні вітри. «Оце й таке! Незчулась, коли й задрімала,— подумала Устина, пригадавши короткий сон, який викликав у її душі занепокоєння й тривогу. — До чого це все? Я бачила вві сні моїх синів — усіх трьох. Чому ж лишився потім тільки один, Максим?»

Найбільше він любив квіти. Та я й сама їх люблю. Вони в нас перед вікнами ростуть, у палісадничку. Вранці вийдеш з хати, глянеш — дух від них гарний, а ряснота й барвистість така, що аж в очах мигтить від того цвіту. Квіти, правда, прості, селянські. Там і жоржини росли, й чорнобривці, і кручені паничі. Ружі були — багряні й рожеві. Ще красоля, піони, два кущі троянд, матіола... Колись мій Сидір привіз іще одного насіння з Києва... Схоже на просо, тільки дрібнюсіньке, мов мак. Як це воно зветься? Ага! Згадала. Алісум. Цвіте манюсінькими білими квітоньками, зібраними в пучечки... А медовий дух від того цвіту чути на всьому подвір'ї, ще й на вулицю.

Ото мій Михайлик так уже доглядав, так порався в тому палісадничку. Бур'яни повиполює і кожного вечора поливає, та не криничною водою, бо вона дуже холодна, а з Дніпра приносить... Ще любив він садити дерева. Старші учні школи колись висаджували дубочки, клени, липи і молодших хлоп'ят навчали... Ото мій Михайлик теж туди бігав, щоб поливати ті деревця, а потім мені хвалиться: «Я, — каже, — мамо, як виросту, буду садівником, бо дуже хочу, щоб все навколо нас і зеленіло, і цвіло». «Зеленіло і цвіло». Це ж, мабуть, почув він ці слова від нашої вчительки Полив'яної Катерини Сергіївни. Оце ж мій Михайлик збирався в цьому році поступати в таку школу, де на садоводів навчають. А воно, бач, війна помішала...»

4

Через кілька днів знову стояли біля сільради сірі коні, смикаючи з піхтіра зелене й пахуче сіно, що окремі його листочки й стеблинки струшувались, вкриваючи собою білий-білий сніг. На шерсті, на гриві й на кінських мордах була кожна волосинка запушена в іній. Таким же рясним інеєм вкрито дерева й кущі, і вони стоять нарядно красиві в своїм зимовім убранні й спокої. Та ще все навколо окутав туман — густий, холодний і підступний, закривши собою не тільки обрії з дальніми лісами, а навіть село, і

річку, і надбережні лози, і закучерявлені в холодний пух Єрусланські гаї.

В приміщенні сільради тепло, але Шунін чомусь не скидає свого кожуха, скинув тільки шапку, сидить біля столу, уважно слухає Федора Божка.

— Ми за ці дні вивезли хліба на вісімдесят процентів...

— Что?! — відразу скипів секретар райкому, і очі його сердито блиснули.— Всего на восемьдесят?

В розмову одразу втрутився Сидір Антонович:

— Божко говорить правду! Ми вивезли, товаришу Шунін, за цю п'ятиденку на вісімдесят відсотків хліба більше, аніж було намічено за планом!

— Вот это хорошо! — посміхнувся секретар, і обличчя його проясніло від задоволення. Він скинув нарешті кожуха. На його військовій гімнастерці багряною квіткою красувався орден Червоного Прапора — нагорода, яку одержав він у час громадянської війни.

З кишені галіфе витягнув срібний портсигар — так само, очевидно, нагородна відзнака, розкрив його і простягнув Сидору Антоновичу Гаркуші й Божку, по-дружньому їх припрошуючи:

— Угощайтесь московским «Казбеком».

Сам теж взяв цигарку. Припалили всі троє від запальнички, і секретар райкому, затулюючись димом, спитав:

— Скажите, что вас заставило так выполнять план — Шунин или коммунистическая совесть?

— Якщо говорити правду,— озвався Божко,— ми після першої розмови образились на вас, товаришу секретар.

— Да, я не прав... Я помню... Погорячился тогда... Вы меня извините.

— А я не сердився,— сказав Сидір Гаркуша.— Хоч і боляче було слухати, але то ж свята правда, товаришу Шунін. Вроді розгубилися ми тоді, промахнулися. Я так само гарячий чоловік на слово, але зрозумів вас правильно... А що заставило... Звичайно ж, совість нам підказала, як треба діяти. А ще ми — комуністи!

— Правильно! Разве можно нам отсиживаться перед буранами и пургой, когда на фронте гибнут наши братья, товарищи гибнут и дети.

— Ну, може, ви будете на нас сердитись, товаришу Шунін, а ми таки кілька чоловік покарали... тих, що відмовились у заметіль возити хліб.

— Правильно сделали. К нам вот, за Волгу, и дальше, на Урал, эвакуировались многие заводы, фабрики с инду-

стриальных районов нашей страны... С Украины тоже... Я знаю, что многие заводы и фабрики еще строятся на новом месте, а люди уже работают во временках, работают в зимних условиях, непривычных для них, ремонтируют танки, орудия, автомашины; ремонтируют и создают новые, более мощные танки, орудия, выпускают более современные быстроходные самолеты, изготавливают снаряды, гранаты, минометы, пулеметы, патроны; дают снаряжение и обмундирование Красной Армии, шьют полушубки, телогрейки, шаровары, белье, вяжут варежки, изготавливают подшлемники, обеспечивают бойцов всем, чем нужно для военных действий в зимних условиях. Работают, не считаясь со временем. Мужчины, женщины, подростки выстаивают иногда за станком по две смены без отдыха. А живут часто сами впроголодь, терпят всякие невзгоды, лишения, но фронтовикам посылают подарки. Пусть дешевые — конверты, зеркальца, носовые платочки, кусочек мыла, вывязанные носки или теплые перчатки — и все это вкладывают в посылочку, исполненные уважения, гордости и горячей любви к воину, с пожеланием ему здоровья и победы над врагом. Подарки и сбор теплых вещей для фронтовиков принимают сейчас всенародный характер. Для вручения этих подарков на фронт выезжают делегации лучших производственников.

И вот я думаю: как же можно, чтобы в такое время находились люди, которые отказались помочь фронту, помочь рабочему классу?

Шунін увесь аж кипів від обурення і гніву. Він пройшовся мовчки по кімнаті, вгамовуючи в собі цей рапто-вий спалах, і, зупинившись проти Гаркуші, вже спокійним і співчутливим голосом запитав:

— А что, Сидор Антонович, сыновья тебе часто пишут?

— Рідко. Мабуть, часу в них зараз малувато для листування,— відповів сумовито батько.— Особливо старший мій... Максим, уже тижнів зо три чомусь мовчить. Ну, я жду... А моя Устина все тривожиться та плаче.

— Я до сих пор не говорил вам... Мой старший сын, Владимир, тоже на фронте, под Москвой... Закончил десятилетку и вместе с товарищами добровольно ушел... в первые дни войны. Я, конечно, волнуюсь за него. Молод он, еще не опытен. А моя жена, как и ваша Устинья, переживает. Иногда долго не может уснуть, потихоньку плачет. Я слышу, но чем ее могу успокоить? По мне в граждан-

скую моя родная мать вот так же слезы проливала, пока не дождалась с войны. Видно, все матери однакові,— зітхнув Шунін, кинув недопалок до теплої грубки й дістав з кишені лист-трикутничок з учнівського зошита в клітинку. Сидір Антонович і Божко з цікавістю дивилися на той лист.

— Вот получил письмо от Владимира. Здесь есть любопытные строки. Какой-то в ихнем батальоне есть сержант Максим Гаркуша с Украины.— І він простягнув аркушик паперу Сидору Антоновичу. Той взяв листа, одягнув окуляри й почав читати.

Незнайомий, проте розбірливий почерк, Володимир писав батькові про те, що він живий та здоровий, що вчора прибув до них поїзд-баня, надісланий в їхню частину як подарунок від московських залізничників.

Сидір Антонович зупинився, глянув на секретаря, сказав:

— А мій Максим про це мені ще не писав. Баня — це добре діло для солдата.— І знову його зір звернувся до листа, в якому воїн повідомляв батьків, що бійцям видали ще по одній парі теплої білизни, по парі теплих онуч та білі маскувальні халати.

— Я так думаю, — промовив Сидір Антонович, зупинившись на цій фразі, — якщо видали їм білі халати, то чи не збираються наші війська йти в наступ?

— Может быть. Ведь этого наступления ждет сейчас вся страна, весь народ.

Сидір Гаркуша знову прикипів очима до рядків, у яких Володимир повідомляв про сержанта Максима Гаркушу.

— Мій Максим досі був рядовим бійцем. Може, недавно дали йому підвищення по службі. Він у мене беручий до всякої роботи... Бач, і номер польової пошти схожий... Як у мого Максима, — радів з того Сидір Гаркуша, вдячним поглядом позираючи на Шуніна. — За добру новину спасибі вам. Бач, як воно буває. Ми тут знаємось, а вони там. Сьогодні ж напишу Максимові, розпитаюся, коли йому дано підвищення по службі. І про вашого Володимира хай докладніше напише. Якщо вони справді в одній частині знаходяться, то щоб наглядали у боях один за одним та берегли один одного.

Сидір Антонович акуратно згорнув дорогий уже й для нього трикутничок, який ніби поріднив одразу батьків між собою, і, віддаючи листа, сказав:

— Це радісно буде й моїй Устині про таке дізнатися. Дякую вам, товаришу Шунін, за добру вість!

— Я тоже этому рад. И также напишу о вас моему Володе. Пусть крепче подружат между собой. А сейчас я должен ехать. Надо сегодня еще побывать в двух селах.

Він одягнув кожух, шапку, по-дружньому потис обом руку і зник за дверима.

Федір Федорович Божко, дивлячись йому вслід, сказав:

— Промахнувся-таки я. Він, видно, добра й сердечна людина.

— І вимогливий хазяїн! — додав Гаркуша.— Такий, як треба для цього краю. А у нас в районі діяв Криволапка... працював уповноваженим. І ось потім, після його арешту, ми дізналися, що він — поміщицький син! Та до того ж ще й німецький агент, завербований фашистами...

— Он як воно часом буває, коли не придивиться пильно до людей!..

5

Це була радість. Найбільша радість за час війни, що прилетіла до цього далекого заволзького краю, сповнила душі і серця довгожданим щастям, окрилила світлими надіями, розігнала тривожні думи й неспокій, розвіяла материнську журбу, вселивши віру й упевненість в неминучу перемогу над нещадним і жорстоким ворогом. Цього їм ніколи не забути.

Сталося це о пів на дванадцяту ночі шостого грудня тисяча дев'ятсот сорок першого року. Сидір Антонович грів біля теплої грубки ноги, переглядав районну газету. Санька дов'язувала рукавицю з третьої, останньої, пари — для наймолодшого Михайла, а тітка Устина поралася біля печі, ладнаючи в задимлений комин кленові полінця, щоб завтра наколоти з них сухих трісочок.

І ось прозвучав позивний сигнал кремлівських курантів.

— Має бути важливе повідомлення, — сказав Сидір Антонович, відкладаючи недочитану газету. З поліном у руках застигла біля печі тітка Устина. Припинила роботу й Санька. Сталеві спиці в освітленні газової лампи виблискували в її пелені, мов довгі голки. Всі, затаївши подих, дивилися на невеличкий круглий репродуктор, з нетерпінням і хвилюванням чекаючи якоїсь особливої передачі.

Ще тихіше стало в хаті, коли нарешті пролунав знайомий усім голос диктора Левітана:

«Внимание! Внимание! Говорит Москва! Говорит Москва! От Советского информбюро. *Разгром немецко-фашистских войск под Москвой.*

Советские войска, отразив второе генеральное наступление врага на Москву, 6 декабря перешли в контрнаступление против ударных фланговых группировок противника. В результате первых дней контрнаступления немецкой армии нанесено огромное поражение».

— Діждалися! — промовила зворушено біля печі Устина і, поклавши на припічок полінце, широко перехрестилася. — Слава тобі, господи! Діждалися!..

«За пять дней контрнаступления, — продовжував Левітан, — потери врага составили свыше 30 000 человек убитыми. Только войска Западного фронта захватили в эти дни 386 танков, 4317 автомашин, 704 мотоцикла, 305 орудий, 101 миномет, 515 пулеметов и 546 тягачей».

— Чули?! — радісно вигукнув Сидір Антонович. — Оце рвонули наші, так рвонули! Молодці! Це, вважай, Адольф Гітлер сказиться від люті, бо перепало йому під Москвою — і в хвіст, і в гриву! Гей, жінко, — гукнув він потім, — чого стоїш біля печі? Готуй вареники — гуляти будемо на радощах! За перемогу вип'ємо! За нашого сина Максима! Адже десь у нас, мабуть, Устино, ще зберігається той спирт, що інтенданти біля Волги давали.

— Чи бач, як наш батько розгулявся, — посміхаючись, промовила Устина й заходилася замішувати борошно на вареники, бо їй самій після такої гарної звістки захотілося випити за здоров'я своїх синів-воїнів.

Сидір Антонович наколов трісочок, поклав на них кілька полінів, і через хвилини дві-три в грубі аж загуло від доброї тяги.

Припинила в'язання й Санька і почала допомагати тітці Устині ліпити вареники з сиром. Грілася в чавунчику вода, і, коли вона закипіла, тітка Устина поклала в неї вареники, а Санька застелила стіл, як на свято, чистою скатертиною, поставила чарки, подала квашену капусту, здобривши її соняшниковою олією, нарізала шматочки сала, накраяла хліба.

А коли на столі з'явилися в мисці ще й гарячі вареники, з якогось тайничка витягла Устина півлітра спирту і подала води, щоб той спирт розводити.

Сіли всі троє за стіл, і Сидір Антонович сказав:

— Хто думав, що саме сьогодні буде для народу така радість? А для нас — це потрійна радість, бо троє наших синів воюють. Ну, жінко, і ти, Санько, вип'ємо за нашу могутню Червону Армію. Я знав, вірив і зараз вірю, що ніхто в світі її не здолає... Ніхто! Ще в громадянську, пам'ятаю, ми громили і денікінців, і Врангеля, і різні банди... А які ми тоді були? У шинельках, вітром підбитих, голодні й дуже сердиті на ворогів. Це тоді було. А зараз у наших червоноармійців є автомати, і кулемети, і гармати добрячі, різних калібрів. Скільки всякої зброї! Та ще з'явилися на фронті якісь «катюші», що страшенно жахають німців. Як же з такою зброєю не перемогти, коли увесь народ для армії стареється...

— Годі тобі, старий, говорити! Вареники захолонуть.

— Це я з радощів, Устиночко.— І він ласкаво глянув на дружину, навіть назвав її Устиночкою, як то було колись, замолоду. Вона вдоволено посміхнулася й простягнула до нього свою порожню чарку.

— Налий трішки, я розбавлю водою.

— І мені трішечки,— озвалася Санька,— бо ви ж знаєте, я горілки не п'ю.

— А сьогодні треба випити, Саню! За перемогу! Це якщо отак діло піде й далі, то, вважай, ми скоро повернемося й до нашого Подніпров'я!

— Дай боже! — сказала тітка Устина, спостерігаючи, як чоловік наповнював гранчасту стопку.

— Ну, а я вип'ю сьогодні достойно, не розбавляючи водою, за моїх синів, щоб вони були живі-здорові та з перемогою повернулися додому.

— За це і я вип'ю! — озвалася мати.

— І я теж,— підтримала їх Санька. Цокнулись чарки з гранчастою стопкою, і всі троє випили до дна.

Санька першою схопила квартиру з водою, жадібно запиваючи міцне питво, а Сидір Антонович вдоволено крякнув, понюхав спочатку хлібну скоринку і вже потім став закушувати.

— Чому ж ти вареників не береш? — спитала в нього Устина, якій до смаку припала саме ця закуска.

— До них я ще доберусь,— сказав Сидір Антонович після другої стопки.

— І як ви ото його п'єте — чистий спирт? Такий вже він гіркий та противний!

Дядько Сидір щиро розсміявся:

— Е, Санько! То як кому на душу лягає. Тобі против-

ний та гіркий, а мені він зараз серце звеселяє. Будьмо! — і випив остачу.

В цю хвилину без попередливого стуку несподівано розчинились двері — й до хати ввійшла пов'язана у велику зимову хустку сусідка Галина Перелюб. Вона жила в цьому ж будинку разом з хлопчиком Валеркою, займаючи одну з суміжних кімнат.

— Чую через стіну, що й ви не спите, вирішила вас потурбувати,— сказала молодиця, грайливо блискаючи очима.

— То сідайте до столу, Галино, та вип'ємо по чарці з вами за перемогу! Ви вже, мабуть, знаєте, що нашими військами розгромлено німців під Москвою.

— Не чула,— промовила молодиця, зиркнувши нетерплячим поглядом в бік господині.— Я сьогодні раніше лягла спати. Радіо не слухала... А це до мене прибув... мій двоюрідний брат... У нього справи в районі... по службі... то він вирішив і мене провідати. Дещо привіз мені з гостинців. Є і закусточка в нього, є що й випити, а хліба — ні шматочка... Оце прийшла... може, позичите якийсь окраєць?

— А чого ж, позичу. Я вчора напекла свіженького.— І Устина вийняла з шафки пахучу житню хлібину, дала сусідці.

— Оце не знаю, як і дякувати вам... Прибув такий гість... Все є, а хліба...

Молодиця, чомусь червоніючи, прикрила хлібину хусткою й тихо вийшла з кімнати. А коли вже гримнула клямка на сінешніх дверях, Сидір Антонович, лукаво посміхаючись, сказав:

— І що це за родич тут у неї раптом об'явився?

— Нащо він тобі? — зауважила Устина.— Ти он вареники їж, доки гарячі. Може, й справді молодиця з двоюрідним братом зустрілася?

— Та чи я щось таке кажу?.. Мені що? У мене сьогодні радість. Я ось закушу, а тоді ще й пісню заспіваю... Чого ти посміхаєшся, стара? І заспіваю! — промовив дядько Сидір з якоюсь зухвалою впертістю.— На radoщах співатиму. Хіба не можна?

— Людей розбуркаєш. Можливо, хтось уже спить, а ти серед ночі...

— І розбуркаю!.. І ніхто на мене не образиться, бо такі вісті чуємо не щодня. Хто мені заборонить, коли я хочу співати? — бушував він, хмеліючи за столом.— Але, гля-

нувши на годинник, розсудливо сказав: — Еге, Устино, вже таки пізно. Будемо, мабуть, спати... Ну а вже співатиму іншим разом... І танцюватиму!.. А як же? Пам'ятаєш, як колись... замолоду? — І він навіть обійняв свою стареньку за плече і при цьому хитнувся на ногах. Устина це помітила і, не здіймаючи його руки з плеча, бережно підвела чоловіка до ліжка і навіть сама скинула з нього теплі валянки.

Незабаром у хаті настала повна тиша. Порушив цю тишу глибокої ночі молодий, приємного тембру голос за стіною, що линув трохи притишено, але красиво під акомпанемент семиструнної гітари.

Прокинулась Санька й не добрала відразу, чи це їй ввижається вві сні, чи наяву. Прислухається уважніше. Десь уже чула вона раніше і голос цей, і зворушливо-жалібну пісню. Але де? Коли?..

6

І знову сірі коні зупинились біля сільради. Не поспішаючи, ступив із саней Шунін. Його шапку-ушанку і комір кожуха вкривав рясний іній. Інеєм вкрито рукавиці, припорошено брови і навіть вії, на яких у кутиках очей утворилися тонюсінкі крижинки. Шунін зняв рукавицю, пальцями протер очі, почепив, як завжди, на голоблю піхтір з духмяним, зеленим, але добре висушеним сіном і вже потім став на скрипучі приступці сільрадівського ганку, обмів віничком з валянків сніг, розчинив до теплого приміщення двері, вносячи з собою свіжий, приємний дух морозяного повітря.

— Доброе утро, Сидор Антонович! — привітався Шунін, зупинившись біля порога. Він скинув шапку, почепив на цвяшок, туди ж приладнав і свого кожуха, а тоді вже підійшов до столу і по-дружньому потис руку Гаркуші. Долоня в секретаря широка, сильна й тепла.

— Наверное, думаете, Сидор Антонович: «Чего это секретарь ко мне зачистил? Хлебозаготовку закончили первыми. Семена к севу подготовлены, техника ремонтируется».

— І то правда! Все йде своїм побитом. Без цього не можна. Всьому треба дати лад вчасно.

— Вот за это уважаю вас, Сидор Антонович. Вы настоящий хозяин!

— Та стараюсь. Змалечку звичний до труда. І люблю труд. Без нього свого життя не мислю. А що провідуєте

нас — за це спасибі... Та особливо тепер, коли ми з вами поговорили про наших синів. Наче поріднилися.

— Правда. Передачу слышали о разгромі немцев под Москвой?

— Аякже! Це ж не тільки нам радість... Наші сини там воюють, а для всього народу радянського, та й інших народів, — радість! Я на другий же день послав Максимові листа, привітав його з перемогою. І про вашого Володю йому написав. Хай знаються більше один з одним, подружать добре. Але чомусь відповіді не маю. Воно, звичайно, не дивно. Хіба в наступі думатимеш про листи? Війна — це тяж труд. Важкий труд, небезпечний... Ну, та нічого, напише згодом. А зараз їм ніколи... Треба німця від Москви відганяти.

Шунін чомусь підійшов до вікна і, хоч воно було замуроване косицями, якусь хвилину дивився на вулицю. Потім вийняв з кишені свій портсигар, закурив, глибоко затягуючись димом.

І ця мовчанка, і те, що він не запропонував, як завжди, Сидору Антоновичу закурити, а посилено окутував димом своє обличчя, відразу не тільки насторожили батька, а, проти його волі, вдарили в серце, збудоражили душу передчуттям якоїсь нежданої, страшної біди, що ось зараз, мабуть, нещадно обрушиться на його голову.

Сидір Антонович не зводив з секретаря погляду. Серце билосся, мов навіжене, очі ставали насторожено-гострими, помічаючи його найменший рух.

«Чому він стоїть там, біля вікна? Чому мовчить? Чому? Що сталося? Якась вість?.. Якась недобра вість».

— А ваш син... Володя... — почав Сидір Гаркуша і сам не впізнав власного голосу — таким видався він йому чужим, слабим, придушеним...

Секретар ще раз затягнувся димом, кинув недогарок цигарки не в попільничку і не до грубки, а просто на підлогу, глянув Сидору Антоновичу в очі. Той відразу розгадав погляд секретаря, підвів мимоволі руки, ніби захищаючись від несподіваного й разючого удару, тихо спитав:

— Мого Максима... Якась недобра вість? — І застиг в страшному чеканні.

Секретар, хвилюючись, витягнув з кишені гімнастерки свіжий фронтоний трикутничок, розгорнув його, але читати одразу не зміг. Очі його раптом запливли сльозами, і він одвернувся.

— Сейчас... Сейчас прочту.

Сидір Антонович тихим голосом попрощав:

— Я сам...

Руки в нього тремтіли. І тремтів дрібно-дрібно в тих руках списаний дрібними літерами аркушик паперу.

Сидір Антонович перші рядки пробіг очима і тільки ті рядки, що стосувалися бойових дій батальйону, сам того не почувачи, почав вимовляти вголос:

«Утром 5 декабря, после артиллерийской подготовки, в наступление перешли войска Калининского фронта. Две стрелковые дивизии по льду переправились через Волгу и вклинились во вражескую оборону. Но здесь наступающие части встретили упорное сопротивление и остановились. Несколько дней на этом участке шли очень тяжелые бои...»

Сидір Антонович глянув на Шуніна, сказав:

— Чуєте? «Тяжелые бои...» — І продовжував: «Командир нашего полка направил в помощь атакующим свой резерв — стрелковую роту, которой приказал обойти село Рябинки и ударом с фланга оказать содействие наступлению главных сил полка.

Когда наша рота пошла в наступление, неожиданно дзот противника открыл пулеметный огонь.

Рота залегла... И вот сержант с Украины Максим Гаркуша, о котором я тебе, папа, уже писал раньше...»

Сидір Антонович припинив читання, пильно глянув на Шуніна, наче боявся подальших рядків листа, які принесли страшну для нього вість.

— Давайте, я прочту дальше,— зрозумівши Сидора Гаркушу, запропонував секретар, але той уперто сказав:

— Читатиму сам.— І знову прикипів очима до тремтячого в руках листа:

— «...писал раньше, решил уничтожить дзот. Ползком по глубокому снегу он приблизился к дзоту и бросил в амбразуру две гранаты». — Молодец, Максим! — промовив гордовито батько, і в очах його, як сяйво, спалахнула надія.— Виручив товаришів... так і треба! Я ж казав, у мене сини достойні... Всі троє. Чи, бач, куди гранати шпурнув? — І Сидір Антонович знову уп'явся очима в листа.— «...Однако пулемет продолжал стрелять...» — Як же це так? Гранати кинув... а вони що? Не вибухнули?..

Шунін мовчав. Сидір Антонович вичитував далі:

«Максим Гаркуша ради спасения жизни товарищей бросился к огневой точке и своим телом... своим телом...»

закрив... заквив амбразуру. Пулемет умолк. Рота ворвалася в село... Рябинки...»

Далі Сидір Антонович вже читати не зміг. Очі запливли сльозами, заквиви, затуманили густі рядочки літер. З тремтячої руки випав лист, що приніс з далекого фронту у далеку заволзьку сторону чорну вість.

Тепла рука Шуніна співчутливо лягла на плече.

— Я очень сожалею и сочувствую вам, Сидор Антонович! Очень, очень сочувствую в вашем горе. Кто знает, может, и мой Владимир...

— Не дай боже! — аж скрикнув вражений Сидір Антонович, глянувши на Шуніна очима, повними сліз.— Не всім же така доля... як моему Максимові.— І він важкою ходою підійшов до стіни, де на цвяшку висів його кожух, одягнув мовчки, натягнув шапку і вийшов за двері.

Глянувши на сірих коней, що спокійно собі смикали з піхтіра пахуче сіно, він згадав:

«Я ж не попрощався з секретарем». Але не повернувся назад, пішов дорогою, нікого не помічаючи перед собою, якийсь спустошений, прибитий нежданою страшною вістю.

Не обмітав цього разу віничком сніг, забув причинити сінешні двері — так і переступив через хатній поріг.

Санька в'язала шерстяну рукавицю Михайлові. Устина поралась біля печі.

— Як же це ти приперся до хати, не обмівши з валянків снігу! — налетіла з лайкою на чоловіка, та раптом затихла.

Сидір стояв чомусь біля порога, не скидаючи волохатої шапки... Гострі очі дружини помітили його заплакані очі... І цього було досить, щоб її обдало відразу таким ознобом, що, здалося, від нього зупинилося раптом серце й похолола душа.

— Ти що, Сидоре? — запитала Устина, втупившись в його обличчя тривожним поглядом.— Що... сталося?.. Говори!..

Сидір Антонович нарешті скинув свою шапку і, глянувши на Саньку сумними-сумними очима, перевів потім той погляд на Устину і тихо промовив:

— Максима... нам уже... не ждати!

Першою відчайдушно скрикнула Санька, наче несподівано вдарили дівчину в самісіньке серце чимсь гарячим і гострим...

А Устина без єдиного крику простягнула до припічка

руку, торкнулася його кінчиками пальців і, не затримавшись, тихенько зсунулася непритомною на холодну підлогу.

7

У зоряних ранках народжувались дні й згасали в вечірніх загравах. І скільки тих днів минуло — не лічила Тетяна Туркан. За цей час двічі приходили до неї подружки й не заставали вдома: то вона блукала над Дніпром, то ходила в ліс по гриби й приносила надвечір їх повну корзинку. Були там білі гриби, підберезники, підосичники, рижики, масляки, сироїжки, білянки. Частину використовували для їжі, засмажуючи їх з картоплею, а найкращі Тетяна низала на сурові нитки й розвішувала проти сонця, заготовляючи на зиму.

Тетяна уникала зустрічей з подружками, бо це мимоволі б нагадувало їй про весілля. А того вона не хотіла. Навіщо ятрити рану, яка ще не загоїлась?

Тому, мабуть, і сама ні до кого з них не ходила, а намагалася бути на самоті. І кращим місцем для цієї самотності був ліс. Шукання грибів відвертало увагу від всяких сторонніх думок, давало потрібний спокій, не тривожило її душі різними спогадами. Зате, коли надходила ніч, проти її волі тяжкі думи, мов зловісні хмари, напливали на неї, відганяли сон, вселяли неспокій і тривогу за нього. І ця тривога ставала відчутною настільки, що Тетяна вирішила сьогодні, переборовши свій сором, піти до Крутоярихи, поговорити з нею, а основне — дістати в неї Іванову адресу.

Батько ще вдосвіта пішов, як завжди, з своєю берданкою в обхід лісу, мати поралась, готуючи сніданок, а Тетяна, вставши теж раненько, витягла з криниці чистої прохолодної води, занесла до хати, поставила біля печі й, глянувши на матір, сказала:

— Я, мамо, картоплю обгортатиму завтра.

— Знову йдеш у ліс по гриби?

— Ні. Хочу Крутояриху провідати.

Мати пильніше подивилася на дочку й, розгадавши її намір, відповіла не зразу:

— Боюся, доню, чи захоче тепер бачитись з тобою Крутояриха. Образили ми їх — і сина, й матір...

І тому, що саме так відповіла їй мати, Тетяна відчула, ніби вся кров із серця вдарила в обличчя і воно, знекровлене, зайшлося від болю й сорому.

— А я все-таки піду до неї! Мушу піти!..— з якоюсь впертістю промовила дочка й почала переодягатися.

— Хіба ж я тебе не пускаю? — винувато промовила мати, відчувши в попередніх словах образливу для дочки пересторогу.— Піди погостюй. Про Івана розпитайся, де він, на якому фронті. Може, разом з подружками напишете йому листа.

Мати сьогодні чомусь згадала про Івана, і ця згадка не була приємною для дочки, бо вона десь глибоко в душі відчувала: у всьому, що сталося з нею, якоюсь мірою винна й мати, яка дозволяла лісничому бувати в їхній хаті, приймала від нього частування, подарунки, мріяла про доччине благополуччя в хазяйстві й достатках у майбутнього заможного, освіченого зятя... Не стримала, не розрадила її, молоду дівчину, а може, й мимоволі сприяла їхньому зближенню.

Тетяна відчула, як уперше в житті в її душі ворухнулося до матері почуття неприязні й осуду. Вона не посміла про це їй сказати.

Мовчки вийшла до світлиці, розчесалася перед дзеркалом, заплела в косу улюблену вишневу стрічку і ладна була вже вирушити з дому, коли в дверях до світлиці з'явилася мати.

— Що ж ти так, не снідавши, й підеш з хати?

— А я не хочу зараз їсти... Потім. Ненадовго ж іду.

Тиха й сумовита вийшла Тетяна з сторожки. На хвилину зупинилася, немовби вагаючись: все-таки йти чи не йти? А потім легкою ходою вийшла з двору, повернула ліворуч і за хвилину-другу зникла за зеленими шатами лісу.

І не хотіла того Тетяна, але, як тільки наблизилась до того місця, де лісова дорога, вигинаючись, повертала до мосту, минаючи по обидва боки дуби з густим ліщиновим підліском, мимоволі постали перед нею весільні поїзди, що вирвались тут, ніби з зелених воріт, і, підіймаючи пилюку, шалено помчали до села на шлюбну реєстрацію.

Цей спогад, наче жорсткий очеретяний листок, несподівано різонув її по серцю, завдавши ниючого болю. Вона вже за цей час трохи заспокоїлась і ніколи не думала, що з такою силою навіть оця дорога воскресить у пам'яті все заново, роз'ятрить її душу, нагадає про все до найменших дрібниць, розворушить пережите... І нікуди, нікуди від нього вона не дінеться.

Тетяна, виходячи з двору, не збиралася ні думати, ні

згадувати про таке, а думки проти її волі, її бажання хтозна-звідки напливли на неї — жалючі, уїдливі, мов оси, й насаджають зараз, супроводжують, завдають їй гіркоти й страждання.

«От не думатиму, і все! Не хочу! Для чого згадувати? Тільки завдаю собі зайвого болю».

Тетяна оглядає дорогу, що, звужуючись удалині, здається, підводиться вгору. А гори ж там ніякої нема. Закінчиться ліс — і почнуться заливні луки, знайомі їй з дитинства, повні духмяних пахоців від буйного цвітіння трав. А за лугами, скільки оком сягнеш, ліг подніпровський простір, що йому, здається, нема кінця-краю, з синіючими лісами, селищами, садами і такою заобрійною далиною, що тільки мріє... І не добереш, чи в тій далині плавають пасма туманів, освітлених сонцем, чи то з'явилися вже перші хмаринки, ледь видимі, і плывуть, плывуть, мов ажурні шарфи, одна за одною невідомо куди, у безмежнім просторі неба.

Тетяні захотілося швидше побачити все власними очима, помилуватись красою пейзажу, дихнути на повні груди чистим дніпровським повітрям, підставляючи обличчя легким теплим вітрам, що обвівають, ніжно голублять своїм диханням і невимовною ласкою.

Ось вона дійде до полянки, обміне пагорбок з берізками, потрапить в лоно дубів, що розрослися з обох боків, досить-таки затінивши дорогу гіллям, і вже потім розкриється перед нею широке наддніпровське роздолля з його незрівнянними пейзажами, щедро залитими промінням літнього сонця.

Ще минає хвилина. Кінчається ліс, і перед очима постають, мов у казці, різні дива захоплюючої природи. Тетяна зупиняється край лісу і мовчки жадібно розглядає заливні луки в повному цвітінні трав. Між лугами голубими очима вдивляються в небо замріяні озера, обрамлені довгими віями очеретів та ситої рогози.

А далі, за лугами, лягло широке й синє річище Дніпра. В'ються над ним білокрилі чайки — то поодинокі, то цілими табунцями припадають до води, шугають потім у небо, і далеко чути їхні сумовито-жадібні крики: «Чиї ми? Чиї ми?»

Мов зачарована, стоїть Тетяна край лісу, сповнена внутрішнього захвату, подиву, хвилювання. Вона й сама того не помічає, як зворушливо й тихо вимовляє слова, що народжуються в самому серці:

— Яка краса! Боже мій, яка краса!

Очі її ширяють у даль, куди прослався синьою смугою Дніпро, і там, уже на обрії, блискаючи міриадами сріблястих іскор, увінчує нарешті синє річище яскраво-сліпучою каймою й зникає з очей, загубившись у дальніх надбережних лозах та гаях.

Раптом Тетянину увагу привертає до себе зелений острівець, що з'явився на середині річки. Раніше його ніколи там не було. Це зацікавило дівчину. Придивившись пильніше, помітила, що він рухається за течією, і лише після того здогадалася, що це наближається до моста пасажирський пароплав з Черкас, а може, й з Києва, прямуючи своїм постійним курсом до Херсона.

Скільки таких пароплавів бачила Тетяна за роки дитинства і юності. Вони не привертали до себе особливої уваги. Проведе їх очима, прочитає іноді назву, та й забула про них. Хай собі пливе своїм курсом. Але цей пароплав видався їй особливим. По-перше, він завітчаний рясною зеленню, як то буває завітчана їхня хата на трійцю. По-друге, її гострий зір помітив на палубі зенітні гармати й кулемети, замасковані теж свіжим гіллям, помітила також на палубі людей, одягнутих у військову форму,— і це мимоволі викликало ще більшу зацікавленість.

«Куди ж вони оце плывуть? Чи відступати їм наказано? Чи вибирають для себе нову позицію? Може, охоронятимуть міст? То чому ж їхні гармати стоять на березі, в укритті, а не на палубі пароплава?»

Недосвідчена у військових справах, Тетяна тільки стежила за тим рухливим острівцем, не маючи змоги вдовольнити свою цікавість. Бо в кого ж спитаєш, коли біля неї немає військових людей, а на узліссі вона стоїть одна як перст? Стоїть, стежить за острівцем, доки він наблизиться, щоб можна було на нього краще роздивитися.

Тетяна з початку війни ніде не була, крім своєї сторожки та лісу. Не знала, що увечері заборонялося в хатах засвічувати лампу, якщо не завішені шибви вікон так щільно, аби не пробилася крізь запону найменша смужечка.

Та ще більшу зацікавленість зараз викликала в неї поява літаків, що з'явилися із західної сторони, тримаючи курс на схід. Їх добре було видно в голубому небі. Освітлені ранковим сонцем, вони видавалися здалеку сріблястими, як чайки. Летіли рівним рядом, тільки дуже високо.

І раптом Тетяна побачила, як в ясній голубизні навколо них і, здавалося, поміж ними, почали купчасто лягати вог-

нисті вибухи. Блисне в повітрі, і лишається після того блиску тільки хмариночка невеличка, ну, як парашутик, біла-біла, повисає в небі, і не тане, і довго не розвіюється, а пливе собі за вітром. Он уже скільки їх розкидано по голубому тлі ясного неба.

Тетяна здогадується — то летять сюди ворожі літаки, а їх обстрілюють наші зенітники. «Але чому не чути ні гарматних пострілів, ні вибухів снарядів?»

Очі дівчини ні на мить не відриваються від тих літаків, що їх, здається, просто обсівають вибухами. А вони, нешкіджені, нагло летять, наближаються, несуть з собою грізні вантажі, несуть руйнування і смерть.

Тетяна відчуває, як в міру їхнього наближення її починає огортати неприємний хвилюючий холодок, що перетворюється в озноб, але вона все ще стоїть на тому ж місці, нікуди не ховається, не тікає в якийсь вибалочок чи канавку, не припадає за могутніми стовбурами дерев, що ростуть тут же, недалечко від неї, де вона могла б себе захистити бодай від осколків, якщо німці почнуть бомбити міст.

«А може, вони летять не до моста? Може, кудись в інше місце, далі?» Намагається себе заспокоїти, а якась не залежна від неї й невідома сила примушує її залишатися на місці, невідступно стежити за літаками.

Тетяна вже добре чує не відомий їй досі гул ворожих машин. Він щосекунди наближається, зростає, страшить...

«Втікати треба!.. Втікати до лісу!..» — вирішує дівчина, відчуваючи, як дрібно-дрібно в неї починають цокотіти зуби. Але дивно, вона не може зрушити з місця чи від страху, який владно скував їй ноги, чи від надмірного хвилювання й ознобу, що обдає все тіло, і воно стає не підвладним її волі, її бажанню.

«Не можна стояти на видноті... Треба, доки не пізно, сховатися зараз, зараз же!» — вирішує Тетяна всім своїм єством — і все ж нікуди не рушає з місця, прикипівши до рухливих машин з чорними хрестами на крилах, що ось уже через кілька секунд зрівняються, повиснуть над мостом.

Зовсім несподівано для Тетяни вдарили з своїх укрить зенітні гармати, та так оглушливо, що вона, де стояла, там і впала на траву, мов підкошена, тремтячи від страху, якого ще не відчувала зроду. Але навіть у такому стані дівчина продовжувала стежити за всім, що діялось навколо неї.

Серед надбережної рясноти лоз і найближчого гайочка, де перед цим Тетяна нічого не помічала, раптом вирвалися вогняні пасма, шугонули у височінь, з таким свистом, наче роздирали величезні полотнища, і там, вгорі, завершуючи свій політ, сліпуче блискали, залишаючи по собі білі хмаринки диму, вже бачені нею раніше.

Зенітні снаряди, здавалося, потрапляли в саму гущу ворожих літаків, лягали праворуч і ліворуч, а неушкоджені машини круто розверталися в повітрі, йшли на ціль, скидаючи бомби, що нагадували Тетяні нерозколені поліняки дров, круглі, як обрубки. Моторошний, наростаючий свист був таким сильним, що він приголомшив дівчину, примусив її щільніше припасти до землі, затаївши подих. І раптом повітря стряс потужної сили вибух. Здригнулася під Тетяною земля, мов жива істота. Ще помітила вона, як праворуч від моста здійснювся в повітря величезний фонтан води, перемішаний з грудням мокрої землі й піску, що безладно вже падав з висоти назад у Дніпро, в киплячу розбурхану глибочінь. Її гострий, як ніколи, погляд все помічав, за всім стежив, що відбувалося біля мосту. І раптом Тетяна згадала про зелений острівець: «Де ж він? Що з ним сталося? Невже влучила в нього бомба?»

Цікавість була більшою за страх. Дівчина трохи підвелася, щоб краще роздивитися річку. І ось нарешті вона його побачила. Зупинившись на відміліні, команда пароплава теж вела вогонь по нападниках.

Над мостом, немов коршаки, все ще шугали ворожі машини. По них били зенітки. Зловісно надриваючись, гули мотори, а небо вкривалося все рясніше й рясніше білими хмарками...

І вже не добрала Тетяна, чи то з охорони моста, чи з палуби пароплава, але зенітний снаряд таки вибухнув під крилом ворожого літака, запалив його, і машина, втрачаючи висоту, почала знижуватись, лишаючи за собою темну-темну смугу диму, що протягнулася від луку у висоту...

— Збито! Збито одного! — скрикнула Тетяна, забувши про небезпеку. Вона стежила за ушкодженим літаком, бачила, як дим все густішав. Машина круто й швидко втрачала висоту і незабаром впала на лузі, вибухнувши вогнем і чорним-чорним димом.

Тетяна ще не встигла отямитись від цього вибуху, як почувся з вишини уже знайомий їй, все наростаючий свист, що примусив дівчину знову притиснутись до землі.

Заплющила очі, затулила вуха і жде, жде...

Ще сильніше, аніж від першої бомби, здригнулася земля, трусонуло й дівчину повітряною хвилею, і вона чи то від страху, чи від болю розкрила повіки, і перше, що побачила перед собою,— був пароплав, окутаний димом, з покарьоженим бортом, з понівеченою й обпаленою зеленню, яка диміла і бралася вогнем.

Раптом Тетяна почула в себе над головою короткий посвист, і в ту ж мить біля неї впав осколок від зенітного снаряда просто на траву.

Немовби закам'яніла одразу. Очі широко дивилися на рваний, з гострими краями шматок металу, що виблискував на траві, вабив до себе і страшив.

Несміливо потягнулася до нього рукою і, доторкнувшись, швидко одсмикнула руку, обпікши собі пальці. Метал ще був гарячим, як вогонь.

«Це ж він міг мене поранити або вбити. Осколки ж ще можуть падати... отакі гострі!»

Дівчину пройняв такий жах, що вона, схопившись з місця, помчала до лісу, а позаду чулися постріли зеніток, гуркіт літаків, моторошний свист падаючих бомб і вибухи, потужніші за громові удари... Вони підганяли її, не давали зупинитися ні на узліссі, ні на дорозі, якою вона бігла, аби швидше уникнути небезпеки, де могла так нерозсудливо загинути сьогодні.

А обабіч дороги стояв мирний ліс, осяяний сонцем, зелений, красивий, і в ньому так само, як і зранку, виспівували пташини, цвіли квіти, літали над ними бджоли й волохаті, розряджені в кольорові пояси джмелі, п'ючи ароматний і солодкий нектар.

8

Одна з ворожих бомб таки влучила в крайній прогін моста, і він, ламаючись безладно, згинаючи стропила й кріплення ферми, так і впав у річку, визираючи з неї покарьоженими уламками.

Тетяна про це дізналася від батька, що був, виявляється, в іншому урочищі і звідти спостерігав за бомбардуванням дніпровського мосту.

— То як же ми тепер будемо ходити в село? — занепокоєно спитала мати.— Треба ж у сільмазі сірників купити, і солі, й мила.

— Еге! — озвався батько.— Таке добро треба було ку-

пувати раніше. Люди вже все підібрали в перші дні війни... особливо сіль...

— Та, може, війна ця ненадовго. Наші їх розіб'ють. Адже були вже війни і на озері Хасан, і в Фінляндії. Потовчуться трохи по наших землях, та й назад собі підуть.

— Ой ні! Не до того діло йде! Наші війська відступають.

— Відступають? — перепитала мати, і в очах її з'явилася розгубленість і тривога.— Це ж тепер не будемо знати, що робиться на фронтах. А там же наш Нестор. Як же тепер йому листа надсилати, коли моста зруйновано, а пошта на тому боці Дніпра?

— Ото тільки й клопоту,— спокійно сказав батько.— Листа можна переправити на той бік човном. І на пошті газети взяти.

— У нас же свого човна нема.

— Ну то й що? В нас нема, то в людей знайдеться. Хіба не дадуть?

— І то правда,— погодилась Степанида.— Та воно ж, може, відбудують красноармійці... Або якийсь катер сюди направлять, щоб людей перевозив через Дніпро. А то ми тут, у лісі, нічого не бачимо, нічого не знаємо, що зараз робиться в світі білому.

— Що робиться в світі білому — не знаю, а от що трапилось у нашому лісництві, дізнався вчора.

— А що ж там трапилось? — поцікавилась Степанида.— «Його» бачив?

Батько позирнув на Тетяну, потім на дружину й відповів:

— «Його» вже два тижні немає вдома. Як поїхав вороними в район, то й досі ні коней, ні брички, ні самого.

— А де ж він?

— Того ніхто не знає.

— Мабуть, діла затримали. Воно ж війна... Всьому треба дати лад. Ми читали в газеті, як товариш Сталін звертався до Червоної Армії, до моряків, до всенького народу та закликав гарнізувати партизанські загони, щоб вони підоблювали Червоній Армії дужче бити фашистів... То, може, й лісничий добровільно записався в партизани. Людина ще молода, удівець. Ні жінки, ні дітей.

— Бачу, була раніше засліплена — такою й залишилася... Я завжди був проти. І добре, що не став він нашим зятем,— промовив батько, метнувши очима на Тетяну, яка

сиділа на тому ж місці, винувато схиливши голову. Ні слова більше не сказавши нікому, він одягнув кашкета, почепив на плече берданку і вийшов з хати. Слідом за ним мовчки вийшла й Тетяна, прихопивши з собою корзинку для грибів.

Мати лишилася в хаті сама.

«Хіба я знала, що таке станеться? Ну яка мати не захоче рідній дитині добра? — думала Степанида, і важко було їй погодитися з тим, що почула вона сьогодні від Власа.— Невже я справді помилилася?»

В хатніх розмовах ніхто більше не згадував про лісного.

Минали дні, сповнені неспокою й тривоги. І ця тривога особливо збільшилась, коли Влас, побувавши в селі, повернувся до лісової сторожки, поклав пачку газет, що зберігалися для нього на пошті, і, глянувши в запитливі очі Степаниди, сказав:

— Від Нестора нічого нема.

— Та й чому? — сполошилася мати, бліднучи на виду.— Мусила б уже бути вісточка.

— Може, ніколи йому. Сама знаєш, які бої тяжкі. Стільки пораниених привозять у госпіталь... І кожному треба допомогти.

— Треба. Хіба не розумію?

— В селі слухав радіо. На майдані... з гучномовця.

— Де ж вони?

— Під Києвом. У районі Голосіївського лісу. Б'ються з ними червоноармійці з дивізії Родімцева. Народне ополчення, винищувальні комсомольські батальйони. Все туди кинуте на захист міста.

Степанида слухає чоловіка й сама відчуває, як в її душу немовби налягає холодний туман, давить, породжує в очах виразний страх і тривогу.

— Так це ж він і до нашого села може підступити,— промовила ослабленим голосом, і Влас Іванович, зрозумівши її розгубленість, намагався заспокоїти дружину:

— Не віддадуть кияни свого міста. Битимуться смертним боєм. А там, гляди, інші дивізії на підмогу стануть. Інакше не починали б відновлювати моста.

— Хіба відновлюють? — заясніли надією очі в Степаниди, і цю надію Влас Іванович намагався в ній всіляко підтримати.

— Аякже! Цілий саперний батальйон звідкись прислали. Працюють вдень і вночі. Поспішають, щоб швидше

впоратись. Мабуть, по тому мосту йтиме до Києва підмога.

— Дай боже. Хай іде. Може, таки його, окаянного, в наше Подніпров'я не допустять.

Батько зазирнув до світлиці й спитав:

— Тетяни нема? Я їй приніс листа.

Саме в цю хвилину до хати зайшла дочка і, помітивши в батькових руках конверт, запитала:

— Від Нестора?

— Ні. Нестор щось мовчить,— сказав батько й помітив, як дочка раптово зблідла.

Він одразу розгадав її потаємну думку й додав:

— Бачу, жіночою рукою писаний...

Це був лист від Саньки Росяної, писаний наспіх, в якій вона повідомляла, що вони, всі троє, живі-здорові, дісталися вже до Дону, але набралися страхіття, бо німецькі літаки бомбили переправу. Писала Санька, як важко їм у дорозі. Дощі періщать, а їм же треба добиратися за Волгу в селище Червоний Кут, де вони житимуть. Просила Санька, щоб тоді, коли вони прибудуть на місце, Тетяна написала їй про подружок і переслала листа, обов'язково переслала в тому листі ще номер польової пошти Івана Крутояра.

Згадка про Івана мимоволі шпигонула Тетяну в серце.

«Не забула й досі»,— подумала вона, і в її уяві знову постав шкільний новорічний бал так яскраво, ніби те все діялося вчора.

Глуха неприязнь до Саньки таїлася десь глибоко в душі, але Тетяна приховувала її при зустрічах з суперницею, нічим себе не виявляючи. Санька була подружкою, як і всі, і зараз Тетяна навіть рада такій нагоді, щоб зайти до Крутоярихи й дістати, не так для Саньки, як для себе, дуже потрібну їй Іванову адресу.

— Піду до Крутоярихи,— заявила дочка батькам, прочитавши листа від подружки.

— А це ж хто тобі пише? — поцікавилась мати.

— Санька. Вже вони на Дону.

— Там і житимуть?

— Ще за Волгу їм треба добиратися.

— Теж намучаться, певне, в дорозі,— співчутливо сказала Степаніда.— Он куди вирушили з рідного краю.

— Не з своєї волі. Послала туди мого кума партія. Треба ж і там підсобляти армії. Троє синів його воюють на фронті.

— Хіба ж я що кажу поганого? І твій, і мій кум. За всіх серце болить. Всіх жалко,— промовила мати, глянувши на дочку.— Боюсь тільки, Тетяно, чи доброю буде в тебе ця зустріч.

Чоловік осудливо глянув на дружину, але нічого їй не сказав. Промовчала й Тетяна, хоч материні слова, може, вона того й не хотіла, знову шпигонули її в серце.

Одягнувшись, як минулого разу, рушила з двору.

Мати, стоячи біля вікна, проводжала її очима, потай перехрестила, стиха промовляючи:

— Хай буде тобі, доню, все по-доброму!

Тетяна вийшла за ворота, не озирнулася на вікна, а пішла й пішла собі дорогою, доки не заступила її непроглядна гущавина лісу.

Ніде не зупиняючись, вона вийшла на берег Дніпра, і перше, що впало їй в очі, був змайстрований саперами міст, а особливо — риштування у крайньому його прогоні, де працювали ще й зараз сапери. Ліворуч моста стояв дебаркадер з дерев'яною будочкою, припнутий до берега ланцюгами й двома товстими колодами. Кінці ланцюгів було прикріплено: один до живого стовбура осокора, другий — до великого вербового пенька.

Трохи далі від причалу виднівся розбомблений теплохід з розбитим бортом і трубою. Зелене листя маскуванню давно на ньому зів'яло, посохло і поруділо. Судно, зяючи ранами, накренилося, а в трюм крізь вибиті шиби вікон налилась вода.

Вразила Тетяну ще zenітна гармата, яка стояла на палубі, замаскована в той незабутній день зеленим гіллям. Тепер же там виднівся лише розбитий ствол, нікому не потрібний, і однобоко виблискували під сонцем порожні гільзи снарядів, безладно розкидані по палубі.

На судні нікого не було, крім горобців, що з галасом чубчились між собою на зів'ялих деревцях. Так само нікому не було зараз потрібне й судно. Лежало воно як свідок одного з боїв, що відбувся тут, біля мосту, де зараз так дружно і вміло працює саперний батальйон.

І коли б не оці солдати і не розбитий, понівечений теплохід, здавалося б, що ніякої війни немає, а є вічний Дніпро, такий же осяяний вранішнім сонцем, широкий, повноводий, як завжди. Над ним голубіє небо, літають чайки, зеленіють мирні надбережні гаї і діброви з їх прекрасною далечкою, що нею зараз милується Тетяна...

Але заливні луги, вже перестиглі в цвітінні, як лежали,

так і лежать перед очима — не займані, не скошені вчасно; не рясніють на тих лугах копиці свіжого запашного сіна, ніби те трав'яне багатство стало нікому не потрібним...

Біля нового причалу зійшлися сільські жінки й дівчата з ближніх сіл, яким треба перебратися на той бік Дніпра. Хто має при собі лозяну корзинку, хто клуночок, хто горнятко з ряжанкою чи глечик з молоком. А де в кого просто сітка з яблуками, грушами, сливами.

Сюди прийшли молодіці й дівчата, посивілі матері... Тут зібрались навіть літні бабусі з гостинцями, зав'язаними в хустинки... Тут були й посивілі дідусі, що, тупцяючи старечими ногами, чекали на переправу.

Тетяна, підійшовши до причалу, привіталася з людьми і, обравши собі місце під старим осокором, сіла на його оголене коріння, слухаючи людські розмови. Були вони невеселі — все про війну та про «чорнові» повідомлення з фронту...

Якийсь Кузьма поліг у першому бою, а якомусь Кіндратові одірвало праву руку снарядом — лежить зараз у госпіталі, і старенька жінка, розповідаючи про це, жаліє сусіду.

— Як же йому жити тепер без руки? А він же майстер добрий, бригадиром був у теслярській бригаді. Тваринницьку ферму в колгоспі воздвигав. І хати людям ставив. А тепер його скалічено.

— Все-таки живим лишиться, — озивається жіночий голос. — А в моєї сестри вже немає чоловіка. Виряджали його на фронт здорового, сильного, а з фронту тільки «чорнову» надіслали. Зосталась моя сестра з малими діточками... І не знаю я, що з моїм станеться, теж на фронт пішов. Прописував, що був уже в боях. Ну ще живий, здоровий. Оце піду на шлях. Кажуть, там наші солдати відступають. Може, і я свого Григорія побачу.

До Тетяни підійшла незнайома дівчина. В одній руці вона тримала вузлик з яблуками та грушами, в другій — букет з добірних жоржин.

— Теж ідеш на шлях? — запитала вона, сідаючи поруч Тетяни на великий корінь осокара, що, пробившись на поверхню ґрунту, простягнувся по ньому, мов удав, і, знову потім заглибившись, зник у глибині землі. — Кого зустрічаєш? — допитувалася дівчина, зазираючи в очі Тетяні. — Батька чи брата?

— Нікого не зустрічаю, — відповіла, чомусь зніяковівши,

Тетяна.— Я просто в гості у село Сокирне... до однієї жінки...

— А-а-а!

Дівчині, мабуть, дуже хотілося розказати комусь сторонньому про себе, поділитися своїми мріями й бажаннями, що окрилили її душу, обіцяли щастя й радість, а тепер все обернулося для неї неждано-негадано тільки гіркою, жалою й несподіваним горем.

— Віриш,— чистосердно розповідала дівчина,— я ж усе підготувала... І всі знали, що Катерина Малинка — цебто я — виходить заміж, про все домовились з моїм Антоном.

— Антоном? — мимохиті перепитала Тетяна, ніби ця не відома їй дівчина доторкнулася до її власної незагоєної рани.

— З Антоном же, з Антоном Чапелю. Він у нас трактористом робив у колгоспі, а я дояркою. Все було в нас як слід. Мали вже справляти весілля, коли тут — війна! А лихо! — скрикнула раптом дівчина, заново переживаючи все те, що трапилось в її житті раніше.— Не повірила я спочатку, а тоді вже сама почула... по радіо... Все діло в нас і поламалося. Тепер оце іду на шлях з нашими сільськими людьми. Може, й з ним зустрінуся. Один наш сільський чоловік був у Києві, так хвалився, начебто він мого Антона бачив на Хрещатику.

— Розмовляв з ним? — поцікавилась Тетяна.

— Ні. З вікна трамвайного примітив... Ну, запевняє, то був тільки Чапела. І хода його, і постава, і матроська форма на ньому... А може, він і помилився?

Тетяна не встигла нічого ні порадити цій милій дівчині, ані сказати якоесь втішливе слово, бо в цю хвилину до дебаркадера вже підпливав катер і дівчина одійшла до своїх односельчан, щоб разом з ними зайняти на тому катері краще місце.

Переправившись на правий берег Дніпра, люди розійшлися, кому куди потрібно, а велика група їх попрямувала широкою вулицею в напрямі шляху.

...Увійшовши в село Сокирне, Тетяна зупинилась. Треба було повертати у вуличку, що була в неї ліворуч, але в цю останню хвилину відчула в собі страшне хвилювання й непевність.

«А що, як справді Крутояриха після того, що сталося, не захоче зі мною не тільки розмовляти, а навіть бачити? Вижене з двору, видає, образить...»

Аж душно стало від цих думок, і вона якийсь час стояла на місці, не зважуючись ступити й кроку. Вуличка була безлюдною, тихою й зеленою від садів, що рясніли на кожному подвір'ї. Іноді обважніле від врожаю гілля слив, чи яблук, чи груш звисало над тинами й парканами. Часом підточений червою плід падав у придорожню траву та бур'яни й лежав там, ніким не підібраний.

«Я ж іду не просто провідати Крутояриху,— умовляла сама себе Тетяна.— Я ж маю листа від Саньки. Це ж вона просить Іванову адресу. Як же можна не піти, не виконати Саньчиного прохання? Вона ж моя подружка ще з першого класу. Я мушу йти... Мушу!» — переконує себе Тетяна й рушає потім у тиху вуличку сміливіше.

Йти довелося недовго. Ось уже видно ворота, хвіртку, паркан. Визирає із зелені саду нова хата з ганочком.

Тетяна знає: перед вікнами, як і в неї вдома, є невеликий палісадничок, огорожений штахетником, що змайстрував Іван уже після смерті батька.

Ось уже й хвіртка. Тетяна зупиняється біля неї, хвилюється. Мов навіжене, б'ється серце, а якийсь внутрішній голос владно наказує їй: «Чого зупинилась? Коли вже ти сюди прийшла, то заходь!»

І, підвладна тому голосу, дівчина розчиняє хвіртку й несміливо ступає на подвір'я.

Причинила за собою хвіртку, намагаючись не грюкнути клямкою. Сінешні двері розчинені.

Тетяна, й тут чомусь ступаючи тихо, зайшла в сіни, легенько постукала в хатні двері.

— Можна? — Ніхто не відгукнувся, і Тетяна сама розчинила двері, переступила через поріг.— Чи є хто в хаті?

Знову тихо.

«Мабуть, в себе порається на городі»,— подумала і вийшла на ганок. З лозяною корзинкою, в якій лежала тільки картопля, тітка Харитина йшла городньою стежкою, по обидва боки якої стояли соняшники. Вони чіплялись шершавим листям за її ситцеву кофточку, за картату хустинку, і, тільки черкнувши одяг, продовжували ще хитатися, схиливши жовтіючі й важкі шапки до не видимої за зеленню стежки.

Побачивши на ганкові Тетяну, вона помітно зраділа, промовляючи до неї на ходу:

— Та я ж тебе, Таню, здається, вже вічність не бачила... Жду тебе, жду... Скучаю... Боже мій, як я скучила за тобою,— говорить вона, підходячи до ганку, з якого сходила

дівчина назустріч тітці Харитині. Ось вони зійшлися, глянули в вічі одна одній, і Тетяна відчула, як проти її волі щось нестримне, бурхливе й непереборне здійснюється з глибини її душі, підкочується до горла, стискає подих, не дає їй промовити й словечка...

Тітка Харитина поставила біля себе корзинку з картоплею, підвела голову. Тетяна бачить перед собою дороге, горьоване й трохи схудле за цей час обличчя, помічає, як здригаються в неї губи, як очі наливаються сльозами. Не в змозі стримати себе, без слів вони кидаються одна одній в обійми і гірко, невтішно ридають...

Тітка Харитина, немов дочку, ніжно обіймає і гладить її плечі, а вони хиляться і безвільно припадають до тітчиних грудей, тремтять, як осиковий листочок на вітрі, зворушують ще дужче Харитину, викликаючи в ній глибоке співчуття і гарячу материнську жалість. Першою опам'яталася тітка Харитина:

— Що ж це ми тут стоїмо на подвір'ї? Хіба в нас хати нема? Ходімо! — промовила вона, взявши корзинку з картоплею. Тетяна підняла букет, що лежав на рясному споришу.

— Я до вас, тітко Харитино, з квітами. Візьміть!

— Та у нас он своїх повний палісадник — нікуди дівати.

Проте букет взяла, оглянула жоржини, сказала:

— Бачу, сортові, красиві!

— Красиві! — погодилась Тетяна, вдруге, сьогодні переступаючи через поріг.

Тітка Харитина набрала в глечик криничної води, розв'язала стрічку, якою було зв'язано букет, і, милуючись квітами, поставила той глечик на чисту скатертину стола.

Тетяна потай зиркала на зачинені двері світлиці. Здавалося, ось зараз вони розчиняться, як колись, і з них вийде у чистій сорочці Іван. Її потайні назирки, звичайно, помітила тітка Харитина, але з властивою їй чемністю й тактом не обмовилася й словечком за сина, чекаючи, що розмову про нього почне сама Тетяна.

— А я, тітко Харитино, ще й по ділу до вас, — сказала дівчина й чомусь почервоніла. Харитина зробила вигляд, що того не помітила, і ніби з простої цікавості запитала:

— Які ж то в тебе діла до мене? Говори.

Тетяна витягла лист, а тітка чомусь враз сполошилася. Її очі враз прикипіли до конверта.

— Від Івана?

— Ні,— поспішила заспокоїти стривожену матір Тетяна.— Це лист від Саньки Росяної з Дону.

— Так далеко заїхали?

— Їм ще треба добиратися аж за Волгу. Там вони житимуть у селищі Красний Кут.

— Бідна дитина! — сказала жалісливо Крутояриха.— Мабуть, у дорозі всього натерпілись.

— Пише, що німці бомбили переправу саме тоді, коли і Санька, й Гаркуші там були. Ну, обійшлося для них все благополучно. Було вбито дитя якоїсь жінки.

— Горенько ж ти моє! Отак людина не знає, де смерть свою зустрине. Я оце слухаю радіо і жахаюся, що ті німці з нашими людьми роблять,— і хати палять, і грабують, і вбивають. Подумати страшно. Невже вони й до нашого села доберуться?

Тетяна нічим не могла їй зарадити чи втішити, бо вона й сама боялася приходу німців у Подніпров'я.

— Санька просить адресу вашого Івана: в якій він частині служить.

— Дам,— сказала Крутояриха.— У мене в скриньці всі листи його зберігаються.— І вона підійшла до столика, висунула з нього ящик, вийняла різьблену дерев'яну скриньку, що колись купив у Києві покійний чоловік Марко.

Тетяна так само жадібно стежила очима за тією скринькою і помічала найменші рухи тітки Харитини. Ось вона розкрила ту скриньку, і Тетяна побачила акуратно складені фронтіві трикутнички, писані на аркушиках у клітинку.

Як їй хотілося зараз оті листи прочитати від першого до останнього рядочка. Вона дивилась на них, мов на таємницю, недоступну тепер їй, мов на скарби, найдорожчі для неї в світі, але не могла про це сказати тітці Харитині, а та, акуратно тепер складаючи верхні трикутнички, добиралася до споду, до першого листа, в якому було зазначено номер польової пошти.

— Ось тут,— сказала мати, подаючи такий же згорнений трикутничком лист.

Тільки глянула на нього Тетяна — відразу впізнала знайомий почерк. Серце забилося сильніше. Їй хотілося, страшенно хотілося його прочитати від першого до останнього словечка, але вона з чемності не посміла цього зробити, бо лист було адресовано не їй. Та мати, глянувши на дівчину, зрозуміла її бажання, а зрозумівши, запропонувала сама:

— Можеш прочитати. А ось тобі чорнильниця, ручка й

чистенький папір для адреси.— І мати поставила те все перед нею на столі.

— Мені не треба чорнила. І блокнот у мене є, й олівець я взяла з собою,— говорила Тетяна, а руки в неї ледь помітно тремтіли, розгортаючи трикутничок.

У листі Іван писав, що він жив-здоров, що вони — добровольці — проходять зараз в учбовому загоні підготовку, вивчають зброю — гвинтівку, автомат, кулемет, гранати. І що він уже стріляв з кулемета бойовими патронами, що навіть командир батальйону товариш Перелюб потис йому руку за хорошу стрільбу.

Повідомляв Іван у листі, що їм видано військову форму, добре годують. «Так що ви, мамо, за мене не турбуйтеся і не журіться дуже, бо кому ж, як не нам, молодим, треба в першу чергу захищати нашу Батьківщину, наш народ від жорстокого, нещадного ворога». В листі Іван передав привіт своїм шкільним товаришам — хлопцям і дівчатам, називаючи їхні імена. Особливо сердечний привіт передавав учительці Катерині Сергіївні Полив'яній та сусідам... І ні єдиним словом не згадав у тому листі про неї, Тетяну, наче вже її й зовсім на світі немає.

В дівочих очах мимоволі заблищали сльози, і тітка Харитина, здогадавшись про причину тих сліз, сказала:

— Ти, Таню, не сердься на нього. Ще не втихомирився... А я знаю — серце в нього добре. І гордий він. Ти йому першою напиши словечко... якщо зможеш... А я теж напишу, що ти провідувала мене. Йому буде радісно.

— Що ви, тітко Харитино, подумали? Я нічого... Я так тільки... Згадалося...— І вона витерла рукою сльози й, перечитуючи адресу, пообіцяла: — Я напишу... Перешлю Саньці його адресу і сама напишу... першою, бо я в тому... винна що мені навіть привіту...

— Не будемо, дочко, згадувати того, що було. Все вже минулося. Про нове треба думати. Он який ворог суне на нашу землю. Це велике горе, всенародне,— говорила вона, поклавши згодом Іванові трикутнички на місце, в скриньку.— Чула я, солдати йдуть шляхом повз наше село, то я сьогодні надумалась подивитися. Хочеш, то підемо разом? Може, когось із наших, сільських, зустрінемо.

Тетяна зрозуміла, що тітка Харитина мала на увазі в цю хвилину не земляків, а свого Івана.

Тетяна, звичайно, відразу погодилась, бо й сама думала там, біля причалу, коли зустрілася з не відомою їй дівчиною, що йшла на шлях, теж побувати на тому шляху.

— Грушок натрусимо, яблук, слив візьмемо з собою, — говорила Крутояриха, діловито звільняючи з-під картоплі лозяну корзинку.

Здавна за селом прослався широкий Чумацький шлях, що йому, здавалося, не було ні кінця, ні краю. По обидва боки росли старезні верби, такі давні та розлогі, що й не знати, хто їх і коли садив. Іноді траплялися серед них розчахнуті навпіл потужними вітрами, іноді підпалені грозивими блискавицями й, незважаючи на великі обгорілі дупла, ще міцно стояли в корені, зеленіли, росли, шуміли кронами, як і їхні неушкоджені сестри.

А по обидва боки від шляху стояли достиглі жита, широкі, наче море, але не кошені, не доглянуті по-хазяйському, а потоптані та потолочені.

Незабаром сюди прийшли тітка Харитина з Тетяною. Тетяна тримала в руках корзинку з фруктами, а тітка Харитина — кілька найкращих жоржин, зірваних у себе в палісаднику. Людей зібралось тут багато. Вони гуртувалися одне з одним за ознакою односельства, розташовувались в тіні верб, терпеливо чекали, сподіваючись зустріти своїх близьких і рідних: хто — батька чи брата, хто — сина, а хто — свого любого.

Не пристаючи ні до якого гурту, сидів біля потолоченого жита, куди ледь сягала тінь старої верби, босоногий хлопчик в приношених сірих штаненятах, голубенькій сатиновій сорочці. Біля нього стояло горнятко ряжанки, а в торбинці випиналися чи яблука, чи грушки, що він їх приніс сюди як гостинці.

Смаглявий, загорілий, ніби циганчук, хлопчик мав біле волосся, вигоріле під сонцем, і надивовиж чорні очі, що виблискували під такими ж чорними, незлинялими, вигинистими бровами.

Увагу хлопчика привернув до себе гороб'ячий табунець, який зчинив між собою сварку. Недобрати, що там сталося, але пташини цілим роєм перелітали з однієї гілки на іншу, дзьобали одна одну, голосно цвірінчали, скубли пір'я, і воно, як маленькі вітрила, поволі спадало з гілля на тиху траву.

Але ось в азарті гороб'ячої битви звідкись з'явився польовий кібець, майнув тільки крилами, як відразу гороб'ячий табунець раптово розлетівся в різні боки і настала у вербово-му гіллі тиша.

Хлопчик піймав одну гороб'ячу пір'їнку просто в руки і почав її уважно розглядати. Вона була м'якесенька і справді

нагадувала малюсінке вітрило. Поклади його на воду — і воно не потоне, а попливе туди, куди пожене його вітер.

Заховав ту пір'їнку до кишені, сподіваючись її випробувати на дніпровській воді, і в цю хвилину побачив Тетяну с корзинкою і тітку Харитину, яка тримала в руках жоржини. Обоє вони хлопця не помітили, звернули праворуч і, вибравши там зручне місце, сіли в затінку верби. Шлях довгий, вкритий світляним мереживом від гілля. А над усім оцим простором лягло синє небо, в якому то тут, то там уже з'явилися хмаринки й спокійно пропливали собі на схід, осяяні в холодній вишині літнім сонцем. І від цих хмар, сонця, старих верб віяло затишком, миром, спокоєм.

А спокою не було. Люди говорили про війну, яка вже принесла декому з них непоправні втрати, страждання й горе.

Тихо й безлюдно вдалині на шляху. Та ось з'явилася легкова автомашина і, не зупиняючись, промчала повз людей так швидко, що ніхто й не помітив, що ж то за люди сиділи в ній.

Так само швидко прошмигнули великі-великі вантажні грузовики, вкриті брезентом, все туди, в напрямі Києва, де відбувалися зараз жорстокі бої.

Минуло після цього кілька хвилин, і хтось далекозоріший помітив, як на обрії з'явилася густа смуга пилуки, що одбоко перетинала шлях і, не одразу розвіюючись, повисала над дальніми житами.

— Машини... Багато машин, бачите? — гукала дзвінким голосом Катерина Малинка, і люди почали підводитись з трави, підходити ближче до шляху, аби краще роздивитись.

Колона наближалася до верб, де стояли люди. Всім уже ясно — їдуть озброєні червоноармійці, машина за машиною, але так швидко, що не можна роздивитися навіть на них, видно тільки білі від усмішок зуби, та засмаглі обличчя, та запилений одяг, та зброю, що її мав кожний при собі. Перші машини промчали, мов буряний вітер, а в наступну хтось з дівчат кинув квіти, і їх спритно підхопили солдатські руки.

І це стало прикладом для інших. У проїжджаючі автомашини полетіли яблука, груші, сливи, квіти і знову фрукти, які охоче ловили задоволені бійці. Іноді хтось із зустрічаючих промахнеться, і його дарунок потрапляє, на жаль, в густу шляхову пилуку.

Коли промчала остання автомашинка з цієї колони хтось із жінок сказав:

— Стільки війська рушило на фронт. Та невже ж вони не зупинять його, проклятого!

— Ге! — озвався з натовпу Давидко Віхоть, який вийшов сюди зустрічати свого онука.— Я знаю німців ще з тієї, германської, війни. Вони ж пруться в чужі землі, як черви!.. Ще буде з ними багато мороки, доки їх розколошматять.

— Ой діду Давидко! І навіщо отаке людям говорити? — осудливо промовила одна з дівчат.— Хіба вперше Червоній Армії воювати? Та вона скрізь ворогів перемагала. Переможе й тепереньки.

— Дай-то боже,— сказав Давидко,— нашому телятці та вовка з'їсти.— І замовк, одійшовши під вербу.

Люди попідбирали фрукти і квіти, що, не влучивши в кузов машин, потрапили в пилюку, і знову пішли в затінок верб, чекаючи фронтових солдатів.

Вони з'явилися тільки опівдні. Знову той же дзвінкий дівочий голос попередливо пролунав:

— Ідуть... Солдати йдуть...

Не стройовим кроком і не в колоні, а по обочинах шляху, групами і поодинці, запилені, втомлені, вони наближалися, до старих верб. Люди пильно стежили за ними, намагаючись упізнати здалеку по ході когось із своїх близьких. То в одному, то в іншому гурті вихоплювались нестримні вигуки:

— Мій Семен!.. Чоловіка бачу...— І молодиця, вихопившись з гурту, якийсь час біжить шляхом назустріч, потім, несподівано зупинившись, ніби кам'яніє, вдивляється пильніше. Люди стежать за кожним її рухом. Молодиця повертається назад, і всі чують голос, сповнений гіркоти й розчарування:

— Не мій... Тільки хода дуже схожа.

Все ближче, ближче підходять солдати. І тепер уже всім видно коней, впряжених в санітарні фургони, вкриті брезентами, на яких видніються червоні хрести. І саме ці фургони особливо насторожують, непокоять людей.

— Поранених везуть. А хто ж там? Може, й наш Микола?

— А може, мій Максим? — чується ще якийсь голос, і затихають матері, чекаючи мовчки, поки солдати й особливо оті санітарні фургони наблизяться до верб.

Людям уже видно обличчя бійців. Коли б не їхня зброя, можна подумати, що це мирні люди і йдуть вони з дуже тяжкої праці, бо настільки знеслились, що варто будь-кому з них упасти на землю, як його відразу ж здолає міцний і глибокий сон.

Були серед бійців легко поранені. Вони йшли нарівні з здоровими товаришами, хоч на декому з них біліли запилені пов'язки. Часом крізь марлю проступала й кров, і це вражало всіх, викликаючи співчуття, жалість і навіть сльози.

Бійці віталися з людьми, ставали у тінь кучерявих верб. Кожного з них оточували привітні люди, частуючи гостинцями, що їх вони принесли для цієї зустрічі.

Були тут воїни переважно з дальніх сіл, країв і республік, що вже билися з ворогом, захищаючи Україну, і цим викликали вони в людей особливу повагу, вдячність і любов. То тут, то там під вербою чулося гостинне пригостання:

— Більше пий молока! У мене ще є глечик.

— Бери ряжанку. Ряжанка свіжа й смачна.

— Яблука пробуй, груші. Тут їж і в дорогу візьми собі в кишеню чи в торбу — знадобиться,— й самі пхали солдатам до кишені пригостання й дивилися на них ласкаво, наче це були їхні рідні сини, чоловіки, брати, запам'ятовуючи їх з першої зустрічі: і яке в солдата обличчя, і як він одягнений, і як їсть, а потім уже почалися розпитування.

— Бачимо, не з наших країв. А звідки ж ти родом?

— Як звати?

— Чи є в тебе мати, батько?

— Маєш сестер чи братів?

Боєць посміхався, прислухаючись до вже трохи знайомої йому української мови й відповідав:

— Я в Азербайджане родился. Там жил, работал, там остался мати, отец. Есть два братик, сестренка — Марите — двенадцать лет...

— А як же тебе самого звати? Чи ти одружений? — запитала дівчина й чомусь почервоніла.

— Что значит... одруженный? — спитав боєць, не розуміючи цього слова. Гуртом люди йому пояснили, а одна з молодичь показала ще й свою руку з обручальним перснем — і боєць, зрозумівши, засміявся: — Нет... Жены нет! Звать меня Курбан Абасов.

Втрутився в розмову боєць з України:

— У нашому батальйоні бійці різних національностей: є росіяни, українці, білоруси, грузини, вірмени, таджики, киргизи, башкири... Аж вісімнадцять різних народів.

— А як же ви розмовляєте між собою?

— По-російськи... російську мову, хоч трошки, розуміють усі. Хто не розуміє — тому пояснюють друзі. Отак і живемо. Воюємо разом, разом дружимо, виручаємо один одного в бою.

— А оце ж зараз куди ви йдете?

Боєць помовчав, позирнув на старшого сержанта Єгора Кудряша, ніби запитував у нього, чи можна про таке сказати, і той, зрозумівши його погляд, відповів:

— Йдемо на перепочинок. Поповнимось свіжими бійцями, а потім знову на фронт.

В іншому гурті тітка Харитина з Тетяною частували гостинцями бійця, що своїм виглядом нагадував їм Івана Крутояра — такий же смаглявий, з вигинистим розгоном чорних брів, під якими виблискували жваві, бистрі й темні, як ніч, очі.

— Може, доведеться коли бувати тобі в нашому подніпровському краю — не минай нашого села, Сокирним зветься. Заходь у гості, зустріну, як рідного сина.

— Спасибі. Буду живий-здоровий — провідаю.

— А звідки ти знаєш нашу мову? — запитала Тетяна, глянувши йому в очі.

— Батько в мене грузин, а мати — українка. З дитинства чую цю мову.

— Так ти ж і до нас завітай,— запросила його Тетяна.— Я теж з того села, що й тітка Харитина, тільки живу по той бік Дніпра, в лісовій сторожці.

— Як же тебе звати, дівчино? — поцікавився боєць, мило посміхнувшись.

— Мене? — перепитала чомусь і метнула очима на тітку Харитину, яка відповіла йому першою:

— Запитаєш у селі Харитину Крутояриху, а я вже покажу тобі дорогу й до Тетяни Туркан. Нас обох у селі люди добре знають.

— Запомню! — сказав боєць і знову посміхнувся.

— Ти запиши собі десь на бумажку, щоб не забув,— порадила Крутояриха.

— Не треба записувати. Тут уже все записано,— торкнувся він рукою голови і повторив:

— Тетяна Туркан. Тітка Харитина Крутояриха.

— Правильно. А тепер же скажи і ти нам, як тебе звати? — попрохала Тетяна.

— Ім'я моє просте. Леван! Прізвище Богатурія. Запам'ятаєте?

— Запам'ятаємо! — відповіла Тетяна й одвела від нього очі, соромливо схиливши голову.

— Леван Богатурія,— уточнила тітка Харитина і дістала з корзинки гостинці.— Бери, куштуй! І з собою візьми... Вони добрі, смачні: і яблука, і груші. В дорозі пригодяться...

Найбільше людей товпилося біля санітарних фургонів, особливо матерів. Оглянувши поранених, вони запитували в них, чи не зустрічалися з їхніми синами, називали прізвища і, діставши невтішливі відповіді, одходили до інших бійців, у яких допитувались про те саме.

До одного з гуртів підійшов хлопчик, що терпеливо з самого раночку ждав цієї зустрічі, не поспробувавши жодного з своїх гостинців. Протиснувшись наперед крізь натовп жінок та дівчат, що оточили могутнього воїна, він помітив на лобі в нього закривавлений бинт, і ця кров явно збентежила хлопця. Тримаючи в руках горнятко ряжанки і торбинку з фруктами, хлопчик, ніяковіючи перед командиром і людьми, спитав:

— Дядю! А ви не зустрічалися на фронті з моїм батьком?

— Хто такий? Прізвище? — спокійно відповів комбат, з цікавістю розглядаючи підлітка.

— Булат... Сава Тарасович Булат. Ми з села Сокирного. А я — його син Коля... Миколай Савич Булат! Або мене ще прозивають хлопці по-вуличному — Шнирок! Спитайте, то всякий покаже вам нашу хату.

Комбат посміхнувся. По-батьківськи погладив вигоріле під сонцем волосся хлопчика.

— Сава Булат? Не чув про такого. Не зустрічався... А батькові твоєму, якщо зустрінемося, скажу про тебе, Миколо Савичу.— І він загорілими й сильними руками ніжно обійняв хлопця за плечі.

— Візьміть! — Коля простягнув комбатові горнятко з ряжанкою.— Не знаю, як вас звати, але — це вам мама передали... І ось яблука в торбинці й сливи — теж візьміть!

— Я комбат Черниш,— назвав себе військовий, відмовляючись від гостинців.— Спасибі тобі, Колю. Я вже їв сьогодні ряжанку, яблука їв і груші... вже мене тут люди частували. Ти віднеси додому свої гостинці. Мабуть же, в тебе є вдома братики й сестрички.

— Ми маємо що їсти. А це мама наготувала гостинці, щоб я солдатам віддав і про батька в них розпитався. Візьміть! Візьміть, дядю Черниш,— благально вмовляв він командира, тицькаючи до його руки простенькі, але щиро призначені військовим дядям гостинці.

На західному обрії раптом з'явилася ланка ворожих літаків. Першим помітив її комбат і, звертаючись до свого сусіди з перев'язаною рукою, гукнув:

— Сержант Кудряш, глянь! — повів очима в напрямі літаків.

У ту ж хвилину під вербами пролунав сильний молодецький голос, що звучав для бійців як команда і водночас як наказ:

— Повітря! Повітря!

Їздові відразу метнулися до санітарних фургонів, завозячи упряжених коней під зелені верби. Там же залягли й бійці і дехто з населення. Більшість молодих і дівчат кинулися в жита, мчали на повний зріст, добре видимі з повітря, не почувавши під собою ніг.

— Лягай! Лягай! — чувся наказ командира Черниша.

Дехто з них падав у росле жито і, причаївшись, лежав непорушно, а більш нажахані схоплювались знову на ноги й безтямно продовжували бігти далі й далі.

Гул ворожих літаків лунав усе ближче. Він страшив і, здається, вдавлював у землю, примушуючи так колотитися серце, що його удари віддавалися в скронях. Уже літаки входять в зону верб, де причаїлись люди й бійці. Уже пролітають у них над головами. Ось зараз, зараз почнуть скидати бомби...

Минають секунди, але не чути моторошного свисту. Хтось із молодих полегло зітхас:

— Слава тобі господи, проминує...

І озивається тут же зблідла від хвилювання Крутояриха:

— Це ж тільки вони пролетіли над нами, та й то ми стільки набралися страху. А як же тим бідним солдатам на фронті, коли їх мало не щодня бомблять...

— А ми, матінко, вже звикли. Хоч і страшно буває, та що ж поробиш, терпимо.

Незабаром бійці, попрощавшись з людьми, які виходили їх зустрічати, рушили в подальшу путь-дорогу, а вслід їм дивилися матері, молодіці й дівчата, дивились зажурено й сумовито, і не в однієї запливали очі сльозою, бо кожна з них думала в ці хвилини про рідного сина, чоловіка, брата чи коханого, вболіваючи за його долю, за його фронтове небезпечне життя.

Зникають з очей солдати. Порожнім стає шлях, тільки старі верби зеленіють над ним, мов невсипущі вартові, стоять і ждуть невідомо чого, та гнуться під степовими вітрами, й тоскно, сумовито шумлять, шумлять, шумлять...

Вже на заході сонця до лісної садиби підійшов сільрадівський сторож — дід Никифор. Побачивши через тин Степаниду, що поралась біля криниці, він скинув бриля, не поспішаючи, витер спітнілий лоб і тільки вже тоді помітив, що господиня чомусь сполошилася від його появи, сполошилася настільки, що забула про відро, яке вона занурила в глибину.

Я знаю, Степанидо, у вас вода добра. Тягни відерце. то і я нап'юсь.

А жінка продовжувала стояти непорушно, наче він, Никифор, приніс їй з собою чорну вість. Збагнувши це, сторож запитав у неї:

— Влас Іванович вдома?

— В обхід пішов.— І дивиться все так же насторожено, а з її очей все ще не зникають тривога й переляк.— Навіщо він вам?

— Дзвонив з району сам секретар Морозенко Василь Маркіянович. До себе присоглашає Власа... щоб неодмінно в нього був завтра.

— А хіба Василь Маркіянович повернувся з Москви? Він же на курсах партійних вчився.

— Як почалася війна з німецькими фашистами — додому повернувся. І зараз оце потребує до себе Власа.

Заясніло, заспокоїлось обличчя в господині.

— Ой! — полегшено зітхнула вона.— Я ж то подумала спочатку, що якась вість недобра про нашого Нестора. Аж серце на кольки взяло відразу, так злякалася.— І вона, моторно переставляючи свої руки по жердині журавля, витягла з криниці повнісіньке відро води, ловко підхопивши його за дужку, поставила на цямрину, запрошуючи нежданого гостя: — Пийте, діду Никифоре, на здоров'я! Справді, вода в нас глибинна, з джерела.

Дід припав до відра й пив її залюбки, не відриваючись, пив, скільки хотів, вдовольняючи свою спрагу.

— Добра! — промовив він, втерши губи рукою.

— Може, ви до хати зайдете? — запропонувала господиня.— У мене є вареники з вишнями...

— Іншим разом зайду. Мені ще треба побувати в Науменка. Велів і йому прибути до нього Морозенко. То я піду, щоб не запізнитись.— І дід Никифор попростував до хвіртки і зник з очей у вечірніх сутінках лісу.

...Влас Іванович вирушив до району на світанку, а додому

повернувся того ж дня в полудень, запилений, втомлений, мовчазний. Тетяна зливала йому на руки чисту криничну воду, а самій хотілося дізнатися, нащо викликав його до себе Морозенко, що говорив. Та батько був похмурий і, як здалося Тетяні, розстроєний. Вона не зважилась починати з ним розмову зараз. Помившись, він сів за стіл, де вже парувала миска з борщем, заправлена доброю сметаною...

— Чому ж мовчиш? — озвалася до нього вже й дружина.— Такий чоловік викликав до себе, а ти ні пари з уст.

— Добрий чоловік,— погодився Влас, куштуючи смачний борщ.

— Ну? — захочувала Степанида і ждала, як і дочка, батькової розповіді.

— Що «ну»? Хороший, кажу, чоловік наш секретар.

— Сама знаю. Коли люди його хвалять, значить, справді хороший. Я не про це. Нащо він тебе викликав?

— По ділу.

— Та яке ж діло? — починала вже нервувати Степанида.

— Не можна казати.

— Тю на тебе! Та чи ти в своєму розумі? Від рідної жінки та дочки криєшся.

— Значить, так треба.

Степанида скипіла одразу.

— Чортзна-що вигадуєш.

Влас поклав ложку, глянув на неї таким поглядом, що дружина відчула — не жартує чоловік.

— Сказано тобі — не можна! Значить — не можна. Це партійний секрет. І не допитуйся більше. Ясно тобі?

— Та хіба ж ти партійний?

— Ну я поки що — ні... А партія, бач, і до мене діло має. Он як! — гордовито заявив він і знову взявся за ложку.

Так і не дізналися ні Степанида, ні дочка від нього анічогісінько. А ще більше здивувалися вони, коли вже по заході сонця він, взявши берданку, попередив:

— Може, я сю ніч не ночуватиму вдома, так ви не хвилюйтесь.

Прихопив ще лопату з собою і подався з двору.

— Не розберу,— сказала мати, проводжаючи його очима,— що діється з нашим батьком.

— От які ж бо ви, мамо, допитливі,— стала на його захист дочка.— Все вам треба знати. Чули ж, не можна казати. Секретні діла.

— Дарма! Які в нього можуть бути секрети від мене?

Я з ним он скільки літ прожила. Ти, доню, піди подивися. Нам треба знати, куди він проти ночі потьопав.

Тетяна від цих слів зніяковіла.

— Незручно мені рідного батька висліджувати.

— То я сама за ним простежу,— вирішила Степанида, пов'язуючись хусткою.— Як це так? Чоловік кудись іде з дому, а куди — не каже. Я мушу дізнатися! — І вона, грюкнувши дверима, вийшла з хати, але невдовзі повернулася назад.

— Хай йому біс! Зник відразу, наче крізь землю провалився. Постояла, подивилась на дорогу. Чомусь страшно мені стало. Все одно завтра я в нього допитаюся.

— Батько не скажуть.

— А я йому їсти не дам!

Тетяна розсміялася:

— Ой мамо! Таке придумасте. Ну для чого вам знати те все? Якесь доручення дав Морозенко, то й хай виконують.

— А може, я допомогти йому хочу. Як це можна,— обурювалась вона.— Жити в одній хаті і не знати, куди чоловік іде проти ночі, чого йде, нащо взяв з собою лопату?

Вже добре розвиднілось, коли повернувся лісник додому. Одежа на ньому забруднена землею, чоботи теж, а сам втомлений та вимучений.

— Де тебе носила лиха година? — відразу ж напалася на нього Степанида.— Чи ти комусь погріб копав, а чи криницю?

— Еге ж, копав,— посміхнувся Влас, шукаючи очима квартиру, й помітив, що вже ту квартиру з водою й чистий рушник тримала в своїх руках Тетяна.

— Ходімо, тату, я вам зіллю на руки.

Тетяна потім, взявши щітку, старанно вичищала одяг, ні про що не розпитувала, і він був вдячний їй за це.

На ганок вийшла дружина.

— Годі вже чистити! На столі сніданок холодне.

— А я снідати не хочу,— заявив несподівано втомленим голосом батько.— Спатиму!..

Скинувши тільки піджак та чоботи, він ліг на тапчані й відразу заснув міцним, глибоким сном.

Прокинувся тільки в полудень. Ні дружини, ні дочки в хаті не було — обидві поралися на городі, вибираючи пожовтілі стручки квасолі та стиглі головки маку, які зривала Тетяна разом з присохлими стеблами, складаючи їх в снопики. Потім вони ще будуть досушуватись на сонці.

Минув день, а проти ночі лісник, як і вчора, взяв свою берданку й лопату.

— Слухай, Власе! Навіщо ти мене мучиш? Ту ніч не спала, та ще й цю не доведеться спати. Куди таке діло годиться? Сиди вдома!

— Як же я можу сидіти? — спокійно промовив він.— Треба йти в обхід. Така в мене служба.

— А лопату нащо береш?

— Потрібно, то й беру.

Степанида невдоволено нахмурила брови, мовчить. Цю мовчанку добре вже розумів чоловік, а тому, підійшовши до неї, лагідно почав заспокоювати:

— Даремно ти сердишся. І цю ніч не буду вдома, і, може, ще кілька ночей отаких доведеться... А ти собі спи спокійно.— І він, не поспішаючи, зник за дверима.

Степанида, не гаючи часу, швидко зап'ялася темною хусткою і, ні слова не сказавши дочці, мовчки вийшла слідом за чоловіком.

Тетяна лишилася в хаті сама. В першу хвилину вона хотіла мотнутися за матір'ю, зупинити її від непродуманого вчинку, умовити повернутися назад, але, знаючи її характер, не зважилась, бо мати в такому стані не поступиться нічим і робитиме по-своєму.

«А може, вони, як і вчора, побоятися темряви й повернуться назад?»

Та минули хвилини, нудні, довгі, напружені, а за вікном не чути було знайомих кроків.

«Певно, стоять біля воріт і дивляться в темні хащі й не сміють ані кроку ступити від подвір'я». Тетяна вкручує лампу, виходить на ганок. Після хатнього світла темрява видається їй густішою, закриває собою і хлівець, і ворота, і тин, і навіть ближні квіти в палісаднику, не говорячи вже про суцільну непроникливу стіну лісу, що його окутано зараз пітьмою.

— Мамо! — гукнула Тетяна з ганку в темну ніч.— Чуєте, мамо?

Ніхто не обізвався. Очі поступово привычались, і темрява вже не видавалася такою суцільною й непроглядною. Виразнішими ставали ворота, і тин, і криниця, і все інше, що було в їхньому подвір'ї. Навіть у небі з'явилися то тут, то там поодинокі зірки, що їх швидко заступали собою високі й швидкі хмарини. Нічні вітри, здавалося, одірвавшись від хмар, падали з піднебесся на тихі крони, роз-

гойдували їх, і всенаростаючий шум котився верховіттям лісу хто зна й куди.

Іноді в той шум вривалися інші звуки, і вони примушували Тетяну уважніше вслухатися, гостріше придивлятися до всього, що бачила навкруги.

То їй здалося: скрипнула хвіртка, але ніхто не зайшов на подвір'я. То вчувався тихий шепіт, і вона повертала голову до соняшників, які ворушилися, мов живі істоти, вклоняючись один одному обважнілими шапками.

Чи від напруження, чи від страху, який мимоволі западав у душу з кожною хвилиною, але Тетяні стало раптом лячно, і вона зайшла до хати, взяла вишивання, мережила біле полотно червоною ниткою. Та кожний шерех за вікном примушував її прислухатися.

Минула година, минула друга, минає й третя, а матері нема. Неспокій і тривога все зростають в Тетяниній душі.

«Може, вони десь заблудилися»,— подумала дочка, відкладаючи вишивання. Чомусь пригадалася зимова хуртовина, коли вона отак же, сповнена тривоги й відчаю, збиралася розшукувати батька. І тоді була вітряна ніч, і зараз бушують за вікном вітри, а треба йти. Око при звичаїть, і темрява не буде для неї такою непроглядною й страшною.

Тетяна одягає плащ, пов'язується непромокнуою косинкою і спиняється посеред хати в нерішучості. «А куди ж я піду? Де її шукатиму? На яку дорогу треба буде повернути: чи на першій розвилці ліворуч, чи йти далі, в глибину лісу, аж до перехрестя?»

Її сумніви порушив несподіваний цокіт клямки. Тетяна ніби завмерла на місці.

Мати втомлено переступила через поріг і поволі заходилася розв'язувати хустку.

— Де ж ви були, мамо? Куди ходили, що я вже збиралася йти вас розшукувати.

— Не питай, дочко,— промовила мати глухим, незнайомим, сповненим відчаю голосом.— Не питай, куди я ходила, що бачила...

А вранці, як і в попередні дні, повернувся додому батько, ще дужче втомлений. Тетяна зачерпнула кварту води, щоб злити йому на руки, але він тільки махнув рукою:

— Спатиму!..— І рушив до тапчана, але дорогу йому заступила Степанида.

— Власе! — почала вона благально.— Подумай, куди йдеш, чого йдеш? Живи тихо, мирно. Нікого не чіпатимеш, то й тебе ніхто не зачепить. Не жалієш себе — пожалій

дочку. Одна вона... при нас... Одна... Не губи її! — і несподівано заридала гірко, нестримно, жалісливо.— Хтось дізнається, видасть німцям — загинемо тоді всі.

Відразу де й поділася батькова втома. Очі стали широкими, в них засвітився переляк і водночас здивування.

— Ти... стежила за мною? — якось притишено запитав він, глянувши їй в заплакані очі, й зрозумів, що тепер критися перед нею нема чого.— Коли ти вже знаєш...

— Знаю,— ствердно хитнула головою.

— Тоді не треба тобі нічого пояснювати.— Він не гримав на неї, не допитувався, як саме простежила вона його.

Нічого не пояснювала й мати, тільки дивилася на нього очима, сповненими все того ж благання, відчаю; дивилась і мовчала.

За лісом вже підіймалося з обрію сонце — умите, тепле, чисте. Його появу зустрічали співами пташки, до нього тягнулися лісові квіти, кущі й дерева, омиті передсвітанковими росами, віддаючи йому як дар свою росяну прохолодну окрасу.

Працювали вже невсипучі бджоли й волохаті барвисті джмелі, перебираючи лапками такі ж барвисті пелюстки, добираючись хоботками до ароматного нектару.

Здалеку, мов рокотання грому, линув, усе наближаючись, гул артилерійської канонади.

10

Теплий передосінній день. Світить сонце.

Легкі й на диво білі хмарини купчаться по всій голу-бизні неба, широкого-широкого, що йому немає, здається, ні кінця, ні краю. Легкі тіні пробігають по житах і зникають там десь, у далечині, де видніються села й селища, оповиті густими садами. Де-не-де височать над ними мачти колгоспних вітродвигунів, які стоять зараз осиротілі, непорушні.

Польовою дорогою йде молодий солдат — ставний, стрункий, широкоплечий. До блиску наваксовані чоботи припорошилися дорожнім пилом. Зате гімнастерка разом з поясом ладно лежить на ньому, а з-під неї визирає білий, як оті хмаринки в небі, комірець. З шиї на груди звисає автомат. Є при солдатові дві гранати і дві пляшки з горючою рідиною, що їх несе він за спиною у своєму речовому мішку разом з крайцем хліба і оселедцем, які дано йому в дорогу. Поклажа не обтяжує солдата. Йде він досить

швидкою ходою, йде легко, невтомно, і в смагливому його обличчі, й особливо в ході, відчувається добра сила і фізична загартованість. Озирає солдат перед собою широкий простір неба і безкраї, здавалося, жита, що й досі не скошені стоять по обидва боки дороги. По них пропливають тіні від хмаринок, ледь хитається під тихим вітром обважніле колосся і шумить, шумить мирно, мрійливо, навіваючи на солдата незабутні спогади...

У далині, над дорогою, мріють верби — старі, розлогі, майже такі самі, як у його рідному селі на шляху. Так само сюрчать у спориші коники, літають метелики, сідаючи то на рожевий будяк, то на рясні невибагливі квіти петрових батогів, що де-не-де зустрічаються по обочинах дороги.

Все помічає солдат і всім милується, що бачить перед собою і що чує навколо себе. Немовби й війни нема. Перед очима мирні поля, спокій і благодать.

Мрійливий настрій огортає солдата, владно не випускає його з своїх обіймів, і він, віддаючись цьому настрою, почуває себе так, наче лежить, розкинувши руки, на теплому сні подніпровського краю, бездумний, вдоволений, щасливий... А над ним тільки небо — голубе, безмежне, вічне.

— Хороше! — промовляє сам до себе солдат, оглядаючи зараз не дніпровські простори, а широчінь колгоспних ланів. Ударив у житах тричі перепел і затих. Потім озвався жайворонок, та такий же голосистий, ніби той голос плив із самих небес, безупинно й щедро даруючи переливи своїх пісень, одна за одну кращу, і вони лягали над житами, мелодійні, прекрасні, до того захоплюючи солдата, що він навіть зупинився, розшукуючи в блакиті тріпотливі крильця пташини. Він таки побачив і зрадів, наче цей жайворонок був саме з подніпровського краю. Дивився на нього, не відриваючись очима, забувши в цю хвилину про все, сповнений лише його натхненним співом, що викликав і в ньому, солдатіві, не менше зачарування і натхненність.

«Колись ми слухали з нею разом жайворонка», — згадав солдат і цим спогадом ніби ненароком воскресив минуле. Постав її образ перед ним так яскраво, наче вона, жива, видима, стояла зараз у цьому полі поряд з ним і дивилася в синяву неба, слухала співи пташини, затаївши подих. Жайворонок, здавалося, повис вгорі на невидимій ниточці, такий тонюсінкій, як павутиння, і тільки крильця тріпотять і ллються, ллються, не стихаючи, тонкоголосі

перебори, що їх слухає не наслухається солдат. Та ось раптом хтось обірвав павутинку — і пташка каменем упала в жито й замовкла.

Солдат рушив далі, перебуваючи ще під враженням цього співу, який несподівано викликав у нього стільки спогадів. Вони напливають на нього, як оті хмаринки, що їх він бачить перед собою в небі, змінюють одна одну видінням, ніби все те, про що він зараз згадує, відбувалося не кілька років тому, а зовсім нещодавно — таке воно свіже, незабутнє в його пам'яті.

Думати про неї було йому приємно, бо дівчина поставала в його уяві живим видінням, такою, якою бачив він її завжди у школі й поза школою. І це видіння боявся порушити, щоб воно не зникло, щоб йому довше можна було побути з нею. Не треба ніяких слів — тільки б дивитись на неї, дивитись невідривно, жадібно й мовчати... Снуються спогади один за одним. Постає перед солдатом сільська школа в рідному Подніпров'ї, і сад, і троянди, вирощені її руками. І перше почуття кохання, ще не ясне самому собі, тільки дивне своєю новизною, невідступністю, хвилюванням, і такими щедрими скарбами ніжності, й такою повнотою радощів добра і щастя, що їх він зазнав уперше в житті.

Ніби на підтвердження того окриленого почуття постає зараз перед ним рясна, пахуча, оздоблена прикрасами шкільна ялинка. Він так поспішав до школи, так думав про радісну зустріч з нею — найріднішою для нього в світі, а згодом все обернулося нежданим спалахом ревнощів і нестримним ганебним вчинком, що його ніколи, мабуть, він не зможе собі простити.

Навіть зараз відчув солдат, як в його обличчя гаряче вдарила кров, і він, обпалений соромом, не стримавшись, промовив уголос:

— Ганьба! Яка ганьба!

Гострий зір солдата раптом помітив на обрії літак.

«Наш чи німецький?» — подумав, пильніше його розглядаючи. За якусь хвилину безпомилково визначив розвідувальну машину «фоке-вульф», що тримала курс у напрямі лісу. Неприємним холодком війнуло на солдата, бо він уже знав від інших бійців, що іноді отакі розвідники ганяються в полі за окремими автомашинами, відкриваючи по них кулеметний вогонь, або розстрілюють запізнілі стада худоби, а заодно і пастухів, які женуть ту худобу в радянський тил. Часом переслідують і самотню людину, якщо вона у військовій формі і на відкритому місці.

У всякому разі, Іван Крутояр не дримає. Гострим оком досвідченого бійця він обирає собі телеграфний стовп, складений біля землі з двох колод, скріплених дротом, і швидко лягає за ним, взявши до рук автомат.

Хоч його і затуляє зараз високе жито, та ворожий льотчик, очевидно, засік місце, де приземлився боєць, і зараз розвертається для нападу. Іван Крутояр не випускає з поля зору ворожу машину. Ось льотчик, мов вихор, пронісся над дорогою, з незначної висоти поливаючи її ряснотою кулеметних куль.

«Що ж я лежу? Він мене намагається розстріляти, а я тільки ховаюся. За другим заходом, можливо, прошиє кулями. Бач, уже он знову повертається...» Кулі дзьобають жито навколо Івана, збивають з телеграфного стовпа, за яким він лежить, дрібні трісочки. Юнак чує навколо себе тонкий короткий свист, а сам невідступно, гостро продовжує стежити за нападником. Та Іван не тільки стежить. Блискавично починає діяти розум, воля, винахідливість.

«Бачу, розвертається на ліве крило. Летітиме, мабуть, невисоко. Стрілятиму!» — вирішує Іван Крутояр і жде. Руки в нього трохи тремтять від хвилювання, і це його злить і дратує... А літак уже знову над дорогою. Все ближче, ближче гул мотора, як і першого разу, зливається з пострілами кулемета. Іван дає коротку чергу по літакові. Нема впевненості, чи влучив хоч однією кулею. Стежить за нападником, що промчав і більше не розвертається для наступної атаки, а різко бере вгору й продовжує свій попередній курс.

— Мабуть, у нього не було ні мін, ні бомб підходящих, — говорить сам собі солдат. — Побувати під таким смертельним градом куль і залишитися живим. Це велике щастя!

Іван Крутояр підвівся з землі, оглянув телеграфний стовп із слідами куль, погладив рукою, наче доброго захисника, почепив свій автомат, як і раніше, та й рушив до зеленої смуги лісу.

Ніде так затишно й добре не почував себе, як у цьому зеленому царстві. Він наче потрапив у рідне середовище, знайоме йому з дитинства. Добре в ньому орієнтувався навіть вночі, точно визначаючи напрям свого руху по зорях чи по місяцю, якщо блідолиций світив на той час у небі.

Крізь рясноту дерев пробивались сонячні промені, і ліс яснів від них тисячами світляних «зайчиків», які то ворушились на стовбурах дерев, на вітах і рясному листі, то непорушно застигали на землі в дивовижних обрисах, то

яскраво освітлювали лісову квітку — дзвінок, чи герань, чи запізнілу в цвітінні ромашку, коли вона потрапляла в його теплий і ясний промінь.

Іван Крутояр ішов звивистою ліською дорогою, як і раніше все помічаючи перед собою. І це спостереження йому самому було зараз приємним.

Десь вгорі налітає вітер, не рвучкий, а так ніби дихає й ворухить кронами, і від них по лісі пливе мрійливий шум — тихий, приємний, заколисуючий.

Ліс живе своїм повсякденним мирним життям. Але то тільки здається. На нього вже теж поклала свій відбиток нещадна війна. Ось зрубано кілька молодих сосонок. Не по-хазяйському. Залишено високі пеньки, взято тільки жердини, а все інше стесане як попало, лежить і в'яне під сонцем.

А трохи далі гостре око юнака помічає самотні окопи, якими зрита лісова земля. Нікого в тих окопах немає. Незабаром трапився йому протитанковий рів — широкий і досить глибокий. І так само відчувалась близькість фронту, хоч навколо не помітив він жодної живої душі. Іван прямує далі. Несподівано перед ним дорога двоїлася: одна лягла наліво, друга прослалася праворуч.

«На яку ж повернути?»

Іван Крутояр зупиняється, оглядає навколишній ліс. Ніде нікого. Чуття війни підказує йому правильне рішення, і він починає придивлятися до колії. Ліворуч вона більш накатана машинами, і він вирішує: «Саме сюди і поверну!»

Недавня безтурботність, милування лісом кудись зникають. Зір стає гострішим, а оця безлюдність починає солдата непокоїти.

«Чому не видно солдатів? Чому не проїхала досі жодна машина цією дорогою? Невже батальйон, до якого мене надіслано на зв'язок, відступив на іншу позицію і я можу несподівано напоротися на ворожу заставу?»

Іван Крутояр зупиняється поблизу великої воронки, що зіє осторонь дороги, мов свіжа рана. Він помічає і глибину воронки, і пошматоване осколками гілля, обпалене по кромці вибуху, і перебитий навпіл стовбур молодого клена, що його широколиста вершина впала тут же, біля стовбура, затримавшись на розтрощених тканинах деревини. Збереглася, на диво, тільки єдина квітка ліскової герані, яка на тлі попелища горіла цяточкою живої крові.

«Ще не пов'яло листя на клені, значить, бомбу скинуто десь вчора надвечір, а може, й сьогодні вранці», — думає

Іван, пильно озираючи незнайому місцевість. Навкруги, як і раніше, не видно нікого.

Оця воронка й понівечене, обпалене гілля примушували його далі йти обережніше.

«Іду й сам не знаю, куди йду. Може, тут уже нікого з наших нема? А що, як я справді натраплю на ворожу заставу?» Він іще не знає, як діятиме в перші секунди, але твердо знає, що буде відбиватися.

«У мене в автоматному диску ще є патрони. Адже я випустив по літакові всього одну невелику чергу. А потім іще маю дві гранати і пляшки з горючою рідиною. Це ж не проста собі пляшка,—переконавав себе молодий солдат,— а така пляшка, що, як розіб'ється, одразу спалахне вогнем і утворить температуру до двох з половиною тисяч градусів. Дві з половиною тисячі... Це ж не жарт! Та в такій температурі не тільки згорять фріци — в ній горить навіть танкова броня, горить і плавиться»,— підбадьорює себе солдат, уважно й гостро оглядаючи перед собою ліс.

Раптом Іван Крутояр помітив невеличку галявинку, освітлену сонцем, на якій росло одне деревце молодої, але дуже рясної ялинки. Біля неї вирито окопець, в якому сидять двоє бійців: один з гвинтівкою, другий — з німецьким автоматом.

В першу хвилину Іван навіть зрадів, побачивши тих бійців, але інстинкт перестороги примусив його звернути в кущі, вибрати зручне місце для спостереження за невідомими, особливо за солдатом, що тримав в руках трофейну зброю.

І, чим гостріше вдивлявся вперед, тим більше помічав, що такі окопці рясніють і понад дорогою, і за невеликим горбочком, і далі по лісі, де є інші галявинки й захисні дерева, за якими маскуються наші бійці.

З полегшенням зітхнув Іван і вже сміливіше вийшов на дорогу, простуючи в напрямі окопців.

На нього з цікавістю дивилися бійці, але не спиняли й ні про що не розпитували. Іван звернувся першим, наблизившись до окопу, за яким він нещодавно спостерігав:

— Браточки! Чи не скажете мені, де я можу розшукати комбата Черниша?

— Далі йди, там скажуть,— відповів солдат, що тримав у руках німецький автомат.

— А сам ти хто будеш? З якої частини? — запитав його дружок з російською гвинтівкою.

— Сусіди ваші з лівого флангу — з батальйону Перелюба, сто двадцять четвертої дивізії.

— А-а! Закурити маєш?

— Некурящий! — ніяково посміхнувся Іван.

— Що ж це ти досі не навчився? — осудливо глянув на нього солдат з російською гвинтівкою. — Та для солдата, знаєш, махорочка — перше діло... дрімоту розганяє, і взагалі...

Іван пішов далі й чув, як позаду розпитували про нього з іншого окопця:

— Хто він? Кого розшукує?

— Комбата Черниша... Мабуть, посланий на зв'язок з сусідньої дивізії.

— А-а-а!..

Іван ішов далі. Світило сонце... Так само співали пташки, не сполохані жодним пострілом. Спокійно сиділи в окопах бійці. Що ближче до передової, то їх ставало більше. Та й окопці тут були глибшими, і зустрічалися вони частіше.

Ніхто Івана не зупиняв. Іде солдат, і нехай собі йде. Очевидно, ця дорога йому знайома. Не турбується й солдат, бо, мабуть же, спереду буде дозорний, в якого він і дізнається про комбата.

Світлішає перед ним ліс, стає видимою велика поляна з таким густим і високим житом, що в нього хай ввійде людина — її не одразу побачиш. За поляною продовжується ліс. Туди ж, звиваючись, лягла й дорога.

Іван ступає на поляну, і раптом до нього з кущів лине попередливий окрик:

— Стій! Назад! Назад!

З лісу, вихопившись з окопів, біжить до Івана боєць, свариться кулаком:

— Куди ж ти лізеш, чортова душа! Там же, за поляною... німці! Просто йдеш туди, як готовісінький живий «язик»!

Іван знітився і чомусь відразу зблід.

Хлопець це помітив і вже спокійніше сказав:

— Ти, мабуть, не з нашої частини. От не зупини я тебе зараз — потрапив би їм просто в руки... Живий «язик»!

— Так би я їм і здався... живим... Адже при мені зброя.

Незнайомий сержант посміхнувся:

— Хто зна... як воно було б. А може, по тобі дали б із автомата чергу — й будь здоров! Не встиг би й вистрілити... — І вже більше миролюбно сержант спитав: — Когось розшукуєш у нас?

— Мені потрібен комбат Черниш. Маю до нього пакет.

— Проведу! — сказав сержант, звертаючи з дороги в густий ліщиновий підлісок, що майже суцільно вкрив собою пологу висотку.

А там, на самій висотці, знаходився добре замаскований бліндаж, що його Іван Крутояр одразу й не помітив.

— Тут! — коротко промовив сержант, зупинившись біля розлогого дуба.— Зажди... Доповім.— І він одразу ніби крізь землю провалився, зникнувши в густій рясноті зелені. Не минуло й хвилини, як перед Іваном з'явився широкоплечий комбат середнього росту разом із сержантом. Іван Крутояр, виструнчившись, доповів про все, що вимагалося наказом, і, доставши пакет, вручив його комбату.

Зовнішній вигляд солдата, очевидно, сподобався командирів, бо він кілька секунд мовчки з приємністю розглядав молодого бійця, милуючись його зовнішнім виглядом і поставою. Комбат дивився юнакові в обличчя, запам'ятовуючи і його карі очі в обрамленні густих, довгих і майже чорних вій, і особливий злам його впертих, темних, як ніч, розгонистих брів, що надавали юнакові мужньої краси й привабливості.

Комбат ледь посміхнувся, а в його очах світилася втома, як у людей, які недосипають ночами, і водночас батьківська ласка і доброзичливість.

Не заходячи до бліндажа, він тут же розірвав пакет і почав його читати. В листі комбат Перелюб повідомляв, що німці на автомашинах перекидають війська, направляють танки й артилерію навіть у навколишні села. Не виключена можливість їхнього наступу в найближчі дні, тому комбат Перелюб хотів би домовитись про спільність дій у відбиванні ворожої атаки й необхідної взаємовиручки.

— Нам не вперше бити німців,— сказав комбат Черниш, ховаючи пакет до кишені.— Не вперше виручати один одного в боях. Товаришу Перелюбу напишу відповідь.— І комбат, знову глянувши на зв'язкового, запитав:

— Ну, а ти ж, боєць Крутояре, снідав, ідучи до нас?

— Так точно, товаришу комбат! Снідав.

— Не знаю. Нам треба спочатку нагодувати бійця, а потім уже розмовляти про діло. А я тим часом напишу листа комбатові Перелюбу.— І він звернувся до сержанта, який привів зв'язкового: — Сержант Кудряш! Одвести солдата до повара, добре підхарчувати, а потім прийдете до мене.

— Єсть, одвести солдата до повара, добре підхарчувать, а потім з'явитися до вас, товаришу комбат! — І сержант

звернувся до прибулого: — Виконуйте наказ. У нас такий порядок, щоб гостя спочатку нагодувати... Ясно?

Солдат і сержант зникли в густих заростях ліщини. Повар щедро поклав у котелок пшоняної каші з добрим шматком свинини, відрізав окрасць хліба, пригостив заодно й старшого сержанта, і той, із задоволенням з'їдаючи свою порцію, розповідав гостеві про бойові діла батальйону.

— Я вже тричі був у сутичках з німцями. Перший раз біля села Підбереззя. Підійшли туди, розсипались, лежимо. О четвертій годині ранку дали в повітря зелену ракету — знак іти в наступ. Ех, як ударили зразу їхні кулемети, міномети, автомати. Нищівний вогонь. Основне — на психіку діють, гади. Перед тобою попереду суне просто вогняний вал. Ну, наш комбат Черниш — бувалий воїн. Чуємо його команду: «Вперед! За мною!» Схоплюється й біжить, щоб зачепитися в селі за перші хати. Ми — за ним. Увірвалися. І тут я зрозумів, що німці бояться атаки, бояться, коли наші бійці йдуть на них з гвинтівками. Вони сміливі, як ми відступаємо. Потім серед них багато молодих, п'яних, стріляють не прицілюючись. Ото лежить за горбиком, голову сховає і строчить у білий світ, як у копійчку. Йй-бо, не брешу. Підбігаєш до нього зблизька, крикнеш: «Руки вгору!» В нього автомат часом випадає. Як тварина, стає тоді покірливим та боязким.

— А мені ще не доводилось бувати в бою, — признався щиро Іван Крутояр. — Ми нещодавно прибули на поповнення.

— У нашому батальйоні є сміливі, обстріляні хлопці. От тільки танків лишилося малувато і гаубичну артилерію довелось знищувати... самим... Коли з оточення виходили. Після бою в урочищі Прощальному. Знаєш, як душа боліла? А що поробиш, як уже снарядів нема — всі вистріляли. Адже ми в оточенні пробули двадцять два дні. Харчувались кониною. Йшли ярами, житами, лісами. Переходили через шосейні шляхи. Натикалися на німецькі танкові частини. Йшли на схід, а потім на північ. Знищували дорогою їхні автомашини. А деякі сміливі з нашого батальйону пробиралися вночі до танків, підпальювали їх пляшками з горючою рідиною, влаштовували німцям сабантуї і благополучно доганяли свій батальйон. Всього було. Вирвався з оточення батальйон, і зараз знову ось воюємо.

— У мене теж є аж дві пляшки з такою рідиною. Бережу... Може, пригодяться, — похвалився Іван і замовк, слухаючи подальшу розповідь сержанта, якому хотілося

розповісти не так про себе, як про своїх бойових друзів і товаришів.

— А то ще є у нас боєць. Правда, немолодий, мабуть, у батьки тобі годиться. Прийшов у наш батальйон добровільно. Ну, це я тобі кажу — воїні! Отакий у плечах. Отакого росту. В бороді просідь, а сам бистрий, ловкий. Любить полювати фріців, мов зайців.— І Кудряш весело розсміявся з свого дотепу, блиснувши білими зубами.— Ото його викличе до себе комбат, скаже: «Потрібний «язик». Тільки ти ж дивись там...» — «Зрозуміло, товаришу комбат. Постараюсь доставити німця... справного». А сам пішов і пішов. Вибере собі підходяще місце чи в лісі, чи в житі, мов той барс, пробирається ближче до їхніх окопів і вистежує собі жертву... Ну, дивак! — І Кудряш знову розсміявся, очі його примружилися так, що лишалися тільки вузьенькі щілинки, в яких виблискували й густо пересипалися веселі іскринки.— Іноді він аж на світанні повертається і кладе перед комбатом зброю.

«Що ти носиш мені тільки автомати та револьвери? Ти приведи живого німця». — «Товаришу комбат! Ну хіба ж я винен, що трапляються все такі здоровенні — не дотягну! Давайте мені ще двох бійців — тоді доставлю німця, як полагається».

Пішов він з бійцями, залишив своїх напарників в умовленому місці, а сам крадькома, крадькома до їхніх окопів. Вистежив одного вартового, стукнув прикладом і — в жито його, до хлопців: «Тягніть!» Притягли. Пробують з ним розмовляти, а він безтямний. Так безтямним і помер через годину. Комбат тоді каже: «Що ж ти їх так сильно б'єш?» А розвідник стоїть зніяковілий: «Товаришу комбат, якщо легше вдарити — він галас підійме. Все ніяк не приловчуся... Слабі голови трапляються, щоб і не кричав, і живим лишався, така, мабуть, порода в них... А може, в мене занадто важка рука».

— Що, підемо? — сказав Іван Крутояр, позирнувши на сонце і згадавши про Черниша.— Мабуть, комбат уже листа написав, то я повертатимусь до своєї частини.

— Ти ж не забувай нас. Частіше приходь на зв'язок. Я ще тобі розкажу про наших хлопців. Спитаєш мене — сержанта Єгора Кудряша з третьої роти автоматників. Завжди проведу тебе до нашого комбата,— сказав сержант, дружельно оглядаючи зв'язкового.— А тепер ходімо.

Біля добре замаскованого бліндажа стояв вищий на цілу голову від комбата солдат, витираючи з обличчя ряс-

ний піт, а поряд з ним — зовсім справний міномет і ящик з мінами.

Іван відчув, як сержант торкнувся його ліктя й стиха зашепотів:

— Оце ж він і є! — В очах сержанта заграли відразу лукаві іскринки.

— Хто? — теж стиха запитав Іван.

— Та наш мисливець, про якого тобі розповідав.

І принишки обоє за густим ліщиновим кущем, слухаючи розмову.

— Як же ти умудрився його притягнути? — щиро сміявся Черниш, оглядаючи трофейну зброю.

— А я, товаришу комбат, мабуть, з годину за ними стежив. Отак оце я лежу в житі, а отак лісок зовсім недалечко. Думаю, з двома важко буде впоратись. Коли б один кудись одійшов, то я б того, другого, стукнув — і в ліс, щоб нарешті доставити вам обіцяного «язика».

— Ну-ну! — заохочував комбат солдата. — І ти діждався?

— Діждався... Йому припекло, мабуть, по нужді, бо дуже поспішив у кущі... А я назирці, назирці підповзаю до другого...

— До другого?..

— Ну да. Хотів уже кинутись на нього, коли бачу — і цей за штани держиться, біжить у кущі. Тьху ти, напасть! Мабуть, вчора фрїци пообжирались, то їх бігунка напала...

— Бігунка? — сміється комбат.

— Тільки вона, — серйозно запевняє солдат і продовжує розповідь. — Що ж робити? Мабуть, «язика» не пощастить, то хоч візьму їхню зброю... Такої ще не приносив... Все автомати траплялися та револьвери.

Підскочив я ближче, взяв міномет, а сам думаю: «Кому ж він буде потрібний, якщо я принесу його без мін?»

— То ти ще й міни прихопив?

— Прихопив, товаришу комбат, щоб добро не пропало. Правда, важкувато було тягнути до лісу і те й те. Та що зробиш? Треба. Дотягнув. І ось тепер маю. Хотів було приціл поставити та пустити парочку мін в те місце, де вони приземлились, але без вашої команди не відважився... Сьогодні тихо з самого ранку.

— Ця тиша підозріла. Очевидно, німці готуються наступати... Може, ще й сьогодні. А тобі, товаришу Булат,

висловлюю подяку. Представлятиму до нагороди — за сміливість і відвагу.

— Служу Радянському Союзу! — козирнув бородатий солдат, і в ту ж секунду за ліщиновим кущем аж скрикнув від здивування Івана Крутояр:

— Та це ж мій земляк!.. Сава Булат! Ми обоє з подніпровського села Сокирного.— І, забувши в цю хвилину про всі правила військового звертання, Іван Крутояр кинувся до велетня солдата, який теж відразу його впізнав, а впізнавши, дуже здравів:

— Ванюша!? Крутояр! Ти? Якими судьбами? — І він, широко розвівши руки, обійняв земляка, мов рідного сина, пояснюючи комбатова:

— Ну ви скажіть!.. Бути в одній частині й досі не зустрітися... Та це ж парень з нашого села. Змалечку його знаю. Знав і його батька — Марка Крутояра. Головою колгоспу в нашому селі Сокирному робив, та куркулі його вбили ще у тридцятому году... Ну радий же я тобі, Іване, он як!

— Я теж радий,— говорив хлопець, схвильований цією зустріччю.— Тільки я не з вашої частини, дядьку Савко, а з сусідньої... Прийшов сюди на зв'язок.

— Заждіть, заждіть!...— озвався комбат, спостерігаючи цю зворушливу сценку.— З якого ви села? З Сокирного? Пригадую... Проходили шляхом... Вербі там старі... Люди гостинні... Частували нас і ряжанкою, і молоком... Сливи нам давали, яблука, груші. До мене, пам'ятаю, теж підійшов хлопчик...— І комбат, дивлячись в обличчя Саві Булату, спитав:— У вас є синок? Такий... літ дванадцяти чи тринадцяти.

— Є! Дванадцять йому...

— Шнірок?

— А звідки ви знаєте? — дивуючись, перепитав солдат.— Правда, Коля в мене бідовий хлопчина і дуже жвавий... Справжній шнірок!

— Не Коля, а Миколай Савич. Так він мені і сказав. Я запам'ятав. Бачився з ним на шляху, під вербами. Горщик ряжанки мені лишив і торбинку фруктів.

— Ви бачили мого синочка? — І солдатські очі несподівано зволожилися сльозою.— Ну, як же він там? Хоч трошки підріс? Щось розповідав про домашніх? Як мати?

— Не розповідав, бо він сам у мене допитувався, чи я з вами не зустрічався. Ну, я тоді ще вас не знав. Ви пізніше прийшли до нашого батальйону на поповнення.

— Спасибі вам... за вість... Так ви, значить, мого Колю

бачили? Горщик ряжанки приніс і торбинку з фруктами... Він добрий у мене хлопчик. І жінка моя — теж добра і гарна. Може, після Перемоги, товаришу комбат, побуваємо в нашому селі, будемо живі-здорові — я доброю юшкою з дніпровського судака вас почастую.

— Юшку, та ще з добірної риби, люблю,— посміхнувся комбат.— Тільки, мабуть, довгенько на неї доведеться ждати. Йде така війна!..— І командир, глянувши на Івана Крутояра, вийняв з кишені записку і, вручаючи її зв'язківцеві, сказав:

— Передаси комбату Перелюбу.

— Єсть, передати комбату Перелюбу! — козирнув Іван Крутояр. І не встиг він ловко цокнути закаблуками, як по лісу від окопця до окопця полинуло різними голосами попередливе й тривожне:

— Повітря!.. Повітря!..

Комбат глянув у той бік, звідки швидко наближався грізний гул ворожих літаків, і спокійно сказав:

— Починається те, що я і передбачав. Німці йтимуть сьогодні в наступ. Що ж, зустрінемо!

— Зустрінемо, товаришу комбат,— спокійно промовив Сава Булат, прилаштовуючи собі на плечі важку ношу.

— Пішов і я,— озвався Іван Крутояр.— Бувайте здорові, дядьку Савко! Бувай, сержанте!

— Ходи здоров! — відповів йому велетень земляк, ласкаво проводжаючи очима, доки не заступила його гушавина. Єгор теж дивився йому вслід. І коли Івана зовсім не стало видно, сержант Кудряш промовив з жалем:

— Хороший парень! Шкода, що він не в нашому батальйоні.— І побіг до свого окопця, в який уже вскочив Іван Крутояр.

11

Першими озвались зенітки, добре замасковані зеленим гіллям, і майже одночасно з пострілами в голубому небі зарясніли короткі вогняні полиски й невеликі димчасті кубельця, що все густіше сіялись у вишині, одразу не розвіюючись.

А вище з тією ж швидкістю і всенаростаючим гулом моторів пролітали неушкоджені ворожі «юнкерси» з смертоносними вантажами. Пильно стежили за ними дві пари молодих очей.

— Ну як же це наші зенітники... Скільки снарядів випустили, і ні одного...— Та й затих сержант Кудряш, бо по-

мітив, як один з літаків задимився, лишаючи по собі смугу диму, що з кожною секундою ширшала й чорніла. Ворожий льотчик встиг одвалитися від групи, та не вискочив з машини, бо вона круто ринула вниз і через кілька секунд з гомінким вибухом метнула в повітря дим, землю й вогонь.

— Один уже накрився! — сказав Кудряш, не припиняючи стежити за іншими машинами.

Чи загороджувальний вогонь зеніток, чи вибух збитого літака вплинув на ворожих льотчиків, але вони не розверталися для бомбардування, не знижувались, а продовжували летіти на значній висоті, наближаючись все ближче, ближче до лінії передових окопів.

Ось уже вони минули галявину з житом, порівнялись з окопцем, летять просто над головою...

Іван Крутояр, стежачи за ними, відчув, як стало йому раптом холодно. Метнув очима в бік сержанта, боячись, що той помітить. Та сержант продовжував спостерігати за ворожими машинами, проявляючи загартовану витримку і солдатський спокій.

— Дивись! Дивись!..— аж скрикнув Іван Крутояр, коли просто над їхнім окопцем почали відриватися бомби, наче чорні дерев'яні обрубки, і з моторошним свистом полетіли вниз. В першу мить якась безрозсудна й невідома сила рвонула його з місця, але Іван Крутояр відчув, як сержантська рука лягла йому на плече, а спокійний голос бувалоого, вже обстріляного воїна пояснив йому:

— Знай, та бомба, що відривається в тебе над головою, впаде за тобою по напрямку руху літака. Це вже ми з практики знаємо.

І, ніби на підтвердження його слів, раптом здригнулася в окопчику земля, а оглушливий вибух, мов розкат потужного грому, кинув Івана на дно окопця. В ту ж хвилину він почув незлобивий сміх:

— Це нічого. Це буває. Я теж попервах від кожного снаряда землі кланявся. Ну а потім взяв себе в руки... Комбат Черниш навчив.

Новий вибух струсонув і землю, й повітря, але вже Іван Крутояр не впав на дно окопця. Він стояв блідий, рішучий, з розпаленими очима, міцно стискаючи в руках свій автомат, ніби ось зараз з галявини, порослої високим житом, мали з'явитися німці, і він ладний був у першу-ліпшу хвилину вискочити з окопця, щоб разом з бійцями кинутись на ворогів у рукопашний бій.

Та на поляні поки що було тихо. Зате в зеленій гуща-

віні робилося щось не бачене досі й страшне. Над лісом лягав безперервний гул моторів, їх перекривало жахаюче виття бомб, а падіння завершувалось потужними вибухами, що безжально ламали гілля, обдаючи його вогнем і гарячим димом, зчісували крони, розчахували стовбури, нівечили кору, а іноді вивертали дерева разом з землею, пронизаною живим корінням, пошматованим як попало, й шпурляли те все в повітря.

Широко відкритими очима спостерігав Іван це зроду не бачене страхіття й немовби зацікавлені здивування. Незважаючи на шалене виття бомб, на гуркіт вибухів, у лісі, як і до цього, безтурботно співали пташки.

«Не може бути,— думав Іван.— Це, певне, вчувається мені. Я перед цим їх слухав, коли йшов лісом на зв'язок, і перепелів слухав у полі, і жайворонка»,— переконував себе Іван, і в проміжок гуркоту й рокотання знову виразно недалеко від окопця чув пташині співи.

Все ще не вірячи собі, зв'язковий перепитав у сержанта:
— Ти чуєш, Єгоре, чуєш? Щиглик співає.

— А тут їх багато... Є щиглі, синиці, снігурі... Ну, я більше за всіх інших птахів люблю горлиць. Щось є в їхньому співі таке, знаєш... мрійливе — на душу людині лягає.

Розмову урвало дике, надсадне іржання пораненого коня. І в ту ж хвилину після нового вибуху бомби поряд окопця впала відчакнута гарячим осколком дубова гілка, не обпалена ні димом гарячим, ні пекельним вогнем. Зелене листя на ній було зовсім свіже, а місце зрізу таке гладеньке, наче ту гілку одбатовано бритвою.

— От же гади! — обурився Кудряш.— Скільки вони вської шкоди роблять: людей б'ють і коней, і дерево від них страждає...

Він взяв збиту гілку в руки, ніжно погладив листочки і поклав спереду окопця на бруствер, ніби маскуючи його. Вибухнуло ще кілька бомб в різних ділянках лісу, і гул ворожих машин почав віддалятися, а незабаром і зовсім зник. Настала тиша, спокій. Ніде ні пострілу, ні гомону людського. Так само голубіло небо, а в ньому пропливали мирні хмарини, осяяні сонцем. По землі швидко бігли їхні тіні, одна за одною, й губилися і зникали з очей в якійсь неосяжній височині.

Стали виразнішими співи птахів. Звідкись прилетів барвистий дятел і, граючи своїми окрасами, діловито почав дзьобати дубову кору.

Солдати якусь хвилину залюбки розглядали птаха, потім Іван, ніби отямившись, сказав:

— Що ж я тут сиджу? Мені треба в свій батальйон. Спасибі тобі, сержанте, що в своєму окопці дав мені притулок. А то було б мені дуже сутужно... під бомбами... І за науку спасибі. Принагідно скористаюсь порадами... Бувай!

— Ходи здоров! А коли доведеться прийти ще на зв'язок — мене питай. Я тобі завжди скажу, де буде наш комбат.— І сержант простягнув свою руку: — Щасливого тобі повернення.

— Дякую! Будь і ти... щасливим!

Так і застигла рука в руці з гарячим потиском, бо саме в цю секунду пролунав чийсь різкий і сильний голос, сповіщаючи бійців:

— Танки!.. Німецькі танки!

Вони з'явилися по той бік поляни і йшли в атаку просто по житу, нещадно вдавлюючи його в ґрунт важкими гусеницями. Слідом за танками, прикриваючись ними, бігла ворожа піхота, озброєна автоматами.

— Втікати до лісу чи знову залишитись? — промовив, вагаючись, Крутояр і глянув в обличчя сержантові.

— Така, виходить, ситуація, що, мабуть, браток, з окопу не вилазь. У німців завжди отак: спочатку бомблять, потім пускають в атаку танки... От і зараз вони застосовують свою тактику... Лишайся, Іване!

— Мабуть, так і вирішу!..

З окопця, замаскованого ще додатково дубовою гілкою, було вже не тільки видно, але й добре чути гул моторів і брязкіт гусениць, що толочили жито, швидко наближаючись до передової лінії оборони.

— Ну чому ж, чому мовчить наша артилерія? Вже можна б їх бити прямою наводкою. Ну ж бо, ну!..

— Давай! Давай! — І, ніби артилеристи могли почути команду сержанта Кудряша, ухнула гармата. Танк продовжував ще кілька секунд рухатись.

— Промазав... Шляпа, а не артилерист! Хіба ж так треба прямою навод...— Сержант затих, бо побачив, як танк різко зупинився й одразу окутався димом, в якому блискали вогняні язички.

— Оце по-нашому! Оце робота достойна! — хвалив сержант наводчика, не одриваючись очима від танка, який, спалахнувши сильніше, завершив той спалах вибухом.

— Вважай, накрився остаточно разом з боєприпасами й командою.

Автоматники, що рухались слідом за танком, заметушились по галявині, а тоді сержант Кудряш і особливо Іван Крутояр почули з сусіднього окопу знайомий голос Савки Булата:

— Підкинемо вогнику ще й для піхоти.

— Дядьку Савко, то й ви тут?

— А де ж мені бути під час бою? Маю міномент, маю міни, то треба ж їх вистріляти. Получайте, гади! — І по-слав міну точно в ціль.

Заметушились автоматники, почали розбігатися по житі хто куди. Лишилися на місці тільки вбиті та тяжкопоранені.

— Непогано стріляєте, дядьку Савко,— озвався Іван, крізь ялинове гілля розглядаючи окопчик, якого досі не помічав.

— Мисливцем був замолоду, - почулось у відповідь.

Дядько Савка замовк. А через кілька секунд озвався знову. В голосі його була явна тривога.

— Ви бачите, хлопці, один танк пішов в обхід на нашу батарею.

Решта ворожих танків, відкривши безладний вогонь з кулеметів і гармат, продовжували вперто просуватися вперед.

Та три пари очей, а може, й бійці з інших окопів стежили, як батарейці вдарили по ворожому танку, і, мабуть, наводчик промахнувся, бо неушкоджений танк, стріляючи, йшов просто на батарею. Чи перед цим було поранено наводчика, чи, можливо, артилеристи розгубились в останню мить, але Іван Крутояр побачив, як важка машина виринула на горбочок, де стояли замасковані 45-міліметрові гармати, підвелась і важко впала гусеницями, накривши грізну зброю і людей.

Іван Крутояр почув з сусіднього окопу тяжке зітхання:

— Ай-я-яй!..— І раптом грізний вигук: — Ну, гади! — І слідом за лайкою шугонула в напрямі ворога ще одна влучна міна.

Танк, знищивши батарею, заглиблювався в ліс, залишивши позад себе піхоту, яку одсікали й знищували з своїх окопів наші бійці автоматними чергами.

— Тебе вже танки утюжили? — почув раптом Іван на диво спокійний голос сержанта.

— Що це значить «утюжили»?

— Те і значить, що ти стоїш в окопі, а на тебе суне танк. Тут важливо не розгубитися, вчасно лягти на дно окопу, тільки так, щоб не присипало тебе землею... Ясно? Треба обтрушуватись потроху,— повчав новачка бувалий сержант і попереджав: — Не виключена можливість, що ти сьогодні це «утюження» на собі випробуєш... Важливо тут, кажу я, не розгубитися... Через окоп танк прошмигне.

— І не розчавить? — перепитав з острахом Іван.

— Не розчавить... Ми вже це діло пробували. Гут тільки, говорю тобі, не розгублюйся і не зівай, щоб встиг йому вчасно кинути вслід гранату...

— У мене є пляшка з горючою рідиною. Я її заздалегідь дістану, щоб на всякий випадок була під руками.

— Згодиться! — сказав Єгор.— Ще треба дивитися, щоб вчасно ворожу піхоту одсікати від танків. А піхота відстане, намагайся знищити танк. Горюча рідина — це штука добра. Німецькі танкісти її бояться. Основне ж — тримай себе як слід. Хоч і страшно спочатку, а ти вгамуй в собі страх. І виду не подавай,— повчав сержант свого нового друга, з яким сьогодні доведеться йому бути в спільному окопі.

— Нас теж учив цьому сам командир дивізії Родімцев Олександр Ілліч. Спокою, витримці ми вчилися у нього.

— Як? — здивувався Крутояр.— Командир дивізії лягав в окоп?

— А то ж хто? Я тоді теж був з ним в окопі

Не страшно було?

— Страшно... Та на те є солдатська воля. Витримали і, як бачиш, лишилися живі... Воюємо й досі.

— Гей, сержанте! — почувся з-за густої ялини вже знайомий голос Савки Булата.— Дивись, не зівай. Ганк розвертається... Може, на наш окоп рушатиме.

— Бачу. Це ж той, що нашу батарею накрив.

— Ось я спробую підкинути йому під гусениці міну.

— Дивіться, щоб у своїх солдатів осколками не влучили.

— Я стріляю точно.

Обіцяна міна розірвалася поблизу, не ушкодивши танк, і він, розвернувшись, рушив просто на окоп сержанта, поливаючи його щільним кулеметним вогнем...

Кулі густо дзьобали землю з бруствера й дубову гілочку, що трохи звисала над окопом, тремтіла й ронила чи то окремих листочок, чи тільки часточку, збиту гарячим металом.

— Чуєш? — озивається сержант, вгадуючи по звуку танк, який насувається саме на їхній окоп.

Обоє припали до самого дна, і тепер особливо гостро відчув Іван запах землі й побачив зрізаний лопатою корінь, на якому звисала чиста, як роса, краплина соку. Але це була лише мить. Важко затремтів під вагою танка ґрунт, і краплинка впала з корінця. Гул мотора й брязкіт гусениць почувся раптом у нього над головою. Це була всього мить, але мить, страшна для юнака. «Невже кінець? — з'явилася думка, обдавши його холодом.— Тут буде зараз моя смерть». А навколо, мов жива спіймана птиця, ще затремтіла земля. Жах був таким великим, що Іван заплющив очі. Здавалось, металева громадина ось зараз-зараз обвалить під собою землю й заживо поховас його разом з сержантом в цьому окопчику, як у могилі...

Посипалася зверху зрушена гусеницями земля на одяг, на пілотку. Впала йому за комір якась жменька, і той дотик примусив все тіло здригнутися, наче потрапила туди не земля, а холодна жаба.

Минали швидкі секунди. Іван, не відриваючи очей, дивився на лісову галузку, відчуваючи, як вона гасила в ньому страх. Солдат відчув — перестають тремтіти стінки окопця. Знову заясніло над ними ясне небо з окремими хмаринками, що, як і раніше, спокійно пропливали собі в вишині.

— Давай! — почув він раптом владну команду сержанта Кудряша. І цей голос, як наказ, отямив Івана Крутояра. Схопився на ноги, мов пружина. Ця мить, за яку він встиг глянути, чи йдуть за танком автоматники. Нема нікого. Тільки спереду суне танк, ламаючи молоді деревця сосонок, ялинок та берізок, в глибину лісу.

Іван Крутояр навіть не пам'ятає, як спритно схопив і влучно жбурнув пляшку з горючою рідиною танкові навздогін. Почувся брязкіт скла, і в ту ж мить танкова броня спалахнула вогнем.

Досвідчена обслуга вже знала, чим це їй загрожує, й почала вискакувати з танка, але влучний вогонь сержанта скошував ворогів на палаючому танку, коли вони не встигали ще доторкнутися землі, а падали на неї, пронизані автоматними кулями.

З люка з'явилася голова офіцера і почувся його переляканий голос:

— Рус! Рус! Здаюсь...— І він підвів догори руки.

— Стій хлопці! — почувся з сусіднього окопця голос

Сави Булата. — Не стріляйте. Його візьмемо в полон. Я таки хоч сьогодні товаришу комбату Чернишу доставлю не ушкодженого, а живісінького німця, як помагається...

Не встиг офіцер сплигнути з танка, як уже біля нього стояв вищий на цілу голову Сава Булат.

Ну, чого тремтиш? — докоряв йому Сава, спостерігаючи, як у німця дрижали руки й цокотіли від страху зуби. — Бач, тоді ти був хоробрим, як гусеницями давив наших артилеристів, а зараз тремтиш, як собака на холоді. — І він спритно витягнув з офіцерської кобури новенький «вальтер», поклав його собі до кишені, сказав: — Ця штука вже тобі не потрібна, а мені знадобиться.

— Пан! Пан! Здаюсь...

— Який я в чорта пан? Я простий селянин з Подніпров'я, коли хочеш знати, а вас, панів, будемо жучити, щоб з вас аж пір'я летіло. Ферштейн? — ввернув і собі Савка слово, яке він уже почув тут, на фронті. Почув і запам'ятав. Німець, зрозумівши знайоме йому слово, швидко забелькотів по-німецьки, але Савка сказав:

— Ніколи тут мені з тобою теревені розводити. Бачиш, ще бій іде. — І наказав: Ну, топай уперед! Кроком руш! — І взяв до рук свій автомат. Німець несподівано впав на коліна, з благанням протягнув руки. В його сірих переляканих очах світився такий тваринний жах, що Савці гідко було на нього дивитися. Однією рукою він схопив офіцера за комір, легко підійняв з колін, поставив на ноги й гукнув до сусіднього окопця:

— Хлопці, чи хтось із вас знає по-німецькому слово «ходити»?

— Геєн, — гукнув звідти Іван Крутояр, і Савка, тріпнувши німця, мов віхоть, отямив його відразу.

— О! Чув, що тобі сказано по-німецькому? Геєн!

Офіцер, збагнувши, що смерть йому не загрожує, боягузливо й слухняно промовив: «Яволь, яволь» — і пішов уперед, а за ним, зірко його пильнуючи, рушив Савка, тримаючи наготові свій автомат.

— Чи доставить же він його до комбата?

— А що, як втече? Навколо ліс, гущавина, — зауважив Іван Крутояр, та заперечив йому Кудряш.

Від кого втече? Від Сави Булата? — сказав сержант і посміхнувся. — Та Сава, він — як беркут! Піймав здобич, то вже її не випустить.

Бій продовжувавсь.

Уже зраночку не вийдеш з хати на подвір'я в одному ситцевому платтячку, не станеш босою ногою на зрошений спориш, що все ще зеленіє від самісінького ганку аж до воріт, перетнутий протоптаною стежкою, мов вузьким пояском. Холодна роса, холодна земля, і тільки ранкова зоря, що займається, пересунувшись помітно на схід, видається такою ж теплою, як і раніше. Але то тільки так здається. Та й самі зоряні ранки тепер з'являються рідко, запізнюючись у часі. Все частіше їх заступають похмурі осінні тумани.

Все ходить-бродить по лісі щедра на фарби осінь. То окропить жовтогарячою охрою розлогі клени, то обдасть кольором ранкової зорі молоденькі осичини й густі зарості ліщини, то обійме, приголубить і поцілує грушки-лісівки, і їхнє листячко потім тремтить і горить мов жар — чи від того поцілунку, чи з сорому та притаєного задоволення.

А осінь ходить-бродить собі далі: там сипне карміну, там додасть охри чи багрянцю, а там одразу змішає кілька кольорів — і зелений, і синій, і фіалковий, і рожевий — щедро сипоне навколо й рушас далі, в гушавину, де ще вона не була і не прикрашала в барвисте розмаїття дерева й кущі за своїм смаком.

Або ще часом покриє ліс холодним туманом. Він обгортає верховіття, облягає підріст, підлісок, загускає на поживклих травах у передсвітанковій паморозі іноді такими густими туманами, що в них зникають на віддалі окремі дерева, цілі урочища з дорогами, полянами, узліссями й перелісками.

Стоїть тоді перед очима лише сіра, холодна, непрониклива стіна, крізь яку не може навіть одразу пробитися сонце. І стоятиме вона, доки не розвіє її вітер чи не пониже поступово теплом своїх променів сонце, підійнявши ту перепону в височінь, щоб там, з'єднавшись з хмарами, сіяти й сіяти з ранку до вечора дрібний, як мак, нудний, надокучливий дощ.

Та сьогодні Тетяні Туркан пощастило, бо видався справді теплий сонячний ранок. Певно, буде хороший день. Давно вже вона не ходила до лісу по гриби. А після дощів, мабуть, з'явилося їх у лісі сила-силенна.

— Іди ж, доню, — повчально радила мати, — та дивися добре. Всякі люди зараз по лісі шастають.

— Що я, маленька? Кого це мені в нашому лісі боя-

тися? — сказала Тетяна, одягаючи для зручності не пальто і не плащ, а робочу мамину фуфайку.— Ось так буде добре,— усміхнулась Тетяна, оглянувши себе в дзеркало,— і теїленько, і зручно.

Взяла плетену з лози корзинку, прихопила з собою ножа, щоб не виривати гриби з коренем, а зрізувати їх акуратно, як годиться, і, глянувши на матір, ще раз мило посміхнулася.

— То я, мамо, пішла.

— Далеко від сторожки не відбивайся,— попередила настійливо мати, але Тетяна, нічого їй не відповівши, грюкнула хатніми дверима, ступаючи з ганочка на стежку, що лягла через спориш до воріт. Старанно потім причинила за собою хвіртку, та й пішла, та й пішла собі дорогою, ходженою тут ще змалечку.

Надворі світило сонце, і на лісових галявинках літали довгі й блискучі ниті бабиного літа, чіпляючись за густий терновий кущ з поріділим листям і сизо-фіалковими плодами, які міцно трималися на гілках, досі ніким не зірвані. Часом оте павутиння обгортало собою придорожній глід з червоними намистинками рясних плодів або осідало на окремих приколійних стеблах розгонистих петрових батогів, що ясніли голубими зірочками цвіту й пахли медом. Ці стебла трохи поблякли від холодних ночей, захиріли під осінніми дощами та туманами, потьмяніли без тепла, без сонця.

Спостережливе Тетяніне око бачить, а вуха чують, як по лісу проноситься невеличкий шумок, наче сіє дрібнюсінський дощ. Вона зупиняється навіть, щоб перевірити себе, заплющує очі, слухає... Так і є — повне враження дощу, дрібного, холодного. А то ж зовсім не дощ сіється — то падає з дерев пожовкле листя, утворюючи такий шелест.

Воно ось геть-чисто обсіпало ліщиний підлісок, покрило дорогу, навіть калюжки, що де-не-де лишилися від попередніх дощових днів, лягло на трухлявому пеньку, затуливши собою цілий табунчик рясних, золотистих, добротних опеньків, і Тетяна, помітивши таке добро, підійшла ближче й заходилася оббирати, кладучи ті гриби до корзинки, згадавши про батька, який ці опеньки любить ласувати, коли їх підсмажити з картоплею.

Згодом Тетяна, вирізавши собі з ліщини підходящу роішку, звернула з дороги й пішла між кущами, розгрібаючи листя там, де, їй здавалося, могли бути гриби.

Навколо неї стояв як завжди рідний, знайомий своїми

стежечками й дорогами, щедро освітлений сонцем ліс. Дивись, вдивляйся, милуйся його осінніми фарбами, вдихай на повні груди свіже повітря, бо й воно пахне тут зараз гостро, терпко, принадно: і опалими осінніми грушками, і переспілим терном та глодом, і кетягами горобини з рубіновими гронами, ніби вирізьбленими найкращими майстрами, що чомусь втислася в гурт молодих білокорих берізок і хизується перед ними своїми прикрасами... А на її нарядність і оздоби позирає розлогий віковичний дуб, ще зелений, шумить верхів'ям, ніби подає добру вість своїй улюблениці.

Далі й далі йде Тетяна. Перед нею розкриваються нові горбочки, долинки й гущавини, але стоїть все той же осінній, звичний дух перепрілих пеньків, пахоців опалого листя, змоченого дощами моху на дубових, ясеневих та липових стовбурах, що не встигли ще просушитися під сонцем.

Тетяна озирається. Так і є. Стоять дуби нарізно — високі, розлогі, зелені, а один поміж ними жовтий. І не тому жовтий, що всихати почав, а просто така порода. Зветься той дуб «літняк». Весною він розвиватиметься на два тижні раніше від своїх побратимів «зимняків», що залишають своє вбрання на вітах під холод і морози, під рвучкі вітри й ясні хуртовини та утримують його на собі, мов добротну шубу, аж до весняного тепла.

Тут же, поряд з дубами, ростуть ясени, що вийшли з одного кореня й нічим, мабуть, не поступляться перед ними — ні ряснотою своїх крон, ні тужавою столярською деревиною, ні могутнім ростом. Тільки й того, що ясени стоять зараз оголені, а їхнє листя безладно розкидане під ними на землі й по підліску.

Тетяна, глянувши на цих велетнів, подумала: «І як це я раніше їх не помічала? Такі славні ясени!» Поблизу них, у цьому ж урочищі, на невеликому осяяному горбочку, росла дика грушка. Ще не осипалося з неї листя. На окремих, особливо верхніх, гілочках воно було до того багряне, що здавалося, стисни його в пальцях — і з нього бризне жива гаряча кров. Але Тетяна знала, що той колір в листках від барвника, який зветься антоціаном.

На якусь хвилинку дівчина зупиняється й біля грушки і так само милується рідкісною окрасою її листяного вбрання. На ній не тільки багряні кольори. Тут і червоно-сині, і зелено-жовті, і темно-сизі, і зовсім чорні. Вони без вітру падають і падають — там опустився листочок,

а там аж три їх зірвалося відразу — і ніби зацікавила грушка на якийсь час, чекаючи вітряного подиху, щоб потім і собі сильніше дихнути вітами, рясніше сипнути листям на землю і знову припокоїтись...

М'яко ступає Тетяна по листяній підстилці й зупиняється під колючими вітами. «Це ж вона росте тут малопомітною в гушавині, то люди й не знають про неї», — думає дівчина, розглядаючи навколо себе опале барвисте листя. «Назбираю собі ще й грушок. Я їх дуже люблю». — І зір її зупинився на стиглій грушці, омитій чи дощами, чи росами. Така ж зволожена, що недосвідченій людині могла б видатись гниличкою, бо була зовсім коричневою, аж чорною. Але Тетяна в цій справі зналася добре ще змалечку. Вона підняла з листячка грушку, витерла її долонею і, трохи надкусивши, припала до неї губами, смакуючи ароматний, ні з чим не зрівняний, кисло-солодкий і прохолодний сік.

Від задоволення Тетяна аж примружила очі, бо ці чорні грушки для неї — справжні ласощі. Та й скільки їх: і тут, і там, і он там — по дві, по три, а то й цілою купкою, де впали, там і лежать. І кожна стигла. І кожна смачна, хоч трапляються тут вони різного кольору: то жовті, мов віск, то зеленувато-коричневі, то майже чорні. Саме оці чорні — найспіліші й найсмачніші. І саме їх визбирує в корзинку Тетяна. Скільки захотіла — стільки й назбирала собі тих грушок.

У лісі тихо. Зрідка віє вітер, і тоді десь у дубових верхів'ях зашумить зелений лист, зашумить, стихне й замре. Не чути вже й птахів, хоч вони в лісі є, але чомусь не співають. Хіба що озветься десь, перескакуючи з гілочки на гілочку, синичка, чи залетиться снігур, чи стане до роботи в своїй барвистій накидці трудолюбивий дятел, старанно розбиваючи дзьобом, немов долотцем, суху кору, здобуваючи для себе свіжий харч.

Назбиравши спілих грушок, Тетяна йде далі й далі. Шурхотить під ногами листя, і їй приємний той шурхіт, як приємний і листяний дух, що ним сповнений зараз ліс. Мимоволі зупинилася біля тернового куша, помітивши на трьох розвилочках невеличке гніздечко, акуратно вимощене. «Солов'яче!» — безпомилково визначає Тетяна, милуючись майстерністю пташини, яка так надійно змайструвала з тонюсінких, мов нитка, травинок затишне кубельце.

«Це ж весною, мабуть, знову сюди прилетять тільки мо-

лодята, паруючись, моститимуть для себе нові гніздечка. Буде тут весною і співу, і гомону пташиного. Та чи будемо ми той спів слухати?»

Згадала про війну. Згадала й про Івана Крутояра. І хоч дивилась вона в цю хвилину на гніздечко, але вже самого гніздечка не бачила. Наче осіння холодна хмара напливла їй на душу, затьмарила, затуманила її одразу, посіяла тільки тривогу.

«Я написала йому листа. Чому ж мовчить? Чому не обізвався бодай одним рядочком — «жив-здоров!» І то б мені було легше. А так-от не знаю, що й подумати».

Можна було б навідатись до його матері, в неї розпитатися, чи писав їй з фронту Іван після того, коли брала вона адресу. Але як про це питатися їй, дівчині? Ще подумає: вже занадто Тетяна моїм Іваном цікавиться. «А може, даремно я не пішла досі,— вагається дівчина.— Даремно соромилась. Може, нічого такого й не подумає, а тільки зрадіє, як і того дня, коли побачила мене на своєму подвір'ї з букетом квітів. Мабуть, таки піду я до неї цими днями, провідаю, подивлюсь, як живе. Може, чимсь допомогти їй треба? Понесу їй оцих грушок — хай і вона поласує».

І знову постало перед очима в неї солов'яче гніздечко, й вона подумала: «Почалося з пташини, а, бач, чим завершилось... Іваном...» Посміхнулася сама до себе: «Так, мабуть, уже влаштована людська доля. Нікуди від спогадів не дінешся. Та й самій приємно про хороше згадати».

Корзина з грибами і назбирані грушки не дуже обтяжували руки, тому Тетяна пішла далі не дорогою, а кущами, намагаючись триматися ближче правого боку, щоб вийти на узлісся й подивитися на Дніпро, а особливо на міст, через нього вона збирається переходити на той бік, щоб провідати Крутояриху.

Тепер же так: сьогодні міст стоїть, а завтра несподівано налетять німецькі «юнкерси», скинуть бомби — і моста нема. Поки знову викличуть саперний батальйон, а дні ж летять, і хочеться ж почути вісточку — хай і від матері, але про нього, бо він, і тільки він один зараз живе в її душі. Його здоров'я, його життя стало її здоров'ям і життям отут, в глушині, де тільки ліс шумить, та пропливають над ним без кінця-краю хмари, та в тиху погоду, як оце зараз, вдень і вночі долітає далекий гуркіт важких гармат. У тій київській стороні відбувається смертельна битва, ллється кров. Там зустрічається сміливе, вольове, відважне

життя з нещадною й глухою до людського горя й переживань смертю.

Можливо, там десь, серед тих хоробрих воїнів, б'ється і її любий Іван.

Знову неспокійні думки линуть туди, де тривожним гулом, ніби громовицями, стугонить війна, перекочується, наближається сюди, в Подніпров'я, мов страшний, але неминучий смерч. І нікуди від нього не втечеш, і ніде не дінешся.

У вирі цих думок Тетяна несподівано виходить на узлісся, сама дивуючись тому, як швидко лишилося позаду урочище і перед її очима раптово постав Дніпро. Та не таким, яким вона звикла його бачити влітку. Поблякли фарби на гаях, стемнілися дальні ліси, поруділи заливні луги. Не рясніють на них, як то було раніше, копиці сіна, а так все й лежить, вчасно не скошене, нікому не потрібне.

Добре вже пожовтіли й оголилися старі осоки, особливо на верхів'ях, і тепер більш виразно стали видимі чорні шапки грачиних гнізд, а самі птахи збираються у величезні зграї, кружать над своїми гніздами, надсадно каркають і нарешті відлітають до теплих країв.

Нікуди ще не поспішають чайки, хоч вони теж збираються на піщаних відмілках цілими табунцями й так густо стоять одна біля одної, наче там, під ними, ніякої піщаної коси й нема, а просто випав ранній сніг та й лежить, не тоне під сонцем. А над піщаною косою простягнувся, з'єднавши береги, добротний новий міст. Як стояв він — так і стоїть досі цілісінький. Завтра вона перейде по тому мосту на той бік, щоб провідати Крутояриху.

Мимоволі пригадалось, як ходила вона з нею на шлях під старими вербами зустрічати солдатів. Запам'ятались чомусь азербайджанець і грузин з чорними блискучими очима, з бровами, теж чорними й розгонистими, як у Івана.

Спилилась Тетяна очима на тім шляху. Добре видимий, осяяний сонцем, він прослався в глибину степу і зник на обрії за дальньою горою. Так само ростуть верби — старі, віковічні, пожовтілі. Ще не прийшла пора їм осипатися. Не видно на тому шляху ні людини, ні машини. Лише коршак самотньо в'ється у вишині... І знову Тетяна оглядає Дніпро, бо скучила за оцими просторами, за широчінню ріки, що виграє під сонцем, і блискає, й переливається мірадами сліпучих зірок — трепетних, рухливих, що ваблять до себе своєю голубизною, своєю безмежною даллю.

«Хороше! Як хороше тут, біля Дніпра»,— думає Тетяна, забуваючи в ці хвилини про все на світі, упиваючись лише красою всього того, що зараз бачать перед собою її очі, вбирають в себе, окрилюють і сповнюють душу такими почуттями, що їх можна хіба що зрівняти з любов'ю...

«Так-так! Це і є любов — свята, непогрішима, безцінна... Любов до наймилішого в світі краю. До трудових людей, до рідної, вільної землі, на якій родилось і зросло твоє покоління. І цю чарівну красу, оці безмежні простори Подніпров'я хоче загарбати німець, щоб не ти, а він милувався твоєю природою, не ти, а він дихав цим повітрям на повні груди, ходив по цій благодатній землі катом, загарбником, хижаком без душі й серця, сіяв навколо тільки смерть, насильство, гноблення, рабство... Не згодна я на таке... Не згодна! — Протестує, кричить, вирує вся її істота, палає гнівом її нескорена душа.— Нізащо в світі не пропустить Червона Армія німців до нашого Подніпров'я. Не хочу я! Не хочу!... Буду битися з ними смертним боєм! І я, і мій батько, і мати, і мій брат Нестор...»

А десь у тайниках її душі, як жарина, з'являється вагання: «Що ж буде, коли сюди він прорветься силою? У нього стільки техніки всякої... Адже він прорвався вже під Київ? Он і зараз чуть — гримить у тій стороні. То ж б'ють важкі гармати... А чиї... гармати? Їхні чи наші?» Того Тетяна вирішити не може. Чує тільки далекий гул, і він важким смутком і тривогою лягає зараз дівчині на серце. «Вчора там стугоніло і сьогодні гримить...» Не хотілося ятрити душу, і Тетяна вирішила повернутися додому знову ж таки тим самим найкоротшим шляхом.

Глянула востаннє на Дніпро, ніби прощалася з найвірнішим другом, та й увійшла в золотаве царство лісової тиші, що її порушував тільки шурхіт листя під ногами.

Незабаром проминула на осяйному горбику грушку, але не зупинилась біля неї, щоб іще вкинути до лозяної корзинки якусь жменьку лісівки, не милувалась більше й гніздечком солов'їним, що так само покоїлося в розвилках гілочок, тихе, опустіле, покинуте пташками.

Увагу її привернули ясени — могутні, розлогі й такі високі, що здавалось, їхні крони ось-ось черкне своїм краєм хмарина й, не затримавшись, пропливе собі далі в синяві безмежного неба. На хвилину Тетяна зупинилась навіть коло ясенів, розглядаючи й милуючись ними, а зупинившись, почула в гушавині лісу листяний поквапливий шур-

хит. Прислухалась, зрозуміла — йдуть двоє, а може, й троє людей, ідуть, очевидно, кущами, навпростець.

«Хто це може бути?» — думає Тетяна і, притаївшись за стовбурами ясенів, пильно вдивляється в той бік, звідки лине, стає виразнішою їхня хода.

«Йдуть, здається, троє... Ні, двоє... Але хто вони? Чого тут? Куди поспішають? Коли б збирали гриби, був би повільніший шурхит, з перервами, а ці, бач, не зупиняються». Мимоволі вийшло на Тетяну холодком. Пригадалися застережливі мамині слова: «Ти ж дивися там добре. Зараз всякі люди по лісі шастають».

І Тетяна, причаївшись, пильно і напружено вдивляється в густі куці підліска, сподіваючись побачити невідомих людей або принаймні почути їхню розмову, щоб знати: хто ж там іде — чоловіки чи жінки.

Та розмови, на жаль, ніякої не чути. Невідомі рухаються мовчки в тому ж напрямку. Зір стає пильнішим, і якесь хвилювання, схоже на страх, зростає з кожною хвилиною. І ось нарешті Тетяна побачила, як двоє їх — чоловік і жінка — промайнули між кущами і знову зникли за густим підліском. Тетяна боїться вийти з своєї схованки. Але той чоловік, якого вона побачила, мимоволі обдав її таким холодом, наче за комір їй сипнули снігу, і вона, вся знітившись від раптового страху, продовжувала за ними обома стежити.

Ще з'явилися вони раз, уже на стежці, що гадючилась, як усі лісові стежки, між деревами. Тепер їй видно краще чоловіка у профіль, бородатого, і видно жінку. «Хто вона? Хто? І чому йде з нею лісничий? Куди вони йдуть? А може, погано я роздивилась? Може, то не лісничий? Він ніколи не носив бороди. Але ж його хода, його вся постава... Тільки чому з ним жінка? Адже Анюта давно померла. Хто ця друга? Хто вона? Хто? Закутана в чорну шаль. Я, здається, ніколи такої жінки не зустрічала... І навіть не чула від самого Бориса Петровича, щоб він колись згадував про сторонню жінку. Яка ж вона з себе: молода? Красива? По тому, як легко йде, відчувається — не стара. Може, років тридцять п'ять, може, й під сорок... Та хто ж вона? Хто?»

Цікавість була настільки сильною, що примусила Тетяну залишити свою тимчасову схованку і рушити слідом. Але вона боялася виявити себе. Що, як вони раптом зупиняться, почувши за собою листяний шурхит, і лісничий захоче перевірити, хто за ними стежить, хто їх переслідує?

Зустрічі з ним Тетяна боялася. «Може, при ньому є зброя... Такий час... Недарма втікав з дому і десь переховувався. А чому ховатися? Від кого ховатися, коли душа в тебе чиста, коли ти нічого не замишляєш поганого? Чула я, він з Криволапкою мав якісь темні справи й боявся того Криволапки... Що між ними було?»

Роєм з'являлися різні думки, з'являлись і зникали, породжуючи в Тетяні ще більший страх.

«Це ж ліс. Нікого нема. Вистрілить в мене з револьвера — і впаду отут. І вдома не знатимуть, де лежатиму мертва». Аж вся здригнулася від того Тетяна й зупинилась, роздумуючи: йти їй далі чи облишити їх та повернутися швидше додому, розповісти про таку зустріч батькові, щоб і він знав, і знали ті, кому слід про це знати.

І все ж Тетяна продовжувала йти слідом за ними, бо якась підсвідома, не підвладна їй сила наче примушувала її рухатися вперед.

«Ти ж навіть не роздивилася на неї — хто вона? Яка вона?» — дорікала сама собі дівчина, не зупиняючись. Несподівано їх заступив собою густий ліщиновий підлісок. Коли Тетяна, намагаючись ступати обережно, все ж підійшла ближче, листяний шурхіт зменшився, а незабаром і зовсім зник. Невідома жінка так і залишилася для неї поки що невідомою.

Постоявши ще трохи в ліщинових кущах, Тетяна вийшла на лісову дорогу і, тримаючи в руці лозяну корзинку, рушила додому, стривожена нежданою зустріччю в лісі.

Тієї ж ночі стався вибух такої сили, що струсонулися стіни рубленої лісничкової хати й тонко, скляними голосами забриніли шиби вікон, хоч і не тріснули, й не повилітали з рам.

— Що це? — сполошилась, прокинувшись, мати, переляканими очима дивлячись на чоловіка. Прокинулась і Тетяна, прикипівши очима до шибок, що яскравим спалахом вибуху майнули на мить і так само раптово згасли.

— Ну, все! — спокійно сказав лісник. — З мостом наші хлопці впорались. — І, перевернувшись на правий бік, міцно заснув, як засинають всі здорові, але втомлені роботою люди.

Дні минали за днями — короткі, одноманітні і в той же час тривожні. Встаєш зранку й не знаєш, що буде з тобою надвечір. Ніби на безлюдному острові живуть зараз у лісовій сторожці Тетяна з матір'ю. Ніхто до них не приходить, нікуди й вони не потикаються з дому.

Батько вдома вже не ночує. З'являється інколи вночі на хвилину, щоб перевірити, чи його рідні обоє живі-здорові, й зникає потім на цілий тиждень — ні слуху, ні духу від нього. Не розпитує в чоловіка Степанида нічого, де вони бувають, що роблять, хоч і кортить їй дізнатися, та вона розуміє: не можна йому розповідати про партизанські справи — така в них дисципліна. Отож Степанида про все дізнавалася від зовсім сторонніх людей, що переправлялись на лівий бік Дніпра і йшли до своїх родичів у глухі лісові села, аби перебути лиху годину або дізнатися, чи вже є в цих краях партизани... Від оцих людей дізнавалася про сільські новини: як на битому шляху, обсадженому старими вербами, першими промчали німецькі мотоциклісти, прострілюючи з автоматів місцевість, як за ними прошигнули з озброєною піхотою їхні автомашини, а тоді прогрімилі в той же бік до якоїсь дальньої переправи на Дніпрі присадкуваті танки, мічені на броні хрестами. І все стихло. Наче нічого й не сталося.

Прошуміло, прогуділо по шляху, мов ураган, і припокоїлось... Та ненадовго, бо надвечір того ж дня в подніпровське село вскочило кілька автомашин, брали гусей, курей, поросят. Поросята так верещали, що було їх чути аж по той бік Дніпра. Чужинці шастали по хатах, грабували вишивані рушники, скатертини, одяг, але нікого не вбили, не спалили, а майнули з села проти ночі, бо хтось їм сказав, що в лісі, по той бік річки, вже з'явилися у цьому краю партизани, які висадили в повітря міст. Це прискорило виїзд німців. Машини так же швидко зникли, як і з'явилися. Жодний німець не відважився лишитися в Сокирному на ніч.

Про це все знала, звичайно, і Тетяна. Жили вони з матір'ю в сторожці, але колишнього спокою вже не було. І день у них починався неспокійно, і особливо тривожними ставали ночі, коли не спалося обом, коли шумів під вітрами ліс. І той шум, і шурхіт здавалися людськими кроками. То ввижалося, наче хтось стоїть біля зачинених на засув воріт, то хтось злегка стукає в шибку, ніби хоче попроси-

тися від дошової негоди й вітрів до теплої затишної хати.

Сьогодні ж видався чудовий ранок.

У небі — ні хмариночки. Світить сонце. Тихий стоїть ліс, тільки почорнів, як то буває пізньої осені. Жовте й зелено-жовте листя застигло нерухомо на дубах «зимняках». Всі ж інші дерева стоять оголені, готові до зимових холодів і завірюх. Двоє їх, невідомих, вийшли з лісу і несподівано зупинилися біля воріт лісної сторожки. Мати й дочка припали до вікон.

— Хто б це до нас? — запитала Тетяна, позирнувши на матір, і помітила, як мати одразу зблідла на виду. Загупали прикладами у ворота, і в ту ж хвилину почувся хриплуватий і грубий наказ:

— Відчиняй!

— Мабуть, хтось уже виказав батька, — не своїм голосом промовила Степанида, не відходячи од вікна.

Тетяна вибігла з хати, щоб відсунути загороду на воротах.

Ввійшли на подвір'я, переступили згодом через хатній поріг, не привітались, не скинули шапок.

— Тетяна Туркан тут проживає? — спитав один із них у зблідлої раптом матері.

— Це я... Туркан, — відповіла Тетяна, бліднучи теж. — Що ви хочете?

— Збирайся! Підеш з нами.

— Куди це вона має йти з невідомими людьми? — промовила мати, затуляючи собою дочку. — Нікуди вона не піде.

— Матко! — сказав поліцай, невдоволено нахмуривши брови. — Не здимай галасу, бо як дам тобі зараз — сядеш на долівку. Ясно?

Та мати не злякалася його погроз. Нижча на цілу голову від того лобуряки, маленька, худорлява, але безстрашна, стояла вона перед супротивниками.

— Ідіть туди, звідки прийшли. Я не запрошувала вас до своєї хати.

Ця рішуча стійкість викликала в поліцая, що стояв до неї ближче, приплив раптової люті. Сильні пальці стисли гвинтівку, готові в будь-яку мить підвести її для удару.

— Бий! — сказала мати, помітивши той рух. — Помагай фашистові своїх людей душити! Може, колись фашист і тебе задушить.

— Мовчи, відьмо! — І він штурхнув її в груди важким кулаком. Поточилась мати, впала на долівку, але одразу ж схопилася на ноги, розлючена, гнівна.

— Мене зроду ніхто не штурхав, падлюко! — Вона кинулась до поліцая, і хто знає, що могло б трапитися, коли б дорогу їй не заступила Тетяна.

— Мамо! Опам'ятайтесь... Не треба... Я піду з ними, дізнаюся, хто мене викликає, для чого, і одразу повернусь додому. Нічого зі мною не трапиться... Ні в чому ж я не винна... Чуєте, мамо?

— Б'єш? — не слухаючи дочки, розпаленим поглядом, сповненим зненависті, дивилася мати на поліцая, що її штурхнув.— Не руський ти чоловік, коли підіймаєш руку на мене, літню жінку, таку, як, може, твоя мати рідна. Ти наче німець!... Ти фашист!.. Коли б моя сила, я б тобі, собако! — І мати, не стримавшись, плюнула йому в обличчя.

— Замри! — люто grimнув поліцай і так вдарив її по голові, що вона ніби підкошена звалилась на долівку там, де стояла, втративши свідомість.

— Мамо!.. Ма-а-а!.. — дико скрикнула Тетяна, кинувшись на захист, але дужі руки поліцаїв одірвали її від матері, потягли з хати, суворо попередивши:

— Іди, куди велено, а то й тобі буде те, що їй.

А дружок ще додав:

— Попереджаю: надумаєшся втікати — кулю в спину! Такий наказ. Ходім!

Тетяну повели з двору.

Не тямилася, як переступила за хвіртку, як повернула з дороги на просіку, бо ні дороги, ні просіки не помічала перед собою. Не чула рідних пташиних співів, не бачила, як пропливали над нею хмарини й освітлювало ліс посінньому купе сонце.

В голові роєм здіймалися тривожні думки, не за себе — за матір, не давали спокою, холодили серце недобрими передчуттями.

«Отямиться чи ні? Хто ж її підведе! Хто подасть води, покладе в ліжку, втішить, заспокоїть. Озирне хату, а хата порожня... Нікого... Ні батька, ні її, Тетяни».

Здавалося, що удар був настільки сильним, що обірвав життя і мати вже ніколи не розплющить очей, які склепилися навіки... Лежатиме вона сама на долівці, бліда, маленька, нерухома... Лежатиме такою, якою лишила її в останню хвилину Тетяна.

Це уявлення було для неї таким страшним, що дівчина раптом спинилася, і, благально дивлячись на конвоїрів, попросила:

— Пустіть мене... Пустіть! Я тільки збігаю на хвилинку до мами, гляну, чи живі вони. Дам водиці, на ліжко її покладу і відразу до вас повернусь. Пустіть мене!..

У відповідь почувся лише образливий сміх:

— Хитра ти, дівко. Відпусти тебе, а тоді шукай вітра в полі. Нічого з нею не станеться. Виживе стара відьма,— сказав той, що вдарив, і нащось зняв з плеча гвинтівку.— Іди вперед! — наказав дівчині.— А то приклада покуштуєш.

Тетяну оті слова нача жаром обдали. Хотілося кинутись на нього, як мати, вихопити в нього з рук гвинтівку і тут же покінчити з цим бандитом. Але ж він не один. І їй, дівчині, не впоратися з двома...

Вчасно стрималась і мовчки пішла далі, де дорога двоїлася, і Тетяна завернула було на ту, що вела до села.

— Не туди повертаєш, дівко! — зауважив той, що погрожував ударити прикладом.— Нам велено тебе доставити в лісництво.

Коли б ударив грім серед ясної днини, Тетяна менше б здивувалася, аніж від цих слів, що відразу її вразили й приголомшили.

— Чого ж мені туди?.. В лісництво? У мене там ніяких справ нема,— сказала дівчина й зупинилась, бліднучи на виду.

— Того вже ми не знаємо, чи є в тебе якісь там справи, чи немає. А тільки сказано — туди тебе доставити. Так що ти повертай, дівко, ось на цю дорогу!

І Тетяні довелось повернути.

В ці хвилини навіть не думала про матір. Інші думки налетіли на неї, закружляли, як листя осіннє під рвучким холодним вітром. Різні здогадки, припущення, страх лягали їй на душу, і вона вже не могла заспокоїтись.

Пригадався день, коли ходила в ліс по гриби, назбирала й грушок-лісівок, побувала біля Дніпра, а потім несподівано зустріла двох невідомих. Значить, той «невідомий» був дійсно лісничим. Вона не помилилась. А хто ж та жінка, що поспішала тоді з ним? І так несподівано й раптово зникли вони обоє, ніби крізь землю провалилися...

«Хто вона? Звідки? Де її бачила раніше? Коли?» Пригадати не змогла. Та і як її можна було пізнати, коли жіноче обличчя закривала чорна шаль?

Неспокійні думки металися, мов птахи, спіймані в клітку, не знаходили для себе виходу. Одне зрозуміла Тетяна — ведуть її до нього, колишнього нареченого...

«Нащо я йому потрібна? Та ще після всього, що сталося? Невже він зараз має таку владу, що може надіслати не одного, а відразу двох поліцаїв, щоб надійніше було, щоб нікуди не втекла, щоб доставити до нього під конвоєм, як злодюжку, щоб насміятися з мене, принизити, образити? А може, вирішив мені мститися? Та що ж він надумав зі мною робити?»

Незчулась, як підійшли до знайомої хвіртки садиби лісничого. Кілька місяців тут не була і не прийшла б сюди нізачо в світі, коли б не привели її силоміць поліцаї.

Карат, зачувши кроки, рвонувся з гавканням до воріт, але, припнутий ланцюгом, аж крутнувся, стриманий припоною, недалеко від своєї будки, продовжуючи гарчати на поліцаїв, до яких ще не встиг звикнути.

В ту ж хвилину розчинились сінешні двері і на ганкові з'явився сам Борис Петрович, вже без бороди — виголений, як завжди, наприсканий дорогими духами.

— А-а! — скрикнув він з удаваною люб'язністю. — Пані Тетяна Власівна пожалували в мої апартаменти? Добре! Дуже добре!.. Прощу до хати. — І він широко розчинив перед собою сінешні двері.

— Пане бургомістре! — звернувся до нього старший поліцай. — Які будуть надалі розпорядження?

— Поки що ніяких. Ідьте до себе в лісництво і там ждьте. Коли будете потрібні — гукну.

Поліцаї козирнули, як годиться, й почовгали до хвіртки.

А перед порогом все ще стояла Тетяна, не зважаючись стати на перший приступець. В очах її здивування і страх, який ніби прикував її до того місця, де вона почула вперше в житті оте «пане бургомістре». Все було для неї несподіваним, наче вві сні. І це помітив лісничий, розгадав її думки й щиро засміявся:

— Що, пані Тетяно, тобі дивно величати мене паном бургомістром? А я справді маю вже призначення на цю посаду, — сказав він, пильно глянувши їй в очі. Погляди зустрілися: її — сповнений невідомості, переляку й страху; його — владний, налитий потаєною образою, в якій відчувалися злоба й нещадна, неминуча розплата.

Тетяна, зрозумівши його погляд, ще більше розгубилася. Серце билосся, мов навіжене, ноги й руки зробилися ніби чужі — поворухнути ними не змогла. Як стала тут, перед дверима, так і стоїть, бліда, нажахана вкрай.

— Я жду, пані Тетяно, — нагадує він їй, спонукає поглядом, усміхається до неї. — Чому ж стільки страху в очах?

Та заходь же, заходь сміливіше, невже ти справді забула, як входити до моїх покоїв?

Саме в цю хвилину розчинилися хатні двері і в них з'явилася наймичка — тітка Христя. Побачивши перед ганком Тетяну, вона вибігла їй назустріч:

— Та чом же ти стоїш, Таню? Заходь! Боже мій, як я тебе давно бачила.— І вона обняла, поцілувала дорогу гостю, ввела її до хати, радіючи, немов рідній дочці.— Як же ти? Як мати, батько? Живі, здорові? Збиралася провідати, та не мала вільної годинки. Все робота, хазяйство, а я ж було одна лишилася на весь дім.

— Ну, годі тобі, Христе, тут теревені розводити. Мені треба з нею про діло говорити,— сказав досить сухо лісничий, і Христя, глянувши на нього, вийшла до кухні, залишивши їх самих.

— Чого ж стоїш? Сідай! — почувла вона знайомий голос і чомусь здригнулась. І це теж помітив лісничий, зауваживши: — Ти, пані Тетяно, стала за цей час така бязка, полохлива, мов трепетна лань.

— Я розумію... Навіщо ви мене так називаєте — «пані Тетяно». Розумію... Щоб мене дужче образити!

— Нічого подібного! — аж скрикнув лісничий від того зауваження.— Нова влада — нові порядки... Тільки й всього, пані Туркан!

Те, що він назвав її зараз по прізвищу, лише підтверджувало його недоброзичливість, його недружелюбність, глуху затаєну злобу до неї, і вона ждала з хвилини на хвилину, коли ж почнеться нарешті ота справжня розмова, заради якої її привели сюди поліцаї і до якої все попереднє було тільки підготовкою.

Як загнане в глухий куточок беззахисне дівча, вона гостро стежила за кожним його рухом, прислухалась до кожного слова, навіть до інтонації, з якою те слово було сказане, й безпомилково розуміла, що добра від нього їй не ждати.

Вся вона, внутрішньо зіщулившись, ждала незвичайної розмови, яка мала вирішити сьогодні її долю. Але лісничий мовчки розглядав її всю. Вона помічала, як мінився вираз його очей, як недружелюбність і злоба поступалися місцем іншим почуттям, і вони, ті почуття, ніби одурманювали його, запалюючи очі хтивим бажанням, нестримною пристрасстю, бо він був певний, що ніхто не зможе йому зараз перешкодити в його намірах. Це була давно омріяна ним радість і водночас буде заслуженою для неї розплатою, карою за образу, ганьбу й посміховище перед

людьми. Він дививсь на неї так, наче роздягав її до наго-ти, а роздягаючи, смакував її дівочу незайманість, цнот-ливість і красу.

Мовчанка щодалі ставала нестерпною, і її першою по-рушила Тетяна.

— Я хочу знати, нащо... нащо привели мене сюди? — хвилюючись, запитала.

Борис Петрович відповів не зразу.

Він сів за стіл, нащось вийняв з кишені револьвер, по-клав біля себе.

— А це ж для чого? — спитала Тетяна, зупинившись очима на зброї.

— На всякий випадок, щоб пані Тетяна знала, що я не беззбройний. Зараз,— метнув він очима в її бік,— ця річ дуже потрібна... для захисту...— Та він все ж таки забрав із стола револьвер, заховав знову до кишені.— Час, пані Тетяно, самі знаєте який...

— Я прошу... не називати мене так. Я не панянка... я звичайна дівчина, як усі...

Борис Петрович зареготав. Його зневажливий погляд зупинився на ній з таким подивом, ніби він бачив її вперше.

— А як же до вас тепер звертатися? Може, товаришкою величати? Так це слово нам вживати заборонено... Порядки не ті... Культура не та. Розумієте, пані Тетяно? Більшовицькому рабству тепер кінець! Капут, як говорять німці.

Цими словами він ніби жаром обпалив Тетяну.

— Неправда! — промовила вона, ледве стримуючи своє обурення.— Неправда! Наші повернуться... мусять повер-нутися!

Борис Петрович зареготав іще голосніше:

— Аякже! Повернуться тоді... як рак свисне!

Його слова були настільки жалючі, а сміх таким гид-ким і образливим, що Тетяна вже не могла володіти собою. В її характері прокинулось раптом щось горде, материн-ське, чого вона й сама в собі не знала. І ота гордість піді-м'яла, придушила всі інші почуття, залишивши в ній тіль-ки зненависть і огиду, що клекотали, підмивали її до на-ступальних дій, незважаючи на те, що станеться з нею потім.

Ошалілий бистрий погляд її нишпорив по столі й зупи-вився на графіні з водою. Схопити б його і з усього роз-маху вдарити по оцій лисіючій голові, щоб урвався його образливий сміх, навіки зціпились заанімілі тонкі губи.

Та він помітив її шукаючий погляд, розгадав потайний намір, бо, нахмуривши брови, попередив:

— Пані Тетяно! Не робіть дурниць. Маленька куля може швидше долетіти до вашого серця, аніж графин до моєї голови. Я не затим посилав своїх людей, щоб з вами тут сперечатись. Я маю говорити про діло... Сідайте і слухайте, що вам скажу.

Натяком про кулю він стишив її раптовий спалах, і Тетяна, не сідаючи, продовжувала слухати, схиливши голову.

— Ми з тобою мали бути чоловіком і жінкою, але, на жаль, цього не сталося. Я розумію: з одного боку, я старший від тебе... набагато, з другого — ти, як це я зрозумів тоді, в сільраді, любила іншого. Так, так, любила...

Він помовчав, дивлячись на Тетяну, яка нічого йому не відповідала і не підводила схиленої голови.

— Але ж війна внесла багато дечого... Нового... Я вже чув... Іван Крутояр на фронті... Не відомо, що з ним станеться...

Цими словами наче обжалив їй серце. Тетяна метнула на нього повними зненависті очима. Він, хоч і зрозумів її погляд, проте і виду не подав, а продовжував далі:

— Війна є війна! Сьогодні ти жив-здоров, а завтра твої близькі ждуть «чорнової»... тобі ж я хочу сказати правду... Тепер уже можна... Щоб ти знала... з ким маєш справу.

— Здогадуюсь...

— Здогадатись важко... Як мені важко було критися... з своїм минулим. Адже я — син дворянина, самого справжнього. Його вже нема. Помер кілька років тому. Але в мене до більшовиків є свої рахунки... Добрі люди дали мені притулок. Я в них переховувався і, як бачиш, свого діждався. Настає мій час розплати... Та це вже моя особиста справа. Скажу тільки, що дуже допомагав мені Криволапка...

— Криволапка... теж був з ваших? — якось вирвалося в Тетяни.

Лісничий уточнив:

— Ні, він син поміщика. До дворянства його батьки не доскочили, але він теж потерпів від Радянської влади. Та не про Криволапку хочу зараз говорити... про тебе, Тетяно!

Він вперше не назвав її «пані Тетяно», зваживши, мабуть, на її прохання, і, не відриваючи від неї очей, стежив за кожним її рухом.

— Не криюсь! Я ще й досі люблю тебе, Тетяно. Знаю, яка ти хазяйка, якою була б мені дружиною, коли б... не той хлопець... Іван Крутояр... Він збаламутив твою душу,

розбив і моє щастя. Тетяно! Таню!..— Борис Петрович навіть вийшов з-за стола, ступив крок до неї й помітив, як в очах її майнуло відчуття страху. Лісничий це зрозумів і не посмів взяти її за руку, а ще з більшою ніжністю, жаром і благанням почав умовляти:

— Таненя моє! Ще не пізно. Ще все можна виправити. Ти житимеш зі мною в багатстві, в добрі. Я одягну тебе, як королівну, дістану для тебе такі вбрання, в яких ти зроду не ходила. Я дам тобі достатки, яких ти ніколи не мала. Забудемо все, що сталося між нами... Зоставайся! Будь хазайкою в моєму домі. Ти молода, красива... З такою дружиною не соромно навіть німецьких генералів до себе запросити в гості чи виїхати разом кудись на офіцерський бал... Я сподіваюсь, що ти розумна дівчина і даси свою згоду. Правда ж?

Тетяна слухала лісничого немовби вві сні, бо думала про рідну хату, де лишилася на долівці непритомна мама. Вихором металися в її голові думки, одна за одну тривожніші, неспокійні, болючі...

«А може, вони як упали, та й досі лежать на тому місці, сходячи кров'ю, і якщо до них не встигнути вчасно, то й зовсім помруть».

Це припущення, мов жалючий удар, вразило Тетяну, обдало її морозцем, викликало в ній ще більше занепокоєння, страх і відчай.

Коли ж лісничий замовк, ждучи відповіді, Тетяна несподівано простягла до нього руки і голосом, сповненим глибокого страждання, муки, болю і водночас якоїсь певної надії, промовила:

— Відпустіть мене додому!

Борис Петрович засміявся:

— Додому? Так швидко? — І в його обличчі з'явилися недовіра до неї й підозра.— Ми так давно не бачилися з тобою, ще й не поговорили до ладу, ні про що не домовились, а ти вже хочеш залишити мій дім.

— Бачите, один з поліцаїв ударив прикладом маму. Я лишила їх непритомними... на долівці... Не знаю, що з ними... Я мушу йти.

— Твоя мати, мабуть, сперечалася з ними,— холодно сказав лісничий, без будь-якого співчуття й жалю до неї.— А поліцаї свою службу знають. На жаль, відпустити тебе зараз не зможу, бо розмова ще не закінчена.

Борис Петрович запалив сигарету і, нагло дивлячись Тетяні в обличчя, сказав:

— Мушу попередити, завтра розпочинається набір до Німеччини жінок, дівчат, хлопців. Твій рік народження підлягає мобілізації. Сьогодні кожному будуть вручені повістки. Це по-перше. По-друге, мені відомо, що твій батько... — лісничий запитливо глянув дівчині в очі, — твій батько зараз перебуває в партизанському загоні. Не думай заперечувати. Я знаю точно і дивуюсь. Смішні ці люди, партизани... На що вони сподіваються? З ким збираються воювати? Німці громлять Червону Армію, і вона біжить без оглядки, залишаючи місто за містом. Німецька армія з її технікою підкорила собі всю Європу, бо вона непереможна. Це сила. Це такий мур, об який розіб'ється все. Немає для неї перепон! І раптом якась група партизанів хоче починати боротьбу... З ким? З німцями? Хіба це не смішно? — І лісничий справді щиро зарегавав. — Та він же, німець, тільки один танк сюди надішле — і готово! Розчавить усіх, коли не розбіжаться, як миші, хто куди.

Сміх урвався так само несподівано, як і вибухнув. Лісничий пройшовся по світлиці й продовжував:

— Я раджу тобі, Тетяно, сказати батькові, хай отямиться і не встряє, куди не слід, а потихеньку лісникує, як і до цього, бо інакше може опинитися... на гілляці з зашморгом на шиї. Я маю вказівку гебітскомісара до партизанських родин застосовувати репресії.

— Не розумію, нащо це ви мені говорите? Адже батька тут нема. Батько відступили разом з Червоною Армією. Лісничого наче хто вколов.

— Навіщо ти мені брешеш? — закричав він, скаженіючи, відразу спалахнувши. — Я його бачив на власні очі, бачив, бачив і помилитися не міг, бо не перший рік його знаю.

Лісничий знову пройшовся по світлиці, не припиняючи розмови:

— Я розумію добре, яка ж порядна дочка свого рідного батька не виручатиме. Адже так? Ти хочеш зберегти йому життя, і я в цьому можу тобі допомогти. Тільки нехай він з'явиться до мене. Я дещо в нього спитаю, дещо йому скажу... як майбутньому родичеві...

— Падлюка! — закричала, не володіючи вже собою, Тетяна. В цю мить вона забула навіть про матір, про безпеку, яка загрожувала їй самій.

Відчувала, наче вся кров збунтувалася в її серці до останньої краплиночки, шукаючи виходу, і нічим уже не можна було ані зупинити, ані вгамувати її. Обурення, люта зненависть, незнана досі безстрашність раптом заволоділи

всім її еством. Вона бачила перед собою лише його обличчя з усмішкою на тонких губах, відчувала його холодний гадючий погляд, розгадувала потаємні наміри, й ніщо вже, ніщо не могло її зупинити від рішучих дій.

Вся тремтячи, бліда, з палаючими очима, Тетяна ступила крок до стола, де він зупинився, й помітила, з якою полохливістю і страхом спалахнули його очі. Він інстинктивно відступив назад, навіть підвів руку, захищаючись від разючого удару. Вона бачила перед собою зараз справжнього ворога, до якого в неї не було ні милосердя, ні жалю.

— Сам продався німцям, а тепер спонукаєш на зраду й мене? Щоб дружиною стала... Хазяйкою... Обіцяєш багатства, дороге вбрання?.. Щоб я допомагала тобі? Та ще з ким? З рідним батьком душити мій народ, відбирати в нього найдорожче в світі — волю, за яку пролито стільки дорогої крові? Цього ти хочеш? Для цієї розмови наказав суди мене привести?

Безстрашна, красива в своєму обуренні й одвертій прямоті, Тетяна в цю хвилину вже не думала, що з нею станеться потім, вона говорила йому тільки те, що відчувало її ображене серце, чистота й горда непідкупність її волелюбної чесної душі.

— Коли б моя сила... я... Я б задушила тебе зараз власними руками, мов гадину... мов слизняка!..

— Не підступай! — закричав він, перелякано стежачи за кожним її рухом. — Не підступай! Уб'ю!..

Хто знає, чи оцей боягузливий крик, чи чорний отвір револьвера війнув освіжаюче на неї, але вона тільки в останню мить помітила в його руці смертельну зброю й зупинилась. А він, скориставшись з її тимчасової розгубленості, яка могла закінчитися для неї трагічно, повчав:

— Здуріла зовсім! Ти, мабуть, забула, з ким маєш справу. Я можу тебе вбити і не відповідатиму за це, бо ти дочка партизана.

Немовби бризнув гасу на вогонь — ще з більшою лютістю спалахнула Тетяна:

— Вбивай! Я смерті не боюсь! Ненавиджу тебе! Не коритимусь вашим порядком... І ніколи в світі не буду твоєю дружиною! Знай!..

— Його ждатимеш? — аж занадто тихо й злісно прошепотів лісничий, наливаючись одразу кров'ю. — Ждатимеш... Івана Крутояра?

— Ждатиму! — безстрашно відповіла Тетяна. — Червону Армію ждатиму і, звичайно, його, мого Івана...

— Значить... і досі любиш? Його любиш?

— Люблю!

І вже не вона, а він підступив до неї, сповнений ревності, гніву й нестримної люті. Мов блискавка, промайнуло в голові: «Ударить... зараз... зараз він мене вдарить!..»

Ще встигла помітити Тетяна, як в цю хвилину рвучко розчинилися двері до світлиці і в них з'явилася в чернечому одягові Марія Ворон, що її Тетяна бачила осінньої днини в лісі, але ніяк не могла тоді відразу розгадати, хто ж вона.

— Що тут робиться! — почувся тривожний, але знайомий голос черниці. Вже не почула відповіді, бо в цю мить лісничий важким кулаком з усього розмаху вдарив Тетяну в голову... Наче іскри викресав перед очима, і одразу потім все покрила густа п'ятьма...

14

Крізь розчинені двері до хати ввійшла зозуляста курка, повернула голову сюди-туди і, побачивши на долівці людину, сполохано засокотала.

Тітка Степанида розплющила очі, глянула на стелю, на вікна, пригадала все, що з нею сталося.

— Тетяно! Де ти? — гукнула дочку й сама здивувалася — такий голос у неї тихий і слабкий.— Таню, підведи мене.

Тетяна не озвалась, тільки зозуляста курка засокотала знову й вийшла крізь розчинені двері. Напружуючи сили, наче після тяжкої недуги, Степанида підвелась і, як тільки ступила крок, відчула, що голова йде обертом. Хитнулася на ногах, але не впала. Страшенно мучила спрага. Зачерпнувши з діжечки кварту води, вона з такою жадібністю припала до неї, ніби цілісінський день жниувала в полі під палючим сонцем.

Степанида сіла на застелене ліжко, скинула хустку, а на ній так і запеклася червона і густа пляма. Помацала рукою болюче місце, відчула зашкарублу, присохлу кров. Степаниді б змазати зранене місце йодом, забинтувати. Та хто ж це зробить? Якби Тетяна була вдома...

Хтось злегенька постукав у розчинені двері. Степанида не обізвалась, вважаючи, що то їй вчувається таке крізь нестяму. Незабаром хтось увійшов до хати, неголосно привітався:

→ Здрастуйте!

Цей голос Степанида почула, розплющила очі, пильно глянула до порога й побачила двох солдатів у військовій формі, при зброї, що мовчки дивилися на неї.

— Іван! — вирвався з її грудей радісний, але ослабілий крик, і в ту ж хвилину від дверей почувся, на жаль, не його, не Іванів, голос:

— Я, тітонько, не Іван. Моє ім'я Леван. Грузин Леван Богатурія. А це мій товариш з Азербайджану Курбан Абасов. Окруженці ми. Пробиваємось до лінії фронту. Проголодалися дуже.

— Зараз. Я зараз вас нагодую. У мене є борщ і вареники з вишнями й сметаною.

Степанида підвелася з ліжка, ступила крок і, мабуть, впала б, якби не підтримали її сильні руки бійця.

— Що з вами? — запитав співчутливо Леван, помітивши на сірій хустині темнуваті плями крові.— Ви хворі? Лягайте, лягайте, будь ласка. Ми самі знайдемо собі щонебудь поїсти.— І вони, бійці, бережно, мов рідну матір, поклали її в ліжко.— Хто ж це вас так побив?

— Та хто ж — поліцаї! Увірвалися в сторожку, забрали мою дочку, повели до лісничого. А нащо забрали, нащо її туди повели — невтямки мені. Весілля в нього розстроїлося з моєю Тетяною. Це треба довго розказувати, а я зараз слаба.

— Не треба, не треба, матінко. Ви заспокойтесь, не розстроюйте себе.

— Дочку поліцаям не давала виводити з хати,— продовжувала розповідь Степанида,— так він мене, отой лобуряка, як торохне прикладом по голові, а тоді ще і в груди — так я й сіла на долівку, нічого не пам'ятаючи.

Бійці не стали діставати з печі ні борщу, ні макітри з варениками, а взяли хлібину та одкрояли собі шматок сала і, побажавши тітоньці Степаниді швидшого одужання, вийшли на подвір'я.

І вже недобрати господині, чи були ті люди в її хаті насправді, чи то привиділося їй, бо знову вона лишилася сама.

«Ще трохи полежу, а тоді піду до Бориса Петровича». Згадка про дочку лягає новою тривогою їй на душу. Намагаючись себе заспокоїти, вона уявляє собі зустріч з лісничим. «Ну, трапилося в них таке... Що ж поробиш? Серцеві не закажеш... Та вже й час минув. Припокоїлась дівчина. За що ж її тепер карати?»

Степанида відчуває, як знову в неї паморочиться голова,

хитаються, двояться перед очима вікна, квіти, двері. Невідомо звідки налягає туман, окутує, застилає собою всі хатні речі.

«Не буде ж він її затримувати в себе силоміць. Та й Тетяна сама обіцяла швидко повернутися».

Степанида заплющує очі.

«Ніби мені легшає». І вже не пам'ятає й сама того, коли підступив до неї, непомітно здолав її міцний, всевладний сон. Не бачила, коли заходило сонце, коли спустилася над лісом ніч і засвітилася величаво, іскристо вечірня зірка. А потім вплив із-за дальніх дерев ущерблений місяць, поволеньки підіймаючись у височінь, ніжно торкнувся вікон, зазирнув і до хати, розіслав по доливі своє осяйне, тихе проміння... А коли згодом, піднявшись вище, оте проміння впало на Степанидине обличчя, вона прокинулася і в перші секунди не добрала, чому вона лежить на застеленому ліжку, не вкрита ковдрою, одягнена.

Потім згадала все, що трапалося з нею. Голова проясніла, і не двоїлися хатні речі, як то було раніше. Степанида підвелася з ліжка, вийшла на ганок, глянула на високий місяць, зрозуміла, що вже пізній час, а Тетяни й досі немає, і тривога прокинулася в ній з новою силою.

«Де вона може бути? У лісничого? Оце він так довго розмовляє з нею? А може, навмисне її затримує й допитується про батька?»

Невдоволення прокидається в Степанидиній душі на Власа. «Казала ж йому: подумай, чоловіче, куди йдеш? Чого йдеш? Живи собі мирно, тихо, нікого не чіпай, то й тебе ніхто не зачепить. А тепер бідна дитина мусить за нього страждати».

Степанида уявляє собі Тетяну, як вона стоїть перед лісничим, а він намагається дізнатися про партизанський загін: в якому він урочищі розташувався? І хто командир? І скільки бійців та яка в них зброя?

«Ну звідки ж Тетяні про таке знати? Ось я зараз сама піду до нього, поговорю, попрошу гарненько. Він же таки стільки працював тут, у лісництві, знає Тетяну з дитячих літ, знає, коли вона ще була школяркою. Не раз бував у нашій сторожці. У зяті до нас горнувся... І тепер раптом її допитує та, може, ще й гримає на неї, погрожує їй, залякує... Ні, я таки піду до нього!» — вирішує Степанида, твердо вірячи в те, що вона вирятує свою дочку та ще і йому самому скаже: «Як же, — мовляв, — не соромно вам, Борисе Петровичу, озброєних поліцаїв присилати до нашого

куреня? Вони не тільки повели з двору Тетяну, а ось і мені «гостинців» лишили — бодай їм руки й ноги звело!» — І вона покаже йому ще не загоєну рану.

Він мусить зглянутись на неї, бо вона ж його не раз пригощала в своїй хаті і робила все для того, аби догодити майбутньому зятеві.

«Треба йти, треба! Чим швидше, тим краще, щоб моє дитя там не мучилось, не страждало...»

Степанида пов'язалася іншою, вихідною, хусткою, одягла зверху теплішу кофтину, по-хазяйському замкнула сінешні двері. Ключ лишила там, де завжди, — під пристінками. На якусь хвилину затрималася біля воріт.

Непорушно стояв над криницею журавель. Тінь від нього лягла через усе подвір'я і зламалась, застигла на голубій стіні хати. Запам'яталися ще чомусь वोгга цямрина і залізна дужка на дерев'яному відрі, що виграла в проміннях місяця і виблискувала справжнім сріблом.

Дорога до лісництва була їй добре відома, але йти вона не поспішала, бо знала від свого чоловіка, що лісничий сердиться, коли його хтось турбує вночі. Доведеться ждати ранку, а тоді вже вона все зробить, щоб визволити рідну дитину.

Стоїть ліс німий, тихий, таємничо насторожений, хоч ні на просіці, якою вона йде, ні на обочинах, де застигли густі кущі, нікого не видно. Не чути нічого: ні крику нічної пташини, ні шерхоту перебігаючої звірини, ні вітряного найменшого подиху. Все затихло. Все спить. І все ж оця тиша чомусь страшить Степаниду. Страх народжується в ній і підіймається з невідомих їй глибин, як туман. Він давить, обдає холодом, непокоїть, та вона не зупиняється. Переборюючи неприємне відчуття самотності, йде далі й далі... Ось рясні тіні від старезних дерев геть-чисто заснували дорогу, обсипану пожовклим листям. Ясніють всього кілька цяточок, освітлених місяцем, і ось на одній з них Степанида помітила раптом жабу. Вона сиділа над самою дорогою, нікуди не втікаючи, вилискуючи змокрилою шубкою. Степанида не сполохала її, а обминула, ще й озирнулася, чи сидить досі. Сидить, як і до того, витріщивши свої баньки, наче перед собою нічого не бачить і не чує.

Поволі спливає час. Ще швидше підбивається місяць. Коротшими стають тіні. Степаниді здається, що там он, на сході, світлішає небо, десь за обрієм народжується новий день світанням... Що ж принесе з собою той грядущий день?

Не думала зараз Степанида про свого чоловіка, але чомусь він постає в неї перед очима, заклопотаний, мовчазливий і дуже втомлений, яким звикла вона бачити його останніми днями.

Як хотілося їй, щоб він зараз зустрівся їй в лісі, на оцій безлюдній дорозі, аби вона могла з ним порадитись, розказати йому, яке горе неждано-негадано спіткало їхню сім'ю. Так де ж його знайдеш, коли Степанида знає, що його в цьому лісі нема. Заскочив він якось на хвилинку додому вночі чисту білизну взяти та й каже: «Ти мене, Степанидо, не чекай, бо йде наша група на диверсію. Повернемося через тиждень... А може, й затримаємось». Пішов — і нема. І не знає Степанида, де його тепер шукати, звідки виглядати... Та ще добре, коли та диверсія пройде в них благополучно. А як ні? А як напорються партизани на ворожу засаду? Що тоді буде з її Власом?

Тільки розстроїла себе Степанида такими думками...

...А дорога перед нею як лежала, так і лежить, осяяна місяцем, помережана тінями — довга, безлюдна, таємнича...

Ввійшла в урочище, де так розрослися дерева, що заступили собою й місяць. Наче сутінки вечірні впали раптом навколо, а з потемнілих гущавин війнуло на Степаниду неприємним ознобом страху. Прискорила кроки, щоб пройти це урочище, намагаючись себе заспокоїти.

«І чому це мені так лячно стає сьогодні в лісі, коли навколо живої душечки ніде не видно?» Проте відчуття страху не зменшувалось і не зникало.

Степанида тільки тоді трохи заспокоїлась, коли вже вийшла знову в світлішу ділянку лісу, де місяць світив так само, як і раніше.

Поволі ясніло на сході, а коли в неї перед очима замаячили будинки лісництва, то вже й зовсім настав світанок і крізь голі дерева десь там, на далекому обрії, вже займалася першим багрянцем ранкова зоря.

Незабаром Степанида підійшла до воріт садиби лісничого, зупинилась, відчувши в собі якусь особливу тривогу й хвилювання. Несміливо поторгала клямку і відчула, що хвіртка на засуві. Не відважувалась грюкати, щоб не розбудити передчасно Бориса Петровича. Може, він ще спить? Але непереможне бажання швидше дізнатися про Тетяну, побачити її було настільки сильним, що мати почала ходити перед вікнами, сподіваючись, що дочка помітить її через вікно і сама вийде до неї назустріч. Та вікна були завішені непроглядними шторами, і матері знову довелося

сісти на лавочку біля воріт і терпеливо ждати. Хтось же мусить вийти на подвір'я, і тоді вона подасть свій голос, щоб їй відчинили хвіртку.

Вже зовсім зоря стала багряною. Викотилось з-за обрію сонце, а в садибі лісного все так же було тихо й безлюдно. Ніхто не грюкнув дверима, ніхто досі не вийшов з будинку.

«Невже й досі спить Христя? — подумала Степанида, згадавши про домашню робітницю.— Уже пора б їй поратись, а вона, бач, досі вилежується». Та ще дивніше матері, що не виходить з хати Тетяна. «Вона ж завжди встає раненько».

Згадка про дочку непокоїть матір, засмучує, породжує різні здогадки. А може, оті головорізи тільки збрехали їй, матері, що забирають Тетяну до лісництва, а насправді повели її до села, до старостату, що розмістився в колишній сільраді? Подумавши про таке, Степанида ще дужче занепокоїлась.

«Постукаю. Хай сердиться Борис Петрович, а я своє робитиму. Я — мати. Я мушу знати, де моя дочка, що з нею сталося...»

Степанида рішуче підійшла до хвіртки, загупала в неї кулаком. Одразу завалував Карат. Задзвенів залізний трос, брязнув металевий ланцюг, на якому був припнутий собака, а через хвилину розчинились сінешні двері і жіночий голос, зовсім не знайомий Степаніді, невдоволено запитав:

— Хто там грюкає? Пана бургомистра немає вдома.

Жаром обдало Степаниду від тих слів.

— Відчиніть! — закричала вона відчайдушно, цокаючи клямкою.— Відчиніть зараз же! Я — Тетянина мати... з лісової сторожки.

Почулися неквапливі кроки, брякнула клямка на хвіртці — і Степанида побачила перед собою в чернечому одязі Марію Ворон. Побачила, впізнала і в першу хвилину дивилася на неї так, ніби черниця з'явилася перед нею з того світу.

Тарсилія майже не змінилася зовсім, тільки очі її, як і колись, глибокі, красиві, світилися зараз холодною відчуженістю, недружелюбством, притаєною жадобою помсти всім, кого вважала причетним до її поневірянь.

— Що вам потрібно? — першою порушила неприємну для обох мовчанку Марія Ворон.— Я ж сказала, Бориса Петровича немає вдома.

— До Тетяни я...— вимовила Степанида, відстороняючи черницю набік.— Дочка моя тут.

— Нема! — суворо звівши брови, відповіла черниця, дивлячись Степаніді в очі.

— Як нема? — аж скрикнула здивовано мати, бліднучи на виду.— Як же нема, коли поліцаї забрали її просто з дому і сказали...

— Нема! — роздратовано обриваючи жінку, промовила черниця й потягнулася до клямки, щоб зачинити хвіртку.— Ще вчора її одвели до старостату поліцаї. Борис Петрович теж поїхав туди кіньми.

— А нащо... до старостату? — боязко перепитала мати, не зводячи очей з обличчя черниці.

— Як нащо? — здивувалась Тарсилія, і в очах її спалахнули вдоволені вогники.— Хіба ви не чули? Не знаєте? Сьогодні відправляють першу партію молоді на роботу в Германію — хлопців, дівчат, молодих жінок.

Ця несподівана новина так вразила матір, що вона мало не впала тут же, біля хвіртки.

— Мою Тетяну?.. В Герма... Ви кажете правду?

— Цим не жартують. Та й чого б це я вам говорила неправду? Знаю точно. Вчора ще мали вони пройти медичний огляд, а сьогодні зранку їх поженуть до станції, грузитимуть у вагони.

Слова її, мов нещадні каменюки, падали на материнську голову, забивали подих, туманили розум.

— Як же це? Отак відразу... без попередження... Схопили, не дали отямитись, ні порадитись з батьками... І вже в чужину далеку... до наших ворогів... Силоміць, як рабинь...

— Може, хочете самі переконатися, що в хаті нікого стороннього... То прошу, заходьте!

— Чого ж заходити? Я вірю вам... Але як же можна отаке робити? Горя завдавати матерям... Я піду... Проститиму Бориса Петровича. Він мусить зглянутись. Одна вона у нас... Одна-однісінька... Куди ж її забирати?

Марія Ворон бачила й розуміла страждання матері, але це її не хвилювало. Змовчала й про вчорашню Тетянину сварку з лісничим. Ні слова не сказала, як ударив він її у висок, збив з ніг, перелякав своїм криком Христю, що кинулась було допомагати Тетяні, а хазяїн не дозволив, наказав гукнути з лісництва поліцаїв. Пішла Христя, гукнула їх, а сама, не повертаючись у хазяйський дім, втекла з переляку і невідомо де й досі блукає.

— Чого я стою? — розгублено промовила мати.— Треба ж поспішати. Може, ще встигну і поверну її додому.

— Навряд,— сказала черниця.— Хто вже потрапив до їхніх рук, додому відразу не повертається.

— А я не дам!.. Не дам своєї дитини... Вирятую з біди... Яка б же я була мати, щоб не допомогла? Проситиму, благодію... Вони ж такі люди. Зглянутья на моє горе... Мусять зглянутись...— І вона вийшла за ворота. Спочатку хитаючись, ніби п'яна, а тоді вже твердіше, бистріше, наче підганяв її в спину сильний вітер.

Марія Ворон якийсь час дивилася їй вслід, зловтішно посміхаючись, потім причинила хвіртку. Цокнула клямка — і на подвір'ї знову настала тиша.

— Не дам! Не дам!..— вимовляла Степанида не почувачи під собою ніг. Єдина думка, єдине бажання швидше дістатись до сільради, де містився теперішній старостат, і просити їх, і благодію, щоб зглянулись на неї, Степаниду, матір єдиної при ній дочки, й відпустили її додому.

Переправилась Степанида на той бік Дніпра невеличким поромом, що його тягнув буксир, і одразу помчала вуличкою до знайомого з дитинства майдану. Дорогою зустрічались знайомі люди, помічали стривожену, прибуту горем Степаниду, та їй не було часу ні зупинитись, ні розмовляти з тими людьми, бо вона дуже поспішала. Кожна хвилина для неї дорога. Не запізнитися б, вчасно прибігти.

Ось уже й сільрада з дерев'яними східцями. Захекана, зупинилася на тих східцях, бо серце билосся, мов навіжене, ладне розірватися на шматки. Хвилинку б відпочити, передихнути. Але хіба є для цього час? Так і влетіла в розчинені двері. Перший чоловік, кого вона тут побачила, був сільрадівський сторож дід Никифор.

— Тетяна!.. Дочка моя...— забувши навіть привітатися, ледве вимовила Степанида, втупившись в нього стривоженими очима.

Він все зрозумів одразу й відповів матері, яку багато років знав, як і всю її сім'ю, співчував зараз її горю:

— Запізнилась ти, Степанидо. Вже погнали їх усіх до станції... Бачив і твою Тетяну серед гурту. Борис Петрович теж туди поїхав... Ну... Тетяни не взяв на бричку... Я ж пам'ятаю той день, коли він на конях-рисаках підкотив до сільради з нареченою... А зараз ось її, бач, на Германію визначив.

Степанида зблідла, зів'яла відразу і, мабуть, упала б, коли б дід Никифор не підтримав її вчасно.

— Ти сядь, Степанидо, відпочинь трохи... Мабуть же, всю дорогу бігла.— Він зачерпнув квартою водиці, дав їй напитися, співчутливо дививсь на неї, коли вона пила ту воду, й помітив на голові в неї присохлу, запечену кров.

— Це що ж, вони вже й тебе приголубили? Бачу, не ти одна страждаєш... Було тут і крику, і плачу. Поліцайня разом з німцями по хатах шастали, хватали дівчат, хлопців, жінок молодих, котрі бездітні, закрили їх в сараї, а раночком скомандували йти до станції... Так і повели всіх під конвоєм...

Степанида вже його не чула. Не прощаючись, вона вишла з приміщення старостату. Бачили люди, як звернула потім на битий шлях, і швидко пішла, й пішла до станції, нічого не помічаючи перед собою, потрапляючи часом у дощові калюжі, мов навісна.

Видно вже водокачку, старі осокори, а за ними состав товарних вагонів і паровоз, з труби якого разом із димом виривалися іскри й гасли в повітрі. Несподівано над будкою машиніста здіймається густа пара. Степанида бачить її, і вже потім долітає звідти протяжний гудок. Він, наче удар, зупиняє Степаниду. Вона хапає повітря на повні груди, зривається з місця і знову біжить уперед.

— Не встигну... Невже не встигну?.. Не побачу її, не врятую...

Степанида напружує останні сили, хоч у неї вже підломлюються коліна, не вистачає повітря, перехоплює подих, і вона відчуває, що ось-ось упаде отут, на шляху, бо, мабуть, не стане у неї сили підвестися, щоб добігти, побачити Тетяну, сказати їй хоч словечко...

Вже лунає другий гудок. Все дуркотять гальма вагонів, густішим стає дим з труби, і, не даючи третього гудка, паровоз, а за ним весь состав поволі рушає від невеличкої станції, занедбаной в глушині подніпровського краю.

— Зупиніться-а-а!.. Зупиніться-а-а-а!..— нестямно кричить Степанида і на мить кам'яніє, побачивши звідси, як до вороних коней, запряжених у бричку, що стоїть в тіні розлогої крони, виходить з станційного будинку, прямуючи до своєї брички, Борис Петрович.

Метнулась до нього з благальним криком:

— Тетяна!.. Де моя Тетяна?..

Від того відчайдушного крику лісничий здригнувся, різко обернувся і, вгадавши Степаниду, швидко скочив на сидіння, штурхнув їздового поліцає в спину:

— Поганяй!..

Рвонули коні, протупотіли по містку й понеслися шляхом з такою швидкістю, на яку здатна була їхня рисиста порода.

Степанида заніміла від болю, відчаю й образи. Кілька секунд вона стояла ніби приголомшена й дивилась, як, віддаляючись, меншали і коні, і бричка... Як відлітала з-під кінських копит і з-під коліс самої брички грязюка на обочині дороги, порослої густою, але вже пожовтілою травою. Дивилася й відчувала, ніби оті кінські копита, виблискуючі під сонцем, б'ють не землю, а безжально нівечать, шмабують її до краю зранене серце...

«Як же це так? Не вислухав... Не розпитав, чого хочу... Отак помчав... утік, щоб не бачити мене... Не знатися зі мною...»

І в цей вир її ображених почуттів і думок вривається інший внутрішній голос. Він вимагає, наказує Степаниді: «Нащо тобі зараз лісничий? Поспішай!.. Може, хоч побачиш на прощання дочку, обмовишся з нею словечком... Поспішай!..»

Вона отямлюється, зривається з місця й біжить уперед, біжить і чує, як цокотять колеса все швидше, швидше... Пробігають перед очима вагони, мелькають шпали... І тільки в ту найостаннішу хвилину Степанида виривається на перон. Не вистачає вже в неї ні сил, ні повітря... Гострий її зір помічає односельчанок. Тут були мати Оксани Смолянець, і мати Наталки Зими, і мати Ольги Политайло... Їхні дочки — вірні Тетянині подружки. Були тут також матері з сусідніх, навколишніх сіл. Особливо горювала одна з них. Голосила, криком кричала, побиваючись за своєю дочкою Катериною Малинкою:

— Ой людоньки! Та як же я житиму без неї? Вона ж у мене одна-однісінька... А її ж одірвали від мого серця й повезли... Та мені ж тепер без неї світ не милий... І куди я піду, і що не робитиму, а її ж не побачу перед собою... І не почую голосочка моєї горлиці, моєї донечки ненаглядної.

Цей крик, глибока материнська туга й відчай черкнули ще дужче по серцю Степаниду, збушували її душу, бо в неї таке ж саме горе, такий самий біль і туга за дочкою. Наче потужна хвиля морського прибою налетіла звідкись, зрвала її з місця, кинула вперед. Нещасна мати помчала доганяти состав.

— Тетяно! Тетяно-о-о! — почувся знову сповнений нестями голос.— Хай машиніст зупинить поїзд! Ми, всі матері, його просимо: хай зупинить... зупинить...

Не пам'ятаючи себе, бігла вона слідом, добре не збагнувши, що вигукує, чого домагається від машиніста. Голос її стає все слабшим, глухішим, а відстань між нею і останнім вагоном все збільшується, збільшується невблаганно, доки той вагон і зовсім не зник з очей за невисоким пагорбком.

Чи здало вже серце, чи знову не вистачило повітря, а тільки відчула Степанида, як у неї раптом підломились коліна, і вона впала з розгону, сильно вдарившись грудьми об шпалу.

— Ой! — вирвався з грудей надсадний стогін і одразу завмер. Вона згарячу навіть схопилася, не відчуваючи болю, але далі вже не бігла й не гукала дочку. Та й самого поїзда вже не видно, тільки клубочаться, пливуть, лягають на невисокі обочини пасма диму, швидко розвіюються і зникають у поруділих травах та бур'янах.

В очах Степаниди не було сліз. Мабуть, сльози ті запеклися в серці, тому воно так ниє, щемить, стискається від болю, не знаного, не звіданого досі. А в душі настала враз така порожнеча, що світ їй став немилим і не хотілось жити. І коли б оце йшов іще назустріч якийсь поїзд, вона могла б кинутися під його колеса — без страху, без вагань. Та іншого поїзда не було. І не було поблизу жодної живої душі, тільки линули з ясної висоти прощальні тужливі крики запізнілих журавлів, що, гострим кутом вриваючись у простір неба, ніби не летіли, а пропливали по синьому морю до далеких і теплих морських країв, на необхідну для них зимівлю. А їхні жалібні голоси, проникаючи в душу Степаниді, хвилювали її, видавалися такими далекими-далекими і майже неземними.

...Страшенно втомлена повернулася вона до свого одразу осиротілого куреня. Зайшла на подвір'я, постояла, подивилася на палісадничок, на осінні квіти, що їх вирощувала й доглядала Тетяна. «Хто ж вас тепер доглядатиме без неї? Вчасно поле, прополе бур'яни і підпушить ґрунт...»

Знову перед очима постає образ дочки, а губи шепочуть, вимовляють жалібні слова, і на очі набігають сльози: скупі, крупні, нестримні. Вони скочуються по щоках, падають на зелений спориш і, здається, обпікають його своїм болем.

— Зосталися ми тепер самі з батьком!.. — говорить Степанида, ніби перед нею не квіти ростуть, а стоять живі істоти, слухаючи її сумну сповідь, і теж горюватимуть за

Тетяною довгими осінніми ночами, ждучи холодних дощів, ранкових приморозків, майбутніх бушуючих хуртовин.

Не витираючи сліз, поглянула на журавель, яким Тетяна тягнула воду, на стежку, якою ходила, на сад — все ж тут, куди не поглянь, нагадує про неї, рідну, незабутню, любиму...

— Ой Таню! — скрикує у відчаї мати, не думаючи зараз про те, що хтось сторонній може почути її безутішні слова.— Як же мені гірко! Як же мені тяжко без тебе! — І горьована мати йде до ганку. Не пам'ятає, як ключем відсунула засув, як переступила через поріг спорожнілої хати.

Не скинувши хустки, не роздягнувши кофтини, вона сіла біля столу, спустошена, прибита горем. Ніщо їй не миле. Нічого не хочеться робити. Навіть їсти, хоч вона з самого раночку не снідала, не обідала... Материн зір зупиняється на рушникові, що його вишивала Тетяна. А там он, на скрині, лежить її хустка, що нею вона запиналася, коли йшла між люди. Ту хустку привіз їй колись з ярмарку батько. Тетяна дуже її любила й берегла.

Минають хвилини, минають вже й години, а Степанида все сидить на тому ж місці — не їсть, не п'є, розглядає речі, що належали Тетяні, оглядає узор, гаптовані її руками. Вони на рушниках, на скатертині. Ними оздоблені рукави кофточок і деяких суконь, пошитих нею ж самою. Матері ввижається дочка: і як вона сиділа он там, за кравецькою машинкою, і як приміряла на собі перед дзеркалом кофточки чи сукні, запитуючи в матері, чи правильно вшитий рукав, чи на місці лежать виточки, й була вдоволена, радесенька, коли обнова добре пошита й ладно лежала на її стрункій, красивій постаті.

— Донечко моя! Горлице моя! Дитя моє дороге! — линув по хаті зараз голос, не почутий нею і ніким не почутий. А вона ж, Тетяна, постає зараз так уявно в материнських спогадах і лицем своїм, і посмішкою, і голосом, що здається, ось зараз вона почує її, кинеться до дочки, обійматиме, пригортатиме до своїх грудей... І обоє вони тільки дивитимуться одна на одну, не в змозі від зворушення й хвилювання промовити бодай якимсь словечком. І, мабуть, ще плакатимуть обоє від радості та щастя.

У полоні цих почуттів, мати гадає, що з Тетяною нічого не трапилось. Це, певно, приснився негарний сон, який незабаром одійде, і вона, прокинувшись, побачить Тетяну, в рідній хаті, живу, здорову, ніким не займану...

То здавалося, що й сну ніякого не було, а просто Те-

тяна пішла в ліс по гриби, забарилася там, але мусить повернутися не з порожньою корзинкою.

«Це такі думки окутують мене, мабуть, тому, що вдарив мене по голові отой лобуряка».— І вона торкається до незаживленої рани, відчуваючи біль, який повертає її до дійсності.

Вона пригадує все, що трапалося з нею сьогодні, пригадує до дрібниці, і сама з того жахається. І знову голова у неї туманіє, бо вчувається Тетянин сміх... Той сміх раптом уривається. Знадвору долітає знову ж таки її голос. Тільки чомусь він зараз тривожний, переляканий.

«Мамо! Ой мамочко!..» — і завмирає.

Степанида здригається вся, прислухається, зорить крізь вікно на подвір'я, але там нікого не видно.

Схиляється обважніла голова. Самі собою стуляються повіки. І знову перед очима Тетяна, тільки не такою вже дорослою, а дівчинкою років десяти-одинадцяти, здоровенька, з іскристими оченятами, бистра, ловка, ніжна, мов квітонець лісова. Ось вона босонога, мов циганочка, влітає знадвору до хати, ніби метелик, обхоплює маму сміглявими рученятами, зазирає їй в очі, допитується: «Мамо! А чому ви, мамо, такі смутні та зажурені? Хіба вам щось болить? Хочете, спілої сунички дам. Я в лісі була — назбирала ось горнятко. Беріть! Куштуйте!» — І голосок її звучить, мов дзвіночок, і сама вона, в голубенькому платтячку, теж нагадує дзвіночок... Мамі приємно відчувати тепло її рук і гладеньку гарячу щічку, що тулить, пригортаючись, до її щоки...

Прокинулась Степанида. У хаті як сиділа вона одна біля столу, так і досі сидить. Не помітила, коли зайшло сонце, коли засвітилася в небі вечорова зірка. Зійшов згодом місяць, ущерблений дужче, аніж вчора, але такий же ясний, обдав, ніби вправний позолотник, срібною фольгою шиби, поклав і на освітленій долівці хрестові тіні од віконних рам.

Крізь дрімоту вчуваються Степаниді глухі й далекі людські голоси, що просять порятунку й допомоги. То несподівано вриваються до хати виразні жалібні ридання, що пробуджують жінку, жахають, примушують вслухатися в моторошні крики, і жінка розуміє, що то у лісових гущавинах плачуть невсипущі сови й від їхніх плачів прокидаються дрібні пташини і нічні звірята, намагаючись швидше сховатися в свою нору, і стають жертвою крилатого далекозорого й нещадного хижака.

Непомітно пересуваються по шибках і по долівці сріблясті тихі промені. Там он вони освітили прив'ялу травинку запізнілої в цвіту ромашки, а там лягли осяйною плямочкою на край застеленої ковдри, а там он, біля дверей світлиці, видерлись на білу стіну й непорушно застигли на ній.

Прокричав у хлівці на сідалі півень, і Степанида зрозуміла, що вже пізній час, що пора б уже їй роздягнутися та лягти спати. «Може, в глибокому сні я трохи заспокоюсь? Наберу сили, щоб пережити отаке горе, терпеливо ждати мою Таню з німецької неволі. Адже не одна вона там — багато люду туди погнали. Ждатимуть своїх дітей інші матері, і я ждатиму! — думає Степанида, намагаючись заспокоїти себе, приглушити якимось горе, вгамувати біль і відчай тяжко зраненого серця.— Тільки б пережити це лихоліття й діждатися своїх дітей: Нестора — з війни, Таню — з німецької чужини... Діждатися обох».

Раптом чує Степанида, як на ганкові задзвеніло під ходю порожене відро. Цокнула злегка клямка, спочатку сінешня, а потім і хатня. Тихенько розчинилися двері.

— Здрастуй, Степанидо! — промовив Влас, здимаючи шапку й вішаючи її на дерев'яний кілочок, забитий в стіну.— Зустрічай героя, бо є чим похвалитися — звалили під укіс німецький ешелон... з танками.

— Власе!.. Власе!..— скрикнула дружина таким тривожним голосом, якого він ще досі не чув.— Ти повернувся, а її ж забрали... Немає нашої Танечки вдома... Нема й довго, мабуть, не буде.— І глухе нестримне ридання сповнило лісникову хатину.

Наче вдарив грім з ясного неба, так ці слова вразили лісника. Він тільки зараз звернув увагу на те, що Степанида, не засвічуючи каганця, сидить біля столу, освітлена лише місячним промінням, і що вона дуже розстроєна і, мабуть, як зайшла до хати одягнутою, так і досі сидить, не скинувши з себе навіть хустки...

— Немає нашої доченьки... Зостались ми тепер з тобою самі,— причитувала дружина, а він слухав її слова, не збагнувши ще до ладу, що ж сталося з Тетяною.

Різким рухом Влас вдарив у світличні двері, й вони, жалібно скрипнувши в петлях, навстіж розчинились перед ним. Не пам'ятаючи себе, ввірвався туди й застиг... На застелене ліжко падало місячне проміння, освітлювало добре збиті подушки в чистих, білих, як сніг, наволочках з мереживними покривалами. Місячні промені освітлюва-

ли також столик з полив'яним глечиком, у якому пишним букетом розквітли хризантеми — теж білі-білі, що їх зірвала в своєму палісаднику Тетяна, прикрашаючи столик і світлицю. Все тут стояло на своєму місці, як і раніше, ніким не займане, прибране й розставлене з дівочим смаком.

— Де? — спитав батько таким голосом, що Степанида жажнулася.

Зупинившись у розчинених дверях, він дивився на неї і ждав нетерплячим, вимагаючим поглядом її відповіді:

— Говори!..

— Що ж я скажу тобі? Спочатку прийшло двоє поліцаїв, одвели її до лісничого...

— Далі! Далі! — підганяв він її, бажаючи швидше про все дізнатися.

— А далі я дізналась... Визначили її на роботи в Германію...

— І це зробив він... Я розумію... тільки він!..

Чоловікові зробилося недобре. Він вийшов з світлиці, не причинивши дверей, сів біля столу, схилив голову. Нічого більше не розпитував, нічого й не говорив сам.

— Не тільки нашу Тетяну — подружок її теж погнали: і Оксану Смолянець, і Наталку Зиму, і Ольгу Політайло, і Поліну Писанку... Матерів їхніх бачила на станції. Горюють, як і я... — Намагалась хоч трохи заспокоїти чоловіка — мовляв, не в одних нас таке горе, інші матері так само журбою вкриті.

Але, розповідаючи це все, Степанида відчула — ні до чого ці слова. Не втішити ними, не зменшити горя. Воно впало на них несподівано, разюче, як блискавка, приголомшило, прибило їх.

Замовкли обоє. Першою ту мовчанку порушила Степанида:

→ Я думаю, Влаسه, для кого мені жити в цім курені... самій? Піду з тобою. Обід варитиму партизанам, білизну пратиму... За пораненими доглядатиму. Кому що полатаю й новеньке пошию — чи штани, чи якусь сорочку, — говорила дружина, та він, певне, її не чув, бо думав зараз про свою дочку.

— На чужину... в неволю... як колись в Туреччину, — глухо промовив він. — Рабиня!.. Дочка наша... Таня наша... рабиня!..

Немов ножем, цими словами він краєв серце і їй, і собі. А потім не витримав. Голова його впала на лікті, затрем-

тіли плечі. Глухим чоловічим риданням сповнилась при-тишена хата.

Ні мати, ні батько не помітили, як майнула перед вікнами людська постать, як розчинилися потім двері й до хати увійшла дівчина в подраному платті, на якому в місячному промінні помітно чорнів закривавлений рукав...

Це була Тетяна.

15

Після дощових днів сьогодні видався теплий, ясний. Хоч повітря холоднувате, бо вже надворі пізня осінь. У хаті Степанида сама. Вона вже витопила в печі, зварила собі кулешику, але їсти чомусь їй не хотілося. Вона сідає біля вікна, дивиться, як вітер мотає оголеним гіллям довгі коси берізок, гне високі крони ясенів, обдає холодним подихом дубки і котить по верхівіттях безперервний шум, що його чути аж до хати.

І цей поривчастий шум, і дорога, що лежить, обкидана зів'ялим, але не перепрелим листям, і високе безмежне небо, синє-синє, лягають на душу Степаниді все тією ж тривожною журбою, що її, мабуть, уже нічим не розвіяти.

Цією дорогою пішла Тетяна разом з батьком до партизанів глухої осінньої ночі, а вона, Степанида, залишилася на хазяйстві одна-однісінька з своїм сумом, з важкою тугою, з неспокійними думами за них обох.

І як це воно сталося, що Степанида наче й дивилася на дорогу, але нікого там не бачила, і вже тільки тоді помітила якусь жінку, коли та зупинилася біля воріт.

«Хто б же це до мене?» — занепокоїлась господиня, прикипівши очима до входу. Розчинилася хвіртка, і на подвір'я з вузликом у руці зайшла Марфа Смолянець. Степанида впізнала її відразу і вийшла на ганок, щоб зустріти бажану гостю.

— Доброго ранку, Степанидо, — привіталася жінка, йдучи стежкою до порога. І хоч вона посміхалася, але очі в неї були зав'язані глибоким смутком. Степанида розуміла матір, що свою душечку ятрила день у день неспокоєм та журбою за дочкою.

Обчистила грязюку з чобіт об густий, ще зеленкуватий спориш, а тоді вже ступила на приступці ганку. — Принесла тобі гостинець. — І передала Степаниді вузлик яблук та груш.

— Спасибі. Можна було б приходити й без гостинців. Я добрим людям завжди рада. Заходь, Марфо, до хати.— І вона широко розчинила перед гостею двері.

Увійшовши до кімнати, Марфа скинула верхню хустку, лишившись у білій намітці, роздягла й кофту, поклала на скриню.

— Це ж я тебе, Степанидо, не бачила відтоді, як ми дочок виряджали на Германію. Одержала я від Оксаночки моєї листа і вирішила тебе провідати.

— Листа прочитаєш і мені розкажеш, що робиться в селі, бо я в лісі живу, ніде не буваю й до мене рідко хто тепер заходить.

— Новини є! — І Марфа озирнулася. Господиня зрозуміла той насторожений погляд і заспокоїла гостю:

— Сміливо говори. Я в хаті сама.

— Про коней чула?

— Яких коней?

— Хто його знає, чиї то вони були, але коні добрі. Мабуть, голів з п'ятдесят. Гнали їх вночі поліцаї до району, осідланих, при повній зброї... А тут, де не візьмись,— партизани! Охорону перебили, а їхню зброю і осідланих коней взяли собі. Між людьми в селі така чутка ходить, що то вже діє Морозенко з своїми хлопцями.

— Добре! — сказала Степанида, продовжуючи слухати новини.

— А в сусіднє село Іванківці ввірвалося кілька машин німецьких серед білого дня і давай свиней брати. Взяти — взяли, а вивезти не пощастило.

— Знову партизани помішали?

— Нагрянули, обстріляли. То німці, мов очманілі, втікали звідти. І свиней лишили, і машини. В одну тільки вскочили, як оглашенні. А то ще чутка в народі... Ніби партизани звалили під укїс цілий ешелон з танками німецькими...

— Про танки і я чула,— озвалась Степанида, згадавши Власову похвальбу, хоч і не сказала, що до тих танків причетний її чоловік.

— Отак як наслухаєшся та подумаєш, що не скоряється німцям наш народ, то й на душі легше. А тоді як здумаю про дочку — сумно мені робиться. Так же мене давить журба, що місця собі не знаходжу. Ти тільки послухай, Степанидо, що мені пише дочка, дитя моє дороге.— І Марфа Смолянець, діставши конверт з німецьким штампом, виймає з нього лист і починає читати:

← «Добрий день, мої дорогенькі мамочко! Передаю я вам

сердечний привіт з далекої сторони та бажаю вам здоров'я і всього найкращого у вашому житті. Знаходимось ми у бауера — заможного німця, куркуля. А крім нас, ще є дві полячки, чешка, французенка і словачка. Хазяїн недобрий. Тільки й чуєш крик та лайку, наче в дурному домі. То я до того шмаркатого німця ні слова, ні півслова... Сама собі, як та ніч. Так наблюся за день, що й рученьки мої мліють і заснути не можу. Журба мене сушить, журба мене мучить, і нікому мене тут пожаліти. Мамо, коли б ви знали, як нам тут «добре», то бодай світу сонця не бачити. Чи ми кого вбили? Чи так кого зобидили? Та ми ж іще й на світі не жили — ні сходили, ні згуляли...»

Затремтів голос у Марфи, а очі налились сльозами, затунали рядки листа.

— Донечко моя! Страднице моя! — промовила мати, наче вона читала не доччин лист, а перед нею сиділа її Оксаночка й розповідала сама про своє гірке життя, про страшну німецьку неволю.

Мовчки слухала й Степанида сумне послання, співчувала Марфі, раз у раз втираючи кінчиком хустки очі, що теж запливали сльозами...

— Читай же далі,— нагадала Степанида, і Марфа, витерши очі кінчиком хустинки, продовжувала сумну сповідь:

— «Опишу вам, мамо, що ми їмо. Двічі на день дають нам супу, а суп такий, що в нім голову можна мити, і якби собаці дати, то втікала б з дому, не оглядаючись. Ні кішка, ні собака, ні свиня не їстимуть, а нам дають.

Мамочко рідненькі. Коли б ви знали, як я скучила за вами! І встаю, і лягаю спати, та все думаю про вас. Хоч би на часочок побачитися з вами. У поле вийдемо... як повіє вітер з рідного краю, то наче справді він такий пахучий, як троянда... І ото стану я проти вітру, стою, доки покотяться сльози з очей...»

Мати знову зупинилась, щоб витерти й собі сльози, і, хвилюючись, продовжувала:

— «А це діждалася листа від вас, то немовби я з вами поговорила. Я його читала, а сама криком кричала... І ніхто мене не міг спинити... І хазяйка моя прибігла, а я наче здуріла від радості, обцілювала кожне слово, кожний рядочок».

І раптом Марфа, подивившись на Степаниду, затихла.

— Ти що? — сполошилася господиня, одразу відчувши якусь тривогу.— Чому замовкла?

— Про твою Тетяну тут вона згадує.

— Ану, дай! — тихо промовила з якимсь страхом Степанида, беручи того листа й читаючи його вголос.

— «...Кликала мене Тетяна з собою, а я побоялася. В когось з дівчат знайшовся залізний вороток. Дівчата проломли дірку і на всьому ходу виплигнули з вагона. По них стріляв вартовий німець з автомата, і я бачила, як Тетяна впала з насипу й не ворухнулася».

— Не хотіла я тобі цього читати,— сказала Марфа, співчуваючи.— Це ж горе. Страшне горе...

В Степанидиній душі відбувалася боротьба: «Сказати правду Марфі? Відкритися чи змовчати поки що? Не вбито Тетяну. Вона несподівано повернулася додому серед ночі. Кілька днів переховувалась, тоді прийшов батько, забрав її з собою до партизанського загону. Мусила разом з ними піти і я, але чоловік сказав:

«Поки що піде зі мною тільки Тетяна».

«Я теж мушу з вами,— настоювала Степанида.— Чого я тут лишатимусь, у сторожці, сама? Добро закопаємо. Деякі речі візьмемо з собою — будемо всією сім'єю партизанити...»

«Ні, Степанидо! — заперечив Влас.— Поки що тобі не можна. Ти залишишся в сторожці. Так треба. Велику роботу тобі доручають».

«Яку роботу? Хто доручає?»

«Командир загону. Послав він мене до тебе та й каже: «Передай дружині, попроси її гарненько, може, вона погодиться бути нашою зв'язковою».

«Та що я мушу робити?»

«Пакет іноді принесу тобі, треба його комусь з наших людей передати чи в селі, чи в районі. А може, хто з окруженців до сторожки потрапить і шукатиме партизанів. Приглядайся добре. Якщо чоловік наш — переховай його, доки я прийду. Нам воїни потрібні... Отака буде в тебе робота, Степанидо!»

І ця розмова пригадалася їй зараз. Але Степанида не зважилася сказати правду Марфі. Хай поки що так і думає і вона, і всі, що Тетяна додому не повернулася, а вбито її німецьким охоронником.

— Не хотіла я тебе засмучувати. Вір мені,— промовила Марфа і, попрощавшись, лишила вражену звісткою матір у сторожці, сама ж пішла додому. Переправилася через Дніпро на поромі, звернула у вулицю й побачила біля Крутояришиного двору натовп людей.

Наче голкою хтось вколов у серце. «Чи пожежа трапи-

лась?» — з'явилася перша думка. Так не кричать люди, не метушаться, не біжать по воду, як то буває на пожежах. І ніде не видно ні вогню, ні диму, а оглядають подвір'я й хату мовчки.

Прискорюючи ходу, підійшла до натовпу й Марфа Смолянець і, побачивши, що перед ганком стоїть в одній кофтині, не пов'язана навіть хусткою, Крутояриха, кинулась їй на допомогу.

— Назад! — гримнув на неї, заступивши дорогу, поліцей. — Велено нікого на подвір'я не пускати. — І Марфа, немов закам'яніла від здивування. Перед нею в поліцейській формі стояв син Махтея Плюхи — Микита. Той самий Микита, про якого говорилося між людьми, що саме від Микитиної кулі поліг у лісі Марко Крутояр. Лишилися сиротами тепер Харитина з своїм синочком... А сам убивця кудись повіявся з села, що й міліція не знала, де його шукати.

І ось зараз Марфа Смолянець побачила перед собою вбивцю — Микиту Плюху — мордатого, відгодованого, в поліцейській формі, з білою пов'язкою на рукаві, що гримним окриком зупинив її й не дозволяє наблизитись до вдови, яка була їй колись, замолоду, ще й задушевною подружкою.

— Чого очі витріщила? — запитав поліцей, злісно оглядаючи Марфу. — Сказано ніззя, значить — ніззя! — І він, взявши її за плечі, грубо виштурхнув з подвір'я на вулицю...

— Ви бачили, люди, бачили? — промовила Марфа ображено й розгублено. — Це ж об'явився в селі Микита, той самий, що Марка Крутояра...

Договорити не встигла, бо Микита почув її слова, швидко вискочив з двору, догнав жінку і мовчки вдарив прикладом у спину, вдарив так, що нещасна Марфа, поточившись, упала обличчям на землю і лежить, мов нежива.

Підвели її жінки й повели до сусідньої хати, щоб вона там змогла трохи полежати, передихнути...

А на своєму подвір'ї так само стояла Крутояриха перед рідним ганочком і дивилась, як в її хаті поралися чужі люди. В застиглому і, здавалось, байдужому погляді не було ні жалю, ні сліз, ні благання. Але, придивившись до неї пильніше, зазирнувши в саму глибину очей, можна було б помітити, як ображено цю жінку, скільки завдано скорботи, страждання... як клекотить зараз від гніву й протесту вся її волелюбна, нескорена, горда душа...

Але вона тамує свою образу, свій біль, і ця її мовчанка,

гірша за сльози, за благання, навіть за сварку й крик, вражає, непокоїть насильників. Першим не витримує її лісничий Борис Петрович. Втупившись у Крутояриху наглим поглядом, він різко, надсадно вигукує:

— Чому мовчиш? Говори!

— Що ж я вам скажу, Борисе Петровичу,— почули її голос люди й притихли. Наче на вулиці перед двором нікого й не було.— Ви, мабуть, знаєте... Цю хату ми самі ставили з моїм Марком, на трудові гроші... Правда, сусіди, спасибі їм, теж допомагали. Тут ми жили з чоловіком. Тут у нас родився син... Іван...

Згадкою про сина Крутояриха ніби кропивою обжалила лісничого. Він увесь побагровів од її слів. Ліва щока нерво-во смикнулася, погляд його налився ще більшою злістю.

— Жила з чоловіком... Син родився... Син... Але тепер тут не житимеш. Вашу хату я забираю собі. Такий час настав, що мені в селі буде безпечніше...

— Ваша тепер влада, ваша й сила... Що я можу вдіяти?

— Як? Вдіяти? Ти хотіла б діяти... Проти мене? — закричав лісничий, уже не володіючи собою, і так затупотів ногами, що задзвеніло порожнє відро на присінках.— Гей, де ви там!? Поліція! З двору її геть! Негайно з двору, щоб і духу її тут не було! Чуєте? Не було... з усіма її манагками. Наказую!..

Все було зроблено згідно з наказом.

Не просила вона лісничого, не благала, а сама вийшла з двору, навіть доторкнутися до себе не дозволила поліцаям. Вийшла за ворота, поставила перевернутого стола, як годиться, сіла на стілець біля нього, схилила голову на руки й застигла в глибокій задумі.

— Може, вона, бідна, розумом тронулась,— промовив хтось лякливо, але ніхто з людей не відважився в цю хвилину підійти до неї.

Люди оглядали її співчутливо, жалісно, а дехто з жінок витирав з очей сльози.

Непомітно з сусідської хати вийшла Марфа Смолянець. На губах у неї засохла смужечка крові. Не змила й не витерла. Якусь хвилину вона дивилася на викинуті речі, а потім, хитаючись, підійшла до стола, за яким сиділа Харитина, поклала їй руку на плече й сказала:

— Ти, Харитино, не журись. Хай беруть, щоб їх за печінки взяло!.. Одна я тепер, то будемо разом жити в моїй хаті. Чуєш? Не журись... Не муч себе. А речі люди нам допоможуть перенести.— І вона обвела сусідів прохальним

поглядом.— Чуєте, люди? Допоможіть нам до моєї хати перебраться.

Марфу вели жінки під руки, бо в неї туманилось у голові після удару й боліли груди. А Крутояриха пішла сама мовчазна, сувора й горда, тримаючи в руках невеличкий клуночок з одягом.

Вулиця спорожніла. А незабаром від Дніпра повернули до неї дві підводи, навантажених речами лісничого, й зупинилися проти воріт. Слідом за підводами простувала жінка, одягнена в усе темне, яка порядкувала цією перевозкою.

Сам лісничий розчинив перед кіньми ворота, пропускаючи їх на подвір'я, а слідом за кіньми на це ж подвір'я увійшла й нова господиня, широко перехрестилась і сказала: — Будемо, Борисе Петровичу, починати нове життя. Твоїх коней приведуть сюди з бричкою завтра. Я так розпорядилася.

Це була тепер його вірна помічниця, порадниця й наставник Марія Ворон.

16

Не відразу випав сніг. Кілька днів перед тим віяли північні вітри, женучи на південь цілі навали хмар. Земля промокла вдосталь, всотуючи в себе вологу, сповняла вибоїни на дорогах калюжами й озерцями, проростала пагінцями свіжої зеленої трави, що, ніби голочками прошиваючи верхній розм'яклий ґрунт, нестримно тяглася до світла й тепла.

А світла обмаль. Ще менше тепла. Непроглядні хмари вже без вітру облягали обрії, а з них усе сівя і сівя дрібний, холодний, пронизливий дощ.

З ночі вдарив морозець, але дощ не припинявся. Кожна стеблинка і кожна гілочка наче одяглися в скляний панцир, що наростає, важчав, гнув своєю вагою до землі. Вранці мороз подужчав, впала ще рясніше ожеледь. Вона облягала трави й бур'яни, вкрила собою сади, гайочки. Та ніде так не позначилась її чарівна краса, як у лісі. Це вже, здається, й не ліс, а якесь казкове крижане царство — притишене й таємниче.

Ось під вагою ожеледі майже пригнувся до ліщини тонкий молоденький дубок, але не зламався, а так і застиг у своєму холодному вбранні, немов уві сні. А там схилилася така ж тонюсінька берізка, розметавши свої довгі віти-коси по листяному покриву землі, та й прикипіла до нього, не в змозі одірватися і скована примерзлою кригою, ніби але-

бастром. А ще далі зіє раною обважніла відчахнута гілка клена. Звисає таке ж гілля й на старих ясенах, де уломилося зовсім, а де ще затримується і звисає, здається, тільки на одній корі. Війне вітер, і та гілка відчахнеться, полетить униз, і крижаний панцир розіб'ється з скляним дзенькотом на дрібні скалки...

Та вітру не було, а наступного дня з обложного неба сипонув такий лапатий і рясний сніг, що під ним ще дужче стужавіла й заholола земля. Надовго й надійно з того дня лягла зима з її лютими морозами, рвучкими вітрами й завійними снігопадами.

Куди не поглянь — скрізь лежать кучугури — чисті й такі білі, мов вата, а по снігу між деревами в'ються протоптані стежечки до замаскованих і теж вкритих снігом землянок, над якими де-не-де звивається сизий димок.

— Дивлюсь на оцей ліс, і здається, що я в своєму рідному Подніпров'ї, — говорить замріяно Іван Крутояр, оглядаючи узлісся й широкий засніжений простір, посічений ярочками, вкритий невеличкими острівцями гаїв та перелісків, що тягнуться, заступають один одного і зникають з очей в заобрійній далечині.

Він стоїть в окопчику, замаскованому двома молодими сосонками, запушеними в іній настільки, що крізь них все можна добре спостерігати. На Іванові червоноармійська шапка, ватяні штани, заправлені у валянки, теплий хутрянний кожушок, в якому, здається, можна б вирушити на Північний полюс, і ніякий мороз навіть там не дошкулить.

Поряд стоїть у такому ж вбранні старший сержант Єгор Кудряш, мовчки слухає Івана й ледь помітно всміхається.

— Бачу, — говорить він, — ти дуже любиш своє Подніпров'я.

— Дуже! — підтверджує Іван і на якусь хвилину замовкає, ніби рідний край постає зараз перед очима і він милується ним з насолодою. — Та хіба ж є десь у світі ще така краса, як у нашому Подніпров'ї?

— Звичайно, там лишилася в тебе дівчина?

Єгор ніби доторкнувся цими словами до незагоєної рани. Крутояр не став розповідати ні про Тетяну, ні про все те, що між ними трапилось перед війною, ні тим більше про лісничого, а обмежився коротким словом:

— Лишилася.

— Хто ж вона? Яка вона? Де працює? — допитувався Єгор, виявляючи велику зацікавленість. — Ти ж тільки по-

думай, Іване, ми з тобою вже знаємось кілька місяців, не раз бували в боях. Одібрали нас із батальйонів до розвідувальної групи, і ми з тобою разом тепер день у день. А до такої групи потрапити — це честь для воїна. Ти знаєш, яких хлопців сюди підбирали: щоб і сміливим був, і винахідливим у бою, і щоб умів через річку перепливати, і через паркан перескочити, умів на лижах добре ходити — одним словом, був фізично міцним, як спортсмен!

— Ну, Єгоре, ти сьогодні щось розхвастався.

— А що, хіба неправду кажу? Хлопці в нашій групі підібралися, мов орли! І вожак у нас добрий.

— Добрий,— погодився Іван.— Дядька Савку знаю давно, бо він — мій земляк. На одній вулиці в селі живемо.

— Так отож ти, Іване, про матір розповідав, про село, про всяких тамтешніх людей... А ось про свою дівчину — ні словечка.

Іван, знизавши плечима, посміхнувся:

— Нащо вона тобі?

— Як нащо? — здивувався сержант.— Мати в селі дівчину і про неї нічого другові не розказати...

— Хай потім... Колись... Може, й розкажу...

...Через кілька днів з Кремля було одержано наказ народного комісара оборони, в якому відзначалися стійкість, мужність, героїзм і відвага особового складу стрілецької дивізії в боротьбі з німецькими загарбниками й надавалося їй звання гвардійської.

Дивізія для подальших бойових дій перекидалась на Харківський напрям.

17

Старі пристанційні осокори понівечено осколками бомб. Лежить, розметавши віти, перебитий навпіл берест, а поблизу зіяє глибока воронка, яку не встиг ще покрити сніг, а тільки міцний мороз обдав кожную грудочку і кожний корінчик, запушивши їх холодним інеєм.

Станція розбита, рухнули стеля і дах. Повилітали не тільки шибки з рам, а й самі рами. І це все лежить тут же безладною купою, перемішане з шматочками скла, з уламками деревини й розтрощеної цегли.

Поблизу станції рядочком стоять хати, але в них так само немає ні шибок, ні рам. Пусткою віє від тих дворів, заметених снігом, спорожнілих, покинутих господарями.

— В цьому селі наказано нам ночувати,— заявив

старший сержант Кудряш.— Виставимо дозори. Обійдемо ті хати, що вцілили, розташуємо бійців.

— Не вистачить, певно, хат для батальйону,— сказав Іван Крутояр.

— Що нам, зникати до цього? Будемо чергуватись.

— Хіба що так... — погодився Іван. І трохи дивно було йому, коли в одному з дворів скрипнула хвіртка і з порожнім відром, прямуючи до пристанційної колонки, підійшов дід набрати води. Першим зустрів його старший сержант Єгор Кудряш, а потім почали сходитись інші бійці.

— Ну ось, Іване, маємо нагоду побачити й послухати людей, що вже побували під німцем. Послухаємо, що говоритиме про них народ.

— А що, діду, часто бомбить німець? — спитав у нього Єгор і поліз до кишені за кисетом, щоб пригостити його махорочкою.

— Та бонбить, хай йому грець! — спокійно відповідає дід і охоче бере з Єгорових рук газетний папірець, щоб скрутити цигарку.— І бонбить, і палить. Оце вчора й позавчора такі марева світилися в небі — дивитись страшно. Коли б це тільки палив. А то ж і людей винищує... Мирних... Мою сусідку Явдоху Кравченко вони розстріляли разом з дочкою. Зайшли до неї в хату, забрали чоловіка і хлопчика-підлітка, а Явдосі кажуть: «Одягайся!» — і дочці звеліли одягнутись. Та вивели їх обох у садок... А ми з старою у хлівці причаїлися... І нам все чути і видно крізь щілинки. Стоїть дівчинка, вся біла від страху, тремтить... бо лячно, дитя ж іще... Просить: «Мамо, дайте мені руку!» Взялися вони за рученьки — так і попадали обоє на сніг... І рук не розняли... Ото, бачите, стара груша росте? То — моя, а поряд садок... Там вони й досі лежать. У Явдохи чотири сини в Червоній Армії, а п'ятого німці розстріляли ще влітку. Пораним прийшов на побивку, а його захопили німці... Пропав хлопець!.. А тепер-от і Явдоху забили, і дочку її — така була привітна дівчинка. А хату спалили...

До пристанційного скверика сходились бійці послухати розповідь старого.

Сюди ж підійшла жінка з порожнім відром, потім іще одна. А тоді з'явилося ще двоє дідів, а згодом гурточком наблизились жінки, дівчатка й хлопчики.

В очах дорослих і дітей ще світився жах від пережитого. В розмову втручається жінка з порожнім відром, що підійшла сюди першою.

— Я про себе скажу вам, синочки... Була в мене хата,

була одежина — все забрали німці. Спочатку зайшов один, а моя старшенька Зоя валянок зашиває. Присікався до неї німець: «Давай валянок!» Вона не дає. Я теж йому пояснюю, що в неї тільки й того, що ці валяночки: «Пане,— кажу,— пане, пожалуйте!..» Розсердився, вихопив з рук ті валяночки, а на неї зброю наставляє. «Виходь,— мовляв,— з хати!» Примусив вийти в одному платтячку... на мороз... І давай її ганяти по снігу босу... Хвилини з двадцять ганяв, а може, й більше... Думала, пристрелить...

— А нас німці заставляли трупи знімати з горища,— озвався з гурту хлопчик у старій батьківській шапці й блаженському пальтечкуві. Ноги його обгорнуті ганчір'ям і взуті у великі, не по зросту опорки.— Двох дівчат забили німці на колбудівському горищі — чи санітарки, чи хто його знає: в шинелях були. Зібрали нас, хлопчаків, німці і кажуть: «Знімайте!» Почали ми їх брати, а вони важкі, мерзлі... То німці нас били, щоб швидше порались... А як їх знімеш швидко, коли вони задубілі та важкі... Двоє дівчат: чи санітарки, чи якісь інші... Ну, в наших шинелях...

— Мене теж ганяв німець по снігу,— озвався з гурту молодий дівочий голос, а Галю Мороховську до п'яних офіцерів водили... Ще вона мала зовсім — семикласниця всього, а її водкою заливали. Галя плаче, а вони сміються. А потім повели її кудись із села і невідомо, де поділася... Може, у лісі лежить забита, а може, замучили...

З дитячого гурту озвалася дівчинка років п'яти, одягнена в мамину кофту з довгими рукавами, що черкали кінцями сніг. З-під старенької хустини дивилися карі оченята. Личко бліде, змучене.

— У нас вони теж були... німці... Відбили замочок біля скрині, забрали борошно і простині позабирали...

Іван Крутояр обійняв дівчинку за плечі і, зазираючи в карі, як у Тетяни, оченята, запитав:

— Як тебе звати?

Дівчинка не розгубилася і досить чітко й сміливо відповіла:

— Олександра Семенівна.

— А прізвище? — допитувався Іван.

— Семенівна.

Іван Крутояр усміхнувся й захопив її до дальшої розповіді:

— Ну, Семенівно, розкажуй, що німці взяли іще з скрині?

— А ключ же був у бабусі.

— Чому ж бабуся не заховала свого добра десь в інше місце?

— Куди ж його заховаєш? — міркувала юна господиня.— У землю? Так там же сирість. Ямку викопати — буде ж видно, зрушена земля. А Колю німець побив. Він не давав німцеві яйка, і той його побив. А тоді до скрині полізли... Тоді ще город був непораний... Забрав німець хустки, сорочку і скатертину — все забрав. І цукор... Кілька грудочок було — теж узяв. Ще шкатулочку... І замочок перебив: дужка — окремо, замочок — окремо... Все розбив... Німці в зеленому одягу і все кричать, сердяться...

Бійці слухали мовчки. Нічого не треба було розпитувати, бо люди розповідали самі — правдиво, скупко, і їхні слова особливо западали в душу тим воїнам, чії матері, молодші братики і сестрички залишилися в німецькій окупації.

Суворіше зводились брови, хмурнішали обличчя.

— Ось і я скажу,— озвалася з гурту молодиця.— Німці захопили в полон шість пораниених медсестер. Офіцер наказав кожному прив'язати до дерева, облити бензином і підпалити. Згоріли дівчата... всі шестеро...

— Я вже й тому рада, синочки,— продовжувала мати, яка розповідала про валяночок,— кажу, тому рада, що дочка моя лишилася живою. Бо он Явдоха з дочкою у вишневому саду... лежать... рученька в рученьці...

— Глянемо! — рішуче сказав Крутояр.

Першими бігли підлітки, показуючи дорогу. Зайшли на подвір'я. Чорніє згарище. Де стояла чепурна хатина, височить оголений, задимлений комин. На купі попелу — вугілля та залізне ліжко, на якому ще димляться подушки, доліває старенька свитка, куриться ядучий димок...

Тут же валяються чавунчики, глечики, горшки, рогаці, чаплійка, кочерга без держака — все дерев'яне згоріло у вогні.

Не зупиняючись біля нещодавнього пожарища, підлітки шмигнули до саду.

Іван Крутояр помітив обгорілі вишні, ті, що ближче до хати. Їм уже не жити і не красуватися весною буйним цвітом... Пропали навіки!

Бистрий Іванів погляд ширяє по вишневому саду й помічає підлітків, що спинилися поряд сусідського хлівця, дивляться на забитих, кого вони знали живими, а зараз ось лежать нерухомі, так, як і розповідали їм люди. Рученька в рученьці — холодні, мертві, задубілі... Іній вкрив не тільки їхній одяг, а припорошив хустинки, і волосся, і навіть вії...

Навіть ліг легенькою холодною памороззю на широко відкритих, але вже мертвих очах дівчинки, що викликала у всіх присутніх особливу жалість і скорботу...

Не було слів... Було видиме горе, що краяло серце, запікало сльозу, ятрило кожному душу...

Серед загальної тиші почувся раптом схвильований голос старшого сержанта Кудряша:

— Ви бачите, товариші, що вони роблять з нашими матерями, з нашими молодшими сестрами... Запам'ятаємо цей вишневий садок!.. Ніякої пощади ворогу! — промовив суворо Кудряш слова, що прозвучали в цьому саду як клятва і погроза.

Ніхто з бійців нічого більше не сказав, бо все було ясно без слів. Тільки Іван Крутояр нагадав:

— Треба їх поховать, як належить...

Відгукнулося одразу кілька жіночих голосів:

— Аякже! Наші люди... Достойно їх поховаємо. Тільки ми ще самі не отямилась від німця.

— Не пускайте їх, синочки, більше до нашого села. Женіть, щоб бігли вони звідси, як оглашенні.

З важким відчуттям скорботи й жалю залишав Іван Крутояр цей садок, завіяний снігом, що мимоволі нагадав йому рідне Подніпров'я, рідний сад, в якому теж росли вишні...

І несподівано зринула думка про матір, що кресонула його по серцю, війнула в душу холодом... «А що, коли німці могли розправитись з матір'ю так само, як оце розправились вони тут, у цьому саду? Адже я — доброволець Червоної Армії...»

Аж здригнувся Іван Крутояр і, щоб одігнати ці тривожні думки, оглянувши хату, яка стояла першою на їхньому шляху, звернувся до старшого сержанта:

— Глянемо?

— Давай!

І вони розчинили хвіртку. На горбику, під старими осокорами, стояла хатина. Вціліло дві-три шибочки, решта позатикана віхтями соломи та ганчір'ям.

У хаті сутінки, хоч надворі ще світить призахідне сонце. По всій долівці розкладено солому. Біля грубки червоноармієць, скинувши чоботи, гріє ноги й просушує спітнілі онучі, а під стіною на соломі лежать три бабусі в верхній одежині. За столом гріються ще двоє бійців, курять.

До теплої хати ввійшли Іван Крутояр з старшим сержантом, привітались. Бійці схопились на ноги, побачивши командира.

— Вільно... вільно... — сказав їм старший сержант, розглядаючи в сутінках на долівці літніх жінок.

— Водички б напитись... — попрохав Кудряш, і з долівки озвався старечий голос:

— Катю, дай-но водички квартиру свіженької.

З хатини вийшла молодиця з квартою в руках. Руки в неї тремтіли. Вода хлюпала через край, і жінка, ніяковіючи, пояснила:

— Оце наробили мені такого німці. Не отямлюся ніяк і досі. З переляку щось сталося зі мною. Вся тремчу, і руки наче не мої...

— Доки на світі житиму — не забуду їх, проклятих,— озивається з підлоги одна з бабусь.

А поруч з нею лежить ще бабуся, старіша, з заплющеними очима. І коли б не тремтіли в неї повіки, можна подумати, що вона мертва. В обличчі — ні кровиночки. Руки бліді, виразно помережані жилами, нерухомі. Мовчить, слухає сусідку.

— Не забуду,— продовжує бабуся.— Вніс німець до хати горщик з прядивом. А я сиджу на тапчані, дивлюся. «Пане,— питаю,— палитимеш?» Не розуміє. Приніс з хлівця оберемок соломи. Я знову до нього: «Пане, палити будеш?» Показую йому, як сірники чиркають. Зрозумів. Сміється. Починаю просити: «Я стара, негожа... Не пали моєї хати, бо де ж мені подітися? Ні зварити, ні зігрітися...» Виштовхав мене на мороз... Стояли в моїм дворі влітку червоноармійці, вирили окопець. Полізла я туди, а воно тісне: снігу там повно. Сиджу і чую: гу-гу-гу! Я глядь на край окопця — гуде, горить моя хата... І ось її, Мотрина, теж горить. А вона в хаті лежить слаба... «Пропаде,— думаю,— у вогні...» Коли бачу — лізе Мотря по снігу у валяночках до мого окопця. За вишню взялась — гілка вломила. Руки в неї трусяться, сама вся отак тіпається.

— «Ти тут?» — питає мене. «Тут»,— кажу. Сидимо вже вдвох. А воно ж курить, а воно ж гуде та горить! І нема кому гасити. Та ні водиці в нас, ні хлібця... Але ж їсти й не хотілося...

З очей у старої потекли сльози. Кінчиком хустки витерла їх. Помовчала трохи й розповідала далі, мов дурний сон:

— Догоріли наші хати. Тоді Мотря мені каже: «А що, Уляно, будемо помирати? Бо немає звідки нам помочі ждати. Нема куди йти. Немічні ми обоє...»

Укрились одежиною, ждемо смерть. А ніч видалась холодна. Руки задубіли. Дубіє все тіло. Мовчимо. Все одно

пропадати нам. Уранці чуємо: хтось підійшов до нашого окопця, гукає: «Чи є тут живі люди?» Я глядь — а це наші. Забрали нас синочки до цієї хати, хліба дали нам, принесли юшки гарячої... Підхарчовують...

— З своїми людьми не те що з німчурою, — встриє в розмову молодиця Катря. Вона несподівано затихла, прислухалась: — Чуєте? Летить... Це — їхній...

Гул ставав виразнішим. Над селом з'явилися три ворожі літаки.

Занепокоїлись бабусі:

— Втікайте мерщій до окопця. Нас привалить — нічого. Ми вже віджили своє, а ви ж такі молоді. Вам жити треба, воювати треба... Гуде... Чуєте? Гуде, окаянний!

— Не турбуйтеся, бабуню, — сказав спокійно старший сержант. — Ми це гудіння вже чули не раз...

— Все ж треба берегтися... Кажуть, окопець врятує від бомби...

Хвилювались старенькі. Тільки найстарша з них лежала спокійно, як і раніше. Очі в неї були заплушчені, лише повіки тремтіли дрібно-дрібно...

По ворожих літаках уже відкрила вогонь зенітна артилерія.

Старший сержант сказав:

— Підемо, Іване, робити своє діло. — І вони, попрощавшись з людьми, вийшли з хати.

Згасав день. Зимове сонце ставало таким червоним, ніби й воно сьогодні побувало в боях і, знеможене, закривавлене від ран, лягало за обрій, посилаючи землі свій прощальний привіт...

Ось видніється ще його половинка. Ось лишилося воно й горить, багряніє все дужче, дужче... А ось уже зосталася від нього тільки смужечка, яка через кілька секунд зовсім зникає з обрію, потонувши в чорній смузі потемнілого лісочка.

Сонце зайшло, та не згас іще захід. Палахкотіло небо, широко розмиваючись багряними кольорами по обрію; в них впліталися то рожеві, то золотисті з фіалковими відтінками, то зовсім голубі домішки, вабили до себе своєю красою настільки, що Іван Крутояр аж зупинився на вулиці, милуючись грою фарб.

— Поглянь, Єгоре, яке сьогодні небо. Красиве!

Старший сержант, позирнувши в той бік, без особливо го захоплення відповів:

— Холодна буде ніч. Така зоря — завжди на міцний мороз.

І пішли собі дорогою далі.

Незабаром поблякли фарби зовсім, потемнішало небо, і в ньому то тут, то там засвітилися перші зірки — яскраві, променисті, але холодні...

— Ну бійці с'як-так розмістилися. Дозори виставлено, треба й нам подумати про ночівлю,— сказав Єгор Кудряш.

— Що ж там довго думати? — відповів Іван, позирнувши на хатину, що стояла під старою грушею майже край села.— Далі вже хат нема. То сюди, може, й зайдемо?

І за хвилину вони стояли вже в темних сінцях, намацуючи холодну клямку. Розчинилися двері. Ввірвалося густим туманом холодне повітря, і відразу почувся з хати попередливий голос хазяйки:

— Двері, двері швидше зачиняйте!

— Можна у вас переночувати? — запитав Єгор Кудряш, зупинившись біля порога. Хазяйка зирнула на обох, покляла в грубку віхоть соломи, спокійно відповіла:

— Хати не перележите. Розміщайтесь!

Повнісінько тут військових. Сидять і стоять. Повітря насичене тютюновим димом. Під стіною речові мішки, шинелі, котелки. Вся долівка замощена соломою — там теж розмістилися бійці. З печі визирає дівчина, поклавши руки собі під голову. Вона, як і мати, звикла вже до цих ночівель. Щовечора в їхній хаті повно людей. Пересплять ніч, ідуть далі, а натомість прибувають інші... Ось так уже минає перша ніч.

На столі горить лампа без скла, тьмяно освітлюючи хату. Зайшло ще двоє військових. Розміститися немає де. Поки що наблизились до грубки, гріють руки.

— Ну й мороз! Мабуть, градусів двадцять п'ять буде.

— А тридцять п'ять не хочете? — озивається з долівки напівсонний голос.— Учора було двадцять сім, а сьогодні холодніше.

Помовчали. Хтось з хатинки — теж переповненої бійцями — запитав:

— Далеко зараз німець?

— У Морозівці, в Савинцях... Та й в Ольховатці ще стоїть.

— Недовго йому там стояти,— встряв у розмову Єгор Кудряш, маючи на увазі, що завтра їхній батальйон з ходу братиме Ольховатку. Та про це він не сказав.

— Дай боже вам удачі,— побажала господиня і з вдячністю подивилася на старшого сержанта.— Скрізь наші люди вас ждуть... красноармійців... Бо вже так намучились під німцем... В моїй хаті вони теж стояли. Геть-чисто завоняли світлицю. Натерпілись ми тут за їхнього перебування. Ото як прийшли в наше село, зразу свої афішки розклеїли: з семи ранку і до п'ятої години можна ходити, а пізніше — не смій, бо уб'ють. З'їли в селі всіх свиней. Корів теж захопили. Деякі колгоспи запізналися вакуювати в тил, то німці переймали ті череди, не давали худобі ні пити, ні їсти. Почала вона пропадати. Сморід стояв на всеньке село.

Хазяйка поставила чавунчик з картоплею на гарячу плити й продовжувала розповідь:

— А свої афішки клеїли вони для того, щоб зручніше було їм в курятники лазити. На все село тепер курки не знайдеш. Качок поїли. Гусей поїли. У мене в самої був сезлезень і качка — на розплід держала. Сидимо якомсь ми увечері з дочкою, чуємо — моя качка закахкала. Я Варку під бік — штурх: гляньмо! Та в оце вікно й дивимось. Ніч була місячна. А він, сукин син, аж через тин упав. «Ну,— кажу,— дочко, не буде тепер у нашому хазяйстві каченят...» А то ще жінку встрілили на Дінці — Тетяну... Як її прізвище? — звернулася мати до Варки.— Оту, що четверо діточок у неї, а чоловік у красноармійцях?

— Та Гаращенко... Уже й забули? — почувлося з печі.

— Отож пішла вона до старости, проситься, щоб у Сніжківку до батька навідатись. Був у неї городець — картоплю зібрала, огірків насолонила, капусти наквасила — німчаї пожерли все, а дітям нема чого їсти. Проситься молодиця до батька, аби розжитися щось діточкам, так не пустив її староста... Ну, а вона таки пішла, бо яка мати витримає, коли в неї діти голодні? Свою смерть знайшла молодиця. Німці її встрілили... Лежить і досі на льоду. Мисочка з капустою біля неї розсипана, та в кошолощі трохи картоплі... Забили... Ні за що забили жінку!

Незабаром закипів чавунчик з картоплею. Метнулася до грубки господиня, зняла його з вогню.

— Тепер добре. А то ж як стояла німчура, до груби нам, було, не підступитись. Цілісінкий день біля неї товчуться: варять і смажать. Сморід стоїть у хаті — дихати нічим. Та вже моя Варка не стерпить і почне їх лаяти: «Чортяка тебе принесла сюди. Не вільна я ходити по своїй хаті!» А я прошу її: дочко, кажу, а що, як він розуміє по-нашому — кулю ж тобі дасть! А вона ще й стрічку чер-

вону в коси заплете. «Не карош дівка. Комуніст». Наш чоловік пожартувати може — інтересно й подивитися на нього, і послухати, а то ж собаки! Я на них так і дивлюсь: що на фашиста, що на собаку — однаково! — Та ще вони й сміються з нас: «Рус нечистий. Не карош рус!» А самі — гірше свиней. Вошей на них, вірите, як сміття! Де не стане — там і чухмариться. Води сам не набере, з місця не зрушить — все йому подай, та прибери, та піднеси. А ще скажу, дуже вони боягузливі. Потемніло — уже він з хати не виходить. А як виходить по надобності, то бере з собою автомат, біля себе ставить. І щоб була при ньому дівка, або господиня, чи підліток: хто є в сім'ї, той мусить йому присвічувати, коли він сидітиме при нужді... А щоб тебе холера взяла, отакого солдата!

Ну, правда, одна дівка провчила... Вивела його з хати, а він біля присінок зупиняється: «Пане,— попореджає дівка.— Треба... за хлівець». А німець боїться туди йти. Розстібає, звиняйте, штани, присідає, а дівка йому присвічує лампою. І так їй зробилося гидко, так нудно, не витримала. Тією лампою як торохне його по голові, так той німець там і окочурився. Схопила вона його автомат, вибігла з двору, й досі ніхто не знає, де поділася. Воно й не дивно. Людям у печінки в'їлися. Картоплю йому чистиш, а він біля тебе стоїть, дивиться та вигигочує. Або серед ночі починає грубу розпалювать. На подвір'я не виходить. Рубає стільці, стола, дерев'яну лаву. Ми лягаємо, а вони вечеряють. Вдосвіта прокинешся — вже снідають. Їдять, їдять, як черви...

Вчора їх вибили з села. Все — цюрик, цюрик. У Сніжківці так і босі втікали. Оце йде: одна нога в калошу всунута, друга — у валянок. Багато у них обморожених. Ноги одіями закутують, мішками... А самі все говорять: «Рус! Рус приїхав з Сибіру». Дуже бояться наших сибіряків. Їхніх коней по шляху багато. Пристав кінь — вони його добивають, щоб нашим не дістався. А в інших селах так швидко втікали, що й коней покидали. Бродять з возами по соняшниковому полі, згризають сухі шапки. Одного піймали полоненого, то він через перекладача розповідає:

«Ми два дні нічого не їли». — «Чому?» — «Так швидко бігли, що не встигали присісти».

Якось я питаюся в одного: «Доки в нас будете стояти?» — «До тепла. А потім,— каже,— підемо бити рус».

Ну, наші раніше вдарили. Німці так втікають, що залишають на столах і вина, і закуски. А то ще такі були: «Мат-

ка, хліба!» — «Нема. Ми їмо кукурудзу». — «Матка, кофе!» — «Нема. Он рус наступає».

Схопились, побігли, мов опечені... Оце м'ясо з м'ясом їсть. Українське сало для них «гут!» Їдять курей, бульйони. П'ють шнапс.

Хату підмітаєш — не переступить, сатана, обходь його. Заходив до німців з сусідньої хати єфрейтор, що трохи по нашому розумів. То ото він і почне вихвалитись: «Ми до весни підождемо, а потім — пух, пух, далі підемо — на Урал...» Ото їм з Германії надсилають посилочки: шишку ялинову, або грибок з матерії, або квіточку засушену. Дивимось — і чудно нам. Ляльки шлють, наче дітям. Оце, як втікали, то позалишалось. Сусідським дітям пороздавала — хай бавляться. А то, бува, зберуться та як почнуть гудити наш тютюн: «Шлехт рускі махорка. Шлехт!» Погана, значить. А самі смалять її — аж руки позакіпчували. «Руські швайні! Руські погода кальт!» Холодно, бач, їм у нас. То я одного разу не витерпіла і кажу:

«А якого ж ви чорта приперлись до нас? Не просили ми гостей отаких вонючих. Щоб вас антонів вогонь усіх до одного побрав!»

«Вогонь» — тільки й зрозумів. На лампу показує. Ото й щастя, що нашої мови не знають. Вилаєшся коли, то хоч лайкою душу одведеш.

Хлопчик до мене сусідський іноді заходив, Ваня. Мале — три рочки йому. Навчили його старші діти дулі давати. Ось одного разу взяв солдат гвинтівку й націляється на дитя: «Капут!» А Ванько йому — тиць дулю. «Я сам тебе вб'ю!» — і зачепив його ніжкою. Як сказився ж він! Як ударить дитину по голівці — так і зайшлося бідне. Не люблять вони дітей. Заздрять нам. «У нас, — каже, — айн, цвай, кіндер — тобто, одно, двоє, а у вас — семеро, восьмеро. Уряд допомагає матерям». І про це, бач, знають. І завидки їх беруть. Отож і казяться. Всіх би перевішали та повбивали — ото б по-їхньому було! Вірите, як у чаду жили. Дівчата погано одягались, мов старчихи...

А однієї неділі я кажу моїй Варці: «Діставай, Варко, святкове вбрання, одягайся, як ми одягались раніше, за Радянської влади, — нехай німців ще більші завидки беруть».

Причепурились ми, зайшли до світлиці, де стояла прикрашена ялинка. Німці як глянули — здивувались: «Гут, гут!»

Потім понапивались і давай у стелю стріляти. А тоді наставили зброю на нас: «Скидайте вбрання!»

Довелося скинути. Пішли ми в хатину з дочкою в одних сорочках... Отаке нам було з одяганнячком. Та я не дуже журюся за тим добром. Аби лишитися живими в цій війні. Надбаємо знову. Люди більше втрачають, аніж втратили ми... Нічого їм не говори, бо виженуть з хати або ще й кулю дадуть. Надворі морози, а він, гад, виходить з хати — дверей за собою не причинить. Повідбирали в людей кожухи, валянки, одіяла... Жіночими хустками пов'язуються, а зверху пілотки. Що забачить з добра — собі тягне. І не смій йому перечити. Заплаче дитина в колісці, він підходить, затуляє їй силоміць рота, доки мати не вихопить та не забавить. Безсовісні: не розуміють ні старого, ні малого. Вночі в хаті ходить по нужді... Так мені вже німці в'їлися в печінки, так в'їлися — дивитися на них не може.

Німці, відступаючи, брали жінок, дівчат, навіть підлітків, щоб несли їм чемодани, а часом і зброю. Самі лінувалися. Ото пальці закладе в рукави, автомата — під пахву і йде. А по вулиці тільки й чує їхню джеркотняву — га-ла-ла-ла!.. Як побігли вони, як побігли... та й по цю пору.

— Біжать добре,— підтвердив хтось з червоноармійців.— Ідемо — й ніяк не можемо їх наздогнати. Оце відступають!

А другий голос додав:

— Коли б наших усіх солдатів посадити на сани та добрих коней дати — ми б робили чудеса!

— Догнали й так,— озвалася господиня.— Вели наші червоноармійці їхніх полонених, а старенька бабуся зупинила їх, оглядає солдата. Плюгавенький такий, хусткою пов'язаний. Одна нога обгорнута мішком, друга — у розтопаному валянку, бо видно солом'яну устілку.

«Два дня кушаль нитчефо! Ам-ам! Хлеб — нет. Нітчефо нет!»

А сам тремтить від холоду. На обличчі білі плями — обморозився. Під носом звисає крапля. Дивиться на нього бабуся й каже: «А чого ж вас принесло сюди, окаянні ви душі? Наших людей убиваєте, хати палите, а тепер — ам-ам! Нет! Немає вам хліба! Здыхайте, як собаки!» — Плюнула на них і пішла собі далі.

— Треба сказати, що гітлерівці дуже вонючі,— продовжувала господиня.— Знадвору, як увійдеш до хати,— дух забиває. І що воно таке?

Один з бійців в'їдливо сказав:

— Тітонько! Фріци — не фіалки! Їх треба не нюхати... Їх треба бити!

— І то правда,— погодилась, сміючись, господиня.— Заляканими стали наші люди... Ну дехто мудрує. Та ми самі он з Варкою... Ввалюється їх кілька чоловік до нашої хати, а я стою та чухаюсь, наче мене мужа обсіла. І дочка теж чухмариться. Подивились вони, та з хати... І дверей не зачинили... Без хитрощів зараз не обійдешся.

Знову цокнула клямка, розчинилися двері та й не зачиняються.

— Оце, наче влітку. Заходьте швидше,— озивається хазяйка, дивлячись до порога.

До хати увійшов високий кремезний червоноармієць, тримаючи на своїх плечах людину.

— Дозвольте зіртітись. Лейтенанта пораненого везу.

Хтось з присутніх поставив стілець. Поранений сів, прихилився до стіни. Шапка-вушанка в густому інеї, що розтає в теплі, зрошує смушок кожуха. У лейтенанта заплющені очі, прикушена губа. Очевидно, біль нестерпний, треба великої мужності, щоб не стогнати.

— Міною? — спитав у нього, і лейтенант, не розплющуючи очей, відповідає:

— Кулею... в бік...

Через хвилину попрохав пити. Господиня набрала з джечки й подала йому кварту води. Пив жадібно, як п'ють від великої жаги в літню спеку. Рука в нього тремтіла, і тремтіла металева кварта, б'ючись краєм об його зуби.

— Мало! — промовив він, повертаючи спорожнілу кварту.

Піднесли йому ще одну... Посидів хвилин з десять мовчки. Невідступно стояв біля нього мовчазний і дужий санітар.

— Поїхали,— промовив він.— Трохи обігрілися. Треба рушати далі, щоб не спізнитися.

Лейтенант хотів було підвестися сам, але, застогнавши, опустився на стілець. Сильні руки санітара обережно підвели пораненого. Хтось розчинив їм двері. А коли вони вийшли, з-під стіни озався голос:

— Степане, сухаря хочеш?

— Давай погризу,— і захрумкав здоровими зубами.

Вже пізня година. В хаті душно. Втома і сон знемагають. Дихати стає важко. Хтось, прокинувшись зі сну, невдоволено бурмотить:

— Нащо погасили лампу! Хай би горіла. Вікна причинено віконницями. В хаті суцільна тьма.

— Засвітіть лампу!

Хтось чиркає об коробку сірник, і він, спалахнувши на мить, гасне.

— Повітря не вистачає. Розчиніть двері!

Повіяло від порога холодом. Всі попрોકидались. Легше стало дихати. Загорівся тепер і сірник. Засвітили й лампу.

— Отак до ранку можна було б і витягнутись. Незчувся б, як те й сталося.

— Це все одно що чад.

— Хата мала, а народу...

— Годі вже. Провітрили — й досить. Холодно, — турбувалася хазяйка.

— Нічого, матусю, хай краще буде холод. Надихаємо знову.

Перекурили. Вгомонились і знову поснули. На столі блимала лампочка, блимала й не гасла. Крізь щілини віконниць пробивався зимовий світанок.

18

На простеленому килимку стоїть на колінах жінка в чорному одязі, вдивляється в образ, стиха промовляє:

— Прости мені, мати божа, всякі согрішення, вольні й невольні... — І, перехрестившись, припадає надовго до землі... На барвистому килимку якимись особливо виразними стають її випечені, не гартовані фізичною працею руки.

У хаті тепло. Догоряють у грубі жарини, вкриваючись сірим попелом. Часом з них прориваються яскраві іскринки, мов зірочки, і тут же гаснуть. А за вікнами гуде й вихрить хуртовина, бушує вітер, кидає в заузорені шиби холодні косяки снігу, шурхотить по них, і сповзає, і стелить свої сувої в палісаднику, збільшуючи й так уже високі кучури.

Крізь свист вітру й шурхіт снігу жінка почула, як хтось цокнув на ганкові дверною клямкою. Не поспішаючи, підвелась, прибрала з підлоги килимок і вже потім, розчинивши хатні двері, запитала:

— Хто тут?

— Свої. Відчиняйте!

По голосу впізнала Микиту Плюху. Цокнув у хомутиках засув, розчинились сінешні двері, війнуло на господиню сніговою порошею, і вона помітила, що не сам прийшов племінник, а біля нього стояв на цілу голову вищий чоловік у засніженій шапці, в шинелі, з гвинтівкою за плечима.

— Заходьте швидше, — сказала господиня, а сама при-

чинила двері, взяла їх знову на засув і теж увійшла до хати.

— Ну, ось ми й з'явилися,— сказав Микита і, знявши шапку, струсив з неї біля порога сніг.

Господиня, нічого не говорячи Микиті, підійшла до грубки, де стояла лампа, викрутила гнота і, дивлячись на того вищого чоловіка, якого вона відразу не впізнала, аж скрикнула від радісного подиву:

— Ти? Прокопе?! Живий-здоровий!

— Як бачите, вижив... І прибув у рідні краї... Щоб віддячити декому... сповна... І за себе, і за свій рід.

— Похвальні слова! — сказала Марія Ворон, підійшла до нього, обняла й поцілувала, як то годиться, тричі.— Ну, роздягайтеся. Буде розмова...

Доки гості роздягалися та мили руки, господиня швидко накрила стіл, подала закуски й карафу з настояною горілкою, поставила чарки: для них — більші, для себе — маленьку, кришталеву.

— Ви навіть не уявляєте, яка я рада! Знову зустрілися в рідному селі з такими дорогими людьми.

Прокіп Задихайло, оглянувши хату, несподівано спитав:

— А де ж Борис Петрович?

Господиня невдоволено метнула очима на Микиту:

— Уже розказав?

— Розказав, тітонько Тарсиліє. В цім ділі, я гадаю, секретів тепер немає між нами.

— І то правда,— погодилася Марія Ворон.— У житті чого не трапляється. Хіба думала я, що він теж з такого кореня росте, як всі ми?

— А як же? Як же про те ви дізналися?

— Це довга розповідь, Прокопе. Скажу тільки — допоміг нам Криволапка. Він знав ігуменю давно, знав, що в неї є сестра рідна. Живе під Черніговом на хуторі вдовою... бездітною... Знала про це і я. Написала писемце, подала про себе вість — ігуменя мене запросила погостювати. Я поїхала та й лишилася там. Коли це прибуває від Криволапки таємний гонець... Адже він тепер німецький агент... Тільки ж дивіться, про це нікому!

— Нікому! — пообіцяв Прокіп.

— Нікому! — підтримав його Микита Плюха.

— А його ж було заарештовано... — нагадав Прокіп. Черниця повідомила:

— Викрутився!.. Коли німецька армія захопила наш ра-

йон, його звільнили з в'язниці й доручили нову посаду. А поки що вдома сама...

— Ну, а ігуменя... Як вона? Ще при силі?

— Доглядає за нею послушниця Анфія. Ну і саму її, ігуменю, не обидив бог здоров'ям. У неї великі плани. Збирається відкривати в Черкасах свою обитель, щоб відновити старі порядки во славу божу. Вже потроху починають прибувати звідусіль сестри-черниці: хто в своїй душі бога має і не спокусився на їхнє колгоспне життя.

Нам треба зараз усім одне діло робити — допомагати визволителям нашим як хто може: і молитвами, і ділами богоугодними. От за це я хочу з вами випити! — І повною кришталевою чарочкою цокнулась черниця Тарсилія з своїми спільниками й однодумцями.— Хай же так буде, як того ми хочемо! — І випила до дна.

— Про себе, Прокопе, не розказуєш, де зберігався? Як жив?

— Тинявся по містах великих. Сторожував на складах... різних... Був двірником... На рибальських баркасах плавав два роки. Довелось і на Чорному морі побувати матросом... Всього спробував: і штормів, і штилів, і всяких зустрічей... Потім пальне оберігав у Севастополі. Одного разу мало не прикінчив мене матрос з Подніпров'я Антон Чапела. Та про це не зараз... Іншим разом колись розкажу.

— А як твоя жінка тебе прийняла? — поцікавилася Марія Ворон, і Прокіп байдуже відповів:

— Нащо мені тепер жінка? Хіба інших не знайдеться? Йде війна. Багато вдів. Виберу для себе підходящу. Та я не про них зараз думаю... Душі своєї я ще не вгамував... Хочу віддячити за все, що довелось пережити!

— Я теж,— озвався Микита,— нічого не забув... Я за все їм... І за батька, що пропав у поневіряннях, і за матір, і за себе — не прощу ані крихітки! — І він показав на кінчик мізинця.— Нікому й ніколи не прощу!

— Ще є розмова! — втруtilась не без вдоволення тітка Тарсилія.— Нам, черницям, є теж про що згадати. Була в нас обитель — тиха, красива, спокійна.

— А прийшли з війни солдати-більшовики — порушили спокій, розігнали вас, як чорних ворон!

— Навіщо богохульствуєш, Прокопе?

— Не любив я монастирів раніше і зараз не люблю! Навіщо їх відновлювати? Дурне діло затіває ваша ігуменя. Хай там не черниці живуть та моляться богу, а ті, хто постраждав від влади. І щоб у них була земля, худоба, хазяйство

таке, як було при монастирях ще за царського режиму. Я пам'ятаю, як хліба родили, які сади були, ліси, луги.

— Що ти говориш, Прокопе? Чи ти сп'янів?

— А всіх отих,— не вгавав Прокіп,— хто оті землі відбирав монастирські і наші кривні, хазяйські,— всіх отих,— продовжував Прокіп, і очі його наливалися шаленою злістю,— всіх винищувати!.. До кореня!.. Не жалючі ні старого ні малого!

— Ні, Прокопе, не згодна я з тобою. Начальству видніше, коли воно дало згоду на відкриття монастирів. Народ треба привчати до покори й слухняності.

— Шановна Маріє Пилипівно!— назвав Прокіп черницю вже її мирським ім'ям.— Ви забули, що такий народ уже не привчити до покори... Цей народ узяв до рук зброю і пішов партизанити в ліс, а ті, хто лишився в селі,— співчувають їм і допомагають, хто чим може. Ось у чому справа! Ні, не покорою і слухняністю треба брати, а кулею та гострим ножом, або сокирою, чи багнетом.

— Ця суперечка з тобою, Прокопе, ні до чого! — сказала невдоволено черниця.— Нам треба робити те, що вимагає від нас німецька влада, що наказує бургомістр і сам Криволапка.

— Хай буде й так! — примирливо сказав Прокіп Задихайло і взяв у руку графин, простягнув його до хазяйчної чарочки.

— Ні, ні, я більше не можу. Це й так... заради такої зустрічі з вами...

— Ну, а ми з Микитою ще вип'ємо!

— Вип'ємо! — погодився той, і в чарки забулькала настояна горілка.

Господиня вийшла на хвилинку до світлиці внесла звідти папку, поклала перед собою на столі.

— Це всякі інструкції від Криволапки й поради.

— Ну і що ж пан Криволапка радить? — поцікавився Прокіп, стежачи за білими руками черниці, що розгортали якийсь папірець з німецьким штампом.

— Потрібно підібрати кілька молодих дівчат та жінок на шестимісячні курси...

— Кравчихами вони там стануть, чи що? — глузливо зауважив Прокіп.

— Потрібні для гестапо нові агенти...

Прокіп щиро розсміявся:

— Агенти гестапо?.. З дівчат?

— Ти не смійся. Дівчина чи жінка легше зможе проник-

нути до партизанського загону. До неї менша підозра. А завдання вона виконає не гірше від чоловіка. Тільки навчити її треба як слід на тих курсах.

— Ну, що вона може там робити? Що? Білизну прати, обід варити. Чи, може, візьме гвинтівку в руки та піде воювати? Смішне це все.

— Що може робити? — перепитала серйозно Марія Ворон, і очі в неї звузились. Щілинки стали одразу холодними й нещадними від гніву.— Все зробить жінка, як захоче. І вивідає знаходження загону, і яка в ньому чисельність, яка зброя, які підходи до табору. І може потай отруту підсипати в їжу, якою харчують партизанів.

— А хто ж дасть ту отруту?

— Це вже турбота Криволапки. Він наказує, щоб таких ми виявили й надіслали на курси. А я про це вам кажу і вимагаю, щоб було зроблено. Ясно?

В тоні її голосу вже відчувалося не прохання, а наказ, який треба виконувати. І виконувати якнайшвидше.

— Хіба, може, пошукати серед наших родичів таких людей? — непевно сказав Прокіп, глянувши на Микиту, і той відразу погодився, дурнувато посміхаючись:

— Що ж! Це діло! Треба подумати.

...А в цей час лісовою дорогою, загрузаючи в снігу, йшли двоє — він і вона. Він вищий на голову, в козушку, в теплій шапці, з автоматом через плече. На ній — теж добротна козушина, валянки. Тільки замість шапки дівчина була пов'язана теплою хусткою.

Вітер і сніг засліплюють очі, засніжують одяг, вкривають хутро шапки й хустку холодною пеленою, замітають їхні сліди на дорозі.

— Щось у мене на душі неспокійно,— говорить він і, зупинившись, дивиться їй в обличчя.

— Та й чому? — посміхається дівчина й відчуває, як його рука обіймає її плечі.— Хіба мені вперше йти в розвідку? А зараз саме підходяща погода.

Він мовчки дивиться на неї, обкидану снігом, всю забілілу, мов казкову Снігуроньку...

Якась непереборна сила оволодіває ним. Нічого не говорячи, він схиляється до неї і, як зачарований, дивиться їй в обличчя. Вона відчуває його гаряче дихання на своїх щоках, не виривається з обіймів, жде, сповнена й сама несподіваного захвату, невідладного їй зараз самій любовного пориву, що налетів, мов буря, нестримно й нездоланно, і вона зупинити його не в змозі.

— Ти знаєш... Ти бачиш, яка ти дорога для мене... В дозорі стою — про тебе думаю. Спати лягаю — про тебе думаю... Ти одна для мене... Одна в цілому світі... Я люблю тебе, Дуню... Люблю!.. Люблю!..

Вона слухає його відверте, щире признання, а в душі дівочій здійсмається хвилююча радість і щастя від потаємних мрій, не висловлених ні подружкам, ні йому... Нікому! Вона береже свою любов до нього, як найдорожчий скарб... І нікому ніколи б не посміла першою відкритися в своїх почуттях.

І ось він перший сказав їй про любов у таку ніч, у такому місці... І не тільки сказав, а дівчина відчула, як губи її обпекло чимсь гарячим і тривожним, ніби в душу їй він підкинув свого жару, запалив її чимсь не звіданим і не знаним досі...

Слова, які він говорив, зачаровували дівчину, і слухати їх було приємно, як найніжнішу музику, зворушливу й незабутню...

— Ти знай... знай,— гаряче говорив він, ні на мить не відриваючись очима від її розпашілого обличчя.— Я ждатиму тебе... дуже... дуже... І думатиму про тебе... І виглядати-му тебе з розвідки, як... як мою зірку, як сонце... Знай!

— Милий мій! — зірвалося з її губів, сповнене довіри й любові.

Нічого більше не встигла додати, відчувши, як знову до її губів припав він жадібним поцілунком, ніби ошалілий від любові, обцілював і щоки її, і очі, вимовляючи лише одне слово:

— Люблю! Люблю! Люблю!..

Над ними проносились в дикому свисті холодні вітри. Шуміли в оголених кронах, обсівали їх обох сніговою порошею, а їм було жарко від любовного захвату й молодого нестримного пориву, сильнішого, здавалося, за буремний вітер, що налетів на їхні душі, порушив спокій, розбурхав і окрилив їх для щастя та любові...

Першою отямилася дівчина:

— Пора мені. Час минає... Я мушу йти...

— Тільки здогадуюсь, куди саме... Але з яким завданням... Не сказала... І чи надовго йдеш?

— Ти що, забув? Про це у нас заборонено говорити.

— Розумію... Ну, що ж, хай тобі щастить. Я повертатимусь на заставу... — І він зняв рукавицю, простягнув теплу руку до її такої ж теплої руки, по-дружньому стис.—

Бережи себе... Бережи!.. Знай, я думатиму про тебе. Чуєш? І ждатиму тебе... Дуже ждатиму...

Вона пішла далі одна, а він стояв на місці, стежив, доки її рухлива постать не зникла зовсім з очей, потонувши в холодному серпанку хуртовинної п'їтьми...

19

Борис Петрович повернувся додому пізно вночі, та не сам, а з гостями, які вже були напідпитку. Серед гостей першим переступив через поріг до теплої хати засніжений чоловік у смушевій шапці й чумарці з таким же хутряним коміром. Не скидаючи шапки, він бистрим поглядом метнув у бік господині, блиснувши скельцями пенсне, і, нічого їй не сказавши, ширше розчинив двері перед огрядним німцем, гостинно запрошуючи його, ніби він тут був справжнім хазяїном.

— Прошу, пане гебітскомісар! Почувайте себе, як вдома!

— Отшень корошо! — сказав німець, оглядаючи і господиню, і приміщення.

Коло всі прибулі опинилися в хаті, Борис Петрович підійшов до найшановнішого гостя.

— Пане гебітскомісар, дозвольте? — І зняв з нього угорську шубу, підбиту м'яким, ніби пух, хутром з тонкорунних овець.

«Оце шуба! — подумала Марія Ворон, вражена добірністю хутра, білого як сніг, що його бачила вона вперше в житті.— Такий шубі, мабуть, і ціни не складеш, і зносу їй не буде».

Чоловік у чумарці скинув шапку, струсив з неї сніг, і черниця здогадалась, що це і є Криволапка. На голові в нього жодної волосинки, а лоб, позначений глибокими зморшками, зливається з черепом. Зате брови густі, кущуваті, чорні. З-під них, навіть крізь скельця пенсне, відчувається розумний, але холодний вираз очей, що все помічають з першого погляду і, здається, проникають в саму душу людини, розгадуючи її потаємні думки, помисли й бажання. Було двоє-троє німецьких офіцерів, нагороджених фашистськими хрестами,— помічники гебітскомісара, був і таємний агент з гестапо в цивільному одязі, який добре володів українською мовою і вмів достойно прислужитися гебітскомісару Бартелю. Був навіть серед гостей круглолидий товстун з вусиками, лагідною, доброю усмішкою на червоних, мов у дівчини, губах, що ніяк не личило його катівській

професії. Нагадував він звичайнісінького німецького обивателя, що виготовляє ковбаси й любить українське сало з долоню завтовшки. Він теж добре знав українську мову, бо народився і жив на одному з хуторів поблизу.

Першим, звичайно, Борис Петрович представив Марії Ворон гебітскомісара Бартеля. Черниця не дуже була вдоволена й рада пізнім гостям, проте нічим не виявила свого невдоволення, а, мило посміхаючись, намагалася бути дуже привітною й гостинною хазяйкою.

Це одразу помітив тільки Криволапка, але нічого нікому не сказав. Він лише уважніше глянув у її обличчя й зрозумів, що ця жінка може бути надійною помічницею в їхній справі.

— Хочу познайомити тебе, Маріє Пилипівно, з паном гебітскомісаром Бартелем.— І він підвів німця до черниці.

— Я рад отшень целовать ручку такой хорошенькой женщина,— сказав німець, припавши до її пальців галантним поцілунком.

Черниця, несподівано зняковівши, почервоніла.

— Я теж рада бачити в нашій хаті такого шановного гостя,— відповіла, ледь помітним ривком висмикуючи руку, яку ще продовжував тримати в своїй спітнілій і пухкій долоні пан Бартель.

Він не випускав жіночої руки, безцеремонно й нахабно розглядаючи черницю.

— Я хочу делать вам комплімент... Ви отшень, отшень гут! Как ето по-вашему... Кра... кра...

— Красива жінка,— підказав потрібне слово кат, і пан Бартель вдячно захитав головою.

— О, да, да! Красивий... Отшень красивий женщина!

Марія Ворон почервоніла ще дужче, і тут їй на виручку підійшов Криволапка.

— Я не мав можливості познайомитися з вами особисто, але я чув про вас від преподобної ігумені Ілюдори і від Бориса Петровича, який дуже вас шанує і хвалить, що ви енергійна й розумна жінка! Прізвище моє Криволапка.— І він простягнув свою руку.

— Я здогадалась. Я чула про вас,— сказала Марія Ворон, глянувши йому в очі, й одразу одвела свій погляд, бо ще не все сказав їй Борис Петрович про гебітскомісара.

— Пан Бартель має великі зв'язки там... у верхах...

— Да! Да!

— Пан Бартель ласкаво погодився ознайомитися не так з селом, як з лісом, що його він має намір одержати в постій-

не користування і власність від вищого начальства за достойну діяльність. Тут, на землях України, закріпитися як добрий завойовник і володар. Закріпитися на довгі роки.

— Да! Да! — похитував німець головою. — Я імею поместьє Германія... Я хотел іметь поместьє Україна. Днепр... Отшень корошо!

Після знайомства з гостями господиня дістала з скрині українську вишивану скатерть, накрила нею стіл і разом з Борисом Петровичем заходилася господарювати. Кат виявився оперативним помічником. Він, одразу включившись у допомогу господарям, шарив по їхніх шухлядах так, наче у себе вдома, витягаючи з полиць все, що здавалося йому найбільш смачним і достойним таких поважних гостей.

Був тут холодець, домашня ковбаса, добірне сало, квашені помідори, свіжі яблука, рибні страви.

— Якщо почекаєте, то я можу насмажити яєчні, одварити картоплі, — говорила люб'язно господиня, але гості не хотіли ждати, і сам пан гебітскомісар, оглядаючи закуску й питво, що стояло вже на столі, сказав:

— Нітчево не нада... Отшень корошо! Отшень гут!

І гості розмістилися за столом. Забулькала в чарки хмільна рідина.

А за вікнами свистів, біснувався холодний вітер, здіймав поземку, підхоплював її, кружляв нею у скаженому повітряному вирі, доки не зустрів якоїсь перепони на своєму шляху, щоб обрушити свою ношу — сипонуті з розгону чи в темні шибки хат, чи під стріхи осель, чи в розбурхані хуртовиною вишневі сади і, нарешті, зупинитись там, між кучугурами, у затишку та в спокої...

...Ходить-бродить перед освітленими вікнами Бориса Петровича неприкаяний поліцай Степан Помадка, позираючи на сіру непроглядну снігову завісу, що закрила собою простір Дніпра і надбережну смугу лісу, звідки може загрожувати партизанська небезпека.

Тому очі поліцає особливо вдивляються в той бік. Проймає його страх, дошкуляє холод, бо навіть шинелі поліцайської, з білою пов'язкою на рукаві, чи добрих чобіт йому ще не видали, і він зашкарублим латаним чоботом б'є об другий, хукає в долоні, бо кінці пальців ніби хто шпигає голками, із пожадливою заздрістю дивиться через паркан на освітлені, замуровані морозяними косицями вікна, де в затишку, теплі й спокої зараз гуляють прибулі з районного містечка гості Бориса Петровича.

Та Степан Помадка, хоч і дивився на вікна, але не бачив, як, розчервонілий від хмільних напоїв, за столом підвівся колишній лісничий.

— Пане гебітскомісар, — звернувся він до шановного гостя, який залюбки уминав пахучу, добре приготовлену й добре засмажену ковбасу. — Пане Бартель! Дозвольте мені підняти цей тост за кращих синів непереможної Германії, з якими ми маємо честь сидіти за одним столом. Наша спільна мета — розгром ненависної влади, знищення Червоної Армії, а також тих, хто називає себе партизанами, хто підводить свою ганебну руку проти нездоланної німецько-фашистської армії, яка підкорила собі Європу й переможно йде по світу вперед і вперед.

Ваші танки вже пройшли по столицях багатьох зарубіжних країн, поставивши на коліна скорені народи. І зараз, як ми мали честь і радість почути від вас, пане гебітскомісар, приємну новину: по вулицях російської столиці їздять на автомашинах німецькі офіцери й вояки.

Пан Бартель ствердно похитував головою і продовжував уплітати ковбасу, яка його зараз, очевидно, приваблювала більше, аніж догідливий господар з його підлабузницьким тостом.

Криволапка уважно слухав Бориса Петровича, і ледь помітна усмішка грала на його тонких губах. А в глибині очей світилися насмішкуваті вогники, бо він таємно й регулярно слухав вісті Радянського інформбюро.

Борис Петрович продовжував:

— Німецькі власті ласкаво погодилися надіслати до нашого села каральний загін. Ми прочешемо ліс навколо Сокирного з краю в край. Бо кому ж краще знати наші урочища? Я багато літ працював тут лісничим.

— Ви знайт штаб партизан? — раптом, припинивши їсти, запитав гебітскомісар і втупився безбарвними очима в бургомистра.

Борис Петрович з несподіванки закліпав очима, зніяковів:

— Ні, пане гебітскомісар, я не знаю, де саме знаходиться їхній штаб... Я тільки урочища...

— Надо знайт точно. Ви — германські слюжащі... — промовив невдоволено німець і знову взявся за недоїдену ковбасу.

Борису Петровичу хотілося попередити пана гебітскомісара, що в його майбутніх володіннях небезпечно зараз ходити, бо не знаєш, звідки може тебе пронизати парти-

занська куля. Але нічого не сказав, бо пан Бартель знову втупив у нього свій погляд і вже зовсім не по-гостинному, а суворим тоном заявив:

— Ви будет показивайт німецькі зольдатен штаб партизан.

Борис Петрович хотів було щось заперечити, але німець увесь побагровів, підвівся за столом, і хто знає, що було б далі, коли б у цю хвилину не розчинилися двері і в них не з'явився засніжений поліцай Микита Плюха, що придбав собі кличку Букет. Побачивши в хаті стільки людей, він розгубився, шукаючи серед присутніх господаря.

— Ну чого тобі? — запитав невдоволено й сердито Борис Петрович.

— Піймали... — промовив він, дурнувато посміхаючись.— Піймали якусь підозрілу жінчину... Ми з Прокопом Задихайлом кричимо їй: «Стій», а вона біжить від нас. Ми ще вистрілили — все одно біжить... навпростець до Дніпра... Догнали її... Так що не знаємо, чи сюди її привести, чи посадити в старостаті під арешт. Вона зараз біля воріт... З Прокопом... і Степаном Помадкою.

— Партизанка? — зацікавився гебітскомісар.

— Не знаємо.

Пан Бартель наказав доставити її сюди. І негайно ж. Поліцай розчинив двері в сінці й гукнув:

— Прокопе, давай!

До хати увійшла засніжена жінка чи дівчина, одягнута в хутрянний козушок, пов'язана зимовою хусткою так, що обличчя її не видно. Світяться лише очі, сповнені неприхованої тривоги й страху.

Першим підійшов до неї Борис Петрович. Різким і сильним рухом він зірвав з голови хустку й застиг від несподіванки й подиву... Перед ним стояла розгублена й перелякана Дуня Ярмоленко.

— Ти?! — тільки й промовив пан бургомістр, не знаючи, як йому з нею поводитись і що говорити. Недавнє минуле проти його волі постало перед ним, коли оця дівчина разом з іншими дружками наряджала молоду у весільне вбрання, прикрашала її стрічками й квітами, готуючи до шлюбної реєстрації в сільраді.

Весела, співуча, жартівлива постала Дуня Ярмоленко в цих раптових, але пам'ятних спогадах, про які він хотів би забути назавжди, а вони, бач, несподівано зринули зараз перед ним, вдаривши його в серце незабутньою образою, лягли на душу болем і водночас жагучою люттю.

— Що ж це ти з лісу йдеш?.. Від них? По завданню? — допитувався лісничий, не одриваючи своїх очей від її зблідлого обличчя, хоч Дуня й намагалася зовні бути спокійною.

— Що ви, Борисе Петровичу? — здивувалась дівчина. — Про кого ви мені говорите? Про яке завдання?

— Про партизанське...

— Ні сном ні духом не відаю, нічого не знаю. Я їздила до тітки в гості аж під Полтаву. Там застала мене війна. Тітчин чоловік і двоє синів пішли до Червоної Армії, тітка занедужала. Не могла ж я її хвору та немічну залишити напризволяще.

— То єсть легенда! Партизанські легенда! — закричав раптом гебітскомісар Бартель і, глянувши на ката, сказав: — Обисківат отшень корошо!

Перед нею, наче з землі, виріс огрядний німець, і Дуня інстинктивно схопилася за груди. Мило посміхаючись, відірвав від кожушка дівочі руки, наче легенькі дві тріски, сильним досвідченим жестом рвонув за кожушок, відірвав гудзики, шурхнув потім за розірвану пазуху і витягнув звідти старанно згорнену газету «Правда».

Бургомістр раптом опам'ятався, підвів голову, помітивши на собі невдоволений погляд гебітскомісара, зробив оскаженілий рух, щоб розірвати газету на шматки, але в цю хвилину почув попереджувальний голос:

— Даваль мне етот газета! — І він поклав її собі до кишені, підійшов ближче до Дуні, уважно її розглядаючи.

— Ти єсть партезанка?

— Ні, пане. Я — сільська дівчина Дуня Ярмоленко. Мене в селі тут всі люди знають. І ось вони, Борис Петрович, теж мене знають. А їздила я до тітки в гості під Полтаву.

— Это єсть легенда,— повторив упевнено гебітскомісар.— Это єсть видумывать... Я корошо понімайт.

— Яка ж це видумка, коли я правду кажу... А газету знайшла в лісі — на сосонці лежала, прикидана снігом. Наші літаки скинули, мабуть, вночі... Я і взяла. Перед війною ми цю газету собі передплачували. Пустіть мене додому. Я ні в чому не винна.

Гебітскомісар не кричав до неї, не бив, тільки допитливо розглядав партизанку, яка начебто нічим не відрізнялася від багатьох тисяч дівчат, що їх він бачив в українських селах за час війни. І все-таки у цієї дівчини було щось таке особливо притаєне, чого ніяк не міг розгадати й зрозуміти охмелілий Бартель.

— Етот девушка отшень нада смотрель. Я сам буду допрашивайт завтра.

Лісничий, глянувши в бік поліцаїв, суворо попередив:

— Дивіться, бо голови повідриваю, коли десь дінеться. Одведіть її до старостату й пильнуйте добре, щоб не втекла! Дуню вивели з хати.

— І чарки не піднесли! — невдоволено буркнув Микита.— Воно з морозу так би годилося смикнути чарчину...

— Еге ж! Чарка пішла б добре! — погодився Прокіп Задихайло.— Та хіба ти не бачив? Там же зібралися все пани. А ми поки що ходимо в рядових. Терпи, Микито, доки на свою чарку розживешся.— І гримнув несподівано на Дуню, ніби вона теж була винна в негостинності господарів: — Іди швидше, чортова дівко!

— То я ж іду... Чого кричите на мене? Зайшли б до моєї матері. Вона б і чаркою вас почастувала, повечеряти дала.

— Знаємо, що ти за птиця! Шмигнеш кудись, а за тебе потім відповідай.

Дуня зрозуміла: не вирватись, не втекти від них. І стало так же боляче та гірко на душі в дівчини. Йшла вона попереду, ніби в дурному сні, відчуваючи, як за спиною в неї наготові зведено дві гвинтівки. Тільки б здумала вона кудись звернути набік, як відразу б гримнули в спину їй два постріли... І тоді — прощайся з білим світом, Дуню! А вона ж іще така молода... Тільки б жити та жити!

В її серці вперше в житті, мов ранкова троянда, розцвіла любов, сповнила незваними почуттями дівочу душу, розкрила перед нею новий світ — незвіданий, привабливий, прекрасний...

І як же тепер їй бути? Невже чужі люди, які прийшли на її рідну землю, затопчуть оці святі почуття, обірвуть її кохання, а то, може, заберуть і саме життя, наче її й не було на світі... І не бігала вона босоногою дівчинкою по оцих знайомих вулицях рідного села, не всміхалася ранковому сонечку, не купалася в водах Дніпра, таких синіх-синіх, як весняне небо, або волошки, чи лісові дзвіночки.

Була вона і, може, не стане завтра її, бо в холодному погляді німця-чужинця вона зрозуміла, що їй на допиті загрожуватиме біда.

І ніхто її не захистить, ніхто не врятує, навіть він, Леван Богатурія. І несподівано в ці хвилини душевної тривоги й неспокою серед хуртовинної ночі постав світлий образ молодого грузина, який сьогодні вночі проводжав її в розвідку, пригадуються слова, що він говорив Дуні, вчувається

навіть його голос: «Ти знаєш, ти бачиш, яка ти дорога для мене. В дозорі стою — про тебе думаю. Спати ляжу — про тебе думаю. Ти одна в мене, одна в цілому світі... Я люблю тебе, Дуню... Люблю!.. Люблю!..»

«Ой що ж тепер буде зі мною?.. Що буде?» — думала Дуня Ярмоленко в передчутті чогось невідомого й страшного, що мусить з нею статися завтра. Коли б же було когось послати до лісу, повідомити Морозенка, повідомити його, Левана, про біду, яка стряслася з нею. Може б, вони щось придумали, допомогли, вирвали її з рук неблаганної смерті... Але кому про це сказати? Ведуть її вороги. Вона їх знає, покладатися на їхнє співчуття, милосердя чи жалість не можна. І Дуні стає себе шкода до сліз, наче не вона оце прямує вулицею, заметеною снігом, а якась інша славна дівчина йде на смерть. І ніхто про це не знає. І ніхто їй нічим не зарадить, не врятує. І життя її, що окрилось щастям, і душа її, що засвітилася в ній, мов зірка яскрава, величава, мусить передчасно скотитися в якусь безодню темряви й небуття і згаснути там навіки... Навіки!..

— Не хочу вмирати! Не хочу!.. — мимоволі шепчуть губи, і слова ті глушать поривчастий вітер, а вони десь народжуються, зринають, здається, з самих глибин дівочої душі, завдають їй ще більшого жалю й страждання.— Ви ж мене знаєте... І матір мою знаєте. Тут я народилась і жила. Тут до школи ходила. Відпустіть!..

Вона минає дворища й хати, заметені снігом,— тихі, темні, знайомі з дитинства. Їй хочеться зупинитись і з усієї сили гукнути до них, хто зараз спокійно спить: «Люди, прокиньтесь! Врятуйте мене... Врятуйте Дуню Ярмоленко від ворогів... Я ж ще така молода... Маю всього сімнадцять літ! Я ж пішла до лісу, щоб разом з товаришами захищати вас, і ваших діток, і наше рідне Подніпров'я, і всю, всю нашу країну...»

Але Дуня, не зупиняючись, іде далі, далі, як і досі, відчуваючи, що невідступно крокують слідом Микита Плюха і Прокіп Задихайло — куркульські сини, зрадники народу, продажні, неблаганні, мстиві.

Дворище за дворищем, хату за хатою з оголеними садами минає Дуня. І раптом зупиняється. Ось на горбику стоїть її рідна хатина з темними шибами вікон, з рідною матір'ю, що нічогісінько не знає про неї, Дуню, про горе, що спіткало її. Рідне подвір'я всеньке закидане снігом. Не видно навіть стежечок ні до воріт, ні до хлівця. Свистить тільки вітер, шумлять під ним старі вишні, гнучись на всі

боки. І гнеться-гнеться під тими вітрами висока стара груша, обважніло шумить гіллям.

Теплою хвилькою війнуло на серці Дуні Ярмоленко, і вона не могла ступити й кроку. Нестримна, непереборна сила підмивала її кинутись до знайомої з дитинства хвірточки, розчинити її й, шурхаючи в кучугури снігу, дістатися до хатини, постукати в крайню шибку, гукнути: «Мамо! Відчиніть. Це я... Дуня!»

Та в цю хвилину найбільшого в її душі напруження й хвилювання дівчина почула раптом грубий окрик Микити:

— Чому зупинилась? Топай далі!

— Хата... моя рідна хата... прошу... Дозвольте хоч на хвилиночку... На одну хвилиночку... З мамою... Я її не бачила вже кілька місяців... Дозвольте!..

Дуня навіть благально простягнула до них руки, і по тих руках несподівано вдарив Прокіп прикладом гвинтівки.

— Іди далі, доки жива!

Удар був таким сильним, що Дуня з несподіванки скрикнула:

— Ой мамочко!

І цей крик, як постріл, пролунав серед буремної ночі і, підхоплений вітром, полинув до віконця, розбудив матір, ударив її в серце...

— Свят, свят! — промовила вона, прикипівши до замурованої памороззю шибки.— Дунин голос чую.

Мати шукала бодай маленької незамороженої цяточки, але її не було на шибках. За вікнами лютував холодний вітер, і шумів поривчасто сад, і не чути було вже рідного голосу, який так тривожно сполошив її серед ночі.

«Може, мені вчулося таке зі сну?» — майнула думка, але мати не заспокоїлась. Похапцем взула старенькі валянки, накинула на себе кофтину і, не причинивши як слід хатніх дверей, зупинилась у темних сінцях. Руки в неї тремтіли, і вона одразу не могла знайти клямки. Та ось нарешті знайшла, розчинила сінешні двері. З горбика було видно, як в сірій хуртовині ледь помітно маячили три рухливі постаті, та потім їх поглинули темрява й сніг.

Наче крижані голки безжально впилися в материнське серце, стривожили, відігнали сон.

«Може, мені справді привиділося таке,— вагалася вона, пильно вдивляючись у безлюдну вулицю, і тут же собі заперечувала: — Як же привиділось, коли я сама їх бачила? І чула Дунин голос. Я ж не могла помилитися. Що я Дуниного голосу не впізнала б? Але чого вона тут опинилась?»

І хто оті двоє, якщо вони вели її, Дуню? Куди вели? Для чого? І чому вона не зайшла до хати, а минула подвір'я?»

Різними здогадками мати тільки розстроювала себе дужче, а невідомість лягала їй на душу важким тягарем.

«Німці заборонили населенню ходити вночі по селу. А може, то був їхній дозор? І голос Дунин вчувся мені зі сну?»

Мати припокоїлась і лягла спати знову.

«Завтра побачу Марфу Смолянець і Крутояриху, розкажу їм, що мені привиділося. Ці дві жінки мають зв'язок з партизанами, то їй порадять, що мені робити».

...А Дуня йшла далі сільською вулицею. І хоч у неї боліли й розпухли від Прокопового удару руки, зовсім недоречно в таку ніч, в такі хвилини згадалося Тетянине весілля. Цією вулицею того дня мчали по-весільному прикрашені коні і прикрашені вони, дівчата-десятикласниці, трохи охмелілі від вишнівки, веселі й безтурботні, виспівували.

Так само несподівано ці спогади змінювались іншими. Ось уже перед очима в Дуні якось з'явився сільський майдан, завіяний білими кучугурами снігу. Грузнучи в них, Дуня повертає до колишньої сільради, в якій міститься зараз старостат. Невеличкою лампою освітлено тільки одне вікно, де ночує сторож Никифор. Він і при старості сторожує, як і раніше, як і багато років тому... Тільки ж потай виконує деякі доручення партизанського командира Морозенка.

Приступці замело снігом. Дуня підійшла до них і зупинилася.

— Ну, чого ждеш? — гримнув на неї Прокіп Задихайло. — Підходь, стукай у двері.

Дуня шурхнула в заметені приступці і, оступившись, впала, набравши в рукави снігу. Сильною рукою Прокіп схопив її за комір кожушка, мовчки підійняв на ноги.

— Ти що, калікуватою стала? Не бачиш куди ступати? — І він першим потім підійшов до дверей, загупав у них прикладом.

— Хто тут грюкає? — озвався невдоволений голос. — У старостаті вже нікого нема.

— То ми будемо, — відповів йому грубим голосом Прокіп. — Швидше відчиняй!

Никифор пізнав голос Задихайла й почав одразу поратися біля засува в темних сінцях.

— Я зараз лампу візьму та присвічу.

— Ми й без лампи втрапимо! Приміщення знайоме...

Засув цокнув, і двері розчинилися. Вдарило в них заметіллю.

— А лихо! Яка надворі непогоди! — сказав Никифор, намагаючись роздивитися, кого це привели сюди поліцаї.

— Здрастуйте, дядьку Никифоре! — почувся дівочий голос, але на привітання сторож не встиг відповісти, бо метнувся до розчинених дверей, щоб взяти їх знову на засув.

Не обмітаючи віничком сніг, так і переступили всі троє до теплового приміщення. Незабаром увійшов сюди і сторож Никифор. Він викрутив гнота у газовій лампі і тепер, зупинившись проти дівчини, розглядав її засніжену хустку, що вкривалася крапельками води, кожушок і валянки, під якими вже ледь темніла підлога від розталого снігу.

— А ти ж, дівчино, чия будеш?

— Хіба ви мене, дядьку Никифоре, не впізнали? Я Дуня!.. Дуня Ярмоленко... Я дружною була в Тетяни Туркан перед війною... на весіллі...

— За віщо ж тебе? — поцікавився сторож, співчутливо оглядаючи дівчину.— Я пам'ятаю Тетянине весілля і чим воно скінчилося...

— Кому сказано мовчати! — І Прокіп підвівся з лави, ступив крок до діда Никифора.— Хочеш, щоб і тебе заарештували! То це ми можемо зробити,— озвався Микита Плюха.

— За що ж мене арештовувати? — сказав спокійно старий.— Я тут сторож. Своє діло роблю справно. А коли з нею не дозволяється розмовляти, я можу й помовчати.— І він одійшов від Дуні, сів собі осторонь у куточку, ображений, непроникливий.

Незабаром у сінешні двері знову хтось загрюкав.

— Хто б це? — сполошився чомусь Микита Плюха. А Прокіп, метнувши невдоволено очима в затемнений куток, наказав:

— Чого ж сидиш? Хіба свого діла не знаєш?

Никифор мовчки підвівся, почувгав до дверей. Не розчиняючи їх, він запитав:

— Хто тут?

З надвірного боку почувлося:

— Та я ж, я!.. Дядьку Никифоре, відчиняйте швидше, бо вже замерз, як той цуцик!

До приміщення увійшов Степан Помадка з гвинтівкою за плечима, в блазенькому одязі, з білою пов'язкою на рукаві:

— І ви скажіть, надворі таке дме, що мало не задубів на

морозі... — Його чоботи зовсім зашкарубли від холоду, і він ступав ними, гупаючи об підлогу, ніби колодами.— Хоч трохи обігріюсь.

— Як же це ти,— суворо запитав у нього Прокіп,— самовільно покинув пост і прийшов до старостату грітисся?

— Чому ж самовільно? — заперечив Степан Помадка, скидаючи батькову солдатську шапку, що він її носить як подарунок з часів громадянської війни.— Я службу свою знаю.

Він зняв з плеча гвинтівку, поставив її до стіни. Ствол і затвор одразу спітніли, вкрившись дрібнісінькою росою. Не роздягаючи свого такого ж давнього сірчка, він продовжував.

— З'явилися двоє німецьких солдатів, зайшли до хати, де гуляє їхній старший начальник. А незабаром вийшли звідти, та не самі, а з Борисом Петровичем. Пан бургомістр мені й каже: «Ти, Помадко, йди швиденько до старостату, та дивіться там, щоб дівка не втекла, бо голови поодриваю, якщо втече». Німецькі солдати охоронятимуть пана гебітс-комісара, бо він нашим поліцаям не довіряє. То оце я прийшов. А ви говорите — самовільно покинув пост. І зовсім не самовільно, а з наказу пана бургомістра.

— Ну добре, добре,— примирливо сказав Прокіп,— то ти, Степане, постережи її, а ми підемо з Микитою на якусь годинку повечереємо.

— Пан бургомістр попереджав: «Якщо,— каже,— та дівка кудись дінеться, то голови вам поодриваю!»

— Куди їй дітися? Адже ти при зброї? А спробує втікати — відразу стріляй у спину. Ми ненадовго йдемо.

Сторож Никифор зачинив за ними двері, повернувся до приміщення й сів знову на те саме місце в затемненому куточку. Він нічого не спитав у Степана Помадки, нічого і йому не говорив, тільки час від часу позирав на Дуню, яка, схиливши голову, сиділа на дерев'яній лаві така притишена та загорьована, ніби вже була готова розпрощатися з білим світом, безвільно поклавши собі руки на коліна.

Саме до них, до тих рук, придивлявся Никифор і запитав:

— Це що ж вони в тебе з морозу так розпухли?

— Прокіп ударив... прикладом. Я благала відпустити мене на хвилинку, коли проходили повз наше подвір'я,— хотіла з мамою побачитись... А він прикладом... Тепер ось розпухають.— І Дуня підвела їх перед собою й роздивлялася з таким подивом, ніби це були не її руки, а якоїсь іншої дівчини — посинілі, з неприродно набряклими жилами.

— Нічого не вдієш,— сказав співчутливо Никифор,— терпи, дочко!

— Та я терплю! — погодилася дівчина й замовкла.

За вікном стогнав вітер, шуміли голим гіллям осоки, обсіпало час від часу сухою порошею. І кожного разу Степан Помадка чомусь лякливо позирав на вікна, прислухався, ніби тільки йому одному була відома таємниця, якої він ждав і про яку не міг сказати нікому.

Притаїлася й Дуня, не добереш: чи вона дрімає, чи так, сидячи, й заснула на дубовій лаві, вичовганій людьми за багато років.

Степан Помадка глянув ще раз на Никифора, глянув на Дуню і, ні до кого з них не звертаючись, почав говорити. І те, що він говорив, нагадувало якусь болючу й одверту сповідь людини, яка шкодує за марно втраченими літами, що пропливли, ніби вода на бистрині, не лишивши в душі нічого пам'ятного, світлого, доброго...

— Як я жив? — запитував себе Помадка глухим простудженим голосом, наче в приміщенні не було нікого, хто міг би почути його запізніле, невимушене признание й каяття. Трохи помовчавши, продовжував: — Погано жив! Не на ту стежку став — так і доля моя покотилася... Змалку знав тільки нестатки, та горе, та злидні... Хіба неправду кажу? Війна почалася ота, германська. Ми з матір'ю вдома лишилися... Питаєте, як жилося? — Насправді Помадку зараз ніхто про це не запитував, ніхто до нього не обзивався й словом, а він сам себе і запитував, і відповідав: — Як жилося? Так жилося, як усім бідним солдаткам та дітям їхнім. Намучилися ми з матір'ю, поки батька діждалися з війни... Заслужив егорівський хрест за хоробрість. Думалось, краще заживем... А їсти не було чого... Пішли батьки мої в найми. Подався згодом і я на хутори — до багатих хазяїнів худобу випасати. І скільки себе пам'ятаю — ані поспав досхочу, ані поїв удосталь... Хліб черствий та цибулина — ото і весь харч... Хіба що в чужий сад заскочиш або з якогось баштана кавуна потягнеш — тільки й радості. Бува, осінь уже надворі, сіє дощ. Часом сніжок зривається, а я босий по холодній землі ступаю.— І Степан Помадка на якусь хвилину замовк. Ніхто йому не висловив ні жалю, ні співчуття.— Так і виростав я, мов той бур'ян,— темним, затурканим, несміливим. Згодом у батька від-

крилися рани, що їх він дістав на германській війні. Захирів, знесилився й помер. А невдовзі й матір однесли на кладовище. Горе, кажуть, одне не ходить, а ще за собою й інше тягне. Так воно і в мене трапилось.

Зостався сам. Куди йти? Що робити? Знову вирішив податися в найми, на хутори. І робив я там у різних хазяїв, аж поки сталася в селі новина. Чую, люди гарнізуються в колгосп, а я стою осторонь, бо мріяв тоді про своє власне хазяйство. Роками наймитував, відкладав зароблені гроші по копійці, ніде не прогулював, не пропивав — все про свого коня мріяв. І я таки діждався свого щастя. Придбав коня, веду його додому за обротьку. Люди дивляться, запитують: «Агей, Степане! Де таке добро дістав?» — «У цигана купив на ярмарку». — «Та й навіщо тобі кінь?» — «Як навіщо? Пасажирів возитиму до пристані. Свіжа копійка в кишені бряжчатиме».

Люди ще дуже регочуть, жартують:

«Та він же в тебе такий змій, що од вітру падатиме в упряжі». — «А я його випасатиму на добрих травах. Я це діло знаю змалку».

Там же, на ярмарку, підійшов до мене Сидір Антонович Гаркуша, глянув на мого коня, глянув йому на зуби, а тоді скрушно похитав головою: «Ой Степане, Степане! Не там своє щастя шукаєш. Йшов би ти до колгоспу та й не мудрував». А я йому відповідаю:

«Колгосп, Сидоре Антоновичу, діло добровільне. Хочу — йду, не хочу — не йду. Своім розумом житиму!» — «І отож ти, Степане, ніяк не потрапиш на вірну стежку!»

Потім уже я не раз згадував його слова та чухав потилицю. Не послухав, не повірив йому. Кінь незабаром здох. І почалося... Ким тільки я не був після того: і лісорубом, і сторожем, і хати вкривав людям соломою, працював вантажником на причалах, шевцював, робив і бакенщиком на Дніпрі... Тут мене і війна застала. Припинили курсувати по Дніпру рейсові пароплави. Київ — Херсон. Бакенщики стали непотрібними. А я полюбив це діло. Не можу без цієї роботи обходитися. Щодня до своєї бакенської будки приходжу. Гляну вперед, гляну в понизов'я — темна ріка. Ніде ні вогника. Хіба що якийсь рибалка на березі багаття розпалить. Сумно й боляче. Думаю: «Куди мені тепер іти? Якої роботи шукати?» Коли ж приходять якомсь до хати розсильний. Так і так — до старостату мене требують. «Навіщо требують? Кому я там потрібний?»

Пішов. Зустрів мене сам лісничий. Спитав про се, про те,

що роблю зараз, де працюю. «Та ніде,— кажу,— не працюю... До війни був бакенщиком. Ну, а тепер бакенщики не потрібні». — «То й добре!» — каже Борис Петрович. — Поїдеш у Німеччину. Там знайдеться для тебе робота на якомусь заводі. Чи в селі у хазяїна попрацюєш — бауерами ті господарі зуться».

Я відразу збагнув, яке то буде моє щастя. І давай проситися, щоб пан лісничий не посилав мене в Німеччину, бо хто-то, а я то вже добре знаю, що то за робота в хазяїна. Я роками працював колись на хуторах від зорі до зорі... І ні тобі відпочинку, ні передишки. Ні буденного дня, ні неділі — нічого нема. Працюєш, як раб! Те солодке життя в наймах пам'ятаю й досі.

Розсердився лісничий, гримнув на мене:

«Вибирай: або до Німеччини, або підеш на службу в поліцію». Правда, шинелі ще мені не видали. І добрих чобіт не маю. Шапки теж нема. Дали тільки пов'язку білу — на рукав, аби видно було, що я з поліції. А я, правду сказати, тепер всього боюся. Вітер за вікном шурхотить, а мені здається, що підкрадаються партизани. В сусідньому селі вони вже вбили одного поліцейа...

— Бо гірше собаки був,— озвався раптом Никифор, не розплющючи очей. — Кривдив людей, грабував їх, вислужувався перед начальством. Що з таким робити?

— То ти, Никифоре, не спиш? — здивовано запитав Степан Помадка, згадавши свою недавню сповідь.

— Як же я міг спати, слухаючи тебе? Не міг я спати, бо ти говорив правду. — І Никифор розплющив очі.

— Авжеж, правду! — підтвердив Помадка і глянув на Дуню. Вона підвелася з лави й пішла до дверей.

— Ти куди? — І Помадка, схопивши до рук гвинтівку, перегородив їй дорогу. — Назад!

— Так мені ж, дядьку Степане, треба... до вітру. Я зараз же й повернуся.

Степан Помадка розгубився, не знаючи, як йому діяти, бо підтримав дівчину ще й сторож Никифор:

— А чого ж? Діло житейське... Хай сходить дівчина по своїй нужді.

— Ну, ти ж дивися, не підведи мене, бо погано тобі буде,— попередив Степан Помадка, пропускаючи Дуню до дверей.

— І чого б це я вас підводила? Не маленька. Розумію...

— Отож-бо,— і він навіть сам розчинив перед нею двері, пропускаючи дівчину на подвір'я.

Вдарив у відчинені двері сніг з пронизливим вітром, і Степан Помадка хутенько їх причинив, а сам з гвинтівкою в руках чомусь підійшов до того вікна, з якого мусило бути видно всеньке подвір'я. Але зараз шибки замурувало морозяними візерунками, і Степан Помадка даремно сподівався знайти бодай найменшу цяточку, щоб крізь неї непомітно простежити за дівчиною. Перед очима в нього була суцільна завіса, холодна й непроглядна, і це викликало в нього тривогу.

— Як ви гадаєте, дядьку Никифоре, не обдурить мене дівка? — спитав з помітним острахом і занепокоєнням.

Дід Никифор байдуже глянув на нього, спокійно відповів:

— Чого ж їй тебе дурити? Це коли б вона тебе не знала... А такечки, де ж дінеться? Надворі он яка хурделиця — світу божого не видно.

Та минали хвилини — довгі, неспокійні, а Дуня не поверталася. Степан Помадка відчував, як у душі його зростала тривога, як народжувався разом з тривоною страх, бо згадав попередження й погрозу пана лісничого: «Дивіться ж там, щоб дівка не втекла, бо голови поодриваю, якщо втече!»

Степан Помадка вже знає — пан лісничий, чи як тепер він зветься, пан бургомістр, у таких ділах не любить жартувати. І, відчуваючи свою провину, за яку йому доведеться відповідати, Степан Помадка пройшовся кілька разів по кімнаті й невдоволено сказав:

— Ну, хіба ж можна так довго ходити до вітру?

Потім, збагнувши щось, він різко зупинився, глянув на сторожа Никифора, непевно й лякливо спитав:

— А що, як вона втекла? Га? — І, не чекаючи відповіді, прожогом кинувся до дверей, рвучко розчинив їх і, вдивляючись у теміль буремної ночі, гукнув: — Агей, дівко, де ти там? Давай у приміщення... Швидко!..

У відповідь почувся тільки свист вітру та поривчастий шум голого гілля, що металося, мов навіжене, у всі боки.

— Кому сказано — йди сюди, бо зараз же підніму тривогу! Тоді буде тобі погано!

Та Помадчин голос десь губився в темряві заметеного снігом подвір'я, звідки ніхто не озивався і ніхто не підходив до дверей старостату.

— Невже дівка мене одурила? — промовив Степан, відчувши, як він починає весь тремтіти, наче скинули з нього

благенький сірячок, залишивши роздягнутого на морозі під скаженим вітром і метелицею.

— Нема!.. Ой, нема вже її на подвір'ї... Втекла, чортова дівка! Що ж його робити? Подам тривогу!.. — Степан Помадка клацнув затвором, і одинокий постріл, вирвавшись у повітря, тривожно й глухо пролунав над ближніми вулицями затемненого майдану.

В ту ж хвилину почувся схвильований голос Прокопа Задихайла:

— Що трапилось? Чому стріляєш?

— Втекла!..

— Як... втекла? А куди ж ти дивився?

— До вітру попросилася...

— Давно?

— Тільки що... Обіцяла швидко повернутися... і одурила.

— А ти ж як думав? На те вона й партизанка... щоб отакого лоботряса обдурювати... Гайда її доганяти. Далеко від нас не втече... — сказав упевнено Прокіп.— Ти, Степане, давай у цю вулицю, а ми з Микитєю сусідню прочешемо! — І вони зникли в темряві ночі.

Степан Помадка пішов у визначеному йому напрямі, ворухив старими чобітьми високі кучугури, що з них вітер зривав колючу поземку, кружляв нею в повітрі, бив у лице, засліплював очі.

— А щоб тобі було там, під вітром, і околіти, як ти мене оце обдурила... Що я тобі? Хто я тобі? Хлопчисько, щоб мене дурити? — Пригадались неприємні Прокопові слова, і вони ще дужче розлютили Помадку.— Тепер ходи за нею, у двори заглядай, у темінь вдивляйся... А як вдивлятися, коли сніг очі сліпить? Щоб же тобі, клята дівко, ноги обломилася! Щоб ти впала в кучугуру на дорозі і не встала більше довіку, як ти оце мене примусила в таку ніч лазити по кучугурах у драних чоботях. Ну, де тебе шукати, кляту? — І Степан Помадка, зупинившись, дивився вздовж вулиці, примружував очі, але нічого, крім сірої й холодної заметілі, не бачив.

— Дівку шукаю, а, гляди, натраплю на них, партизанів. Вони, кажуть, теж такі ночі полюбляють,— згадав Помадка десь почуту розмову й з острахом зупинився, оглядаючись навколо.

Ця думка, з'явившись, вже не залишала його в спокої, і він завагався: йти в кінець вулиці чи повернутися назад до старостату?

Раптом Помадка почув постріл — один, а незабаром другий.

— Розшукали дівку й, певне, пристрелили. То такі хлопці, що пальця в рота їм не клади. Довго панькатися з нею не стануть. За партизанку нічого їм не буде. Ще й похвалять. Ну що ж, царство їй небесне,— перехрестився Помадка і, не вагаючись більше, повернув назад до старостату...

21

А вранці, після добрячого сніданку, до старостату прибув Борис Петрович з гостями. Надворі, як і вчора, бушували вітер, заметіль, та сторож Никифор уже розчистив ганок від снігу, підмів дерев'яні приступці, приніс відро води, повітирав ганчіркою пилку з підвіконня, щоб не було ніде ані пилинки.

Встиг розпалити грубу, підкладаючи в неї сухі дубові й березові полінняки.

Тут же, на лаві, сиділи, дримаючи, поліцаї, а на підлозі лежала Дуня Ярмоленко з синцями на обличчі. Руки й ноги були в неї зв'язані міцною мотузкою.

Першим ступив у сінці бургомістр й, розчинивши двері до теплового приміщення, сказав:

— Прошу, пане гебітскомісар, заходьте!

Бартель, переступаючи через поріг, спіткнувся з похмілля, і його спритно підтримав за лікоть Борис Петрович:

— Обережно, пане гебітскомісар!

Голос лісничого і людський тупіт відразу розвіяли дримоту. Поліцаї, схопившись з лави, стали струнко перед начальством. Потім увійшов Криволапка. Він зняв спітніле пенсне, протер його білосніжною хусточкою, почепив на носа знову, й першою, кого він помітив, була Дуня, яка лежала без руху на підлозі, і тільки її підбите око засвітилося неприхованим страхом. Увійшла сюди й решта гостей, і серед них у теплому кожусі, шапці-вуханці й добротних валянках огрядний кат з невеличким чемоданчиком у руці.

Звичним поглядом професіонала він тільки ковзнув очима по дівочому обличчю й байдуже спитав у поліцаїв:

— Ваша робота?

— Довелось трохи прикласти руку... Бо що зробиш? Втікала серед ночі.

— Ми кричали їй «стій!»,— встряє в розмову Микита.—

А вона біжить. Ми стрельнули в повітря... А вона біжить. Ще раз стрельнули... А вона біжить,— уточнював Микита нічну подію, зиркаючи чомусь не на пана гебітскомісара, а на Бориса Петровича, намагаючись з його погляду відгадати, чи схвалює він їхні дії.— Прокіп хотів уже в неї стріляти... Ну, я йому сказав: «Не вбивай, вона панові бургомістру потрібна». І Прокіп наздогнав... «Ну, ми не вдержались... приклали кулаки... А тоді привели її сюди, мотузкою зв'язали, щоб нікуди не втікала.

Дуня слухала розповідь мовчки, не відводячи очей від чемоданчика, що його поставив біля себе кат.

— І ото ви втрюх не могли її встерегти? — запитав невдоволено Борис Петрович.

— Моя це провина,— щиро признався Степан Помадка.— Вони двоє відлучились на годинку, а я її стеріг... А тоді вона попросилася до вітру...

— І ти її відпустив одну? — спитав, роздратовуючись, пан лісничий.

— Випустив, бо вона обіцяла відразу ж повернутися... І дядько Никифор теж порадив: «Нехай,— каже,— дівка сходить по нужді».

Лісничий метнув очима до грубки, де порався сторож, підкладаючи у вогонь сухі полінняки, хотів щось сказати чи спитати, але Никифор сказав:

— Ти мене, Степане, в такі діла не впутуй! У мене свій клопіт. Треба стежити за старостатом, щоб і чистота була скрізь у приміщенні, і порядок. І щоб пан бургомістр були вдоволені роботою.

— Та хіба я щось маю проти вас? — виправдовувався Степан Помадка.— Я тільки розповідаю, як було діло.

Пан гебітскомісар прислухався до розмов і час від часу позирав на дівчину, що безпомічно лежала на підлозі зв'язана й сильно побита.

— Не корошо! — нарешті промовив він.— Такий девушка лежіт на пол. Не корошо! Розв'яжайте єй руки!

Прокіп з Микитою, поклавши зброю, заходилися поратися біля Дуні, знімаючи з неї мотузку, але вона продовжувала лежати на тому ж місці, байдужа й безвільна до всього, що тут зараз відбувалося.

— Води! — ледве чутно промовила.

Никифор зачерпнув з відра, дав їй напитися. Ослабіла рука тремтіла, і тремтіла в тій руці кварта, розхлюпуючись через край, цокотіли зуби чи від холоду, чи від страху. А Дуня так жадібно припала до води, що не відривала губів, до-

ки не випила всю квартиру. Потім обвела поглядом усіх присутніх, важко підвелася з підлоги й сіла на лавку.

Кат уже скинув кожуха, підійшов до гебітскомісара і, зазираючи йому в обличчя, спитав:

— Дозвольте приступати?

Дуня мимоволі здригнулася, лякливо стежачи за кожним його рухом.

— Нужен другой помещений. Здесь — фе! Некорошо! — скривився гебітскомісар, позирнувши на брудну лаву.

— То прошу до мого кабінету. Там чистіше. Там є квіти на підвіконнях, стільці. Знайдеться й крісло для вас, пане Бартель. Прошу!

Але гебітскомісар не квапився. Оглянувши поліцейських, він найдовше зупинив свій погляд на Степанові Помадці.

— Ти охрания девушка, і она от тебя убежал.

— Було таке, пане. Я визнав свою провину.

— Ти дольжен смотрель. А ви,— глянув пан Бартель на двох інших поліцаїв,— ви нада уходіть. Шнель! — гримнув він на них.— Бістро!

Прогупали до порога дві пари чобіт і зникли за дверима.

До кабінету ввійшов гебітскомісар Бартель. Йому запропонував лісничий крісло з шкіряним сидінням. Решта розмістилася на стільцях, в тому числі й Криволапка, який сьогодні був чомусь хмурий, мовчазний. Це з ним траплялося завжди після доброї чарки.

Зручно вмовившись у кріслі, пан Бартель наказав:

— Прівесті девушка!

Кат метнувся до дверей першим і, розчинивши їх навстіж, гукнув до Степана Помадки:

— Давай її сюди!

Дуня, хитаючись, ніби п'яна, ступила до кабінету й зупинилася біля порога.

— Зетцен зі зіх! — промовив пан Бартель, намагаючись бути ввічливим і галантним.— Садітесь!

Дуня оглянула присутніх, чомусь найдовше зупинилася поглядом на Борисові Петровичу, але нічого йому не сказала, нічого не спитала, бліда, мов мрець, вмовилася на стільчику, що стояв посеред кімнати, проти стола бургомистра.

— Ну, то як же? Ти все продумала? Говоритимеш правду? — запитав якимсь холодним голосом лісничий, повернувши Дуню до суворої дійсності.

Перед нею сидить не жених лісничий, а чужий, вже не прихований зрадник і запроданець, лютий ворог Радянської влади, радянського народу, радянської землі.

Дуня відчуває, як щось гаряче й нестримне підкочується їй до серця, бунтується, запалює гнівом, вона в цю мить забуває про свій страх, підводить голову, сміливо дивиться йому в очі. Її погляд, її безстрашний душевний порив бачить і розуміє Криволапка, розгадує і мовчить, ніби вичікує, чим це все скінчиться.

Дівчина швидко отямлюється, розуміючи, де вона і хто зараз перед нею. Добираючи покірливого вигляду, вона відповідає:

— Я вже вам, Борисе Петровичу...

— Я не Борис Петрович, а пан бургомістр,— невдоволено зауважує колишній лісничий.

— Я, пане бургомістр, правду вам говорила і зараз кажу. А ви мені не вірите.

— Коли ти ні в чому не винна... і не партизанка, то чому ж вночі втікала з старостату?

Дуня наче ждала цього запитання, бо наївно й щиро відповіла:

— Бо страшно стало... — І ця відповідь мимоволі розсмішила всіх, особливо пана гебітскомісара.

— Ти весьолий девушка! — І підморгнув оком до ката.

— А потім я дуже скучила за мамою,— продовжувала Дуня.— Хотілось побачитися з нею.

— Годі теревені розводити! — озвався раптом кат, підводячись з свого стільця.— Бач, де довелося нам з тобою зустрітися! Дуня Ярмоленко? Так? — І він нагло глянув дівчині в очі.— О! Я давно полкою за неловимою партизанкою, і вона сама нарешті в сільце до нас потрапила.

— Я не знаю вас, пане. Ніколи з вами не зустрічалася.

— А тепер от і зустрілася.

— Я зовсім не партизанка. Звідки ви це взяли? Я в тітки була під Полтавою...

...— Ето ми слюшал вчера,— перебив її гебітскомісар і, глянувши на ката, сказав: — Начинайт!

Той підійшов до столу, за яким сидів бургомістр, безцеремонно поставив свій шкіряний чемоданчик і, не поспішаючи, заходився виймати з нього й розкладати на столі голки, молоточки, гумові жгути і ще якісь катівські знаряддя, що їх зроду не бачила Дуня.

Гебітскомісар згадав про Степана Помадку.

— Слюхай, ти! — поманив його пальцем. І коли той, стукнувши закаблуками, спинився перед ним, запитав: — Ето она удірал от тебя?

— Від мене, пане начальнику. Я ж не думав і не гадав... Я їй повірив.

— Ти сам дольжен ее наказивайт! — І, простягнувши руку в бік Дуні, звелів: — Бей ета девушка!

Степан Помадка зніяковів, не знаючи, як йому в такому випадку діяти.

— Я, пане начальнику, зроду... не бив людей.

— А-а! — закричав, відразу розлютившись, гебітскомісар. — Не біл? Я тебя показывайт, как нада біты! — І сильним ударом з розмаху збив Степана Помадку з ніг. — Так нада делалы! — І гидливо витер руку хусточкою, наче доторкнувся до чогось липкого.

— Вийди звідси і там посидь! — наказав лісничий поліцаєві, що, схопившись на ноги, затуляв долонею закривавлену губу.

Пан гебітскомісар, знервований, сів знову в крісло і, глянувши на мовчазну Дуню, безжально наказав:

— Делалы ета девушка корал! — І підвів у повітря випещену й вихолену руку з добре обрізаними й полакованими нігтями.

Дуня хитнула головою, різко зойкнула, але не могла вирватися. Він спритно схопив її за горло й почав душити...

Їй здалося на якусь мить, що це сон, важкий кошмарний сон. Але Дуня бачила перед собою усміхнене обличчя гебітскомісара, що все ще розглядав, милуючись, свої руки, бачила, як мимоволі скривився від жаху лісничий і чомусь зблід. Погляд Дуні ковзнув по обличчю Криволапки, який, виблискуючи скельцями пенсне, незворушно сидів на своєму місці, все такий же мовчазний, похмурий.

Дуня, щоб не скрикнути знову, боляче прикусила нижню губу і заплющила очі, готова до смерті. Довгі вії дрібно-дрібно тремтіли, як тремтять ніжні крильця пташеняти, що ненароком впало з гнізда і, розбившись, ворушить пір'ячком...

— Говоритимеш, Дуню? — допитується кат, і голос у нього стає вкрадливим та ласкавим. — Це ти, Дуню, тільки частково познайомилася з добірним намистом, яке зветься «коралами». Що, добре намисто? — жартував він. — Правда ж добре лоскоче? — і стискав згута тугіше. Обличчя Дунине наливалось кров'ю. Вона намагалася скинути з себе зашморг, але руки її ковзались по шиї, а потім безвільно звисли, мов неживі.

Гебітскомісар невдоволено нахмурився, і кат, зрозумівши його погляд, заспокоїв:

— Ви не турбуйтеся. Жінки ці, пане Бартель, живучі, мов кішки. Я вже знаю з досвіду...

Проте кат відпустив трохи жгут і, дивлячись в обличчя дівчині, вже не жартував з нею, а кричав погрозливо й люто:

— Я питаюся в тебе, говоритимеш? Ну? — І, схопивши її сильними руками за плечі, почав трясти.

Голова Дуні метлялася вперед-назад, хустка сповзла і впала до ніг ката. Волосся розкуйовдилось. Туманився розум...

— Говори! Говори! — наче здалеку долітав до неї все той же роздратований і злий голос.— Уб'ю! Чуєш? Уб'ю!

Розгніваний кат, схопивши ремінну нагайку, почав нею безжалісно стьобати дівчину по голові, по обличчю, доки вона, остаточно втративши свідомість, не звалилася на підлогу.

— Гадина! — промовив, стоячи над нею, кат. А пан Бартель додав:

— Вибросіль ета девушка в холод! Ми єще будем с ней розговаривайт завтра.

Задзвонив телефон. Лісничий взяв трубку:

— Бургомістр Владика слухає... Кого потрібно? Пана Криволапку? Зараз.— І Борис Петрович передав йому трубку.

Криволапка слухав уважно. Його в службових справах викликають до району, і він про це повідомив гебітскомісара Бартеля.

— Розкрито в районі підпільну організацію.

— Надо ехаль! Бістро! — наказав пан Бартель, і Криволапка, не затримуючись довше в старостаті, відразу залишив приміщення.

Тим часом Степан Помадка і сторож Никифор винесли непритомну Дуню у хлівець з розшитою стріхою й обережно поклали на солому.

— Бачиш, Степане, що вони з нашими людьми роблять...

Степан Помадка тільки подивився в Дунине обличчя, доторкнувся потім рукою до власної розбитої губи і нічого не відповів.

Невідомо, скільки часу пролежала Дуня в хлівці, а коли отямилась і розплющила очі, побачила перед собою крокви, розшиту стріху, крізь яку падав сніг, вкриваючи солому, обкидаючи її одяг, руки й обличчя.

«Де я? — з'явилася перша думка, неясна, ніби з туману а чи з глибокого сну.— Може, й справді це тільки сон?»

Вона заплющує очі й відразу ж розплющує їх. Перед нею крокви, стріха і сніг. Ще помітила де-не-де під уцілілою со-
ломою плетива з павутиння...

«Значить, не сон. Якийсь хлівець. Чий же він? Як я сюди потрапила?»

Дуня починає згадувати, що трапилося з нею. Пригадала нічну зустріч з поліцаями, і подорож до старостату, і допит, і люте стьобання батога, коли вона, втрачаючи свідомість, упала ніби в страшну безодню.

Дуня поворухнула рукою, щоб витерти змокріле від снігу обличчя, й відчула — рука в неї важка, розпухла, болюча.

«А-а! Це ж мене Прокіп ударив... прикладом»,— пояснює сама собі й прислухається, як надворі свистить і гуде вітер, як поривно шумить голе гілля осокорів. І дівчина починає розуміти, що знаходиться вона в хлівці, про який згадував у розмові з поліцаями сторож Никифор.

Її проймає страх:

«Чого ж я тут лежу? Треба щось робити. Треба втікати звідси, рятуватися, бо вони ж уб'ють мене, уб'ють».

Мабуть, страх надав їй сили, бо дівчина, перемагаючи біль у всьому тілі, підвелася на ноги, ступила до дверей і, відчувши, що вони незаперті, тихенько їх розчинила.

— Ти куди? — раптом почула грізний окрик Степана Помадки і з несподіванки зупинилась. Якусь хвилину вона дивилася на нього. Домашня сірочина й солдатська шапка були вкриті снігом. Сніг обліпив також гвинтівку, почеплену на праве плече, а руки, щоб не мерзли, він засунув у рукави.

— Дядьку Степане, згляньтеся! Відпустіть мене додому.

— Ти що, сказалася? — обурився той.— Мене ж тоді повісять або кулю дадуть у потилицю... Не проси!

— А я проситиму. Хіба не бачите, яка я бита, мучена... Навіщо вам мою душу занапащати? Я ж бачила, вони й до вас прикладали руку.

— Не твоє діло,— огризнувся Степан Помадка і одвернувся від неї, щоб Дуня, не бачила його розбитої губи.

— Дядьку Степане,— домагалася свого дівчина.— А ви теж втікайте!

Він різко повернувся до неї й запитав:

— Куди?

— Може, десь є партизани...

— Ге! Туди мені дорога заказана. Дізнаються, що в по-

ліції служив, — уб'ють!.. Свої ж уб'ють... як зрадника...

— А може, й не уб'ють, — сказала Дуня. — Може, помилюють, бо знають вас... як ви жили й трудилися змалку. Ви ж не якийсь буржуй. Ви — труженик, тільки не дуже свідомий... Обминали колгосп, ходили в «індусах»...

Цим словом Дуня ніби вколола його, нагадавши минуле.

— Ти що? — невдоволено grimнув він на неї. — Повчатимеш, як мені жити? Про себе подумай. Ти молода, і, мабуть, того не розумієш, що тебе жде.

— Догадуюсь, тому й прошу вас, дядьку Степане... Ви ж бачили... Ви знаєте, як мене бито, катовано... І ще будуть катувати.

— Я тебе не бив, вони... били...

— Все тіло ние... і рученьки... А я ж нічого поганого не зробила. Навіщо, дядьку Степане, вам моя смерть?

— Що ти душу мою тривожиш? Я сам тепер, мов у чаду, живу! Хочеш, Дуню, навколішки перед тобою стану. — І Степан Помадка несподівано для дівчини стає на холодний сніг. — Тільки не проси мене... чого зробити я не можу... Чуєш?

— Дядьку Степане, вас же потім совість замучить. Де б ви не були, а я за вами, за совістю вашою ходитиму... Як тінь... День у день, день у день! Відпустіть!.. Благаю вас... Не час мені помирати... Я виконую дуже важливе завдання... — В очах Дуні він помічає сльози. Це його мимоволі зворушує настільки, що Степан Помадка починає кашляти, підводиться з колін, глухо говорить:

— Пропав я тепер... Пропав навіки!.. — І рушає від хлівця в якомусь приреченому стані, а назустріч йому йдуть Прокіп Задихайло і Микита Плюха.

— Ти куди це зібрався? — спитав Прокіп, одразу помітивши розстроєного чимось Помадку. Той зупинився, глянув на обох і, нічого не відповівши, повернувся назад до хлівця, де стояла заплакана Дуня.

— Вже очуняла? — запитав Прокіп, розглядаючи її обличчя в синцях та смугах. — Живуча дівка.

Микита тільки невдоволено буркнув:

— Не розумію я пана бургомистра. Навіщо з нею панькатись? Дати б їй дев'ять грамів свинцю у груди, та й будь здорова!

— Дев'ять грамів свинцю!.. Може, у них там свої плани. Звідки ти знаєш? Роби так, як наказують. — І він, презирливо глянувши на Степана, повідомив: — Пан бургомістр наказав нам її охороняти, бо на тебе мало надії. Дівка знову

може втекти... Ще наказ, аби з хлівця її забрати в приміщення. Якась особа має прибути.

Степан Помадка вислухав наказ, нічого Прокопові не сказав, тільки співчутливо подивився на Дуню, ніби прощався з нею назавжди, а тоді вже пішов з подвір'я на вулицю.

— Ну, а ти не чула хіба, що наказано?

— То мені вже можна звідси піти?

— З нами підеш знову до старостату. Там будеш ждати особу.

Особа, про яку повідомляв Прокіп, незабаром з'явилася. Розчинивши двері, вона метким, бистрим поглядом озирнула приміщення й проказала чернече привітання:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа! — А тоді вже переступила через поріг, перехрестилася.

Це була Марія Ворон, колишня черниця Тарсилія, помічник і духовний наставник Бориса Петровича.

На ній добротна шубка, валянки й тепла вовняна хустка з білого козячого пуху.

Їй ніхто не відповів молитвою, та на це черниця й не сподівалася, маючи справу з мирськими людьми. Не роздягаючись, вона підійшла до Дуні й, жалісливо хитаючи головою, здивувалася:

— Дитино моя! Мучениця! Та хто ж це міг тебе так тяжко побити? Таку славу дівчину?.. Ай-я-яй! — хитала вона скрушно головою, розглядаючи синці й криваво-темні смуги, припухлі та страшні, що лишилися на Дуниному обличчі.

— Це ж вас послав до мене Борис Петрович? — поцікавилася Дуня, намагаючись розгадати мету цього візиту.

— Не стану критися, дитино моя. Від нього дізналась і прийшла поговорити з тобою душа в душу, як старша з молодшою сестрою, — сказала черниця і тільки тепер зняла з голови хустку, скинула шубку, лишившись у темній довгій сукні, підперезаній широким лакованим поясом.

— Правда, тут незручне місце для розмови. — І вона, позирнувши на сторожа Никифора, що порався біля грубки, сказала: — Відкрий нам кабінет. І нікого до нас не пускай. Чуєш?

— А як вони, сам пан бургомістр, прийдуть на службу?..

— Він може зайти коли завгодно. Я про інших, сторонніх, людей кажу.

Опинившись віч-на-віч в кабінеті, черниця якусь хвилину розглядала дівчину мовчки.

— Така ти, Дуню, молода, гарна. Ще тобі жити та й жи-

ти... Подумай про себе і про матір свою. Подумай, якого б горя ти завдала мамі, коли б з тобою щось сталося.

— Що зі мною може статися? Я ні в чому не винна!

— Ти партизанка! — сказала сухо і ствердно черниця.— Розвідниця. І цього досить, щоб німецькі власті могли тебе розстріляти або повісити!.. Але ж ти така молода... Урвати своє життя... Життя, яке дається людині тільки раз... Ти ж ніби квіточка, що має розпуститися цвітом... Ти ніде не була, нічого не бачила, що діється в світі, яка є на землі краса, які трапляються принади... Так, так! Не дивись, що на мені чернечий одяг, але я побувала в таких місцях, де переді мною розкрився рай!.. Все минеться. Закінчиться війна, і я повезу тебе на південь. Ти ніколи не була біля моря?

— Не доводилось. Я виростала біля Дніпра.

— От бач! Молоде, зелене... Так ось слухай: на Кавказі є такий монастир. Новий Афон зветься. Я там була двічі. Це не край, а казка! Це, кажу тобі, рай земний! І цю красу ти зможеш теж бачити. Я тобі обіцяю. Я повезу тебе туди, коли скінчиться війна... Тільки ти повинна зараз допомогти нам з Борисом Петровичем. Ти мусиш показати місце партизанської стоянки. Тобі дадуть гроші... багато грошей, і ніхто не знатиме про це. Ти зможеш поїхати зі мною, щоб побачити все те, що я вже бачила,— інші краї, інші землі.

— Навіщо ви це мені говорите? Я не партизанка. Я була в тітки під Полтавою... Поверталася додому, а мене затримано...

— Досить! Досить!.. — суворо промовила черниця.— Мені вже набридло тебе вмовляти.— І погляд очей її відразу став холодним і безжально жорстоким.— Ти мусиш вибирати: або даєш згоду бути провідницею й мати за це винагороду — добрі гроші, сите життя, благополуччя, цікаві подорожі у майбутньому, або знову тебе допитуватиме кат, доки не замучить... до смерті!..

Ці останні слова вирвалися у черниці, як постріл, як неминучий присуд, неблаганний і жорстокий.

— Тільки не це!.. Тільки не кат! — мимоволі скрикнула Дуня, відчувши весь жах нових, вигадливих і болючих катувань.— Я згодна! — тихо промовила Дуня Ярмоленко.— Аби тільки не мучили мене.

— Розумне рішення,— похвалила Тарсилія, відчувши в тому свою перемогу.

Коли до старостату незабаром завітали Борис Петрович,

гебітскомісар і кат зі своїм шкіряним чемоданчиком, Марія Ворон зустріла їх з гордовитим почуттям власної гідності й задоволення.

— Все гаразд! Провідниця дала згоду!

— Не може бути! — аж скрикнув Борис Петрович, дивуючись жіночій винахідливості, хитрощам і підступності своєї духовної наставниці. — Ти заслуговуєш доброго подарунка.

— Від подарунків не відмовляюсь, — посміхнулася Гарсилія, зиркнувши в бік ката, ніби хотіла похвастатися перед ним: «Ось, мовляв, як треба діяти без чемоданчиків і катівського причандалля». Але несподівано вона помітила на собі його хтивий погляд, зрозуміла жадібне, затаєне бажання й подумала: «Значить, ще не зів'яла моя жіноча краса. Ще я можу подобатися чоловікам». І мимоволі пригадалось їй поле, тут, у Подніпров'ї, з Сидором Антоновичем Гаркушею — ставним, рослим, красивим мужчиною... Пригадався ліс, і жаркі обійми, і солодкі сподівання гріха на пахучій траві...

«Боже мій, про що я зараз думаю?» — метнула поглядом уже в бік лісного, ніби отого, минулого не було, а постало чомусь так відчутно і яскраво перед нею, мов видіння, що трапилося не багато літ тому, а тільки вчора.

«Чому я про нього згадала? Ага, в зв'язку з катом... Але ж цей німець гидкий, бридкий, мов жаба! А Сидір Антонович замолоду...»

Думки вчасно обірвав пан гебітскомісар, заходячи до кабінету й задоволено потираючи свої вихолені руки.

— Отшень корошо!.. Отшень мілий умний девушка! Може бить, ви желаль получить даньгі за свой труд?

Дуня, лякливо позираючи чомусь на ката і його чемоданчик, замахала рукою:

— Ні, ні! Гроші потім дасте... Коли діло зроблю!

— Пан гебітскомісар, — втрутився раптом кат, — просить передати панні... — При цьому слові кат посміхнувся. Потім обличчя його набрало серйозного вигляду, і він докінчив: — Завтра ми вирушаємо до лісу. Ти мусиш бути у нас провідницею.

Гебітскомісар слухав, похитував на знак згоди головою й намагався дивитися на «умний девушка» ласкаво та привітно.

Дуня, вислухавши наказ, відповіла:

— Завтра буде пізно, бо партизанів уже там не знайдемо: треба вирушати сьогодні.

У розмову втрутився гебітскомісар:

— Надворе, кажеться, піднімався руські буран?

— Тим краще,— настоювала дівчина з якоюсь упертою наполегливістю.— В таку непогодь партизани нас не чекають, бо німецькі солдати у велику заметіль до лісу не ходять... і не нападають вночі.

— Откуда ви знайт?

— Мені тепер критися перед вами нічого,— заявила Дуня.— Я таки партизанська розвідниця і знаю, що ваші солдати бояться лісу.

Гебітскомісар заперечив:

— Німецькі зольдатен ест герой. Он прошел вся Европа.

— То ж у Європі... А в нас інше...

Невдоволено озвався вже й Борис Петрович:

— Ти що, агітувати сюди прийшла? Чи згодилась нам допомагати... за добрі гроші?

— Я, Борисе Петровичу, розумію, на що згодилась. Але ж я мушу й себе застерегти... Я мушу знати, чи зостануся жити? Чи не обдурите мене потім?.. Тоді вже й гроші мені будуть не потрібні... І ніякі курорти,— метнула очима в бік черниці Тарсилії.

Гебітскомісар її зрозумів і гордовито випалив, захищаючи честь мундира:

— Слово офіцірен — то ест закон!

Пан Бартель знову щось заджеркотів по-своєму. Кат вислухав його, козирнув і заявив Дуні:

— Гаразд! Ми вирушаємо сьогодні. Пан бургомістр теж піде з нами!

Борис Петрович аж здригнувся з несподіванки. Він зовсім не сподівався, що йому доведеться разом з німецькими солдатами блукати по лісі, вишукуючи партизанів. Адже вони не беззбройні, не боягузливі, як зайці... В них є гвинтівки, кулемети, автомати... Є, нарешті, гранати й міни.

«Йти в ліс, підставляти себе під партизанські кулі, ризикувати... Для чого? Хіба в мене мало інших обов'язків та доручень від німецьких властей? Хай воюють їхні солдати, а мені й без цього вистачає клопоту».

— Пан гебітскомісар наказує вам, пане бургомістр, зібрати всі наявні сили поліцаїв, включити їх до карального загону. Ви особисто відповідаєте за їхні бойові дії. Ви підете в перших лавах...

— Пробачте, пане. Передайте панові гебітскомісару, що я людина цивільна... У нас є начальник поліції.

— Ви відповідаєте,— продовжував перекладати кат, підвищивши, як і його начальник, свій голос,— відповідаєте нарівні з начальником поліції. Всіх, хто уникає цього наказу чи виявиться боягузом, хто спробує відступати або ухилитиметься від бою,— буде розстріляно на місці. Все! Вживіть заходів. На збір даю кілька хвилин! — І кат подивився на гебітскомісара, ніби запитував у нього, коли ж наказано все-таки вирушати? Почувши відповідь, він тут же й переклав її колишньому лісничому: — Дванадцять нуль-нуль.

Рівно о дванадцятій німецький каральний загін, а з ним увесь наявний склад поліцейських станів вирушили з сільського майдану в напрямі незнаного, таємничого, небезпечного лісу.

Люди боялися з'являтися на вулицях, а стежили за карателями крізь цяточки у шибках, які розтавали під пальцями від теплого дихання, аби бачити, що ж відбувається там, за вікнами, у їхньому селі.

Тільки одна жінка, Марфа Смолянець, якій конче треба було гарненько роздивитися, зважилася вийти на ганочок і звідти спостерігала за рухом озброєних людей. Вони впливали, мов привиди, з сірої холодної хуртовини, не поспішаючи, наближалися до її дворища, проходили повз нього, не зупиняючись, ставали видимими і потім, через кілька хвилин, знову губилися, наче потопали в буремному вітрі й густій метелиці.

Увагу молодиці привернула жінка чи дівчина, що йшла першою, а в спину їй направлено дві гвинтівки. Дівчина закутана в теплу зимову хустку так, що виднілися тільки очі. На ній — теплий кожушок і валянки. Своєю ходою й поставою вона відразу нагадала їй Дуню Ярмоленко, яку вона добре знала.

Молодицю охопив раптовий страх, наче зимовий буряний вітер прорвався крізь груди й війнув на оголене, але ще гаряче серце крижаним холодом.

«Куди ж вона? — не відриваючи від дівчини очей, все більше впевнялася в тому, що не помиляється зараз, а від того в її душі з кожною секундою зростала тривога.— Дуня Ярмоленко?! Але чому вона з ними? Що трапилось? Куди її ведуть? Чому наставлено в її спину гвинтівки?»

Молодиця намагалася розгадати отих двох озброєних людей, але вони так насунули шапки й були обкидані снігом, що вона не впізнала своїх односельчан. Помітила тільки білі пов'язки на рукавах і здогадалася, що то — поліцаї.

«Але куди ж її ведуть — непокоїла думка.— І чого це вона раптом потрапила до поліції? Невже ходила в розвідку і її затримано? Може, ведуть на розстріл? То чому ж їх так багато йде слідом? І піші, і там он далі — на санях — маячать озброєні солдати... німецькі».

Очі стали гострішими, все помічають, за всім стежать. А найбільше — за Дунею...

«Як же ти не вбереглася? Як же ти потрапила їм до рук?»

Думки, полохливі й болючі, краjali серце, ніби Дуня Ярмоленко була їй рідною дочкою.

«Що робити? Треба діяти, сказати її матері, а краще побігти до лісу, повідомити Морозенка. Він щось придумає й, може, врятує дівчину. Не можна ж їй такою молодою помирати. Не можна! Не можна!..»

Тихенько причинивши хатні двері, на ганок вийшла Крутоярха, мовчки стала поруч Марфи й, дивлячись на вулицю, спитала:

— Кого то вони ведуть?

Пояснювати не довелось, бо дівчина, проходячи повз двір, несподівано зупинилася проти заметеного снігом тину й гучним голосом, щоб перекрити буряний свист вітру, гукнула до жінок:

— Тітко Марфо! Тітко Харитино! Іду на «вогники»!..

— Та це ж, либонь, Дуня Ярмоленко? Її голос чую,— сказала Харитина Крутояр, а Марфа Смолянець, нічого їй не відповідаючи, метнулася з ганку й, загрузаючи по коліна в снігу, помчала до хвіртки, розчинила її, але грізний оклик Прокопа Задихайла зупинив її на місці.

— Стій! Кулі заманулось? А чи приклада хочеш скуштувати?

— Дуня Ярмоленко?.. Куди ж її ведуть? Голубонько моя!..

— Назад! — гримнув ще суроріше Прокіп і ступив уже було крок до хвіртки.— Назад, тобі говориться!..

Марфа вчасно проскочила крізь розчинену хвіртку, швидко зачинивши її.

...А повз двір усе їхали та їхали на санях німці, озброєні автоматами. Потім з'явилися три упряжки коней, які везли гармати.

«Що ж я тільки на них дивлюся? — отямилася Марфа.— Треба ж рахувати сани... і скільки в санях солдатів, і яка в них зброя. Мабуть, Морозенкові знадобиться».

— Одні, двоє, троє... — стиха промовляє Марфа.

Дошкуляє їй вітер. Снігом засліплює очі. Холод проймає до кісток, а Марфа стоїть на ганочку, стежить, підраховує, щоб не пропустити в тій лічбі жодних саней.

І коли остання кінська упряжка разом з гарматою й обслугою зникла з очей, Марфа сказала:

— Три гармати... сім кулеметів... та шість стволів, критих брезентами. Мабуть, то міномети. Запам'ятаємо, Харитино?

— Мусимо запам'ятати... Удвох підемо до них?

— Тільки іншою дорогою, коротшою,— додала Марфа.— Ще, може, і Ярмоленчиха до нас приєднається.

— Якщо буде вдома. Може, вона пішла в сусіднє село. Там живе в неї рідна сестра. А мати, певне ж, нічого не знає й не відає про свою дочку.

— А я все думаю,— сказала Харитина,— що б то воно значило оте — «іду на «вогники»?

— Я теж не зрозуміла. Ну, мабуть, Морозенкові ці слова відомі...

Жінки зайшли до хати, щоб тепліше одягнутися, й хуленько вирушили до лісу.

Каральний загін просувався поволі, бо високі кучугури утруднювали шлях. Вибивалося з сил тягло. Німецьким солдатам доводилося вставати з саней, іти пішки, особливо під гору. Сніг набивався в низенькі, але широкі халявки чобіт, викликаючи в солдатів невдоволення і злість. Вони знову вмошувалися на сани, нещадно підганяючи засапаних коней, з яких уже, незважаючи на мороз і вітер, здіймався помітний пар.

Подніпровський вітер особливо на просторі так дошкуляв карателям, так пронизував їхні тіла, що не допомагали вже й додаткові порції шнапсу, який вони пили з своїх фляг, щоб хоч трохи зігрітись.

На сильних конях передовий загін поліцейських, очолений начальником, що їхав на санях власним тяглом, наздогнав гебітскомісар і, протираючи від снігу очі, з явним невдоволенням говорив:

— Не корошо! Отшень некорошо руські буран!

Йому особисто дошкуляв не так мороз, як вітер, що запорошував снігом очі. Доводилося раз по раз їх протирати. Дрібний, колючий і холодний, він проникав навіть за комір добротної шуби, морозив шию, бив разом зі снігом в обличчя, закривав широкий дніпровський простір в суцільну сіру, непроглядну пелену, де нічого не можна було побачити.

— Я приказивайт уходить назад! Бістро, бістро уходить к село. Такой буран воевать нельзя!

— Пане гебітскомісар,— озвалася Дуня.— Хіба ви не бачите? Он попереду вже чорніє ліс. Увійдемо в нього — буде затишніше. А там пройдемо трошки, і ви самі переконаєтесь... Адже коли б я сказала неправду, ви б же мене відразу розстріляли... Хіба не так?

Пан гебітскомісар подумав, глянув у той бік, куди повела рукою Дуня, і дійсно помітив там невиразну темну смугу.

— Хіба я сама пішла б у таку негоду,— продовжувала дівчина,— коли б не мала впевненості. Я хочу жити!.. Пройдено більшу половину шляху, лишилося всього кілометрів три, а може, й менше.

— Поварачивайт к лес! — наказав гебітскомісар, і всі карателі рушили слідом за Дунею.

Невиразна темновата дорога вилася лісом. І хоч вітер тут справді не так лютував, як у чистім полі, проте дорога була вкрита кучугурами, й притомлені коні ледь тягли вкрай перевантажені сани.

Втомилася Дуня, втомились і поліцаї, які йшли за нею. Шурхали ворони коні лісничого у глибокий сніг. Кутався й сам лісничий у кожушок, насовував шапку-вушанку, що звисала йому смушком аж на брови, захищала водночас примружені од вітру й поземки очі, в яких зараз бушував мовчазний, ніким не помічений гнів, невдоволення й затаєний страх перед тим, що тут має сьогодні відбутися.

Увесь обкиданий снігом, зі схиленою головою, він намагався їхати в кінці поліційного загону, щоб в разі партизанської засади перші кулі збили з ніг інших, а не його. Почуття страху з кожною хвилиною, в міру заглиблення в ліс, зростало в ньому, але він про цей страх нічого нікому не міг сказати, а тільки ждав, напружено й полохливо ждав першого пострілу з небезпечної гущавини, яка таїла в собі несподіванки й смерть.

Над лісом стояв безперервний шум. Там десь з вишини налітав нещадний вітер, приносячи з потемнілого неба косяки снігу, якими щедро обсівав вершини дерев, метав їх на всі боки, гнув, ламав сушняк, а часом і свіже гілля, що, не витримавши двобою з сильнішими сусідами, падало або звисало на інших гілках, тепер змертвіле, невідживне навіки.

Ліс у цьому урочищі вривався косяком у розмиті яри з крутими схилами та урвищами. Між ярами й лісом в'юнилася дорога, яку геть-чисто замело. Над тими ярами солда-

ти не відважувалися проїжджати, а вставали з саней, йшли пішки, лячно оглядаючи схили, провалля і, здавалося, бездонні урвища...

Потім дорога витягнулася під гору. Минули ще один яр, не такий уже глибокий, і всі побачили рівнину. Чи велика вона, чи мала — важко добрати, як недобрати й того, чи там далі поле, чи болото, поросле вільшняком, низькорослою сосною, берізками та сухими очеретами, бо все ховала в собі хуртовина, лютуючи на тому просторі, з'єднавши небо і землю.

Поривний вітер, що зривав з наметів поземку, кружляв нею, підхоплював у сіре повітря й ніс із скаженою швидкістю невідомо куди.

Дуня прямувала саме в цю долину, за якою теж ледь помітно маячила смуга лісу. Дівчину ніхто не зупинив, не спитав, куди ж, нарешті, вона їх веде. Навіть Борис Петрович слухняно їхав за провідницею, приховуючи свій гнів і сердитий настрій. І тільки Прокіп Задихайло, витерши рукою завіяні снігом очі, спитав у партизанки:

— Ей ти, Дунько! Щось мені здається — не туди ти нас ведеш... Я знаю, там же влітку непроходимі болота...

— А ти йди, коли веду, бо знаю — кулю матиму, якщо не туди проведу, куди слід.

І Прокіп замовк, а Дуня мимоволі сполошилася.

«Що, як викриють мене і я не встигну здійснити задумане? Ось же Прокопа бере сумнів... Та й серед поліції є люди, що цей ліс знають».

Згадка про лісничого ще більше насторожила дівчину, і вона озирнулася:

«Де ж таки справді Борис Петрович?»

— Чого нишпориш очима? — гримнув на неї вже й Микита. — Доручено тобі нас вести — так і веди!

Провідниця нічого йому не відповіла. Вона знала, розуміла, куди йде і що потім з нею буде. Знала й намагалася себе заздальгідь не тривожити.

«Ну що ж, така моя доля, — приречено міркувала Дуня. — Не я перша, не я буду й остання. Інші знайдуться, що свої голови покладуть за Батьківщину, за рідний край. Недарма загину. Мене пам'ятатимуть, і подруги пам'ятатимуть... і товариші... бойові...»

Від цих думок їй ставало наче легше. На якийсь час вона ніби забула, куди йде і що має робити. А ось зовсім несподівано з'явився перед нею Леван Богатурія — бравий, ставний, сміливий. І вже вона не сама, а разом з нею йде

він поряд і говорить слова, що звучать, як музика, не знана досі, хвилююча, незабутня...

«Ти знаєш, ти бачиш, яка ти дорога для мене. В дозорі стою — про тебе думаю. Спати ляжу — про тебе думаю. Ти одна для мене отака. Я люблю тебе, люблю, люблю!»

Дуня ніби зачарована! Йде, не відчуваючи ні засніженої дороги, ні вітру, що зриває поземку і боляче б'є в обличчя, мов сухим піском. Вона не думає в цю хвилину про небезпеку і смерть, бо перебуває цілком в полоні світлих мрій, радісних почуттів і йде далі, як безтямна, бачить перед собою тільки його любиме обличчя і захопаний погляд темних іскристих очей, чує його такий рідний голос.

Спереду раптом почувся галас. По уривках окремих слів, по відчайдушних криках пан гебітскомісар зрозумів, що в небезпеку потрапили німецькі солдати. Але яка небезпека? Що там сталося?

Пришпоривши коня, пан Бартель помчав уперед, і те, що він побачив, обдало його раптовим ознобом.

Тут виявилось під снігом болото, по якому спокійно пройшла Дуня. За нею група поліцаїв і двоє-трьох саней з німецькими солдатами. Але як тільки сюди ступила перша упряжка важких німецьких коней, що тягли за собою гармату, крига несподівано проломилася. Сніг швидко чорнів. Сполохані коні заметалися в упряжі, не в змозі вирватися з неї. Під кіньми ламалася крига, і вони, б'ючи її копитами, вгрузали все глибше, глибше...

Навколо метушилися і кричали солдати, намагаючись випрягти хоч коней, але потрапляли в смердючу воду, борсалися в ній і з жахом в очах відступали, рятуючи власне життя.

Гармата занурювалася перед очима у всіх, поволі тягнути за собою ошалілих коней, що з переляку іржали; і те передсмертне іржання було моторошним і страшним. Пан Бартель зрозумів усе. Він скочив з сідла і, загрузаючи ваянками в сніг, метнувся до Дуні. Нічого не питаючи, з усього розмаху вдарив її нагайкою.

— Ой! — скрикнула Дуня, відчувши, ніби з ока її викресали жменю іскор. На зблідлому обличчі відразу закривавилась смуга, перетнувши лоб і щоку.

— Ти замануль нас болото!.. — кричав, шаленіючи, пан Бартель.

І в ту ж секунду почув не плач, не сльози, не благання, а переможний, торжествуючий, злорадний сміх, сповнений зненависті, огиди й презирства, і почув слова, яких

йому ще не доводилося чути від жодної простої селянки.

— Ти, німецька свиня! Падлюка, бандит, бездушна тварюка! Ти хотів, щоб я зрадила своїх товаришів, свою Вітчизну, мій рідний подніпровський край... То знай. Я і мертва житиму серед товаришів моїх! Вони не забудуть Дуню Ярмо...

Грянув постріл, і Дуня без крику впала на сніг там, де стояла...

23

Під нею ще не встиг закривавитися сніг, як пан Бартель з шаленою люттю налетів на Бориса Петровича:

— Ти... ти... куда смотрель? Іди помагаль німецькі зольдатен витасківат пушка...

Поліцаї кинулись було до коней, що борсалися в болоті, але в цю хвилину з лісу застрочили кулемети, автомати. Вибухнули перші гранати. Почувся владний голос командира загону Морозенка:

— Розвертай батарею! Ладнай міномети!.. Заходь побатальйонно... Вогонь! Бий! Глуши їх, гадів! Уперед!

Уже з'явилися й перші кожушки, шапки з червоними стрічками, пальта й теплі піджаки. Їх багато. Вони виринали звідусіль — із-за дерев, з кущів, горбочків, улоговин і, загрузаючи в снігу й стріляючи на ходу, з криком «ура!» грізно, сміливо й невблаганно кинулися до болота.

— Партезан! Партезан! — чулись перелякані голоси німецьких солдатів.

Зчинилася неймовірна паніка. Першими пострілами партизани скопили кілька поліцаїв і кілька німців. Неушкоджені поліцаї, кинувши зброю, метнулися врозтіч, намагаючись врятуватися. Частина їх побігла в глиб болота, похапливо зриваючи з своїх шинельних рукавів білі пов'язки; частина подалася назад до ярів і, незважаючи на урвисті кручі, з жаху кидалися вниз, ховаючись там у глибокому снігу.

Поранені солдати, звиваючись від болю, нестямно кричали, стогнали і цим зчиняли ще більшу паніку серед карателів, що так само, як і поліцаї, покидавши зброю, мчали в глиб болота, сподіваючись врятуватися там за вільшаними кущами, в рясноті заметілі. Інші метушилися з переляку біля болота і потрапляли під партизанські кулі...

Пан Бартель в першу хвилину партизанського нападу розгубився і зблід, відчувши реальну небезпеку. А коли впали перші його солдати, він кинувся до коня... Та його слух-

няний і завжди спокійний друг, сполоханий пострілами, зірвався з місця й поскакав слідом за солдатами й поліцаями, що, рятуючись, бігли в глиб болота, до лісу, і зник в гушавині.

Погляд пана Бартеля ковзнув по блідому обличчю Дуні, що непорушно лежала на снігу, і страх перед розплатою за її смерть отямив гебітскомісара. Злодійкувато озирнувшись навколо, він побіг дорогою, плутаючись у теплому й довгому кожусі, покинувши напризволяще карателів, рятуючи власну шкуру.

Бігти було йому важко. Засапаний, нажаханий, як і його солдати, він на бігу скинув з себе шубу і, не зупиняючись, тільки в самому офіцерському кітелі, прикрашеному фашистськими хрестами, помчав дорогою далі й далі, що було сили.

І вже пан Бартель не чув і не бачив, як з лісу вискочили бійці, як в розпалі бою пролунав голос їхнього командира Морозенка:

— Переслідуйте їх, товариші!.. Бийте, глушіть!.. Ніякої пощади ворогам!

І саме в цю хвилину він побачив майже засмоктану тванню гармату і коней, що несамовито борсалися в болоті. Блискавично з'явилось рішення. І той же голос пролунав як наказ:

— Хлопці! Рятуйте коней! Коні нам знадобляться... Швидше! Моторніше!

Без вагань і страху люди, що зналися з кіньми змалечку, сміливо ступали у брудну крижану воду... Блиснули в руках сталеві фінки, перерізаючи посторонки й ремінну упряж. На якихось саях знайшлося мотуззя. Його кинули тим, хто порався біля коней...

Знесиленим від борсання, нажаханим тваринам люди допомогли вибратися з болота. Коні тремтіли від холоду й переполоху, але zostалися живими й непокаліченими.

Лишилася в болоті тільки гармата, що її не можна було вже врятувати. Виднівся од неї тільки кінчик ствола, але незабаром і він зник під чорною водою і потемнілим снігом назавжди...

З правого флангу наблизився до болота разом з бійцями комісар Баришев, і перше, з чим звернувся до нього командир, було запитання про розвідницю Дуню Ярмоленко:

— Щось її не бачу. В чому справа? Невже німці розгадали її задум і вбили?

— Не думаю. Вона дівчина розумна, кмітлива. Може, вчасно вислизнула з їхніх рук і втекла до лісу. Бачиш, надворі яке мете. Така дівчина не пропаде. У неї вже є досвід — ходила в дальні розвідки. Гадаю — не пропаде. Об'явиться, сама розшукає нас.

— А я турбуюся,— сказав Морозенко.— Її бачили наші зв'язкові жінки.— Марфа Смолянець і Крутояриха. Оце ж вони мені сказали, як гукнула вона до них: «Йду на «вогники». Я зрозумів, куди Дуня вела ворогів,— саме до цього болота. Дуня, очевидно, випадково потрапила до німців. Виходу в неї не було, і вона вирішила...

— Свідомо йти на смерть?

— Думаю, що так. Але про це ще поговоримо після бою. Зараз треба діло робити,— сказав командир.— Треба підібрати зброю, захопити артилерійські упряжки з гарматами. Хіба не бачиш? Хлопці вже он пораються біля них. Ми вже маємо міномети, кулемети, боєприпаси. Треба взяти їхню батарею. Одним словом, все щоб нам дісталося — сказав комісар.— А основне — оточити болото й добре його прочесати. Я цим займуся сам разом з хлопцями... Перевірю й дорогу, по якій вони наступали. Може, ще нам щось із зброї перепаде.

— Ну пішли, Арсене Сергійовичу, бо надворі вже починає темніти.

— Бувай, Василю Маркіяновичу! — І комісар гукнув до бійців свого підрозділу: — Чули, що наказав командир? Підібрати зброю. Обшарити весь обоз по-хазяйському. Групі на чолі з Богатурія обійти болото та добре його прочесати. Оглянути кожен куц, кожную підозрілу купину. Ясно?

— Ясно, товаришу комісар! — озвався темноокий Леван і разом з хлопцями рушив.

Йти довелося недовго. Біля одного з вільшаних куців примостилася зігнута, обкидана снігом людина. Вона сиділа в приношеній солдатській шапці, блаженькій сірячині, в латаних чоботях. Пальці рук були сховані в рукави. Здавалося, він уже зовсім задубів від холоду, але гострий зір Левана помітив, що ця людина дихає. Помітив також, що біля неї не видно ніякої зброї, тому, підступивши ближче й не одводячи автомата, вигукнув:

— Руки вгору!

Людина тріснулася і, цокаючи з переляку зубами, похапливо підвела руки, а очима, сповненими жаху, стежила за найменшим рухом партизана.

— Ти хто? — спитав у нього Леван, попередивши: — Говори правду... Поліцай?

Чоловік щось намагався сказати, але цокіт зубів не дав йому змоги вимовити й слова.

— Вставай! — суворо наказав грузин.— Вставай, бо стрілятиму!

Цокіт збільшився, як і жах, що світився в його очах і раптом прорвався несподіваним і нестерпним риданням...

— Не можу я... встати... ноги... замерзли зовсім,— говорив він, хлипаючи.— Не вбивай... не вбивай мене... Я правду... Я всю правду скажу...

— Де твоя гвинтівка? Де твоя нарукавна пов'язка?

— Викинув... там...— слабо махнув він рукою в бік узлісся.

— Де викинув?

— Навіщо вона мені тепер і та гвинтівка, і та пов'язка? Не винний я... Примусили мене піти в поліцію... Сам Борис Петрович... колишній лісничий... Тепер він, пан бургомістр, сказав мені: «Вибирай, Степане, або поїдеш на роботу в Германію, або підеш у поліцію служити...» Я подумав, подумав...

— І обрав поліцію?

— Ну да,— сказав Помадка.— Тільки вони мені не видали ні шинелі, ні чобіт добрих, ні шапки... Лише пов'язку нарукавну дали. Бачиш, які на мені сірячина і чоботи... А вони мене примусили вартувати біля Дуні Ярмоленко. А потім, я знаю... Допитував її кат... Там і мені дісталось по зубах... Я правду кажу... Тоді її вкинули в хлівець дірявий. Мене поставили охороняти, щоб не втекла.

— І ти охороняв? — невдоволено перепитав Леван.

— Вона почала мене прохати... щоб відпустив. І так благала, так благала, що я вже було згодився. Думаю: «Хай що буде, те й буде». Та потім прийшли на зміну поліцаї Прокіп Задихайло і Микита Плюха. Наші вони, сільські... тільки з куркулів... Дуня їх і мене знала добре. До того ж вона сказала мені про своє завдання.

— Чому сказала? — тривожно запитав Леван.

— Бо вірила. А її застрелив сьогодні пан Бартель. Я сам бачив. І зараз Дуня... там лежить... на снігу...

Цими словами, наче ножем, шарпонував Левана по серцю. Він зблід на виду й ледве чутно перепитав:

— На яким... снігу?

— А там... під лісом... де починається болото... де загрузла їхня гармата й коні...

Наче вправ одразу Леван у провалля. Все в голові помутилося. Та невідома сила зірвала його з місця. Не спитавши дозволу в комісара, він, як нестямний, біг, загрузаючи в снігу, біг до того місця, де починалося болото, ширяючи очима по болотяних кущах і купинах, думаючи зараз тільки про неї, жахаючись тієї страшної хвилини, коли він побачить її мертвою...

«Не може бути... Як же це? Щоб моєї Дуні не було на світі? І він, Леван, уже не почує більше її голосу, не побачить її славної усмішки, не відчує теплого потиску руки, бо вона мертва... мертва... мертва!...»

— О прокляття! — кричить уже Леван в безутішному горі й розпачі.— Дуня! Дуня моя! Радість моя!

Уже перед очима в нього видніється зрушена крига, чорніє сніг... Лежать скошені партизанськими кулями поліцаї й німці, притрушені снігом, зір Левана стає гострішим...

Він обминає забитих, виривається на невеличку галявинку, порослу вільшняком, і на тій полянці раптом бачить Дуню.

Лежить вона горілиць, бліда, кожушок і валянки вкриті снігом. Очі заплющені. На густих віях зібралися нерозталі сніжинки, а обличчя чисте й мокре.

— Жива! Жива! — скрикує Леван і кидається до неї. З радощів обіймає її, і несподівано помічає під нею закривавлений сніг.

Леван відчуває, як по всьому його тілу пробігає хвилька морозу. Він одразу німіє, обережно опускає на сніг її безвільне, непритомне тіло, обережно припадає до її дівочих грудей, слухає...

Ледь-ледь б'ється серце... Левана бере страх за її життя. Та він швидко опановує себе, як то бувало з ним вже не раз у небезпеці. Рухи його стають чіткими, розум холодним і ясним. Він швидко дістає з своєї похідної сумки індивідуальний пакет і пляшечку йоду, що його завжди носить при собі. Розстібає кожушок, добирається до закривавленої сорочки на грудях, бачить кульову рану, що все ще сочиться кров'ю, витира її бинтом, замазує рану йодом, накладає вату, починає забинтовувати непритомну Дуню й не помічає, як на полянку вийшло двоє бійців з трофейної бригади. Увішані гвинтівками й ворожими автоматами, вони зупинились на галявинці, дивляться на Левана, на розвідницю Дуню.

— Що ж ти нікого до себе не гукаєш? — озвався один з них, скинувши з свого плеча на сніг ношу.— Ти б же когось гукнув. Тут пораяться біля німецьких коней і підбирають зброю хлопці з нашого батальйону. Ану, біжи,— звернувся він до свого товариша,— скажи, нехай підвернуть сюди ближче коней з гарматою. Ми покладемо її на лафет.

Леван одірвався на якусь хвилинку і, дивлячись в очі партизанові, що кинувся йому допомагати, сказав:

— Спасибі, друже! — І продовжував бинтувати рану.

— Як же це? Хто ж це її так?.. Дуню нашу...— говорив співчутливо боєць, підтримуючи її кволі й якісь безживні плечі.

— Гебітскомісар Бартель. Я вже знаю.... Мені розказав один поліцай. Він був при цьому і все бачив.

— Бідна дівчина... Ще дихає... Треба її швидше рятувати,— з жалем промовив боєць, колишній погонич колгоспної худоби Тимоха Лазутка, доля якого так нещасливо склалася за ці місяці війни. Добровольцем він пішов в армію, був у боях. Контуженим потрапив в оточення. Поневірявся, голодував, мерз, ховався з товаришами по ярах біля річок, доки не прибився до партизанського загону Морозенка, де його зачислено поки що в трофейну бригаду.

Незабаром від лісу почувся голос:

— Де ти тут, Тимохо? Вже можна її нести. Коні стоять напоготові,— сказав боєць, тримаючи в руках добротну шубу пана Бартеля, яку той покинув втікаючи.

— Ось ми її ще вкутаємо в добрий кожух — вона зігріється й, може, отямиться...

І, вдруге глянувши на бойових друзів, Леван зворушено промовив:

— Спасибі вам, товариші, спасибі, друзі... Ніколи цього не забуду!..

Дуню вкутали в теплий кожух і понесли до лафета трофейної гармати.

Борис Петрович не встиг іще отямитись від пострілу пана Бартеля, яким той звалив на сніг Дуню Ярмоленко, коли почув інші, партизанські постріли, що скосили кілька поліцаїв. Не розуміючи відразу, для чого це він робить, Борис Петрович упав теж і, наче вуж, поповз понад дорогою вздовж болота. Потім схопився на ноги і, пригинаю-

чись, побіг далі від пострілів і криків «ура!», що обдавали його жахом, якого він ще не відчував зроду. Не пам'ятає, як відбіг од болота, як перетнув засніжену дорогу, намагаючись швидше проникнути в ліс, сховатися у високих кучугурах, в чагарниках, шезнути, стати невидимим для партизанського ока, зберегти життя серед буремної хуртовини від неминучої і наглої смерті.

Він проклинав у ці хвилини Дуню, хоч знав, що вона вже мертва і що її ніхто не врятує.

«Таке виявилось хитре дівча! — злостився він. — Хто б міг подумати щось подібне про неї? Згодитися на пропозицію, а потім так підступно одурити? І кого? Мене? Черницю Тарсилію — таку розумну, обережну й далекоглядну? Окрутити навколо пальця! Ні, я таки зовсім, зовсім не знаю сучасної молоді! Повірив... Кому повірив? Дурень ти, Борисе Петровичу! Хай обвела гебітскомісара. Він — чужинець! Він не знає ні вдачі, ні характеру наших людей... Ну, як міг ти, такий досвідчений, бувалий, пійматися їй на гачок?» — картав себе, дорікав і в той же час розумів, що небезпека ще не скінчилась і що, можливо, десь тут, у лісі, є партизани, які можуть його спинити окриком: «Стій! Пароль!» А пароля він не знає, значить, можна в нього стріляти як у ворога, особливо сьогодні, коли партизанам вже відомо, хто прийшов до лісу.

Від цього припущення аж морозом обдало. Очі стали гострішими. Борис Петрович озирає навколо ліс, щільніше припадає до кучугур і де повзком, а де перебіжкою намагається заглибитись у лісові гущавини, стати непомітним навіть для досвідченого партизанського зору.

Переповзаючи від кучугури до кучугури, він ніби плыв у пухкому вирі, незважаючи на сніг, що набивався йому в рукави, потрапляв за комір, неприємно холодив шию і плечі. Та страх був більшим за ці дрібні неприємності. Йому хотілося, щоб швидше впала над лісом ніч, щоб уже швидше одійти від цього проклятого болота, де він може бути скошений першими кулями, як оті поліцаї, що впали біля нього, багрячи сніг кров'ю.

Швидше, швидше в надійну лісову глибину, а там він зуміє вже зорієнтуватися й вибереться нарешті з цього пекла, в яке так необачно потрапив.

І знову думки його, навіть у такі небезпечні хвилини, поверталися до проклятої дівки.

«Подумати тільки, щоб отака тиха, непоказна з вигляду, недавня школярка, якою знав її до війни, могла

обдурити бувалих людей, так сміливо говорити з паном гебітскомісаром... Та що з гебітскомісаром? Вона не побоялася самої смерті! Звідки в неї, у простої дівчини, взялися така сила, мужність, відвага? Вона ж, напевне, знала, що її жде, і свідомо йшла на смерть. Не розумію цього... Не розумію, бо я ж ось боюся смерті. Не йду, а повзу в кучугурах, рятуючись. Значить, вона, оця молода Дуня, своїм духом, стійкістю, свідомістю сильніша за мене...»

Його думки обірвала раптом куля, що просвистіла над головою, примусивши причаїтися.

Здалося, ось зараз з глибини темніючого лісу вийдуть партизани, помітять його серед снігу і хтось з них скамандує: «Вставай! Руки вгору!»

А може, й команди ніякої не буде, а просто вистрілять у нього, як вистрілив у Дуню пан Бартель, і все буде скінчено.

Бориса Петровича обдало навіть не холодом, а жаром. Він підвів голову, напружено й гостро оглядав навколо себе ліс. Та, крім кущів і дерев, що металися перед ним, нічого підозрілого не бачив. Очевидно, та куля була шальною і залетіла сюди здалеку.

Знаючи це урочище, лісничий пригадав, що незабаром почнеться старий ліс з густим ліщиновим підліском, а там буде дорога, потрапивши на яку, він благополучно зможе дістатися до села, перепочити й заспокоїтись у домашньому затишку. Згадка про домашній затишок і спокій надає йому сили. Він підводиться на повний зріст, спочатку йде, а потім щосили біжить далі, намагаючись швидше дістатися до темнішої й густішої смуги старого лісу...

І це йому, нарешті, вдається. Знесилений, захеканий, він зупиняється біля старого дуба, щоб трохи перепочити, а потім, не гаючи часу, прямує навпростець і незабаром виходить на знайому лісову дорогу.

Полегшено зітхає. Тепер уже він, навіть уночі в таку негоду, добереться додому, вип'є добру чарку настояної горілки, яку має в запасі черниця Тарсилія, і, нічого сьогодні не розповідаючи їй, залізе на піч і засне, аби забути пережите страхіття, що видається йому кошмарним сном.

Його розбирає злість на партизанів: «І що вони собі думають? Німці — це ж сила! Це он яка техніка! Позаду в них підкорена Європа. Цілі народи стали підвладні їм, а тут десь зібралася купка їх з командиром Морозенком і намагається чинити опір. Ну хіба ж це не смішно? Та німецька армія розколошматить Червону Армію, а тоді кине

проти партизанів танки, артилерію, авіацію... розчавить їх усіх разом. Був Морозенко, і не стане його... І нікого з них не стане... Зітруть з лиця землі... Були й нема! Та я сам, коли б на те була моя воля, я б сам придумав для них кару. Я б не розстрілював, не вішав, ні, я б їх живими топив у болоті...»

Скажена лють до партизанів навіть приглушила в ньому недавній страх, і він уже уявляв себе в новій ролі карателя, коли не сам буде втікати, як втікає зараз, а вони, партизани, наче ті миші, будуть розбігатися по лісах та ярах, а їх давитимуть гусеницями німецькі танки, глушитиме артилерія, бомбитиме авіація, і ніде, ніде не знайдуть вони для себе спасіння. Ніхто їх тоді не врятує і не захистить.

З дерева несподівано під ноги йому впала суха зламана гілка, обірвала думки, повернула його до реальної дійсності, і він зрозумів, що небезпека ще не минула й невідомо, чи пощастить йому дістатися швидко додому й залізти на теплу черинь, щоб там обігрітися в спокої та теплі. Може, доведеться ще поблукати манівцями, щоб обійти партизанську стоянку, бо, напевне ж, не всі пішли вони до болота, а лишили на всякий випадок якусь охорону біля табору чи засаду. Це припущення було неприємне. Воно вносило в його душу неспокій і страх, але бургомістр, не зупиняючись, ішов і йшов, мінав яруги, підіймався на горби, повертав то ліворуч, то праворуч, як тільки лягла, звиваючись перед ним, дорога.

І ось несподівано прямо з-під ніг вирвався проклятущий заєць, перелякавши лісничого. Тут же, над дорогою, височів пеньок, заметений снігом, де якась звіринка знайшла собі на ніч притулок.

«Урочище Темне,— згадував бургомістр,— звідси недалеко й до лісництва. Ну, слава богу, врятувався...» І він, радіючи, навіть перехрестився. Відразу покращав у нього настрій, бо вже почував себе поза небезпекою. «Тепер уже рукою подати, і я — вдома! Ото здивується Тарсилія, побачивши мене. А я ж наче з того світу повернувся...»

Раптом десь зовсім близько почувся окрик:

— Стій! Пароль!

Лісничий зупинився, зацікавився. Гострим поглядом ширяв перед собою, нікого й нічого не помічаючи, хіба що невелику галявинку з молоденькими ялинками... Але ж він почув дівочий голос, до болю знайомий, і від того його охо-

пив жах, якого він досі ще не відчував. Коли б він у цю хвилину доторкнувся до лоба, то відчув би, як його рясно вкрив, ніби передсвітанкова роса, холодний піт.

«Тетяна?!» — наче, оступившись, потрапив у прірву. Наче хтось торохнув його обухом по голові. Блискавично сполошилися думки: «Що трапилось? Як вона могла опинитися тут, у лісі, коли він добре пам'ятає і той день, і вагон, і надійну варту з німецьких солдатів, які повезли в заплomboваних вагонах до Германії разом з іншими дівчатами і її, Тетяну Туркан?»

З переляку він не міг вимовити й слова.

— Пароль! — почувся знову той же суворий, вимогливий голос. Тепер уже не було ніяких сумнівів, що в дозорі, за ялинами, стоїть його колишня наречена.

— Пароль! — пролунало втретє попередження, і в ту ж мить цокнув затвор.

— Стрільтиму!... — В її голосі уже відчув рішучу й нещадну погрозу.

Лісного пройняв ще більший жах. Ні слова не відповідаючи, вихопив з кишені револьвер, вистрілив тричі по гушавині і кинувся втікати з дороги в глибину вікових дерев, сподіваючись на порятунок за їхніми стовбурами.

Блиснуло на мить з молодих ялинок вогняне пасмечко, і в ту ж мить без єдиного крику втікач впав обличчям у сніг, не добігши до старих рятівних дерев.

Тетяна зацікавилася. Її зір помітив: як упав той чоловік — так і лежав нерухомо. Це обдало дівчину страхом. «Хто він? Хто? Чому не озвався на її окрик і пароль? Чому відразу почав одстрілюватись, а потім втікати? А може, він живий? Упав навмисне й чекає, поки я вийду з свого дозору, щоб тут же зі мною розквитатися?»

В душі Тетяниній — хвилююча боротьба:

«Вийти глянути на нього? А що, як він тут не сам, а десь поблизу приховуються його спільники? Хіба такого не може бути?»

Гострий, напружений погляд дівчини ширяє поміж стовбурами старих дерев, але нікого там не помічає.

Минають хвилини... Так само шумить на горбах ліс. Так само прориваються з вершин до землі вітряні подихи, зривають з кучугур суху поземку, з шурхотом, мов хвилю за хвилю, женуть у долину і там, у чагарниках, в тиші і в спокої залягають надовго.

Тетянина цікавість переборює страх:

«Ну хто ж він? Хто такий? Лежить, не ворухиться... І нікого наче поблизу немає».

Ще раз оглянувши кущі й дерева і нічого живого не помітивши, Тетяна сторожко виходить з своєї схованки, наближається до забитого. З кишені свого кожуха дістає електричний ліхтарик, на мить освітлює... В око впадають його руки, простягнуті вперед. У правій револьвер, з якого він по ній стріляв і, на щастя, промахнувся.

«Ну, чому ж я зупинилася? Коли вже підійшла, то мушу глянути йому в обличчя»,— переборюючи в собі страх, думає дівчина, підійшовши до непорушної людини. Із закладких пальців висмикнула зброю, поклала собі до кишені, перевернула забитого, освітила ліхтариком й відсахнулася з переляку. Перед нею лежав з відкритими, але вже невидючими очима сам лісничий Борис Петрович Владика.

25

Тетяна так була вражена, що в першу мить не могла навіть зрушити з місця. Здавалось, він тільки прикинувся мертвим, а ось зараз підійметься з снігу, протре очі, і зразу ж вони оживуть, наллються скаженою злобою, і, стискаючи здоровенні кулаки, він кинеться до неї й люто закричить: «Уб'ю!..»

Тетяна зривається з місця з притаманною їй молодості спритністю, швидко відходить назад, до лип, намагаючись не дивитися на труп, що лежить між деревами, жахаючи її досі.

Поволі його завіювало снігом, а згодом став схожий на інші кучугури, що їх понамітали серед лісу буремні вітри.

Між старими деревами замаячила ще одна постать, наближаючись до галявини між густих ялин. Людина йшла впевнено й сміливо, з боку партизанського табору, і Тетяна, не зводячи з неї очей, окриком зупинила:

— Стій! Пароль!

— «Юнкерс»,— почувся від берестів чіткий голос.

— «Бойок!»— в ту ж секунду озвалась Тетяна.

Прибула в дозор зміна.

— Ну, як тут? Все в порядку?— поцікавився боєць, оглядаючи навколишній ліс.— Нічого не трапилось?

Тетяна метнула очима між старі дерева, де лежав заметений снігом лісничий, і їй здалося, що біла кучугура заворушилась. Їй швидше хотілося піти звідси до своєї землянки, щоб ніхто не знав, що то від її кулі лишився

лежати під холодним сувоєм чоловік, який бував у їхній хаті, був її нареченим, а згодом виявився ворогом і в знавіснілих ревнющах безжально катував її, мстиво визначив як рабину на роботу в Німеччину.

Боєць тим часом почав розповідати про всякі новини, які сталися в їхньому таборі.

— А наші всі подалися на болото... Чула стрілянину?

— Били з гармати на тому боці,— махнула рукою Тетяна.— А хто стріляв — не знаю.

— Та вони ж, німці... Каральний загін кинуте проти нас. Примчали з села наші зв'язкові жінки — Марфа Смолянець і Крутояриха. Вони бачили, як проїжджали на санях карателі... Кулемети бачили, міномети й гармати везли... Разом з німцями йшли поліцаї на підмогу їм... пішки... А вела їх до лісу Дуня Ярмоленко... Тільки не до нашого табору, а на болота, де «вогники»...

— Чому Дуня? Чому? — нетерпляче спитала Тетяна, вражена розповіддю.

— Того не знаю,— щиро сказав боєць.— Знаю тільки, що там, на болотах, був бій... Хлопці ще звідти не повернулися... Ти, Тетяно, йди обережніше... Хто знає, як воно... Може, десь натрапиш і на карателів чи поліцейських,— завчасно попередив дівчину боєць, цими словами додав ще більшої тривоги.

— Я йтиму обережно,— пообіцяла Тетяна і свою берданку не почепила на плече, як завжди, йдучи лісом, а взяла зброю до рук, готова зустріти небезпеку.

— Ну, щастя ж тобі в дозорі! — прощаючись, сказала вона, залишаючи галявину з густими ялинами і шурхаючи валянками в сніг, сторожко пішла в глибину старого лісу, де між деревами пролягла дорога. Зір її став гострішим і пильнішим, як і слух. Все помічала на своєму шляху: і заметену снігом грушку чи самотній кущ глоду, що здалеку нагадував людину в шапці-вушанці, яка, причайвшись біля могутнього дуба, чекає, поки вона ближче підійде.

Тетяна мимоволі зупинилася. Серце її билось сильніше, плутались від страху думки. А горішній вітер, припадаючи з вершин до наземних кущів, гнув і метав їх своїм подихом, і тоді здавалося, що людина ворушиться... «Але чому вона не рушає від стовбура? Чому так і стоїть біля дуба, де стояла раніше?»

Тетяна, роздивившись пильніше, переконується, що то таки справді якийсь кущ, і йде далі, картаючи себе за

мимовільний страх, що опанував її сьогодні особливо відчутно.

«У ліс ввійшли вороги. Про це сказав мені дозорний». Та й сама тепер знаю. Адже лісничий повертався теж звідти, від болота, де був бій» Отже, й вона може натрапити на блукаючих по лісі німців і поліцаїв, одна-однісінька серед лісу, без товаришів, без підтримки й захисту.

Битимусь! До останнього патрона з ними битимусь!.. Отут десь приляжу за деревом і відбиватимусь!» — підбадьорює себе Тетяна, стишує в собі мимовільний страх і йде все далі й далі вперед. Непомітно перед нею з'явилася дорога, що вела до партизанського табору, і від того спокійніше стало на душі.

Скрипів під валянками сніг, але його приглушували шум розгойданих вершин і посвисти невгамовного вітру, що не припинявся ані на хвилину. Дорогою було йти затишніше. Незабаром помітила, як блиснув у далині між деревами вогник. Він маячив крізь густу метеліцю тьмяно, невиразно, але не згасав, коливався в повітрі, приваблював до себе й на диво заспокоював дівчину.

«Що там могло статися? Навіщо той вогник? Для чого засвітили? Хто засвітив? Адже в ліс сьогодні вступили озброєні карателі й поліцейські... Невже про це в таборі не знають? Хіба хтось навмисне подає сигнал? Про це ж треба сказати швидше командуванню».

Занепокоєна подібними здогадками, Тетяна прискорила ходу, не відриваючись очима від вогника, що все ще не згасав у рухливій і холодній заметілі. А незабаром вона помітила, як суміжною, менш наїждженою дорогою прибували з глибини лісу втомлені бійці. Помітила також чимало коней, запряжених у сани, на яких виднілися кулеме-ти й лежали купами німецькі автомати, захоплені в бою як трофеї. На тій же дорозі побачила Тетяна згодом кілька упряжок коней, що тягли гармати.

Важкі артилерійські коні, загрузаючи в снігу, ламали копитами й гнули обіддями коліс дрібний підлісок. За саньми й гарматами йшли по обидва боки бійці. Де в кого виднілися марлеві пов'язки — чи на руці, чи на лобі, чи на обличчі. Просочувалась, часом кров з свіжої рани і розпливалася по білих пов'язках темніючими плямами.

Все це помічала Тетяна. Особливо її вразила перша упряжка сильних коней, що тягли важку гармату. На лафеті тієї гармати хтось лежав, закутаний у добротну

шубу, а поряд ішов, тримаючись лівою рукою за лафет, Леван Богатурія, йшов немовби в чаду чи вві сні, прибитий горем, мовчазний, нікого й нічого не помічаючи перед собою. Він лише час від часу позирав на лафет, не промовляючи, не озиваючись і словом до того, хто лежав зараз там без стогону й без будь-яких ознак життя.

— Хто це? Кого забито?

Неясне ще, але страшне передчуття тривоги вдарило Тетяну в серце, вразило, мов блискавка, кресонуло по душі, і вона, згадавши розповідь напарника по дозору, майже скрикнула:

— Дуня!.. Дуня Ярмоленко!.. Так за нею може вболівати тільки Леван! Він любив її... Дуже-дуже любив... Я про це знаю!..

Тетяна на якусь мить застигла, ніби горе, що спіткало так несподівано Левана, водночас обрушилось і на неї, Тетяну, бо Дуня Ярмоленко була для неї вірною подружкою ще з дитинства, і її смерть навіть важко було собі уявити.

«Як же це? Десь позавчора ще бачила її живу, веселу, співучу... І вже її нема?.. Дуні нема!.. Нема й не буде... Дуня лежить зараз он там, на лафеті. Мертва...»

— Не хочу я!.. Не хочу!..— нестямно закричала, заридала Тетяна і кинулася до лафета.

Чи цей крик, чи дівоче ридання отямило Левана. В першу мить він мимоволі схопився за автомат, не розуміючи ще добре, що ж сталося. Чий це тривожний голос, такий знайомий, обірвався поблизу, заглушений болісним і нестримним риданням?

До лафета підбігла Тетяна і, зазираючи під хутрянний комір, жадібним поглядом розглядала бліде, як у мерця обличчя з заплющеними очима.

— Дуня?!— промовила таким голосом, що в ньому було здивування, відчай, страх і глибоке, разуче й невтішне горе.— Дуню!.. Подружень...— Тетяна, не в змозі стримати свого болю й жалощів, знову заридала...

Чи тривожний голос, чи оце зворушливе й нестримне ридання дійшли до свідомості, пробудили, оживили її. Здрігнулися повіки, розплющились очі, спинились на Тетяниному обличчі:

— Таня! — прошепотіла вона зовсім тихо, і знову повіки її втомлено склепилися.

— Жива наша Дуня!.. Жива!..— закричала зраділа Тетяна.— Швидше лікаря... Доброго лікаря...

— Першу перев'язку я їй сам зробив,— сказав Леван,— а тепер ще хай наш фельдшер Тихін Михайлович рану огляне... Хоча тут, мабуть, потрібний буде хірург. Де його візьмеш?

— Я чула...— сказала Тетяна,— Тимоха Лазутка з своїми хлопцями ходив у розвідку до району. Там зараз перебуває наш госпіталь... військовий... Не встигли вчасно евакуювати поранених в глибокий тил. При госпіталі, він казав, є добрий хірург. Місцеве населення його хвалить.

— То як же його добути звідти? — запитав Леван, і в юнацьких очах засвітилася надія.

— Попросити гарненько... і привезти його вночі до лісу.

— А коли не погодиться? Це ж не всякий лікар зважиться поїхати до партизанів... Тоді йому самому загрожуватиме смерть.

— Вовка бояться — в ліс не ходити! — озвався несподівано голос, і обоє вони — Тетяна і Леван, обернувшись, помітили, що слідом за лафетом іде командир загону Василь Маркіянович Морозенко.— Про того хірурга я теж чув від Лазутки й інших наших розвідників. Тетяна Туркан добре тобі радить. Треба пояснити йому, що є, мовляв, у нас поранені після бою. Особливо в тяжкому стані Дуня... Не мусить відмовитись. Це, мабуть, наш чоловік, якщо люди його хвалять.

— А коли все-таки не зможе він?

— Тоді... Тоді доведеться його... просто викрасти з госпіталю силоміць! Вибери добрих коней, сміливих хлопців-розвідників, що вже там бували.

— Це можна! Я підберу,— сказав з якимось одчайдушним захватом Леван.— І коней добрих, і товаришів достойних... Тільки як же буде з Дунею?

— Про Дуню ми тут подбаємо,— сказала Тетяна і звернулася за порадою до командира:— Василю Маркіяновичу! А чи не можна її одвезти в село Липове, щоб не в землянці... а в добрій хаті вона лежала...

— У тебе є свої люди в цьому селі? Вони можуть Дуню доглянути?

— Мені дозвольте Дуню доглядати. Вона — моя подруга. Люди там надійні... Та й мати живе моєї знайомої Катерини Малинки. Це тітка Фросина — партизанська куховарка... Ви її теж знаєте...

— Фросину? Знаю! — сказав Морозенко і глянув на

лафет, де лежала поранена Дуня Ярмоленко.— Фельдшера не забудь до неї покликати. Хай у селянській хаті її перев'яже, доки прибуде хірург. А ти, юначе,— звернувся він потім до Левана,— мене повідомиш, коли у вас обійдеться все благополучно. Я теж хочу познайомитися з тим хірургом. Бажаю успіху!

І Василь Маркіянович, не знімаючи рук з автомата, що звисав у нього поверх кожушка, обігнав артилерійських коней, і вже його голос чувся спереду валки, якій шахтарським ліхтарем присвічували Марфа Смолянець і Крутояриха, що вийшли обоє з землянки до дороги.

— Ви що ж оце й досі тут? — здивувався Василь Маркіянович, побачивши своїх зв'язкових.— Додому ще не повертались?

— Хіба ж могли повертатися, не знаючи, як воно буде... Чули стрілянину, чули, як вибухали в лісі снаряди, розуміли — там іде бій.

— Розколошматили ми їх біля болота. Втікали німці, втікали й поліцаї, мов навіжені. Бачите, які трофеї в них захопили...— І він повів рукою до валки саней, де маячили в хуртовині люди й коні.— Захопили в них кулемет, міномети, гармати... і так всякої зброї й боєприпасів чимало.

— Ну і слава богу! — сказала Марфа Смолянець, а Крутояриха поцікавилась у командира:

— А як же Дуня? Чи врятували її?

Василь Маркіянович глянув на жінок, одвернувся й пішов далі, глухо промовивши:

— Дуню везуть... на лафеті...

Більше ні про що не запитували в нього зв'язкові. Марфа Смолянець тільки вище підіймала ліхтар. Обоє мовчали. Обоє пильно вдивлялися у зав'язану дорогу, де все виразнішими ставали бійці. Ось уже вони, тьмяно освітлені ліхтарем, не зупиняючись, порівнялися з жінками, проходять повз них, посміхаються і навіть жартують:

— Ви б нам, тітонько, там, на болоті, присвітили, щоб відніше було цілитись у фашистів!

— Та ми й без освітлення впоралися з ними добре,— сказав весело його товариш із закривавленою пов'язкою на лобі. І ця пов'язка вразила обох жінок-матерів.

— Де ж це тебе так? — спитала Крутояриха, жалісливо позираючи на обкиданого снігом хлопця.

— Шальна куля трохи зачепила,— відповів боєць так само весело й додав: — Заживе до весілля. В мене рани швидко гояться.

І тільки тепер жінки помітили одяг бійців, що взявся на них кригою й шурхотів від ходи.

— Хлопці! — навіть скрикнула вражена Марфа Смолянець, оглядаючи їх.— Та де ж це ви бродили, що так забовтались? Чи рибу десь глушили?

— Приймали грязьові ванни на болоті... як на курорті,— пожартував той же поранений і цим сполошив ще більше тітку Марфу.

— Та йдіть же мерщій до землянок, просушіться. Ви ж можете застудитися.

— Не турбуйтеся, мамашо, ми гартовані хлопці. Оце коли б після такого купання хтось підніс нам чарчину... Було б в самий раз!

— А ви попросіть завгоспа,— порадила більш досвідчена Марфа Смолянець.— Хай з своїх запасів видасть трохи спирту. Де ж таки: одежі не видно — сама крига.

— Завгосп у нас скупенький. Певно, для ран зберігає медичний запас. Не дасть нічого. Ми вже знаємо.

— А ви попросіть його гарненько. А ні, то Василю Маркіяновичу скажіть або комісару Баришеву... Вони розпорядяться.

— Спробуємо,— і перша група бійців, минаючи жінок, попростувала далі, доки не зникла в білій куряві заметілі. А натомість підходили інші бійці, так само обкидані снігом. Були тут земляки, яких добре знали обидві жінки, були й воїни з окруженців. Промчали згодом вершники, обминаючи піших і сани з трофейною кладдю, і так само зникли на табірній дорозі, як і ті, перші, що вже пройшли.

Незабаром з групою бійців з'явився комісар Баришев, і Марфа, пізнавши його, звернулася з проханням:

— Арсене Сергійовичу! Ви бачили, які хлопці повертаються до табору? На них же одежа...— І раптом помітила, що й на комісарові одяг взявся кригою й шурхотів від ходи.— Як? Ви теж у тому болоті?..— здивовано промовила жінка, співчутливо його оглядаючи. Він стояв освітлений ліхтарем, втомлений боєм, але вдоволений і, посміхаючись до жінок, пояснював:

— Так нам же довелося рятувати коней, що потрапили в болото. І гармати... Це нічого. Просушимось в землянках. Зате у нас тепер є своя, власна, артилерія.

— То йдіть же швидше просушуйтеся, щоб не застудилися. І завгоспа попросіть, щоб усім бійцям, хто в болоті порався, дав по сто грамів. Хай зігріються хлопці.

Комісар розсміявся:

— А то як же? Про всіх подбаємо. Нікого не забудемо. Та й самі вони про себе нагадають. Будьте певні!

— Ідїть же, йдїть швидше до землянок,— нагадала Крутояриха. Їй хотїлося ще розпитатися в нього про Дуню — коли та як була поранена дївчина, але не вїд-важилася затримувати довше. Розпитається потїм в інших партизанів, хоча б у тих, що повезли дївчину на лафетї.

А комісар, глянувши на Крутояриху, згадав про її сина:

— Що чути вїд Івана? Є якась вїсточка?

— Були і листи, і трикутнички одержувала, а зараз нічого не знаю, де вїн,— сказала сумовито мати.

— Хороший хлопець. Я його добре пам'ятаю...

Цим співчуттям і незабутнім спогадом вїн ніби доторкнувся до її горьованого серця, зворушив материнську душу, розжалобив... При свїтлі ліхтаря комісар помітив, як у матерї здригнулися вїд хвилювання губи, а очі запливли вїдразу сльозами.

— Я пішов,— сказав комісар, зрозумївши ті материнські почуття й хвилювання.— Бажаю вам дождатися його з вїйни живим-здоровим!

Розстроєна мати нічого не змогла вїдповісти, тїльки вдячно глянула йому в обличчя, мляво махнула рукою, схиливши голову, щоб вїн не бачив її глибокої, ядучої журби і слїз.

Вїн пішов далї, але кїлька секунд було чути шурхотїння тоненьких крижинок на його обмерзлому одязї.

— Бачу гарматну упряжку,— сказала Марфа і цими словами ніби отямила Крутояриху. Похапливо витерши сльози, вона зорила на дорогу, якою наближалися артилерійські конї, тягнучи за собою важку гармату.

— І я бачу,— промовила Харитина, розглядаючи коней. Сильні, широкогрудї, вони гнули й ламали копитами ліщину, молоденькї осичини та грушки, з кожною секундою наближаючись до жїнок, що мовчазно й тривожно ждали, коли стане вїдимою гармата з лафетом.

— Тетяна?! — скрикує першою Марфа.— Тетяна? Лісникова дочка? Йде слїдом за гарматою... Невже й вона була в тому бою? Страшно подумати. Як же її вїдпустила Степанида?

— Хлопець там їде,— озвалася Крутояриха, намагаючись роздивитися краще.— Бачиш, кожух на нїй підгортає... Хто б це мїг бути? Хїба їздовий?

Марфа, яка частїше тут бувала, знала бїйцїв в обличчя, отож вїзнала того хлопця першою.

— Та це ж Леван Богатурія... грузин, мінер їхній...

Не чекаючи, поки коні підтягнуть гармату, обидві жінки метнулися назустріч, не відриваючись очима від кожу-ха, яким було прикрито Дуню.

— Її вбито?— підбігши до гармати, стривожено запитала Марфа і підняла ліхтар, щоб зазирнути дівчині в обличчя, прикрите хутряним коміром.

— Тихше! Тихше!..— підвів попередливо руку Леван, заспокоюючи жінок.— Хто вам сказав, що її вбито? Жива Дуня... Жива!..

— Тільки поранена тяжко...— озвалася вже й Тетяна Туркан притишеним голосом, наче боялася розбудити подружку.— Ми її зараз одвеземо в село Липове. Там вона житиме...

— Ну слава богу! Жива Дуня!.. Жива! — одразу стихли свій голос жінки.— Ми її провідаємо пізніше. І матері перекажемо, щоб знала, де шукати. Хай тільки одужує швидше.

Коней не зупиняли. Вони йшли розміреним кроком, як і раніше, віддаляючись од зв'язкових, що продовжували присвічувати бійцям.

Все далі й далі лишалася жовта плямочка ліхтаря, коливаючись у повітрі, мов світлячок, який згодом ніби розтанув у темряві, в подихах невгамовних вітрів.

Надворі дужче й дужче темніє. Все так же сидить під кущем вільшини Степан Помадка, завіяний снігом. Його хилить у сон. Він розуміє, що треба щось робити, кудись іти чи повзти, тільки не сидіти на місці, бо може заснути навіки.

Повіки злипаються самі собою, проти його волі, і зараз одне бажання всевладно володіє ним, бажання подрімати отак, заплющивши очі, перепочити хоч трішечки, а тоді вже він щось придумає, не сидітиме ж тут, бо знає — пропаде. І ніхто його не врятує, не допоможе, бо нікого, мабуть, з живих тут нема — порозбігалися хто куди, рятуючи свої шкури. А він тут лишився один у блаженській одежині, покинутий напризволяще, на смерть...

І ось у таку хвилину розгубленості, каяття й відчаю почув він тріск сухого гілля, а через хвилину серед хуртовини несподівано з'явився перед ним обрис коня, що йшов навпростець саме до того куца, під яким сидів Степан Помадка.

— Кось! Кось! Кось!..— гукнув він і голосом своїм мало не сполохав тварину, яка, очевидно, теж була рада живій людській душі, бо на кілька секунд зупинилася, нашорошила вуха й сміливіше попрямувала до куща.

Степан Помадка відразу впізнав. Це був кінь гебітско-місара Бартеля, що, сполохавшись партизанських пострілів, помчав у глибину болота, а тепер, опинившись у вечірній темряві й блукаючи поміж кущами, сам уже шукав когось, щоб не бути в темряві й самотині.

— Що? Страшно тобі, мабуть, блукати в наших болотах? І людині самій на такому болоті сумно, і тварині лячно. Ну що ж, спасибі тобі, що потрапив до мене. Значить, я ще житиму на світі,— розмовляв Степан Помадка з конем, наче з людиною, яка могла його розуміти.— От що, ти трохи зажди. Я зараз спробую підвестися на ноги й сяду в сідло, а там уже ми зуміємо вибратися звідси. Я — тутешній і ці місця знаю змалечку.

Великим зусиллям волі, хапаючись за холодне гілля вільшини, Степан Помадка підвівся на ноги, захопившись за луку сідла, сів верхи, прилаштував праву ногу, як годиться, і вдоволено взявся за ремінний повід.

— Рушили! — сказав Степан, повертаючи коня, щоб, об'їхавши болото, швидше потрапити на знайому дорогу.

«Ге! Мені б такого коня,— думав він, пригадавши чомусь шакапину, яку колись придбав у цигана на ярмарку.— Цим конем можна було б возити пасажирів до причалу. Завжди б у кишені свіжа копійка бряжчала». Згадав у цю хвилину про свою давню, живучу, але нездійсненну мрію.

Зустрічний вітер бив його в обличчя холодною порошею, та сильний кінь, легко долаючи той вітер і сніг, невпинно йшов туди, куди повертав його вершник у сірячині, драних чоботях і блаженській шапці.

Раптом він смикнув за повід коня, спрямовуючи його з дороги в гущавину. Ніким не помічений, вибрав рясну гіллям лісову грушу й зупинився за нею, спостерігаючи, як дорогою, по якій він їхав досі, промчали, мов вихор, кілька вершників, потім з'явилася пара сильних коней, запряжених у сани, на яких стояв нічим не прикритий кулет і сиділо двоє людей в засніжених шапках і козушках.

Слідом за саньми, не відстаючи і не обганяючи їх, прощмигнуло ще кілька вершників з автоматами і швидко зникли з очей у небезпечних хащах.

«Хто вони? Звідки? Куди так поспішають?» — думав Степан Помадка, дивлячись їм услід, і, звичайно, не міг ні бачити, ні знати, як вся група озброєних людей зупинилася згодом у глибокому лісовому селі Липове біля крайньої від лісу хатини, в якій світилося троє вікон, завішаних одялами.

— Приїхали! — сказав, встаючи з саней, Леван Богатурія, нетерпляче позираючи на освітлені вікна.

Мовчки й легко слідом за ним зіскочив з саней і чоловік, одягнутий в добротну угорську шубу, що її не забув прихопити з собою Леван Богатурія. Той чоловік взяв з саней невеличкий шкіряний чемоданчик, в якому лежали хірургічні інструменти, першим зайшов у садибу й попрямував до ганку, де вже стояла, зустрічаючи їх, господиня.

— Жива? — запитав Леван і, не чекаючи на відповідь, сам широко розчинив двері, пропускаючи хірурга.

Той затримався на хвилинку в сінцях, обмітаючи віничком чоботи, привітався з хазяйкою, струсив з шуби й шапки сніг і вже потім переступив поріг теплої хати.

На столі горіла невеличка гасова лампа, тьмяно освітлюючи водночас і суміжну кімнату, до якої були розчинені двері. Там і лежала поранена дівчина.

Хірург роздягнув добротну шубу, скинув шапку, і тільки тепер господиня помітила, що він ще зовсім молодий.

— Гаряча вода знайдеться? — запитав у хазяйки хірург, готовий приступити до операції. Не встигла вона відповісти, як у дверях світлиці з'явилася Тетяна Туркан і, дивлячись на прибулого здивованими, але сяючими від радості очима, скрикнула:

— Несторе! Братику! — І кинулася до нього в обійми.

З напівтемної кімнати дивився на цю несподівану зустріч літній фельдшер Тихін Михайлович.

Як і завжди, перед іконою тьмяно горить синенький вогник лампади, і від того в хаті ніби застигли вечірні сутінки.

Коло теплої грубки самотньо сидить у лозяному кріслі Марія Ворон, прикривши плечі білою вовняною хусткою. І чи оця біла хустка, чи синюватий вогник лампади, що м'яко лягає їй на обличчя, чи, врешті, нерухомість, з якою сидить вона в кріслі, безвільно поклавши на бильця бліді

руки, вражають зараз, навіваючи щось могильне, задубіле, неживе...

Та хоч у неї заплющені очі, проте Марія Ворон не спить. Вона прислухається, як за вікном стогне вітер, шурляє в заморожені шибки сухою порошею, мов піском, вистаюючи на них крижаними косяками...

А перед її очима постає невеличке подніпровське село, зав'яне снігами, знайоме змалечку, бо тут народилась і зросла, тут минуло її дитинство і залишилась неодгуляна юність — болюча, незагоєна, мов рана. Зринув перед очима образ Сидора Гаркуші, ввірвався в душу світлим промінням і раптово згас, мов блискавка, бо не про нього думала вона зараз, а про далеку молодість, що їй уже ніколи nebude вороття.

«Це ж я тоді була такою, як Дуня Ярмоленко», — пригадалось, і ця згадка мимоволі черкнула її по серцю.

«Дуня! Дуня! Дуня!..» — не розплющуючи очей, лише одними губами вимовляє черниця, і перед її зором, заступаючи і пана Бартеля на рудому коні, і німців, і поліцаїв, і лісничого — всіх, всіх, постає тільки образ сільської дівчини, яка так і стоїть у неї перед очима, стоїть невідступно, нікуди не зникає. Стоїть такою, якою побачила її після допиту в старостаті: мучена, бита, з синяками й кривавими смугами від катівської нагайки, що так спотворила їй обличчя, — чисте, юне, красиве... Десь у глибині черничої душі мимоволі прокинувся жаль до неї, жаль до дівчини, яка нічого лихого їй не зробила: ні словом не образила, ні помислами, ні дією.

І цей жаль ще дужче збільшився, коли пригадала, як вона, Марія Ворон, умовляла дівчину ступити на стежку зради, обіцяючи гроші, достаток, сите життя, якого Дуня не бачила зроду.

Марія Ворон здригається, розплющує очі, й жахаюче видіння зникає.

У хаті тепло й тихо. Так само горить лампада, як і досі, освітлюючи ікону, звичну для її очей. Від ікони віє миром, затишком і спокоєм. Але черниця відчуває, що спокій, який вона мала досі, пропав. Її починає мучити сумління, а в глибині душі народжується, зростає тривога — чіпка, дошкульна, неблаганна...

«Ну чого б це мені так переживати? — намагається заспокоїти себе черниця. — Хіба вона одна така? Партизанка? Значить, її слід безжально знищити як ворога! І зараз

ніяка жалість не потрібна. А я чомусь жалію... Не треба! Не треба її жаліти!..»

Черниця намагається відігнати ці неприємні для неї думки, хоче позбутися настирливого видіння і рішуче підводиться з крісла. Якесь внутрішня сила примушує її ходити по кімнаті сюди-туди, а по стіні слідом з нею гасає її збільшена тінь, нагадуючи чорного хижого птаха. Раптом вона зупиняється посеред хати, вслухається.

«Чи здалося? Чи таки справді хтось стукає в хвіртку? Хто б це міг бути? Хіба Борис Петрович повернувся? А може, втік з лісу, боячись потрапити в бій?»

Марія Ворон взувається в валянки, накидає на плечі шубку і виходить на ганок. Зимовий вітер і сніг обдають холодом, засліплюють очі, добираються під теплу шубку.

— Хто там грюкає? — запитує господиня, не відважуючись шурхати валянком у кучугуру.

— Откривайт! Бістро! — почула вона збентежений і переляканий голос пана Бартеля і вся ніби кам'яніє. Раптовий несподіваний страх скоує її на ганочку. Вихором здіймаються думки: «Як же це? Тут він, у селі... без коня? А де ж його солдати? Невже покинув напризволяще, а сам утік? І чому сам?.. А Борис Петрович? Де він? Що з ним?»

Від хвіртки почувся роздратований голос:

— Я сказаль откривайт!.. Бістро, бістро!

— Зараз відчиню... Зараз, пане Бартель! — отямилася Марія Ворон і вже, не вагаючись, шурхнула в замет, набравши за халявки сухого й холодного снігу.

Пан Бартель був лише у військовому кітелі, і це немало здивувало господиню. «А де ж його шуба? — мимохіть майнула думка.— Така добротна, така дорога шуба!» Та не час було розпитувати про це. Вона взяла на засув хвіртку і пішла слідом за паном Бартелем до ганку. Не оббиваючи з своїх чобіт снігу, він так і ввалився до хати, відразу кинувшись до теплої грубки.

Пан Бартель дрижав чи від холоду, чи від нещодавно пережитого страху, цокотів зубами, шарив руками по грубі, вибираючи тепліше місце, і нарешті промовив:

— Нада огонь... огонь!..— І зуби в нього ще дужче зацокотіли.

— Зараз розпалу,— сказала черниця і, скинувши з себе шубку й вовняну хустку, одразу ж заходилась поратися біля грубки. Гострим ножем вона відколочла з сухого по-

ліна трісок, поклала зверху на них такі ж сухі березові дрова й піднесла запаленого сірника. Тріски зайнялися відразу. Тяга була такою в грубці, що через хвилину полум'я вже аж гуло.

Господині дуже хотілося дізнатися у пана Бартеля, що ж трапалося там... у лісі. Чому він опинився в селі сам, без коня, без дорогої шуби, без своїх солдатів. Її також цікавила доля Бориса Петровича і, звичайно, доля Дуні. Чи привела вона справді каральний загін куди треба, як обіцяла?

Черниця зиркала потай на широку спину пана Бартеля, який все ще стояв біля грубки, гріючи руки, й не відважувалася щось розпитувати в нього, сподіваючись, що він про все розкаже сам. Та пан Бартель мовчав, а господиня, засвітивши лампу, вже поралась біля столу, готуючи запізнілу вечерю. І коли на столі опинився графинчик з настоєю горілкою й добра закуска, вона несміливо звернулася до німця:

— Пане Бартелю! Може, ви зігрієте себе ще чарочкою?

Гебітскомісар глянув на стіл і не міг, звичайно, стриматись від спокуси. Ні слова не говорячи господині, він сів за стіл, наче у себе вдома. Рука потягнулася до графина з питвом. Тільки чарку відставив, а натомість взяв склянку, налив мало не по вінця і єдиним духом випив до дна.

Він чи забув, чи не схотів запросити до столу господиню, а тільки крякнув після випивки і жадібно почав їсти смачну домашню ковбасу.

Черниця, вмовившись у кріслі, на якому вона просиділа цілісінький вечір, дивилася на незрозумілого їй гостя-чужинця і терпеливо ждала початку розмови. Але пан Бартель не поспішав. Він іще налив собі горілки, випив, взяв з миски квашений помідор, присунув до себе блюдо з шинкою і так само мовчки заходився біля неї поратися.

Вдовольнившись їжею і питвом, гість підвівся на ноги, хитнувся, але втримався, захопився за ріжок стола і, оглядаючи посоловілими очима вже двох господинь, що бовваніли перед ним, сказав:

— Шляфен! Спать! Спать!..

Підійшов до ліжка з горою подушок, укритих мереживними покривалами, впав на них одягнений, не роззувши брудних чобіт, і відразу заснув.

Марія Ворон схопилася з крісла, кинулась було до ліжка, але не посміла тривожити сон пана Бартеля, що ди-

хав гидким горілчаним перегаром, здобрюючи свій сон богатирським хропінням.

Черниця якийсь час дивилася на п'яне обличчя німця, і їй здавалося, що нічого подібного насправді нема, що це тільки сон, кошмарний, неприємний сон. А ось вона прокинеться і нічого не буде перед нею: ні оцього німця, ні його брудних чобіт на чистому покривалі, ні оцього хропіння, яке дратувало господиню, викликаючи гидливість.

«Який же це сон, коли я чую все, бачу все наяву?» І вона відчула, як її опановує страх. Для неї було ясно, що там, у лісі, трапилось щось несподіване...

«А що саме? Що? Невже партизани напали першими на карателів і розбили їх так, що пан Бартель ледве виврився з того бою й прибув до її хати отаким — без коня, без шуби... Де ж солдати? Де поліцаї? Де Прокіп, Микита? В них би розпитатися про все. Та питатися не було в кого, і ця невідомість, ніби гадина, підповзала до її серця, холодила душу, обдавала все тіло ознобом...

«Якщо каральників розгромлено, то партизани ж можуть увірватися в село. Можуть заскочити й до цієї хати... І що тоді зі мною буде?»

Ця думка мовби отямила її, спонукавши до негайної дії. Перш за все вона метнулася до лампи, вкрутила гно-та, а потім, недовго роздумуючи, й зовсім його загасила і в потемках почала швидко прибирати зі столу, щоб, боронь боже, хтось не подумав, ніби вона тут пиячила разом з гебйтскомісаром.

Ставлячи чисту чарку до буфета, мимохіть подумала про гостя: «Свиня! Навіть до столу не запросив... От вам і Європа, і культура закордонна», — висміювала а чи скаржилася комусь черниця, тамуючи образу за непристойну поведінку... Але вона й сама розуміла, що зараз не час їй картати німецького офіцера, бо вся була в іншому клопоті, в тривожному передчутті якоїсь біди, що, можливо, станеться цієї ночі.

Впоравшись з прибиранням, Марія Ворон не сіла в крісло, а підійшла до вікна, знайшла в шибці незаморожену цяточку, жадібно припала до неї, намагаючись роздивитися вулицю.

Хуртовина не тільки не стихила, а розгулялася ще сильніше, бо в рухливому повітрі ледь-ледь виднілися заметені снігом сусідні хати, а далі все — і саму вулицю, і тини, і сади — заступала густа непроглядна пільма.

Черницю пройняло таким ознобом, що вона не відважилась залишатися біля вікна, а, поставивши до гарячої грубки лозяне крісло, вмостила в нього, прикрила плечі хусткою і вже не заплющувала очей, як раніше, а весь час позирала на вікна, наче ждала, що хтось постукає в них.

А за вікнами свистіли вітри, примушували черницю раз у раз здригатися від страху, бо їй здавалося, що вже хтось стоїть перед шибками, весь обморожений, заціпенілий, подає про себе вість...

Так минула в неї ця перша, така тривожна й незабутня ніч. А коли крізь шиби вікон почав пробиватися світанок, черниця почувала, як хтось несміливо, навіть боязко стукає у хвіртку.

Схопилася з крісла, припала до тієї ж цяточки і справді побачила перед зачиненими ворітьми доброго коня й засніженого вершника.

«Хто б це?» — з острахом подумала Марія Ворон, схвилювано й пильно розглядаючи не відомого їй чоловіка, який уже спшився їй, не випускаючи з рук обротьки, заgrimав у хвіртку.

Чи оцей стукіт, чи, може, недавній, мабуть, кошмарний сон пробудив пана Бартеля, і він з божевільними від жаху очима, з нестямним криком: «Партезан! Партезан!» — метнувся кудись бігти, але побачив перед собою господиню, зупинився, дивлячись на неї, мов на якесь диво.

В цю хвилину пан Бартель теж почув надвірний грюкіт у хвіртку, застиг, і знову в нього чомусь зацокотили зуби.

— Кто там єсть? — ледве вимовив з переляку, і тремлива його рука потягнулася до новенької кобури, виймаючи парабелум. Холодно блиснула сталь смертельної зброї...

— Кто там єсть? — знову спитав, уже роздратовуючись, пан Бартель, прикипівши поглядом до стривожених очей господині.

— Не знаю, пане Бартелю. Я не спала всю ніч, а він тільки що постукав.

— Партезан? — І він, одвівши свій погляд, шарив по хаті очима, куди б заховатись. — Мене здесь нет!..

Настирливий стукіт повторився, і господиня, накинувши на плечі шубку, пішла до порога.

— Откриваль не нада! Не нада откриваль! — закричав гість.

— Та я ж мушу дізнатися. Може, то наша людина... Може, то Борис Петрович з лісу повернувся... А ви, пане Бартелю, станьте біля вікна — там є цяточка. Крізь неї вам все буде видно.

— Что есть цяточка? — не зрозумів пан Бартель, та пояснювати не було часу, і черниця вийшла з хати.

Не відважуючись підходити зразу до хвіртки, вона гукнула з ганку:

— Хто там грюкає?

— Та це я... Степан Помадка.

Марія Ворон впізнала його по голосу.

— То що ж ти хочеш?

— Як я здивав їхнього коня на болоті, то вирішив доставити панові Бартелю... Бо це ж їхній... А пан офіцер, мабуть, до вас прибігли... Куди ж йому діватися тут? Тільки у вас він мусить бути,— пояснював черниці, ждучи, поки вона йому розчинить хвіртку чи ворота.— Я так подумав: навіщо мені чужий кінь? Людина я чесна. Ніколи ні в кого тріски собі не взяв... Так навіщо ж я зараз братиму собі цього коня? Хіба не так? — міркував Степан Помадка, знаючи, що голос його черниця чує добре.— От тільки промерз я геть,— продовжував він, натякаючи на чарку горілки, що її мусила б піднести господиня.— В лісі ще нічого — затишок. А в полі... Ну вірите, до кісток проймає... Сніг в очі ліпить... Думав, що впаду з коня й замерзну десь там у кучугурах. Ну, слава богу, вибрався... І ось приїхав...

По той бік гримнув засув, і хвіртка не розчинилася, застопорившись у снігу. Степан Помадка розгріб той сніг латаним чоботом, натис плечем і, не випускаючи з рук повода, завів на подвір'я осідланого коня, припнув його до ганку, на якому вже з'явився пан Бартель із зброєю в руках.

— Кто ти есть? — запитав він схвильованим голосом, оглядаючи людину й свого коня.

— Це ж я, мабуть, так засніжений, що ви мене, пане Бартелю, і не впізнали... Я — Помадка... Степан Помадка з тутешніх поліцаїв.

Хоч і дуже кортіло черниці розпитатися в Степана про все, що трапилося в лісі, але вона розуміла — не час їй цим займатися, тим більше, що й пан офіцер, трохи заспокоївшись, відчув холодне повітря і поспішив до теплої хати, наказавши поліцаєві:

— Ти охраняйт мой конь!

Слідом за паном Бартелем зайшла й черниця, нічого не сказавши землякові.

Пан Бартель, не вмиваючись після сну, поклав до кобури свій парабелум, одягнув шапку, і Марія Ворон, здогадавшись, що він збирається в дорогу, запропонувала гостеві:

— Зачекайте, я зараз приготую сніданок... Щось гаряченьке.

— Нетчефо не нада... Бістро нада... шуба! Теплий шуба! — І очі пана Бартеля звернулися до вішалки з одягом, де він уже запримітив зимове пальто Бориса Петровича. Не питаючи згоди черниці, він тут же зняв і одягнув його на себе.

— Я єхаль шнель город... Здесь отшень опасно! Да, да, опасно! Здесь партезан!..

Не попрощавшись з господинею, він вийшов з хати, де біля ганку, тримаючи коня за вуздечку, стояв аж посинілий від холоду Степан Помадка.

— То, може ж, вас треба супроводжувати, щоб часом не збилися з дороги,— і черниця звернулася до Степана Помадки: — Ти розкажи, поясни панові гебітскомісарові, як їхати до райцентру.

— Нет! Нет! — категорично заперечив пан Бартель.— Поліцейські я не доверять!

Він сам вивів коня за ворота, сів у сідло. На прощання нічого не сказав господині, не подякував поліцаєві, а, здививши коня, пустив його з місця на швидкий галоп і незабаром зник з очей у передсвітанковій млі холодної вулиці.

Ще не пам'ятає Тетяна Туркан такої зими й такого снігу, який випав оце за останні дні. Невеличке село Липове геть-чисто ним засипане. Не видно ні тинів, ні парканчиків, тільки здіймаються білими кучугурами покрівлі хат, хлівців, та чорніють біля них сади, та ще чорніє навколо села листяний ліс — спокійний, тихий, ніби зачарований. Чисте небо. Морозяне повітря. Сходить сонце, і його багряні промені лягають однобоко на дерева, яскраво відбиваються на шибках вікон, обдають своїм забарвленням стовпи теплого диму, що вириваються з димарів хат і не стеляться над подвір'ями, а стрімко підводяться вгору й непомітно зникають у холодній голубизні.

На розчищеному від снігу ганку стоїть Тетяна Туркан. Обличчя її теж освітлене променями сонця, але ті промені не осліплюють дівчину. Вона залюбки дивиться на багряне коло, що його заступають дерева, дивиться, милується ними. В цю хвилину пригадується їй рідна хата, рідне подвір'я, де вона взимку не раз розчищала сніг. «Тільки на мені не було тоді такої шапки з нашитою червоною стрічкою, а валянки і козушок батькові, як і рукавиці, і ходила я до школи, мала подруг...»

Згадка про подруг нагадала їй про Дуню. «Чого ж я стою? — картала себе за хвилиний спогад.— Треба ж розчищати доріжки. Бач, скільки навернуло снігу». І, розчервоніла, звична до фізичної роботи, Тетяна Туркан, залюбки набравши повну дерев'яну лопату білого й пухкого снігу, кидає його на високу кучугуру.

Розчистивши доріжку до криниці, вона набрала відро прозорої води, занесла до хати. Згодом внесла з хліва два оберемки сухих дров, розпалила грубку. Війнуло по хаті приємним теплом...

Тітка Фросина заходилася готувати для Дуні сніданок, а Тетяна знову пішла розчищати, тепер уже до хвіртки й біля воріт.

Хтось проїхав саньми, і по вулиці простягнувся слід, мілкіший — від полозків, глибший — від копит.

Тут же виднілися й людські протопти і зникали за невеличким селом у глибині лісу. Мабуть, ті сліди лишили по собі партизани, повертаючись з дозорів. На незайманім сніжку виднілися також заячі сліди і зникали в ліщинових кущах.

Розчищаючи перед ворітьми сніг, Тетяна за роботою й не помітила, як до неї підійшла жінка, одягнена в пальто й чоботи, пов'язана у велику теплу хустку з бахромою.

— Доброго ранку, дівонько! — привіталася вона з Тетяною, ступивши на розчищене вже місце перед хвірткою.— Фросина вдома? — спитала, тримаючи щось у руках, прикрите кінцем хустки.

Тетяна, метнувши на неї очима, вже здогадалася, що ця жінка йде до господині не з порожніми руками. Та і сама гостя не стала перед Тетяною критись, знаючи, що ця дівчина доглядає за пораненою подружкою, бо вже тут її бачила, коли приходила сюди раніше, щоб передати пораненій грудку масла й горнятко сметани.

— Як Дуня? — запитала жінка.— Їй уже краще хоч

трішечки? Ось я несу курочку для неї. Зварите бульйон. У неї ж хоч мати є?

— Є! В Сокирному, через Дніпро.

— І що ж вона... не знає, що трапилось з її дочкою?

— Хірург не дозволив поки що бачитись... щоб не розстроювати поранену... Слаба ще вона...

Передавши гостинець, жінка, не затримуючись довше, аніж то годиться, спитала про здоров'я дівчини, побажала їй одужання й рушила додому, бо їй і самій треба було поратися по хазяйству...

Ще не закінчила Тетяна Туркан розчищати перед ворітьми сніг, а вже на лісовій дорозі з'явився кінь, запряжений в сани. Правив конем Леван Богатурія. Його відразу пізнала Тетяна, як впізнала й старенького фельдшера Тихона Михайловича, що приїздив до пораненої через день роботи перев'язку.

Сильний кінь уже сам підвернув до воріт і зупинився.

— Не замерзли, Тихоне Михайловичу? — запитала в нього розчервоніла від роботи Тетяна, і фельдшер, посміхаючись, відповів:

— Та я в цьому кожусі хоч на Північний полюс.

Чорне хутро біля обличчя зовсім посивіло, як і брови, а на в'ях і кутиках очей понамерзали крижинки...

Не поспішаючи, він зліз із саней, взяв свій саквояж, де лежали стерильні бинти, салфетки, вата, а також інструменти й ліки, глянув на дівчину, і на її лопату.

— А ти, значить, фізичною зарядкою займаєшся? Похвально! Похвально!

— Такою зарядкою я, Тихоне Михайловичу, займаюся змалечку. Вже звикла. І роблю це залюбки.

У розмову втрутився Леван, якому кортіло швидше дізнатися про Дуню:

— Ну, як вона? Щось їла? Чи добре спала? Чи сон у неї був спокійний? Що говорила? Ще привіз тітці Фросині листа від її Катерини...

Фельдшер посміхнувся, глянувши на хлопця:

— Ти, Леване, стільки їй запитань задав, наче жменю гороху сипнув.

— А вона мені потім на все відповідь,— посміхнувся хлопець, блискаючи білими зубами.— Таня вже звикла до цього.

— І то правда,— погодилась дівчина, першим пропускаючи крізь хвіртку літнього фельдшера, а тоді вже Левана, який ніс його саквояж.

Привітно зустріла фельдшера господиня, розчиняючи перед ним двері.

— Драстуйте вам у хату! — привітався Тихон Михайлович і взяв з Леванових рук саквож.

Господиня відповіла на привітання, поцікавилась, як почуває себе Тихін Михайлович, і заходилась допомагати йому роздягти кожух. Фельдшер підійшов потім до розпаленої грубки гріти руки і, як завжди, поцікавився температурою хворої і чи є тепла водичка.

— Аякже! Нагріла... Все вже приготовлено.

На табуретці стояв білий емальований глечик з водою, а біля нього таз з чистим рушником і шматочком туалетного мила, що його дістав десь все той же Леван.

— Ну, а тепер можна й руки мити,— сказав Тихін Михайлович. Прислужувала йому на перев'язках Тетяна Туркан.

Коли все було підготовлено до перев'язки, фельдшер і Тетяна зайшли до світлиці, де вже чекала на них Дуня.

— Ну, як себе почуваєш, мала? — замість привітання, звернувся до неї ласкаво Тихін Михайлович.— Як спалося? Які добрі сни тобі снилися?

— Та снів чомусь я і не запам'ятала,— щиро усміхаючись, відповіла Дуня.

— Добре... добре... Йде на покращення, коли снів не пам'ятаєш...

Затаївши подих, під дверима стояв Леван, боячись пропустити бодай словечко. Він жадібно слухав, що запитував фельдшер, а ще уважніше вслухався, що відповідала йому Дуня чи Тетяна Туркан.

— Температура вечірня,— чув Леван Тетянин голос,— 37,4... Спала вночі спокійно. Дихання рівне. Кашлю, як в попередні ночі, не було...

— Добре! — сказав фельдшер, глянувши на Дуню, і вона, вдоволено всміхаючись, призналася:

— Мені навіть щось снилося цієї ночі, але я не запам'ятала...

Дуня не могла сама підвестися в ліжку, і її підвела Тетяна. Фельдшер прикладав до спини стетоскоп і слухав, слухав, говорячи при цьому:

— Якщо так добре будуть іти справи, то ти, Дуню, скоро біля багаття з Леваном танцюватимеш лезгинку!

— Правда! — аж скрикнула з радощів Дуня, і обличчя її спалахнуло рум'янцем, а очі засяяли живими вогниками.

Зрадів під дверима й Леван, що навіть забув про заборону входити до світлиці без халата, прикипів до дівчини очима — щасливий, закоханий до нестями.

Та все ж його довелось виставити, бо ще треба було робити перев'язку. Дуня терпеливо витримувала біль, коли одривалася від рани марля, змочена риванолом.

— І де це ти його підхопила, отакого женишка? Він же в тебе як вогонь! Ну справжній вогонь! — приказував фельдшер.

Дуня тільки вдячно посміхнулася, але нічого не сказала. Теплі руки подружки вже порались біля неї, надійно і вмільо забинтовуючи рану.

Тітка Фросина ще насмажила млинців, добре помастила маслом і поставила в піч, щоб вони не охолонули. І ось тепер, після перев'язки, вона щиро запрошувала фельдшера і Левана скуштувати їх.

— Воно, звичайно, відмовитися важко, — говорив фельдшер, позираючи на макітру й на миску з доброю сметаною. — Та боюсь затриматись, бо там же в нас, у землянках, ще є поранені хлопці, які ждуть перев'язки.

— Та ви ж ненадовго затримаєтесь! Леван вас домчить, як вихор. Кінь у нього добрий. Сідайте! Сідайте... Хто вам там, у лісі, таких приготує? А тут ось вони на столі — самі на вас дивляться, гаряченькі, свіжі...

— Що з вами поробиш? Мабуть, покуштуємо, Леване? Тільки тепер Леван згадав за Катеринин лист.

— Ну голова! — картав він себе. — Не голова, а качан капусти. Я ж вам, тітко Фросино, мав передати листа.

— Від кого? — вся аж стрепенулася.

— Та від вашої дочки Катерини. Сторож Никифор передав із старостату... Ось, візьміть!..

Жінка взяла до рук конверта, і всі помітили, як руки в неї почали дрібно тремтіти.

— Це ж перший від неї. Раніше, чи була якась заборона, чи просто не дозволялося, а тільки не мала вісточки.

Мати перевертала конверта, розглядала його, а читати чомусь боялася.

— То що ж ви його, тітко Фросино, крутите в руках! Давайте я розпечатаю та прочитаю, — запропонувала свої послуги Тетяна. Тітка ніби тільки того ждала. Вона охоче простягнула дівчині лист і вже не зводила з нього очей.

Тетяна поклала конверт на столику, а мати нащось взяла його в руки і тримала бережно, як дорогоцінну річ.

— «Добрий день, моя дорога мамочко. Передаю я вам свій далекий привіт! Опишу, як ми сюди їхали. В дорозі були вісім діб. Товарні вагони брудні. На дверях замки почепили, поставили вартових. А у вагонах нас по сорок душ. Ні сісти, ні лягти. Чотири дні нам зовсім не давали їсти, а вже в останні кидали по шматку хліба і на деяких станціях раз у день давали суп.

Люди знали, що їдуть на загибель — плакали, кричали».

— Дитино ж ти моя... рідная...— промовила жалісливо мати, і з її очей впали на фартушок крупні, як грозові краплини, сльози.

А Тетяна читала далі:

— «На восьму добу ми вийшли з вагонів на околицях Берліна, і під охороною німецьких жандармів нас повели пішки на головний розподільний пункт. Це величезне подвір'я, обнесене колючим дротом, по якому пущено електричний струм. У дворі побудовано бараки на сто п'ятдесят — двісті чоловік і триповерхові нари, заслані соломою. Отож ми на них і лежали — по троє в ряд. Зробили нам відбитки пальців, сфотографували кожного, а потім почепили дощечки з номерами. З цього дня я вже втратила ім'я і прізвище і стала просто рабиня під номером 1765 із знаком «Ост».

Після розподілу нас двісті сорок чоловік під охороною жандармів направлено до міста Віттенберг. Привели нас у бараки, розташовані в глибокому підземеллі...»

— Ой лишенько! — скрикнула мати, але знаком руки дала зрозуміти Тетяні, щоб вона продовжувала читання.

— «...Наша кімната була холодна і вогка. Спали на підлозі, засланій соломою. Так у цих умовах ми під охороною жандармів жили шість місяців, працюючи на фабриці, де виробляли деталі до гвинтівок, кулеметів та іншої зброї.

Від вогкості руки граблями стоять... А тут іще йдуть дощі, погода сира... Куди не вийду, куди не гляну — все чужина!

Живемо ми тут, у лісі, як вовки!

Мамочко! Рідненькі! Краще б сюди не потрапляти зроду... В такий «рай»... Ну, тепер я писатиму вам про фабрику. Мене поставили біля машини, на якій провадиться первинна обробка деталі від іржі, а для цього її змащують їдкою олією, що дуже шкодить людському здоров'ю. Через три місяці, хто робить біля машини, вибуває

з строю, захворює на туберкульоз або якусь іншу хворобу. Я працювати відмовилася. Заклала руки за спину і стою. Прийшла наглядачка, жорстока німкеня років двадцяти. Красива блондинка з сірими очима. Вона била мене гумовою палицею по голові, примушувала взяти деталь, розбила мені носа, вдарила у вухо, а тоді ногами так бити почала, що наші дівчата не могли дивитись і почали мене просити, щоб я стала до машини. А я ледве на ногах держусь, бо охляла від поганих харчів... Світ у мене крутиться перед очима... Так мене побила, що, скільки я житиму, буду пам'ятати. Хитаюсь, як билина, а на ногах усе-таки стою! Стою, мамо!»

— Катерина в мене вперта дівчина! — з якоюсь внутрішньою гордістю промовила мати. Сліз уже в неї не було, очі стали сухі; але в них зараз світилися вогні такої невгамовної люті, непокори й протесту, наче та німкеня глумилася не тільки з дочки Катерини, а вже й з неї, тітки Фросини, б'ючи її в самісіньке серце.

— Невже ото воно у них іде з кореня — отака жорстокість? — запитала тітка Фросина, глянувши на принішканих дівчат, вражених листом Катерини.— Хіба ж можна так бити? І по обличчю, і по голові... Серця в неї, проклятої, нема! Ні душі, ні серця!

З ліжка озвалася слабим голосом Дуня:

— І як же... все-таки... примусила її німкеня стати за станок?

— Щоб після такого моя Катря до машини підійшла? Та нізащо в світі! — рішуче заявила мати, втупившись очима в лист. Таня продовжувала читання:

— «Розлючена наглядачка зникла, а через кілька хвилин принесли мені ганчірку і щітку, примусивши прибирати цех. Так я стала прибиральницею».

— О! Що я сказала! Катин характер я знаю! Хто її образить, тому вже вона не скориться ніколи в світі!

— «А сьогодні, мамо, всі наші дівчата були дуже розстроєні. Поряд з нашим табором стоїть завод задушливих газів. На цьому заводі працюють тільки росіяни. Там же знаходився цех обробки мануфактури. Якийсь хлопець, дуже обірваний, взяв три метри матерії і дав одній дівчині, щоб вона пошила йому сорочку. Німці довідались про це, забрали його, страшенно били й випалили хрест на голові. Що з ним сталося — нам невідомо. А дівчину фабрикант звелів вивести на подвір'я заводу. Вигнали туди й робітників, щоб настрахати їх. А тоді на дівчину пустили собак-

вівчарок. Сама вона з подніпровського села Сокирного, а звати її Оксаною, на прізвище Смолянець. Надвечір вона й померла».— Оксана? Смолянець? Та це ж була моя подружка,— скрикнула Тетяна, зупинивши читання.

Таня підійшла до ліжка й, дивлячись в зблідле Дунине обличчя, запитала:

— Що з тобою? Тобі недобре?

— Жаль мені Оксану... дуже жаль. Полежу сама трохи.

Та полежати їй не довелося, бо хтось закалатав клямкою в сінешні двері якомсь несміливо, навіть боязко.

— Хто б це до нас? — промовила тітка Фросина й вийшла з хати.

На ганку стояла жінка, одягнена по-буденному, як більшість сільських жінок. Хіба що була запнута теплою хусткою з бахромою. Тут же, біля ганку, стояли санчата з добре вичовганими ползками. На санях лежав старенький лантух, мотузка і сокира з гладеньким топорисцем.

— Оце ж ви, мабуть, і є Фросина Малинка? — запитала незнайома, довірливо й ласкаво дивлячись господині в обличчя.— А ваша хата... крайня од лісу... як мені й переказували...

— Я Фросина,— підтвердила хазяйка і теж пильніше глянула на гостю й помітила дивну схожість між нею і Дунєю. Особливо схожими були очі: голубі-голубі, аж сині, і такий же кирпатенький ніс та щось однакове було в посмішці, одвертій, щирій, привабливій...

— Дунина мама? — промовила, посміхаючись, господиня.

— Дунина,— підтвердила жінка і відразу заходилася розповідати: — Сусідки мої тут були... Вони зв'язковими у партизанів значаться. Ото я від них і дізналася про Дуню... Я така вдячна вам... така вдячна за те, що ви мою дитину приютили... допомогли...— І голубі очі її враз запливли рясними сльозами. Вона не витирала їх, а тільки дивилася на Фросину й намагалася ще промовити якісь слова вдячності, але в неї тремтіли губи, тремтіли плечі, дрижав голос: — Я... я не забуду!.. Я віддячу!..

Обняла її, мов рідну сестру, Фросина:

— То чого ж ми тут стоїмо? Та заходьте ж до хати! Ото Дуня зрадіє... Заходьте... заходьте...— І господиня розчинила перед нею хатні двері й гукнула до світлиці: — Ой Дуню! Коли б ти знала, хто до нас прийшов!

Дуня сполошилася. Широко відкритими очима вона дивилася на двері. Ярмоленчиха оглянула чисту, затишну

хату, витерла об ганчірочку біля порога ще раз свої чоботи, підійшла до столу, поклала вузлик з гостинцями, а тоді вже скинула з себе зимову хустку, примостила на скриню, де лежав і хазяйський одяг, і, лишившись у сіренькій блузці й рясній темно-зеленій спідниці, зупинилася в дверях і одразу побачила в ліжку Дуню.

— Мамо! — скрикнула дочка голосно.— Ма-а!

У матері смикнулися губи, очі знову налилися сльозами. Вона нічого не могла сказати в першу хвилину, тільки кинулась було до ліжка, але, вчасно отямившись, зупинилася.

Тетяна поставила для неї стільчик, і мати сіла.

— Поранену не можна хвилювати,— нагадала Тетяна братове попередження, і Ярмоленчиха, тамуючи в собі ридання й жалощі, слабо посміхнулась і одразу ж помітила, як її посмішка відбилася на доччиному обличчі, особливо в її очах, голубими іскрами.

— Я б раніше тебе провідала,— говорила мати, трохи заспокоївшись.— Так вони ж мені сказали... тільки в понеділок... Як сказали, а я дивлюся на них... і не плачу... і не кричу... Дверей не змогла навіть причинити... Два дні після цього пролежала в хаті... Як згадаю про тебе, Дуню, так морозом мене і обсипле. А це ось зібралася... Прийшла тебе побачити і подякувати їм обом... Фросині й Тетяні, за допомогу... за клопіт... І отому Левану — теж подякуй від мене.

— Там того діла,— озвалася тітка Фросина з хатини, куди чути було голос Дуниної матері.— Хіба ж можна в такий час не допомогти партизанам і партизанкам? Це ж наші люди! Наші діти!.. До Дуні приходять з лісу її бойові подружки й товариші. Двічі вже провідували її командир Морозенко і комісар Баришев...

— Спасибі їм! Спасибі!..— І в материнських очах знову заблищали сльози.

Тетяна обняла Ярмоленчиху за плечі по-доброму, ніжно, зворушливо і сказала:

— Ви за неї, мамо, не турбуйтеся! Доглянемо як слід. Вона не тільки партизанка, вона ж іще й моя подружка... Разом до школи ходили, разом зростали... Хіба не так?

Те, що Тетяна назвала її мамою, і те, що вона так мило розмовляла з нею, зовсім розчулило гостю... Вона раптом схопилася з стільця:

— Заговорила й зовсім забула... Я ж тобі принесла гостинця: яєчок, масла, сметани, курочку підсмажила.

— Спасибі вам, мамо! Але в мене є що їсти. І тітка Фросина дає, і сусіди допомагають... Такі сердечні люди. Я ще їх усіх і не знаю. Оце прийде якась, в сінцях погомонить, віддасть гостинця, про здоров'я спитає і йде собі, щоб мене нічим не тривожити.

— Спасибі їм, отим людям!

Тітка Фросина дала Дуні сніданок, потім запросила до столу гостю. З нею разом поснідали господиня й Таня, а тоді вже продовжувалася бесіда. Повеселішала Дуня. Присутність у хаті рідної мами впливала на неї, як добрі ліки. Матері, звичайно, хотілося знати про все, що трапилося з її дочкою за довгі місяці їхньої розлуки.

— Я ж була в нашому селі. Ходила туди в розвідку... Ну, про це не буду розповідати зараз... Хай потім... Хай колись... Я вам, мамо, краще розкажу, який сон мені приснився цієї ночі. Немовби я переходжу через яр глибокий, крутуватий... І не по містку йду, а по вербовому гіллі. І те гіллячко тонюсіньке-тонюсіньке. На ньому хіба що метелик може всидіти. А я йду... Страх мене проймає: «Що, як обломиться? Впаду на дно яру». Але назад не повертаюся... Та й повертатися мені нема як. Помічаю тільки — все гнеться в мене під ногами, немовби по трясовині ступаю ногами... А далі, то й зовсім лежить всього одна гілочка. Думаю: ступлю — і кінець! Все ж перескочила я на ту гілочку, вибігла на твердий ґрунт і думаю: «Он який глибокий яр, а я перейшла», — і Дуня вдоволено посміхнулася, а мати, несподівано перехрестившись, сказала з глибоким переконанням:

— Будеш, доню, жити!

Підтримала матір тітка Фросина й розповіла їй про свою дочку, що поневіряється на роботі в чужій стороні. Показала їй листа від дочки. Ярмоленчиха захотіла той лист прочитати і сказала потім осудливо:

— Хіба це люди? Це звірі!.. Звірі! — І в голубих її очах спалахнули гнів і зненависть.

Минали години, а балачкам, здавалося, не буде кінця-краю.

— Тобі, Дуню, треба поспати, — нагадала Тетяна про розпорядок дня, але Дуня засміялася:

— Знаєш, Таню, мені здається, що я вже зовсім здорова. Ну зовсім же, зовсім! — Вона зробила необережний рух і, відчувши біль, схопилася рукою за рану.

— Що, болить?

— Трішечки.

Хоч Дуня і не сказала цього разу правди, боячись потривожити матір, але всі зрозуміли, що поранена занадто довго сьогодні сидить у ліжку й розмовляє, чого не слід їй іще робити. Тому Таня, насупивши брови, серйозно сказала:

— Досить розмов! Наказую лежати мовчки. А то поскаржуся Тихону Михайловичу і Левану розкажу, що ти не слухаєшся мене, порушуєш режим...

— Я вже слухаюся! — посміхнулася Дуня, глянувши на матір.

— Вже вдруге чую це ім'я. Хто ж він? Хто... цей Леван?

— Хлопець один з Кавказу, — озвалася Фросина. — Ну, скажу вам, не хлопець — вогонь! І так він, бачу, любить Дуню, що в нього, бідного, на серці хоч коржі печи!

Тетяна глянула на Дуню, але та вже заплющила очі, щоб не зустрітися з поглядом вірної подружки.

— Тихо! Хай спить. Не будемо її тривожити. — І вони всі троє вийшли з світлиці й сиділи в хатині так тишенько, наче там зовсім нікого не було.

29

День і ніч, не вгаваючи, горить перед іконою синенький вогник лампади. У тому ж лозяному кріслі сидить, прикривши плечі білою хусткою, Марія Ворон, позирає на замуровані морозом вікна, прислухається. І жде. Тихо надворі. Тихо й безлюдно. Ні поліційного дозору, ні озброєних автоматами німецьких патрулів. Все ніби вимерло навколо, засипане глибокими снігами. І тільки небо — широке й безмежне — світить міріадами зірок, то сліпучо-яскравих, то ледве помітних у неосяжній височині, що простяглися по широкому Чумацькому Шляху, якому нема ні кінця ні краю...

Черниця навіть не засвічує лампи, а так і сидить у вечірніх сутінках одна, як колись у монастирській келії. Але ж там була якась робота: чи майструвала вона паперові квіти, чи в'язала пухову хустку, чи стьобала одягло.

Там же, в монастирі, вона знала, що поряд з її келією є інші такі ж келії, куди можна постукати, зайти випити чашку чаю чи просто погомоніти.

Тут же, в подніпровському селі, вона зараз одна. Нікуди не підеш, ні до кого не постукаєш, ні з ким не обмо-

вишся словом. І хоч як у тебе на душі тривожно, а заспокоїти чи щось порадити ніхто не зможе.

«Одна... Ніби у всім світі одна... І як далі мені жити? І як бути? Невже оце нема Бориса Петровича й не буде... Не буде ніколи...»

Черниця здригається від страху і всього того, що трапилось на лісовому болоті, бо про партизанську засаду їй розповів Степан Помадка. Він бачив Бориса Петровича, коли йшли карателі до лісу. Лісничий теж їхав позаду поліційної колони, а коли почався бій, він кудись зник. Ще бачив Помадка, як пан Бартель забив з револьвера Дуню, і також бачив, як група вершників і сани з кулеметом промчали повз нього, мов вихор, у напрямі села... А куди промчали — пояснити черниці не міг.

І зараз Марія Ворон все могла передбачити. Гадала, що Бориса Петровича захопили партизани і тримають у себе під арештом.

«А нащо його тримати? Адже він працював бургомістром, і цього досить, бо діяв спільно з німцями як зрадник!»

Але думати про його смерть не хотілося. Це ж тоді рушаться всі їхні спільні плани.

«Що ж я робитиму без Бориса Петровича? До кого піду? Та і взагалі, як же без нього мені бути? Ось у хаті, й то страшно одній. Уже кілька ночей сама й сама. Навіть немає з ким перекинутися словечком. А потім же партизани рядом. Якщо вони зуміли розбити каральний загін, то можуть і сюди нагрянути, в село, зайти й до мене», — і ця думка обдала її холодом.

«Про лісничого думаю, а що мене жде саму? Що? Треба буде з'їздити до Криволапки, порадитися з ним і провідати пана Бартеля».

Черниця згадала раптом, що коней немає в стайні. Коней запряг у сани Борис Петрович, коли карателі вирушали до лісу. І тільки тепер Марія Ворон пошкодувала, що вона забула в Помадки розпитатися про коней. Невже їх теж захопили партизани і тепер їй доведеться їхати до району якоюсь попутною машиною.

Знадвору почувся цокіт клямки, яка обірвала думки. Черниця немовби скам'яніла. Прислухалася. Грюкіт повторився. Сумніву не було, хтось стоїть біля хвіртки. «Невже Борис Петрович? Таки пощастило втекти! Він же цей ліс знає добре. А може, відпустили?»

Схопилася з крісла, кинулася до вікна, але в шибках

не знайшлося навіть маленької щілинки, щоб перевірити — хто стукає. Так і вискочила, прикрита теплою хусткою, на ганок і звідти гукнула:

— Хто там?

— Я! — озвався притишений дівочий голос, що видався Марії Ворон знайомим. — Відчиніть!

Не вагаючись, господиня поспішила до хвіртки. У чорному одязі, з вузликом у руках стояла перед нею послушниця ігумені Анфія.

Ширше розчинилася хвіртка:

— Заходь!

По-хазяйському знову взяла її на засув. Заскрипів під ногами сніг, розчинилися сінешні двері. Цокнув і тут засув — і черниці опинилися в теплій хаті.

Анфія перехрестилася до лампади, показала ще раз своє привітання й почала скидати з себе шубку.

Черниця хотіла засвітити лампу, але послушниця сказала:

— Навіщо? Хтось побачить світло в хаті, ще заверне на вогник. Горить же лампадка, й досить.

Господині нетерпілося дізнатися в Анфії про новини.

— Ну, як ви там — у Черкасах? Багато з'їхалося черниць? Певне, вже відновили обитель нашу? І правиться служба божа, як колись? Це я тебе, Анфіє, не бачила кілька місяців. Розповідай про нашу преподобну ігуменю Гліодору. Ще має здоров'я? Держиться на ногах чи, може, постаріла зовсім?

Анфія глянула на ікону, освітлену тьмяним вогником, перехрестилася й промовила:

— Царство небесне новопреставленій душі!

— Як? — здивувалась Тарсилія, і навіть при освітленні лампади було помітно, як вона відразу зблідла й перехрестилася теж. — Преставилася, значить, стариця. І давно?

— Третій тиждень, як поховали... На монастирському кладовищі. Перед смертю ігуменя мене просила, а я обіцяла їй...

— Що просила преподобна?

— Щоб я розшукала вас, передала її благословення. І щоб ви, матінко Тарсиліє, теж, як інші сестриці-черниці, повернулися до святої обителі нашої... будете в монастирі скарбницею... З її веління...

Черниця посміхнулася:

— Пізно одержала призначення... В мене, Анфіє, вже є інша служба.

— У німців?

— В них.

— І вам не страшно? Чутка була — у вашому Подніпров'ї в лісах тутешніх об'явилися партизани... Це правда?

— Правда,— підтвердила черниця.— Саме тому тепер і не можу повернутися до монастиря. Мирські діла мене ждуть. Оце збираюся завтра поїхати до Криволапки. Ти його знаєш?

— Бачила якось у преподобної. Серйозний мужчина.

— Таких нам і треба зараз. З божим благословенням ми іще себе покажемо! — І в цих словах відчулася давня, незабута й непростена образа.— Скажеш в обителі — хай собі сестри-черниці іншу скарбницю знаходять.

— Шкода,— мовила Анфія.— Преподобна дуже на вас сподівалася.— І, помовчавши трохи, запитала в якійсь надії: — А може, матінко Тарсиліє, ви ще передумаєте?

— Ти, Анфіє, моєї вдачі не знаєш. Коли вже я взялася за якое діло, то мушу його робити по совісті. Ще кипить у мене отут,— і черниця поклала білу руку собі на груди проти серця.

— Христос заповідав прощати ворогам,— нагадала послушниця, і Тарсилія посміхнулась:

— А я не можу... прощати!.. Я мушу їм мститися... Мститися всім! — І очі її блиснули нестримною злобою й люттю.— Час іще для помсти в мене не настав. Ну, я вірю — настане! Страшним буде той день! Я відчуваю. І молюся богу, щоб він укріпив мій дух і дав мені силу потрібну, аби рука моя не здригнулася. За все, за все я їм згадаю... і віддячу сторицею!

Анфія дивилася на оскаженілу від люті черницю Тарсилію й думала: «Це ж вона, мабуть, згадала не тільки обитель нашу, а не забуває й про своїх родичів. Боже мій, як палає в зненависті її душа! Я ж бачу, по очах бачу, як вони горять, ніби у вовчиці!»

Послушниці навіть стало страшно.

Молоденькою дівчиною-сиротою прийшла вона колись до обителі з хутора, де жила рідна сестра ігумені. Прийняла землячку преподобна, приголубила й лишила її в себе послушницею. Їй пошили черниче вбрання, одягли гостроверху чорну шапочку на голову, як у всіх послушниць, справили нові черевики, купили лакований поясок, і з того дня стала дівчина звичайною наймичкою в просторах келіях ігумені Ілідори.

Хоч і ходила вона до церкви — на раннє й вечірнє богослужіння — співала в церковному хорі, проте вставала вдосвіта, приносила від криниці воду, поралась у келіях, стежачи за тим, щоб ніде не лишалося й пилинки — ні на килимах, ні на меблях, ні на дверях, поливала численні квіти на підвіконнях і на балконі, що розмаїто красувалися цвітом.

За всім стежило її пильне, невсипуще око, до всього доторкалися її трудолюбиві руки.

Десь за стінами монастиря вирувало життя — Анфія його не бачила, бо нікуди не ходила, ніби прикута до келій і самої преподобної, яка все частіше скаржилася на недуги, а послушниця змушена була її доглядати.

А потім поверталися з фронтів германської війни солдати, поверталися з громадянської війни червоноармійці в стареньких шинелях, в черевиках з обмотками, в будь-яких шапках і сірих солдатських шапках, оздоблених червоною зірочкою, — все бувалі воїни, безстрашні, загартовані в боях.

Настали для ігумені й багатьох черниць дні поневіряння. Виїхала преподобна на хутір до рідної сестри. З нею разом поїхала туди й Анфія, доглядаючи за старою, виконуючи всі обов'язки послушниці-наймички, не лишаючи преподобної без догляду й допомоги.

І ось зараз Анфія ніби прокинулась після довгого дурного сну, дивиться на черницю Тарсилію, слухає слова, що обдають дівчину холодом. «Як же можна, — думає вона, — проживши стільки літ у святій обителі нашій, в благочесті, в служінні богів, мати в своїй душі стільки зла, непригаєної помсти, лихих погроз».

Але Анфія нічого їй не говорила про те. Вона чесно виконала свій обов'язок і може спокійно повертатися до обителі. «Переночую, а завтра раненько вирушу назад».

— Оце заговорила з тобою, а ти, може, голодна? Я тебе зараз нагодую. — І черниця поставила на стіл шинку, підсмажила домашньої ковбаси, вийняла з буфета навіть графин, сказавши при цьому: — З морозу не пошкодить. Трохи зігрієшся.

— Що ви? — здивувалася Анфія. — Я ж її зовсім не п'ю. Ні крихітки.

— А покійниця, знаю, могла випити чарочку.

— Піла, — підтвердила послушниця. — Ну, а мені вона забороняла... Та й не люблю я, така гірка, недобра.

— То я тебе домашньою вишнівкою почастую й сама

трохи вип'ю.— І господиня принесла пляшку, налила гості й собі, цокнулася з нею чаркою.

— За те вип'ю, щоб нам, черниціям, знову жилося добре... Як колись!

— Дай боже! — підтримала Анфія і, пригубивши, похвалила вино:

— Смачне, дуже смачне.

— То я тобі ще наллю!

— Ні, не треба. Більше не можу. Ще голова задурманіє.

— Не страшно... Зараз ось повечеряємо та ляжемо спати.

— Бачте, я вас досі не спитала,— зиркаючи по хаті, сказала Анфія.— Хазяїна не бачу, Бориса Петровича.

— А я й сама не знаю, де він, що з ним.— І вона розповіла все, що знала про карателів: як пішов тоді з ними лісничий та й досі його нема.— Ну, я його жду... Ще жду кожної ночі,— і налила собі другу чарку вишнівки.— П'ю за його здоров'я! Може, він скоро з'явиться, то й мені буде веселіш. А то, знаєш, одна я тут. Все одна... Часом аж страшно стає.

Не погасивши лампади, вони після вечері добре заснули, але, як і завжди, Анфія прокинулася вдосвіта і тихенько почала одягатися, збираючись у зворотну путь. Та Марія Ворон прокинулась так само і, зрозумівши послухницю, запитала:

— Як? Ти хочеш повертатися до обителі?

— Мушу повідомити сестер-черниць. Хай іншу скарбницю...

— Ні, ні! — заперечила Тарсилія.— Хто знатиме, скільки ти була в дорозі, добираючись до мене. Погостюй денюк чи два, роздивися. Я тебе познайомлю з достойними людьми. Може, й ти передумаєш і зостанешся зі мною, бо все одно преподобної тепер нема, а тобі треба з чогось жити. Підшукувати собі роботу.

— А я житиму в обителі... як мої сестри-послушниці. Там буду з ними і я: штучні квіти виготовлятиму, в'язати му хустки, рукавиці, стьобатиму одіяла, якимось проживу. Хіба мені одній багато треба?

— Е, ні! То все не те. Ми для тебе разом з Криволапкою придумаємо щось достойне як для твого віку, так і для твого сану.

Анфія посміхнулася:

— Який же в мене сан? Послушниця. Це все одно, що наймичка в монастирі. До цього я вже звикла.

— Може, ми тебе на курси надішлемо... Станеш їхнім агентом. Саме зараз приймають туди хазяйських хлопців і дівчат всяких — мирських і з черниць молоденьких...

— Куди вже мені на курси? Я малописьменна. Всього три зими до школи ходила, доки мати була жива.

— Там навчать... Аби голова на плечах та ясний розум. Не говори мені більш нічого. І не відмовляйся. Поїдеш зі мною. Ти була в нашому районному містечку?

— Не доводилось.

— От бачиш! Ти, здається, ніде не була. Нічого досі не бачила. Треба тебе випускати у великий світ. Так я думаю.

Після сніданку вони прийшли до старостату. Літній сторож Никифор уже був на своєму посту. В приміщенні підметено. На дерев'яній табуретці біля вхідних дверей повнісіньке відро свіжої криничної води, а на дерев'яному кружальці, яке лежало поверх відра, залізна кварта з ланцюжком, щоб, боронь боже, цю кварту хтось не потягнув ненароком з собою.

Від високих дверей, збудованих колись для сільради, віяло теплом, бо всередині, за чавунними дверцятами грубки, аж гуготіли березові й дубові поліняки.

Нежданих гостей з подивом зустрів сторож Никифор. Марію Ворон він знав давно, але хто ж це з нею в черничому вбранні, для чого їм потрібний староста? Розпитувати першим не відважувався. Та й сама Марія Ворон, зайшовши до приміщення, поцікавилась:

— Хтось є у старостаті... з начальства?

— Старший поліцай Задихайло... в кабінеті.

Черниця, не обмітаючи з валянок снігу й не постукавши, відразу широко розчинила двері, проходячи до кабінету, а слідом за нею несміливо переступила поріг і послушниця Анфія.

Поліцай схопився на ноги, ніби перед паном старостою, й зацікавлено втупив очі в жінок.

— Здрастуй, Прокопе! — привіталася черниця, вмошуючись на лаві. А оскільки Прокіп зацікавлено розглядав не відому йому жінку, довелось пояснити: — Це зі мною прийшла послушниця від ігумені Ілідори. — Марія Ворон не стала йому розповідати, що вже преподобної немає на світі, а сама запитала в Прокопа: — Добре, що тебе бачу живим-здоровим. А як Микита? Чула я від Степана Помадки про те болото, де ви разом з Микитою гасали, але хочу ще і в тебе спитатися. Може, хтось чув про лісничого? Де він?

Що з ним сталося? Невже його взято в полон? Ніяких вистей не маєш?

— Ніяких,— похмуро відповів Прокіп, чомусь боячись зустрітися з поглядом черниці.— Дурна то була справа. Дівча піймало нас усіх на гачок... Як сліпих кошенят... Хіба неправда? — І він першим осудливо глянув на черницю. Вона зрозуміла його погляд, але не стала говорити про Дуню Ярмоленко, перевівши неприємну розмову на інше.

— То це ти тепер, значить, тут сидиш?

— Доводиться... Як я старший поліцейський, то мені наче й положено по должности.

— Тим краще. Тоді з тобою й будемо розмовляти.

— Слухаю вас.

— Нам, Прокопе, потрібно побувати в Криволапки. Та й пана Бартеля слід провідати, порадитись.

— Криволапка і мене нашось викликає. По телефону дзвонив, щоб я був у нього неодмінно. То ми, мабуть, разом і поїдемо.— І він, розчинивши двері, гукнув до Никифора: — Підеш на конюшню, скажеш, щоб добрих коней запрягли в сани-розвальні, та намостили побільше сіна пахучого, та вкрили те сіно килимком, як годиться,— до начальства їдемо!

30

У приймальні Криволапки, поряд з дверима його кабінету, сиділа секретарка — молода дівчина Зося з такою купою волосся, що, здавалося, воно не втримається в неї на голові, перекинеться, мов копиця сіна, й накриє дівчину разом з її машинкою.

Білі пальці із пофарбованими нігтями швидко вистукували якийсь наказ у кількох екземплярах. Тонке крепдешинове плаття щільно облягало її стан, надмірно оголяючи пишні груди й красиві ноги в лакованих туфельках. Зося байдуже глянула на Марію Ворон і її супутницю, недбало кинувши:

— Пан обер-бургмістр зараз зайнятий. Доведеться почекаати.

І відвідувачки сіли на стільці, розставлені вздовж стіни.

Згодом сюди з'явився і Прокіп. Глянувши на своїх пасажирок, він підійшов до машиністки й зупинився перед нею, як гора.

— От що, баришня!.. Я вже знаю, що пан Криволапка зараз у себе.

— Але він зайнятий. Не бачите хіба, його ждуть інші, то й ви подождете.

— Ні! — уперто заявив Прокіп і поклав широку долоню на вже віддруковану сторінку. — Я не сідатиму і не ждатиму! А ви, панночко Зосю, зайдіть до нього і скажіть: «Прибули, мовляв, люди з села Сокирного. Прибув Прокіп Задихайло — старший поліцейський, тобто я! А з ним іще дехто». Зрозуміло? — І він легенько взяв машиністку під лікоть, спонукаючи негайно виконати його прохання. — Я вас дуже прошу... ввічливенько...

На диво, машиністка-секретарка слухняно підкорилася йому і, не стукаючи в двері, зникла в кабінеті. В ту ж хвилину вона вийшла до приймальні і ласкаво запросила:

— Прошу, заходьте! Пан обер-бургмістр вас жде.

Відвідувачі переступили через поріг кабінету. Пан Криволапка вийшов з-за стола і, вітаючись з Марією Ворон, шанобливо поцілував їй руку, наче перед ним стояла сама преподобна ігуменя монастиря Іліодора, сказав:

— Дуже, дуже співчуваю вашому горю... Я вже чув про похід до лісу. Мужайтесь! Війна — є війна! Можливі всякі несподіванки. — І погляд його зупинився на Анфії. — Десь наче я вас уже бачив раніше, — сказав Криволапка, і його пронизливі очі зупинилися на дівчині, одягненій в черниче вбрання.

— Це ж Анфія — послушниця ігумені Іліодори.

— Пам'ятаю. Бачив на хуторі.

— І я вас пам'ятаю, — промовила Анфія, не витримуючи його погляду.

— Нове горе у нас, — повідомила Марія Ворон. — Немає вже преподобної на світі. Царство їй небесне. — І вона побожно перехрестилася. Пан Криволапка перехрестився теж і сказав:

— Жаль! Монастир вона збиралася відновлювати.

— Відновлять тепер інші, — упевнено сказала черниця Тарсилія. — Призначать нову ігуменю. — І, глянувши на послушницю, промовила: — Анфія виявила бажання піти на курси агентів.

— Я? — здивувалася, розгубившись, Анфія, але, потрапивши під проникливий погляд Криволапки, замовкла, соромливо опустивши голову.

— Похвально! Що ж, її можна привітати. Саме зараз, я знаю, до школи набирають мирських дівчат, і колишніх черниць, і попівен, батьки яких сиділи у в'язниці, щоб ці дівчата проникали в тили Червоної Армії або в партизан-

ські загони й робили там своє богоугодне діло.— І пан Криволапка потис руку Анфії, потис і Прокопові Задахайлу.

— Ну, пане Задахайло, ви здогадуєтесь, навіщо я вас викликав?

— Скажете,— ухильно посміхнувся той.

— Ми з вами знаємось уже кілька років, і я гадаю, що зараз, коли таке трапилось з лісничим Владикою, доведеться вам, як старшому поліцейському чину, прийняти на себе обов'язки старости.

В очах Прокопа промайнули вдовolenня й радість, але, для годиться, він почав ніби відмовлятися:

— У мене ж немає освіти такої, як у Бориса Петровича. То це ж треба людей скликати, щоб на сходці усім обчеством вирішити...

— Ніяких сходок і зборів не буде! — сказав твердо Криволапка.— А просто ми призначаємо тебе на цю посаду... Я вже погодив усе з паном гебітскомісаром Бартелем.

31

Минав день за днем, а в селі нічого не змінювалось. Так, як і раніше, вартував у старостаті сторож Никифор. Підмітав підлогу, заносив у приміщення кожного ранку чисту криничну воду, розпалював грубу, прислужував старості. А старостою тепер працював призначений Криволапкою Прокіп Задахайло. Нова посада надавала йому й нової влади й необмежених прав у поводженні з людьми. Гвинтівку він замінив на пістолет системи «вальтер» і свою грізну зброю носив не в кобурі, а просто в кишені. Придбав іще собі новий староста грушеву палицю і з нею останнім часом ніде не розлучався.

Стали люди помічати за ним іще одну ваду — частенько почав напиватися, а хмільним міг зупинити на вулиці людину — чоловіка, чи жінку, або дівчину і, ні слова не говорячи, підводив палицю й опускав її на свою жертву, не думаючи, куди б'є й для чого.

Ось і зараз зустрів на дорозі якогось дідка, поманив його до себе пальцем. Дід, мабуть, був не тутешній, бо підійшов, лагідненько скинув перед ним шапку.

— Це ви мене гукаєте, чи що? — І дивиться у п'яне обличчя, жде.

Прокіп Задахайло підводить палицю, б'є діда і йде собі

далі, зупиняється серед вулиці, дивиться поперед себе, силкуючись розгадати:

— Чия це хата? А-а, знаю! — І рішуче звертає з дороги, заходить на подвір'я, розчиняє сінешні двері й владно запитує:

— Це хто тут живе?

— Це я... Це ми тут, пане старосто, з Марфою живемо,— і вклоняється перед ним молодиця. І враз на її спину падає дебела палиця.

— Ой! — скрикнула жінка, ввірвавшись до хати, де біля печі поралася Марфа. Очі в Харитини, проти її волі, одразу запливли сльозами.— За що ви так мене вдарили, пане старосто?

— Для острашки! — спокійно відповів Прокіп і знову підвів палицю, щоб ударити вже й Марфу.— Завтра підете на шлях розчищати сніг, щоб німецькі автомашини не застрявали в кучугурах. Всіх вас туди вижену! І посмійте тільки не вийти — то я, знаєте, що вам зроблю? — І він, міцно стискаючи в руці палицю, рушив до печі.

Марфа не захищалась, нікуди не втікала. Тільки пильно дивилася старості в п'яні очі, і він, на диво, помітив той погляд і ніби відразу протверезів, коли жінка тихо, але рішуче заявила:

— Пане старосто, знайте: я і до Криволапки стежку знайду!..

Вмить перед ним постав образ обер-бургомистра. Прокопове обличчя неприємно поморщилося, а в очах спалахнули невдоволення, гнів і водночас страх.

— Більшовичка? Партизанка? — закричав він, не знаючи, як йому діяти з господинею.

— Ні, я не більшовичка і не партизанка, пане старосто. Я проста селянка-колгоспниця, але бити себе не дам! Чуєте? Моя дочка на роботі в Германії... Ви не маєте права!..

І тільки тепер він помітив, що в Марфиних руках: в одній — сухе поліно, а в другій — сокира, якою вона збиралась відколювати з того поліна сухі тріски. Саме ця сокира найбільше вплинула на Прокопа, протверезила його, бо він опустив палицю і вже більш лагідно продовжував розмову.

— Так отож не забудьте, що вам загадую. Ясно? Чуть світ — бути на шляху з лопатами. Німецькі війська мають прибути до нашого села... на машинах... І в інші села подніпровські... Щоб їм була дорога розчищена!.. Такий вам даю наказ! — І, зупинившись, пильно глянув в очі Харити-

ні, згадавши минуле: — Я твого чоловіка, Харитино, знав... І сина твого... І все ваше кодро... За Совіти дбали... Я не забув... Нічого не забув і не забуду!..— погрозився він не розкриваючи своїх потайних замислів.— Я знаю — син твій добровільно пішов у Червону Армію і, мабуть, уже став якимось командиром. Такі, як він, швидко пробивають собі дорогу в начальство!

— Не знаю. Не думала про це,— скромно відповіла Харитина.— Для матері тільки одне потрібно, щоб він лишився живим-здоровим та повернувся додому не калікою.

— Все ми пам'ятаємо,— обірвав її Прокіп.— Пам'ятаємо, який у тебе син...

Не вітаючись, він зайшов до хати. Так само, не прощаючись, вийшов з хати, як німець, не причинивши за собою дверей.

— Сукин син! — сказала Харитина, ще й досі відчуваючи біль його нещадного удару.— Ну, це ми стерпимо... Але ж і на вас, падлюки, колись прийде розплата! Ми ще свого діждемось!

— А я думаю,— озвалась Марфа,— думаю про те, що він сказав. Дороги розчищать загадує для німецьких машин. Може, про це не знає й сам Морозенко. Треба навідатися до лісу, завчасно попередити, щоб знали.— І Марфа, позираючи в піч, продовжила: — Ти вже, Харитино, порайся вдома, а я змотаюся до лісу.

Взяла Марфа, як завжди, санчата, латаний мішок, поклатала сокиру, наче йде по дрова, бо зима стояла люта, морозяна. Сільські жінки роздобували паливо по той бік Дніпра, визбираючи в лісі сушняк чи відколюючи плашки з старих пеньків. Це було звичайним явищем і ні в кого не викликало підозри.

Повернулася Марфа з лісу тільки надвечір, коли вже можна було засвічувати каганець.

— Ну, як там? — запитала в неї Харитина.— Бачила Морозенка?

— Бачила обох: і Морозенка бачила, й комісара.

— Чого ж така смутна звідти повернулася? Чи знають там вони про наміри німців? Що вороги знову затівають?

— Посилали розвідку в район... Там вже є тепер наші люди — підпільники. І вони вивідали, що німці збираються надіслати знову своїх карателів, вже з округи. І дають тим карателям на підмогу танки, гармати... навіть авіацію.

— А як же з пораненими буде? — сполошилася Харитина.— Це ж якщо карателі до лісу підуть...

— І про поранених подумали партизани. Уже вивозять їх до Брянських лісів... Є в них досвідчені провідники, є й охоронці. А звідти вже тяжкопоранених відправлятимуть на Велику землю літаками в тил. Ну а ті, що одужують, лишаються партизанити з Морозенком.

— Навеселі новини ти, Марфо, принесла з лісу,— промовила, засмутившись, Харитина.

— Та це ще не все,— продовжувала розповідь зв'язкова.— Сам Морозенко, прощаючись зі мною, сказав: «Може, ми з вами, Марфо, скоро не побачимось. Може, доведеться й нам вирушати до Брянських лісів. Тож спасибі вам за добру роботу зв'язкових... І Харитині від нас, партизанів, подякуйте. Ви достойні були патріотки... допомагали нам, чим змогли».

У Марфи здригнулися губи, очі налились сльозами, і, не соромлячись цих сліз, Марфа гірко заплакала:

— Ідуть від нас партизани — захисники наші... йдуть у великі Брянські ліси... А що з нами буде? Ой що ж воно буде тепереньки?

— Не горюй, Марфо! Не ми одні залишаємось... Народ лишається. Якось-то буде. Поживемо — побачимо.

— Добра від німців не ждати! Відчуваю: не ждати!..

— Перебудемо лиху годину. Може ж, таки Червона Армія їх пересилить. Будемо ждати. Все обійдеться, все минеться, а ми ще потім будемо жити! — заспокоювала Харитина свою подружку, як могла.— Ти сідай до столу — повечеряємо. Я свіженького кулешику зварила. Сідай.

Повечеряли. Загасили каганчик. Темно стало в хаті. Темно й тихо.

Кілька днів у селі було спокійно, немов перед бурею. Все принишкло. Люди намагалися нікуди не виходити з хати, ніби ждали чогось жахного, що має статися з ними в рідному Подніпров'ї.

Що задумали вороги? Для чого вони рушили далі, в глибину села? Що мають там робити з такою зброєю? Невже всю оту силу переправляють через Дніпро, щоб оточити ліс, прочесати його і знищити всіх партизанів до одного?

Все, що відбувалося зараз у селі, стало під негласний нагляд багатьох людських очей, викликаючи в них зацікавленість і різні здогадки.

З приміщення старостату вийшло двоє: один із них поліцай Микита Плюха (Букет). А хто ж другий? У сірйчані, в драних чоботях? Невже Степан Помадка? Так і є! А куди ж ото вони йдуть?

Люди проводжали їх поглядами, невідступно слідкуючи за ними аж до школи, де вони зупиняються, про щось говорять між собою, а потім рішуче йдуть до дверей, відчиняють їх, зникають у приміщенні.

Микита Букет, який був колись учнем цієї школи, добре знав у ній всі ходи й виходи, отож зараз, зупинившись біля потрібних дверей, навмисне голосно грюкнув у них кулаком. Зсередини ніхто не озвався. Микита натиснув на двері плечима, і вони перед ним розчинилися. Поліцаї переступили поріг, оглядаючи холодну кімнату, таку холодну, що на її стінах, особливо біля дверей, лежала, не танучи, рясна паморозь. Микита, не поспішаючи, витягнув з кишені папірець і спитав:

— Тут живе вчителька Полив'яна Катерина Сергіївна?

Знову ніхто не озвався. Та ось на дивані, що стояв за столом, ворухнулася подушка, розкрилося блаженке одяло, зверх якого лежали такі самі подушки, і вчителька, склавши їх на столі, підвелася з дивана. Голова її була пов'язана теплою хусткою, ноги обмотані ганчір'ям, а поверх зім'ятого плаття красувався ще старенький жакет.

— Оце ж бачите, який у мене холод. Уже й подушками вкриваюся, а нагрітися ніяк не можу.

І справді, вона вся дрижала від холоду.

— А чого ж ви, Катерино Сергіївно, не розпалите грубу? — почав було Степан Помадка, але на нього так глянув Микита, що напарник відразу замовк.

— Чим розпалювати грубку, коли дров нема. Раніше на зиму завозили в школу, а зараз...— І вона пильніше подивилася на поліцаїв: — Це ти, Степане? — і перевела погляд на його товариша: — Микита Плюха! Пам'ятаю й тебе... У нашій школі вчився.

— Було таке. А зараз до вас по ділу...

— Скажеш,— озвалася Катерина Сергіївна.— Бач, охляла я, навіть стояти вже мені важко. І голод допікає... І холод,— скаржилась вчителька.— Так кажеш, Микито, по ділу до мене?.. А яке ж у тебе діло?

— В старостат вас требують, і неодмінно, щоб січас і прибули... з нами...

— А навіщо я їм потрібна? Я зараз слаба, немічна...

— Того я не знаю... Сказано нам привести до старостату — значить, одягайтеся, та й підємо!

— У мене ж немає в що одягнутися. Була якась одержина, якесь добро, так позабирали німці й поліцаї.

— Я вашого добра не брав,— сказав Микита.— У нас брали колись,— згадав він, і в його голосі відчулася давня, затаєна образа.— Ви, знаєте, швидше збирайтеся, бо в нас ще є робота...

— А я вже й зібралася,— сказала вчителька, пов'язавши тільки хустку, і рушила до порога.

Дверей не замикала, тільки причинила їх.

І знову людські очі стежили, як сільською вулицею вели вчительку Полив'яну до старостату. Вона йшла, нетвердо ступаючи ногами, обмотаними ганчір'ям, хиталася, ніби п'яна, не помічаючи перед собою дороги.

Першим кризь вікно помітив і пізнав її сторож Никифор, поважно розчинив перед нею сінешні двері:

— Спасибі! — промовила Катерина Сергіївна, заходячи в тепле приміщення. Вона простягнула йому руку, але зупинилась, почувши попередливий Микитин голос:

— Не дозволяється... заарештованим...

— Я? Заарештована? — щиро здивувавшись, промовила Полив'яна.— За що? Хто давав таке розпорядження?

Замість відповіді Микита Букет, розчинивши двері до кабінету, повідомив:

— Пане старосто! Уже вчительку Полив'яну доставили...

— Хай зажде! — почувся голос Задихайла.— А ти, Микито, зайти сюди. Буде тобі нова робота.

Микита тихенько причинив за собою двері.

Вчителька сіла на дубовій лаві, якій, мабуть, уже більше ста років, така вона чорна, вичовгана від давнини.

— Нащо мене викликають? — запитала стиха вчителька, позираючи на причинені двері кабінету.

— Не знаю,— відповів Степан Помадка і теж подивився чомусь на ті двері.— Наказано було доставити... А для чого — не відаю.— І він теж сів поряд, не випускаючи з рук гвинтівки.

Хоч у приміщенні було тепло, але вчителька все ще дрижала в своєму жакетику. Вона помітила, як сторож Никифор співчутливо зиркав на неї, очевидно, щиро її жаліючи. Йому кортіло поговорити з нею, але він не смів цього робити, бо вчителька була під арештом.

Никифор підійшов до грубки, взяв залізну кочергу й почав шурувати жарини, від яких по кімнаті розпливалося

благодатне тепло, таке необхідне зараз вчительці. Чи від втоми, чи від цього тепла, чи просто від слабості, схилившись на стіну, заплющила очі. Здавалось, вона задрімала. Але то тільки так здавалося Никифору. Перед очима в Катерини Сергіївни пропливали недавні картини пережитого, наче все те відбувалося з нею вчора чи позавчора.

І хто знає, скільки б іще клубочилося в голові тих спогадів з недавньої бувальщини, коли б не обірвав їх пан староста, грубо гукнувши з кабінету:

— Ну, де вона там... ота... вчителька? Давай її сюди!

Катерина Сергіївна зайшла до кабінету, зупинилась біля порога. Став поряд з нею і поліцей Степан Помадка. Задихайло глянув на нього, сказав:

— Ну, ти, Степане, можеш вийти. Вона нікуди звідси не втече.

Поліцей мовчки вийшов з кабінету.

Задихайло не запросив вчительку сісти. Як зупинилась вона біля порога — так і стоїть, а сам пан староста глянув на Микиту, що розсівся в єдиному кріслі, підвівся з-за столу, закурив німецьку сигарету, пройшовся по кабінету і запитав:

— У тил хотіла втекти? — І важким поглядом глянув їй в обличчя.— Не відмовляйся!.. Все знаю... І хто тобі коней давав — теж мені відомо.

— А я не відмовляюсь. Шкодную тільки, що пізно в евакуацію зібралася... Не пощастило мені...

Така одвертість вразила пана старосту. Він сподівався, що вчителька знітиться, почне перед ним вибачатись, що вона, мовляв, помилилася, коли зважилась вирушати в дальню дорогу, хтозна-куди. Адже ростуть у селі діти, їх треба вчити грамоті. Можна працювати й при німецькій владі.

Але пан староста помилився в своїх сподіваннях, бо почув відповідь, яка його розлютила.

Та до цього всього пригадався йому сільський майдан, на якому збирався розправитися з ненависним йому юнаком — Іваном Крутояром. Це ж тоді вона, вчителька, прибігла з старшокласниками виручати свого учня...

— Так он ти яка?.. — тамуючи в собі давню образу, промовив Задихайло і знову пройшовся по кабінету раз і вдруге затягуючись іноземною сигаретою.— Є наказ німецьких властей,— продовжував він,— всім комуністам і кандидатам партії зареєструватися... Чому ти досі не реєструвалася?

— Я безпартійна.

— Брешеш, собако! — І, розлютившись, Задихайло недопалену сигарету притулив до її щоки.

— Ой! — скрикнула вчителька від болю, а здоровіший від неї староста, схопивши її за плечі й притримуючи, щоб вона не вирвалася, гасив недопалок, а потім, кинувши його на підлогу, звернувся до свого друга:

— Ану, Микито, тепер ти роби своє діло... ти знаєш...

Не поспішаючи, Микита підвівся з крісла, вайлуватою ходою підійшов до порога, глянув на щоку, де лишилася попеляста труха, а крізь неї вже виступав біленький пухир, і, ні слова не говорячи, спритно й ловко схопив праву руку, заломивши її за спину. Вчителька зойкнула від болю і впала лобуряці під ноги. Незважаючи на її зойки і крик, Микита мовчки викручував руку, доки вчителька не зомліла. Крик і зойки припинилися.

— Що з нею? — спитав Задихайло.

— Чомусь затихла,— відповів Микита, відпускаючи руку.

— Знепритомніла, чи що? — здивувався Прокіп, підійшов до графіна, налив у склянку води й хлопнув нею в обличчя вчительці. Холодна вода отямила її, і вона підвелася на ноги, тільки все ще тремтіла; чи від холоду, чи від болю. Рука її безживно звисала.

— Так ось що я тобі скажу,— ніби добивав словами свою жертву Прокіп Задихайло.— Ти значишся в нас у списках неблагонадійних. А неблагонадійним помагається або розстріл, або робота в Германії. Ми тебе поки що відпускаємо, а ти вже подумай, що собі вибрати... Ще хочу тебе попередити: якщо комусь скажеш, що в нас тут була розмова і як ми з тобою тут поводитись,— уб'ємо. Пам'ятай. А тепер іди з богом!

Ні слова їм більше не сказавши, вчителька вийшла з кабінету й, хитаючись, ніби п'яна, попростувала до вихідних дверей.

— Заждіть, Катерино Сергіївно,— почула вона голос Никифора,— я вас проведу додому, бо вам, мабуть, самій буде важко добиратись.— І він легенько взяв учительку під лікоть, обережно звів східцями, пішов поряд засніженою дорогою.

І знову люди стежили за ними, припавши до вікон. Стежив і пан староста з Микитою, і Микита, насупивши брови, невдоволено сказав:

— І хто його тут пригрів... біля старостату?

— А що? — спитав Прокіп, чекаючи на подальшу розмову.

— Хіба ж ви, пане старосто, забули? Він же, оцей Никифор, з Давидком — закадичні друзі. А Давидко ж, знаєте, найкращих коней передав партизанам і сам до них подався. Не може бути, щоб Никифор не був з ними зв'язаний.

— Це треба простежити... перевірить...

— Ет! — вигукнув, роздратовуючись, Микита.— Хіба й так не видно, до кого його душа горнеться. Он, бачите, пішов її проводжати.

— Да-а! — протягнув Прокіп.— Треба подумати.

— Він же тут, при старостаті, за всім стежить і все чує.

— Приймав його на сторожування сам пан лісничий. Никифор акуратно виконує свої обов'язки. І чистота скрізь. І вода є, і завжди тепло у нас...

— Таж хіба він дурень не виконувати своїх обов'язків? Як то можна? Тільки дивіться, пане старосто, щоб ми з оцим Никифором, бува, не промахнулися...

Надвечір того дня прибули до села на легковій автомашині пан гебітскомісар і обер-бургмістр Криволапка. Не заїжджаючи до старостату, машина підвернула до Крутояришиної садиби, де жила тепер Марія Ворон. Шофер-німець виймав з багажника якісь пакунки й заносив до хати.

Охоронець-поліцай, який наглядав за садибою черниці, подався до старостату, щоб повідомити Прокопа Задихайла про прибуття начальства. Невдовзі після того пан староста, а з ним посиленна охорона з поліцейських стали на варту біля двору і в дворі. Сам же пан староста зайшов до хати, щоб привітатися з гостями. Зайшов і залишився там з начальством.

Про що радились вони, про що розмовляли вороги — того ніхто не знав, а тільки надвечір того дня задрижали шиби вікон у хатах, здригнулися й стіни — то вдарила важка німецька артилерія десь там, у глибинних селищах і лісах по той бік Дніпра.

— Почалося,— промовила Марфа і, чи від страху, чи від несподіванки, навіть перехрестилася.— Це ж вони, мабуть, вдарили по партизанському табору?

Жінки притихли. Артилерійські залпи лунали щось із півгодини, а потім почула Крутояриха, почула й Марфа, як із верхів'я Дніпра з'явився гул, спочатку тихий, невиразний, і з кожною хвилиною зростав, ширився. І ось нарешті крізь вікно побачили молодіці, як на тлі вечірнього

неба з'явилася ескадрилья воєrojих літаків, сповнюючи дніпровський простір моторошним гудінням.

Люди пам'ятають той гул, коли в перші місяці війни німецькі месери бомбили міст через Дніпро. Тоді не в одній хаті стрясалися від вибухів стіни і вилітали з брязкотом шибки і навіть віконні рами. Люди пам'ятають і досі те страхіття. І хоч зараз міст лежить зруйнований, а літаки наближаються, здається, прямісінько на село, то чи не думають німецькі льотчики його бомбити?

Люди завчасно вибігають з хат, ховаються в погребях, ямах або щілинах, які вони викопали ще з літа, рятуючись від повітряних бомбардувань.

— Невже вони наше село бомбитимуть? — спитала Крутояриха, не відриваючись від літаків.— Люди он вибігають з хат, ховаються, то, може, й ми, Марфо, сховаємося в погребі?

Марфа мовчки дивилася на літаки, що збільшувались у розмірах, ставали добре видимими, і її спокій передавався Крутоярисі.

— Якщо в нашому селі Крижолопка і пан Бартель, то села не бомбитимуть. Це ж вони, мабуть, і викликали карателів — мстять за розгром на болоті. Бач, скільки війська нагнали: і піхотинців, і танки, та ще й авіацію кинули.

Марфа, звичайно, бачила, як ведучий літак почав розвертатися над їхнім селом, беручи курс на ліс. Сумніву тепер не було. Літаки незабаром почали пікірувати над урочищами, і звідти прилинув гул від вибухів бомб. Здрігалися стіни, дзвеніли шибки, сипалися з стелі шпарунки й шматочки глини.

— Лягай! — скрикнула Крутояриха і впала на долівку біля стола, тремтячи від страху, а Марфа ніби прикипіла до вікна. Вона бачила, як чорна земля й дим шугонули над лісом, холодом і страхом війнувши їй на душу.

— Невже вони вчасно не відступили? Невже там зараз ллється кров наших партизанів і партизанок? О господи! Що ж з нами буде? Переб'ють їх, то нікому буде нас і захищати.— І в очах її з'явилися сльози. Вони збігали по щоках, пекучі, мов вогонь, ятрили душу, викликали вболівання й жалощі.

— Дивись, Харитино, щось підпалено: чи хата горить, чи курінь? Бачиш дим?

Крутояриха підвелася з долівки і теж підійшла до вікна, подивилась, сказала:

— Курінь, а може, й хата... Поглянь, як з того диму вириваються окремі вогняні язики.

Наліт продовжувався всього кілька хвилин. Відбомбившись, літаки брали гірку, вирівнювались у височині й поверталися туди, звідки прилетіли.

— Піду! — сказала рішуче Марфа. — Хочу дізнатися, як там вони. Кого вбито, кого поранено. Може, їм потрібна допомога.

— Марфо! Отямся! — сказала більш розсудлива Крутояриха. — Чого тобі йти на вірну загибель... Там же їх у лісі, карателів, зараз, мабуть, як черві. Сиди вдома. Пізніше сходиш...

— Ні, не вмовляй мене! Я вирішила. Я всі дороги й стежки до табору знаю. Дізнаюся про все й повернуся назад. Нічого зі мною не станеться.

— Тебе ж і до лісу не пустять. Може, за селом або на узліссі стоять таємні дозори. Сама бачила, скільки прибуло їхніх карателів, — умовляла її Крутояриха, намагаючись затримати подружку вдома. Але ніяке вмовляння не допомогло, і Марфа рушила в путь.

Як і передбачала Крутояриха, на околиці села, щойно Марфа мала звернути у провулочок, аби перейти по льоду через Дніпро, з крайньої хати несподівано вийшов поліцей — дозорець, посварився їй кулаком.

— Куди? — закричав він, здобривши той крик добірними матюками. — Назад! Стрілятиму! Не знаєш хіба, що ходити в цей час по вулицях заборонено!

Марфі довелось повернутися додому ні з чим.

— Я ж тобі казала. Я ж тебе попереджала — не йди зараз, проти ночі. Завтра вранці підемо разом.

— Доведеться таки йти вранці, — змушена була погодитися й Марфа, хоч її ні на хвилину не полишала тривога за долю партизанського табору.

А коли звечоріло зовсім, першою помітила Крутояриха трохи правіше від партизанського табору вогняне марево й дим, що, розгоряючись, освітлювало небо все дужче, все ясніше.

— Невже підпалено Липки? А як же там Дуня? Як Фросина Малинка? — промовила вголос Крутояриха, не одриваючи очей від тієї страхітливої пожежі, що з кожною хвилиною зростала, поширювалась, освітлюючи простір.

— Це ж, мабуть, карателі палять подніпровські села... Ну, так і є, дивися! — І Марфа повела рукою праворуч, де вже лісу не було, але так само здіймалося багрове ма-

рево, слалосся, розпливалося по обрїю вшир і вгору, закриваючи водночас обрїй і зорї густою непроглядною пеленою.

— Що ж, Марфо, будемо робити? Це ж вони там зараз палять, а може ж, і сюди доберуться? Бо найбільше людей пішло в партизани з нашого села.

— Треба подумати, де ховатися. У погребях вони шастатимуть разом з поліцаями. Бігти у плавні — туди теж дорогу їм покажуть. Хіба подамося в колгоспні силосні ями?

Хтось зайшов на подвір'я і легенько постукав у вікно. Жінки затихли, дивляться на шибку, ждуть. Стукіт повторився, і тоді Марфа підійшла ближче, вдивляючись у постать людини, освітленої далекими загравами.

— Никифор, — сказала, впізнавши його, Марфа. — І чого б це йому до нас серед ночі?

Господиня пішла відчинити сінешні двері. Никифор, зайшовши до хати, забув навіть привітатися й одразу приступив до діла:

— Сидите в хаті і нічого не відаєте, нічого не знаєте...

Ці слова відразу насторожили жінок, і Марфа, бліднувши на виду, запитала в нього:

— А що ми маємо знати? Говори!..

— Сам я крізь двері чув, як читали в старостаті список «неблагонадійних». Там і ви є, і вчителька Катерина Сергіївна, і Ярмоленчиха, і дружина Савки Булата разом з дітьми... І ще багато людей з нашого села. Цієї ночі їх мають брати... під арешт. Я вирвався на хвилиночку... То ви вже повідомте вчительку і тих інших повідомте... Я тут ось їх на бумажку позаписував... І самі теж ховайтеся чи втікайте з дому кудись... А я повернуся до старостату, бо мені не можна надовго відлучатися з служби... Бувайте! Хай вам щастить! Я пішов.

Та вийти Никифорові не пощастило. Не встиг він ховатися, як без всякого стуку широко розчинились двері й до хати увійшов озброєний Микита Букет.

Освітлені крізь шибки маревом пожежі, жінки зацімліли. Розгубився й Никифор. За спиною Микити стояли мовчки двоє чи троє поліцаїв.

— А-а-а! — злорадно вигукнув Микита, побачивши Никифора. — І ти, голубчику, тут? Що я казав панові старості — на моє і вийшло. Я розумію: це ж ти прийшов їх попередити... Адже так? А тут тобі, як бачиш, на хвоста наступили... Ну, що ж, підеш тепер разом з ними до старостату! — І Микита вже гримнув на жінок: — А ви чого

ждете, партизанські зв'язкові? Гадали, так і минеться вам? Простежили й за вами, що ви за пташки і під чию дудку співаєте... Одягайтесь! Живо!

Всіх трьох їх вивели з хати, не дозволивши господині навіть взяти на засув сінешні двері. Незачиненою лишилася й хвіртка, сповіщаючи інших поліцейських, що в цій хаті нікого нема. І якщо прибудуть до села німецькі карателі — їм першим надається право пожитися добром заарештованих. Сам пан Бартель дав такий наказ, а Криволапка його підтримав, а вже пан староста повідомив своїх підлеглих поліцаїв, що «хто тільки посягне на хазяйське добро, того, значиться, буде розстріляно. Брати можна буде потім і тільки те, що лишиться після німців...»

Тому поліцаї забирали людей по списку, врученому їм у старостаті, забирали тихенько, серед ночі, так само тихо приводили до старостату, наказуючи людям не здійсмати «ніякого шуму».

У старостаті світилися вікна тільки в кабінеті пана старости, решта шибок лише відсвічувала заграви дальніх пожеж, що серед ночі і тиші видавались зловісними.

Люди втікали з хат, ховалися в погребках, бігли до плавнів, шукаючи порятунку, проривалися в скирти соломи, кидали на себе всяке бадилля у силосних ямах і ждали з страхом і тривогою, що ж буде з ними далі.

«Неблагонадійних» приводили до старостату — чоловіків, жінок, матерів з дітьми. Не дозволялося засвічувати навіть каганця, не дозволялося й стояти, щоб хтось з заарештованих не виплигнув через вікно. Люди розміщувалися на стародавній дубовій лаві і просто на дерев'яній підлозі, нашорошені, налякані, не знаючи, нащо їх тут зібрано і що мають з ними робити.

Трохи пізніше почали з'являтися люди з сусідніх сіл. Чулася притишена розповідь якоїсь жінки. Голова її закутана в теплу хустку, обличчя не видно, чути тільки схвильований, тривожний голос:

— Нічого ж ми не знали і не сподівались, що отаке нам буде, сьогодні годині о дев'ятій вечора зайшли до нашої хати німці. З ними й поліцай — сільський. І хоч він добре знає, чия це хата, а запитує:

«Тут живе Кузьменко Володимир Омелянович?» — «Тут». — «Збирайтеся до старостату. Беріть з собою свекруху і дітей, звільняйте приміщення, бо треба німецьких солдатів по хатах розселяти».

Ми стали проситися: «Змилуйтесь! Куди ж ми підемо

серед ночі? Хай розселяються німці у хаті і в світлиці, а ми будемо в хатині». — «Сказано — вирушати до старостату з дітьми, всім сімейством. Значить, одягайтеся швиденько самі і дітей одягайте, а то будете мати кулю», — і зброю наставляє, і клацає затвором.

Розбудили ми дітей, повдягали їх: двоє діток у нас — дівчинка Сашенька п'яти годочків і хлопчик Коля. Йому всього рік і вісім місяців. Чоловік мій до війни робив бригадиром у колгоспі, вважався активістом. Мали ми вирушити в тил, та запізнились. Відрізали нам німці шлях — довелось у село повернутися... Так і жили. А цієї ночі пригнали підводи німці й поліцаї. Старих бабів та матерів з малими дітьми посадовили в сани, а чоловіків вистроїли по троє в ряд, оточили їх зі всіх боків, скомандували йти... І оце ми прийшли до старостату. А нащо нас сюди пригнали — не знаємо!

— Мовчати! — гримнув Микита. — Розмови забороняються!

Люди принишкли.

Вже перед світанком до старостату прибули пан Бартель, комендант, обер-бургмістр Криволапка, Марія Ворон і взвод німецьких солдатів, який одразу ж оточив старостат.

Пан староста доповів начальству про сторожа Никифора і про двох жінок-партизанок. Повідомлення вислухали, але розмовляти з заарештованими не стали, бо, як присуд, прозвучало вирішальне слово пана Бартеля:

— Разговор не будет. Всем ідті школа. Шнель! Бістро!

Ще палахкотіли марева від дальніх пожеж, освітлюючи безлюдну дорогу, по якій під конвоем повели до школи всіх заарештованих. Спорожнів старостат. Лишилися непричиненими двері, бо сторож Никифор виходив із старостату не останнім. А іншим людям було байдуже, що до теплого приміщення вривався надвірний холод.

У кабінеті старости лишилося тільки начальство, і знову ніхто не знав, про що вони радились, які зловісні наміри збиралися здійснити над людьми, зібраними в школі.

А туди приганяли все нових «неблагонадійних» — колишніх активістів, їхні сім'ї, дружин і дітей командирів Червоної Армії.

Прибували на санях і на возах старі жінки, матері з немовлятами, молодь і чоловіки, що йшли пішки в колоні, по троє в ряду, оточені зі всіх боків німецькими солдатами.

Приміщення школи переповнено до краю. Були тут люди з Олексенців, лебединські, корнилівські, іванківські... Вже нема де не тільки сісти, а й стати. Не вистачає повітря. Вікна і квартирки зачинені. Ні їжі, ні води не дають. Нікому не дозволяють виходити з приміщення. Так минув день. Надвечір до школи упхнули ще невеличку групу людей, серед яких був і дід Гарасим з своєю бандурою.

Потім біля дверей зчинився крик. Німецькі солдати хотіли упхнути до приміщення якогось чоловіка, одягненого у ветху сірячину замість форменої шинелі, в блаженську шапку й драні чоботи, а він упирався, простягував їм папірець і кричав:

— Та я ж поліцейський, Степан Помадка!

— Ну, то йди геть, а нам ніколи.

Постоявши з хвилину, Степан Помадка пішов вздовж вулиці, завернув потім у розчинену хвіртку й зник у сінях, де так само чомусь не були на засуві сінешні двері.

У хаті теж нікого не було. Речі стояли на своїх місцях так, як їх покинули, ховаючись десь, хазяїни.

Якась незборима сила примушувала Степана Помадку вийти в сінці. Розчинивши трохи двері, він почав стежити за школою. Серце його завмирало від тривоги, страху й невідомості того, що мало тут відбутися.

Ось несподівано розчинилося в школі вікно, і з нього виплигнула якась молодиця з дитяточком на руках. Дівчинці, може, три роки, а може, й того менше. Впала. Підбіг до неї німець, дивиться. Мати починає його благати:

— Не губіть!.. Змилуйтесь!.. Пожалійте!

Німець жестом показує, що вона може йти. Молодиця кланяється йому, дякує, потім бере за ручку дитину і, не оглядаючись, іде.

Степан Помадка бачить, як німець підводить гвинтівку і, не поспішаючи, цілиться їй в спину. Степанові хочеться закричати, попередити матір про небезпеку, але в цю мить гримить постріл. Жінка падає ниць. Дитячко починає плакати.

— Мамочко!.. Ма-а-а!..— вилазить їй на спину... Німець знову цілиться... Убив! Так і захололо воно на матері...

Стоїть у сінях Степан Помадка увесь побілілий. Серце в нього б'ється, мов навіжене. І нікуди він зараз не може звідси вийти, наче примерз до свого місця. Очі стали широкі, питливі — все помічають перед собою, найменші рухи.

Не міг, звичайно, знати Степан Помадка, як до школи прибули заарештовані з сусідніх сіл. Вони бачили на влас-

ні очі й розповідали, що в сільському парку при світлі ліхтарів ті люди вже копають могили.

І тоді першим озвався з гурту сторож Никифор:

— Тепер нам ясно, для чого нас зігнали сюди.

У школі раптом зчинився крик, і плач, і моторошні зойки...

Опівночі пан Бартель звелів розчинити двері. Всередину зайшов цибатий рудий німець. В одній руці в нього ліхтарик, у другій — автомат. Зупинився біля дверей, щось по-своєму джеркоче, показує на двері: «Виходьте, мовляв, швидше!»

І вже Степан Помадка не бачив ні тихого парку, не чув і команди, коли наказано було всім приреченим швидко роздягнутися, роззутися, а тоді німці повели смертників до ями...

Глянув Никифор — ліхтарі горять, земля під ногами мокра від крові, а людей уже тут набито немало і складено в штабелі...

Діти лишилися в школі з людьми. Не взяли їх з собою на смерть, попросили доглянути односельчан. Стояли недовго на штабелі... Вдарили по них німці з автоматів. Упали троє... Упав і Никифор, одразу втративши свідомість. Але упав так, що його шока притулилася до землі і, мабуть, отой земляний холод незабаром опритомнив його, і він очуняв.

Іде він та йде, а сил уже в нього не вистачає, сів перепочити, прислухається, чи ніхто не женеться? Ні, тихо. Пішов далі... аж до кладовища... згадав: «Це ж тут живе мій дружок — сторож Мусій Білокур». Постукав до нього у віконце. Той як глянув — а Никифор увесь червоний... І своя кров на ньому, і чужа.

— Втікай — каже, — звідси швидше, бо як тебе знайдуть, то обоє пропадемо! Обоє повбивають!..

— Куди ж я втікатиму? Хіба не бачиш? Босий я, роздягнутий і в ранах... кров'ю зйду... Все одно пропаду...

Подивився він на Никифора, мабуть, жалко стало друга, махнув рукою, сказав:

— Лізь на піч!

...А Степан Помадка все ще стоїть в сінцях на тому ж місці і тривожно стежить за всім і прислухається до всього, що відбувається в школі й біля школи.

— Це ж і я... і я міг там загинути... такою смертю...

Серце його калатало, мов скажене. Очі стали широкі, в них застиг неймовірний жах і якась скам'яніла сторопілість.

— Як же це? Там жінки, діти маленькі, старики. Невже палитимуть? Невже підійметься в них рука на таке злочинство, щоб живих людей палити у вогні?

Сталося те, чого так боявся Степан Помадка. Рудий німець витягнув з кишені запальничку і простягнув її до соломи, змоченої бензином. Вона відразу спалахнула вогнем...

— Гади! Гади! Будь ви прокляті! Прокляті! Прокляті!..— І Степан Помадка, розчинивши сінешні двері, швидко пішов стежечкою до саду, потім на город, потім переліз через тин з лозяного хворосту, вибрався на вулицю й, не оглядаючись, побіг, не знаючи, куди й для чого біжить.

Не чув уже й не бачив, як від соломи зайнявся ганок школи. В середині знялися відчайдушні крики. Колишній бригадир Володимир Кузьменко гукнув до чоловіків:

— Ану, хлопці, давайте подвійні вікна виймати. Може, не всі пропадемо. Може, хтось і живим лишиться...

Повиймали вікна, розчинили їх. Першими кинулись до тих вікон матері з дітьми, а їх уже з автоматів січуть німці, кидають у розчинені вікна гранати...

Хтось крикнув до жінок:

— Стійте! Стійте! Вас же все одно повбивають!

Перестали вони плигати з вікон.

Знову почувся голос бригадира Кузьменка:

— Хлопці! Чого ж ми стоїмо? Нас вони розстрілюють, кидають у нас гранати. Розвалюйте піч, відбиваймося цеглинами.— І він першим висмикнув з грубки дверцята, розвалили піч і почали відбиватися каменюками... Через вікна ще густіше полетіли в школу гранати.

Стоїть під стіною Кузьменчиха з дітям на руках. Сидить біля неї бабуся, тримаючи старшеньку дівчинку — Сашеньку. Личко у Сашеньки бліде, оченята нажахані, тільки тремтить, мов листочок під вітром. Дивиться дівчинка то на бабуся, то на маму. А на руках у неї маленький Коля кричить, дряпає себе рученятами, дряпає мамі обличчя...

Ще розривається граната... Падає бригадир Кузьменко ниць і лежить. Дружина бачить це, а спитати не в змозі: чи живий? Свекруха дивиться на неї, а невістка на свекруху, і обоє мовчать, ніби тороплені.

А гранати все вибухають. Очі піском та глиною засипає... Вогонь ще дужче пече, дим ще гірше давить. Крик і плач стають голоснішими. Там он чиясь жінка померла, а біля неї сидить дочка і розплітає мовчки свої довгі коси, а потім заплітає їх знову — збожеволіла від страху. А там стогне поранена:

— Ой людоньки, добийте мене, добийте, щоб не мучилась, добийте!..

Учителька Катерина Сергіївна Полив'яна заспівує «Інтернаціонал». Її голос пізнають односельчани, і ті з них, хто ще має змогу й силу, підхоплюють революційний гімн, хоч їх душить дим, хоч кашель немилосердно терзає їхні груди.

«Інтернаціонал» чує гебітскомісар Бартель, чує Криволапка, чує Марія Ворон, чують німецькі солдати й поліцаї. І знову летять у приміщення гранати...

Полум'я й дим уже вириваються зсередини. Один за одним обриваються голоси, завмирає акорд бандури... Стихають стогони, крики і ридання людей...

Несила вже Ользі Кузьменко стояти біля стіни з дитям на руках. Вона ще жива. Вона йде просто по людських спинах до розчиненого вікна. «Смерть від кулі наче легша, аніж від вогню!» — думає вона і йде, йде, сама вже нічого не пам'ятаючи. Дитина її в одній сорочечці, а сама в хустині і в блаженському одязі. Бере мати дитя під ліву руку. Вогонь на неї суне, димом очі застилає. Не знає, як уже зіскочила з вікна...

Чи бігла потім, чи йшла — не пригадує... Тільки бачить — хвіртка у неї перед очима, а на подвір'ї іскри летять, і навколо неї, і над нею, та її не видно за димом. Вона в ту хвіртку пройшла на город, а там гора крута і яр. Кинулася в той яр, причаїлася... Сіла на пеньочку, дитя загорнула в хустину, думає: «Куди ж мені йти? Піду, мабуть, у сусіднє село до рідної матері». Коли відчула — хтось стоїть біля неї. Злякалась, спитала: «Хто?»

— Ви не бійтеся мене, тіточко... Я — Шнирок... Що я кажу? Я Коля Булат. А то мене так тільки дражнять по-вуличному хлопці. Я йшов слідом за вами і скавав з того ж вікна. Мою маму повели до парку ще вночі... А всіх наших убито гранатами... та кулями... та в диму позади-халися... А я зостався живий і вирішив рятуватися, — розповідав хлопчик, кашляючи ще й досі від диму. — Я трохи відпочину й піду собі... Ви тільки не бійтеся... Я зараз піду. — І дійсно, перепочивши, Коля Булат одійшов від молодичі. Куди він пішов — не сказав.

Над школою ще довго клубочився дим, і в зоряне небо разом з тим димом злітали іскри й безслідно там десь, у вишині, гасли. До світанку ще було далеко.

«Куди ж мені йти? В кого переховатися? — думав Шнирок, коли вже вибрався з яру.— Додому податися страшно. А раптом з'являться німці й поліцаї? Тоді вже мене застрелять».

Йдучи вулицею, він раптом помітив хату Марфи Смолянець, в якій світилися вікна од каганця і хвртка була розчинена.

«Хіба звернути до тітки Марфи і переночувати в її хаті?» Але враз хлопчина відмовився од свого бажання, бо згадав, що сам бачив їх обох у школі, як вони співали разом з іншими людьми «Інтернаціонал». І співала з ними разом і Крутояриха. А тоді все покритлося таким густим і гарячим димом, що вже Шнирок нічого не міг розібрати. Помітив іще в останню мить, як перед очима в нього майнула жіноча постать з дитям на руках, ступаючи по людських спинах. Хлопець зрозумів — та жінка, ніби тїнь, з'явилася несподівано, пропливла перед ним і зникла в непроглядному гарячому тумані...

Шнирок зрозумів, куди вона пішла, і в якійсь нестямності рушив так само по людських спинах слідом за нею.

І ось зараз він, живий, не поранений, іде безлюдною вулицею рідного села, зловісно освітленою пожарищем, ще не отямлений зовсім, намагаючись не кашляти від задушливого диму, якого нахватався стільки, що той дим, здавалося, розірве йому груди. Він затуляв собі рота руками, оглядав безлюдну дорогу, намагався швидше бігти.

— Зайду додому, відкашляюся, візьму теплішу одежину. Візьму харчів у дорогу й піду в ліс... шукатиму партизанів... Мене мусять прийняти. У мене тепер немає ні мамки, ні братиків, ні сестриці. А про тата нічого не знаємо. Чи він живий, чи, може, смертю хоробрих...

Так непомітно підійшов він до рідного дворища, але не зайшов одразу до хати, а постояв, прислухався, чи ніхто не гомонить, бо сінешні двері були розчинені.

«Раптом зайду, а там підводиться з ліжка цибатий німець. Треба зайти в сінці тихенько». І він, крадучись, навшпиньки підійшов до ганку, прислухався знову.

Тихо. Обережно взявся за клямку, трохи розчинив хатні двері. У хаті було так само тихо. Розчинив уже зовсім двері, гостро все оглянув. Речі стояли на місці. Ніхто сторонній тут ще не порався.

Шнирок не засвічував світла, бо в хаті було видно й так

від пожежі, розшукав батьків кожушок. І хоч той кожушок був на нього величенький, особливо довгий у рукавах, та він все одно його одягнув, взяв у столі окрасць хліба, дві цибулини й головку часнику, прихопив ще з собою жменьку солі. Обдивився на прощання рідну хату, присів на осліничик, як то робив перед дорогою тато, посидів з хвилинку, потім узяв торбинку з харчами, по-хазяйському причинив хатні двері, а в сінешніх ключем пересунув засув у хомутиках і ключ заховав, як завжди, під приступцем ганку.

Так само по-хазяйському узяв хвіртку на клямку, а сам, перемахнувши через парканчик, пішов і пішов вздовж вулиці до замерзлого Дніпра.

Пожеж ніхто не гасив. Зловісне марево школи то розгорялося, то причахало, і тільки зринали там і досі автоматні черги й поодинокі постріли, очевидно, добивали тих, хто ще був живий.

Протоптана через Дніпро перехожими людьми стежка, звиваючись, губилася по той бік річки у таємниче притишеному лісі, де хлопчина і зник у гущавині дерев.

Ліс стояв незайманий і тихий. Застигли крони віковичних дубів. Такі ж могутні стояли, припокоївшись, ясени, липи, берести. Віяло від них спокоєм і затишком.

Шнирок зупинився, оглядаючи лісову дорогу. Безлюддя й тиша. І тільки тепер, проти його волі, він згадав про весь той жах, який довелось пережити...

«Невже я ніколи, ніколи вже не побачу мами — такої доброї, ласкавої, ніжної? І не зустріну старших братиків і сестрицю. Всі вони, як і мама, лишилися там, у школі, назавжди... Уже їх немає в живих, нема! Нема!..»

Шнирок відчуває, як в очах його з'явилися сльози. Вони течуть, нестримні й рясні, по його щоках. Він не витирає їх закоченим рукавом кожуха... Йому всіх рідних дуже, дуже шкода, особливо маму, дорогеньку, рідненьку, хорошу маму...

Несподіваний крик немовляти обриває думки Шнирка. Він здригається, злякано озирає старі дерева, ширяє очима по ліщинових кущах. Крик повторюється... І раптом Шнирок помічає, як з вершини дуба відривається крупна пташина, ловко звиваючись між стовбурами, падає в кущі, настигаючи свою жертву.

— Ух ти! — скрикує з полегшенням Шнирок. — Та це ж сова!.. А я подумав: дитя плаче. — І він бачить, як пташина, затиснувши в своїх кігтях здобич, прошмигнула між деревами і зникла в глибині лісу.

Хлопець пішов далі і незабаром зупинився перед лісовим куренем. Власне, куреня вже не було, височіла тільки заметена снігом піч з уцілілим димарем. За колишньою хатою стояли дерева з обгорілим гіллям, що вже їм не жити й не цвісти весною. Незайманий сніг лежав на подвір'ї й на хлівці. Снігом було обкидано зруб криниці, і дерев'яний журавель, і цямрини.

Шнирок знав: тут була хата Власа Туркана. Сюди не раз приходив Шнирок, у лісову сторожку, не раз тут бував і його батько, бо з лісником Власом Івановичем вони зналися давно.

Шнирок добре знав Тетяну та її подруг, знав тітку Степаниду, бачив і Нестора, коли той приїздив якось на сестрині весілля.

Хлопець постояв перед покинутим подвір'ям, де на кілочку тину стримів забутий господинею один-однісінький глечик. Тут жили добрі люди, яких він знав. А зараз від цієї садиби й колись чепурної хати війнуло на хлопця запустінням, безлюдям, ущімливим сумом. Постояв ще трохи, подивився на лісникове дворище і, не поспішаючи, пішов далі й далі лісовою дорогою, що освітлювалась ще й досі маревами пожеж глибинних лісових урочищ.

Чим далі він заходив у ліс, тим тривожніше почував себе. Йому здавалося, що ця дорога виведе його до села, яке палають карателі, і він може потрапити ненароком просто до їхніх рук.

Хлопець зупинився. Може, й справді треба буде звернути з дороги, знайти десь тут затишне місце, переждати до ранку... Але якийсь внутрішній голос ніби підганяв, наказував не зупинятися, а все йти вперед, аби бути далі від рідного села, де його знають поліцаї і можуть повернути до старостату або навіть убити...

Хіба комусь з них буде шкода його, Шнирка, Булатового сина? Вся родина загинула в школі, то нехай загине й він, як щеня.

Аж млосно стає хлопцеві від цих думок. І все-таки він іде, йде вперед. «Це ж тут, цією дорогою, певне, ходив не раз лісник Влас Іванович. Він не боявся...» І Шнирок знає, що його батько теж ходив цією дорогою і нікуди не ховався. «Чому ж мені ховатися? Не буду я ховатися!» — уперто переконує себе хлопець, відчуваючи, що страх його не зникає, а, навпаки, посилюючись, зростає з кожною хвилиною. І зростає тому, що все яскравішим стає над головою в нього небо, мимоволі сповнює і його страхом, бо він же

йде в саме пекло видимих пожеж. «З одної біди вискочив, то ще потраплю в другу».

Страх зупиняє його. Кілька секунд він вдивляється в небо, вагаючись: «Йти чи не йти? Пережду до ранку, може, все оте причахне. Може, зустріну в лісі добру людину, то розпитаюся». І тільки він про це подумав, як в гущавині лісу побачив групу невідомих людей. І чомусь ці люди вселили в нього ще більший страх. З спритністю, властивою його літам і вдачі, хлопець метнувся праворуч від дороги по влечаному снігу, скутому міцним морозом настільки, що від його ходи сніг не провалювався й не залишалось зверху ніякого сліду.

Поряд з віковичними дубами росли на галявині густі молоденькі ялинки, що надійно закривали хлопця від дороги, але йому з своєї схованки було добре видно невідомих, що теж вільно йшли, не провалюючись у сніг.

«Хто вони? Що за люди? — з тривогою думав Шнирок. Очі ставали гострими, пильними.— Помітили мене чи ні?»

Невідомі наближались все ближче до дороги. Їх п'ятеро. У двох Шнирок помітив за плечима речові мішки. У всіх автомати в руках: кожної миті готові до бою.

«Поліцаї? Переодягнені німці? Хто вони? Хто?»

А люди ті вийшли на дорогу. Двоє з них, тримаючи так само автомати, пішли в глибину лісу, саме туди, куди побоювся йти сам Шнирок.

«Ну хто ж вони? Хто ці люди? І що там у них, в речових мішках? — силкувався розгадати хлопець.— Харчі? Не схоже. Нащо їм брати з собою стільки?» — думав Шнирок, згадавши про свою торбинку з досить убогими запасами. І він вийшов з своєї схованки й обережно, щоб себе не виявити, пішов слідом за ними.

Незабаром у лісі почувся далекий і спочатку невиразний гуркіт моторів. Шнирок помітив, як група зупинилась, як двоє з них скинули з плечей речові мішки, й почали моторно поратись біля дорожньої колії. Потім вони побігли вперед і знову припали до колії...

Як блискавка, майнула думка: «Ставлять міни. Але хто вони? Невже партизани?» І хлопець відчув, як йому з радощів забило дух. Він уже ладен був зірватися з місця, побігти до них, але в останню хвилину якась сила зупинила його, викликавши сумніви: «У партизанів мусять бути на шапках червоні стрічки. А в цих я щось їх не помітив. Може, все-таки поліцаї? То навіщо ж скинули з себе білі пов'язки? Навіщо ставлять міни? Проти кого, коли вони

діють заодно з німцями? А може, там і зовсім не міни, а щось інше? Підожду. Подивлюся».

Хлопець знову звернув праворуч у ліщиновий підлісок, вибрав старі клени чи берести, що виростили з спільного кореня, мов брати, і там причаївся так, що йому було видно звивисту дорогу.

І ось в гущавині дальніх дерев з'явився спочатку один вогник, потім ще один, ще і ще — рухливі, швидкі... Вони миготіли між деревами. Разом з тими вогниками збільшувався й шум моторів. Першими мчали німецькі мотоциклісти. Група невідомих, що привернула хлоп'ячу увагу, упоравшись з своєю роботою, швидко зникла в лісових хащах і цим ще більше зацікавила Шнирка.

«Та хто ж вони, нарешті? Хто?»

Думати про них не довелося, бо вже із звивистого повороту дороги вдарило світло мотоциклетних ліхтарів. Слідом за мотоциклістами з'явилися вантажні автомашини, на яких сиділи й стояли німецькі солдати. У кожного з них був у руках чималий клунок награвованого добра. Мелькали перед очима в хлопця вишивані рушники, сорочки, плахти. Деякі машини були завантажені зимовим одягом, кожухами...

Все ближче, все виднішими стають машини.

Раптом у повітря звилася ракета, і автоколона зупинилась.

«Що таке? — тривожно подумав Шнирок. — Що сталося? Невже збираються прочісувати ліс?»

Хлопець закам'янів, притиснувся до дерев, наче хотів злитися з ними воедино, щоб стати зовсім непомітним. Проте його очі стежили за всім.

«Якщо вони збираються прочісувати ліс, то чому ж не злязять з своїх автомашин? Кого ждуть? І нащо вони швиргонули ракету?»

Минають напружені хвилини. Хлопець бачить, як мотоциклісти, що перевіряли небезпечну ділянку дороги, повертаються назад вже по другій колії і знову дають ракету. Мовляв, можна їхати, мін немає. Наперед вирвалася одна з легкових автомашин, а за нею рушила вся колона.

І раптом оглушливий вибух стряс лісову тишу. Від несподіванки Шнирок падає на сніг. Линуть звідти, де трапився вибух, сповнені жаху крики солдатів:

— Партезан! Партезан!..

І відразу з гущавини вдарили партизанські автомати. Ці постріли викликали ще більшу паніку. Німці почали

вискакувати з машин і, кидаючи награване добро, бігли, як очманілі, назад тією ж дорогою, потрапляючи під кулі. А водії, похапливо розвернувшись, намагалися втекти від несподіваної засади і так само потрапляли на інші міни, що вибухали на колії від електричних детонаторів. Вже тільки й чулися нестямні крики.

— Партезан! Партезан!..— лунало по всій колоні, за якою слідували підводи й худоба. Кидаючи все напризволяще, німецькі солдати рятувалися, хто як може, позираючи на жахний, невідомий ліс, звідки можна було чекати нових пострілів.

Та пострілів уже не чути. Горіли тільки висаджені в повітря машини та лежали непорушно забиті німецькі солдати й офіцери, яких не могли підібрати похапцем з обочин дороги та з придорожніх куштів.

Незабаром настала абсолютна тиша: ні шуму моторів, ні людського крику, ні стогонів... Все припокоїлось. З глибини лісу дорогою йшов тільки самотній коник з поклажею на хребті, і цей коник привернув до себе увагу Шнирка.

«Чий він? — думав хлопець, розглядаючи не так коня, як поклажу, що звисала на ньому.— Схоже на патронні ящики... Невже справді патрони?»

Навколо тиша і спокій. Перемагаючи в собі ще недавній страх, Шнирок підійшов ближче до дороги. Коник, помітивши його, зупинився, нашорошив вуха.

— Кось! Кось-кось! — озвався Шнирок і сміливо підійшов до нього. Поплескав його по шиї, погладив і глянув уже зблизька на поклажу. Так, то були два ящики патронів, і хлопчина подумав із задоволенням: «Не з порожніми руками прийду до партизанів. Та, може, й зброя знайдеться». І, глянувши в бік легкової автомашини, побачив перед її розпанаханими дверцятами непорушного офіцера, труп якого викинуло з машини силою вибуху.

— Ти зажди мене, конику... Зажди, я скоро повернуся,— розмовляв він з твариною, ніби перед ним стояв його найкращий друг. Проте все-таки припнув його мотузямим поводком і пішов назирці до непорушного офіцера. Шнирка цікавив, звичайно, тільки широкий ремінь, що на ньому звисала кобура. І саме до нього несміливо потягнулася хлоп'яча рука.

Очі в офіцера були відкриті, і це жахало, обдавало Шнирка морозцем. Здавалось, тільки ось він почне виймати з кобури зброю, як заворушаться губи і досі безживні, мертві пальці раптом хапнуть Шнирка за руку.

Та кров на офіцерському виску й непорушність, з якою він лежав, надали хлопцеві сміливості й сили. Швидко розстебнувши кобуру, він шурхнув туди пальцями й відчув холод рукоятки. Витягнув пістолет «вальтер». Розглядаючи зброю, засунув її в тепле хутро батьківського кожуха, підперезаного мотузкою, і вже збирався одійти, коли згадав іще за обойму додаткових патронів, що лишилися в кобурі і які теж можуть знадобитися. Витягнув і ту обойму й, задкуючи, почав відходити, а потім уже побіг до коника.

— Ну ось, все гаразд,— хвалився він новому другові.— Зброя є і патрони є! Тепер можна й партизанів шукати. Вони ж, мабуть, десь тут недалечко...

І на розшуки вони пішли вже разом з коником. Хоч і був він невисоким, проте загрузав копитами в сніг, а Шнирок намагався знайти серед лісової гущавини бодай найменшу стежинку, якою б можна було одійти далі від дороги в глибину лісу.

Проїшли вони не так уже й далеко, як раптом зупинив їх владний окрик:

— Стій! Пароль!

— Це я! Шнирок. Пароля не знаю. Я, дядю, із школи втік. Німці в Сокирному спалювали людей. Там згоріли і моя мамка, і братики, і сестричка. А я втік через вікно... І я і ще одна тітка з дитяточком. Я правду кажу... Бачите, як і досі небо там палахкотить — то горить наша школа...

Із-за густих ялинок вийшов боєць, якого Шнирок уже бачив, ховаючись за деревами, і, суворо дивлячись на хлопця, спитав:

— А чий це в тебе кінь? Куди його ведеш?

Але замість відповіді Шнирок, втупившись очима в шапку з червоною смужкою, радісно вигукнув:

— Партизани!.. Бачу... Ленточку червону бачу!.. Вас я шукаю... До партизанів іду, бо тепер у мене нікого нема: ні мамки, ні братиків, ні сестрички...

З-за дерев вийшли ще бійці, і в кожного на шапці багряніла червона стрічка.

— Я ж вас бачив, тільки злякався дуже і не помітив стрічок. Думав, може, переодягнені поліцаї або німці. А як почали ви міни закладати на дорозі, вже тоді зрозумів, хто ви.

— Питаю, де коня взяв? — озвався той же голос.

— А коня — там... Після того, як ви пішли, бачу, дорогою йде... на хребті в нього два ящики патронів. Я зупинив...

Смирний виявився коник, з наших, сільських. Я думаю, патрони пригодяться нашим партизанам... Ще я потім біля машини побував. У вбитого німецького офіцера забрав револьвер, щоб не з порожніми руками приходити до вас. Ось, подивіться! — І вийняв з кожушаної схованки зброю, показуючи її дозорцям.

— «Вальтер»! — спокійно сказав боєць і, уважніше глянувши на хлопця, запитав: — Так ти, значить, з Сокирно-го? А де ж твій батько?

— Не знаю. Пішов добровольцем у Червону Армію... Ну, як заступили наші села німці — нічого про батька не знаю: чи живий він, чи вже, може, його й на світі...

— Ну, а ти... в Сокирному... знав таку дівчину — Ярмоленко?

— Ярмоленко? Дуню? Аякже! І я її знав, і вона мене. Ми ж із нею майже сусіди.

— А ти, хлопче, не брешеш?

— Навіщо ж мені брехати? Я її знаю, вона мене, Шнирка... Тобто я насправді Коля Булат, а це так хлопці мене дражнять по-вуличному: Шнирок та Шнирок!..

— Що ж, парень ти, бачу, геройський. І зброю собі дістав, і коня з патрончиками... І діватись тобі, мабуть, тепер нікуди. Підеш з нами. Доповім командирові, комісарові... Хай вони вирішують...

— А навіщо ви мене розпитували про Дуню, — раптом запитав Шнирок. — Хіба ви її теж знаєте?

— Та трохи знаю, — відповів, посміхаючись, боєць і подружньому простягнув Шниркові руку. — Ну, давай знайомитись: мінер-автоматник Леван Богатурія... А це, — повів рукою в бік своїх друзів, — це хлопці з моєї групи диверсантів.

Зворушений Шнирок дивився то на Левана, то на його бравих, сильних, молодих бійців і від хвилювання не міг промовити й словечка. Тільки сльози, що з'явилися раптом в його очах, свідчили про велику пошану, любов і безмежну вдячність оцим воїнам за їхню щирість, велику людяність і доброту.

Ніч. На столі горить свічка, тьмяно освітлюючи невелику кімнату, учнівський зошит, над яким схилилося дуже втомлене й дуже засмучене обличчя дівчини. Старанно виводить вона на обкладинці зошита: «Щоденник Ази Черниш з села Тубільці, Черкаської області».

Прикрашає цей напис її ж малюнок троянди. На першій сторінці дівчина ставить дату — 11 травня 1942 року. Й починає свою правдиву горьовану розповідь:

«Сьогодні одержали дівчата листи з дому, то їм пишуть, що мій дядько загинув жахною смертю — його було спалено. А про маму нічого не пишуть, і про брата Володю не пишуть, і про меншу мою сестричку Сашуню не пишуть. Де вони зараз? Для кого я зосталася на світі жити? Мені немає ще чотирнадцяти літ, а вже тяжкі думи обсіли мою голову. Були в мене, а може, й зараз є, та про це не знаю: тато, мама, братик і сестриця Сашуня, бабуня і дідусь, тіточки й дядьки та двоюрідні брати й сестриці. Жили ми хата біля хати. Росла я в селі. З самих малих літ не знала ніякого горя. Батько мій був дуже добрий до мене, а мама худенька, бо хворіла на порок серця. А Володя беручий до всякої роботи. Оце і вся наша сім'я. Жила я собі в теплому куточку хати, ходила до школи, любила своїх батьків, і брата, й сестричку, і родичів. І ось минуло мені тринадцять літ, і тут зразу — війна! Батько пішов у Червону Армію, бо він командир. Ми зібралися в евакуацію, та пізно. Одрізали нас німці в дорозі, і ми повернулися назад. Заступили наше село німці, і почала ходити чутка, що братимуть молодих людей у Германію. Так і сталося. Яюсь встали ми зранку, а вже їхні афішки висять біля старостату. На афішках тих красується дівчина і парубок, що добровільно завербувалися виїхати на роботу.

Зібралося багато наших селян: і молоді, і літніх людей. Підійшла туди і я. Вийшов німець, почав роздавати оті афішки. Визначили тоді з нашого села аж триста дванадцять душ. В те число попала і я. Спершу думати про це не хотіла, а потім, як об'явили, хто буде ховатися, в того заберуть і майно, і худобу, а хату спалять, то я і вирішила поїхати. Кажу мамі: «Відбуду строк і повернуся!» А сама думаю: «Краще я одна страждатиму, аніж батька-матір розоряти». Хоч як мені не хотілося їхать... Ну просто як на той світ збиралася!

Стримую себе, щоб не плакати, і не можу. А мама аж руки ламає: «Ой донечко ж ти моя дорогесенька!.. Та куди ж ти поїдеш! На кого ж ти нас залишаєш?»

Прямо серце надривалося від жалю! Інші дівчата чого тільки не робили: і в окопчиках ховалися... Ото відкриють його соняшничинням та огудиною всякою і сидять. Або котрась обіллє собі руку бензином і підпалює, щоб скалічитись... Пили настойку з тютюну. А тютюн викликав силь-

ну гарячку і рвоту. Дехто зловживав густим наваром чаю, бо він дає ускладнення на серце й підвищує температуру... Робили й штучну цингу... розрізали десну і їли крейду разом з кров'ю. І все-таки їх теж узяли. А по селу в той день і крик, і плач. Піднялась стрілянина. Люди ховаються, хто де зможе.

Вбили мого сусіду — через дорогу перебігав, щоб заховатися в соняшниках. Поховали його в садку. А маленький хлопчик ускочив з матір'ю в окопчик і від страху то плаче, то сміється, а йому мати рота затуляє, бо на вулицях скот метається, а німці стріляють його з автоматів, по городах шастають... І горить кілька підпалених хат, тих, що на вербовку не з'явилися... Страшне те все...

Ну, я не стала себе калічити. На маму гляну... Ох, як я її любила! Глянула на братика... Як я за ним скучила! І за сестричкою Сашунею... Всіх мені жалко, а найбільше маму. Покину я вкладатися, підійду до них, стану заспокоювати, а вони ще дужче заходяться!.. То я відійду, схилюся над своїми манатками, а в самої сльози як той горох!..

От і зібралась. Поклала клуночок на підводу, стала прощатися з мамою... Обняла їх, пригорнулася.

— Прощайте, мамо! Не журіться! Як жива буду, то... — і не витримала. Сама залилася сльозми, що й очима не бачу.

Прощається зі мною дядько — мамин брат, пильно-пильно на мене дивиться, а лице в нього ніби кам'яне стало.

— Азо! Рідна ти наша... Кому ж ми тебе, отаку, виховали? Як ми без тебе житимемо? Одна ж ти була в нас, як сонце в небі! — та й одвернувся, заплакав... А тепер ось його, прописують у листі дівчата, спалили живим... До війни в колгоспі він робив бригадиром.

Випроводили вони мене. Їдемо на станцію, до поїзда, а навкруги весняний налив буяє. Посадка вздовж дороги розпускається, зеленіють озимі поля, і ріллі мріють під сонцем весняним...

Гляну я на поля необроблені, на глухі дороги степові... Кинула б все та й пішла у степ працювати і навіки б забула ту Германію. І так мені сумно, так мені жалко з рідною стороною розлучатися. А серце щемить, що аж млосно робиться...

Приїхали на станцію, погрузилися у вагони. До кожного вагона — вартовий, а на останньому — поставили кулемет. Поїхали ми вночі. Двері замкнено, віконця позабивано. Так і не довелося востаннє глянути на свою станцію. Вночі

сплю, а вдень біля вікна стою, хоч і не видно нічого, та все ж чистим повітрям подихаю. А потім потихеньку одну дощечку відбила, дивлюся — краї чужі, невідомі. Люди по волі ходять, орють, сіють. У селах дівтора бігає, дівчата по воду йдуть. А одного разу біля самого насипу бачила якусь бабусю. Стоїть вона, дивиться журно на нас, заслонившись рукою від сонця. Чомусь вона мені нагадала матір і так серце стривожила, що я й сама собі не рада стала.

А днів через три з попереднього вагона втекло троє хлопців. Щасливі ті троє. Тепер вони вільні!

Кордон ми переїхали вранці, а надвечір третього дня вже й на місце приїхали. Вийшла я з вагона. Вогке, холодне повітря так і пронизало мене. Закрутилася голова, стало млосно. Я присіла на цемент. Холодно, сиро, знобить, голова болить, а зуби так цокотять, що аж щелепам боляче.

Повели нас до біржі. Іду, спотикаюсь. Та ось привели. Перерахували нас, загнали в якийсь кам'яний сарай. Підлога холодна, вікон нема, стелі теж. Звідусіль протяг, а на бантинах стоять старі сани і віз, ходи розібрані, колеса лежать. Лежу я долі — одяльцем прикрилась. То холодно було, а то вже стало й жарко. Навколо сонні люди. Дехто хропе, і я мучуь, як у вогні палаю. Голова так болить, що аж круги зелені перед очима ходять. У горлі пересохло, язик розпух. І нікому мені й води подати. Ой, згадала я свою мамочку. Як же вона мене тішила, як мене пестила! Та була б це я вдома, вона б від мене і кроку не відійшла. І води подала б, і чайку зігріла, і молока скип'ятила. «Пий, моя дівонько,— сказала б,— та не хворій. Ти ж у мене одна така — однісінька...»

На ранок мені трохи покращало. Я задрімала і не встигла заснути, як нас підняли й погнали на роботу.

Привели до розбитого заводу, який ми мали відбудувати. Там уже працювали хлопці й дівчата, пригнані раніше. Як побачила їх — жажнулася. Не люди, а мерці. Таких затурканих, нещасних, виснажених людей я ще не бачила ніде. У кожного з них лице мертве, нерухоме і тільки очі горять ще якимсь нелюдським вогнем. Напівголодні, напівголі, працюючи від зорі до зорі, вони отупіли і мляво підносили день у день кам'яні брили, не відчуючи ні ударів наглядачів, ні холоду. Відчували тільки тягар роботи і зціплювали зуби від голоду.

Я цілий день не могла нічого їсти і віддала їм все, що взяла з собою.

Працювали ми до самої ночі. Вночі я ледве дійшла до нашого сарая. Не повечерявши, лягла й заснула. Вночі до мене повернулася гарячка і так палила, що я знепритомніла. Не знаю, скільки днів я валялася на підлозі. Пам'ятаю тільки, що одного разу приходила до мене моя мамочка... Підійшла, сіла навпочіпки, щочу рукою підперла і не плаче, а тільки так жалібно-жалібно на мене дивиться. Потім поклала руку на чоло — аж легше мені стало, похитала журно головою та й каже: «Ой дівонько ж ти моя дорогая! Та що ж вони зробили з тобою? Лежиш тут сама, і нікому біля тебе походить», — і заплакала тихо, беззвучно. А сама на мене дивиться, і сльози так і ллються по зморщеному обличчю, й губа нижня тіпається...

Очуняла я опівдні, глянула — подушка, що в головах, вся в крові і рука в крові. Напевно, кров у мене ротом сочилась, коли я непритомною лежала. А надвечір прийшли до мене двоє німців. Один з них лікар, обдивився мене, побалакав щось з другим, а той сказав: «Нічого, виживе!»

Так і лишилась я надалі в Германії».

І Аза дописала в цьому зошиті: «Годі на сьогодні. Не могу це писання читати — обливаю його сльозами...»

Ніби намисто, нанизує Аза Черниш у свій учнівський зошит рядок за рядком про все, чим живе, що думає, що робить, чим сповнена її многостраждальна дівоча душа в німецькій чужині. Перед її очима постають і рідний край, і любимі, милі їй серцю люди. До них звертається вона в писанні, їм хоче розповісти про свою біду, про свій відчай, неждане горе, біль і тугу, що спіткали її молодісіньку — чотирнадцятилітню рабину в чужому краю.

«Мамочко, рідна моя, дорога! Як я змучилась у цій дорозі від різних переживань, що ледве розуму не втратила.

Зараз я в розподільчому таборі. Сьогодні привезли нам супу з самих лущпайок. Його ніхто не брав, тоді видали нам по двісті грамів хліба і по двадцять грамів маргарину. З тим і полягали спати на брудній підлозі. Табір обнесений колючим дротом, заввишки до двох метрів, а грязюки в нім по кісточки.

Встали о п'ятій годині ранку і пішли з речами в баню. І тут сказали, що нам одрізатимуть коси. Знявся крик і плач. Але це не допомогло. Коси були одрізані. Я так пла-

кала, мамочко. Мені хотілося вмерти за хвилину, а потім я згадала про вас і трохи заспокоїлась. Душа моя була тоді вдома. А може, ви, мамо, бачили її вдома? Я думаю, що бачили таку змучену, таку нещасну сироту, як і я сама зараз.

Спали ми не в таборі, а в якійсь старій бані. Вночі нас розбудили і наказали вийти. Я побачила багато озброєних людей і не знала, що з нами робитимуть. Нас посадили у вагони і повезли. Скільки знову було крику і сліз! Харчувалися кип'ятком без цукру вранці і ввечері і огидною юшкою на обід, що її навіть і свині чи голодні собаки не їли б.

Коли приїхали в німецьке місто, нас вивели на якийсь майданчик і поставили напоказ. Німці підходили до кожної дівчини і оглядали її з ніг до голови. Фізично міцних, здорових і високих брали нарозхват. А тих, хто за дорогу охляв і пожовтів від голоду, тільки обплывували. Я стояла знітившись. Багатьох уже розібрали... І ось, бачу, до мене підходить німець. Він під час германської війни був у полоні на Україні і трохи розмовляв по-нашому. Він мені сказав: «Хоч ти ще й мала і, мабуть, м'язи в тебе слабі, але я тебе візьму... Підростеш, може, будеш доброю робітницею!»

Я нічого не могла йому відповісти. Так потрапила до цього німця, і він повіз з собою в село Бадендорф, за сім кілометрів від Любека. Доводиться виконувати все, що наказують. Про відпочинок нема чого й думати. Працювати доводиться од зорі до зорі, доки не простягнеш ноги. Одне слово, я людина пропадаю!

За мною, мамо, не журіться, бо мені тут, як тому дубові, що над рікою в лісі: і вода корінь миє...»

36

Знову минає кілька днів, і знову мережаться, як вишивання, сторінки учнівського зошита:

«Я, мамо, живу в невеличкому селі Бадендорф. Куди тут не глянь — дерева. Не видно ні села, ні города, ні залізниці. І це все мене вбиває. Мій хазяїн живе один. Жінка вмерла вже три роки тому. Він уже старий, год йому п'ятдесят, але противний. Має в господарстві коней, свиней, птицю. Я роблю в нього ще тільки два дні, а здається — вже два роки. Встану ранком, умиюся слізьми, та йду корову доїти. Піду грядки полоти, та здумаю — не для своєї мамочки і таточка, то в мене сапа з рук падає.

Мамусю, коли я вас побачу? Мені все здається, що варто тут трохи пройти за ці дерева — і вже буде наша хата. Як лягаю спати, так і думаю: «Присніться мені, моя мамочко, мій таточку, моя киця Люсечка, братик мій, сестричка...»

А ви не з'являєтесь мені вві сні. Я думаю, що ви про мене вже й забули. Мамочко, як я повернусь додому, я буду найщасливіша у всім світі!

Буду кінчати, бо я більше не можу писати... Я не можу свої думки зібрати доладу, вони в мене — одна вдома, друга — тут! Я все пишу, так, навмання.

...А скільки разів я плакала, поки зібралася вам написати листа...

Ой як я заздрю цьому аркушику паперу, що він побуде у мене вдома — у мами. Я б і сама з ним полетіла, так не маю крил. Оставайтесь живі і здорові!

Ваша дочка Аза»

«Привіт всім, всім! І Володі, і Сашуні, і подругам. Я і писати не можу, і розстатися не можу з вами. Невже я вас не побачу? Я вже думаю, як приїду додому, як я вас цілуватиму, і обійматиму, і плакатиму...

А може, цього й не буде? Я ж усього тут тільки два дні, а не два роки... А може, буду увесь вік?

Мамочко! Мої дорогі Володя, Сашуня, Люсечка, поки до побачення! Цілую вас усіх міцно. Аза.

Я дожидаю, щоб скоріше була ніч, може, ви мені приснитесь? Хіба така забута сиротина комусь присниться, як я? Нікому! Нікому!

Ви за мною не плачте, досить того, що я тут плачу. Цілую всіх моїх сусідів. Хай і Люсечка цього листа читає. Скажіть, що це їй Аза прислала, своїй квітоньці маленькій.

Мамочко! Ти не думай, що я коли-небудь одвикну від тебе. Я — ніколи! Я навіть і думати про це не хочу, щоб тут звикнути. Я зараз маю такий вигляд і все таке, як отой чеховський Ванька, що писав своєму дідові: «Дідусю, візьми мене, а то я тут помру». Так оце і я.

23/V 1943 р. Бадендорф»

«Сьогодні хазяїн посадив мене на косарку. Запріг такого здорового коня (ще й без хвоста) і примусив їхати саму в степ.

Боже мій, я сіла й думаю: «Ще мене кудись занесе так, що я й не повернуся». Я була на тій косарці, як муха! Їду,

за кожну огорожу колесами чіпляюсь — просто сміх! Коли б, мамо, ти мене побачила в цю хвилину, сказала б, що це цирк!

Роботи вистачає: і їсти зварити, і в дворі все вичистити, і корів тричі подоїти, і в степу буряки полоти. Я не знаю що перше робити. Вчора ходила з дівчатами, такими, як я, гуляти, так нас дощ намочив, що була, як курка.

...Мамочко, руки мої просто з пліч вириваються — так болять, а на душі важко, що я просто аж дрижу. Мої рідні! Коли б ви знали, як зараз багато роботи. Ми вдвох з хазяїном: він косить сіно, я перекидаю, тоді в купки складаємо. Та як почнемо на гарбу складати та ув'язувати, то я після того вже не розберу, чи я порожні вила держу, чи з сіном. Я на гарбі топчу й розкидаю, то в мене з очей сльози ллються, а з ніг — кров, бо пороздирала. Накидаємо. Я сідаю верхи на коня, бо в них на гарбу не сідають, і їду додому. А як почнемо ми його на горище зносити, то я вже думаю: «Хоч би мене хто вилами до стіни приколов, щоб я не дихнула». І кляте сіно не рветься, а тягнеться цілим оберемком.

Тому в мене так рученьки попухли. А це ж і корів доїти після цього, то я пальцями і дійки не придавлю... А як буряки важко в степу полоти! Ми їх проходимо тричі. Один раз, щоб рідші були... сапою прорубуємо, вдруге — на колінках лазимо і прориваємо, а потім разом вже сапаємо. То як полазю день отак, то коліна мої стають як футбольний м'яч, а спина, немов кілок. А рядки довгі-довгі... Ой мамочко, як важко! Поїдемо в степ, то нас у степу дощ застане. Біжу шляхом мокра. Грязь. Грім як ударить, а я біжу і думаю: «Хоч би мене вбило громом!» Так я ж іще молода, а що згадаю, що?

У цю неділю я впоралась раненько, після полудня побігла до моєї подружки Каті Малинки. Вона старша за мене і теж з подніпровського краю. Дуже хороша дівчина, робить на військовому заводі в сусідньому селі. Ми з нею стали задушевні подруги. Якби не Катя, то я б уже пропала тут. Ми з нею — мов сестри. Вона мені якось хвалилася, що в неї є хлопець Антон Чапела. Десь воював під Севастополем. Тепер невідомо де. Провідали ми з Катєю одну дівчину Марію, а в неї ще більше роботи, аніж у мене. В кожного своє горе. Зажаті ми тут, як сніп під перевеслом.

Марія мені свої пухирі на руках показує, а я їй свої. Нікому нас тут і пожаліти.

Володю, братику, шануй маму. Я з ними хочу побачи-

тись — хай буде це й через десять літ. Я зараз хочу уявити, яка зараз наша мама. Я думаю, вона стала маленька, тихенька і завжди задумана. Але ви, мамо, не самі. Вас гурточок, а я ж одна цілими днями як палець! Вчора надіслала додому листа. То я його як почну писати, то спочатку числа не ставлю, бо пишу цілий тиждень, а ставлю тоді, як закінчу писати. У цей лист я вклала половину своєї душі — хай летить додому. Цілую вас, мої дорогі. Будьте здорові та щасливі.

Ваша дочка Аза»

І знову полетів лист від Ази в далеке Подніпров'я:

«Цей тиждень щось особливе зі мною сталося. Напевне, моя душа відчувала, що вдома щось неладно. Встала я в суботу рано — ще й сонечко на світ не пробудилося, і чую: серце так у мене б'ється, так душа болить, як у тієї пташки, що сидить у клітці. Подоїла корів і пішла воду носити. Сама воду ношу, а душа моя вдома. А сльози самі котяться з очей, як намісто. Чую, хтось грюкнув хвірткою. Я здригнулася. В грудях — колотня. Зайшла дівчина-поштар Ельза з Новограда-Волинського і гукає мене: «Азо! Тобі є лист». Я саме тягнула з криниці відро, та так і випустила його. Я не могла цьому повірити. Не могла його розпечатати. Ельза, спасибі їй, розірвала конверт і дала мені в руки. Я не знала, звідки починати читати. В мене в очах потуманіло. Лист здався мені чорним, а тоді виділилися перші рядки. Я присіла трошки на траву, щоб було зручно читати. І коли прочитала, що в мами знову почалися приступи серця, то свого плачу не могла стримати. Я плакала, як мала дитина. Я рада була полетіти до тебе, допомогти в твоєму горі, поцілувати тебе, обняти міцно, щоб ти мене приголубила, промовила мені хоч одне словечко, глянула на мене своїми ласкавими очима.

Та коли я кінчила читати листа, то й зовсім вибилася з сил. Мені здалося, що вже нікого нема на світі, що я одна десь у степу, де тільки трава шумить. Я вже більше не плакала. Я тільки думала, думала, чи правда, що я листа читала, чи, може, це сон? Ну що там говорити. Про це все знає лише небо, яке було тоді свідком. Я той лист цілувала, я його притискала до грудей.

Лягла спати. І сниться мені перед неділею, що я сплю з своєю мамочкою десь у полі, а надворі темно-темно. І раптом моя мамочка пішла від мене. Стало страшно-страшно... Прокинулася, одяглася, бо було вже пів на п'яту,

а у п'ять треба корів доїти. Подоїла їх, а сонечко від моєї мамочки сходить — таке ясне, вмите росою... Та так же грають його промені, ніби маленькі діти. Мамочко, я все одно до вас повернусь! Я надумала себе зробити калікою, а вас побачити скоро. Але потім я одумалась. Боже мій, який на себе гріх беру. Я себе зроблю калікою, приїду до вас, а ви від мене одвернетесь. Ні, мамочко, ні, терпітиму, а не візьму на душу такого гріха!

Я не живу, а відживаю тут, і не відживаю, а страждаю. Встаю дуже рано, а зі мною разом встають моє горе, і моя нудьга, і мої сльози.

Треба часом у степу видоїти аж шістнадцять хазяйських корів. Та бува, дощ лле як з відра, а я мушу в степ іти, бо треба поспіти і молоко вчасно здати. Сяду під коровою, дощ пада за шию, та як капне крапля холодна — а мене ніби гадюка вжалить. Приходжу з степу — все треба впорати: тридцятеро свиней, дев'ять телят, десять овець. І щоб хазяїнові готове кофе було. Пів на дев'яту їдемо в степ. То все буряки пололи та брукву, а тепер сіно пораємо та возимо додому. На горище як поскидаємо, то дихати не хочеться. Пів на дванадцяту приїду, зготую йому картоплю і молочну кашу. А собі те, що хазяїн видасть. Тоді знову на степ — до п'ятої години. Потім корови доїть. Саме основне — двічі на день натягати їм води. Тоді о сьомій годині зготувати хазяїнові кофе. І все по хазяйству. Після семи — на городі полоти. А скоро ж почнуться жнива. Думки в мене у голові летять просто бурею. А потім картоплю та буряки копати. Я одна. Хоч би була хазяйка, а то все сама. Це страх! Спати лягаю о десятій — пів на одинадцяту ночі. Проходе день, а я його лічу за рік!

Аза

1 липня 1943 р.»

«...Надворі вже темніє, а я візьму ввійду в свою кімнатину. Першим беру ваше фото. Світла немає в моїй кімнатці. І коли вже стає зовсім темно, я зачиняю вікно, витягну ту свічку, що ви мені поклали в дорогу, і дивлюся на розкладені фотографії. Я дивлюсь і дивлюсь, не думаючи нічого. Раптом з'явиться страшна думка: що це за люди в мене тут? Навіщо мене оточили? Чого так дивляться? І всі мовчать!..

Мені стає страшно й сумно. Я тоді гасю свічку і відкриваю вікно. Надворі тепло й тихо. Під вікном бринять комарі, сюрчать цвіркуни, так, як і взагалі буває в селах.

У моє вікно з одного боку видно сусідський будинок, а з другого — поляну, де пасуться корови. Наліг вечірній туман і поволі розпливається по всій околиці. Я дивлюся на поляну. Бреде якась корова, де їй лягти на ніч, а тут, скраєчку, стоїть ще одна і біля неї лежить малятко. Вона схилила голову і лиже його язиком. Корова й та хоче віддати ласку, а маленьке телятко горнеться до неї. А я? Мені так само хочеться, мамо, вашої ласки. Ну її немає. І на душі стає тихо-тихо. Ніч покриває собою все горе. Я лягаю на ліжко, забуваю про все. Не чую комарів, не бачу корови з її телятком, не відчуваю холодного туману, що тягнеться смужкою в моє відкрите вікно.

Перед ранком не я прокидаюся, а прокидається моє серце. Воно скоро заколотиться. Я розплющую очі — на мене насувається важкий день. Він повзе черепахою в моїх грудях і кожного разу лишає глибокі сліди. Скільки я тут днів — стільки в мене й слідів на серці.

Чую шамотіння хазяїна, який бурчить: «Треба було вставати пів на п'яту, а ми проспали, бо вже без двадцяти хвилин п'ять. Що це ти? Десять хвилин проспати... Хіба можна?»

Я швидко схоплююсь. З мене злітає все щастя ночі, бо я цілу ніч, мамочко, була у вас. І снилося мені, що я більше до вас не вернуся: то каблук відстане з черевиків, то все таке страшно... Я собі досі не можу уявити: чого я тут? Для кого живу? Для кого роблю? Мені здається, що це все сон... і я хочу швидше від нього прокинутись.

Як здумаю, що це я вже додому їду... як на поріг ступаю, як мене Люсечка зустрічає, а я її беру на руки, беру, цілую — в такі хвилини зуби зціплюються, серце стискується — це моє страждання, моє каяття. Гляну, де я, хто навколо мене. Чого тут все давить, не дає мені дихати... А я хочу жити! Я хочу бачити свого тата, свою мамочку, братика, Сашуню... Чому тут живу? Кого чекаю? Та візьму ваші листи, розгорну, і не віриться, що ці листочки були в мене вдома, що вони лежали у вас на столі, що ці літери писала мамочка своєю рукою, — і плачу... Цілую кожне слово. Тут же не люди живуть, а якісь нелюди!

Ну до них ще їхнє прийде. Між такими, як вони, жити не можна! Це не життя! Це — не світ!

Аза»

Ще один лист надсилає дівчина в рідне Подніпров'я: «Ми косимо. Я в'язала снопи, а вчора ми їх возили додому і складали в стіг. А тоді лив дощ — ну як з відра! А хазяїн мені каже: «Носи соломі, та будемо накривати снопи». Я ношу ту соломі, а дощ мене просто з ніг збиває. І я плачу. Не знаю, якою смертю доведеться померти. Змокла вся так, що аж по тілі вода стікає, дрижу, як собака... змерзла, а сама думаю: «Чи довго так буду мучитись?»

Надвечір дощ ушух, а він, хязяїн, мені нову роботу загадує: «Пішли снопи складать».

Складаємо снопи. Як ударить сніп колоссям мокрим та колючим по ногах — печуть вони, щемлять, кров з них сочиться, а в серце наче осока коле або ще дужче осоки — в руки, в ноги... Я просто реву, кусаю собі губи до крові, а цей дощ зараз періщить мене, мов батогами... Рідні мої, пишу вам останнього листа. Не обиджайтесь на мене. Простіть мене, якщо чимось образила... І забудьте!.. Забудьте... Іще прошу вас: передайте всім-усім мій гарячий привіт і останній поцілунок. Хай всі згадають мене незлим, тихим словом! Не треба жаліти! Не треба плакати. Бережіть себе. Прощайте, мої рідні! Нам судилося розлучитись...

Ваша дочка-страдниця Аза

9 серпня 1943 р.»

37

Минула вже ніч. Настав новий день. Аза трохи заспокоїлась. У зошиті з'явилися нові записи, наче вона все глибше і глибше входила в нетрі не відомого їй німецького лісу.

Вчора в село Бадендорф привезли до одного бауера жінку з трьома дітьми, а до другого — старика з жінкою і дочкою. Самі вони з Чернігівської області, десь з-під Остра. Кажуть, забрали до Німеччини всіх без винятку, триста родин. Залишилося глухе, німотне село. Порожні вулиці й пусті хати, які зайняли потім німецькі солдати.

Спустошені й інші села.

Аза бачила цю літню жінку. Ходить по селу, просить милостиню. Хазяїна не було вдома, і Аза нагодувала її молочною кашею. Жінка сказала їй: «Герпи, дочко! Не панувати німцям довго в нашому краю! Уже по лісах об'явилися партизани! Ще ми повернемося до рідного краю».

Від її слів Аза наче поздоровшала відразу.

А сьогодні дівчина встала так рано — ще й хазяїн її не

будив, бо їй вчулося, що хтось із рідних її гукав. Вона схопилася. Їй було так тяжко, наче несла на собі щось важке. Як лягала спати, то просила: «Приснився мені, моя мамочко рідна, мій таточку, мій братику, моя сестричко і моя Люсечко!» А сьогодні одержала від них листа. Вбігла до кімнати. Губи її тільки шепотіли:

— Моя мамочко, живі, рідні...

Почала його читати то з кінця, то з середини. Їй здавалось, що з її рук вирвався метелик. Глянула і побачила фото: і хто? Кого бачить Аза? Це ж тут її сестричка Сашуня рідна. Стоїть, як лебідонька, серед води, а там біліють хатки, які вона так давно вже бачила. Це ж просто краса! І хто це її сфотографував? Забрала Аза це все, сховала й пішла снопи в'язати. Була вона в полі сама, була вільна, як пташка. Заспівала ту пісню, що любив її тато:

Чого ж вода каламутна,
Чи не хвиля збила?
Чого ж і я така смутна,
Чи не мати біла?..

Вона забулася. Смеркає. Навколо неї лежать снопи, як вгодовані кабани.

«Хто їх нав'язав стільки? — думає дівчина. — Невже це в'язали мої руки?»

І постає у неї перед очима мати, і вона, Аза, немовби звертається до неї: «Ви, мамо, тепер мене б і не впізнали. Я дуже, дуже змінилася. Я зараз не така, як на фото. Душа моя стала зовсім іншою, і іншою стала я сама — тиха, мов трава. Мамочко, передаю я вам привіт і місяцем, і сонечком...»

«Мені розповідала моя старша подружка Катерина Малинка про місце роботи: «У нас, — каже, — на фабриці кого тільки немає: працюють і росіяни, й українці, є поляки, чехи, французи, прибули бельгійці, серби й чимало людей з інших країн. Тільки погано те, що ми їх не розуміємо. Більше на мигах розмовляємо з ними, та і то потай. Яке слово зрозумієш, а про яке здогадуєшся. Ми носимо зелені пов'язки на правій руці, а на грудях з правого боку знак «Ост» і номер. Ім'ям нас не називають, а тільки по номеру — ні мене, ні моїх подружок з подніпровського краю. Ти їх уже знаєш: це Ольга Політайло, Поліна Писанка, Наталка Зима. Так нас знають і в бараці, де ми живемо, і на роботі. Дожилась твоя Малинка до такої шани. Топчуть нас німці, ображають, б'ють гумовими палицями, а я

вірю, Азо, ще ми свого діждемось!» Подружка говорить мені те, що сказала стара жінка з-під Остра... Вони вірять. А чому ж мені не вірити? І такі думки мою душу точать, як шашіль деревину. І здається, я не доживу до того дня, коли нам усім буде воля! Воля!.. Бо що може бути дорожче і краще за неї?

Ще мені Малинка сказала: «Ми живемо в Германії, як собаки. Ні забалакати до когось, ні обізватися. Дивляться на нас скоса, сміються з нас, як з дурнів, а самі такі часом безтолкові, що людей не вміють порахувати, дати їм толк. Як питаєш майстра: «Коли додому відпустять?», то він відповідає: «Війна — капут, і ви — додому!»

Люди тут, у селі Бадендорф, багаті. Сорок три хати — двох- і трьохповерхові. Господарі мають по двадцять-тридцять корів. Є в них коні, свині, кури, гуси, гиндики... Люди здорові, ситі, дуже роблять і хотять, щоб ми так робили, як вони.

Бачимо ми тут і місцеву культуру. Кіно нема. Самі поцілунки в кущах. Дівчата-німкені розпусні, чіпляються до хлопців страшенно...

...Роблять у нашому селі ще дві дівчини з Донеччини. Одна з них полячка. Ті, що з Донеччини, записалися росіянками. А тепер їм поставили клеймо на грудях, як євреям. Поляків теж поклеймували. Тепер росіянкам і полячкам будуть менше платити...

...Як ідемо часом вулицею до міста, то малі німченята біжать і кричать навколо нас: «Русіше швайн! Русіше швайн!» Що значить: руські свині! Доводиться терпіти. А в самих у Німеччині багато дурних. Ото часом ходить такий німець і збирає на вулиці недопалки, а в нього вдома і худоба, і хазяйство велике, і має він п'ятдесят гектарів землі».

Азі хотілося трохи похвалитися перед матір'ю:

«Вдома ви мене, мамо, навчали все робити: доїти корову, в'язати снопи, навіть косити. І варити я вмію, вишивати хусточки, мережити простирадла, покривала, сорочки. І поратись на городі, і скородити грядки — всього навчали. Росла я у вас, мамочко, трудолюбивою дівчиною...»

В окремому листі, порушивши попередню обіцянку, Аза писала:

«Тут з нами є ще дівчата з Ростова-на-Дону. Троє з них втікали звідси, але їх піймала поліція, посадовила в погріб, а на ранок під'їхав автомобіль, забрали їх і того ж дня розстріляли. Я живу по-старому, дуже скучаю за вами

і часто плачу. Журба мене сушить, журба мене мучить, журба мене, мамочко, скоро зовсім задушить... Як-то хочеться мені побачитися з вами хоч на часочок.

Як повіє вітер з нашого краю, то ніби й справді такий пахучий, мов троянда! І тоді я стану проти вітру і стою, стою, дивлюся на схід, доки з очей не покотяться сльози. Коли б ви знали, мамо, як листа вашого читала, то криком кричала. І ніхто не міг мене зупинити. Хазяїн прибіг, а я цілую листа, від болю наче здуріла зовсім. І цілую, і плачу. Нащо ви пустили мене на світ таку нещасну? Чому маленькою не задавили в колисці, краще було б, аніж отаку каторгу терпіти!.. Чи я кого вбила? Чи кого зобидила? Та я ще й на світі не жила — ні сходила, ні згуляла...

Мені, мамо, снилось, начебто я давала дівчатам гребінці, а потім вийшла на подвір'я. Коли такий повний місяць зійшов, а навкруги нього — вінок, а всередині — зірка! І що б то воно значило, такий сон? Мамочко! Моя рідненька зозулечко! Не трудіться, не робіть важко, а я прилину колись, то тоді, мамочко, я все робитиму сама вдома. Вчора до нашого хазяїна Пауля Гребера прийшла його сусідка Ліза Гайя, і я чула, як вона хвалилася (я вже навчилася трохи розуміти їхню мову), що послала листа на Східний фронт чоловікові єфрейтору Гансу: «Я написала,— розповідала моєму хазяїнові Ліза,— до першого вересня мені дадуть трьох українських дівчат для роботи на городі і по дому. Будь спокійний, вони в мене попрацюють. До того ж я маю вже одну. Їй двадцять один рік, а фрау Леман одержала сестру цієї дівки. Їй двадцять років, Вона сильніша нашої. Я оглядала її м'язи на руках і ногах... Ну, нічого, наша теж працюватиме. Всі бауери, у кого вже працюють українки, задоволені. А дружина солдата Карла Вішафа обурена: поки що їм нічого не дали. Неподобство! Та я і не шкодую, це погана партія. У нас у селі їх тридцять штук, віком від сімнадцяти до сорока семи років. Ці хлопці такі худі, що зовсім не можуть працювати. Кажуть, що їх у таборі харчували одним клевером». Ти чуєш, мамо, про що вони говорять, оці німкені? Як дивляться на наших людей-рабів.

А вчора до нас прибігла Ганна Ростерт, страшенно розлютована. У неї в свинарнику повісилась дівчина з Росії. Дівчата-польки розповідали, що фрау Ростерт весь час біла її по щоках і по голові. Завжди ту дівчину вони бачили в сльозах. Мабуть, у хвилину розпачу вона й повісилась.

Мамо, напишіть, яка троянда цвіте у вас перед вікнами — біла чи червона?..»

...Так і залишився в Ази цей лист недописаним, бо прийшли до неї фабричні подружки, щоб сьогодні, в неділю, піти гуртом на гуляння до лісу. Тут і Катерина Малинка. Сьогодні вона одягла вишивану кофточку, темну спідницю, пов'язалася хусткою, почепила два разки намиста, що його прихопила з дому.

Одяглися, як змогли, у краще вбрання і її землячки-подруги. Це недороге вбрання личило дівчині, у якої хоч і силоміць були одрізані розкішні коси, але залишилися незайманою прикрасою обличчя і на диво густі, довгі вії, що в них, мов у заростях, губилися сині-сині очі, повиті виразним смутком. І навіть тоді, коли вона посміхалася, смутком отой все ж не зникав з її очей.

Жартівливою лишалася Ольга Політайло:

— Це ми сьогодні, дівчата, трохи підхарчуємося.

— То правда, бо на фабричних харчах, звісно, не розжирієш, — погодилася з нею Поліна Писанка. — Бач, уже якими ми з вами стали худими та нужденними... То хоч сьогодні трохи повеселімося!

Зібралися дівчата й рушили до лісу.

А ліс старий, закрив собою гори, а під його шатами розрісся густий підлісок, і по рівних полянках, і по камінню, що між ним зеленіє, густе плетиво з колючої ожини та зеленого гороху. Трапляються місчинки з ожиною, і дівчата залюбки ласують стиглі ягоди та горох. Основне ж — від цього лісу вийнуло домівкою й рідним краєм Подніпров'я. Правда, тільки там немає таких гір і такого каміння, але навкруги стоїть буйна зелень, лежить над головою синє небо, хмарки летять одна за одною. І на якийсь час дівчата забувають про свою біду, про горе й сум. Зривається у котроїсь з вуст рідна пісня. Її підхоплюють усі. І ось уже вона — голосна, привольна й незвична для цього краю народна мелодія звучить по лісу, лине й чарує, як самих співачок, так і тих людей, що зараз гуляють у лісі й слухають оте мелодійне диво.

Дівчата посідали, розмістившись на камінні. Дзвінко переливаються молоді дівочі голоси, з'єднуючись воедино, то розлягаючись широтою й роздоллям своїм, відлунюючись у гущавинах лісу:

Летить галка через балку,
Літаючи кряче...
Молодая дівчинька

Ходить гаєм, плаче.
Не пускає її мати
Рано до криниці,
Ні жито жать, ні льону брать,
Ні на вечорниці...

Непомітно звідусіль на звуки пісні починають сходитися люди. Першою вийшла з кущів літня жінка, скромно одягнута, а за нею дівчинка років семи. Обоє вони тримали в руках корзинки з назбираною ожиною та горохом. Вони підійшли ближче, сіли на камені й почали уважно слухати. Потім з'явився гурт молоді — юнаки і дівчата. По їхньому одягу можна було впізнати поляків, французів, італійок, бельгійців та інший люд, привезений в Німеччину на невольницьку працю. Хтось з того гурту махнув рукою до Малинки, вітаючи її, і Катерина відповіла йому теж помахом руки, і відповіли дівчата, не припиняючи пісні.

— Хто він? Хто він? — спитала Аза Черниш свою старшу подружку, оглядаючи молоду людину, одягнену в жовтий одяг.

— Француз Жюльєн... Працює на фабриці, де й ми.

— А-а,— протягнула Аза і мовчки стежила, як той француз, знявши з плеча гітару, підійшов до їхнього гурту, сів на камені й почав підбирати на слух мелодію пісні.

Почулися аплодисменти й захоплені вигуки слухачів:

— Браво! Браво!

До галявини, на якій розмістилися дівчата, прибували все нові й нові слухачі гуртами, а то поодинокі, як і оця літня жінка з-під Остра, жебрачка, яку Аза Черниш цими днями годувала молочною кашею.

Не з корзинкою в руках, а з полив'яним глечиком з'явилася з гушавини на галявинку жінка, чує сплески й вигуки «браво!», з цікавістю розглядає співачок, не відважуючись поки що підійти до них ближче.

— Просим! Просим! — чулися навколо заохочувальні вигуки слухачів, і дівчата, позирнувши одна на одну, вирішили заспівати вже іншу пісню, що вражала душу своєю тугою за рідним краєм, рідною Батьківщиною.

В цю хвилину підійшла сюди дівчина Ельза — листоноша, що однаково добре ставилась як до німецького населення, так і до людей з інших країн. Вона була по-святковому одягнена, а з нею молодий хлопець, схожий на німецького робітника. Ельза махнула рукою до знайомих дівчат-українок, і вони теж доброзичливо відповіли на привітання.

Нічого не сказала тільки жінка з-під Остра. Вона дивилася на дівчат, слухала знайому пісню, і, хоч уже не чути було голосів, бо пісня закінчилась, з старих очей її все ще котилися сльози і падали їй на одяг і на руки.

Потім вона сумно-сумно глянула на дівчат і, не втираючи очей, так само тихо й непомітно пішла з галявини в гущавину незнайомого лісу, мабуть, дозбирувати стиглу ожину й дикий горох.

Все більше й більше до галявини збирається людей. Бо кому ж не охота послухати пісню. І люди охоче слухають, гаряче плескають у долоні, широко заохочують до нових пісень, нових мелодій.

— Просто якийсь концерт виходить. Може, досить, а то зберемо тут люд з усенького лісу? — сказала Малинка, і гаряче запротестував Жюльєн, показуючи жестами, що він ладен іще їм акомпанувати на гітарі.

— Що ж, — озвалася заохочена таким успіхом Аза Черниш, — я колись виступала з пісенькою в школі, то, може, її заспівати?

На таку пропозицію погодились і подружки:

— Давай, Азо.

З каміння, на якому розмістилася дівоча група, зринув раптом незвичайної ніжності й краси голос, що з першої хвилини вразив усіх, навіть Жюльєна, який забув про свою гітару й акомпанування, а тільки зачаровано вдивлявся в обличчя дівчини й слухав, слухав ті дивні звуки, що, здавалося, народжувались і пливли не з її грудей, а з самої глибини душі, сповнені журби, людського болю й туги:

Тихесенький вечір на землю спадає,
І сонце сідає в темнесенький гай.
Ой сонечко ясне, невже ти стомилось,
Чи ти розгнівилось? Іще не лягай!
Світи ще годину, бо рано ще спати,
Милуй нас, як мати, теплом обгортай!
Ой сонечко ясне, невже ти втомилось,
Чи ти розгнівилось? Іще не лягай!

Не встигли завмерти голос і струни гітари, як хтозназвідки прилинув поривний вітер, зашумів у вершинах дерев, пронизав підлісок, зашамотів у заростях ожини, в плетивах гороху, і вони заворушилися разом з травою, ожили від того подиху, готові зустріти чи неблаганну грозу, чи страшну в своїй стрімкості бурю.

Із-за розбурканих вершин раптом з'явилася сиза хмара.

Вона зростала, ширилась, піднімалася все вище й вище, швидко заступаючи собою сонце.

Похмурів одразу ліс. Передчасно впали над ним і над дальшим простором вечірні сутінки. Хтось з дівчат скрикнув:

— Гроза надходить. Втікаймо, дівчата, доки не пізно!

— Мабуть, не встигнемо,— сказала більш розсудлива Малинка.— Ставаймо під якесь дерево!

І полянка спорожніла. Більшість з тих, хто прийшов на гулянку, кинулись втікати з лісу, але було вже пізно.

Мигнула блискавка, і в ту ж мить вдарив грім і покотився в далину, де вже клубочились хмари.

Разом з блискавками й рокотанням громів впали над лісом перші краплини дощу, а незабаром той дощ перетворився у велику зливу...

38 .

І знову в кімнаті Ази горіла того вечора лосва свічка. Наче в'язання, лягали на папір слова, сповнені самотності й пекучої журби:

«Мамочко моя золотесенька! У мого хазяїна вже є стиглі черешні, але мені заборонено їх зривати, і я тільки пильно дивлюся на гілля, яке аж погнулося від рясного врожаю, а зривати — не смій ані бубочки. Коли вже я буду заходити в свій ріднесенький двір, як заходила колись? Коли вже я через рідний поріг переступатиму, як переступала раніше?

Сяду обідати, то хліб на столі лежить, а хазяїн ніколи з цілої хлібини не одріже шматка, а дає тільки свої кусні, щоб доїдала. Насипле супу дві ложки і кладе кусень, а я подивлюся та тільки сльозами вмюся і мушу доїдати після нього... А не будеш їсти, то він може й побити. Якось я занедужала, то він на хворобу мою не зважив, а розбудив рано — о п'ятій годині, як завжди, та ще й почав дорікати: «Хто за тебе, бидло, працюватиме? Хіба я купив тебе за твоє гарне обличчя? Іди роби!»

Мамочко моя ріднесенька, я пишу до вас листа і перед собою бачу нашу хату, грядку і квіти перед вікнами. І як соняхи цвітуть, гарбузи, маки — все, все чисто бачу. Тут дощ іде день у день, а я та інші дівчата робимо під дощем, а переодягнутися немає в що, і взуття немає, так босі і ходимо — по колочках та по грязюці. І нікому нам допомогти. І нікому нас, бідних, пожаліти. Ой мамо,

які люди тут безсовісні, безсердечні, рідко де попадаються добрі, а то все — нелюди! Робиш день у день з п'ятої години ранку до одинадцятої ночі і не присядеш. Піду спати, то як упаду на ліжко, то нічого не чую. Тільки п'ять годин ночі мені вільно. Ще тільки починає розвиднятися, вже хазяїн стукає в двері, щоб вставала доїти корів. Дою корову, а очі в мене злипаються, що не можу їх роздерти. До сніданку впораюсь, а потім — на цілий день у поле. Буде чим згадати свої молоді літа. Робиш так тяжко, не знаєш, за що робиш, за ту погану картоплю, що дадуть з'їсти, чи за той кусень хліба, що дає тобі хазяїн двічі на день. Ріже часом скибочку хліба, а руки в нього тремтять, та й хліб дає мені житній по триста грамів, тільки не чисто житній, а наче змішаний з сосною тирсою. Їси його, а він аж шелестить на зубах, та й того не вдосталь. Я його ковтну, як собака муху. А вже на самоті плачу-плачу. Скільки зірок — стільки слізок виллю кожну нічку. Щоб могла я їх зібрати — мала б свою річку! Отаке-то, мамо, не одна приїде сліпа, бо очі виплаче. Гроші хазяїн мені дає по десять марок через три тижні, але за них нічого купити не можна, бо все продається по карточках. Хіба що купиш гребінця або брошку, гудзики чи разок наміста дешевого... Або дзеркальце... Можна ще купити на марки лимонад та пиво.

Ох, мамо, мамо! І нащо я на світ народилась така нещаслива! Мені тільки чотирнадцять років, а коли працюватиму так, як зараз, то думаю, що через два роки я стану зовсім сива!

У нас тут почали втікати люди. Деяких половили, а деяких немає, продовжують путь. Навіть дівчата. Оце, мамусю, все. Немає вже де писати. Цілую вас, рідні мої! Не забувайте мене!

Аза»

Знову мали прибути до села Бадендорф подружки з фабрики, бо Катерина Малинка, коли дівчата ховалися від дощу під розлогим деревом, встигла шепнути:

— Маю тобі, Азо, щось сказати по секрету... Жди нас у наступну неділю!

І дівчина нетерпляче ждала з самого ранку, зацікавлена невідомою розмовою.

«Ну, що вона має зі мною говорити? Може, порадити

хоче, щоб я шукала іншого хазяїна, кращого, добрішого. Так вони ж тут усі нелюди... Терпіти треба і ждати. А що, як інший бауер виявиться ще гіршим? А потім Пауль Гребер заявить у поліцію, що він мене купив на ринку рабів, заплатив двадцять марок, тоді мене силоміць знову відправлять до нього та ще й битимуть. Це тільки сюди ворота для нас широко відкрито. Горе нам, бідним, що ми розсипались по білому світу, мов той горох».

Попоравши худобу і свійську птицю, Аза одягла своє єдине святкове платтячко і зараз перед невеличким дзеркальцем чепурилася, готуючись до лісової гулянки. Не бачила вона й не знала, як її фабричних подружок, що проходили повз подвір'я фрау Шредер, несподівано зупинила господиня і, впізнавши недільних лісових співачок, мило привіталася до них. Поряд з нею листоноша Ельза, яка теж була тоді в лісі з своїм хлопцем і теж хотіла висловити дівчатам своє захоплення й подяку за пісні.

Ельза родом з Новоград-Волинської області, куди з давніх-давен переселилися на хутори родини німецьких колоністів, прижилися тут, вважаючи, що ці землі стали їхньою рідною землею з покоління в покоління. Ельза добре знала свою мову, але не гірше володіла й українською, змалечку товаришуючи з дівчатками та хлопчиками околиці. Батьки її померли перед війною, і вона, кругла сирота, вирішила поспробувати щастя в країні, яка була рідною для її предків, завербувавшись в цю поїздку добровільно.

Чому приходила Ельза в гості до фрау Шредер — ніхто не знає, тим більше ці дівчата з далекого подніпровського краю...

Але присутність Ельзи давала можливість поговорити дівчатам з літньою німкенею, що дивилася на них доброзичливо й ласкаво.

— Фрау Шредер пізнала вас, — перекладала Ельза. — Вона була в ту неділю в лісі й мала велике задоволення слухати ваші пісні — такі красиві, душевні, мелодійні... Мабуть, і ваш народ такий же красивий, як і його пісні.

— Спасибі вам, — відповіла Малинка. — Спасибі, що говорите так. Це ми вперше тут чуємо такі слова.

— Не думайте погано про всіх німців, — сказала фрау Шредер, — є у нашій країні справжні люди, справжні борці. Особливо серед робітників, що не коряться фашистам, як мої сини. Двоє їх у мене... І обоє... в тюрмі. Маю горе. І мені вас, дівчат, дуже шкода. Мабуть, плачуть десь за

вами матері, сестриці, братики молодші... Я розумію... Ви заждіть трохи. Я зараз,— і фрау Шредер зайшла на своє подвір'я, а незабаром винесла з саду у фартушку спілі соковиті черешні, щедро обділяючи ними дівчат і листоношу.

— Беріть! — припрошувала через перекладачку Ельзу.— Їжте на здоров'я!

— Спасибі вам... Ми не забудемо доброти вашої і співчуття. Ми теж співчуваємо вашому горю, фрау Шредер, що таке трапалося з вашими синами. Але будемо надіятись, що все, може, обійдеться благополучно.

— Цього і я хочу. Спасибі вам. Та ви заходьте! Я рада буду бачити вас у моєму домі. Тільки й Ельзу беріть з собою, щоб було кому перекладати нашу розмову.

— Добре, добре! — відповіла Ельза.— Колись виберемо вільну годинку й провідаємо вас. І поспіваємо пісень.

Ельза ще лишилася з господинею, а дівчата з нагрудними знаками «ОСТ» пішли вулицею далі й зупинилися біля подвір'я бауера, де вже ждала Аза Черниш. І вони, забувши про своє гірке життя й свої злигодні, підвладні зараз лише своїй молодості, ватагою рушили з двору до гір, на яких прослався зеленими шатами і вабив своєю прохолодою, віковичний ліс.

...Бауер Пауль Гребер, як завжди, точно о п'ятій годині ранку постукав до своєї рабині у двері.

— Азо! Пора вставати, пора вже доїти корів. Годі тобі вилежуватись. Тебе робота жде.

Але за дверима було тихо.

«Що б це значило? Зараз сам зірву з неї одіяло. Вже більше до лісу вона в мене не піде!»

Пауль Гребер рішуче рвонув двері й зупинився, вражений, біля порога. Ази в кімнатці не було. Все стояло на місці: стіл, покритий скатертиною, акуратно застелене ліжко, рушничок, склянка, мило, щіточка. Навіть красувався букетик квітів на столі, що його вона зірвала вчора в лісі й поставила у вазочку.

— Втекла? Невже втекла? — якось глухо промовив бауер і, кинувшись до гардеробчика, єдиним ривком розчинив дверцята. Не було її чемоданчика, не було й Азиних речей.

— Як же це? Я за неї заплатив двадцять марок. Через кожні три тижні виплачував зарплату по десять марок, а вона посміла... В поліцію!.. Зараз же заявлю в поліцію!

Але він не одразу пішов до поліції. Він обшарив всеньке подвір'я, оглянув сад і, тільки переконавшись, що таки

справді Ази ніде в садибі не було, запряг коня і помчав до поліційних властей заявити про втікачку.

Умовним місцем для збору дівчата обрали молодий ялиник у лісі, де вони після втечі мусили зійтись, щоб потім уже всім разом вирушити в дальню й небезпечну дорогу.

Аза повернулася з лісу, коли вже Пауль Гребер спокійно собі спав, але не могла заснути цієї ночі. Вона швидко збрала свої речі, прихопила з собою торбинку з заздалегідь приготовленими харчами.

Дівчина дуже хвилювалася. То їй здавалося, що скрипнули двері в хазяйському будинкові, і вона, метнувшись до вікна, чекала, бліда й перелякана, що ось зараз з'явиться і сам Гребер на подвір'ї, і, може, захоче загадати їй на ранок якусь додаткову роботу, й раптом побачить її, одягнену серед ночі, й здогадається про її намір.

На щастя, то їй тільки вчулося. Ніхто з будинку не виходив, а серце в дівчини так калатало в грудях, наче ладне було звідти вирватись, як птах.

«Треба йти. Треба швидше залишити цю кімнату і це подвір'я. Лячно мені тут, лячно мамочко».

Несподівана згадка про матір ніби вливає в її душу нові сили, окрилює її, сповнює завітними надіями...

«Дай, божечко, дай, щоб я добралася до моєї мамочки, зустрілася з нею».

І перед Азою так же несподівано постає її рідне село, і хата, і подвір'я, і ганочок, і дерев'яний журавель, знайомий з дитинства, і навіть улюблена її Люсечка...

«Чого ж мені тут довше залишатися, коли я домовилася з дівчатами? Може, вони вже там ждуть мене? Щоб не запізнитись...»

Аза бере в руку чемоданчик, чіпляє на плече торбинку з харчами, зупиняється біля дверей, хреститься, промовляє:

— Боженько! Допоможи мені зустрітись з моєю мамочкою. Допоможи! Допоможи!..

Стільки благання, віри й надії звучить в її щиросердних словах, в її очах, що раптом наливаються сльозами, і вона не витирає їх. Сльози падають на підлогу перед дверима — німі, жалібні, пекучі...

Азі стає раптом жаль саму себе. Ось вона вперше вирушає з цієї кімнатки, де жила досі, зазнаючи пониження, тяжкої праці, образ... «А що мене жде там, у далекій дорозі: невідомій і небезпечній? Там воля, жадана й найкраща в світі воля! Там рідний край, ма-

мочка, сестричка Сашуня, родичі, сусіди, земляки — свої люди».

В цю хвилину дівчина не думає про ворогів і зрадників-поліцаїв... Її душа зараз переповнена тільки добрими надіями і вірою в удачу, яка надає їй рішучості, сили...

Аза тихенько розчиняє двері — одні, другі, й виходить на подвір'я.

«А може, не треба? — з'являється несподівано полохлива й непотрібна думка. — Може, слід терпіти, ждати, поки прийдуть наші червоноармійці до цього краю і визволять мене й таких рабинь, як я?»

Ця слабодуха думка з'явилася несподівано і, на щастя, так же несподівано зникла.

«Як же я можу тепер не йти, коли домовилась з подружками і вони, мабуть, уже мене там ждуть? Хіба ж можна мені тепер тут лишатися? Не можна. Не можна!» — б'є, як молот, це слово в дівочу душу, підганяє її, загартовує волю, і Аза, вже більше не вагаючись, іде до воріт, йде швидко, бо може прокинутись ненароком хазяїн, побачити її, гукнути: «Азо! Ти куди це зібралася?»

І Аза повертається до саду, щоб там потайною хвірткою вийти на тиху вуличку. Шалено б'ється серце. Кроки стають обережними, а очі гострими, як і слух.

Зайшла до саду. Впало з гілки майже поряд з нею червине яблуко, зупинивши дівчину на кілька секунд. Ще раз обдивилася сад, прислухалась і ледь помітно підійшла до потайної хвірточки.

Ось уже Аза на вулиці.

Вулиця безлюдна й тиха. Аж моторошно стає дівчині від того безлюддя й тиші. В будинках погашено вогні. Сплять німці, сплять їхні діти, сплять і раби.

Іде вулицею Аза. Страх і хвилювання супроводжують її, але вона водночас і вдоволена, що не бачить ніде нікого, що слідом за нею не біжать зараз німецькі діти з образливими вигуками: «Руські швайн!» що виводили дівчину з рівноваги, викликаючи в ній бажання наздогнати якогось хлопчика чи дівчинку й нам'яти вуха...

На щастя, все окутала пізня ніч і глибокий сон. І Аза, ніби вві сні, йде вуличкою далі.

Ось садиба фрау Шредер. Це ж вона, стоячи тут з листоношею Ельзою, частувала дівчат стиглими черешнями.

«Добра жінка! — подумала про неї Аза. — Тільки нещаслива. Бач, її синів-комуністів до в'язниці загнали фашисти, — згадала вона розповідь подружок про фрау Шре-

дер.— Значить, і тут, у Німеччині, є обиджені матері».

Садиба фрау Шредер була така ж тиха, як і сусідські. Виділялися на ній помітно тільки обриси обважнілих черешень, що звисали на вітах, мов гірлянди.

Можна було б зупинитись та помилуватися з того врожаю, але ж дорогий для дівчини зараз час, та й настрої зараз не для милування. Швидше б пройти оцю вуличку, за якою вже темніла чорно-зелена смуга чужинського лісу.

Минає кілька хвилин, і Аза вже під шатами дерев. Ліс стоїть густий, віковичний і німий. Не шелесне ані віточка, ані листочок. Чим вище в гори підіймається дівчина, тим помітнішими стають пасма туману, що підіймається, окутує дерева, кущі й каміння, пливе через перевал у низину, зволожуючи все на своєму шляху дрібною сінською опівнічною росю.

Не почуваючи ніг, озираючись назад, чи хто, бува, не йде слідом, Аза наближається до густого ялинника, де домовлено було збиратися. Якусь хвилину вона стоїть перед гущавиною, не відважуючись ступити й кроку.

«Чи вони вже тут?» — думає, хвилюючись, дівчина. Вона не може навіть вимовити слова, щоб їх стиха гукнути.— «Це, мабуть, у мене з переляку..., в горлі пересохло... Але треба ж зайти сюди. Не стоятиму ж я тут одна...»

В цю мить зашаруділо гілля, і знайомий голос Ольги Політайло почувся з гущавини:

— Заходь, Азо. Чого ти зупинилась?

Наче з пліч дівочих одразу скинуто важкий тягар, рвонулася в ялинове гілля:

— Ви вже тут? Подруженьки мої! Милі, рідні, дорогенькі,— називала їх Аза найніжнішими словами. Та що слова? З радощів хотілося їх обіймати, цілувати, але дівчина, стримавши свої почуття, тривожно запитала:— А де ж Катерина... Малинка? Моя старша подружка?

— Ждемо. Їй треба побачитись з однією людиною... заводською. Вона сказала нам: «Ідіть, дівчата, ждіть мене в умовленому місці. Я трохи запізнюсь, але буду обов'язково». То ми й пішли,— і Ольга Політайло зазирнула в очі Азі.— А в тебе, Азо, все обійшлося благополучно? Хазяїн нічого не помітив? І дорогою тобі ніхто не зустрівся?

— Ніхто. Жодної живої душі. Тільки було страшно йти одній,— і Аза розповідала, як вона хвилювалась, йдучи до лісу, але зараз заспокоїлась, побачивши подружок, і ладна хоч зараз вирушити у далеку дорогу.

Але затримувала всіх Малинка.

— Ви ж її краще знаєте, аніж я,— сказала Аза.— Може, комусь обмовилась словечком, що збирається додому, а люди захотіли передати вісточку своїм рідним. Хіба такого не буває?

— Цим тут не хваляться,— озвалася неговірка, тиха, як трава, Поліна Писанка, малопримітна, синьоока дівчина з Подніпров'я, акуратна, мов синичка, з золотистим пушком на верхній губі й двома симпатичними ямочками, які з'являлися на щоках, коли вона посміхалася. Та ще відомо було подругам, що Поліна знає багато пісень, має прекрасний голос і вже краще за неї ніхто не міг вивести кінцівочки в піснях, ловко і вчасно їх обриваючи.— Може, й листи забирає, а може, якась інша справа, більш серйозна, її затримує. Підождемо ще,— і сховавши пальці в рукавець жакетика, якось зіщулилася вся, затихла.

Ніч щодалі ставала холоднішою. Кожна хвилина тут видавалася особливо довгою й неспокійною.

— А що, як вона не з'явиться? — озвалася Ольга Політайло, і в голосі її відчулася тривога.— То що ж ми отак будемо й сидіти?

— Катерина Малинка ще ні разу ні в чому нас не підводила,— заступилася за неї Поліна Писанка.— Що скаже — те й зробить. А сказано було, щоб ждали її в умовленому місці, то мусимо її підождати.

Всі затихли. Холод добирався не тільки до рук. Промерзали й ноги. Ознобом бралось й тіло під блаженським одягом.

— Які ночі холодні в цьому краю! — сказала Аза.— У нас, бувало, вдома поїдемо на ніч у заливні луги, ляжемо десь біля копиці сіна, дивимось у небо на зорі. Серед ночі туманець підіймається в заводях, пливе над лугами... Тільки якийсь він теплий, мов парне молоко. А тут ось такий же, здавалося б, туман, а до кісток тебе проймає,— ніяк не зігріюся. Коли б це йти, то можна зігрітись.

— Треба ждати! — знову озвалася Поліна.— Мусить же вона прийти, коли пообіцяла.

І дівчата терпляче продовжували ждати свою подругу.

Поволі спливав час. Пахло навколо них терпко, духмяно; хвоя обмита прохолодною росю.

— Довше ждати не можна! — озвалася нетерпляча Ольга Політайло.— Ми мусимо вночі йти, а вдень відпочивати. А ми ось тут сидимо. Скоро, мабуть, світатиме.

Раптом дівчата почули гуркіт автомашин, що мчали сільськими вуличками в напрямі лісу, бо гул моторів ставав виразнішим, наближався, сповнюючи їх, втікачів, страхом.

— Невже погоня? — вирвалося в Ази мимохіть, і вона почала себе заспокоювати: — Що я кажу? Що кажу? Хіба мало кому здумається проїхати машиною по ділу серед ночі, а я вже про погоню. — І ніби застигла вся. А серце в кожної як не вискочить з грудей. Відразу забулися недавній холод, і туман, і терпляче очікування подружки. Затамувавши подих, дівчата гостро вдивлялися в низину, покриту туманом, та ще гостріше вслухалися в гуркіт мотора, що з кожною секундою ставав виразнішим, не викликаючи більше сумніву, що невідома машина повернула в провулочок, за яким одразу ж починався ліс.

Незабаром той мотор затих. Очевидно, машина зупинилась на узліссі, а через кілька секунд там уже завалували собаки, одразу метнувшись до лісу, тягнули за собою на міцних поводках невсипущих і неблаганних переслідувачів — жандармів.

— Втікаймо! — злякано крикнула Аза, і всі дівчата, не змовляючись, помчали з ялиника в глибину лісу. Неймовірний страх, що охопив Азу, гнав її безрозсудно вперед, аби їй бути далі, аби не чути моторошного гавкання собак, що, певне, натрапили вже на слід, женуться, пробують наздогнати втікачів. Вони ж, собаки, можуть накинутись на Азу, рвучи її тіло, як шматували колись на подвір'ї фабриканта Цейвеля дівчину з Подніпров'я Оксану Смолянець. Ця згадка настільки вразила дівчину, що вона зупинилась. А зупинившись, глянула навколо: «Де ж подруги? В який бік вони побігли? Невже я залишилась тепер одна? Що ж мені робити? Що? Гукати їх — не можна. Я одразу виявлю себе. Шукати? А де? Куди треба бігти? Куди? Куди?..»

Аза остаточно розгубилась. Одна думка — сторожка й гаряча, мов жарина, засіла в голові: «Треба бігти далі! Треба втікати від погоні!»

І вона знову біжить. Зустрічні кущі до крові дряпають їй руки, обличчя — та не зважає. Часом ноги заплутуються в непомічених плетивах колючої ожини, боляче впиваються дрібнюсінькими колючками в литки, перечіплюють її. Вона падає, але схоплюється, знову біжить, розуміючи, що важко втікати з чемоданчиком і торбинкою за плечима. Знесилена вкрай, захекана, вона відчуває, що ось-ось упаде й не підведеться більше.

Аза кидає чемоданчик, а перед очима в неї знову постає Оксана Смолянець — дівчина з подніпровського краю, страшить її, жахає своєю долею. Не в силі вже володіти собою, Аза починає раптом жалібно плакати, згадуючи в ці трагічні хвилини рідну мамочку. До неї, єдиної в цілому світі, линуть, як птиці, думки, шукаючи захисту й порятунку...

— Мамочко моя! Ріднесенька! Страшно мені. Захисти, врятуй мене!

Аза біжить, безтямно вимовляючи слова, наче й справді вони, оті слова, сповнені страху й відчаю, могли долинути в рідний край, розбудити мамочку, повідати про горе, що стряслося з її Азою.

— Божечку! Дай мені сили! Захисти і врятуй мене, врятуй від катів! — розпачливо звертається вона вже й до бога, переконує його, благає: — Я ж іще така молоденька! Я ж іще прожила на світі всього чотирнадцять літ... Ну, врятуй же мене, врятуй, допоможи! Бо я не можу... Не можу вже бігти... далі... Немає сил!

Вона зупиняється, переводить дух, відчуваючи, що її ще обтяжує торбинка з харчами, яка висить за плечима, заважає... Не шкодуючи, Аза скидає з пліч, лишає, як і чемоданчик, і знову біжить далі, гнана страхом, відчаєм, жагучим бажанням втекти... від погоні, небезпеки, а може, й страшної смерті.

— Боженьку, врятуй мене й помилуй. Врятуй... Допоможи! Дай мені сили, дай... дай... — І раптом Аза, зачепившись за камінець, падає... Падає з розгону, вдарившись коліном і грудьми.

Згарячу вона схоплюється на ноги, але нестерпний біль у коліні примушує її сісти на землю.

— Я ж не можу сидіти. Я мушу бігти, бігти далі.

Аза починає обома руками розтирати коліно, але біль не зменшується, а навпаки, зростає з кожною секундою, наче під шкіру в забите місце хтось сторонній і жорстокий безжально вкинув битого скла.

— Що ж робити? Що? Що? — запитує сама себе Аза в безпорадному відчаї, вслухаючись, як все ближче, ближче чується гавкання вівчарок. Воно холодить дівчині душу, проникає, здається, в кожную клітинку її тіла, сковує, паралізує. Вона вже більше не розтирає коліно, яке нестерпно починає боліти. Вона не згадує вже мамочку ріднесеньку і не звертається до милостивого боженьки. Вона тільки пильно дивиться в той бік, звідки наближається небезпека,

дивиться широко відкритими очима, сповненими такого жаху, якого ще вона не відчувала в своєму короткому житті.

Уже видно між деревами вогники електричних ліхтарів, що осяйними смужками освітлюють темінь і гущавини лісові. Уже мелькають між деревами грізні постаті жандармів, що їх тягнуть за собою на повідках злющі собаки, порушуючи лісову тишу надсадним валуванням.

Все ближче вони, ближче, ближче... Ось уже світлий промінь ліхтарика ковзнув по деревах, по камінні, вдарив Азу в обличчя, на мить засліпив її. І, нарешті, з кущів перед нею з'явилася люта вівчарка з роззявленою пащею й білими, білими зубами...

— Ма-а-а!..— скрикнула так нестямно Аза, ніби її несподівано вдарили ножем у самісіньке серце.

40

На сході ледь-ледь займався світанок, коли Катерина Малинка увійшла під густі шати окутаного туманом лісу. Не було вже тут ні поліційної машини, ні собак-вівчарок, ні жандармів. Тихий стояв ліс, такий тихий, що чулося, як то тут, то там падали з верхніх гілок на нижні окремі краплини, ніби над лісом пропливла запізнiла дощова хмаринка, злегка окропивши його в нічній незайманості і спокої.

Від лісу одразу війнуло холодком ночі, і холод цей був настільки відчутний, що Катерина Малинка мимоволі здригнула, наче хтось бризнув на її оголене тіло крижаною водою. Якусь хвилину вона мовчки й боязко розглядала лісові хащі.

«Чому ж я стою? Уже й так запізнилась. Дівчата не знають, що мені теж довелося ждати. Я поясню їм. Інакше я не могла діяти. Вони мене зрозуміють...»

Перемагаючи в собі страх, Катерина рушає знайомою стежкою під гору. Густа роса, що облягла кожную травинку й кожную гілочку, одразу зрошує її черевики, холодить ноги, але вона не зважає на те. Страх і хвилювання жнуть її вперед. Швидше, швидше б уже дійти до умовленого ялинника і зустрітися з дівчатами, щоб негайно ж вирушити в дальню дорогу.

Глухо б'ються краплини об платівки листків. Катерина чує оте падіння й розуміє, що ці краплини не з дощової хмаринки, а з густого туману, набрякли, обважніли й падають, падають безупинно.

Чужий ліс страшить тим більше, чим глибше заходить вона в його хащі.

Раптом попереду, якраз над стежкою, де вона має пройти, ворухнулася в тумані чоловіча постать. Катерина ясно побачила цей рух і зупинилась ніби вкопана. Та людина теж причаїлася за деревом, жде, не ворухнеться... Серце забилося в дівчини, мов навіжене, а думки враз спурхнули, ніби табунець сполоханих пташок.

«Що ж мені робити? Звернути з стежки в гущавину і обійти це небезпечне місце чи подождати, роздивитися краще?»

Зір стає гострим, пильним... Рука мимоволі тягнеться під полу кофтини, де вшито німецького револьвера, що його дали їй у небезпечну путь підпільні друзі з барака.

Невідома людина продовжує стояти за деревом так само непорушно, як і раніше.

Зовсім несподівано з кущів виходить дика коза і, зупинившись на галявинці, дивиться в той бік, де зупинилася Малинка. Дівчина бачить тільки обрис тварини, і досить було Катерині поворухнутися, як сполохана коза відразу шугонула в кущі й швидко зникла з очей.

«Ну треба ж отакому бути? Я вже подумала — хтось стежить за мною. Розкажу потім дівчатам».

З полегшенням, передихнувши й заспокоївшись, пішла далі. Ось уже вирізьблюється з туману ялиничка, де мають ждати її подружки. На якусь секунду спинилася, прислухалась. В ялиничку було тихо. Катерина гукнула:

— Дівчата, ви тутоньки?

Знову мовчання.

«Невже пішли без мене? Ждали-ждали — і терпець їм увірвався».

— Ольго! Поліно! Азо! — гукнула ще раз вже кожному по імені, але жодної відповіді з ялиничка. І тоді Малинка рішуче ступила в середину густої зарості, обдивляючись кожне деревце, що стояло, ніби сонце, обмите холодною росю.

— Та де ж ви тут? Озовіться! Це ж я, Малинка! — В голосі дівочому відчувалися хвилювання й розпач. Вона вже не зважала, що росю їй обсіює руки, обличчя, що зовсім змокрили кофта й спідничка, наче несподівано потрапила Малинка під рясний дощ. Невже пішли? Не озиваються. Значить, нема їх тутоньки. Нема! Нема!..

Холодом війнуло дівчині на душу, коли вона переконалася, що тут, серед лісу чужого, одна-однісінька.

— Ну що ж,— картала вона себе.— Сама винна. Може, десь у лісі чи в степу їх наздожену.

Вийшла з ялинника на ледь видиму стежку, озирнулася назад, прислухалась.

«Треба йти!» — вирішує дівчина і, переборюючи в собі страх, лишає назавжди цей чужий ялинник і йде на схід, де все яснішим стає обрій неба, який і вабить до себе, і водночас жахає своєю невідомістю.

Трісне під ногою суха гілочка чи наступить ненароком на трухлявий сучок — і цей короткий тріск немовби голкою шпигоне в серце. Але зупинятися немає часу. Швидше б вийти з цього небезпечного лісу! І Малинка поспішає, не відчуваючи під собою ніг.

Все більше ясніє схід. Малинка бачить крізь віти дерев, як над обрієм займається рожева зоря, наливається все густіше, розходячись по небу вшир. Озиваються перші пташки. Десь у хащах співає іволга, скакають з гілочки на гілочку непосидючі синички, десь уже стукає в кору дерева барвистий дятел, добуваючи для себе їжу, а з гушавини озивається віща зозуля. Малинка слухає знайомі пташині співи і на якийсь час забуває про безпеку. Здається їй, що йде вона зараз подніпровським лісом і слухає знайомі змалечку голоси, і їй, як у рідній стороні, хочеться крикнути до сизокрилої пташини: «Зозуле-зозуленько, скажи, скільки літ мені судилося на світі жити?» — і, причаївшись, слухати й рахувати пташине віщування.

Та Малинка отямлюється від цих блаженних думок, що хто зна й звідки напливли до неї, владно захопивши в полон якогось хвилинного безтурботного забуття...

Перед нею стояв окутаний туманом чужинський ліс — тихий і потаємний, ще не розбуджений ранковими вітрами. Спокійно застигли глодові кущі, слалась густими заростями колюча ожина, рясніли поміж травою білі вінчики ромашок, вражали око своєю ніжною голубизною пишні дзвоники, що яскраво виділялися в траві, скрашали часом і каміння, пустивши в його розколини цупке коріннячко. Де-не-де багряно горіли пелюстки дикого маку, розбризкані по ситій зелені, наче кров... І все оце, вмите росю, свіже й красиве різнотрав'я ждало сонця.

Відчула й Малинка на своєму обличчі ласкаве тепло його променів і на якусь хвилинку навіть зупинилася, вдоволено примруживши очі.

Але зі сходом сонця збільшилась і небезпека.

— Треба звертати з стежки і пробиратися далі гущавиною. А на всяк випадок треба взяти корзинку в руки, ніби я прийшла сюди збирати стиглу ожину.

Втихомирювались пташини, заклопотані добуванням їжі як для себе, так і для власних пташенят, що хоч і сиділи в гніздах, вкриті першим пір'ячком, але ще не здатні були для польоту.

Поволі розвіювався туман, і кожна травинка, і кожна лісова квітка, й листочок, цілуючись з сонцем, віддавали йому нічну прохолоду, геть-чисто всю, до найдрібнішої росиночки.

Блукаючи по гущавинах, Малинка так змекла, що одяг на ній — хоч викрути. Мокрими й важкими стали черевики. Треба було десь вибрати невеличку галявинку, обсушитись, але таких галявинок на її шляху не траплялося. Все старі дерева та густий підлісок, крізь який ледь пробивалося сонце.

Непомітно якось для неї самої порідшали дерева, посвітлішав ліс, і перед нею незабаром відкрився барвистий від цвіту луг, серед якого маячив чомусь єдиний косар.

Малинка, заховавшись у рясному підліску із молоденьких осичин, почала звідти за ним стежити. По тому, як він мантачив косу, звично, красиво й широко брав «ручку», рівно клав укіс, Малинка здогадалася, що перед нею хлопець з України. Та й одяг про це свідчив, бо на ньому були чорні штани, засукані по коліна, вишивана в хрестик полотняна сорочка. Чорний непокірний чуб спадав йому на лоб, закриваючи очі.

«Підійду розпитаюся... чи не бачив він тут моїх подружок?»

Та все ж відразу не наважилася вона підійти до косаря. Довго ловила кожен його рух, і тоді, коли він витирив піт з лоба, і коли мантачив косу, і коли та коса губилася між трав і знову блискала під сонцем коротким спалахом, як він розмахував руками й опускав гостре лезо в густу пахучу зелень.

«Що ж я отак і сидітиму в цьому кущі? Поки нікого нема, треба підійти до нього, розпитатися... Видно ж, не німець — з наших хлопців...»

І Малинка, залишивши свої речі в осинниковому підліску, вийшла з нього й сміливо попрямувала до хлопця.

Він помітив її одразу, а помітивши, припинив косіння й, обіпершись на кісся, стежив, поки вона підійде ближче.

— Драстуйте! — привіталась дівчина, розглядаючи невідомого їй парубка, дивлячись в його карі спокійні очі й примічаючи, що на ньому полотняна сорочка, вишита чорними й червоними хрестиками.

— Драстуйте! — відповів хлопчина, задоволений з того, що почув привітання рідною мовою.

— Це ж ви, мабуть, з Полтавщини? — вела далі розмову Малинка, і хлопець здивовано запитав:

— А звідки ви знаєте, що я з Полтавщини?

— По сорочці. У вас, на Полтавщині, таке вишивання полюбують.

— А-а-а! — І вперше на його обличчі з'явилася привітна й добра посмішка.— Я таки справді з Полтавщини.

— У бауера робите? — поцікавилась дівчина.

— Я батрак,— сказав хлопець, суворо звівши на переніссі брови.— Мене куплено за двадцять марок... Он як! Хіба колись думав про таке? А от же опинився в Германії, в хазіяна, працюю від зорі до темна... А вдома мати хвора, менші братики лишилися і сестра молодша. Батько в Червоній Армії, а я підожду ще трохи... Потім знатиму, що мені робити...

— Втікатимеш звідси? — чистосердечно спитала Малинка, і хлопець одразу спохмурнів на виду.

— Тільки не так це треба робити... як оті дівчата, що їх сьогодні на світанні спіймали жандарми.

— Які дівчата? — одразу зацікавилась Малинка.

— Не знаю, хто вони і звідки... А тільки бачив — втікачки. Примчали з лісу на луг, а бігти вже не можуть — знеслились дуже. А за ними жандарми з собаками. Я вдома сюди вийшов, бо бауер загадав траву косити з світання, і я все бачив, як їх догнали, почали сильно бити — до крові... І в обличчя били, і в голову...— Страшно було дивитися, як вони їх били. А потім примчала на луг їхня автомашина... Уже дівчата не могли самі стояти на ногах. Вкинули їх жандарми в кузов і повезли... Хіба ж так втікають? Ти обережною будь, ти ж дивися, де тобі можна пройти, а де в лісі чи в яру пересидіти можна. Та треба й махорочку мати з собою — собакам посипати, хай потім чхають. А ці дівчата молоді і, по всьому видно, недосвідчені.— Косар пильніше глянув на Малинку й запитав: — А ви що? Ніби дівчатами цікавились? Може, знаєте їх?

— Та ні, просто питаю... Сьогодні мене бауер відпустив до лісу. Захотілося ожини нарвати.

— Тут її до біса. Ну, мені треба косити. Мій бауер

може приїхати перевіряти роботу,— і хлопець витяг з-за пояса мантачку й, торкнувшись нею леза, ловко й дзвінко почав його нагострювати.

— Піду ж, мабуть, і я своє діло робити, бо в мене так само бауер.— І Катерина, попрощавшись із хлопцем, повернулася до лісу, вибрала густіші хащі, ждучи, поки на дворі звечоріє.

Недавня розмова з хлопцем на лузі не тільки була почвальною для Малинки, хоч дівчина вкрай розстроїлася з того, що сталося з її подружками. І досі у вухах звучить розповідь косаря: «Все бачив, як їх догнали і почали бити... до крові: і в обличчя, і в голову... Страшно було дивитися, як вони їх били».

Стоїть у кущах корзинка з стиглою ожиною, але їсти Малинці не хотілося. Її мучила совість. «Це я винна, я!» — картала вона себе.— Мабуть, все обійшлося б благополучно, коли б вони вчасно, як і домовились, вибралися з цього лісу, пройшли через луг і знову б увійшли в ліс, ще більший і густіший, що видніється попереду. Хто ж знав, що отаке нещастя може з ними трапитись? — піймала себе на думці Катерина, що не давала вже їй спокою.— Про подружок думаю, а сама ще не знаю, що станеться зі мною... Може, дівчат катуватимуть у жандармерії і хтось із них, не витримавши тих катувань, розкаже правду. І знову в лісі з'являться собаки, жандарми й автомашина, яка вирушить у погоню, щоб піймати ще її, Малинку, й доставити куди слід».

Ця думка, з'явившись, уже ятрила душу, викликаючи в ній хвилювання і страх. Не хотілося Катерині ні їсти, ні пити. Пильним поглядом вона стежила з своєї схованки і за лугом, на якому маячив тільки один косар з Полтавщини. Пізніше прибув до нього бауер, оглядав роботу — покладені рівненько укуси. А ще пізніше вийшли сюди інші косарі: українці, росіяни, поляки, французи чи бельгійці. І вже згодом з'явилися на лузі жінки й дівчата з вилами та граблями, перевертаючи трав'яні укуси, просушуючи їх під пекучим сонцем.

Нестерпно мляво линув час. Допікали й комарі. Вони з'являлися хто зна й звідки, непомітно сідали на обличчя, руки, жигали крізь панчохи, набрякали, упиваючись кров'ю, і, розчавлені ударом долоні, лишали по собі на тілі й на панчохах криваві позначки.

Це був перший день втікачки, який вона не забуде довіку. Причаївшись, бачила людей в роботі на лузі. Мимо-

волі спостерігала за хмарами, що їх гнали у високості вітри. Як заздрила дівчина отим хмаринам, що пливли й пливли собі без будь-яких перепон на схід до її рідного краю. З такою ж швидкістю у низинах, по лузі й узгір'ях пробігали виразні тіні, наче доганяючи одна одну, й губилися, зникали з очей, вдарившись об густу смугу дальнього лісу.

Непомітно почало вечоріти. Зникли з луки косарі й дівчата, що гребли сіно, складаючи його в копиці. Зникли і їхні хазяї-бауери. Спорожнів луг. Засвітилась у пригасаючому небі перша зірка, а потім голубизна почала темніти-темніти, висипаючи рясноту і яскравість інших зірок, вкриваючи ними безмежний простір неба.

«Йтиму. Пора мені вже звідси вирушити». І Малинка вийшла з своєї схованки в подальшу, незвідану й небезпечну путь-дорогу. Гнана страхом, вона йшла лугом, не відчуваючи під собою ніг, але їй здавалося, що хода в неї млява, не на повну силу, і вона починає бігти, задихається... Їй не вистачає повітря — ось-ось упаде отут, серед лугу, і ніхто, ніхто їй не допоможе...

«Ну чого? Чого це я так сполошилася? Адже нікого навкруги нема, нема!.. Хіба могло бути інакше? У мене, втікачки? Все треба пережити. От візьму себе в руки! Не думатиму, що може трапитись у дорозі, то й страху не буде... такого».

Зусиллям волі й розсудливості Малинка намагається себе заспокоїти, навіть зупиняється, щоб передихнути якусь хвилинку, але все той же страх, непідвладний її бажанню й волі, підганяє її вперед, і вона знову біжить, не відриваючись ні на хвилину від лісової смуги, що все збільшується перед нею, стає виразнішою...

Не пам'ятає вже, як, залишивши позаду луг, ступила в зелену гущавину невідомого рятівного лісу, безтямно промовляючи: «Нарешті добралася!» — і не сіла, а впала на пахучу траву, знеможена вкрай.

Лагідний спокій розлився по всьому тілу, і тільки тепер захотілося їсти. Дістала з торбинки один сухарик і, набираючи в жменю ожини й стручків гороху, жадібно вгамовувала голод, бо з самої ночі й цілісінський день не мала ще ні росиночки в роті.

Підкріпившись, Малинка пішла далі, намагаючись іти по лісовій гущавині, пересікаючи дороги й стежки, що звивалися до якихось осель, селищ чи хуторів.

Десь опівночі підвівся ущерблений місяць. У лісі посвіт-

лішало. Ставали видимими колючі кущі глоду, терну та ожини, які зараз Малинка старанно обминала, щоб не дряпати собі рук.

Дороги вона не знала, йшла тільки на схід. Першу ніч був для неї орієнтиром місяць, а коли починалося світання, дівчина прямувала вже по зорях та по сонцю, йшла, доки не втомилася вкрай...

Ні їсти, ні пити не хотілось, а лише спати. Дуже хотілося спати. На ходу самі собою склеплювались повіки, і, не в змозі відігнати а чи подолати той сон, вона вибрала найгустіший підлісок, лягла в ньому і одразу ніби провалилася в безодню, скована раптовим і глибоким сном.

Прокинулась тільки надвечір, коли вже сонце зайшло, але ще горіли призахідні фарби, гаснучи на виду, блякли, поступово темніючи в небі. Надходила ще одна ніч. Треба було йти далі... і Малинка пішла. Проминуло вже таких днів і ночей чотирнадцять, а на п'ятнадцятий не стало в неї сухарів. Живилася тільки ягодами ожини та горохом, а іноді й грибами, які вона добре знала і які з'їдала сирими, щоб вгамувати голод.

41

П'ятнадцятий день лишився пам'ятним для Малинки. Вона йшла, як всі ці дні, по сонцю і вже збиралася робити привал, коли помітила, що ліс, через який переходила цю ніч, закінчився і перед нею розляглося рівне й широке поле, а вже за тим полем бовваніли знову дальні ліси, до яких мала потрапити. На полі, недалеко від узлісся, працював літній чоловік у чорному брилі, в жилетці поверх сорочки й картатих сірих штанях. Не видно було здалеку, чи він у поле вийшов босоніж, чи є на ногах у нього якісь капці або черевики. Чоловік тримав у руках довгу сапу, і нагострене лезо в сирій огудині виблискувало під сонцем осяйно, сліпуче, немов дзеркальце.

«Німець? — думала Малинка, розглядаючи його з узлісся.— Не схоже на бауера. А хто ж він? Чех? Француз чи словак? То був би в жовтому одязі — така в них форма... А може, поляк?»

Малинка пильніше почала за ним стежити і, нарешті, помітила на його жилетці позначку «Р», яку носять тільки поляки.

«Поляк! Ну, ясно ж — поляк! І одяг на ньому такий...— І бриль чорний... буває й зелений одягають»,— зраділа

чомусь дівчина. Їй захотілося підійти до нього, розпитатися, може, тут десь є ближча дорога до кордону.

Дівчина завагалася:

«Підійду питатися, а він, гляди, здогадається, що я втікачка, та заявить у поліцію. Хіба визнаєш, що в нього на думці? І Малинка продовжувала свої спостереження й розгляд.

«Якщо він має нагрудний знак, то він же, мабуть, такий батрак, як і я... Невже стане видавати? А потім, можна й не розпитувати про кордон, а просто запитати, як ближче пройти звідси он до того лісу, що бовваніє вдалині? А виявиться лихою людиною, можна й пригрозити зброєю... Піду. Може, нічого й не станеться зі мною». І Малинка рішуче виходить з своєї схованки й сміливо простує до політника.

Чоловік припинив роботу, обіперся на держак сапачки. З цікавістю розглядав не відому йому дівчину.

Малинка, працюючи на заводі з полячками, такими ж робітницями, як і сама, трохи навчилася їхньої мови і зараз, підійшовши до поляка, привіталася.

— Хто ти єсть? — спитав поляк.

— Подорожня.

— Чего пані хце?

— Я голодна... Третій день вже не маю й сухарика.

Поляк пильно глянув їй в очі і сказав українською мовою:

— Бачу, ти — українка. Ти втікаєш додому... Адже так?

У дівочих очах спалахнув переляк, і, зрозумівши це, він одразу ж по-батьківському заспокоїв дівчину:

— Ти не бійся мене. Я добре тебе розумію, бо сам тут роблю у бауера. І я, й інші поляки. Для інших — святковий день, а мене бауер примусив і сьогодні працювати в полі.— І пояснив: — Ти, дівчино, дійшла вже до кордону. Але тут ваш брат і потрапляє німцям до рук, бо не знає, як той кордон перейти.

— А як же його справді перейти? — несміливо запитала Малинка, благально дивлячись полякові у співчутливі й добрі очі.

— Недалеко звідси місто Пруси. Самій тобі буде важко через кордон переходити. Тут, кажу ж, отаких втікачів, як ти, виловлює поліція і жандармерія. А зловлять, то не помилують потім. Дуже б'ють і катують нещадно...

— То що ж мені робити, дядечку?

— Повертайся до лісу і жди мене там. Я тобі спробую

допомогти. А тепер іди звідси, бо тебе може тут хтось побачити.

З тяжким відчуттям, з тривожними думками повернулася Малинка до лісу й вибрала таке місце, звідки можна було стежити за поляком.

«Та чи справді ж він добрий? Може, тільки прикидається таким, а сам того тільки й жде, щоб виказати. Ну, що ж, коли така моя доля,— вирішує Малинка,— то я вже й за зброю візьмуся! Іншого виходу в мене не буде».

І Малинка терпеливо чекає, доки промине цей важкий, тривожний день. Схвильована, розстроєна невідомістю і страхом, що знову опанував нею, дівчина не могла, звичайно, думати про сон після нічного переходу, боячись, що її можуть схопити зненацька і вже тоді вона не зможе навіть скористатися зі своєї зброї.

«Ні, ні! Стільки днів пройти лісами, полями, щоб, опинившись уже на кордоні, не спробувати його перейти. Поляк же обіцяє допомогти. У нього такі добрі-добрі очі... І навіть голос теж добрий»,— намагалася переконати себе, заспокоїти, а десь незримо в глибині душі жевріла недовіра й тривога, сильніші за її бажання, вони відганяли сон, примушували дівчину уважно й пильно стежити за полем.

Та яким же довгим, тягучим і небезпечним видався для неї оцей п'ятнадцятий подорожній день! І чим помітніше надходив вечір, тим відчутнішими ставали тривога, і страх, і хвилювання.

Уже сонце схиляється до заходу. Вже вечірнім багрянцем займається обрій, стихає вітер, летить звідкись галич на ночівлю до лісу, а той чоловік все ще працює в полі, а за ним напружено стежить очима вкрай розстроєна дівчина.

«Чи він забув про мене? Скоро вже почне й темніти. Ну, дядечку хороший, добрий... Годі вам на тому полі гнутись! Я жду. Ви самі обіцяли... Чому не йдете сюди, до лісу?»

Він ніби почув її чистосердечне благання, глянув на призахідне сонце, глянув пильніше й на мовчазний, заспокоєний ліс і пішов межею. Поклав сапачку, розгорнув бур'ян, вийняв з нього вузлик і, озирнувшись навколо, пішов з тим вузликом на узлісся.

— Дядечку! — зрадивши, гукнула дівчина, виходячи йому назустріч із своєї схованки.— Можна буде вже йти?

Наче з плечей у Малинки звалився камінь — так окри-
лилась надією її душа, засяяли радістю очі, зволожені до
сліз...

— Ой спасибі вам, дядечку... Скільки на світі житиму —
не забуду вас... вашої допомоги, доброго серця...

— Ти зажди мені передчасно дякувати,— скромно за-
уважив поляк, простягаючи їй вузлик з харчами.— Ти
спочатку підкріпись моїм обідом, бо ж, мабуть, зовсім
зголодніла...

— Я вже звикла, дядечку... Можу й потерпіти. Ви самі
їжте свій обід... так нарobiliся сьгодні в полі...

— Я до роботи звик. Пізніше пообідаю. А ти, певне,
давно не їла домашньої страви. Тут є хліб, сала шматоч-
ок і суп... правда, вже прохолонув. Ти, дівчино, їж, не со-
ромся. І слухай, що тобі казатиму.

Дівчина взяла ложку і мовчки дивилася на свого бла-
годійника.

— Ти їж, їж!..— припрошував він.— Бачу, голодом тебе
морено і, мабуть, важкою працею... У мене теж дочка,
така, як ти, молода, в Германії на роботах. Листа від неї
одержав. Бідує дуже і вона, і подружки. Людей там зі-
брано з багатьох країн. Роботи загадують багато, а хар-
чують погано: буряк та суп з лушпиння. Ти, дівчино, їж
добре.

— Вам же нічого не лишиться,— ніяково посміхнулася
Малинка.

— Хто знає, коли тобі в дорозі трапиться підхарчува-
тись. Про мене не турбуйся. Їж і слухай, що говоритиму
далі. Я зараз піду в село, а ти мене жди тут, доки не по-
вернусь. Я тобі трохи харчів принесу і проведу через кор-
дон. Жди мене... Я прийду обов'язково.

Він не спитав навіть, як її звати, і звідки вона родом,
і чи є в неї батьки, брати та сестри. А підвівся, взяв спо-
рожнілу каструльку, поклав у долоню дівчині остачу хлі-
ба, рушив до села, ще раз попередивши:

— Ти ж дивися, нікуди не вирушай звідси сама! Жди
мене!

— Ждатиму вас, дядечку! Дуже ждатиму! — І сумним
поглядом проводжала його, доки він не зник серед поля,
окутаного вечірніми сутінками.

Знову почалося нетерпляче й тривожне чекання. Перед
нею лежало німе, безлюдне поле, за яким ледь прогляда-
лася чорна смуга дальнього лісу, а над усім цим земним
простором мигтіли, переливалися незліченні зорі, що часом

падали з безмежної висоти, лишаючи по собі осяйний слід, який швидко згасав.

Пізно цього вечора зійшов місяць. Вплив він якось несподівано із-за дальнього лісу, такий червоний, мов махрова жоржина, і, поволі втрачаючи свій багрянець, рушив у запізнілий, недовготривалий рейс. Стали видимими поле, і ліс, і простір перед лісом, посічений неглибокими ярочками, що переходили в узлісся. Раптом зір Малинки помітив праворуч від дороги рухливу постать людини, що йшла навпростець у напрямку лісу. Самотня постать такої пізньої пори одразу привернула до себе увагу Малинки. Ні на мить не відриваючись од неї, дівчина почала стежити, намагаючись пізнати в ній вже відомого їй поляка. Одягнений він був у все темне, а на голові замість капелюха чорніла хутряна шапка. Через плече він тримав якийсь пакуночок чи торбинку, теж темного кольору.

«Він чи хтось інший до лісу простує»? І знову в негарному передчутті забилось, закалатало, ніби на прив'язі, серце, обдаючи все тіло холодним ознобом.

Сиділа на траві, ждала, не спускаючи з невідомої людини свого гострого, запримітливого погляду.

Та хвилювання її й страх виявились марними, бо, ступивши на узлісся, він легенько свиснув і гукнув у кущі:

— Гей, де ти там, дівчино? Ждеш мене?

Почувши знайомий голос, Малинка відгукнулася й вийшла з кущів на галявину.

— От і добре, що ждала. Часу не будемо втрачати... Пішли! — І він, помітивши її зацікавлений погляд, що ковзнув по торбинці, тут же повідомив: — Роздобув тобі трохи харчів у дорогу, щоб не охляла зовсім.

— Спасибі вам... Велике спасибі! Уже й не знаю, чим вам віддячити... Не забуду, доки житиму... Скажіть же, скажіть, кому я зобов'язана дякувати за все добре, що ви оце для мене робите?

— Навіщо мені твоя дяка? Хіба не розумію тебе? А чи душі не маю? Казав же — дочку мені нагадуєш. Може, і їй якась людина допоможе, коли втікати надумається з Германії. Знай, дочко, світ не без добрих людей! Ще є вони в світі, добрі люди! — І, глянувши на дівчину, в свою чергу, запитав: — А тебе ж як звати?

— Малинка. Може, колись, після війни, доведеться бувати в наших краях, то я вас як рідного батенька зустрічатиму. Запитаєте село Липове і хату нашу — Малинків. Та й питатися ні в кого не треба. Хата стоїть скраю.

Я — Катерина Малинка, а мою матір звати Фросиною. Її знає в селі і старе, й мале. А батько наш в армії. Невідомо тільки, чи живий... От я все вам і розказала про себе.

Уважно вислухавши дівчину, поляк сказав:

— Ну, а я просто Янек, польський селянин Янек. Оце і все. Нам треба поспішати, поки надворі ще ніч.— І обоє рушили в дорогу. Розмов між ними не було, бо йшли вони полем. Янек — попереду, Малинка — слідом за ним. Дорога не звивалася, як у лісі, а лежала, мов струна. Тут росли цукрові буряки, виділяючись під місяцем своїм блискучим листячком у рівних рядочках.

— Пройдемо ще лісок, а там почнеться луг і річка. Ти, Катерино, плавати вмієш? — несподівано запитав провідник.

— Як же не вміти, коли я біля Дніпра виростала.

Непомітно ввійшли в ліс. Тут звивалася між деревами дорога, але Янек круто звернув з неї, сказавши:

— Підемо навпростець — так буде ближче.

Незабаром вони вийшли на східне узлісся, де перед ними прослався широкий луг. Лугом гадючилась неширока річечка, позначена вербами та кущами лози — такими густими, що не видно було й самого річища і тільки простяглася срібляста смужечка, що тремтіла, вигравала під місяцем окремими блискітками. Хоч трава в лузі була висока, проте йти по ній на повний зріст зараз небезпечно, і Янек притишено сказав:

— Через луг доведеться пересуватися по-пластунськи... Небезпечна зона. Тут найчастіше ловляться втікачі. Давай, Катерино, свої речі.

Малинка віддала. Він вклав у її торбинку і свій вузлик з харчами, почепив ту торбинку собі на спину, і Малинка не встигла й слова вимовити, як провідник Янек уже впав у лугову траву й, підминаючи її ліктями й коліньми, вправно і швидко, ніби вуж, поповз уперед.

Слідом за ним поспішила й Малинка. Повзти було їй важко й незвично, але страх підганяв, а попередження про безпеку надавало потрібних сил.

Яких перешкод не переборе, яких злигоднів не здолає людина, що прагне до найсвятішого і найдорожчого в житті — волі! А воля для Малинки була дорожча за саме життя. Отож хіба могла вона зважати, що її руки і ноги плуталися в траві, що серце надмірно билосся в грудях, ладне переповнитися кров'ю від напруги, хвилювання й не-

безпеки. Та про серце не думала в ті хвилини. Тільки стежила за тим, як коливалась попереду трава під рухом Янека, й сама докладала всіх сил, аби від нього не відстати.

Несподівано перед нею з'явилися кущі лози, і Янек, підвівшись з трави, ступив у їхню гущавину, витираючи з лоба рясний піт.

— Дуже втомилася, Катерино? — спитав він дівчину, що її обличчя було так само спітніле і втомлене.

— Нічого, дядечку Янеку... Перепочину трохи, і все буде гаразд.

— Перепочиватимеш уже тоді, як переберешся на той бік річки, бо вона хоч і неширока, але глибоченька.

— А я перепливу! Мушу перепливати!

— Ну, то давай!.. Он біля тієї старої верби. Там якраз і бережок підходящий — пісочок. А я вже буду повертатися додому... Тільки трохи почекаю, щоб ти переконалася, що ти на той берег ступила, а там он знову починається лісок, то ти в ньому зумієш сховатися.

У Малинки зрадливо здригнулися губи, а очі враз налили сльозами...

— Не знаю, як і дякувати вам... Ви — як батько...

— Не треба! Не треба мені такого говорити! Ну, трохи допоміг, чим зміг. Будь здорова! Бажаю тобі щасливо додому добратися... З богом! — промовив він на прощання і обійняв дівчину, мов дочку, поцілувавши в лоб.

— І вам... і вам з богом! — хвилюючись, промовила Малинка, зворушено дивлячись на нього.

Коли худорляву постать поляка заступили лозяні кущі, дівчина, не витираючи сліз, пішла за рясні верби, роздяглася, ступила в прохолодну воду, йшла по піскуватому дну, а далі відчула, що дна під ногами вже нема. Тримаючи над головою ліву руку з одягом, попливла через річище, загрибаючи воду тільки правою рукою. Переправила потім і торбину з харчами, закріпивши її в себе на голові. Ставши за густим лозняком, швидко одяглась і підійшла до берега так близько, щоб було її видно Янеку, привітно махнула до нього рукою й пішла потім у напрямі нового лісу.

І тут зовсім несподівано Малинка побачила якихось невідомих людей, що ватагою йшли звивистою дорогою. Дівчина застигла на місці, не в змозі ступити й кроку.

Насувалася небезпека. Як блискавка, майнула перша думка: «Прикордонна варта!.. Пропала ж я тепер... Навіки пропала!..»

Зусиллям якоїсь підсвідомої волі дівчина зривається, біжить у гущавину і раптом чує позад себе вигуки:

— Стуй!.. Стуй!..

Двоє з того гурту — молодих і дужих — одразу кинулись навперейми, легко й швидко наздогнали і, взявши під руки, привели до товаришів, що зупинились на лісовій дорозі.

— Відпустіть мене... Відпустіть!..— проти своєї волі, жалібно заплакала дівчина. І тільки тепер, трохи отямившись, розглядала людей, які теж дивилися зацікавлено на неї.

— Хто ти єсть? — раптом запитав з гурту один із них, літній, сивовусий дядько у брезентовому каптурі, що закривав йому шию й плечі. Такі ж брезентові були на ньому штани, а на плечі він тримав згорнену рибальську сіть.

— Я... я Малинка,— тільки й могла вимовити дівчина і знову заплакала.

— Ти, дівчино, не плач,— продовжував той же.— Ми тобі лиха не зробимо, а допомогти допоможемо, якщо ти втікаєш з Німеччини.

Дівчина перестала плакати й мовчки розглядала невідомих.

— Ви... рибалки? — спитала, докірливо позираючи на вусатого.

— Не треба її розпитувати,— озвався з гурту один із тих, що переймав її в гущавині.— Хіба й так не видно? Хіба вона перша тут через річку переправляється? Краще скажи, чи ти не голодна? Чи є в тебе щось їсти? Ми можемо тобі трохи хліба дати... і до хліба ще шмат смаженої риби. Розуміємо: в дорозі, мабуть, знадобиться.

— Ні, ні, не треба. Я маю харчі... Мені вже дав... один поляк... Янек... Спасибі йому. Він і до річки мене провів.

— Так ти що ж, на човні переправлялась?

— Перепливали річку.

— То вода ж іще холодна.

— Нічого, аби на волі бути.

— Смілива дівчина. І це ж тобі далеко ще треба йти?

— У Подніпров'я... під Черкасами.

Хтось з рибалок сказав:

— Далеко.

А старий порадив:

— Ти, дівчино, простого народу тримайся. Добрі люди живуть всюди на землях. Вони тобі і допоможуть, і порадять, і їжею з тобою поділяться. Стефано, вийми їй шмат риби і хліба дай кусень. А тепер, дівчино, слухай, щоб ти знала, якою дорогою йти далі. Пройдеш десь з півкілометра — буде праворуч село... Ти сміливо йди, нічого не бійся. Тут був колись кордон, так німці на сорок кілометрів вигнали звідси люд — і старого, й малого. Хати попалили, добро пограбували й вивезли до Германії. Перепочинь десь у солом'яній скирті. А далі йди лісами — все за сонечком... на схід.

— Я і так йшла досі... за сонечком.

— То хай щастить тобі, дівчино! — сказав старий і запитав у хлопця: — Ти вже дав, Стефано, їй у дорогу, що я звелів?

— Уже даю. Бери, дівчино.

— Я маю що їсти. Хай вам лишиться.

— Ти, дівчино, не соромся. Бери! — настоював літній рибалка. — Я знаю, як воно в дорозі буває. Бери і йди з богом!

— Спасибі! Спасибі вам! — промовила зворушено Катерина, проводжаючи рибалок, доки не зникли вони в кущах лози біля прихованого човна.

Малинка зітхнула: «Як воно в житті трапляється. Думала — смерть моя надходить, а воно, бач, як усе обернулося». Щаслива Малинка завершила в хаші, вибрала там підходяще місечко, відломила кусень хліба і шматочок смаженої риби. Решту поклала в торбинку, щоб надовше вистачило харчів. А оте, відломлене, кусала по крихітці, з'їдаючи з великим апетитом. Незабаром вона вже підходила до села, про яке говорили їй рибалки. Це було не село — один страх: все розбито, розламано. І ніде ані душі... Аж моторошно стало. Згадала про сивовусого рибалку, що порадив перепочити в скирті соломи. Так вона і зробила: вибрала щось подібне до барлогу, залізла туди, затулила соломою отвір так, щоб надходило свіже повітря, і вперше за час подорожі заснула так міцно, що незчулася, коли проминув той день, бо сонце вже зайшло, згасла й зоря вечорова, а в небі засвічувались, як завжди, перші зірки.

І знову перед нею ліс. Він уже не страшив її, як раніше, бо звикла до нього. Йшла глушиною, обминаючи просіки, дороги й стежки. І тільки тоді, коли доходила до незнайомого болота чи зарослої травою та очеретом багови-

ни,— зупинялася і або ж обходила цю баговину, або шукала через неї протоптану місцевими людьми стежку.

Найкращі години були ранні, коли вона йшла за сонечком...

Малинка йшла далі день, і другий, і третій, все лісом та полями. Дорогою траплялися їй села й селища, але вона обходила їх стороною, трималася, доки вистачило в неї харчів.

У небезпечній подорожі минав день за днем, і так дійшла Малинка до Варшави.

Йти в центр міста не відважилась, а завершила на околиці до одного двору, обгородженого штахетиком, де поряд з хвірткою стояла вкопана лавочка, сіла на неї перепочити. І тільки тепер помітила, що за штахетиком перед вікнами одноповерхового будиночка рясно красувалися квіти.

Несподівано з двору вийшов хазяїн, привітався до подорожньої, оглянув її пильним, вивчаючим поглядом, а вже потім сів поряд, співчутливо запитав:

— Притомилася, дівчино?

Вона одразу йому нічого не відповіла, тільки в очах її промайнув спалах, схожий на страх і розгубленість.

— Бачу, хто ти єсть...

— Подорожня. Сіла перепочити. Та я зараз і піду, якщо тут не можна посидіти.

— Чому ж не можна? Сиди, відпочивай,— сказав поляк і, ще раз подивившись їй в очі, лагідно промовив: — Я бачу... ти з України, дівчино. Не бійся мене. Я все розумію... Ти втікаєш з Німеччини... додому... так?

— Звідки ви знаєте?

— Та вже знаю. Ти не перша в мене... Я вже багатьом таким, як ти, допоміг... Що додому повертались. І тобі зможу допомогти...

— Правда? — аж скрикнула з радощів дівчина і тут же отямилась, піймавши себе на думці: «Що ж я відразу так довіряюсь? А може, він таємний агент? Або в поліції служить? Сама йому в руки даюсь».

Та цей чоловік дивився на неї такими співчутливими й добрими очима, що сумнів і страх недовіри зникали, а натомість в дівочих очах засвічувались надія, радість і вдячність йому за безкорисливу доброту й людяну допомогу.

— То що ж тобі тут сидіти? — запропонував він.— Ходім до моєї хати. Є в мене потайна кімнатка. В ній пере-

будеш кілька днів, відпочинеш, наберешся сил для дальшої подорожі. Ходімо! — І він, підвівшись першим, розчинив перед нею хвіртку. На якусь мить в її очах промайнув страх, мов блискавка, та вже діватись не було куди, і Малинка зайшла на незнайоме подвір'я, а потім переступила й поріг домівки.

Зустріла їх господиня — худа й висока жінка років під п'ятдесят і, як здалося Малинці, дуже сердечна. Вона не розпитувала, кого запросив чоловік до хати, бо, мабуть, так само здогадалась, як і її хазяїн, хто ця зняковіла й нашорошена дівчина, і намагалася привітним словом розвіяти дівочий страх.

— Заходь, дівонько, заходь, як до себе додому. І не бійся... розумію — всього натерпілась у дорозі... Але в нас тобі буде спокійно. Помиєшся, одягнеш чисту сорочку... Нагодую тебе — все буде гаразд.

Не встигла Малинка опам'ятатись, як господиня зняла з її плечей спорожнілу торбу, зняла навіть хустку, потягнулася вже й до кофти, але дівчина відсторонилася, заявивши:

— Спасибі вам. Я сама роздягнуся... Ви — як мати.

— А я таки мати і є! Тільки без дітей зараз. Наші діти — дочка й син — зараз там, звідки ти йдеш... забрали... Погнали силоміць у фашистську каторгу. Син працює в шахті, дочка — на заводі... хімічному, отруйному... Діти там страждають, а ми тут за них переживаємо, — скаржилась жінка, і в її очах з'явилися журба й рясні материнські сльози. — Ото тільки і втіхи, що допомагаємо людям, які втікають з Германії. Може, й наші діти звідти втечуть, то і їм в дорозі хтось допоможе, — і вона, втираючи сльози, вийшла в коридорчик, і Малинка почула, як там у ванну полилась вода. Почула й подумала:

«Боже мій! Я раніше й не знала, скільки в світі добрих людей. Хто я для них? Стороння, чужа дівчина, а вже стільки разів допомагали мені люди, які ділилися зі мною останнім шматком хліба, оберігали від поліцаїв та жандармів, показували дорогу, бажаючи щасливо дістатися додому. Горе й нещастя з'єднало цих матерів, як ніколи раніше, в одному пориві, в одному бажанні — все робити ворогові назло і допомагати кожному, хто б'ється з ним або не кориться лютим завойовникам!»

Тепле, зворушливе почуття прокинулося в Малинчиній душі до цієї осиротілої матері. Але чим могла віддячити їй зараз дівчина, яка нічого не мала й сама потребувала

допомоги? Отож, коли господиня, запрошуючи дівчину до ванни, ще й дала їй чисту сорочку, Малинка не стрималась, вдячно обняла цю жінку, мов рідну матір, заридала...

— Що ти? Що ти, дівонько? Не треба плакати... Я все бачу, все розумію...— І сама заплакала теж.— Доки ти помиєшся, я тобі приготую сніданок. Адже клуночок твій порожній і ти, певне, голодна.

— Спасибі. Спасибі вам...— тільки й змогла вимовити Малинка, розхвилювавшись іще дужче.

У маленькій потайній кімнатці з одним віконцем Малинка прожила аж п'ять днів. Хазяїн з'явився з іншими поляками, які допомагали втікачам, назбирав дарованих харчів і грошей. Веселенький і вдоволений зайшов з своєю дружиною до потайної кімнатки.

— Сьогодні проведжати тебе на станцію,— заявив він.— Ось тобі, Катерино, харчі в дорогу. А це візьми трохи й грошенят — передали тобі наші поляки. Квиток я тобі сам куплю і посаджу у вагон. Доїдеш до станції Дорогуж, знайдеш там чоловіка, про якого я тобі говорив. Він тобі допоможе. Тільки й сама будь обережною, бо починається вже ваш кордон. Оберігається станція пильніше. Посаджу тебе у вагон, і їдь далі з богом... Щоб ти до свого села благополучно добралася.

— І щоб ти, дочко, зустрілася з своєю матір'ю. Бо хіба може бути для матері більше щастя? — І господиня, згадавши, мабуть, в цю хвилину й за свою дочку, розхвилювалася до сліз.

Малинка за ці дні звикла якось, зріднилася з ними, тому, обійнявши полячку, зворушено сказала:

— Може, так трапиться, що після війни ви будете в нашому краю... Я дала вам свою адресу. Приїжджайте... зустріну як найрідніших у світі людей. Передайте і тим полякам, що так мене зараз виручають, велике спасибі!

— А хіба ти, Катерино, чи твоя мати, коли б ми потрапили в таку біду, хіба б ви нам не допомогли?

— Допомогли б з радістю! — щиро сказала Малинка, і очі її теж зволожилися сльозами.

Того ж вечора хазяїн зробив все, як обіцяв: купив квитка, посадив її у вагон, ще раз побажав щасливої дороги, та на тому вони й розпрощалися.

На станції Дорогуж нишпорили, крім поліції та жандармерії, ще й таємні агенти. Малинка розшукала буди-

ночок, в якому мешкала потрібна людина, передала привіт від поляка та його дружини, і хазяїн сказав:

— Ну то і в мене переховуватись доведеться... Може, два, може, три дні. Я тебе тоді поведу до машиніста. Це наш чоловік, поляк... Але він жив років з п'ятнадцять на Україні і зараз туди водить поїзди.

Переховувалась Малинка два дні в сарайчикові на горіщі, де зберігалось сіно, а на третю добу десь опівночі її розбудив залізничник:

— Можна йти на станцію.

Сам він не підходив до паровоза, а тільки розказав Малинці, що робити, де їй треба ждати машиніста.

Так вона й діяла потім, залишившись одна. Непомітно дівчина підійшла до паровоза й почала ходити сюди-туди, доки її помітив машиніст, а помітивши, стиха спитав:

— Катерина?

— Катерина,— одразу відгукнулася дівчина.

— Так ось, слухай: стоятимеш біля паровоза. Я мушу для тебе вирити схованку у вугіллі... А коли пуцу великий пар, треба буде вибратись на тендер, залізи в те вугілля... І щоб нікуди з нього не вилазила, доки сам тебе не гукну.

Все було зроблено, як сказав машиніст. Він пустив густий пар, що непроглядно обкутав не тільки паровоз, а й перший вагон. Малинка встигла спритно вилізти на тендер і причаїтися у вугільній ямі. Вона чула, як шарудів залізною лопатою машиніст, набираючи вугілля й кидаючи його в розжарену топку. Чула, як цокотіли вагони, бачила, як миготіли в небі зірки, пропливали крони дерев, коли поїзд вривався в ліс. А потім знову видно було їй одне тільки небо над головою, зоряне-зоряне...

Так Малинка проїхала кілометрів з триста, а вже перед містом Мінськ гукнув її машиніст:

— Катерино, ти ще не заснула?

— Ні.

— То приготуйся. Перед містом я тормозну... Втікати-меш до лісу.

— Спасибі вам, дядечку! Ось у мене є трохи грошей, Варшавські друзі дали мені в дорогу. Візьміть!

— Залиш при собі. Не за гроші я це роблю. Ясно? Вони тобі ще й самій знадобляться в дорозі. Бувай! — І він загальмував і водночас пустив пар, який вирвався з таким шипінням, що глушив і затуляв навколо себе геть-чисто все.

Малинка вже не бачила ні прощального помаху його руки, не чула й слів, які він їй говорив. Тримаючись за поручні, вона швидко зіскочила з паровозних східців і помчала до лісу, сховавшись у його густій зелені.

Незабаром вона вийшла на дорогу. По обидва боки цієї дороги тягнулися невідомо коли вириті канали з глиняним ґрунтом, сповнені чистою, мов сльоза, водою. В ній, наче в дзеркалі, відбивалася сита трава й лісові квіти, покроплені передсвітанковою росою.

Малинка зупинилась і, озирнувшись навколо, почала умиватися, бо обличчя її, мов у шахтаря із забою, забруднилось дорожнім і вугільним пилом. Скинула з себе й хустину, випрала, витерла потім обличчя, витрусила й з одягу пил, та вже тоді, перескочивши через каналу, заглибилася далі в гущавину й відчула, як її знемагає втома і особливо сон.

Звично вибрала для себе підходяще місце, намостила під голову зеленого гілля замість подушки і тільки прилягла, як одразу ж і заснула.

Не бачила, коли багряніла на сході ранкова зоря, не чула співів пташок, не розбудив дівчину навіть дятел, що вистукував у дубовий стовбур, під яким вона спала. Проснулась лише від дотику руки, що легенько торкнулася до її хустинки...

Здрігнула, злякалась. Широко відкритими очима оглядала двох молодих хлопців, що стояли перед нею з лозяними кошеллями, які були майже повні добірних білих грибів.

— Хто ти, дівчино? Чому тут ночуєш? У лісі?

Дівчина, нічого їм не відповідаючи, мовчки, але з помітним ще страхом розглядала невідомих хлопців.

— Ти не бійся нас,— сказав той, що розбудив її перший.— Якщо втікаєш від поліцаїв, то говори правду. Ми тобі допоможемо.

Хлопці були одягнені в полотняні штани й легенькі липові личаки, майстерно, добротнo сплетені й закріплені вірвовочками на ногах. Довгі й теж полотняні сорочки, підперезані в'язаним шнурком, спадали їм майже до колін. Юнаки дивилися на неї співчутливо й жалібно. Малинка заспокоївшись, довірливо сказала:

— Не буду перед вами критися. Скажу правду: втікачка я з Германії. Добрі люди, спасибі їм, досі мені в дорозі допомагали... А сама я родом з Подніпров'я. Жила в селі Липовому, вчилась у школі. Нас, дівчат, забрали німці

з рідного села, силоміць одвезли до Германії. Робила на заводі... четверо нас вирішили втікати... Ну, там моїм подружкам не пощастило... Їх піймали жандарми з собаками... А я ось йду вже звідти другий місяць. Оце я вам, хлопці, правду кажу. Привіз мене сюди під Мінськ польський машиніст. Гроші я йому давала — віддячити хотілося, ну, він не взяв ні копійки...

— А гроші де брала?

— Трохи зберегла з тих, що мені виплачували за роботу, а то ще люди допомагали. Вони і харчі давали в дорогу. А один поляк літній квитка мені купив і посадив навіть у вагон...

— Ну ось, дівчино, поляки тобі допомагали — спробуємо допомогти й ми, білоруси. Ти нікуди звідси не йди. Ми прийдемо до тебе години через дві. Добре?

— Спасибі вам, хлопці. Я нікуди... Я тут вас ждатиму.

Не прощаючись, юнаки з своїми кошелюми зникли в гушавині, а Малинка почала терпеливо ждати їхнього повернення.

Хлопці справді не підвели. З'явилися вони вже без корзин. Зраділа їм Малинка, ніби молодшим братам. Принесли вони з собою загорнутий у чисту полотняну ганчірочку шматок сала й краєць хліба.

— Їж! Мабуть же, зголодніла?

— Я можу й потерпіти, — засоромившись, відповіла дівчина, — я потім... їстиму...

— Чому ж потім? — настоювали хлопці. — Ти зараз їж, а потім підеш з нами... в село...

Знову щось схоже на острах промайнуло в дівочих очах і знову довелося її заспокоювати:

— Ти все-таки боїшся нас? Підемо до хороших людей. Про тебе ми вже їм сказали... Ти їж, ми подождемо, — і вони навіть одійшли далі, щоб дівчина їх не соромилась, і собі в жмені зривали чорницю, що росла тут не окремими кущиками, а вкривала землю рясними заростями, особливо в тінистих зволжених місцях хвойно-листяного лісу.

Малинка, звична до подорожнього заощадження, з'їла тільки частину окрайця й невеликий шматочок сала, а решту поклала собі в торбу щоб вистачило їжі надовше.

Хлопці, спостерігаючи за нею, підійшли вчасно, пригостили зірваними ягодами і тільки тепер, спитавши в дівчини її ім'я, сказали:

— Ну що ж, Катерино, мабуть, підемо?

— Можна,— ласуючи стиглі ягоди чорниці, підвелась Малинка й рушила слідом за хлопцями. Йти довелося недовго. Незабаром серед лісу з'явилися перші сільські хати з городами, з латочками озимого жита, обгородженого довгими жердинами.

Хлопці зайшли на одне подвір'я і стежечкою попрямували до ганку, де вже їх чекала привітна господиня-білоруска.

— Заходьте, заходьте! — припрошувала вона, оглядаючи з цікавістю дівчину, гостинно та широко розчиняючи перед нею хатні двері.— Будьте, як дома!

Ласкавістю й добротою очей ця білоруска нагадала Малинці рідну матір. Так же просто, як мати, була одягнута в рясну спідницю й ситцеву кофточку, пов'язана білою хустиною з голубою каймою по краях. Вона нічого не розпитувала в дівчини, бо їй уже, мабуть, розказали хлопці, а заходилася поратись біля печі, де в неї одварювалась у чавунчику бараболя й смажились у каструлі назбирані хлопцями гриби, сповняючи хату ароматом, який викликав у всіх неабиякий апетит.

Коли страва була готова, господиня накрила скатертною стіл, поставила миску з картоплею, подала смажені гриби, накраяла хліба, витягла з погребка квашеної капусти та помідорів...

Коли всі випили по чарці, господиня, швидко охмелівши, сказала, дивлячись на Малинку:

— Настраждалася ти, Катерино, в тій проклятій Німеччині. Дай боже тобі швидше в рідні краї добратися, щоб ти з матір'ю зустрілася... з людьми тамтешніми. Ну, маю і я горе від німців. Незабутнє горе! — сказала господиня, і очі її враз зволожились сльозою.— Мала я дочку і зятя — вчителями були обоє, працювали... і дітки в них були. Тільки б жити та радіти мені на старість... Та не довелось... Нагрянули вночі, забрали їх обох... і діточок забрали... і всіх... всіх розстріляли...

Вона закрила кінчиком хустки очі. Плечі затремтіли... В гіркому риданні затіпалась... Ніхто не говорив їй втішливих слів. Хіба ж є такі слова, що могли б заспокоїти в такому горі? Схиливши голови, затихли хлопці. Сиділа мовчки й Малинка, яку завжди хвилювало людське горе. У неї в очах так само було повно сліз, і їх не витирала вона, а тільки дивилася на нещасну матір, глибоко їй співчуваючи, а по щоках текли й падали на скатертину пекучі сльози, що їх вона не в змозі була стримати.

Трохи заспокоївшись, жінка сказала:

— Оце й таке. Тільки розстроюю... У тебе свого горя немало... Чи у вас там, на Україні, чи у нас тут, у Білорусії, всі ми потерпаємо від німців... І страждання одне, і доля в нас однакова. А не коряться їм наші люди... і не коритимуться повік!.. Уже в нашій Білорусії об'являються партизани, захисники наші, і з кожним днем їх стає все більше та більше.

Три дні прожила в білоруски Малинка, як у рідної мами, а на четвертий господиня сказала:

— Сьогодні хлопці проведуть тебе опівночі на станцію до мого родича. Він на залізниці робить і має добрі зв'язки з машиністами. Попросить їх, то тебе знову якийсь підвезе.

Вночі прийшли, як і домовилися, хлопці-білоруси. Малинка з господинею поцілувалась, і лишила дівчина, може, й назавжди, привітну хазяйку, що ласкою, людяністю своєю й добротою нагадувала їй рідну маму, до якої вона так поспішала з німецької чужини...

На станції все було підготовлено. Не відмовив своєму другові-залізничнику машиніст, взяв у дорогу подніпровську дівчину. Їхала вона цього разу не у вагоні і не в вугільній ямі тендера, а на тормозі, де звелів їй бути. Їхала отак цілісіньку ніч, а вранці прибули до Козятини. Потім добралася до Бобринська, а вже далі їхати поїздом не відважилась. Переждала, переховалася до ночі, бо це вже були рідні місця і вона боялася зустрітися з якимось поліцаєм, що міг би її впізнати й одвести в комендатуру.

Це чекання і цей день видалися для Малинки особливо довгими і тяжкими. Йшла полями й перелісками, не відчуваючи під собою ніг. Здавалося, що вона стала невагома, що йде не по землі, а летить, ніби пташина, під широким, безмежним і рідним небом.

Та хіба тільки небо і зорі так впливають зараз на Малинку. Їй здається, що й повітря навколо чисте, пахуче — вдихай його на повні груди, пий щедро, як дорогоцінний бальзам, набирайся сил і здоров'я! Навіть трава тут пахне якимось особливо, по-домашньому. І коники сюрчать інакше... І так урочисто бринять співи жайворонків у вишині, ніби й вони радіють її поверненню з чужинського краю і вітають, подаючи їй вість дзвінками голосами.

А яка ж то була радість, яке невимовне щастя охопило дівчину, коли вона вийшла на узлісся й перед її очима

постав у всій своїй величі й красі омріяний, довіку незабутній Дніпро!

— Невже це все я бачу своїми очима? Невже я знову в рідному краю? — промовляє Малинка, мов зачарована, не в змозі ступити й кроку.— Невже я знову в рідному краю? — І вона розгортає руки, ніби чайка крила, й біжить, біжить уперед, збиваючи з трави росу, потім знеможено падає й цілує рідну землю...

...В берегах пропливала тиха-тиха дніпровська вода. Шугали над рікою з сумовитими криками білі чайки, падаючи з висоти, і підіймалися знову в повітря, тримаючи в дзьобику блискучу рибинку. Дівчина стежила за польотом чайок, милувалася водою й надбережними гаями, милувалась сонцем і широчінню неба, і, мабуть, від всього, що вона зараз бачила, більше й більше розчулювалася, і, не в змозі стримати свого хвилювання, промовила найзавітніші слова, що вирвалися в неї з глибинних тайників душі.

— Рідний край... ріднесенький краю мій! — вимовляла вона в якомусь екстазі радості й захвату.

Очі налились сльозами, затуманили зір. Не втирала їх. Сприймала залюбки, як сокровенний дар своїх почуттів, як найприємніше в житті розчулення.

Трохи отямившись, Малинка витерла сльози й пішла до лісової дороги, що прослалася до її рідного села Липового.

Десь на старому дубі чи на бересті, а може, й на отих високих розлогих ясенах, примостилася пара горлиць і туркотять, туркотять.

— Милі мої горленята! Дорогесенькі! — стиха вимовляла найласкавіші слова, боячись їх сполохати...

В цю хвилину пригадався Малинці Антон Чапела, і зустрічі з ним у цьому лісі, і милування, і поцілунки. І все-все, що говорив він їй, і все-все, про що вони мріяли разом...

Він з'явився в спогаді, наче з того світу, якимсь раптово кресонув її по серцю, завдавши болю й пекучої журби.

— Може, десь і є він живий, але ж я про те нічого нічого не знаю, не відаю.

З'явився перед нею Антон Чапела світлим образом і поволі, непомітно ніби потонув у гущавині, бо її увагу прикували до себе мирні горлиці. Їх так само перед війною разом слухали, і це вона пам'ятає й забути не зможе ніколи. Ці птахи викликають у неї особливу ніжність і любов.

Але що таке? Хто їх сполохав? Кого помітили вони з

ясеневої вершини? Людину? Птаха-хижака? А може, долинув до них її власний щепіт і вони зняли з гілки, пірнули в рясну зелень, одразу загубившись в ній.

Малинка уважно оглянула навколо себе ліс, нікого там не помітила, але, обережно ступаючи, пішла тією ж гущавиною далі.

Вона уявляє, як підійде до першої від лісу хати, розчинить хвіртку, ступить на рідне подвір'я, піде стежечкою, обрамленою споришем, до ганку, а з хати вже вискочить, якась безтямна від радості, мама, скрикне: «Катю! Донечко моя!..»

А може, крику й не буде. Може, матінка без єдиного слова, тільки вся в щасливих сльозах кинеться до неї і, пригорнувши до своїх грудей, жалібно й мовчки обцілюватиме її обличчя, і лоб, і очі, навіть плечі, обливаючи те все сльозами, а сама тремтітиме, мов осиковий листочок під вітерцем, од нежданої зустрічі, великого й раптового потрясіння і щастя. А вона, Катя, дивлячись на зворушену матір, сама не втримається й заплаче... І слухатиме уривчастий від хвилювання, рідний голос, сповнений великої журби, болю і водночас щастя за неї, єдину дочку, єдину свою кровиночку.

«Та я ж тебе ждала-виглядала день у день... Та я ж за тобою, мабуть, всі сльози виплакала, а тебе ж нема та й нема!..»

«Ось же я стою перед вами, мамо».

«А може, це все тільки сон?» — непевно запитає старенька і знову хапливо обійме, пригорне до себе Катерину, немовби хтось лихий і сторонній забиратиме її від неї.

«Заспокойтеся, мамо. Тепер я знаю, що мені треба робити», — скаже Катерина. І сама собі дивується, що так уявно постала перед нею рідна мама і розмова з нею...

Дівчина зупинилася, подумала:

«Чого ж я пробираюсь глушиною? Вийду, мабуть, на дорогу, так швидше дійду до села».

І Малинка рішуче виходить з кущів. Глянула в один бік, глянула в другий — ніде нікого. Пішла далі так, ніби ходила базарювати в Сокирне і зараз поверталася до себе додому в Липове.

Ось дівчина минула горбочок з крислатими берестами та кленами, минула й примітну полянку, зарослу молодими берізками, а там дорога, в'ючись між деревами, веде через її рідне село Липове. І вона буде вдома.

Малинка вже не йде — біжить. Якась невидима сила

ніби підхоплює її під руки й несе вперед. Тільки серце починає битися частіше, бурхливіше — не зважає. Очі стають гострими.

Ось до того старого дуба вона домчить — і видимою стане їхня хата.

«Швидше!.. Швидше!.. Дарма що так б'ється серце... Дарма що від бігу їй перехоплює подих — аж темніє в очах. Вона потім перепочине, і все буде гаразд... Все буде гара...»

Добігає до завітного дуба, вдивляється пильно, гостро, жадібно, але не бачить рідної хати. Не видно й інших хат. Чорніють тільки руїни та згарища.

Відразу зів'яла... Наче вдарено її важким кулаком у груди.

Аж присіла на горбик дівчина від того болю, вимовляючи:

— Хата!.. Звідси ж видно було нашу хату, і садок, і палісадник... І навіть квіти видно було...

Гострим болем зайшлося серце, ніби його безжально оголили, висипавши їй в роз'ятрені груди повне горнятко пекучого жару...

— Ма-а-а!.. — вирвався з дівочих грудей разючий, майже нестямний крик, і Малинка вже не пам'ятає сама, як упала під тим дубом на траву й зайшлася в гіркому й безутішному риданні...

43

...А дуб стояв над нею й над молодим навколишнім підліском непохитно-міцний, кряжистий, байдужий до людського ридання, уп'явшись в землю чіпким корінням. Замолоду він, живлений ситим ґрунтом, розгонисто шугонув у височінь, обігнавши своїх ровесників, і там на привольнім просторі, під щедрим сонцем і теплом розгорнув на всі боки свою буйну й потужну крону.

Стовбур його, посічений глибокими шрамами, вкрив сірвато-зелений оленячий мох. Спокійний, омитий ще з ночі росою, дуб стоїть, ніби зачарований, ще не розбурканий вранішніми вітрами. Все тут спить. Але не сплять лісові квіти, бо їхній цвіт уже тягнеться до сонячного проміння, шукаючи в ньому життєдайного тепла і доброї ласки. Прокинулись метушливі, непосидючі синички. Ось одна з них перелетіла з дуба, сіла на ліщинову гілочку й почала виспівувати. І той пташиний спів увірвався раптом до дівочої

чої свідомості, несподівано пригасив ридання, повернув дівчину до дійсності.

Малинка витерла сльози, глянула в бік ліщини й побачила маленьку співачку. Не сполохавшись, пташина сиділа на тоненькій гілочці й, озираючись навколо, виспівувала свої дзвінкі мелодії. Не відриваючи очей, Малинка дивилася на жовту сорочечку, прикрашену чорним галстучком, і дівчині здалося, що вони вже бачилися з нею й раніше і зараз зустрілися, як давні знайомі. Слухала Малинка цей спів залюбки кожної весни і літа чи отут, у лісі, чи в селі, особливо взимку, коли хуртовина примушувала оцих зголоднілих пташин прилітати до людських осель і добра Малинка підгодувала їх хлібними крихтами, а іноді й жменькою пшінця.

Чимсь теплим, звичним і дорогим війнуло на душу дівчині від цього, знайомого їй з дитинства, співу, і вона, забувши на хвилину про своє горе, звернулася до пташини, ніби до вірної подружки:

— Синичко-сестричко! Гарнісінька моя! Це ти? Ти? Не забула? Ще пам'ятаєш мене? — вимовляла дівчина ласкаві слова, наче пташина могла зрозуміти її мову й відчувати увесь біль, відчай і горе, що так несподівано звалилися на неї біля рідного села.

Малинці хотілося з кимось поділитися, комусь розказати про своє невірницьке життя, як поневірялась на тяжких роботах, як мріяла про рідний край, як зважилася нарешті втікати з неволі разом з подружками...

І знову з'явився перед нею образ Антона Чапели, з'явився настійно й так уявно, ніби сидів він зараз перед нею і йому поспішала Малинка розповісти про все, все, що пережила вона за цей час у далекій німецькій стороні. Ночувала по чужих лісах, ночувала не раз і в полі. «Прості люди, спасибі їм, оберігали мене, допомагали їжею й порадами. Чуєш, Антоне? Скільки я всього натерпілась за дорогу? Та я вірила, мріяла швидше добратися до рідного лісу, до нашого села, щоб побачити маму, родичів, розпитатися в них про тебе, Антоне. Я ж нічого не знаю, де ти. На якому фронті? Коли проводжала тебе в армію, пам'ятаєш, під цим дубом ми з тобою прощалися? На прощання ти мені сказав: «Живим лишуся після війни — повернись до тебе. Жди мене, Катю!» І ось під цим дубом я одна. Сиджу й дивлюся: де моє село? Де моя матінка? Де? Де?..»

І знову затремтіли губи, а очі налилися горькованими сльозами.

«Тяжко мені... Ой як же тяжко!..»

І вже не уявний Антон Чапела, а віковий дуб так само непорушно й тихо стояв над дорогою, ніби стародавній мудрець, збагачений віковим досвідом, прислухався до дівочої сповіді, до болю й гіркокого безутішного ридання...

...Отямилась Малинка, затихла, озирнулася навколо.

«Чого ж я тут сиджу? Одна... Нікого ж нема... І його немає зі мною, а я скаржусь... Тільки синичка слухає... Та й вона вже кудись відлетіла... І не чути горлиць... Може, хтось їх сполохав?»

Малинку огорнув страх — відчутний, тривожний... Аж стало холодно в грудях... Озирнулася знову навколо, пильно шарячи очима по кущах і по дорозі, що вела до села. Ніде нікого. Тиша і спокій. Але тривога й страх не згасають, а з кожною хвилиною збільшуються в ній і зростають.

«А може, десь тут іще лишилися карателі — фашисти?»

Ця думка, з'явившись, уже не залишає дівчину в спокої. Їй уявляється, як ітиме вона безлюдною дорогою і раптом з кущів почується грізний окрик: «Хальт!» На дорогу вийдуть із засади німецькі автоматники... Малинка підсвідомо торкнулася прихованої зброї.

«Ну чому ж я так злякалася? Нікого ж нема... Ніде анікогісінько... І німці, мабуть, давно вже пішли звідси... Спалили село й пішли далі».

Але зараз ніби було їх двоє в душі: одна — розважлива й розсудлива, а друга — неспокійна, огорнута страхом і тривоگوю, і ця, друга Малинка, вчасно хотіла застерегти й наче докоряла отій, першій, справжній Малинці: «Як? Ти стільки зазнала горя, поневірян у важкій дорозі. Твоїх подружок піймали німці, й невідомо, що з ними сталося. Може, їх уже й на світі нема? Тобі пощастило. Ти пережила вже страх і тривоги, голод і поневіряння... І ось тепер, коли дійшла вже до рідного краю, побачила рідні місця, рідну землю, ти можеш необачно потрапити знову німцям до рук, щоб вони тебе повернули в німецьку чужину. Отямся! Зупинись! Тут вони можуть іще шастати в лісі, шукаючи партизанів, і невідомо, як обернеться твоє щастя. Доки не пізно, ховайся в кущах, перебудь до вечора, потім глянеш на все, що зробили вороги з твоїм селом і твоєю хатою... Отямся!» — уперто наказувала, ніби вірна подружка, ота друга душа і цим розсердила справжню Малинку.

«Що ж це я так злякалась? Коли вирушала з Німеччи-

ни додому, то знала, що всяке може зі мною трапитись... Може, й не дійду! Але я пішла, бо нестерпною була для мене неволя. І зараз, коли я вже стою перед рідним селом, хіба можу я бути спокійною, щоб не побачити на власні очі, що вони тут, гади, накоїли? Я мушу йти!.. Я мушу бачити все сама власними очима. Іду!..

Коли ж щось трапиться небезпечно, захищатимусь. При мені ж є зброя»,— вирішує Малинка і, тамуючи в собі недавній страх і тривогу, рішуче йде дорогою вперед.

Знову з'явилася синичка, і знову в гущавинах озвались горлиці, мирним турчанням зустрічаючи красу подніпровського лісу, осяяного ранковим літнім сонцем, п'ючи з трав, квітів і рясної зелені дерев теплу, чисту, мов сльоза, передсвітанкову росу.

44

Хмари з'явилися з-за гір густі, сизі, навальні. Вони важко перекочувались через вершини, як морські вали через прибережне каміння, бунтувалися під вітрами, пирились, заступаючи собою зорі й швидко темніюче небо, в якому спалахували часті й короткі блискавки, супроводжувані такими лункими громами, ніби в глибоких ущелинах і в самих скелях раз у раз вибухали найпотужніші бомби... Впали перші дощові краплини, спочатку поодинокі, й, набираючи розгону й рясноти, швидко перетворювались у страшенну зливу. Оскаженіло, з шумом і плескотом ринули з гір численні потоки, змиваючи на своєму шляху дрібне каміння, посохлі трави і навіть звалене дерево, що, чіпляючись гілками й корінням за гранітні брили, не могло біля них утриматись, незграбно переверталось, продовжуючи свій шлях до розбурханого моря.

У гірській природній печері, де розташувався зараз штаб батальйону, під стіною височів уступ, на якому стояла гільза від снаряда, тьмяно освітлюючи карту, розстелену замість стола на камені, і передчасно посивілого командира, що, схилившись, уважно розглядав ту карту, знайомлячи водіїв машин з бойовою обстановкою на одній з діляниць фронту.

— Не хочу від вас критися, бо ми воюємо вже не перший день. Говоритиму правду. Ось тут, у районі Армянська, наша батарея потрапила в оточення. Хлопці ще тримаються, але в них обмаль боєприпасів. Треба доставити, інакше вони можуть загинути. Всі ви розумієте: це і для

вас так само великий ризик, бо дорога обстрілюється... Може, й не всі машини пройдуть, але в нас іншого виходу немає.

Командир, одірвавшись од карти, глянув на обличчя водіїв машин. Першим озвався старший сержант Антон Чапела:

— Такого не можна допустити, щоб солдат солдатіві не допоміг у біді. Мусимо пробитися, підкинути хлопцям снаряди на батарею.

Антон Чапелу підтримали інші водії.

— Товаришу командир батальйону! Хіба нам уперше ризикувати на війні?

— Не залишимо товаришів.

— Єсть, доставити снаряди на батарею!

— Я так і думав,— сказав командир батальйону.— Ти, Чапела, як більш досвідчений, будеш їхати попереду. За тобою — інші. Ясно?

— Ясно, товаришу командир!

— От і добре. Гаяти часу не будемо. Щасливої вам дороги, товариші!

Гроза не вщухала. Поривний вітер, здавалося, був більшим. У шум дощу вривалися спалахи блискавиць, і тоді на якусь мить видимими ставали і гори, і бурхливе море, і ряснота зливи...

А над усім простором чулися вслід за блискавками гукі переказу грому, що особливо відлунювали у вічно мовчазних горах.

— Ну і видалась нам нічка! — промовив Антон Чапела, позираючи в зовсім потемніле небо.— Оце ми приймемо холодний душ, щоб у машині не дрімалося.

Через якийсь час на дорозі з'явилися автомашини з синіми вогниками фар, навантажені боєприпасами. Попереду, як було наказано, мчав на повній швидкості Антон Чапела. Не відставали від нього й інші водії.

Дорога слалася в гори, позначена, як кажуть водії, «тещиними язиками», крутими поворотами, об'їздами, й була небезпечною і важкою при такій швидкості, бо найменша неточність загрожувала трагічною катастрофою.

Праворуч нависали кам'яні брили, стрімко підводячись угору. Ліворуч білили огорожувальні стовпчики, а часом і невисокі захисні опори, за якими спадали круті урвища й глибокі ущелини. Тому зір у кожного водія був гострим, а сильні руки трималися на кермі звично і вправно.

Стишилась гроза, та не вщухав буряний вітер. Він гнав

навали хмар, мов табуни здичавілих вороних коней, і вже не тут, у горах, а там, над бушуючим морем, лютували блискавки й гуркотіли громи, здіймалися піняві гребені хвиль, освітлені лише на мить, і відразу ж зникали в темряві ночі.

Хоч уже в горах і не було дощу, а з скелястих вершин все ще шумливо стікала вода, утворюючи часом калюжі, що їх розбивали колеса автомашин, скроплюючи щедро на обочинах придорожні трави.

Та як тільки з'явилися на гірському перевалі синенькі рухливі вогники фар, одразу ж вдарила ворожа батарея.

«Невже, гадюка, влучить?» — ніби блискавка, майнула в голові Антона Чапели думка, мимоволі обдавши його неприємним холодком. Та він не зменшив швидкості. Тільки руки його міцніше стисли кермо та до краю напружився слух.

Раптом осяйним блиском пронизалася темрява, й відразу ж ліворуч почувся сильний вибух, яким струсонуло землю.

— Пронесло! — полегшено зітхнув Чапела і навіть оглянувся в той бік, де вибухнув снаряд. Але там уже була тьма густа й мовчазна, як і раніше.

Знову напружено вдивлявся поперед себе на тьмяно освітлену дорогу, й чомусь несподівано пригадалася Антонові інша лісова дорога, в рідному Подніпров'ї, пригадався й віковий дуб над тією дорогою, кряжистий, могутній, високий... І коли його вікові ровесники були вже в спокої, він, вищий за них, ще верхів'ям своїм прощався з призахідним сонцем і злегка шумів лише окремими листочками...

Майнув перед ним раптовою згадкою і образ любимої Малинки, коли він, схилившись над нею, ніжно-ніжно цілував її в червоні, мов пелюстки лісової герані, губи...

Несподіване видіння обривається, ніби поринає в непроглядний туман. Тільки лежить перед очима та ж дорога, тьмяно освітлена, небезпечна, над якою знову свистить снаряд. Свист його зростає з кожною секундою, наближаючись з темряви — тугої, густої, і так сичить, ніби спереду в нього не повітря, а величезний брезент невидимою силою розривають навпіл. Дивний, моторошно жахливий звук, до якого, здається, ніколи не звикнеш.

«А цей же промчить через дорогу?..»

...І в цю ж секунду блиснув такий вогонь, що Чапела мимоволі зажмурих очі, бо відчув, як разом з тим вог-

нем пролунав вибух і його трьохосну машину ЗІС-6, ніби іграшку, відкинуло до обочини...

З гір полетіло зрушене каміння, земля. Повітряною хвилею знесло капот, пробивши його осколками в кількох місцях. Машина зупинилась.

— Живий, Антоне? — почув Чапела знайомий голос водія, що рухався слідом за ним.

— От же гади! Зустрічають нас такими гостинцями, — відповів старший сержант, хряпнувши дверцятами кабіни. Тут же зупинилися й інші водії. Хтось із них сказав:

— Може, переждати трохи, доки вщухне обстріл? Тут ось наче ми й за горою...

Ці слова ніби обпалили відразу Антона Чапелу.

— Оце були б ми добрими солдатами, коли б за горами ховалися, а наших товаришів лишили в біді. Ти ж чув, що нам говорив командир батальйону? Німці насідають, а в наших артилеристів немає снарядів. Ні, не будемо ждати, доки вщухне обстріл. Зараз глянемо, чи полагодити можна. Якщо ні, то візьмемо машину на буксир — і вперед! Вперед! Бо кому потрібні ті снаряди, коли артилеристів усіх переб'ють? Так я кажу, хлопці?

Почувся серед водіїв голос:

— Ти, Антоне, давай! Ти діло роби!

Антон витягнув з кишені електричний ліхтарик, освітив мотор, біля якого скупчилися всі водії.

— Добре, що тільки так обійшлося, — промовив старший сержант, розкладаючи просто на землі інструменти, вкладені у брезентову сумочку з кишеньками. — Це ми зараз все поставимо на своє місце.

Біля мотора заходилося працювати відразу кілька вправних рук. Хтось з водіїв сказав:

— Хоч би ти, Антоне, розказав нам якогось анекдота, щоб веселіше було.

— Анекдота? — навіть зрадів такій пропозиції Чапела. — Можна й розказати. Але який? Хіба оцей? Значить, так. Двоє п'яних сперечаються на вулиці: «Я кажу: це — сонце!» — «Ні! Це — місяць». — «Сонце!» — «Яке ж це сонце? Коли це — місяць!»

Підходить до них третій. Питаються в нього: «Скажи, чоловіче добрий: це — місяць у небі чи сонце?» — «Я... я — нетутешній».

Щирий, дружний сміх пролунав над дорогою.

— Я потім... Потім ще вам розкажу, а зараз швидше працюймо. Гаятись не можна.

Приладнали капот, закріпили одірвані електричні проводки, перевірили рівень мастила, оглянули бензиновий бак.

— Все в порядку. Можна їхати далі.

Чапела сів за кермо, включив мотор, увімкнув електрику, і засвітилися лампочки синенькими вогниками.

— Вперед, товариші! — почувся його знайомий голос.— Вперед!..

Машини рушили в подальшу путь, назустріч небезпеці, обстрілам, а може, й смерті..

45

Тепла, прозора й лагідна хвиля напливає на берег, ніби голубить, ніжить і обцілює гальку, вкриваючи її білим солоним мереживом піни, що одразу й тоне, лишаючи по собі тільки зволожений слід.

Тут же, поблизу берега, лежить непорушно важке каміння, затоплене водою, густо вкрите яскравим зеленим мохом. Під кожною хвилькою пропливає той мох, ніби жива істота, дихає, ворухиться, а одірватися не може, прикутий до каменя цупкими черепашками. Та на море зараз ніхто не дивиться.

Нове поповнення водіїв автомашин, що прибуло в батальйон, уважно слухає старшого сержанта, розмістившись по кам'яних брилах, хто як може.

— Ось ви мене спитали, за що мене нагороджено медаллю? Можу сказати.— І Антон Чапела, затаючись махорковим димом, почав свою розповідь:

— Значить, так. Я і мої товариші водії машин представлені тут, у батальйоні... до нагороди медаллю «За відвагу». Нам п'ятьом ще присвоєно гвардійське звання. А за які такі діла, спитаєте ви? Скажу. Везли ми боєприпаси на батарею, яка в районі Армянська потрапила в оточення. Ніч. Дощ. Противник б'є по наших машинах снарядами... А знаєте, як це на нерви діє? Один пролетів, а другий свистить у повітрі, і не знаєш — пролетить чи влучить. Ну, ми не зважали. Нам роздумувати було ніколи... Ми собі мчимо вперед на повному газу, бо в нас такий наказ — снаряди доставити на батарею, і ми розуміємо: треба виручати товаришів з біди. Гармати ще є, а снарядів нема...

Обривається розповідь, бо всі почули стривожений голос молоденького штабіста:

— Старшого сержанта Чапелу — до командира батальйону!

Через хвилину він уже стояв у землянці, козирнувши за всіма правилами військового статусу.

— Підходь ближче, Антоне, — сказав якимось тепло, побатьківському командир. — Буде тобі, Антоне, нове завдання.

Спостережливий Чапела помітив, що голос командира хоча й був ласкавим і спокійним, але у всій його постаті й рухах відчувалася велика втома. Мабуть, не спав і цієї ночі, бо під червонуватими очима виразно лягли трохи припухлі синці.

— До нас у батальйон прибули ще трьохосні автомашини ЗІС-6 і дві нові цистерни — місткістю до трьох тисяч літрів. Прибуло також нове поповнення водіїв. Ти, Чапела, як найбільш досвідчений, сядеш на одну з цистерн. Для другої підбери когось з нових водіїв — достойного хлопця... Ти знаєш, кого треба.

— Підберу, товаришу командир!

— От і добре. А тепер слухай! — І обличчя в командира спохмурніло. — Німці почали бомбити Севастопольський порт. Патрулюють і над морем вдень і вночі. Кораблям уже не можна ходити своїм рейсом. Отже, лишається один вихід — доставляти пальне в Севастопольський порт тільки підводними човнами і то вночі або на світанні.

Можливо, в Севастополі, ще є якісь запаси бензину в бочках, що доставили туди раніше по залізниці. Одним словом, нам потрібне пальне у всякій тарі: в бочках, цистернах... Нічим не гребуй. Бери все, що можна взяти. Ти, звичайно, знаєш, де міський порт?

— Знаю.

— Попереджаю: дорога обстрілюється так само. Обстановка, як бачиш, складна. Небезпека з кожним днем зростає, а в нас іншого виходу нема. Поранені ждуть евакуації до Новоросійська. Нам пальне вкрай необхідне, і його надалі треба брати з підводних човнів.

— Що ж, товаришу командир батальйону, коли треба — будемо брати пальне вночі або на світанку. А щодо обстрілу — нам до цього не звикати. Ми вже спробували обстріли, коли возили снаряди на батарею.

— Знаю! — сказав командир. — Тому й обираю зараз вас... Вам сьогодні надвечір, не гаючи часу, доведеться вирушити в дорогу. Визначай сам, кого взяти з собою.

— Єсть! — козирнув Чапела і вже ладний був залишити

землянку, коли командирська рука легенько лягла йому на лікоть.

— Сідай, Антоне! Живемо з тобою фронтовим життям... Ніколи навіть поговорити про щось душевне. І до нагороди тебе представляв, і наче відомий мені давно, а от і досі не знаю, чи ти одружений... чи є в тебе сім'я...

— Думав одружитися... та якраз перед весіллям почалася війна... Все діло й поламалося...

— Розумію... Десь лишилася дівчина... Любиш її?

Чапела несподівано почервонів, схилив голову, не відразу відповів:

— Якщо збирався одружуватись, то, значиться... все в порядку...

— Де ж вона зараз? — поцікавився командир.

— Не знаю. Тоді була вдома, як ішов до армії. А тепер... — І Чапела підвівся, бажаючи припинити невчасну розмову.

— Однакова у нас доля, — сумно промовив командир. — Я теж не знаю... Була в мене донечка Аза... Поїхали ми в гості до моєї матері в село... Тепер не знаю, що з ними, де вони і чи живі... Там тепер німець.

Чапела дивився, як засмутилося обличчя в командира Черниша і по щоці скотилася непрошена сльоза, яку той витер долонею.

— От, бач, розчулився... Хіба ж я один такий зараз? Багато фронтовиків нічого не знають про своїх рідних. Я тобі, Антоне, ще хочу сказати... У дорозі всяке може статися. Коли потрапиш у скрутне становище — сам приймай рішення, як тоді діяти. Ти вже воїн обстріляний, сміливий, розсудливий...

— Перехвалюєте мене, товаришу командир.

— Ти від того не злиняєш...

— І то правда, — скромно сказав Антон і, підвівшись, запитав: — Можна йти?

— Хай вам щастить сьогоднішньої ночі!

— Спасибі! — І по кам'яній підлозі чітко процокали каблучки його кирзових чобіт...

Антонові Чапелі були знайомі й дорога в Севастополь, і саме місто, в якому перебувала якийсь час їхня автобаза, тому й зараз, одержавши нове призначення, він рухався в автоколоні першим, а за ним слідом уже мчали, не відстаючи, інші водії.

Цього разу ні снаряд, ні міна не впали на дорогу. Зате Антон Чапела й інші водії помітили, як удалині, там, де

було місто, стояли, не вгасаючи, світлі марева — і для всіх було ясно, що Севастополь бомбили німці і що то горять зруйновані, охоплені полум'ям будівлі міста.

Двічі колону зупиняли нічні патрулі і, перевіривши документи, пропускали машини далі, до порту.

Пожеж ніхто не гасив. Вулиці були порожні. Люди ховалися, де хто міг. Вогонь бушував, пожираючи все, що могло горіти. Рушилися стіни, стелі, дахи... І в безладних купках виднілись тільки палаючі рами вікон, дверей, поні-вечені ліжка, меблі, картини, звисаюча арматура водогінних труб, зігнуті балки, перекриття, бите скло, розбитий кухонний посуд, напівзгорілий одяг...

Все це лежить гарячими купками, горить, димить, до-тліває, нікому зараз не потрібне.

— Що роблять? Що вони, гади, роблять? — вирвались гнів і лютість з душі обуреного Чапели.

Та раптом він помітив, як захиталася і рухнула перед ним тилова стіна палаючого будинку й гаряче каміння з неї бризнуло аж на середину бруку.

— Обережно, хлопці, — попередливо гукнув Чапела че-рез дверцята кабінки до водіїв-новачків. — Дивіться добре на будинки, що горять...

— Дивимось, товаришу сержант!

І машини продовжували свою путь.

Незабаром всі вони прибули в порт.

Хоч не світився маяк і ніде жодного вогника, територія порту була осяяна загравами пожеж.

Антон Чапела знав тут, як кажуть, всі входи й виходи. Йому не раз уже доводилось брати пальне, тому він, оформивши документи, підігнав машини до підземного сховища в скелі, яке охороняв кремезний чолов'яга в червоноармійській формі, озброєний гвинтівкою.

— Тут і досі міститься склад? — звернувся Антон Ча-пела, підходячи до постового. Той оглянув старшого сер-жанта з ніг до голови і, не поспішаючи, спитав:

— А ти що, вже тут бував раніше?

— Доводилось.

— Бумажку від начальника по караулу маєш?

— Аякже! Що ж я — порядку не знаю? Чи вперше беру бензин? Ось! Дозвіл капітана, — простягнув розпорядження постовому. Звідкись взявся ще один озброєний вартовий, і перший, освітивши ліхтариком наряд, звер-таючись начальницьким тоном до свого напарника, ска-зав:

— Ось ключі. Простеж, щоб не вкинули на якусь машину зайвої бочки. Водії — народ бідовий... За ними дивись та дивись!

— Що ви, товаришу боєць? — обурився Чапела.— Ми не злодії!.. Візьмемо тільки те, що положено.

— Та я пожартував,— примирливо сказав перший постовий і по-дружньому заявив: — Закурити охота.

— Можу почастувати махоркою,— сказав Чапела, дістаючи з кишені вишитий Малинкою кисет.

Доки водії накочували по рейках у кузов бочки з палиним, караульний, поклавши біля себе гвинтівку, скрутив добру козячу ніжку, всипавши в неї мало не жменю махорки, і, прикуривши від запальнички, смачно зотягнувся димом, мружачи від задоволення очі.

— А ти, браток, звідки сам будеш? — запитав караульний, скоса глянувши на бравого водія.

— Я? — нащось перепитав водій і вже потім назвав своє ім'я й прізвище.— Антон Чапела, родом з Подніпров'я. Може, чув, село таке, зветься Липовим. Серед лісу живемо. А люди наші плавають і по річках, і по морях. Вважай, з діда-прадіда — водники.

— Ну, а я, і дід мій, і прадід, і весь рід теж біля Дніпра зростали... Ну, ось... Демидюки! Весь наш рід — Демидюки!..— І він заметушився, намагаючись виявити особливу люб'язність перед водієм.— От не ждав... Ну, скажи, скільки часу вже тут служу, а ти ось — перший земляк... з Подніпров'я,— навіть підморгнув йому по-змовницьки.— Зажди, я зараз...

Чапела не встиг йому навіть слова сказати, як подніпровець спритно зіскочив з каменя і, прихопивши гвинтівку, швидко зник у густій зелені чагарників. Ждати довелося недовго. Він так само несподівано виринув, тільки вже на його поясі спостережливий Чапела помітив флягу, а з кишені визирав загорнутий у газету краєць хліба, а з другої він виїняв залізну квартиру, в якій лежали розрізані й обчищені шматочки оселедця.

— Що це за зустріч, коли немає чого випити землякам? Так я кажу? Ну, в мене знайшлася, заради такого случаю, значиться, дещиця питва,— сказав Демидюк, прославши на камені хусточку для хліба й шматок газети — для оселедця.— Війна, браток, розкидала людей по різних, значиться, фронтах... Де наше Подніпров'я, а де Севастополь... А от же довелося нам здібатись... Вип'ємо ж, значиться, за зустріч!

На руку з флягою легенько лягла рука Чапели, урвавши булькання.

— Не п'єш, чи що? — здивувався подніпровець.

— За рулем...— коротко пояснив водій.— Дорога гірська, кручена...

— А ти що, слабий на голову?

— Давня звичка: сів за руль — у рот ні рiски!..

— Ну да, хто як навчений... А я вип'ю... за тебе вип'ю... За твоє здоров'я... Щоб ми в рідній стороні після війни з тобою зустрілися... не каліками...

— Пийте на здоров'я!

— Жаль, значиться, що тобі не можна!

І він, приклавши флягу до губів, єдиним духом випив нерозбавлений спирт, крякнув, понюхав краєць хліба, а тоді вже почав закушувати оселедцем.

— Ну що ж, може, я іще зустріну тут якогось земляка...— сказав Демидюк, загортаючи закуску й чіпляючи до пояса флягу.— Однесу... Хай тут воно свого часу дочекається. Але ти не думай, я йду ненадовго. Залишу там це все добро і гляну, як іде погрузка. Треба, щоб усе було, значиться, в ажурі... Ясно? Можу на підмогу... з моїх караульних хлопців когось визначити, щоб швидше діло крутилося... Бо хто тут я? Я тут, значиться, старший постовий!..

Але якісь справи його затримали, і він повернувся тоді, коли всі машини були вже навантажені.

Десь години після другої ночі в порт прибув підводний човен з пальним, і Антон Чапела, звертаючись до свого напарника, заявив:

— Ти заправлятимешся першим. Давай!

Водій мовчки підкотив свою машину куди слід, і заправка почалася.

Під кінець в порту з'явився з гвинтівкою старший постовий Демидюк.

— Ну що, браток, все в порядку? Все в тебе, значиться, в ажурі? Горюче тепер маєш? А мені довелося тріхи затриматися... всякі діла....

Він не став пояснювати, чому затримався, а Чапела, знаючи військовий статут, не посмів його про це розпитувати.

У нього, в Чапели, свій клопіт. Добре, що спокійно навантажились. Адже, їдучи сюди, старший сержант уже чув від командира батальйону про бомбардування Севастопольського порту. І непогашені пожарища — найкращий

тому доказ... Отже, зараз треба подумати про те, як швидше вирватися з міста, як без втрат доставити дорогоцінний вантаж.

І тільки Чапела так подумав, як темінь ночі прорізали смуги прожекторів. Вони краяли небо у всіх напрямках, часом схрестившись, або розминалися, сягали в темну височінь, різко падали звідти вниз, на море, і воно тоді раптом спалахувало широкою смугою аж до самого обр'ю — осяйне, загадкове, таємниче...

— Ну ось, браток, знову гості до нас пожалували,— сказав Демидюк, позираючи в небо й прислухаючись до гулу ворожих літаків.— Наче й не чути, а прожектори, бач, як гасають по небу.— І він застібнув свій плащ-намет.

Антон Чапела взявся поверх цистерни закріплювати брезент.

— А це ж ти, браток, для чого робиш?

— По місту будемо їхати. Багато пожеж... щоб часом чого не трапилось... І він, схопивши з гачка відро, побіг до моря зачерпнути води.

— Ну, давай, давай, земляче... Добре, що ти такий обачливий... Про все думаєш заздалегідь. Хазяїн!

До прожекторів прилучилися тепер уже й гудки і над містом лунали на різні голоси, викликаючи завчасну тривогу.

Демидюк злодійкувато озирнувся, чи поблизу нікого немає, і раптом, спритно зігнувшись, шмигнув під цистерну. Хоч і пробув він там усього кілька секунд, та спостережливий Чапела цей рух помітив, а повернувшись з повним відром води, не став нічого розпитувати у старшого караульного, а вилив те відро на брезент, який відразу вкрився темнуватими плямами.

— Мало. Ще принесу.— І водій знову подався до моря.

«Принось, принось! — подумав Демидюк.— Може, ти, браток, і врятуєшся від пожеж... Ну, а від мого вогню — навряд».

Десь поблизу оглушливо вдарила зенітна батарея.

— Ну, ось уже й прибули,— сказав Демидюк, не ховаючись в укриття.— Бачиш, браток, як взяли його наші прожектористи в перехрестя. І ведуть, ведуть...

У високості поблизу літака було видно блиск вибухаючих снарядів, а потім уже з висоти долітав звук, а на місці вибуху утворювалась невеличка біла хмаринка, мов парашутик, і поволі пливла за вітром.

— Хто знає,— продовжував свої міркування Демидюк,— може, якраз і доведуть, значиться, до самісінького порту, а він шарахне тут свої бомби, та й будь здоров!

Антон Чапела, змочивши як слід брезент, діловито почепив на гачок відро, а тоді вже підійшов до Демидюка і, пильно дивлячись йому в очі, сказав:

— Ну, а тепер я в тебе питаю, браток, чого лазив під цистерну? Що там шукав?

— Я? Під цистерну? Не лазив... Тобі, мабуть, привиділось,— розгубився Демидюк, і ремінь його гвинтівки, за який він тримався рукою, здригнувся, як і кинджальний багнет, прикріплений до зброї, зловісно блискаючи під вогнями пожеж.

— Привиділось? — перепитав Антон Чапела.— Ось я зараз перевірю...— І він з швидкістю ящірки зник під цистерною й відразу ж застиг від страху, що паралізував йому мову й рухи. Він не міг одвести очей від невеличкої за розміром підвісної магнітної міни, що, ніби кліщ, присмокталася до залізної основи бензобака.

«Треба діяти... діяти... зараз же... зараз...»

Переборюючи в собі страх, Антон Чапела тягнеться до міни, одриває її і, коли міна опинилася у нього в руках, не своїм голосом каже:

— Привиділося, значить? Ось вона в мене в руках... Глянь, подивися сам, «браток»!..

Та Демидюк зірвався з місця і так швидко чкурнув у напрямі кущів, що Антон тільки встигнув крикнути: «Стій!» Він обережно поклав міну під кущик, а сам мотнувся до машини, захопив з кабіни свій автомат і кинувся вслід за Демидюком, здійнявши тривогу автоматними чергами.

Одразу ж біля причалу з'явився начальник караулу.

— Хто тут стріляє?.. Хто стріляє?.. Що трапилось?

— Я стріляв... старший сержант Чапела,— виходячи з кущів, відповів Антон, прихопивши для начальника караулу з-під куща магнітну міну.

Сивуватий начальник дивився то на старшого сержанта, то на міну, яку той тримав у руці.

— Де взяв?

— Коли б же його, гада, вдалося затримати, то про це б і я в нього спитав. А він під цистерну мені її поставив, фашист... Один з ваших караульних... Прикинувся моїм земляком з Подніпров'я... Спиртом намагався мене часувати.

- Хто?
- Якийсь Демидюк...
- У нас немає такого.

— Як нема? Як нема? Коли він сьогодні вартував біля сховища з горючим? І ключі передав своєму напарникові... Як це так — нема?

— Мінерів — до мене! — гукнув начальник караулу.— Спасибі тобі, старший сержант! Розберемось. Давай міну. Я віддам її мінерам. Вони знають, куди її подіти, бо зараз сам бачиш, що тут у нас починається. Тобі треба якнайшвидше виводити колону з міста.

— За цим діло не стане.

— То давай! — І Чапела гукнув до своїх водіїв, що теж збігалися на тривогу.

— По машинах! Швидко! За мною!

Позаду чулися попереджувальні голоси:

— Повітря! Повітря!

Ворожі ескадрильї одна за одною просувалися вперед, не змінюючи курсу. Вони були добре видимі у вогняних спалахах зенітних снарядів, що, здавалося, вибухали то в самій гушці крил, то перед мотором, то збоку, то позаду. Всеньке небо всіяне ними, ніби хтось навмисне розкидав смертельні білі квіти — і тільки один раптом хитнувся, випав з курсу й, минувши сяйво прожекторів, чорним хвостом пірнув у темряву, наче в бездонне море... Потім звалився ще один, третій... А решта чітким строем на певній відстані продовжувала летіти до наміченої цілі, нікуди не звертаючи й не повертаючи безладно назад.

Вже виразно чується моторошний гул літаків, що зростає з кожною хвилиною. Ось ведучий бомбардувальник скинув ракету, і вона, утворивши гірлянду вогнів, заколивалася на парашутику в темному повітрі, освітлюючи морську воду й причали з молотом та будівлями.

Зловісно завиваючи, вже летіла з висоти фугасна бомба. Вибухнула вона поблизу причалу, здійнявши в повітря величезний фонтан води.

Засвітилися нові гірлянди, пікірували інші бомбардувальники. Гул моторів, свист і вибухи бомб, залпи зенітних батарей, постріли з кулеметів, карабінів і автоматів, стогін поранених, гуркіт обвалених від бомбардування будинків, нові пожежі, вогонь, дим і смерть — все це змішалось у страшному вирі нічного бомбардування.

Та вже цього, що тут відбувалося на причалі, не бачив ні Антон Чапела, ні його водії. Позаду все вирувало. Хоч

не чути було вже виття бомб, зате долітали глухі вибухи, наче відгомін далекого грому. А по місту то тут, то там спалахували нові заграви пожеж. Їх ніхто не гасив. Високе полум'я й дим підіймалися в небо, нависали над містом суцільною хмарою, яку розсікали мечі прожекторів. Коливалися, спадаючи над морем, скинуті з ворожих літаків світлі гірлянди і з шипінням гасли в морській воді.

— Ну, вирвалися з халепи,— полегшено зітхнув Антон Чапела, позираючи з кабіни на місто, яке вони благополучно залишили, не відаючи, що їх чекає попереду.

46

А попереду на одній з ділянок покрученої дороги раптом почувся попередливий окрик озброєних червоноармійців з несподіваної застави:

— Стій! Пароль!

Антон Чапела натиснув на гальмо.

— Пароля не знаємо. Ми тільки що вирвалися з Севастополя... Брала в порту пальне.

Двоє бійців підійшли впритул до цистерни, і їм простягнув водій наряд.

— Нам треба до світанку повернутися в свій батальйон.

Вартовий, присвітивши ліхтариком, уважно прочитав наряд, повернув його Чапелі й спокійно повідомив:

— Ця дорога зараз перекрита фашистами.

— Як? — аж скрикнув від здивування старший сержант.— Та ми кілька годин тому їхали до Севастополя.

— Їхали... А зараз проїхати не можна. Цієї ночі німці скинули десант, осідлали дорогу...— І, немов на підтвердження його слів, через дорогу, по якій вони мали повертатися, темряву ночі пронизав ланцюжок трасуючих куль і майже водночас почувся знайомий уже Антону Чапелі свист снаряда, який вибухнув недалеко від автомашин з пальним, і вибух той, вирвавшись з глибини ущелини, громовим перекатом шугонув у простір і, відлунюючись, загубився в німих горах, укритих лісом.

— Ну ось, сам бачиш...— сказав вартовий.— Вже почався й обстріл. Що гадаєш робити?

— Будемо прориватись,— уперто сказав Антон Чапела.

— Як? Під вогнем противника?

— Нам не вперше. Коли ми нашу батарею рятували в районі Армянська... Прорвемося й тут.

— Тоді ходім до командира. Без його дозволу не можемо пропустити вашу колону.

Та йти нікуди не довелось, бо командир сам підійшов до передньої автомашини і, вислухавши своїх бійців, заявив:

— Маю наказ не пропускати жодної машини по цій дорозі.

— Але ж нас жеде командир батальйону. Треба перевозити поранених до Новоросійська,— пробував переконати незнайомого командира Антон Чапела, але той був невблаганним.— Ми прорвемось,— запевняв його водій.— Хіба нам уперше прориватися? Вже масмо досвід... уже було!..

— Все! — різко обірвав Чапелу командир.— Надійде до нас підкріплення... звільнимо дорогу від диверсантів, тоді, може, й дозволимо продовжувати маршрут.— І він одійшов.

Обстріл дороги посилювався, а до нього приєднався гул ворожих моторів, що наближався цього разу не з моря, а з гір. Тут не було зенітних батарей, і транспортні літаки, повісивши освітлювальні гірлянди, скидали свої десантні війська на пологі долину перед морем. Зарясніли в повітрі білі парашути. Десантники звільнялися від строп і, не згоргаючи парашутів, бігли до гір, намагаючись якомога швидше перекрити важливу для них дорогу.

— Бачиш, старший сержант, яка виходить ситуація? Мов черва суне сюди...

Антонові Чапелі мимоволі пригадалася напуття розмова командира батальйону Черниша, особливо останні його слова: «У дорозі всяке може статися. Коли потрапиш у скрутне становище — сам приймай рішення, як тобі діяти. Ти вже воїн обстріляний, сміливий, розсудливий».

Навколо старшого сержанта стояли його товариші — водії, дивилися вниз на море, звідки наближалася смертельна небезпека, дивились і ждали, що скаже їхній командир. І Чапела тихо промовив, але його слова почули всі:

— Не пощастило нам цього разу з горючим...

— Що думаєш робити, старший сержант? Адже вони йдуть до нашої дороги.— І патруль глянув на Чапелу, ждучи його відповіді.

— Доведеться нам, хлопці, братися за автомати,— сказав Антон Чапела,— але перед тим... треба щось придумати...

Дорога обстрілювалась все частіше артилерійськими снарядами. Один з них вибухнув поблизу цистерни, покварьожив крило, пробив осколками й цистерну. Брезент почав темніти від бензину у трьох місцях. Чапела дістав ганчір'я й прядиво та почав ними забивати пробоїни. А тим часом десь за горами ясніло світанням небо і стали видимими десантники, що підіймалися від приморської долини на дорогу.

— Ах, так? Ну, гади, ми вас зараз почастиємо,— сказав Чапела, і в очах його спалахнули злі вогники і відчайдушна рішучість.

— Миколо! — звернувся він до одного з водіїв.— Ану, Миколо, розвертай свою машину, ставай біля мене, будемо готувати непроханим гостям зустріч...

Молоденький водій, довго не роздумуючи й не розпитуючи Чапелу, що той надумався робити, побіг до своєї машини, розвернув і зупинив там, де потрібно.

— Ану, хлопці, давай... бочку!..

Скотили її з кузова, відкрутили ключем кришку. Вдарив одразу знайомий і різкий бензиновий дух...

Наче з землі виріс перед ними командир застави. Відразу збагнувши, що збирається робити Чапела, він схвалив його рішення:

— Молодець, товаришу старший сержант!

Чапела, підморгнувши патрулеві, сказав:

— Ось ми їх зараз почнемо частувати.— І він, змочивши віхоть у бензині, підпалив ним бочку й пустив з крутого пагорба вниз на ворожих десантників.

Бочка, набираючи швидкість, гулко гриміла по камінню, розбризкуючи на своєму шляху вогняні сплески, від яких горіла суха трава й бур'яни. Збиваючи з розгону німецьких солдатів, вона котилася все далі й далі, викликаючи жах і відчайдушні, розпачливі, несамовиті крики...

— Що, гади, дошкуляє? Ми вас вогником, вогником приголубимо! — кричав вдоволений Чапела, забувши про гарматний обстріл, страх і небезпеку. А поряд стояв командир застави і так само захоплено вигукував:

— Молодець, старший, сержант! Давай!.. Давай іще бочку! Дава-а-а!.. Дава-а-а-ай!..

Нова хвиля транспортних літаків з'явилася вслід за попередніми, і світанкове повітря зарясніло білими парашутами. Чути було перестрілку вже й позаду дороги в напрямі Севастополя, і, прислухаючись до неї, командир застави сказав:

— Погані діла. Мабуть, наша підмога зіткнулася з німцями. Чуєте стрілянину? Значить, ми потрапили в оточення,— сказав він, не виявляючи при цьому ані страху, ані паніки.— Що ж, будемо битися, доки вистачить патронів, а потім підемо вище, в гори. Всі машини доведеться знищити, аби ніщо не дісталось ворогові! Ясно? Курс тримати на маяк Херсонес.

Парашути приземлялися рясно. З долини до гір бігли солдати, які ще не спробували чапелівських «гостинців». Німці, стріляючи на ходу з автоматів, галасливо підіймалися на узгір'я, мов зелена гусинь, викликаючи не відчуття страху, а лише огиду й лють. Очі його звузилися, стали зіркими й допитливими, ніби в мисливця. Він помітив, як німецькі солдати, натрапивши в горах на стежку, пішли нею один за одним, утворюючи живий ланцюжок.

Чапела прикипів до нього очима, ніби мисливець, розмірковуючи, де саме слід розвернути цистерну, щоб на голови фашистів обрушити вогняний вал. У цю хвилину він уже не думав про власну небезпеку і навіть про саму смерть. Злість і ненависть бушували в його душі з такою силою, що витіснили всі інші думки, лишивши в ній тільки одне бажання: якомога більше знищити ворогів і цим здовольнити свою зненависть до них, виконати свій священний обов'язок солдата.

— Ідіть!.. Ідіть!..— говорив злорадно Чапела, наче його потаємну й смертельну погрозу могли вони відчувати на відстані, не знаючи, яка небезпека загрожує їм згори.— Підходьте, хриці, підходьте ближче! Зараз ви дізнаєтесь, як б'ються наші подніпровські хлопці!..

Згадка про рідний край, ніби дніпрова хвилька, обдала його на якусь мить теплом своїм, воскресивши образ любимої Малинки. Але цей спогад був таким коротким, як помах чайних крил. З'явився несподівано перед очима і так само несподівано згас.

...А фріци йдуть і йдуть. І що далі, то збирається їх на стежці більше й більше.

— Ну, що ж! Пора, мабуть, починати,— говорить він сам до себе, не відриваючись очима від стежки. Уже палає знову вогняний віхоть у руках. Антон Чапела підносить його до відкритої кришки цистерни. Бензин спалахує. Чується владна команда старшого сержанта:

— Ану, хлопці, трошки підсобіть!..

Кілька водіїв приклали до машини свої молоді й сильні руки.

— Ні пуху вам, хриці, ні пера! — промовив голосно й весело Антон, подавши при цьому знайому всім бійцям команду: — Раз, два — взяли!

Цистерна зрушила з місця, ринула вниз і, важко б'ючись об каміння, розбризкуючи вогняні пасма й чорний дим, понесла з собою вниз жах і смерть.

47

Втомлена гірським переходом і гарячими боями, група водіїв, очолена старшим сержантом Чапелою, вирвавшись з оточення, дісталася до Камишевої бухти, яку так само вже залишали наші війська.

Даремно Антон Чапела в цій метушні пробував дізнатися, де зараз перебуває їхній батальйон, — ніхто не міг йому дати точних відомостей, бо штаб уже виїхав. А куди саме — хто ж його знає.

Невдоволений і злий, Чапела повернувся до скель, де чекала на нього група водіїв автомашин.

— Дізналися, товаришу старший сержант, куди перебрався наш батальйон?

— Нічого не дізнався, — відповів невдоволений Чапела. — Штабу в бухті нема. Перебрався в інше місце. Бійці розповідають — жорстокі були бої за Херсонеський маяк. І німців, і наших полягло там немало. Та противник кинув великі підкріплення, захопив маяк, підходить до скель і рухається далі в напрямі Камишевої бухти. Наші війська одержали наказ і, як бачите, відступають. Хіба в такій метушні щось дізнаєшся про батальйон?

— Що ж будемо робити? — розчаровано спитав один з водіїв. — Вирвались з оточення, а тепер, може, знову в нього потрапимо?

— А я так скажу вам, хлопці. Ще коли наша частина стояла в Севастополі, командир батальйону мав зв'язок з балаклівськими партизанами. Допомогали ми їм і зброєю, й боєприпасами. І продукти доводилось підвозити. Оце я і подумав сьогодні... Що, хлопці, коли ми подамося до них? Хіба не все одно, де німця бити?

Ця несподівана пропозиція сподобалася всім.

— Признаюсь вам, — продовжував Чапела, — самі бачите, хлопці, в яку халепу ми зараз потрапили...

Водії перезирнулися, а один із них спитав:

— Дорогу знаєш? Проведеш до партизанів?

— Проведу! — упевнено сказав Чапела. — Пробиратися

будемо до Балакліївського лісу морським берегом. Хочу попередити тих, хто не знає. Німці особливо полюють на моряків, бо за бляху моряка виплачують їм п'ятдесят марок, а за живого обіцяють нарізати доброї землі тому, хто матроса затримає й доставить у німецьку комендатуру. Матросів вони особливо бояться, називають їх «чорною смертю».

— А звідки про це вам відомо, товаришу старший сержант? — запитав молоденький водій.

— Партизани розповідали. Навіть показували листівки, що їх розкидали німці по наших селищах та гірських аулах.

Водії, не гаючи більше часу, вирушили в дорогу. Вів їх старший сержант Чапела обережно, де дорогою, а де гірськими покрученими стежками, обминаючи скелі, невеличкі лісочки, заболочені полянки, вкриті осокою, ситими травами, густим мохом, жовто-зеленою травою. Де-не-де тут росли окремі дерева приземкуватих берізок і таких же низькорослих сононок.

— Ніколи не думав, що в горах можуть бути болота, як на низині, — сказав водій-степовик, ідучи слідом за Чапелю.

— Буває, — коротко відповів старший сержант, обходячи заболочену місцевість. — Скоро дійдемо до Куликового поля — там наш аеродром. Влаштуємо привал. Льотчики напевне почастиють нас гарячим обідом та, може, щось і в дорогу дадуть. Кріпіться, хлопці, не падайте духом!

— Та ми ж нічого не кажемо. Війна!.. А на війні всяке трапляється... Хіба ми не розуміємо? От якби ви, товаришу старший сержант, якийсь анекдот розказали, щоб веселіше було.

— Анекдот? — І Чапела вдоволено посміхнувся. — А який? Хіба оцей... — І він навіть зупинився, оглядаючи водіїв. Очі його заіскрились, наче йшов він у цю хвилину на прогулянку з товаришами в своєму рідному Подніпров'ї. — Значить, так. Було це ще в ту війну, царську... Жив офіцер, і жив при ньому денщик Іван. Ось і посилав офіцер свого денщика: «Принеси мені горілки». — «А гроші, ваше благородіє?» — «Без грошей дістань!»

Пішов Іван, ходить, ходить і повертається ні з чим.

«Приніс?» — запитує офіцер. «Ні, ваше благородіє. Не дають без грошей». — «А я тобі наказую!»

Пішов денщик знову. Поки офіцер помився, поголився, Іван поставив на стіл порожню пляшку з-під горілки. Сів

офіцер, дивиться: «Це що?» — «Пляшка». — «А горілка?» — «Еге, — каже Іван. — З повної і дурень зуміє напитися... Ви, ваше благородіє, напийтеся з порожньої...»

Щирий, дружний, безтурботний сміх покрив останні слова оповідача.

— Ото ловко почастував Іван свого офіцера.

— Придумав же таке...

— Воно й нам не завадило б після такого переходу смикнути по чарчині.

— У льотчиків напевне знайдеться.

— Товаришу старший сержант, а ви ще якогось розкажіть.

— Справді, веселіше йти, — підтримали й інші водії, позираючи на Чапелу, а той, заохочений успіхом, примружував очі, ніби вибирав з свого анекдотичного арсеналу, що б його іще розповісти веселеньке та розважити своїх притомлених супутників. Проте розповідати Чапелі не довелось, бо вони вже підійшли до Куликового поля, на якому знаходився наш аеродром. Але що за диво? На рівному, як карта, полі, зарослому степовим різнотрав'ям, стояв понівечений літак, мічений червоною зірочкою, а далі — ще один, покарьожений осколками, обпалений вогнем. По всьому полі виднілися глибокі воронки від бомб, а навколо них безладно розкидана земля. Та особливо вразили Антона Чапелу ворожі літаки, які стояли на віддалі. А ще далі маячило кілька автомашин і танків.

— Оце так історія! — сказав здивований Чапела. — Не вже вони, гади, й сюди десант скинули?

Молоді водії мовчали, тільки обличчя їхні мимоволі зблідли, а в очах засвітилися ненависть і тривога.

Чомусь тихо, наче його міг почути хтось сторонній, наймолодший з водіїв запитав, дивлячись на Чапелу:

— Що ж тепер робити?

Старший сержант, який вважався серед них найдосвідченішим і бувалим воїном, якомога спокійніше відповів:

— Доведеться обійти Куликове поле.

— А можна? — вихопився з гурту той же молодий голос.

— Спробуємо! За мною, хлопці! — рушив було Чапела в обхід, але несподівано зупинився. На стежці, якою вони підходили до аеродрому, несподівано з'явилися озброєні автоматами німці.

Швидко зорієнтувавшись, Чапела крикнув:

— За мною! До найближчої воронки! — І Чапела,

пригнувшись, першим побіг. За ним помчали й інші водії.

— Чи вони помітили нас? — цокаючи від страху зубами, звернувся до старшого сержанта все той же молоденький водій. Він ще хотів щось спитати, але зуби так зрадливо цокотіли, що він, зняковівши перед товаришами, не міг промовити й слова.

— Перестань! — суворо наказав йому Чапела.

Водій вхопився за підборіддя рукою, стис його й за-тих.

— Якщо нас помітили — будемо битися до останнього патрона! Ясно? — І Антон, знявши автомат, напружено прислухався до голосів, що, наближаючись, ставали все виразнішими.

— Ідуть! — озвався молоденький водій. — Бачу, йдуть до нашої воронки.

Чапела схопив хлопця за полу шинелі й потягнув униз, суворо наказавши:

— Замри!..

Та боєць раптом образився на свого командира і, вже не цокаючи зубами, заявив:

— Чого ж мені завмирати? Що я — боягуз? Їх треба зустріти прицільним вогнем... щоб кожна куля, як у копієчку... Адже все одно нам пропадуть!

— Слухай мою команду! — грізно наказав Чапела. — Чого нам пропадати? Зброя в нас є, патрони — є! Підійдуть, будемо битися до останнього.

За суперечкою водії незчулись, як кілька німецьких солдатів на чолі з ефрейтором, зупинившись над самим краєм воронки, крикнули до моряків:

— Рус, здавайся!

— Хенде хох! — наказав другий і направив у глиб воронки свого автомата.

Та першим полоснув їх автоматною чергою старший сержант Чапела, гукнувши при цьому до своїх бійців:

— Вогонь!

Двох німців одразу скопив чергою, решта кинулася врозтіч, здійнявши безладну стрілянину. Хтось з німців кинув у воронку гранату з довгою дерев'яною ручкою. Граната, упавши на пухкий ґрунт, шипіла, маючи ось-ось вибухнути. Антон з кошакою спритністю стрибнув до неї, схопив за ручку й сильно шпурнув у напрямі німців. За воронкою почувся раптовий вибух і зойки поранених.

— За мною! Всім залягти на краю воронки!..

Без зайвих слів, хлопці діяли швидко, точно, сміливо, поливаючи ворогів влучним вогнем.

Захопившись боєм, Антон Чапела не помітив, як з протилежного боку воронки, почувши стрілянину й вибух гранати, бігли через аеродром німецькі солдати. Їх зустріли водії так само вогнем, примусивши залягти просто серед рівного аеродромного поля.

Та вони не залежувались, скоплювались знову на ноги, бігли вперед, намагаючись оточити небезпечну воронку. Дехто з них падав на бік, скошений кулею. Дехто, хапаючись за рану, звивався від болю, кричав, стогнав і, якщо рана була смертельна, там же й затихав, підім'явши під себе закривавлену траву...

— Держись, хлопці, держись!..— вигукував старший сержант в азарті бою, підбадьорюючи своїх воїнів.— Бий їх, гадів! Бий! Винищуй кляте насіння!

Німці не наважувались підбігти до воронки на близьку відстань, боячись влучних матроських пострілів. Вони залягали, де хто міг, чи біля канави, чи за ледь помітним горбочком, і, не приціляючись, стріляли просто по воронці, поливаючи її автоматними кулями, мов дощем.

— Оце нам німці влаштували гарячий душ! — спробував жартувати Чапела, але на його жарт ніхто не відповів, бо всі почули глухий рокіт мотора й, глянувши в той бік, побачили, як з глибини аеродромного поля в напрямі воронки мчав, гримаючи важкими гусеницями, німецький танк.

Чапела першим зрозумів небезпеку, бо вже ні в кого з водіїв не лишилося жодної гранати, а кулею таку броню не зупиниш і не пошкодиш...

Хлопці прикипіли очима до танка, що з кожною секундою наближався до воронки, несучи з собою неминучу смерть.

Ось уже підводяться з своїх тимчасових схованок німецькі солдати і біжать за танком.

Важка броньована громада суне, насувається, гуркоче. Відчутно двигить під важкими гусеницями земля. Ніхто з водіїв не кинув зброї і не підвів рук, благаючи пощади. Тільки в ці останні секунди очі в кожного стали особливо видющими й гострими. Помічався найменший рух. Кілька німецьких солдатів виткнулися із-за танка, побігли до воронки і тут же були скошені кулями водіїв.

Танк зупинився над самим краєм воронки. Несподівано відкрився в ньому люк, з'явився німець, шпурнув у ворон-

ку гранату, але заховатися в танк не встиг, бо метка куля Чапели пронизала йому груди і він зсунувся назад у танк, як лантух. Граната грізно шипіла на дні воронки. І хоч не чулося ніякої команди, водії, всі, як один, кинулися на ворогів. Двоє з них відразу ж упали біля танка, а Чапела, поливаючи німців автоматним вогнем, страшний у своїй зненависті й люті, відчайдушно кричав:

— Бий їх, хлопці! Винищуй гадюче насіння! Глуши!..— І сам кинувся на ворожих солдатів, бив їх прикладом куди попало, бо вже в дискові не залишилося жодного патрона, бив праворуч і ліворуч по руках, що тягнулися до нього, намагаючись вихопити зброю, бив їх в обличчя, по плечах, збивав з ніг, ніби казковий богатир.

Антон Чапела не чув навіть, як у воронці вибухнула граната, він гарячково продовжував битися...

Та сили були нерівні. Один із ворогів, приловчившись, кинувся на Чапелу із-за спини, зім'яв, звалив...

Немов шакали, кинулися на Чапелу розлючені німецькі солдати, виміщаючи на ньому свою злість. Вони били його важкими чобітьми, прикладами автоматів, а він, ніби одержимий, з ненавистю кричав до них:

— Брещеш! Не здамся! Живим мене не візьмеш! Ні, не візьмеш! Моряки не здаються!..— І відбивався з останніх сил важкими кулаками, намагаючись підвестися на ноги.

— Зв'язати! — почув іще Чапела чийсь владний наказ. За кілька хвилин все було кінчено.

Тяжко побитих, з синцями, з скривавленими обличчями бійців підвели на ноги. Розвернувся танк і, гримлячи гусеницями, рушив у глиб аеродрому.

Сонце ще не зійшло, горіла тільки ранкова зоря, здіймаючись на обрії, розгорялася все дужче, а перед вікнами добротної хати вже стояла бричка, запряжена парою коненят, що пройшли своєю ходою з Подніпров'я аж сюди, в степові простори, здавалося, безмежного заволзького краю.

Першою на ганочку з'явилася Санька, тримаючи в руках просушену й акуратно згорнуту рибальську сіть, що її не забув прихопити з собою у дальню дорогу Гаркуша.

Коні, побачивши Саньку, тихенько озвалися до неї радісним іржанням, хоч вона одягнута зараз у грубу ряднину, з якої сама собі пошила плаття. Замість пояса підпе-

резалася налігачем. Так і ходить Санька на роботу в корівник, так вирушила сьогодні й на рибалку...

— Ще не забули мене? — озвалася вона, прилаштувавши сідь у бричку. Підійшла потім до коней: — Бачу, бачу, що пам'ятаєте, голуб'ята мої, земляки мої дорогенькі... — промовляла до них, ласкаво плескаючи їхні теплі шиї.

На ганку з'явився й Гаркуша в супроводі своїх постійних приятелів. Пушок звично скочив у бричку й походжав на передньому сидінні, чекаючи господаря, а Бобчик, радісно гавкаючи, стрибав попереду хазяїна, виявляючи радість і вірність.

— Ну, досить, досить уже. Бач, одяг мені забруднив лапами, — і він, погладивши собаку, обтрусився від пилу. — Оце, як бачиш, виряджають мене на рибалку... Розуміють, що і їм з того рибальства щось перепаде.

— А мене теж... коні пам'ятають, — сказала, хвастаючись, Санька, глянувши на тітку Устину, яка вийшла проваджати рибалок аж за хвіртку.

— Та воно й не дивно. Скільки часу провели в дорозі разом, — і в голосі тітки Устини чулися нотки жалю і суму.

— На все свій час, — сказав Гаркуша. — Під Москвою вже зроблено початок... — І цими словами ніби обжалив їй несподівано серце, нагадавши матері про сина Максима...

Гаркуша помітив, як відразу завіялися тугою очі в дружини, тріпнулася мимоволі нижня губа, але, перемагаючи в душі тяжкий спогад, Устина тільки болісно всміхнулася, сказавши рибалкам слова, які в таких випадках гворять у Подніпровському краю:

— Ні ока вам, ні луски!

Вмостившись на передку брички, Гаркуша смикнув віжки й відповів дружині:

— Тут такі річки, що в них риба завжди водиться.

Рушили коні. Кіт лащився пухнастим хвостом йому об лікті, а поряд біг Бобчик, не зупиняючись навіть для того, щоб біля телеграфного стовпа чи одинокого дерева підняти задню лапку...

— Оце вони будуть проваджати аж до містка... Звик я до них, і вони до мене звикли... На роботу — в контуру — теж проваджають. Пушок у мене вмоцнується на столі, муркотить, а Бобчик жде біля порога... Веселі тваринки...

Визирнув з обрію спочатку краєчок сонця, і вже заграла під ним вранішня роса на кожній стеблинці, на кожно-

му листочкові. А по тихих заводах неширокої річки Єрус-лана ніби хтось розіслав червоні полотнища, і вони, неза-ймані, так і застигли там у своїй непорушності й краси.

Такі ж незаймані й ще дрімливі з ночі стоять верби, могутні берести, сріблісті тополі, гнучкі лозяні кущі, від-бившись, мов у дзеркалі, в тихій воді.

І дерева, і розмаїть надбережних квітів, і острівці осоки, і ситі очерети — все застигло в абсолютному спо-кої...

— Ну, ось уже й місток! — сказав Гаркуша, натягуючи віжки. Коні спинилися. Першим зіскочив з сидіння Пушок. Біля мосту зупинився й Бобчик. Обое вони дивилися вслід своєму хазяїнові, не сміючи проваджати його далі.

— От воно яке створіння... Хоч до цирку його віддавай на вчення. Правду кажу, — посміхнувся Гаркуша, ще раз глянувши на проважатих. — Просто тобі шатія-братія... Од-не без одного не можуть бути... здружились іще малень-кими.

Давно проїхали місток. Вже сонечко одірвалося від об-рію й почало підійматися вище та вище.

— Ото, де стоять два берести над водою, в тому місці будемо ловити. Там і трава підходяща для коней — хай попасуться. Там, знаю, і добра рибка вигулюється.

Переїхали через гать, обминули кущі лози, й перед ни-ми з'явилася невелика поляна з віковими берестами, що, з'єднавшись між собою кронами, росли тут здавна, ніби брати. Але побачили і українську гарбу, вкриту від дощу і пекучого сонця брезентом, пару волів — сивих, круторо-гих, що випасалися на галявині.

— Наче люди з нашого краю, — сказав Гаркуша, ози-раючи волів і гарбу. — Глянемо, що воно за гості пораю-ться на нашій річці, — і, спинивши коней, залишив бричку, а за ним і Санька, ступивши босими ногами на траву.

Підійшли обое до лозяних кущів.

Заклопотані своїм ділом, дві дівки, пов'язані одна — бі-лою, друга — голубою косинкою, схожі, мов сестри, до-тримуючись тиші, обережно тягнули сіть до берега, на якому стояло двоє стареньких людей з відрами в руках, мабуть, їхні батько й мати.

Вже визирнули з води їх ліфчики, уже з'явилася синя каймочка купальних трусів, коли одна з дівчат раптом злякано скрикнула й випустила з рук держак сітки.

— Держак! Тримай держак, дівчино, — закричав до неї з берега Сидір Антонович. — Рибка ж розпливається.

Але дівчата, налякані несподіваною появою не відомих їм людей, так розгубилися, що застигли на місці.

Занепокоїлися й обоє стареньких і свої неповні відра з рибою піднесли до Гаркуші:

— Ми не знаємо, може, тут і не можна ловити? Та вже дуже захотілося юшки... Ви пробачте нас... Може, заборонено... в цім краю?

— Що ви? Що ви, люди добрі? Хіба на це є заборона? Ловіть собі, скільки треба. Ми й самі приїхали сюди, щоб наловити риби. І собі візьмемо, і для поранених у госпіталь передамо. Хай поласують свіженькою,— озвалась Санька, розглядаючи дівчат.— А ви чого злякались? Ловіть спокійно. Ми інше місце собі знайдемо.

— Навіщо ж його знаходити? Хіба нам не вистачить? Ще й лишиться,— каже Сидір Антонович.

— То, може, і нашу рибку візьмете пораненим? Нам уже вистачить.— І старенька поставила перед Санькою відро, в якому скидалися щучки, окунці, карасики, линочки й ситі, тремтливі, як спіймана пташинка, молоденькі сазанчики.

— Не треба. Вам ще в дорозі знадобиться. Ми собі наловимо. У нас теж є сіть з собою. Сюди привезли з Подніпров'я.

— То ви хіба теж з України? — зрадівши раптом, уже сміливіше запитав старенький і додав, простягаючи відро з рибою:— Ви беріть! Всю беріть... Навіщо вам у воді бовтатися? А наші дочки ще наловлять. Вони у нас до всякої роботи звичні.

— Ні, брати не будемо. Самі зловимо. Бачу я, люди ви добрі... Що, може, ви теж з України?

— З України... З України! — особливо чомусь зраділа старенька, наче зустріла вона в цьому далекому краю рідного брата або найдорожчу людину.— Оце ж війна і нас розігнала по всіх усядах. Блукаємо, шукаємо собі пристановища.

— А звідкіля ж ви будете, люди добрі? — поцікавився Гаркуша, і обоє старенькі навперебій почали розповідати.

— З Полтавщини. Може, чули про Ольховатку? Там ми родилися, там жили, працювали в колгоспі, а на старість довелось кидати домівку та блукати в далеких краях...

— Годі тобі, стара! — озвався чоловік.— Хіба ми одні такі в світі? Он скільки люду зігнав німець з старих гнізд...

— Куди ж ви оце їдете зараз?

— А так... І самі не знаємо. Визначено було нас у Саратовську область... на евакуацію... Дали нам у колгоспі пару волів, спасибі їм... то ми взяли дещо з одєжини та насушили сухарів... Ну, і син постарався, допоміг трохи грошима, то ми й рушили в дорогу.

— А хто ж ваш син? — поцікавився Гаркуша.

— Та син в армії служив у якогось генерала. Перед війною жив у місті. Там у нього й сім'я була... Ну, сім'ю евакуював раніше, а потім і нам, батькам, допоміг... А тоді викликали нас у военкомат. Начальник знав уже, хто ми є, та й каже: «Раджу вам, Гречанюки, вибрати якесь село за Волгою. Там безпечніше буде жити! Бо коли німці дізнаються про вашого сина — вас можуть розстріляти!»

Ми послухались доброї поради. Запріг я в гарбу волів, та й гайда за Волгу.

— От що я пораджу... Щоб ви тут не тинялися отак, то я влаштую вас у нашому колгоспі... Будемо працювати. Будемо тут ждати нашої Перемоги... як всі люди. Ви, по старості, сторожуватимете, ваших дочок влаштуємо на фермі, нехай корів доглядають,— І, зиркнувши на них, запитав у батьків: — Як вони у вас, не ліниві?

— Що? Ліниві? — перепитав батько ображено.— Боже борони! Ми їх змалечку до труда привчали... до всякої роботи вони у нас звичні: і корів доїтимуть, і телят доглядатимуть. А настануть жнива, то й коси в руки візьмуть.

— Для жнив у нас є справжні комбайни.

— Вони й комбайна осідлають і поведуть.

— Ото й добре! — погодився Гаркуша.— Значить, тут нас заждіть, а ми, з рибалки повертаючись, заїдемо сюди. Виділимо для вас у колгоспі хату, та й живіть собі на здоров'я!

— Ой спасибі ж вам, батечку, на добрім слові! Що притулок нам усім дає. Та ми ж старатимемося з усіх сил, щоб армії підсобляти — хто чим зможе... і армії, і нашому синові, щоб швидше клятих фашистів на фронті наша Червона Армія вибивала з нашої землі! — І вона, говорячи ці слова, вдячно кланялася їм — Гаркуші й Саньці, проводжаючи обох аж до брички. І коли Сидір Антонович з Санькою від'їхали звідси, старенька все ще стояла на дорозі й привітно махала їм рукою.

...Поволі ступають сиві круторогі воли, упряжені в добротну полтавську гарбу, з якої вже знято брезентову будку й намощено оберемки лугового сіна. Воно духмяно пах-

не. На сіні вместилося троє дівчат: Санька і двоє нових її подружок — Ганна й Марія Гречанючки, обоє молоді, здоріві.

Сидір Антонович зробив усе, що обіцяв. Виділив для сім'ї хату, влаштував старого сторожувати біля амбарів, дівчат відправив працювати на ферму до Саньки, яка відразу помітила, що Ганна й Марія до роботи беручкі й старанні, своє діло знають і за вдачею веселі, добрі та душевні...

За це Санька й полюбила їх відразу, мов рідних сестер.

Йдуть та йдуть степовою дорогою сиві круторогі воли, поскрипує на сильних шиях ярмо, погейкує з гарби Санька й трохі підганяє волів ложиною.

— Цоб! Цоб! Цабе! Агей!

Гречанючки одягнулися в простенькі ситцеві плаття, пов'язалися хусточками, змастили обличчя вершковою сметаною, щоб не облупилася шкіра на сонці. Зиркає на них Санька й незлобливо говорить:

— Хоч би ви у дзеркало на себе глянули, які ж то ви красиві зараз!

— Дивилися,— засміялася Ганна.— Ну, що зробиш, коли в цих краях таке палюче сонце! Незчуєшся, як воно тебе й обпалить.

— А я нічим себе не мажу. Отак з самої весни ходжу. Засмагла, бачите, мов циганка.

— А чому ти, Саню, в цій рядюжці ходиш? У тебе ж, мабуть, є плаття?

— Перед ким мені тут наряджатися? — відповіла Санька, не знімавши від того запитання.— Перед коровами? Знаєте, є у нас таке прислів'я: гарній дівці добре і в ганчірці. Я собі пошила з простого полотна. Все чистеньке. Не жарко в ньому. Вітерець продуває.

— То правда,— погодились дівчата, і обоє засміялися.— Ти справді, Саню, і в цьому платті гарна.

— Як треба одягнутися, то я маю в що.

— Бачили, коли разом з тобою в госпіталь ходили. А що то, Саню, за жінка там була, якій ми для поранених смажену рибу передавали?

— Хіба я вам не розказувала про неї? — щиро здивувалася Санька.— То Марина Снігур. У сорок першому році ми разом через Дон мали переправитись. Коли це налетіли німецькі літаки, скинули свої гірлянди, освітили переправу. Стало виднісінько, мов удень. Кожну травинку видно як на долоні. Люди покидали вози, коней і волів,

почали розбігатися хто куди. А їхні льотчики бомблять... Уже на березі вбиті й поранені. Там я почула жіночий відчайдушний крик: «Люди, рятуйте! Дитя моє кривавиться!» Скільки на світі житиму, того крику не забуду. А потім побачила й саму матір. Уже вона не бігла, як раніше, а йшла берегом, тримаючи на руках дівчинку... Хустка в неї сповзла на плечі. Очі стали ніби в божевільної. Пригортає до себе дитя, а рученята безвільно звисають і на сіренькому платтячкові все дужче розпливається темнувата пляма...

— Оце таке вона пережила? — співчутливо промовила Ганна.

— Нещасна мати,— додала Марія, і на віях у неї заіскрились сльозинки.— Я ще тоді помітила, як уперше на неї глянула, що очі в неї дуже смутні. І посміхається вона, і така привітна, а в очах ніби застигла журба.

— Я вже потім дізналася, що Марина Снігур переправилась на лівий берег Дону, поховала там з козачками своє дитя й поїхала з односельчанами за Волгу. Там відразу ж попросилася на роботу в госпіталь. Її дуже шанують поранені, бо за кожним з них вона доглядає, як рідна сестра.

— Ну, а я не змогла б доглядати,— одверто сказала Марія,— жаліслива дуже. У людей горе — і я плачу, ніби то моє власне горе. Я ото, Саню, вперше побувала в госпіталі, а й досі його забути не можу. В мене аж голова закрутилася, і я мало не впала. Це ж подумати, скільки скалічено людей: в того перебиті ноги, той без руки, в іншого — кривава пов'язка на голові. А той лежить нерухомо, бо груди йому потривожено і просочилася крізь пов'язку кров... А з фронту все прибувають нові поранені. Кожному треба допомогти, кожного доглянути. Лікарі, особливо хірурги, мало вже не падають з ніг від утоми й безсоння... Та я ладна в десять разів більше працювати, аби допомогти нашим фронтовикам розбити фашистів. Може б, і ми швидше тоді повернулися додому.

— Чули по радіо: наші війська на Харківському фронті знову почали відступати,— озвалася Ганна.— Невже й звідси нам доведеться зриватися та їхати далі? — промовила сумовито й затихла. Їй ніхто не відповів. Дівчата замовкли, кожна думаючи про своє. Навіть Санька не погейкувала на волів, і вони йшли не поспішаючи, як і раніше, одмахуючись хвостами від надокучливих мух, що особливо роїлися в них біля очей...

На одну з галявин, де росла сита й густа трава, підвернула Санька волів. Сестри Гречанючки швидко їх випрягли з гарби й пустили на пашу, а Санька, оглядаючи поляну, по-хазяйському вирвала жмут пахучої зрошеної трави, діловито сказала:

— Тут будемо косити!

Навколо — ні душі! Ще плаває над тихим Єрусланом туманець, тягнеться, лягає на лозяні кущі й непомітно пропадає чи розвіюється сам собою, зникаючи в проміннях сонця, що так щедро й невинно обцілює кожну гілочку, кожний зелений листочок, голубить надбережні квіти і трави, нечутно випиваючи з них передсвітанкову росу.

Дівчата взяли з гарби кожна свою косу, налагодили, закріпили клинцями до кісся, підмантачили востаннє й, поклавши на плечі, рушили одна за одною до краю поляни.

— Хто починатиме? — запитала Санька, оглядаючи подружок.

— Можу і я почати... — відповіла Ганна.

— Ну, а я йтиму за тобою, — озвалася Марія і по-карсарському поплювала собі на долоні.

— А я вже йтиму слідом за вами. Рання весна тут красива! Вийдеш у степ, глянеш, а він перед тобою грає всіма фарбами... А навідаєшся сюди через два тижні — на лугах вже повно білого та фіалкового цвіту, ніби тут засіяно льон або розрослися петрові батоги. І так аж до осені... Кольори змінюються залежно від того, якій траві доводиться зацвітати в цю пору.

А земля — чорнозем, скільки не копай. Все тут родить добре. Вирощуються кращі сорти пшениці, кукурудзи, росте соняшник, цукрові буряки. А кавуни та дині, вірите, отакенні! А яблука, груші, сливи... Ну, чого тільки тут немає? Оце заговорила з вами, — схаменулась Санька. — А хто ж косити за нас буде? — засміялася, поплювала собі на долоні, як і Марія, сказавши при цьому: — Що ж, почнемо, Ганно?

Сліпуче блиснула під сонцем коса, занурившись гострим лезом у зрошену траву, почувся характерний звук — вжи-и! вжи-и-и!.. — і перший укіс ліг рівеньким акуратним рядочком. На ньому не лишилося ані жмутика трави, ані квіточки — так вправно клалися укуси, наче цим ділом вони займалися змалечку.

Працювати їм було приємно. Сильні загорілі руки вправно тримали кісся, ноги ступали сміливо по свіжій

стерні, пригинаючи її до землі, а чисте ранкове й запашне повітря ніби вливало в них свіжі сили, п'янило, викликало трудове завзяття й задоволення від роботи.

— Вжи-и! Вжи! Вжи-и!..

Блискають під сонцем коси, і підрізані ними стебла плавно лягають у жмути, переплітаються в них жовтим, білим і голубим цвітом. Часом несподівано з падаючої квітки зривається бджола чи волохатий джміль, і летять собі далі, до іншої квітки, й зникають у ній, дістаючи нектар.

— Так і про війну можна забути,— говорить Ганна.— Ви ж дивіться, ніби на косовицю вийшла десь у себе на Полтавщині. Та й трава тут така росте, як у наших луках,— і вона, зупинившись, взяла з укусу свіжий жмутик і почала вибирати з нього окремі квіточки.

— Це ж ось кукіль, а оце жовтець, а ось сині сокирки і рожевий горошок... Ну, кажу ж вам, трава тут росте така, як у наших луках над Ворсклою,— зраділо вимовляла Ганна з такою широкою любов'ю, ніби зустріла вона тут, у далекому заволзькому краю, своїх давніх улюблених друзів.— І як це я раніше не запримітила?

— Мабуть, ніколи було на них роздивлятися...

— І то правда,— погодилась Ганна, і, поклавши той жмутик знову в укіс, вийняла мантачку, й заходилася підгострювати косу. Той приємний металевий звук лине над поляною аж за річку Єруслан і десь губиться в степовім просторі.

— Ех! — вдоволено зітхає Ганна.— Як же добре зараз працюється! — І підточена мантачкою коса знову співає в її сильних, молодих і ловких руках...

— Вжи! Вжи-и! Вжи-и!..

А сонце підіймається все вище, вище, гріє сильніше. З широкого степу війнув вітерець, але, на диво, він був по-ранковому не прохолодним, а теплим, передвіщаючи погожий і жаркий день.

— Може, скупаємось, дівчата? — запропонувала Санька.— А тоді вже будемо накладати гарбу?

Сестри Гречанючки охоче погодилися на цю пропозицію і, встромивши кісся в землю, рушили до річки.

Єруслан лежав у зелених берегах тихий, спокійний, тільки на середині під легким вітерцем здіймалися на ньому дрібненькі брижі, сліпуче переливалися на сонці, ніби крижинки.

Під бережком, в чистій прозорій воді, що затінялася

гілкою лозини, всі троє помітили щучку, як столовий ніж, що застигла, тримаючи в гострих зубах пліточку. З неї падала на дно луска й виблискувала під сонцем, ніби кристалики нафталіну. Ще мить — і щучка, майнувши хвостом, мов стріла, шугонула в глибочінь.

— А мені шкода пліточки...— сказала жаліслива Марія.— Зазівалась, бідна, і пропала.

— Ми на Ворсклі виростали,— промовила Ганна,— там теж водяться щуки. Хижак є хижак. Він, як німець,— жорстокий і нещадний! Я ось про що хочу сказати: коли настане мир — приїзди, Саню, до нас в Ольховатку в гості, до Ворскли поведемо. Сама побачиш, яка це річка красива, рибна, тиха-тиха... особливо в тих місцях, де протікає вона через ліс.

— Ви біля Ворскли, а я біля Дніпра. Хотілося б, щоб ви першими приїхали в гості до мене, подивитесь наше Подніпров'я. Яка широчінь! А які там заливні луки! А який безмежний простір неба! Може, і є десь у світі інша краса... Ну такої, як у нашому Подніпров'ї, мабуть, не знайдеш! Правду кажу. Особливо весною, коли розіллється Дніпро.

— А я великої води боюсь,— сказала Марія.— До нашого села з Харкова приїхала одна дівчина погостювати в бабусі. Пішла купатися до Ворскли, то вона потрапила на глибоке й почала тонути... Якби не Ганна, мабуть, втопилася б.

— Там того діла! — сказала скромно старша сестра.— Я їй тільки руку подала.

— Я води не боюся! — сказала зухвало Санька.— Ми, дівчата подніпровські, до води звичні змалечку. Ми й Дніпро перепливаємо. Хлопці в нашому краю такі ж сміливі й відчайдушні.

Сестри з цікавістю метнули очима в Саньчин бік, і Ганна запитала:

— А в тебе, Саню, був хлопець, якого ти любила?

— Був,— відповіла вона, і тінь смутку мимоволі війнула їй на очі.— Тільки нещаслива в мене вийшла любов, бо він любив іншу... мою подружку... Може, колись і про нього розкажу. Він пішов добровільно в армію, а ми з дядьком Гаркушею та тіткою Устиною рушили в евакуацію. Де зараз Іван Крутояр, на якому фронті, нічого не знаю.— І, щоб обірвати не дуже приємну для неї розмову, швидко скинула з себе полотняне плаття і першою в синьому купальнику кинулася в річку. Почувся плескіт зру-

шеної води, полетіли бризки, і Санька по-хлоп'ячому, вроз-машку попливла до середини річки, гукаючи до дівчат:

— Ну, чого ж ви ждете? Вода тепла, приємна...

Дівчата не стали баритися. Два сплески пролунали один за одним, обсіяли воду бризками, і блискаючи на повітрі загорілими руками, дівчата попливли вздовж річки.

Це були щасливі й безтурботні хвилини, коли вони, здавалося, забули на якийсь час про горе, і про війну, і про те, що вони не в себе вдома, на Ворсклі чи на Дніпрі, а за Волгою, в далекому, раніше не знаному краю. Перед очима в них синіла вода неширокого Єруслану і зеленіли надбережні лози, тополі й берести — такі самі, як у рідній стороні,— приємні, звичні, любі.

Давно вони не відчували такого настрою, як зараз. Здавалося, крилата молодість, з притаманною їй безтурботною веселістю, раптом, ніби вихор, увірвалася в дівочі душі, заповонила їх, розвіявши всякі інші думки, і турботи, і вболівання, і сумні роздуми, залишивши одне лише почуття: вдовolenня, сили, ловкості, з якою вони плавали в річці, пірнали, змагалися, бризкали одна на одну, здійснюючи шумовиння, і все це робилося залюбки, з грайливим сміхом та жартами. Прекрасний день! Щасливий день!

«Ну, годі, мабуть, гратися у воді! — отямилась першою невтомна Санька.— Треба ж і про діло не забувати».

З нею погодились сестри Гречанючки, і всі троє рушили до берега.

Посвіжілі після купання, дівчата вийшли на берег і, прихопивши плаття, попрямували до гарби, де, прикриті луговою травою, лежали заздалегідь приготовлені вузлики з сніданком.

Санька поклала для всіх молоденьку редиску й молоду цибулю, свіжий краєць хліба, шматок сала. Гречанючки поставили молоко, хліб, по шматочку м'яса і ще тепленькі картопляні деруни.

— Ну, в нас, дівчата, просто королівський сніданок,— сказала жартома Санька. І чисті дівочі руки потяглися до їжі.

У полудень несподівано з'явився літак — «кукурудзник», зробив коло над селом і над річкою Єрусланом і, вибравши підходящу галявину, приземлився, висадивши

незвичайного пасажира, а сам, не глушачи мотора, відразу ж, після невеличконого розгону, піднявся в повітря, розвернувся, взяв той самий курс, звідки прилетів. А перед заходом сонця на подвір'я Гаркуші ввірвалася захекана Марія Гречанюк. Помітивши Саньку, що поралась на присадибному городі, вона не могла стримати свого збудження й радісного хвилювання.

— Прилетів!.. — повідомила дівчина. — Чула, як хурчав мотор? Зробив над селом коло, приземлився на поляні біля річки...

Очі в Марії сяяли таким щастям, такою безмежною радістю, що, пробігши до Саньки, вона схопила її в свої обійми й почала обціловувати обличчя, не даючи дівчині промовити й словечка.

— Та ми ж і не сподівалися... Та ми ж і не ждали його зараз, а він десь через свій штаб постарався, розшукав нас у списках евакуйованих і прилетів...

— Та хто прилетів? Про кого ти говориш?

— Як хто? — незрозуміло перепитала Марія. — Та мій же брат прибув з фронту. Я оце прибігла по вас... щоб неодмінно... І Сидір Антонович з дружиною прийшов, і ти, Саню, приходи! Брат вас усіх хоче бачити.

— Добре, Маріє, добре. Ми раді будемо познайомитися з твоїм братом.

— Дивіться ж, приходьте неодмінно. А я побігла. — І Марія, не гаючи часу, подалася додому. Треба ж матері допомогти, а то вона з радощів нічого не може робити.

Вже по заході сонця всі троє, причепурені, одягнені в святкове вбрання, зайшли на подвір'я Гречанюків, де їх чекали Ганна, Марія і сам генерал-лейтенант у військовому кітелі. Крім генеральських погонів, скромно прикрашали той кітель орденські колодочки. Було щось у ньому таке просте, земне, селянське, що мимоволі, з першого погляду, сподобалося Гаркуші. Чимось він нагадував йому старшого сина Максима. Чи розгоном чорних брів, що красиво в'юнилися над лагідними очима, в яких світився розум, теплота, доброзичливість... Звернув Гаркуша також увагу й на те, що генерал мав іще зовсім чорне волосся, посріблене тільки на скронях. Ну, зовсім же сині очі — теж, як у його Максима...

А генерал уже йшов йому назустріч, посміхався, говорив:

— Радий... дуже радий познайомитися з вами, Сидоре Антоновичу! І познайомитися, і особливо подякувати вам.

— Та й за віщо? — зняковів Гаркуша, відчувши в своїй руці сильну, загорілу, ніби в доброго косаря, руку.

— За добре діло, яке ви зробили для моїх батьків і сестер. Вони вже мені багато про всіх вас розповіли. Я радий бачити вас, і Устину, і тебе, Саню,— всіх-всіх радий бачити...

— Нема за що дякувати,— скромно сказав Гаркуша.— Такий час... зараз... Як же людям не допомогти? Ну а ми, як бачите, вже й тут, за Волгою, трохи обжилися, звикли до цього краю...

На ганок вийшли батьки генерала, широко й гостинно розчинили перед гостями двері.

— Добрий вечір,— привітався Гаркуша з господарями, йдучи до ганку.

— Але перед тим, як запросити вас, дорогі гості, до хати, я хочу дещо пред'явити.— І генерал Гречанюк витягнув з кишені генеральського кітеля відрядження, простягнув його Сидору Антоновичу, сказавши:

— Тепер я, член Військової ради Південно-Західного фронту генерал-лейтенант Гречанюк, відряджений на побачення з батьками.

— Що ви? Що ви? — знову зняковів Гаркуша.— Хіба я не вірю вам чи вашим батькам і сестрам? Про вас уже мені вони розповідали. І сестри розказували... І я дуже радий зустрічі...

— Знаєте, такий порядок у нас, військових,— посміхнувся генерал Гречанюк,— щоб не подумали... ніби я самовільно прилетів. Кілька днів тут у вас погостюю...

— Бумажку заховайте,— сказав Сидір Антонович, і він розповів синові про першу зустріч з його батьками.

— А далі я продовжуватиму, як з Південного фронту летів до Саратова звичайним літаком, а вже сюди, в Красний Кут, добирався на У-2.

— От і добре, що ви сюди прибули. У нас тут річка Єруслан. Половимо рибки. Юшки наваримо. Трохи відпочинете.

Порядкував за столом батько. Гостей він посадовив на покуті, поряд з ними сів син — генерал, біля нього примостилися батьки, а вже дівчата обрали для себе місця скраю, щоб бути напохваті, прислуговуючи всім.

За столом мова, звичайно, зайшла про війну.

— Ви на фронті, то вам видніше...— почав Сидір Антонович.— Скажіть по щирості... сильний іще німець? Хоч ударено його під Москвою, а він іще має силу, бо рветься

вперед. Цікаво послухати вашу думку,— і голова колгоспу замовк, шанобливо дивлячись на генерала.

Притихли всі. Ждали розповіді сестри, не відводячи од брата захоплених, сповнених милування та поваги очей. Мовчки схиливши голову, але не втрачаючи статечності й серйозності, ждав батько і особливо — мати... Вона, здавалося, нікого не помічала в хаті, крім свого улюбленого сина-первістка, обдавала його таким материнським теплом, такою безмірною ласкою й любов'ю, що, мабуть, для інших почуттів в її душі зараз не знаходилося місця.

— Що вам відповісти, Сидоре Антоновичу! Хоч і розгромлено німців під Москвою, але треба визнати — ворог іще сильний. У нього поки що перевага в танках і літаках. Не шкодуючи ні своїх солдатів, ні техніки, гітлерівські генерали вибирають вузькі ділянки нашого фронту, проривають його, щоб вийти на оперативний простір. І треба сказати, що це їм вдалося, особливо на початку війни. Нелегко буде й зараз хребет йому зламати... Але все одно зламаємо! Запорукою цього є дружба народів — єдність тилу і фронту. Ми на передових позиціях своє діло робимо, а в тилу робітники виготовляють для фронту нові літаки, потужні танки і всяку іншу зброю... Колгоспники допомагають нам хлібом і продуктами...

— Вивозили й ми хліб, підсобляли нашій армії... Взимку це було... торік...— згадав Сидір Антонович і, зиркнувши на Саньку, додав: — Вона теж, Санька, допомагала...

— Скільки там тієї допомоги було...— скромно озвалася дівчина.

— От бач,— продовжував генерал Гречанюк,— скрізь наші люди трудяться, ждуть Перемоги. І ми таки гуртом ворога переможемо... Мусимо перемогти! Ви тільки б подивилися на них, що то за воїни зараз у нашій армії! Тут і росіяни, і українці, білоруси; тут і грузина зустрінеш, і вірмена... Є казахи, киргизи, чуваші, ну, просто тобі повний інтернаціонал! А які серед них герої! Яку вони проявляють хоробрість, безстрашність, презирство до смерті, волю до перемоги й безмежну любов до рідної Батьківщини. Це треба самому все побачити, щоб зрозуміти й повірити... Хоч і тяжко нам, хоч і дуже трудно, але ми віримо: перемога буде за нами!.. Приводили до нашого штабу їхніх полонених... Одного разу навіть потрапили до нашої 13-ї гвардійської дивізії генерала Родімцева полонені танкісти. І звідки, ви гадаєте? З самого Парижа. Так ми їх і звали «парижанами».

— Цікаво! — усміхнувся Гаркуша.— Значить, на фронті в німців сталася невидержка, коли вже з Парижа затребували своїх танкістів.

— Трапилась дійсно невидержка,— посміхнувся й генерал.— Мені пригадується випадок на Харківському напрямку в 13-й гвардійській дивізії. Якось уранці до лісової сторожки, де містився наш штаб, заходить хлопчисько... у довгій шинелі, черевиках, чи батькових чи братових... рябенька сорочечка вигляда з-під шинелі, в шапці із заячого хутра. На плечах ремінь з німецькою гвинтівкою. Зупинився біля порога. Мовчить. Я питаю в нього: «Що це на тобі за одяг?» — «Нам видали. Та ось кравця нема, щоб укоротив. Так і носимо».— «А ти вже був на фронті?» — «Авжеж, був... з батьком лагодимо провода. Ми — зв'язківці».— «Звідки ж ти, хлопче?» — «З сусіднього села».— «А що тобі треба?» — «Розвідника Толстова шукаю».

Якраз цей розвідник на той час був у штабі. Він привів полоненого танкіста — «парижанина». Почув своє прізвище, сказав: «Ну, я буду Толстов... Що ти хочеш?»

Хлопчина оглянув його з ніг до голови й досить сміливо перепитав: «А не брешете, дядьку?»

Толстов посміхнувся, уважніше глянув хлопчикові в очі, вгадав його намір: «У розвідку хочеш?» — «Хочу в артилерію».— «Чому в артилерію?» — «Здорово влучають. У нашого сусіда німці іменини справляли... Так снаряд просто в хату як торохнув...» — «У розвідку візьму».— «В артилерію хочу!»

Толстов придивився і здивовано сказав: «Який же з тебе буде артилерист, коли ти ще дівча! Он під шапкою в тебе коса схована».

Дівчинка не засоромилась, а гордовито відповіла: «Ну і що ж? Я стріляю влучно... Знаю наші й німецькі гранати... І в мене вже є їх вісім штук».— «Скільки ж тобі років?» — «Тринадцять».— «Чого ж ти на німців така сердита?» — «Вони вбили мою мамуню. Спалили нашу хату, і тоді я з батьком пішла на війну. Ми обоє, я ж вам говорила,— зв'язківці, тільки я ще полюю на німців з їхньою гвинтівкою. Маму мені жаль. І я знаю: вони її вбили!»

Губи її при згадці про маму смикнулися, в очах блиснули сльози, і вона тихо вийшла з штабу, причинивши за собою двері.

«Бачу, бідове дівча... В розвідку б згодилася».

І що, ви гадаєте, придумало це дівча? — продовжував генерал.— Коли «парижани» розмістилися в їхньому

селі на ніч, воно підкралося до танка і почало стукати. Німці — «парижани» — відкрили люк, а дівча спритно шпурнуло всередину гранату.

А ще в одному танку перебило гранатою гусеницю. Це дівча командування представило до нагороди — орденом Леніна.

Часом наші бійці, що стоять понад Дінцем, вдаються до різних витівок. В одному взводі з'явився боець-художник, намалював карикатуру на Гітлера з перев'язаною шокою, змайстрував паперового змія, зробив відповідний напис, а вранці, коли знявся вітер, підійняв його в повітря, і змій, перелетівши через Донець, опустився на лінію німецьких окопів...

Це викликало сміх і веселі жарти серед солдатів. Чи покажуть цей малюнок Гітлерові?

— Не відважаться, мабуть, — сказав Гаркуша. — Та й навіщо той Гітлер? Хай німецькі солдати посміються з свого фюрера.

— А що ж там зазначено, на тому змій? — питалися бійці, які не бачили самого напису, а тільки сміялися з карикатури, спостерігаючи, як паперовий змій, вихляючи довгим матерчатим хвостом з бур'яниною, приземлився там, де й слід йому було приземлитися. — О! Біжать... читають... Сміються...

А красномовний напис німецькою мовою був влучним і жалючим, мов кропива: «Гітлерові на згадку від донецьких бійців... Якби ж то знаття, що буде таке биття!» І трохи меншими літерами додаток: «До Москви — го-го, а від Москви — ох-ох!» Молодці радянські солдати! Що німці заслужили — те й мають!

Народ наш не кориться німцям! Ненавидить він і німецьких прислужників та поліцаїв... Мені розповідали про одного поліцая, що дуже знущався з людей... І ось вирішили самі сільські жінки й дівчата посміятися з нього. Що ж вони придумали для п'яниці-гультая?

— Цікаво! — сказав Гаркуша.

— Село як село, звичайне на Україні. А наш народ такий уже за вдачею... Хоч і сутужно йому, хоч і важко, а жартами, витівками любить дошкулити ворогам, де тільки зможе. І що ж, знаючи, що поліцай любить випити, напоїли його добре, привели до криниці, десь дістали піхтір, що в нього сіно закладають для коней, заплхнули в нього сп'янілого поліцая, прив'язали до дерев'яного журавля і підняли вгору. Ніхто його не бив. Спить поліцай, шабля

при ньому й пістолет... Вранці приходять до криниці жінки й дівчата воду брати, а там таке диво. Жартують, сміються: «Що це — поліцай там курчат висиджує, чи що?» — «Тепер уже він не пан поліцай,— сказала в'їдливо якась молодиця,— а пан Піхтір!»

Так і влипла за ним кличка — пан Піхтір. Коли він іде по вулиці, діти кричать: «Іде пан Піхтір...» А дорослі люди сміються... Втік поліцай з села від сорому і більше в ньому не з'являвся. От що таке сміх і витівка! — сказав генерал.— Людину погану можна зганьбити сміхом, доки й житиме на світі!

— Так то ж людину,— сказав Гаркуша.— А це ж — собаки! Молодці жінки, добре придумали, що його так прозвали, а діти підростуть — їх дражнитимуть так само піхтіренятами. Знеславив той поліцай усе своє майбутнє покоління!

— Жарти жартами, але там же, в селі Ізбицькому, трапився такий випадок. Командирові батареї було наказано знищити дзот, що його обладнали німці під однією з хат. А батарея мовчить.

«Що це значить? — кричить командир полку Черниш.— Чому не стріляєш?» — «Не можу, товаришу командир полку». — «Чому? Ти ж бачиш, там ворожий дзот. Треба його знищити! — І наказує: — Прямою наводкою — вогонь!» — «То моя рідна хата... дружину там лишив, дітей, матір...»

Замовк командир, зрозумівши бійця, схилив голову, тихо сказав: «І все ж... наказую... Гинуть наші бійці»,— і його слова, мов гаряча іскра, обпалили душу і серце артилеристові. Суворим стало обличчя, і він, не зводячи очей з рідної хати, де народився й виріс, хитнувся на ногах і тихо подав команду: «Прямою наводкою... — Голос йому раптом урвався, але він встиг ще промовити: — Вогонь!..»

Рвонувся ствол. Вдарила гармата. Дим разом з вогнем високо шугонув у повітря... А коли дим розвіявся, артилерист побачив, що хати вже нема. І немає високої стрункої тополі, яку він звик слухати під вітром з самого малечку. Боець не витримав — там же впав біля гармати, гірко, гірко заридав...

— А як же дружина, діти, мати? — запитала Устина, дивлячись на генерала.— Хтось лишився живий?

Йй ніхто не відповів.

— Війна — страхотлива річ,— промовив генерал.— Багато мені доводилось бачити різних людей, з якими я розмовляв. Зустрівся мені, коли ще я був у Фінляндії, один

льотчик на прізвище Півень. Півень Іван Микитович. Вищий за мене ростом, отакі груди, отакі плечі — ну, богатир! Розговорилися, закурили, і цей чоловік розповів мені про своїх бойових друзів.

«Був,— каже,— у нашій частині Борис Сафонов — двічі Герой Радянського Союзу. Мав звання підполковника, а командував авіаційним полком. Глянеш на нього — ніколи не подумаєш, що це командир. Одягався дуже просто: куртка на ньому, валянки прості, кашне, шапка з довгими вухами...

Якось дав він наказ — підготувати машину до вильоту. А трохи пізніше приходить сам. «Ну як, хлопці, діла? Коли буде готова машина?»

Глянули хлопці на нього й вирішили: шпигун!

Прибіг потім капітан. Вони до нього: «Це ж шпигун! Гляньте, як він одягнений. Які у всіх нас унти, а він прості валянки носить...» — «Це нічого! Це — новий командир полку Сафонов. Збив сорок два ворожих літаки. Коли підіймається в небо — німці попереджають своїх льотчиків: «У повітрі — ас! Сафонов!» — «Та невже?» — дивуються наші льотчики і вже інакше оцінюють командира полку. Дехто з них дуже хотів потрапити в його ланку.

От і сьогодні, оглянувши всіх льотчиків, Сафонов визначив прізвища хлопців і серед них назвав свого улюбленця з Подніпров'я — льотчика Півня.

«Ти теж полетиш зі мною»,— сказав він.— «Єсть!» — козирнув Півень і рушив до своєї машини.

Незабаром бойові літаки один за одним підіймаються в повітря. Ведучим летить командир Сафонов.

Піднялися вище хмар. І ось Півень чує голос командира»: «Праворуч бачу ціль... атакую... Півень, за мною!»

Дві бойові машини розвертаються і шугають вниз, мов яструби. Розпочинається повітряний бій. Падає перший бомбардувальник, падає потім і другий, лишаючи за собою чорний хвіст диму... Падають у море.

«Ну, Півень, пиши, що ти збив ворожий літак».— «Я не збивав. Це збили ви... ми всі, льотчики, бачили...» — «А ти пиши! Ти стріляв і я... невідомо, хто першим у нього влучив. Пиши! Я наказую... Хочу бачити і в тебе орден Червоної Зірки».

Отаким був цей командир!

З сорока двох літаків він роздав льотчикам збиті ним ворожі машини, а собі лишив тільки двадцять п'ять... Але він загинув,— з сумом скрикнув генерал Гречанюк.

— Загинув?! — аж скрикнула вражена Устина, не зводячи очей з генерала.— Та як же він не вберігся? Такий ловкий, такий добрий льотчик!

— Загинув над морем,— промовив глухо генерал,— коли супроводжував караван американських суден, що доставляли нам в аренду зброю, боеприпаси і все інше.

— О господи! — зітхнула знову Устина і навіть перехрестилась.

— ...А збив його німецький льотчик-винищувач вищого класу, майстер повітряного бою — ас Мюллер! На його рахунок значилось сто двадцять збитих літаків. Коли він потрапив у полон...

— Піймали-таки і його, гадюку! — не втрималась тітка Устина.

— Піймали,— сказав генерал.— Він говорив на допиті: «Я спортсмен. Моє діло воювати!»

Сам він добре знав номери машин наших льотчиків: Покришкіна, Кожедуба і Сафонова. Над морем, коли потрапив на російських льотчиків, збив одного, а тоді пізнав машину Сафонова.

«Я не хотів його збивати,— заявив на допиті Мюллер,— але я знав: якщо я його не зіб'ю, то він мою голову прониже кулями...»

А дізналися ми про це пізніше, коли Мюллера збив наш льотчик Захар Сорокін. Про це мені розповів Іван Микитович Півень. Він в той день теж брав участь у повітряному бою.

Захар збив одну машину, приєднався до ворожої ланки, а тоді почав стежити за Мюллером. І ось Захар вибрав зручний момент і прорешетив його машину, а тоді радирує: «Збив Мюллера... переслідую...»

Той посадив літак недалеко від моря, витягнув лижі, втікає до лінії свого фронту. Захар радирує: «Дайте два «кукурудзники» і двох автоматників».

Все-таки Мюллер не встиг перейти кордон. Лишилось до нього десь одинадцять чи дванадцять кілометрів, коли з'явилися наші автоматники. Не відстрілювався, здався відразу.

За Мюллера дали Захарові Героя Радянського Союзу.— Генерал ніби опам'ятався й, трохи ніяковіючи, запитав: — Чи я вас не втомив сьогодні своїми розповідями?

— Що ви, Федоре Харитоновичу. Де отаке почуєш? То ми ладні слухати вас хоч до ранку.

— І все ж треба сказати: іще сильний ворог. Немало

доведеться пролити крові, щоб зламати йому хребта. Наші танкісти горять у підбитих танках, але в полон не здаються. Солдати кидаються з гранатами під ворожий танк й героїчно гинуть самі. На це потрібні велика мужність і зненависть страшна, люта, майже нелюдська. Не один уже був випадок, коли боєць закривав своїм тілом амбразуру дзоту, щоб могли пройти вперед без зайвих втрат його товариші. Що це за люди? Що це за герої? Хіба такий народ завоювати можна? — запально промовив Гречанюк і раптом почув за столом нестримне ридання. Почув, затих, прикипівши очима до посивілої жінки-матері, що її обличчя було закрите ліктями рук, а плаття дрібно-дрібно тремтіло на схудлих плечах.

— Пробачте! Я не хотів...— сказав, зніяковівши, генерал, подивившись на голову колгоспу, який сумовито пояснив:

— Наш син... старший... Максим... під Москвою поліг... Нічого... Нічого... заспокоїться... Розумієте, ще свіжа рана...

— Я дуже співчуваю вашому горю... дуже...

— Хіба тільки в нас горе? В інших теж. Часом «чорнову» одержує солдатка, а в неї троє чи четверо маленьких діток... Треба кріпитись... Треба пережити це лихоліття...

50

Світить повновидий місяць. Поволеньки пливуть обочиною дороги тіні від волів, упряжених в гарбу, драбки якої зараз старанно застелені брезентом. На оберемку пахучого сіна в передку сидить з лозиною в руках Санька. Вона не погейкує на волів, не підганяє їх.

Чи, може, тому, що опинилася тут одна, без подружок, серед ночі в степу і нема до кого обізватися словом, чи, може, оця степова широчінь, і теплий вечір, і тихий місяць нагадали їй такі ж широкі й безмежні подніпровські степи з теплими вечорами і зачарованим місяцем, сповнили її душу таким теплом, ніжністю і любов'ю до рідного краю, що раптом захотілося їй співати...

І саме таку пісню, яка найбільше відповідає в ці хвилини її настрою, вона почала:

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться...
Ой як болить моє серце,
А сльози не ллються!..

Лине чистий спів, а слова зворушують Саньку настільки, що їй самій хочеться плакати. І хоч вона дивиться в степ, осяяний місяцем, проте не бачить його зараз, бо в її уяві пропливають милі, рідні образи — матері, подружок, що з ними розлучилася на початку війни. І, заступаючи їх, з'являється він, любий Іван Крутояр, що увійшов в її душу, оволодів нею й живе в ній владно, як щось неподільне і наймиліше в світі...

Тому з таким благанням і надією звертається Санька саме до нього, вкладаючи в пісенні слова свої найщиріші, найпалкіші почуття і вірну любов:

Де ти, милий, чорнобривий?
Де ти, озовися!
Як я, бідна, тут горюю,
Прийди подивися!..

Поволеньки йдуть воли, збиваючи ратицями пахучий, влечаний під денним сонцем пил, і він, підіймаючись у повітря, невидимо припорошує Саньчине обличчя і звично пахне.

— Гей-гей! Цоб-цабе! — ніби отямлюється дівчина і лозиною підганяє волів, але вони ніяк не реагують ні на крик, ні на лозину, а йдуть собі, як ішли досі.

Спереду чорніє гай, блискає, вигинаючись, річка Єрус-лан, геть-чисто залита сріблястим місячним сяєвом, яким Санька милується. Чомусь пригадався генерал Гречанюк і його коротке гостювання у батьків...

Поволеньки ступають воли. Тихий лежить перед Санькою степ. Ніде ні душі. Вже вона минула те місце, де ловилась риба і варилася юшка, де гуртом вони співали пісень, а надвечір купалися в теплій воді Єруслану.

Зараз тут тихо. Був гостем у батьків Федір Гречанюк, та виїхав. Лишилась тільки по ньому добра згадка. Поїхав він у той край, де бушує кривава війна, і хто знає, чи лишиться живим, чи доведеться йому після війни зварити на березі Ворскли таку юшку, як варив йому дядько Сидір.

Хотілося, щоб Гречанюк лишився живим-здоровим і прибув до батьків з перемогою при доброму здоров'ї. Проста, чуйна він людина, оцей генерал Федір Гречанюк!

Поволеньки, як і раніше, йдуть воли. Погойдуються в такт ходи їхні роги, і Санька вперше сьогодні помічає, що кінчики рогів виблискують у них під місяцем, наче їх змо-

чено дощем. А спереду волів все той же степ — одноманітний, залитий місячним сяєвом. Санька дивиться у степову далечінь, а спогади, як хмарки, напливають один за одним...

Зникли, ніби в тумані, Гречанюки, а натомість постала рідна мати. Вона з'явилася так виразно, наче Санька тільки вчора розпрощалась з нею. І це видіння до того було сильним і вражаючим, що дівчина почала розмовляти з нею, ніби справді бачила рідну матінку — дорогу, незабутню, любиму...

— Та я ж про вас, мамочко, щодня, щовечора згадую... І жду-жду, щоб минали дні і я вже змогла повернутися додому... Ой, як важко мені, мамо, без вас. І нічого ж я не знаю, чи ви живі-здорові... Ні вісточки від вас, ні писемця. І чи є у вас що їсти, чи, може, ви там голодуєте? Я ж пам'ятаю, як ви схопилися за тин, коли мене проводжали... Я розумію... все розумію, як вам було тяжко! І мені, мамочко, нелегко!..

Живемо ми тут, за Волгою, працюємо так, як ніколи ще не працювали. Людей мало, а роботи багато. Взимку ми возили для фронту хліб, а зараз робимо: вдень — на фермі, а вночі — в полі. Робота нам ні їсти, ні спати не дає. Оце тільки й того, що відпочили три дні, коли Гречанюк до своїх батьків приїздив у гості: і рибу ловили, і юшку варили. Навіть купалися в Єруслані... А тепер знову робота, бо фронт не жде!.. Фронтіві треба допомагати з усіх сил... І ми допомагаємо чесно, мамо!..

Часто вас у снах бачу. І наче живу я вже не за Волгою, а в себе вдома. Прокинусь, заплачу тихенько та йду на роботу. От і зараз їду в степ уночі. Там наші дівчата зламують гичку з буряків для худоби, а я мушу забрати. Чуєте, мамо?

Санька почуває себе так, наче вона зараз одна-однісінька в степу. Ніде нікого. Ніхто її не чує... Хіба що воли. Та хіба ж вони людську мову розуміють? Дівчині приємно сказати рідній матінці, що в неї на душі, а сказавши, і самій наче стає легше, наче й справді побувала вона з матір'ю наодинці і про все, про все їй розповіла...

Раптом у степову тишу вривається далека пісня, обриває Саньчину сповідь, повертає її до дійсності. І тільки тепер вона помічає бурякові плеса, що виблискують соковитим листям під місячним промінням. Добре видно навіть здалеку дівочі хустки...

А пісня з кожною хвилиною стає голоснішою, пливе з

глибини степу, наближається, захопивши мимоволі й Саньку, яка теж цю пісню знає, любить і охоче починає підспівувати дівчатам:

...Стоїть явір над водою...

Першими до Саньки підбігли сестри Гречанюки.

— І де це ти, Саню, так довго барилася? Вже хочеться їсти,— сказала Ганна.

— А мені — спати! Так наробилася за день, що оце тут би впала на плантації і спала, спала...— сказала мрійливо Марія.— Ти тільки поглянь, Саню, скільки ми для ферми гички назламували. Чи й забереш її всю на гарбу?

— Заберу! — упевнено пообіцяла Санька і підійшла до Марії, ніжно обняла її.— Розумію, притомились ми всі... дуже... Але, мабуть, будемо відсипатися вже після війни. А зараз берімо вила та будемо накидати гичку в гарбу... Ніхто за нас не зробить, якщо ми самі цього діла не зробимо. Так я кажу, дівчата?

— Звісно, нема кому підсобляти,— погодилися дівчата і взялись за вила.

Вже місяць, високо підбившись у небо, плив у темно-синьому просторі, як у безмежному морі, все далі на захід, коли дівчата закінчили нарешті вивершувати гарбу. Підібрали все по-хазяйському — до листочка.

Рушили воли. Рушили слідом за ними й дівчата. І хоч були вони дуже втомлені, та давня звичка, молодість і бажання переборювати втому взяли верх. Хотілося чимсь розважити себе. Але чим? Звичайно, піснею, як колись у себе вдома, повертаючись з польових робіт. Невідомо, хто почав першим, але знайому пісню, що її знали, широку, як степ, роздольну й голосну, підхопили дружно всі, і та пісня попливла у простір, заповонила його собою, розігнавши навколишню тишу і спокій...

А ще сонце не заходило,
А зробилась темнота,
А зробилась темнота...
А нещаслива та дівчина,
Котра любить козака.

Поки наблизились до села, почав блякнути і схилятися нижче до заходу місяць, а вже в неозорій далині сходу світанням бралось небо, передвіщаючи наступний, такий же палючий день.

— І цієї ночі не довелося поспати,— сказала Марія без скарги й жалю, глянувши чомусь на місяць...

— Мабуть, колись до цієї пори стояла у себе в садочку з парубком і милувалась місяцем... Тоді ні на кого не скаржилась... Еге ж? — спитала Санька, зиркнувши в бік Марії.

Дівчина зніяковіла й призналася:

— А таки стояла. Вже зоренька займалася. Роса на траву лягла... Так то ж було перед війною. І зовсім я не скаржуся ні на кого. Одсипатися будемо, Саню, як ти кажеш, після війни... Три доби, не менше, спатиму — так я сильно за сном скучила!..

Дівчата розсміялися.

— Ну, Саню, ти не сердься. Ми таки добре притомилися, але треба ж хоч трохи поспати. Ми підемо швидше, обженемо волів, а тобі хай на фермі допоможуть скидати гичку телятниці.

— Добре, добре, дівчата. Ідїть, бо я волів не можу підганяти, вони й так добру кладь везуть,— і Санька стежила, як, обминаючи гарбу й волів, білі дівочі хустинки замайорили вже попереду, на дорозі, швидко віддаляючись. А незабаром вони й зовсім зникли в далині, де вигиналося річище Єруслану, позначене берестами, осоками та лозою.

І знову Санька залишилась одна з волами. Співати самій не хотілося. Ось уже підїздить вона до річки й помічає, як над поверхнею води плавають тумани, хоч у повітрі, не відчувається навіть подиху найменшого вітерцю. Непомітно лягає на прибережні трави й квіти роса. Виблискує під місяцем кожна стеблинка, кожний листочок, кожна пелюстка цвіту.

Санька залюбки на це все дивиться й милується. Непомітно підїздить уже й до тієї полянки, де вона разом з Ганною та Марією косила траву. Нескошена пожовтіла передчасно під пекучим сонцем, а над скошеною ділянкою зеленіє отава.

«Дощу треба! Ой як треба добрячого дощу для цього степу»,— думає Санька, знаючи вже з досвіду торішнього літа, що дощі в цьому краю випадають рідко.

— Агей, воли! Гей-гей!

Саньці хочеться з кимсь поговорити, а поблизу нікого нема, тільки воли, що, нагнувши важкі голови, сильними шиями тягнуть на собі ярмо, байдужі до погейкування, до самотності, до її душевного стану.

— Агей, воли! Гей-гей! Моторніше ідїть. Уже, бачите, й світанок займається.

Вже недалеко й дерев'яний місточок, через який, поскрипуючи, переїздить гарба. З'явилися перші хати села, ще тихі в сонному спокої. І раптом у вуличці вона помітила людину, що йшла назустріч з чемоданом у руці, трохи шкутильгаючи на ногу. Під розстібнутим плащем виднілися в нього нагороди — бойові ордени й медалі.

— Добрий ранок! — привітався військовий, глянувши на Саньку карими очима, нагадавши їй Івана Крутояра.— Скажіть, громадяночко, де тут живе Галина Перелюб з хлопчиком Валериком?

Вона дивилася на командира, а в голові блискавично пролітали думки одна за одною, як хвилі розбурханої річки, холодили душу, обвивали страхом.

«Ой що ж воно буде? Що буде? Це ж, певне, прибув її чоловік Терентій Степанович»,— здогадалася відразу Санька й чомусь зблідла, відчувши, як у неї під хусткою від страху й несподіванки піднялося волосся.

Пригадалось, як Галина позичала вночі у тітки Устини краєць хліба для «двоюрідного брата», який нібито приїхав з фронту до неї в гості...

— Скажіть, громадяночко, де тут живе Галина Перелюб з хлопчиком Валериком? Їх направлено сюди в евакуацію?..

— Не знаю!.. Не знаю... Я не тутешня... Спитайте в когось іншого. Агей, воли, гей! Цоб-цабе! — і Санька, вдаривши волів лозиною, поїхала далі.

Командир Перелюб якийсь час стояв на дорозі, дивлячись дівчині вслід, а потім, не поспішаючи, повернув у якесь подвір'я.

Санька вже ніяк не могла заспокоїтись... «І чого я так злякалася? Ну, сказала б, як є: «Дружину вашу знаю, бо живемо через суміжну стіну в одному будинку. І Валерика знаю. Щодня у нашій кімнаті буває. І ми всі до нього звикли, любимо хлопчика, мов рідного. Я іноді його до дитячого садочка одвожу, а часом і забираю звідти, бо мамі ніколи,— є тепер у неї свій клопіт...

Оце ж чоловік постукає в двері... Відчинить йому Галина... А далі що? Ой, що ж у них буде? Що вона йому скаже?.. Як гляне в очі? Страх один думати про таке!»

І того вже Санька не бачила, як згодом Терентій Степанович зайшов на подвір'я й зупинився перед дверима, де жила Галина Перелюб. Постукав. Не одразу розчинились двері. Спочатку, одгорнувши фіранку, з'явилася біля

шибки заспане обличчя дружини, що, пізнавши його, ніби скам'яніло і враз зблідло.

Не відразу вона метнулася до сінешніх дверей. Очевидно, одягла плаття, а вже потім перед ним з'явилася Галина.

— Терентій? — скрикнула вона якимось винуватим голосом і впала йому на груди.

— Що ж тобою, Галю? Чому ти така? Наче й не рада...

— Чому ж? Я дуже, дуже рада...— і одвела очі, широко розчиняючи перед ним хатні двері.— Заходь!

Перелюб переступив через поріг і почув радісно-щасливий голос Валерика:

— Тато?! Тато повернувся...

Вмить злетіло з ліжка одіяльце, впало на підлогу. Хлопчик того одіяльця не помітив. У поривній радості мчав до батька, простягнувши теплі рученята...

Сильні батькові руки підхопили хлопчика, притисли до грудей, ніжно гладили його тільце, промовляючи ласкаві слова:

— Синочку мій!.. Дорогесенький!.. Як я скучив за тобою!..

— І я, тату... Я теж скучив... Дуже!.. Дуже!.. І ви, тату, часто мені снились... І я ждав вас, татуню! І я вас, таточку, люблю дуже, дуже!.. Ось так!! Ось так!..— Хлопчик міцно стискував батьківську шию, виявляючи свою щирість, велику любов, а батько стояв схвильований, не в змозі будь-що сказати.

— Синочку мій!.. Дорогенький мій...

З батькових очей текли нестримні сльози. Не витирав їх, бо руки голубили сина, а душа сповнювалася щастям омріяним, довгожданим щастям зустрічі з наймилішим і найдорожчим у світі...

За ширмочкою раптом заплакало немовля. Перелюб обережно опустил на підлогу синочка, ступив до ширми, ривком розгорнув її й побачив колиску.

— А це що в тебе? — запитав він якимось неприродно чужим шаленіючим голосом.— Що таке — питаю?

Галина мовчала, тільки стала ще блідішою на виду.

— Винна!.. Мій гріх... Бий! — відповіла вона, готова до всього.

Вони дивилися одне на одного мовчки, а за ними обом стежив оченятами Валерик, і ті оченята ширшали з кожною секундою, наливаючись мимовільним страхом...

Ще не пломенів зорею схід, лише з'явився вузенький поясок, що, ясніючи, гасив найвіддаленіші зірки, щедро розсипав по землі дрібнюсіньку росу, не обминаючи ні стеблинки, ні листочка, ні квітоньки, підіймав над рікою Єрусланом туманець, що ним, ніби косами казкових русалок, голубив, окутував надбережну рослинність, дерева, лозяні кущі, той поясок усе ширився, набирив сили й щедро, мов росою, обдавав усе навколо багряним одсвітом.

— Уже й сонечко сходить,— промовила Устина, позирнувши через вікно.— Це ж, мабуть, мій Сидір буде скоро повертатися з нічної рибалки.

— А з ким же він поїхав рибу ловити? — поцікавилась Санька, бо вона повернулася з роботи пізно, коли тітка Устина вже спала, а Сидора Антоновича не було вдома.

— З ким поїхав? Та з головою сільради Братком. Прийшов надвечір, рибки йому захотілося свіжої: «У тебе,— каже,— Сидоре Антоновичу, є сітка, то, може, махнемо до Єруслану?» А ти ж знаєш, мого старого умовляти не треба, любить порибалити. Так вони взяли лозяного сапета для риби, захопили з собою рибальське причандалля й подалися...— І вона знову позирнула через шибку в бік Єруслану.

Знадвору раптом почулося гавкання Бобчика. Одразу схопився з свого місця кіт Пушок і почав нявчати, домагаючись, щоб його випустили на подвір'я.

— Ну, ти дивися на цих провозатих! Уже почули цокіт коліс брички. Сміх, та й годі... Вони ж його проводжали разом — аж до містка, а тепер помчать зустрічати з рибалки... Ну, ідіть уже, ідіть,— говорила господиня, ласкаво розчиняючи перед Пушком хатні двері, а сінешні вже були розчинені. Біля присінок кота ждав Бобчик, махаючи радісно хвостом.

— Хто ж думав, що з них виростуть такі славні тваринки,— милуючись ними, промовила Санька.

— А дружать вони як... одне без одного, мабуть, жити не змогли б. Он же, бачиш? Подалися...— посміхаючись, зауважила тітка Устина.

Першим біг Бобчик, а слідом за ним, не відстаючи, легко мчав Пушок, перестрибуючи через горбочки, канавки, що траплялися на їхньому шляху, і тільки його пухнастий хвіст то зникав, то знову з'являвся на видноті.

— Он уже біжать мої провозаті назустріч,— усміха-

ючись, сказав Гаркуша. — Привчилися... Як тільки почують, що торохтить по містку бричка, то, де не будуть: чи в хаті, на подвір'ї зриваються з місця й біжать. Колись я їх підібрав дорогою, як їхали сюди, за Волгу. Такі обоє були миршавенькі, худючі, а зараз, бач, вирости, вигулялись... Ото я йду на роботу в контору — вони мене обоє проводжають — кіт і Бобчик. Прожену їх від себе, вони зупиняться, подивляться, що я йду далі, й теж ідуть за мною слідом. Люди вже їх знають. Відчинять двері, впускають до контори. Бобчик ляже біля порога й лежить, а Пушок вискочить на стіл, дивиться, як я пишу, і починає лапкою зі мною гратися. А Бобчик, коли помітить, і собі до стола пнеться. Біда мені з ними! Але й без них не можу. Звик! Я котові, коли повертаюсь з рибалки, даю свіжу рибу, а для Бобчика з дому припасую смажену. То вони й ласують...

Гаркуша потягнувся до сапетки — круглої, плетеної з лози корзинки, вибрав підходящу рибину й гукнув, заохочуючи гінців:

— Ану, давай, давай до мене, хто швидше... Да-ва-а-й!

Пушок, побачивши в його руці здобич, спритними стрибками обігнав Бобчика і з розгону, швидко й ловко опинився на бричці біля Гаркуші.

— Ну, якщо ви вже в мене такі вірні друзі, то дам вам за те гостинця, — сказав Гаркуша, посміхаючись, кинувши котові молоденького сазанчика.

Пушок, відчувши в своїх зубах рибину, замурчав, ніби хтось збирався в нього відняти улюблену здобич, потім, примостившись тут же, на бричці, почав з хрускотом їсти.

— Не спіши! Я ще дам. Бачиш, у сапетці вистачить і на юшку, і на смаження.

Він витягнув з намощеного сіна ганчірочку, розгорнув її й дістав звідти шмат пахучої смаженої на олії коропини й кинув її Бобчикові. Той упіймав шмат і тут же, як і кіт, почав уминати гостинець.

— Аж дивно мені, — сказав Братко, — щоб собака з котом жили так дружно.

— Та вони ж разом вирости в мене змалечку... звикли одне до одного... Я колись у Київському зоопарку бачив іще більше диво. Там у клітці жили кіт і миші... В одній клітці. Ото справді було для мене диво!

Пушок, наївшись, вибрався хазяїнові на коліна і, вмостившись там, блаженно жмурячи очі, замуркотів. А Бобчик біг попереду коней, часом озирався, обнюхував деякі

горбочки й бур'яни, кропив їх, підіймаючи задню лапку.

Вдома Гаркуша поділився рибою. Братко подякував йому за компанію і, забравши свою пайку улову, рушив додому, а Гаркуша ждав, поки Устина зварила свіжої юшки, і, добре, поснідавши, вирушив з дому на роботу. Як завжди, слідом за ним бігли до контори і його провожаті.

Бобчик вмовився на своє місце біля порога, а Пушок скочив на стіл і, жмурячи очі, солодко замуркотів. Але зіниці в кота відразу розширились, коли Сидір Антонович потягнувся до рахівниці й почав рахувати на ній, записуючи потрібні цифри до конторського зошита.

Пушок спочатку дивився, як цокали круглячки, а потім, не стримавшись, почав гратися ними, торкаючись його пальців м'якою лапкою.

— Не заважай, Пушок. Чуєш? Не заважай... Сиди собі тихенько.

Але кіт не зважав на умовляння й продовжував бавитись.

— Ну, ти ж, Пушок, і розбишака в мене,— говорив незлобливо Гаркуша.— От візьму і викину тебе за двері.

Та хтось протупотів на ганочку й, не стукаючи, розчинив двері. До кабінету голови колгоспу увійшла дівчина-листоноша.

— Свіженькі газети принесла? Це добре... Гляну, що новенького на фронті...

Дівчина, нічого не відповідаючи, дивилася на Гаркушу, а її очі враз налилися сльозами.

— Ти що, Галько? — помітив це відразу голова, відчувши, як по серцю в нього пробіг тривожний холодок.— Чого ж мовчиш?

Очі прикипіли до дівчини, голос став невідомо чужим у передчутті нового нещастя.

— Говори!

Дівчина, не стримавшись, заридала, дістаючи з своєї сумки кілька газет, між якими лежав лист...

— Прислали вам «чорнову»...— сказала дівчина, поклада на стіл газети й листа і швидко вийшла з кабінету, забувши цього разу причинити за собою двері.

Гаркуша не сідав, а стоячи дивився на жакливий лист.

— Хто? — запитував сам себе.— Гордій чи Михайло?

Сів на стілець. Взяв листа, а він тремтить у пальцях, ніби тільки що спійманий молодий сазанчик. Подивився адресу, сказав:

— Мені, Красний Кут, Саратовської області. Гаркуші Сидору Анто...— Ще раз оглянув конверт, вийняв з нього аркушик паперу, прочитав уголос російською мовою: — «Извещение. Ваш сын, танкист, старший сержант 13-й гвардейской дивизии, Гаркуша Гордей Сидорович, во время боя был подожжен вражеской бомбой. Находясь в горящем танке, он продолжал бой с врагами, проявив при этом мужество и героизм. Умер от сильных ожогов в госпитале...»

Далі Сидір Антонович не міг читати. З повними очима сліз він дивився на аркушик паперу, але не бачив уже літер перед собою.

— Гордію!.. Сину!..— раптом скрикнув батько, впав на стіл, сповнивши контору глухим, невтішним риданням.

Скочив із столу Пушок, загавкав біля порога Бобчик... Глухе чоловіче ридання виривалося крізь розчинені двері на подвір'я, де вже збиралися люди, вражені сумною звісткою.

В тих же дверях незабаром з'явилася стривожена Устина. Лише на мить зупинилася, глянувши, як ридає чоловік, скрикнула з переляку... І цей її крик отямив Сидора Антоновича. Він підвів голову, глянув на дружину й жахнувся, побачивши її обличчя. Губи в неї тремтіли, руки тремтіли. Все тіло тряслось, ніби в пропасниці. Вона не в змозі була вимовити й слова... Та він зрозумів її благально-нетерплячий погляд і відповів:

— Гордія вже у нас нема!..

Наче від удару гострого ножа, відчайдушно скрикнула мати, зірвалася з місця й, проминувши людей, яких уже вона не бачила перед собою, з тим же криком відчаю й нестямності вискочила за ворота й помчала дорогою...

Устина бігла, не зупиняючись, не думаючи, куди й чого вона біжить. Серце її ладне було розірватися. Не вистачало повітря, хоч перед нею лежав величезний простір заволзького краю, високе, без хмаринки, небо, залитий ущерть сонцем, широкий і, здавалося, безмежний степ.

Якась незборима, не підвладна їй і шалена сила, ніби буремний вихор, підхопила її, сповнила безутішним горем, зламала, як висохле під осінь перекотиполе, безжально гнала вперед все далі й далі. Нещасна мати звертає потім з дороги навпростець, чіпляючись за пожовклі трави й бур'яни, і... раптом з розгону несподівано влітає в річку й зупиняється... Здивовано оглядає берег, і прохолодні в ранковому спокої лози, і тиху-тиху воду замріяного Єруслану...

Степ — розлогий, безмежний, простягнувся хто зна й куди. Перетнули його на обрії дальні гори з темною смугою лісів, а вже за ними така яскрава вечірня зоря, що, здається, своїм світлом вкрила на тій стороні всеньке небо.

Мабуть, сонце ще не зовсім зайшло на нічний спочинок, бо ще горять у вишині золотистими відтінками легкі хмаринки, а поміж ними голубіють розводдя, ніби річкові затоки чи степові озерця, а нижче — рожева кайма вбирає в себе і дальній обрій, і гори, і темно-зелену смугу лісів... Поступово блякнуть фарби, а натомість непомітно напливають вечірні сутінки.

Степовою дорогою йде подорожній. Хода в нього некваплива. Помітно, що крокує він не перший день, бо не мав часу ні поголитися, ні викупатися в степовому озерці, щоб змити з себе дорожній гарячий пил. А він липкий, перемішаний з потом, вкривав його обличчя, припорошував скроні, пілотку, проникав аж до білизни під скатку шинелі, що лежала через плече, і від того на гімнастерці виступали білуваті смуги та плями терпкої солі.

Простує подорожній з розстебнутим коміром, щоб було йому не так душно; йде, не помічаючи, як позаду підводиться хмара, швидко зростає, шириться в далечині по обидва боки обрію. Коли степ обдало раптом сяйвом блискавки.

— Невже надходить гроза? — вимовив сам до себе, дивлячись у той бік, де з'явилася і швидко зростала темна смуга неба.— Дощу треба... ой, як треба людям дощу! Все ж сохне, все горить під сонцем!

Подорожній від того не знікотив, що зараз розмовляв сам із собою. Йому справді хотілося з кимсь поговорити, але навколо лежав тільки безлюдний степ, ніби тут вимерло все живе. Кілька хвилин він стояв, вдивляючись у ту далеку хмару, чекаючи нової блискавки. Вона з'явилася, знову коренем пронизавши хмару, і палахнуло в небі, освітивши на мить і хмарку, і степову далечинь. Повіяло вітерцем. Подорожній стояв з розстебнутим коміром і жадібно вдихав прохолодний подих, що відганяв втому, вливав нові сили, приємно бадьорив.

Пішов дорогою далі в напрямі зовсім стемнілої смуги лісу. Хмара швидко зростала, гарбаючи простір неба, заступала зорі, насувалася швидко і владно, облягаючи степ густою пільмою.

Вітер, щохвилини посилюючись, ставав рвучким, поривним, підганяв подорожнього, здіймав з дороги сухий, злежаний пил, вихрював у смерчі й гнав їх з шаленою швидкістю на захід.

Вітер заламував пожовтілі шапки перекотиполя, котив їх по рівнині, доки вони не потрапляли в коло смерчу, який підіймав, мов пір'їнку, і ніс хтозна-куди.

Частіше спалахували блискавки, і в їхньому освітленні подорожній бачив розбушований степ, сповнений дикої сили й краси...

— Оце да-а! — захоплено вигукнув чоловік, гнаний потужним вітром у спину.— Такого ще я зроду не бачив!

Вперше над степом вдарив грізними перекатами грім, і попливли ті переكاتи, відлунюючись, у той бік, де лежали в темряві дальні гори...

«Мабуть, треба одягнути шинелю».

Тільки про це подумав, як у вітряний свист вплівся знайомий змалечку шум. Він наближався і ставав усе виразнішим.

Перші краплі грозової зливи впали з темної хмари, м'яко й глухо прибиваючи дорожню пилюку, торкнулися до рук та обличчя, покропили гімнастерку холодними краплинами, а ще через хвилину на степ обрушилась суцільна пелена зливи, нестримної, невідвортної...

— От так історія! І немає куди сховатися, щоб перестояти цю зливу. Ні деревця поблизу, ні куща,— озвався знову сам до себе подорожній і не став скидати з себе шинельної скатки, а так і йшов далі під рясним дощем, позираючи на хмари, що бунтувалися у вишині, клубочились, обсівали спраглий степ благодатною вологою.

— Нічого,— заспокоював себе подорожній.— Не з цукру... Не розкисну від того. Не вперше під дощ потрапляти. Бувало, до кісток промокали, та ще під осінньою сльотою, а зараз літо. Під сонечком швидко висохне... Аби тільки до села дійти — обсушуся.

Подорожній, не збавляючи кроку, йшов і йшов степовою дорогою далі, хоч сама вона, чорноземна, змочена доброю зливою, розкисла, зробилася слизькою під чобітьми.

Гроза пронеслася швидко. Вітри гнали хмари поривно. І вже блискавки миготіли не за спиною в подорожнього, а попереду, освітлюючи степову широчінь.

На сході прояснювалось небо, з'явилися в ньому перші зірки. І хоч у хмарах ще миготіли блискавиці, та вже громові переكاتи ставали глухішими, поступово віддаляю-

чись на захід разом із хмарами та буремними вітрами.

...Село з'явилося перед ним несподівано, у великій долині, з городами та садками, серед яких білили хати. Де-неде в них світилися вогні, а за селом, обрамляючи його, простягнулася широка річка, за якою чорніли гори, вкриті непроникливою смугою лісу. Там ще шугали блискавиці й пропливали залишки грозових хмар.

Подорожній зупинився перед хатиною села Гловатки, в якій світився вогник газової лампи. Крізь вікна, завішані коленкоровими фіранками, тьмяно пробивався вогник, освітлюючи в невеличкому палісадникові змочені недавнім дощем розквітлі жоржини, кручені паничі, духмяну квасолу, чорнобривці — сільські квіти, якими прикрашають господині свої палісадники, дбаючи про домашню красу й затишок.

Подорожній якусь хвилину милувався барвами цвіту, вдихав залюбки їхні пахощі, що невидимо підіймалися в повітря не тільки перед хатою, а пливли через тин і ворота, сповняючи ніжними ароматами навіть вулицю перед подвір'ям.

«Це ж у мене вдома теж був такий палісадничок з квітами. Тільки в мене росли біля тину куці бузку, а перед вікнами — троянди. Садила їх дружина, садила й доглядала...»

Згадка про дружину, ніби вогонь, обпалила йому душу, і подорожній рішуче ступив з вулиці до хвіртки, бо хвіртка чомусь була не закрита на засув, і стежкою рушив до ганку.

Хвіртка легенько скрипнула, і той звук відразу почула господиня і, відсунувши на вікні фіранку, припала до вікна. Якусь мить роздивлялася: хто б це міг бути? Що за людина? Звідки?

Фіранка опустилася на місце, а господиня в ту ж хвилину вийшла на ганок.

— Добрий вечір! — привітався подорожній, розглядаючи здивовану й трохи сторопілу, як здалося йому, молодцю.

— Драстуйте, — відповіла, оглядаючи змокрілого від недавньої грози чоловіка. — Потрапили під дощ? — спитала вона, придивляючись до обличчя, яке бачила вперше.

— Та ось так! — сказав чоловік. — Довелось побути й під дощем... Це добре, що такий густий пройшов... І для городини, і для садів...

— А ви будете з тутешніх? — поцікавилась молодиця.—
Може, додому відпустили провідати сім'ю?

— Та ні. Повертаюся з госпіталю в свою частину. Провідав і сім'ю. А це десь би переночувати... та трохи обсушитись.

— То чого ж ми тут стоїмо? Заходьте! І обсушитись можна,— сказала гостинно молодиця, розчиняючи хатні двері.— Мій теж на війні... Може, і йому десь доводиться ночувати в людей... Тільки не знаю, чи живий... бо як пішов з дому в сорок першому, одержала від нього лиш одне писемце, що попав на передову... Та ото і все,— сказала сумовито господиня,— більше ніякої вісточки. На душі в мене так тяжко, наче прожила я вже тисячу літ!

Подорожній зайшов у хату, привітався:

— Добрий вечір!

Але ніхто йому не відповів, крім господині:

— Добрий вечір! — І пояснила: — Живу сама... солдаткою. Ми з чоловіком одружились... Поставили хату... Тільки б жити, а тут війна почалась. Та хіба тільки я одна така в селі? Є ще тут молодиці. Є й з дітьми, а є такі, як і я... Роздягайтеся. Скидайте шинелю. Будьте, як у себе вдома,— сказала привітно господиня й запитала: — Звати ж вас як?

— Ім'я моє просте, селянське... Терентій я... капітан Терентій Степанович Перелюб — командир батальйону. Був поранений у бою, пролежав кілька місяців у тиловому госпіталі, а зараз повертаюся на фронт, у свою частину.

— Знову на фронт? — здивувалася молодиця.— Ви ж були поранені!

— Так рани вже загоїлися... Можу бути в строю.

Господиня глянула йому в очі і, нічого не сказавши, вийшла з хати.

Терентій Степанович, скинувши з плечей скатку шинелі, струсив її, поклав біля себе на канапу й став розглядати кімнату.

В хаті чисто. Стіни і піч білі, мов сніг. Воно й не дивно, бо через річку — крейдяні гори. Вибирай для тинькування найкращу. Такі ж білі на вікнах занавіски. Стіл покритий скатертиною. На ньому в горщечку розквітлий калачик. Під стіною ліжка, покрите стьобаним одялом з кольорових квадратиків, а з-під нього визирає вишиваний каймою підодіяльник.

На стінах полотняні рушники, теж гаптовані чорними й червоними нитками. В одному з них красується збільшене фото шлюбної пари — господині та її чоловіка. Перелюб

навіть підійшов ближче, щоб роздивитися ту фотографію. «Може, десь зустрінемось на фронті»,— подумав капітан, запам'ятовуючи образ солдата з темними широкими бровами, різким обрисом повних губів, спокійним поглядом задумливих очей.

«Гарний чоловік, красивий»,— подумав Перелюб, бажаючи в душі цьому подружжю щастя й радості.

Через поріг переступила молода хазяйка, тримаючи в руках миску з шаткованою капустою.

Дивлячись в обличчя господині, Терентій сказав:

— Оце ж і я хочу запитати: як ваше ім'я?

— Та Галина я...— посміхнулася молодиця, глянувши на нього такими ясними очима, що він, бувалий солдат, навіть трохи зніжковів від того погляду.

— Галина? — перепитав чомусь Перелюб, і в його голосі відчулося щире здивування, яке відразу й згасло, помітно засмутивши його.

В цю хвилину розчинилися хатні двері, і в них з'явилася сусідка з горнятком у руках.

— О! — здивовано скрикнула вона.— Та в тебе тут гості?

— Заходь, заходь! Чому зупинилась біля порога? Чарку вип'єш? — запропонувала їй Галина.

— Вип'ю, якщо наллеш...

Сусідка підвела голову, сміливіше глянула на капітана й запитала:

— І коли ви того вже Гітлера поб'єте?

— Та вже, мабуть, скоро... Хоч ще будуть бої... тяжкі кровопролитні бої... Ой будуть!..

53

Ще двічі довелось ночувати капітанові в різних приволзьких селах, і тільки на третій день, і то надвечір, підійшов він до невеличкого села на лівому березі Волги.

Цю ніч надумався переночувати в спорожнілій школі, в якій не було ані вчителів, ані директора. А на присадибній ділянці порався на городі літній сторож у полотняній сорочці, таких же штанях і старенькому солом'яному брилі, що затіняв йому обвітрене, добре загоріле обличчя.

Вислухавши Перелюба, дідусь сказав:

— Хочете переночувати? То ночуйте. Школа порожня. Вчителі роз'їхалися, а я оце один клопочуся біля городини. Стояли тут красноармійці, всього одну ніч, а на другу

вибрались звідси до Сталінграда. Трави накопили. Будете спати добре. І мені веселіше. Заходьте, розташовуйтеся в якомусь класі, де облюбуйте собі місце.

Перелюб, подякувавши, зайшов до приміщення спорожнілої школи.

Звідси добре видно величезне місто, що розляглося на правому березі Волги. На околицях видніються хатки з присадибними городами й садочками.

А далі, до центру, підводяться кам'яні будинки. Зелене бульвар, і гостре око Перелюба визначає навіть здалеку чіткі, рівні й довгі ряди пірамідальних тополь, що прикрашають собою місто. Там, здається, тиша і спокій.

Сонце схиляється до заходу. Поволі рожевіє обрій і рожевіють хмарини, розкидані за день вітрами у широкому просторі.

Та ось на тлі багрянючого неба з'являється перша ескадрилья ворожих літаків. Летять вони, наближаються, гудуть, але поки що їхнього зловісного гудіння не чути.

І враз озвалося місто глухими й далекими пострілами зеніток. Снаряди рясно вибухають, блискаючи вогнем, лишаячи по собі білі хмаринки, що встеляли весь простір неба, збільшувались, пливли якийсь час за повітряною течією, а потім, непомітно розвіюючись, зникали в підхмарній височині.

Перелюб стежив за літаками, ні на мить не відриваючись від них очима. І почув рядом з собою голос шкільного сторожа:

— Це він, мабуть, нафтобазу підпалив... Бачите, який дим густий та чорний. Не інакше, нафтобазу!

Пожежа збільшувалась. Чорний дим разом з вогнем вирував, клубочився, підіймаючись все вище й вище, заступав собою багрянюче небо, слався, здавалося, аж до обрїю, затуляючи його, ніби грозова хмара.

Над містом знімаються нові вибухи і нові марева пожежі. Криваве сонце заховалося у чорну димову хмару. Згасає вечорова зоря, а ворожі літаки хвиля за хвилею летять до міста й бомблять усе нові й нові квартали.

Капітан Перелюб зайшов до класу, в якому поклав свій речовий мішок, ліг на пахуче сіно, дивився через шиби вікон на палаюче місто і ніяк не міг заснути.

Втомлений переходом, він все ж таки задрімав, але незабаром прокинувся, бо розчинилися двері і яскраве світло ліхтарика вдарило йому в очі.

— Хто такий? — почувся від дверей суворий окрик.

— Капітан Перелюб... з госпіталю. Повертаюся в свою частину... До Сталінграда... Ось мої документи.

— А-а-а! Значить, свій! — сказав уже більш лагідно.

— Ми, товаришу капітан, теж туди йдемо. Наказано нам поки що розташуватися в школі. То ви вже пробачте.— І, звернувшись до бійців, гукнув: — Займай, братці, місця! Розташовуйтеся, хто як може!

Світла не засвічували, бо крізь шиби вікон пробивалося сьєво місяця.

Сусідою в Перелюба виявився старший сержант, той, що освітлював його ліхтарем. Це був середнього росту широкоплечий чоловік з кругловидим обличчям, спокійний у рухах, не дуже говіркий. Вмостившись на сіні, він глянув крізь шиби вікон на палаюче за Волгою місто, потім на Перелюба і холоднокровно запитав:

— Жарко в Сталінграді?

— Як бачите. Почали його бомбити сьогодні надвечір і досі не перестають.

— Коли ви з госпіталю йдете, значить, бували на фронті, бували, певне, і в боях...

— Та довелось бувати. Воюю з сорок першого...— в дивізії генерала Родімцева 13-й гвардійській...

— Ну, а ми — сибіряки! Обучалися в тилу, а тепер і нас, резерви, потребували в Сталінград... Бачу, добра буде тут у нас робота! — промовив старший сержант і, глянувши на Перелюба, сказав: — Що ж, може, познайомимось? Може, разом доведеться воювати в Сталінграді.— І він простягнув свою широку, сильну руку, сказавши при цьому: — Старший сержант Зайцев Василь Григорович.

— Дуже приємно,— відповів фронтовик, називаючи своє прізвище: — Гвардії капітан Перелюб Терентій Степанович,— і дві сильні руки злилися в дружньому потиску.

— Мабуть, будемо спати,— сказав Зайцев.— Може, завтра доведеться раненько вставати.

Розмова урвалася, бо до класу ввійшов командир частини. Голосно пролунала його команда:

— Підйом! Підйом, товариші бійці! Зараз вирушаємо до Сталінграда!

За хвилину в класі жодного бійця не лишилося.

Капітан Перелюб вийшов із школи. Сторожа Васюти не було. Як пішов він до свого потаємного човна, так досі не повертався...

З М І С Т

ХУРТОВИНА

Роман

Книга перша

3

Книга друга

372

**АНАТОЛІЙ ІВАНОВИЧ
ШИЯН**

Сочинения в трех томах

Том второй

МЕТЕЛЬ. Роман

Книга 1

Книга 2

Київ, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1986

(На украинском языке)

Редактор *Л. С. Пономаренко*

Художник *П. Т. Вишняк*

Художній редактор *І. І. Литвин*

Технічні редактори *Л. М. Смолянюк, О. М. Грищенко*

Коректори *А. Л. Алейникова, А. В. Кудрявцева*

Информ. бланк 3442

Здано до складання 27.06.85.

Підписано до друку 18.03.86.

Формат 84 × 108^{1/32}. Папір друкарський № 2.

Гарнітура таймс. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 43,949. Умовн. фарбовідб. 38,22.

Обл.-вид. арк. 38,22.

Тираж 60 000 пр. Зам. 5—1962.

Ціна 3 крб.

Видавництво

художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство

республіканського виробничого

об'єднання «Поліграфкнига»

252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Шиян А. І.

Ш65 Твори: В 3-х т. Т. 2 — К.: Дніпро, 1986.— 727 с.

До тому ввійшли перша та друга книги роману «Хуртовина», які розповідають про життя довоєнного українського села та героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

Ш 4702590200—248
М205(04)—86 передплатне

84Ук7-44